

KALLIGRAM
dc_827_14

dc_827_14

Szilágyi Zsófia
MÓRICZ ZSIGMOND

Szilágyi Zsófia

MÓRICZ ZSIGMOND

KALLIGRAM
Pozsony, 2013

A szerző a kötet megírása idején egy éven át (2009–2010) Magyar Zoltán posztdoktori ösztöndíjban részesült, a Móricz Zsigmond 1920 utáni életművére vonatkozó kutatásait 2010 szeptembere és 2012 márciusa közt az ELTE-n, a Kultúrák párbeszéde (TÁMOP 4.2.1./B-09-KMR) projekt keretében végezte.

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

A szikra

„Kutya nehéz úgy hazudni, hogy az ember nem ösmeri az igazságot.” Esterházy Péter *Harmonia caelestis* című családregejénének sokat idézett, változatosan újrahasznosított (a politikai elemzéstől az interneten olvasható szakítástörténetig számos helyen felbukkanó) nyitómondatát nemcsak azért tettem egy Móricz Zsigmond életútját, életművét és a róla kialakult kép változásait feltárni szándékozó könyv élére, hogy a szoborrá merevedett klasszikus felélesztésében *Utószó, szó, szó* című esszéjével komoly szerepet játszó író előtt tisztelegjek. De nem is az indokolja az effajta kezdést, hogy mostanában Móriczról szólva szinte divat lett Esterházy-idézettel indítani – az eredetileg a *Kiserdei angyalok* címmel megjelent novellaválogatáshoz íródott, majd 1988-ban kötetben is megjelent, az idő által kifosztott írón töprengő esszéből való az *A kifosztott Móricz?* című tanulmánykötet címe csakúgy, mint Benyovszky Krisztián 2010-es Móricz-könyvének mottója.¹ Azért választottam a *Harmonia caelestis*-t, mert az Esterházy-család múltjával szembenező regény és e Móricz-mono-gráfia szerzőjének gondolatai rimelnek egymásra, még ha a cél eltérő is. Én a „regényesített”, sokszor szimbolikussá tett életrajzi történeteket és a valóságot szeretném elkülöníteni, arról sem feledkezhetem meg azonban, hogy egy író biográfiája más feladatok elé állít, mintha egy csillagász vagy távfutó élettörténetének megírására vállalkoznánk. Hiszen egy írónál sokszor éppen a *regényesítés* a legérdekesebb, vagyis az, miként jár el az író, amikor anyagnak a saját életét használja fel. Móricz pedig igen sokszor használta alapanyagnak önmagát, családját, közvetlen környezetét.

Ráadásul, amikor az életutat úgy igyekszem végiggondolni, hogy az íróvá válást megelőző időkre, sőt, a család Móricz Zsigmond születése előttre visszanyúló történetét is feltárni próbálok, valóban „kutya nehéz” eldönteni, birtokában vagyok-e az igazságnak. Lehetetlen rámutatni a hiteles, egyedülként érvényes történetre – egy

¹ „Itt áll előttünk egy író, akit kifosztott az idő.” – így hangzik a sokat idézett Esterházy-mondat.

írói pálya esetében azért is látszik indokoltnak *történetekről* és nem *történetről*, *indulásokról* és nem *indulásról* gondolkodni, mert ma már világos, hogy nemcsak a szépirodalomban, de az irodalomról folyó beszédben sincs egyetlen történet.² Az életmű határai is folyamatosan tologathatók, hiszen a kötetekbe zárt életmű mellett létezik egy kéziratok hagyatéka is, benne számos regénytervvel, félbehagyott művel – ezek a töredékek sokszor izgalmasabb kérdéseket vetnek fel a korabeli irodalmi elvárásokkal folytatott küzdelemre vonatkozóan, mint a nyomtatásban megjelent, saját korukban sikeres alkotások. Ezt a „láthatatlan életművet” is igyekeztem használni a könyv írása során, sokszor bosszankodva azon, hogy Móricz lemondott egyes terveiről, vagy eltöprengve rajta, mennyiben alakult volna másképp életének története, ha egyes csomópontoknál más irányba indul el. Fontos felismerése az utóbbi időszaknak, hogy nincs kétely, önreflexió és kitérők nélküli narratíva egy író tárgyaló könyvben sem – de ettől még, úgy látom, a monográfia mint műfaj nem vált érvénytelenné.

Pedig tudjuk, az életrajzi monográfiák fogadtatásakor gyakran emlegetett *gyanú* és *kétely* nemcsak az adatok kezelését, egyáltalán, a tény és a fikció elkülönítésének módját érintheti, de azt a *műfajt* is, amelyet a könyv szerzője, tudatosan vagy reflektálatlanul, a szépirodalomból kölcsönöz. A klasszikusnak nevezhető, még a XIX. században íródott életrajzok felismerhető mintája az egy főhőst középpontjába állító *realista nagyregény*, ahogy ezt Márton László megállapítja Ferenczi Zoltán 1896-os Petőfi-monográfiája kapcsán: „Én mint bő évszázaddal későbbi olvasó, egyáltalán nem érzem száraznak Ferenczi munkáját, ellenkezőleg, olyan érzésem van, mintha egy korabeli realista regényt olvasnék, melyben a szokásosnál több a jegyzet.”³ Egy korszak uralkodó irodalmi műfajának és egy irodalomtörténeti munkának a szerves összefüggését akár természetesnek is minősíthetnénk, az viszont már különös, hogy az 1950–60-as évek életrajzi kiindulású életmű-értelmezéseit ugyancsak a realista

regénnyel vethetjük össze – például a *mindentudó elbeszélő* jelenlétén keresztül. Az életrajzi monográfiákból kiiktatott kétely lehetne ugyan az olvasó tehermentesítésének udvarias gesztusa (hiszen az olvasó többnyire nem arra kíváncsi, miért lehetetlen egy író életéről beszélni, sokkal inkább azt szeretné látni, miként lehet), de inkább olyan különös omnipotenciáról árulkodik, amely már nem az irodalomtudós tárgyi tudásának, széleskörű kutatásainak bizonyítéka, hanem az erőteljes beleélésé, az író lelkébe való szabad bejárásé. Bezeczy Gábor az irodalomtörténet-írásról szóló tanulmányában a „Spenót” ötödik kötetéből éppen Czine Mihály Móriczról szóló fejezetét választja példának, és ennek kapcsán, Márton Lászlóhoz hasonlóan, a XIX. századi regényt emlegeti párhuzamként: „A szereplő belső világában zajló folyamatoknak bizonytalanságoktól és kételyektől mentes kitergetése a mindentudó elbeszélő kiváltsága. Félreérthetetlenül a mindentudó elbeszélő nyilvánul meg, amikor azt olvassuk, hogy »az író erősen kötötték az illúziók és saját élete titkos élményei« (195). Számos 19. századi regény alapul a mindentudó elbeszélő konvencióján, de ettől még egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a mesemondásnak ez a típusa teljesen magától értetődő módon kaphat szerepet az irodalomtörténet-írásban.”⁴

Az Esterházy-idézettel monográfiám szépirodalmi kontextusát is jelezni kívántam: történetmondás kétely nélkül, szöveg egymásra rakódó idézetek és megelőzöttség-tudat nélkül ma már aligha létezhet, az „elbeszélő”, vagyis a monográfus pedig, ha igyekszik is minél többet tudni, nem lehet mindentudó. A monográfia műfaját ugyanúgy folyamatosan újraértelmezésre szorulónak látom, mint a regényét: nem hiszem, hogy ehhez az értekező műfajhoz feltétlenül az egészlegesség, a komor objektivitás és az omnipotencia kategóriáinak kellene társulniuk. Bár, például, ahogy Milbacher Róbert Arany-könyvének mentegetőző bevezetőjéből is kiderül, vannak olyan álláspontok, amelyek szerint nem nevezhetjük monográfiának a műfaj legújabb változatait: „a könyv nem törekszik

² Az utóbbi időben a műcímekben is szokás lett ennek jelzése, lásd például *A magyar irodalom története* című vállalkozást, benne a Cséve Anna által írott *Móricz Zsigmond indulásai* című fejezetet, vagy akár a Szegedy-Maszácz Mihály és Zákány-Tóth Péter szerkesztette, *Nemzeti művelődések az egységesülő világban* (Ráció, 2007) című könyvet.

³ MÁRTON László 2009: 1116.

⁴ BEZECZY 2003: 66. Bár Bezeczy nem egyetlen életrajzi monográfiát vizsgál, hanem egy irodalomtörténet egy fejezetét, éppen azt szeretné igazolni, hogy a „Spenót” nem más, mint életrajzi szócikkekkel álló irodalmi lexikon. Az idézetben szereplő oldalszám a következő kiadásra utal: *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, 5. kötet. Főszerk. SÓTÉR István, szerk. SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1965

a monográfia mindent felölelő, abszolút nézőpontjára (és persze szerzőjének könnyen belátható korlátai miatt nem is lenne képes ezt érvényesíteni).⁵ Mégsem érzem túlzott bátorságnak, ha azt mondom: amennyiben regény, mondjuk, Tolsztoj *Háború és békéje* és Kukorelly Endre *Tündérvölgye* is, akkor lehet monográfia Nagy Péter ötvenes évekbeli Móricz-könyve mellett az is, amely éppen most kezdődik el.

Az Esterházytól vett nyitómondat ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a továbbiakban a „posztmodern monográfia” műfaját kívánám létrehozni: találunk a közelmúltban arra is példát, hogy az effajta szinkronitás nem feltétlenül aratott sikert a kritikusok körében. Németh Zoltán Parti Nagy Lajosról (vagyis a posztmodernség emblemikus alakjának tartott íróról) szóló könyve, amely a monográfia megbontására irányuló kísérlet, a *poligráfia* felé tett lépés kívánt lenni, és leginkább talán Esterházy *Termelési regényét* tekintette műfaji előképének, nem fogadtatott nagy lelkesedéssel a recepcióban.⁶

Németh Zoltán kötete (és annak recepciója) kivételes élességgel mutat rá arra, hogy az írói, illetve életrajzi monográfia körül zajló mai viták a műfaj kérdését sem kerülhetik meg, illetve figyelmeztet arra is, hogy a műfaji határok akármeddig nem tágíthatók. Az életrajzban és az életműben sokáig szükségszerűen jelenlévő kronológia megbontására nem a könyv páros és páratlan oldalainak külön szövegeként kezelését látom a célravezető megoldásnak: a kronológiát, így az életrajzi regény műfaji sémáját azonban ebben a monográfiában is felbontom, hiszen élet és életmű egységét nem lehet olyan módon érteni, hogy a lineárisan előrehaladó életutat útmenti fákként, bokrokként díszítik a kisarjadó művek. Hiába beszélhetünk Móricznál élet és irodalom szoros egységéről, ha egy-egy életbeli tapasztalat esetleg évekkel, évtizedekkel később hozott létre (vagy hozott létre *újra*) műveket. Nem szeretném azt a szerkezetet követni, amelyet a Móricz kapcsán ma is, általam is gyakran forgatott és idézett Móricz Virág-könyvek alakítottak ki. Móricz legidősebb lánya, egyben az apai hagyaték elsőszámú gondozója ugyanis alapvetően az időrendiséget követő naplók mentén építette fel saját munkáit – a *Tíz*

év I-II.-ben még a fejezetcímek is pusztán az évszámok lettek. De másik fontos könyve, az *Apám regénye* sem képes az időrendi egymásutániságtól elszakadni, hiába jelöl ki kérdésköröket. Bár a személyes életünkben természetes, hogy nem tudunk az egyes történések egymásutániságából kilátni, monográfusként nem tudtam ennyire azonosulni az író saját nézőpontjával. Ez a könyv ezért lesz egyszerre előrehaladó és körkörös, visszatérésekkel tarkított, belső összefüggésekkel behálózott szerkezetű. Hogy példákkal világítsam meg: igyekeztem megtalálni, mondjuk, azt a pontot az életműben, ahol a színház különösen eleven kérdéssé vált, de aztán Móricz és a színház viszonyának tárgyalásakor az ennél az időszaknál korábbi és későbbi történésekkel is számoltam. Vagy: az 1929 és 1933 közti időszakot, amikor Móriczot különösen foglalkoztatta a kultúra és a barbárság viszonya, úgy, hogy eközben „hazaárulása” miatt támadták és a Nyugat folyóirat szerkesztője is volt, háromszor is végignéztem majd, három különálló, bár szorosan összefüggő történetet összerakva.

Az egyes történésekkel egy időben vagy akár később született szépirodalmi szövegeket az egykorú naplóval és feljegyzésekkel, illetve a későbbi önértelmezésekkel is szembesíteni kell, nem feledkezve meg azokról a torzításokról, amelyek Móricz utóéletében történtek. Egyetlen példa erre: Móricz diákévei kapcsán ugyanúgy tárgyalom töredékben maradt önéletrajzi regénytrilógiáját, mint a művek születésének kontextusában (hiszen például a *Légy jó mindhaláligot* a Trianon-élmény feldolgozásához, a *Kamaszokat* a Simonyi Mária-szerelem kezdetéhez is lehet kapcsolni), nem feledkezve meg arról sem, hogy a *Légy jó mindhaláligot* Móricz egy Magoss Olgának írt levelében a kommün alatt átélte szenvedéseinek művészi dokumentumaként határozta meg.

Az ezt a könyvet is megalapozó mai Móricz-tudásunkban sok réteg épül egymásra, ezeket a különmeműnek tűnő rétegeket nem volt céлом egymástól elválasztott fejezetekbe rendezve tárgyalni. A korábban felhalmozódott tudás (amelyet sokszor alig lehet megfosztani az ideológiai „ballaszttól”), a bajszos, mosolygós, ám mindig a parasztságért és a nemzetért aggódó íróról az iskolában kialakított kép, az elsősorban egyes helyi közösségekben élő kultusz, mai írónk újrainásai, a Móricz-kortársak és -családtagok visszaemlékezései és nem utolsósorban a szépirodalmi művekben, tanulmányokban, naplófeljegyzésekben megfigyelhető önanalízis együttesen segített-

⁵ MILBACHER 2009: 14.

⁶ Erről lásd például: BEDECS 2007a: 840–841.

tek a monográfia megírásában. Ugyanakkor a tények és a fikció-képzés közti eligazodásban éppen maga Móricz az, aki megnehezíti a feladatot, de mondhatnám másképp is: ő teszi izgalmassá a munkát. Hiszen Móriczról is elmondható az, amit Szegedy-Maszák Mihály Márairól állapított meg:⁷ bár az önéletrajziság az egész életművet meghatározza, ennek ellenére vagy éppen ezért az életéről való tudásunk számos ponton megkérdőjelezhető. Az életrajz feltárására is vállalkozó Móricz-monográfia így kizárólag élet és szöveg, napló és szépirodalom, dokumentum és fikció *párbeszédének* vizsgálatából indulhat ki. És sokszor ezt a párbeszédet izgalmasabbnak találtam, mint egyes műveket önmagukban: így olyan jelentős regény, mint *A fáklya*, csak a teológiai tanulmányok kapcsán, az életmű egyik csúcását jelentő *Árvácska* a Csibe-ügynél kerül elő. Ezeknél a műveknél azért is mertem így eljárni, mert mindkettőről számos érdekes elemzés született már előttem is: viszont *A galamb papnét* vagy *A fecskék fészket raknakot*, az életmű alig emlegetett darabjaként, hosszabb elemzés tárgyává tettem.

A monográfus számos feladata közt az egyik legfontosabb azt eldönteni, hol is kezd el a „sztorit”: az életút kezdetének tárgyalásakor még a Móriczénál lényegesen egyszerűbb pályakezdések esetében sincs könnyű dolgunk. Honnan induljunk el, mikor kezdődik az író élete? A születés pillanatában? Vagy az írói emlékezetben megőrződött, esetleg a szövegekben feltárt családtörténet lehet a kezdőpont? Netán azt a pillanatot tekintjük kezdetnek, amikor az irodalmi személyiség született meg? Nem mintha ez a legutolsó könnyen definiálható lenne: vajon ez a pillanat akkor van, amikor valaki először rögzíti önmaga és a világ számára – író lesz? Vagy akkor, amikor az első művét megírja? Ha az első műve megjelenik? Esetleg akkor, amikor a világ (az irodalmi közvélemény, az írótsárok, az olvasók) írónak ismeri el? Vagy, ha a társadalmi szerepek felől közelítünk: amikor megteremti önmaga számára az írói létformát?

⁷ Vö. a következővel: „Márai Sándornál nincs önéletrajzibb szerző a magyar irodalomban. Furcsa módon mégsem lehet sokat tudni az életéről. Műveiben tény és kitalálás olyannyira szorosan egymáshoz fonódik, hogy nehéz kikövetkeztetni, mennyi a valóság és mennyi az alkotó képzelet szüleménye; más forrás pedig nem áll rendelkezésre. Legalábbis addig nem, amíg valaki nem vállalkozik életrajzának megírására.” SZEGEDY-MASZÁK 1991: 7.

Talán mondanom sem kell, Móricz kapcsán nemcsak ezekre a kérdésekre adhatunk nehezen választ, de még az egyes kérdések mögött is tágas, vitákkal tarkított mezők tárulnak fel. A recepcióban nincs egyetértés már abban sem, melyik lenne az a mű, amellyel Móricz „berobbant” az irodalomba: azt hihetnénk, egyértelmű, hogy a *Hét krajcár* című novellára, annak is első, Nyugat-beli megjelenésére kell gondolnunk, de találkozunk olyan vélekedéssel is, amely szerint az ezt a novellát tartalmazó kötet vagy a *Sárarany* című regény, esetleg a Mikszáthról írott nekrológ lenne a határpont.⁸

Bár nincs olyan életrajzi monográfia, legyen az akár pozitivista, akár az angolszász kritikai életrajz hagyományára épülő, amely az író családját, születését, gyermekéveit ne tárgyalná, mégsem azonos a különböző elméleti alapon álló kötetekben az a rejtett vagy kimondott cél, amely a kezdetek tárgyalása mögött felfedezhető. Ahogy Bezeczy Gábor megállapítja, a *Spenót* életrajzi fejezeteit elemezve: „Az ilyen felfogású művekben a kezdetek táján mindig vontatottan telik az idő. Az elbeszélés indítása azért lassú, részletező és körülményes, mert az előadott történet – legyen szó akár az író életéről, akár a műveiről – elsősorban kialakulástörténet.”⁹ Olyan értelemben lesz kialakulástörténet az életrajzból, hogy ebben a felfogásban a műveket a család, a gyermekkor, a környezet határozza meg. Látszólag nem sokban tér el ettől Radnóti Miklós monográfusának, Ferencz Győzőnek az alaptétele, amelynek köszönhetően egy *traumaélményre*, a gyermekkori büntudatra és haláltudatra épül fel Radnóti élete és életműve. Ez a kiindulás ugyan sokkal árnyaltabb elméleti és történeti konstrukciókon alapul (hiszen segítségül lehet hívni a trauma-elméleteket, illetve Radnóti költészetét összefüggésbe hozni az amerikai vallomások költészetével), mégis fennáll a veszély, hogy a művek egyetlen pontból magyarázható dokumentumokká alakulnak ebben az értelmezési keretben. Ahogy erre Borbély Szilárd figyelmeztet: „A dokumentálás erős szándéka [...] mintha a verseket is dokumentumokká változtatná. Az élet, a kor, egy gyerekkori trauma (büntudatból származó haláltudat) dokumentumává.”¹⁰

⁸ Erről részletesebben ld. CSÉVE 2007: 754–755.

⁹ BEZECZY 2003: 64.

¹⁰ BORBÉLY 2007: 200.

A traumaélmény ugyanakkor, ha nem is egyetlen vezérelvként, de a Móricz-életút kapcsán is alkalmazható szempontnak tűnik: érdekes, hogy az ő esetében a traumákból kiinduló életmű-vizsgálathoz legközelebb egy szinte soha nem emlegetett, pedig már a hatvanas években megjelent kötet áll. Kántor Lajos három alapélményből, „érzskomplexumból” származtatja az életművet. „Az első a megalázottság, a kiszolgáltatottság élménye.”¹¹ A második a létbizonytalanság, ami Móricz Bálint vállalkozásainak és bukásainak köszönhető; a harmadik pedig a Janka-élmény: „A Móricz útját ezután keresztező asszonyok csak felidézik az emlékeket, a boldogság és a szüntelen harc élményét, a társra találás és az asszonynyűg, a férfiónzés bonyolult lélektani problémáit.”¹² A három „alapélmény” közül legmeghatározóbbnak, traumára építő életútleírásnál leginkább használhatónak az elsőt látom: de nem egyszerűen megalázottságként, inkább kiközösítésként, idegenség-élményként határoznám meg. Ennek a traumaélménynek, a közösségkeresés vágyának, a kiközösítéstől való félelemnek az életútban számos nyomát találjuk, hiszen az identitáskereséssel is összefüggésbe hozható (például azzal, hogy a polgári Nyugat írójaként dacosan parasztként határozta meg önmagát Móricz, ezzel „megelőzve” voltaképpen a kiközösítést), de ott van számos alkotásában, legkifejtettebben az *Életem regényében*. Prűgyön az apát üzték ki a faluközösségből – tréfából macskahúst etettek meg vele (vagy elterjesztették, hogy azt evett), és utána vele együtt egész családjára ráragasztották a *cicmóric* csúfnevet. Ez a kiközösítés így íródott meg a harmincas évek végén: „Mint a zsidók a mozdulatlan nemzetek kellős közepén, hiába bújtak már be a legszebb házakba, a legjobb életbe, a legbiztosítottabb jogi és alkotmányos formákba: megmozdul a tömeg, és egy pillanat alatt visszadühödik farkassá, s szétépi a közjük keveredett rókát. Más a szőre, más a bőre, más a hangja, más a minden életnyilatkozása. S a tömeg boldog, hogy rájött az igazságra: arra, hogy ez egy másfajta állat, s ha más, akkor szabad szétépteni... [...] Ebben az órában, mikor e sorokat írom, a magyar főrendiház együtt ül és a zsidótörvény-javaslat utolsó döntését hozza. 1939 ápr. 18.

¹¹ KÁNTOR 1968: 13.

¹² KÁNTOR 1968: 14.

Bennem felrémült a saját életemnek zsidótörvénye, amit a tügyi plebiscitum ugyanilyen szenvedéllyel hozott meg a Móricz-fajta ellen. Az ítélet tömör jelszóban csapott ki s a jelszó ellen semmi védekezés. A számumot nem lehet bölcs szavakkal megállítani. Nincs ellene semmi védekezés, csak az, hogy ki kell várni, míg elmúlik s akkor akik életben maradnak, újra kezdek az egész harcot.”¹³ Ez a traumaélmény azért is lehet különösen fontos egy ma író élettrajz számára, mert rajta keresztül egy nagy, közös traumával, a zsidóként létezés huszadik századi alapélményével hozható kapcsolatba az a Móricz is, akit a felületes, szenzációra éhes, a korabeli kontextusokat figyelmen kívül hagyó olvasatok hajlamosak antiszemitizmussal megvádolni, például 1919-es naplójegyzetei kapcsán.

Tehát Móricz egyik traumaélménye, a kiközösítés önmeghatározása szerint az apjával történekből ered: márcsak ezzel is indokolható, miért tárgyalom részletesen a tényleges születési dátum előtt történeteket, pedig nem kívánnék a Bezeczký által leírt, lassú, részletező módon kialakulástörténetet kreálni. És, hogy arra is válaszoljak, mikor kezdődik egy író élete: egy író többször születik meg (még akkor is, ha nem számolunk a halálát követő újrafelfedezésekkel, vagyis újjászületésekkel), a gyermekkor, a családi múlt pedig voltaképpen csak az újraírásban, a megkonstruálásban jön létre. Móricz különösen erősen vezeti (olykor félrevezeti) a róla gondolkodókat – legyenek azok visszaemlékező családtagok vagy irodalomtörténészek – *Életem regénye* című 1938-as könyvével. Az ott megalkotott énképet és származástörténetet veszik alapul sokan, kimondva vagy kimondatlanul a regény alaptételeit átelve, gondolatmenetét követve. Móricz Zsigmond egyik öccse, Miklós például kétkötetes munkájából (*Móricz Zsigmond indulása, Móricz Zsigmond érkezése*) a másodikat indítja így: „Testvérbátyám *Indulása* nem volt olyan nagy gond nekem, mint az *Érkezése*. // Annak a vonalát megadta az *Életem regénye*, ahhoz nekem csak az íróvá léte szakaszát kellett hozzáillesztenem.”¹⁴ De Cséve Anna rövid élettrajzának nyitómondata¹⁵ is az *Életem regényét* idézi föl, hiszen az

¹³ *Életem regénye* 1009.

¹⁴ MÓRICZ Miklós 1966: 5.

¹⁵ „Magyarország egyik legkisebb falujában, a Csécsét keresztszülő főutca két faluvégi portálja – az anyai és apai nagyszülők háza – az író szellemi örökségének sokszor hivatkozott jelképe.” CSÉVE 2005c: 5.

eredethez ugyanúgy a szülőfalú leírását és az ellentétes pólusokat képviselő apai és anyai ágat köti, mint Móricz maga:

„Csécsén egy utca folyik végig, mint Buda és Pest között egy Duna. [...]”

Csak két telek van Csécsén, amely egészen külön s a többitől elkülönült állapotban van. [...]

Ez a két ház már kisdíák koromban feltűnt nekem különös fekvésével, s a debreceni kollégiumban megindított diákfantáziával és szépen fejlődő egocentrikus világrend-építéssel, kivételes szerepet szántam nekik. A két ház ugyanis a szüleim háza. Az egyik az apám, a Móricz Bálint öröksége volt, a másik az édesanyámé, a Pallaghy Erzsébeté.

Két pólus, mondtam már nagyon régen, s ebből a poláris helyzetből következtettem ki az egész házasságot szüleim között.

A két pólus között szikra pattant, s lettem én.”¹⁶

Az *Életem regénye* erős hatása azért veszélyes, mert könnyen abba a hibába eshetünk, amelyre Vári György figyelmeztet Ferencz Győző monográfiája kapcsán: azt a könyvet szeretnénk megírni, amelyet az író írt volna meg saját magáról. (Igaz, Móricz csak élete első tíz évét tette meg az *Életem regénye* tárgyává, így a maradék 53-mal mégiscsak kezdeni kell valamit...) Borbély Szilárd, az írói életrajz műfaji mintájának kérdését is érintve, nem a realista vagy a lélektani regényt látja a Radnóti-monográfia mögött műfaji mintaként, hanem a *hagiográfiát*, hiszen a könyvet az életszentség fogalma köré érzi szerveződni, sőt szerinte a Ferencz Győző könyvében megjelenő hős mögött a krisztusi allúziók is felsejlenek. Mindez számomra azért különösen izgalmas, mert Móricz maga a fiatalkori ént megkonstruáló önéletrajzi regény sajátosságának látja, hogy a hős útja a krisztusi szenvedéstörténetet ismétli meg: „Ha egy férfi megírja ifjúkorát, feltétlenül Krisztust teremt magából.”¹⁷ A hagiográfia egyébként leginkább azoknál az íroknál aktivizálódhat műfaji mintaként, akiknek a pályája fiatalon tört ketté, így a halál mint áldozat építhető be az életrajzba, akár tényszerűen, akár a kultikus beszédmód segítségével: ilyen Radnóti mellett az éppen krisztusi kort, 33 évet élt József Attila is.

¹⁶ *Életem regénye* 699–700.

¹⁷ *Naplók* 1926–1929 403.

Móricz halálának leírásában valamilyen paradox, szocialista szentté avatás nyomait fedezhetjük fel: az a tény ugyanis, hogy Móricz halála azon az éjszakán (bár nem amiatt) következett be, amikor a fasiszták először bombázták Budapestet, a Rákosi- vagy Kádár-korszakban született életrajzokban a faszizmus elleni tiltakozás jelévé, egyben az új világ üdvözlésének szinte akaratlagos gesztusává változott. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a közvetlenül Móricz halála után született emlékező szövegekben, így az egymástól nagy szemléleti, írói távolságban lévő Márai Sándoréban és Kodolányi Jánoséban is, eltérő kifejtettséggel és érzelmi hőfokon ugyan, de megjelenik Móricz halált megelőző szenvedéseinek, a méltatlan üldözésnek, a mellőzésnek, a halál utáni szükségszerű rehabilitálásnak, „szentté avatásnak” a gondolata.) De Móricz halála még – legalábbis ebben a könyvben – messze van. A Péter–Pál napján ünnepelt születésnap sokkal közelebb: ez a dátum az önmítoszteremtésben az aratás kezdeteként Krisztus születésének pogány „változata” lett. Így tette meg Móricz a születése pillanatának szimbolikusságát hangoztatva (hiszen ráadásul épp délből és vasárnap volt a nevezetes esemény) az első lépést ahhoz, hogy ifjúkorát megírva „Krisztust teremtsen magából”.

Kétségtelen, hogy félrevezetheti az *Életem regénye* az életműről gondolkodókat, hiszen ennek a műnek a végén Móricz egy nagyvonalú gesztussal minden regényét önéletrajzivá emeli: „Újraéltem egész életemet. / S nem kívánok többé magammal foglalkozni. / Tíz-éves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. / Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek. Ennél többet nem mondhatok magamról. / A többit a regényekben megírtam.”¹⁸ Miközben azt sem hiszem el neki, hogy minden egyes regényét életrajziként kellene olvasni, azt sem tartottam járható útnak, hogy a műveket pusztán eseményekként kezelve írjam meg Móricz életútját. Számomra nincs értelme a műveket kirekesztő írói biográfiának: ha íróról írunk életrajzot, akkor az élettények mellett legalább annyira tanulságos az is, mivé alakultak az egyes történések, élmények az életműben, hogyan torzultak el vagy misztifikálódtak. Móricz kezében pedig már olyan alapvető adatok, mint a születés időpontja, gyúrható anyaggá változtak.

¹⁸ *Életem regénye* 1022.

De a ködösítés és jelképteremtés ellenére mindenkinek van születési dátuma és helyszíne: a lexikonok mégis nehezen tudják azt a kavargást érzékeltetni, ami Móricz körül már itt feltárható. Móricz Bálint és Pallagi Erzsébet elsőszülött fia valóban 1879 nyarán született, a ma Tiszacsécse nevet viselő kicsi szatmári faluban. A további részletek tárgyalásakor viszont már nem kerülhetem el a legendaosztatást és a valószínűsíthető tények ütköztetését a szépirodalommal, az önmitizálással, valamint a szocialista korszak szimbólumteremtő buzgalmaival.

Péter-Pál napja?

Az író csak *irodalmi* megszületését alakíthatja, a megszületését időzíteni senki sem képes, bármennyire kapóra jönne később egy jelképes dátum. Örülhet az író és a vele foglalkozók az olyan szerencsés és különleges jelentőségűvé tehető születési dátumnak, mint a január elseje Petőfi Sándornál, vagy a virágvasárnap Kosztolányi Dezsőnél. Igaz, Kosztolányi esetében elsősorban az édesapa volt az, aki ennek a napnak a kiemelt jelentőségét újra és újra megerősítette fiában. Kosztolányi példája is mutatja, hogy önmagában egy születési dátum (természetesen) semmit nem jelent, csak akkor, ha történetet építünk köré, és szimbolikussá tesszük:

„Édes fiam, hétfőn, március 29-én, reggel fél nyolc órakor töltöd be életed 41-ik évét. Március 29-e, 1885-ben, mikor születted, éppen virágvasárnapra esett. Szép, enyhe, verőfényes tavaszi nap volt. Vidáman, reményekkel telten állottunk az ágy körül, melynek párnái közt aludtad első, édes álmaidat.« [...] Amikor Kosztolányi Dezső, a költő, még diák volt s a szülei házában lakott, édesapja, minden március 29-én kora reggel benyitott a gyerekszobába s a fönti köszöntő levél szövegéhez hasonló szavakkal közölte fiával születése körülményeit, sohasem feledkezve meg a verőfényes, szép virágvasárnapról [...]»¹⁹

Kosztolányinál azonban nincs olyan kavargás a dátumok körül, mint Móricznál, akinek vállalt és hangsúlyozott születési dátuma,

¹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 7. Az idézet Kosztolányi Árpád 1926. március 26-i leveléből való.

a június 29-e, kizárólag a családi emlékezetben őrződött meg, az iratokban és az anyakönyvekben nem.²⁰ Hivatalosan az író a jelentéssé nem tehető július másodikán született, legalábbis minden papírjában ez vagy keresztelésének dátuma, július 5-e szerepel. Nehéz helyzetben van tehát az irodalomtörténész, hiszen nem járhat el úgy, mint az élete első időszakára visszaemlékező író, aki határozottan az emlékezetet helyezte az írásos adatok elé, annak ellenére, hogy tisztában volt az emlékezet működésének különösségével: „Mikor írni akartam ezt az életírást, az volt a szándékom, hogy egy vonallal sem írok többet, mint amit az élet belém dobott. Nem is végeztem helyszíni kutatásokat. Csak a községek papjainak írtam – hiszen úgylis, az állam érdekében, éppen mindenkinek össze kellett gyűjtenie az okmányait –, hogy egyúttal közöljék az elődeimről szóló adatokat is. És egy fehérgyarmati ügyvéd volt szíves kikeresni a csécsi árverés emlékére vonatkozó telekkönyvi bejegyzéseket. De nem akartam elmenni a helyszínre, nem akartam, hogy a mai érett fővel bíráljam el a mások szájában hiányosan megmaradt emlékeket: éppen azt akartam, hogy kibányászom magamból azt, ami benn van. Még az analízist sem akartam, de ki nem kerülhettem valamennyire: az ember keres, kutat, egyszer csak feltorlódik a *miért* gátja s azon át kell mászni...”²¹ Első, a későbbi munkáinál sokkal alaposabb, tárgyyszerű,²² még nem a regények nyelvéhez és felépítéséhez közeledni kívánó könyvében Czine Mihály is kétséget fejezte ki (igaz, csak a kötetzáró jegyzetekben) a Péter-Pál napján, vasárnap történt születéssel kapcsolatban: „A tiszacsécsei református egyház anyakönyve szerint Móricz Zsigmond 1879. július 2-án született, és 1879. július 5-én keresztelték. A bejegyzés pontosságában aligha kétkedhetünk. Kevés gyermek született Csécsén – Móricz Zsigmon-

²⁰ Osvát Ernő például a születése évét tartotta homályban, „ha kérdezték, egy-két évvel későbbi időpontokat adott meg”, de az ő esetében az anyakönyvi adatok segítenek a valós dátum tisztázásában. Ld. KOSZTOLÁNCZY 2009: 7.

²¹ *Életem regénye* 1010.

²² Érdemes szembevetni az első monográfia nyitómondatát („Tiszacsécsén született, az anyakönyvi bejegyzés szerint 1879. július 2-án, a családi hagyomány szerint június 29-én.” CZINE 1960: 5.), a második, jóval rövidebb Czine-könyv „mesés”, Mikszáthot idéző kezdetével: „Különös házasságot kötöttek egyszer Tiszacsécsén: egy parasztleány paplányt vett feleségül.” CZINE 1979: 5.

dot jegyezték be hetedikül abban az évben –, a pap is józan életű volt. Móríc Zsigmond iskolai irataiban július 2., ritkábban július 5. van bejegyezve születésnapjaként. Móríc Bálintné szerint első fia 1879. június 29-én született.”²³

Nemcsak az érthető nehezen, miért szerepel az iratokban a július 2-a, de az is gyanút kelthet bennünk, *íróilag* milyen jól használható a Móríc által valódinak tartott születési dátum: olyan ez a június 29., mintha az írói életmű része lenne. A konstruáltságot megerősítheti (és még inkább erősítené, ha nem az adatok tekintetében meglehetősen megbízhatatlan testvér, Miklós írta volna), hogy Móríc *nem mindig* a június 29-ét adta meg születési dátumként: „mellékeli hozzá [egy levélhez és két vershez] Elek Artúr, vagyis az Antológia kérésére az életrajzát is és abban születésnapjaként 1879. június 30-át adja meg. Vagyis 1910-ben még ő sem tudja, hogy Péter-Pál napján született volna! Ez neki későbbi meghódolása népe előtt. De eszerint a »családi hagyomány« is csak későbbi eredetű lehet.”²⁴ Az *Életem regényében* már az aratás kezdetének pogány ünnepeként írt erről a napról Móríc, hozzátéve, hogy kálvinista, vagyis a szenteket el nem ismerő, a „bálványimádástól” egész életében iszonyodó édesanyja²⁵ Pétert és Pált az általa gyártott családi mitológiában „kímelte” a szentek karából, mivel ők hozták el számára elsőszülött fiát: „hogy igazolja magát, egész pogány hitet alkotott, hogy Péter és Pál nem is voltak zsidók, ezek a mesékben a Jézus magyar kísérei voltak. Magyarok, ezért lett az ő napjuk a magyar aratási nap. Ezen a napon állanak búzába, ha esik, ha fúj. Ha az időjárás nagyon elkésett, akkor a Péter-Pál lova mérgesen nyerít végig a mezőkön. Roppant büszke volt azért édesanyám, hogy a fia éppen egy ilyen neves napon lett a világra. Pláne, hogy ebben az évben Péter-Pál még vasárnapra is esett. Dupla ünnep s hozzá: délben tizenkét órakor lett meg a gyerek.”²⁶

²³ CZINE 1960: 531.

²⁴ MÓRICZ Miklós 1966: 203.

²⁵ Nézzük meg a következő, az *Életem regényében* leírt esetet: „A Nagyalföldön nem volt fenyőfa: mikor a feleségem karácsonyfát állított a legelső karácsonyon, édesanyám azt hitte, meg kell halnia. Elszédült; rohamot kapott, és ecetes vízzel kellett a szívét s a homlokát mosogatni. Hogy az ő fia behódolt a bálványimádó pogányoknak.” *Életem regénye* 978.

²⁶ *Életem regénye* 760.

Nagy merészség kellene hozzá, hogy ezt a sokszorosan szimbolikus dátumot vitassam. Dokumentumokat nem is tudok szembehelyezni vele, pontosabban minden irat azt igazolja, hogy *nem* Péter-Pál napján született Móríc²⁷ – talán az egyetlen családi Bibliát, annak is az utolsó oldalát kivéve, amelyet saját szememmel nem láttam, csak Móríc Miklós emlékeit ismerem róla. Ezt a Bibliát Pallagi Erzsébet „nászajándékkul kaphatta”, és itt gyűjtötte a családi adatokat: „nem a keresztlevelet nézte meg, ha adat kellett neki a gyermekeire vonatkozóan, hanem ezt a könyvet.”²⁸ Kétségtelen, hogy Móríc egész életében Péter-Pál napját ünnepelte születésnapként: nem azt várta, hogy felköszöntsék, ő adott ajándékot szeretetteinek, gyakran írt ilyenkor ünnepélyes leveleket lányainak, kezdett bele újabb regénybe. Utolsó születésnapja, az 1942-es kapcsán idézi Móríc Virág a következő naplóbejegyzést:

„1942. VI. 29. P. Pál

Évem 63

Holtom még nem várom”²⁹

Annak, hogy Móríc épp Péter-Pál napján szeretett belefogni egy-egy nagyregénybe, nemcsak az lehetett az oka, hogy leginkább a forráságot kedvelte, a nyári melegben tudott legjobban dolgozni. A kizárólagosságot állító kijelentései („Csak nyáron tudok írni – meséli. – Minden nagy munkámat nyáron irtam.”³⁰) mögött a pa-

²⁷ A kétség azért még Móríc Virágban is ott lehetett, hiszen *Tíz év I-II.* című munkája végefelé ezt írja: „Most én szeretném valakitől megkérdezni, igaz-e, hogy apám Péter-Pálkor született, vagy az az igaz, amit a csécsi anyakönyvbe három nap múlva beírtak. De nem mehetek ezzel bíróságra, mint a Vörösmarty család, aki a fiú tizenhatodik évében bizonyította be a törvénnyel, hogy a bába tévesen diktálta be a papnak a nevét.” MÓRICZ Virág 1981b: 481.

²⁸ MÓRICZ Miklós 1959: 64. Itt idéz a testvér egy anyai levelet is: „az édesanya emlékezését kell hitelesnek vennünk, aki határozottan megírja egy Zsigmond fiához írt levelében: »1879. június 29-én, vasárnap, Péter-Pál napján, déli 2 órakor jöttél át rajtam...«”

²⁹ MÓRICZ Virág 1981b: 48.

³⁰ Százezer szál szegfű van Móríc Zsigmond kertjében, Színházi Élet, 1928/30, 80.

raszti-ímás építésének szándékát is felfedezhetjük, pontosabban azt, hogy bár elismert, polgári életet élő író lett, paraszti eredetére mindig emlékeztetni kívánta olvasóit. Feltehetőleg azért is, mert az általa bejárt út éppen ettől lett igazán lenyűgöző – az effajta kijelentések ugyanis leggyakrabban a polgári, városi közönségnek szóló lapokban, például a Színházi Életben bukkantak fel. Az idézett mondat a nyári munkáról, vagyis arról, hogy az író is csak akkor tevékenykedik igazán, amikor a legfontosabb paraszti munka, az aratás zajlik, egy olyan interjúban jelent meg például, amelyhez hasonló a Színházi Élet több nyári számában is olvasható volt, s ahol a leányfalui villanegyed nyári hétköznapijairól tudósítottak. Ahogy a cikkből kiderül, „*Pekár Gyulának, Szász államtitkárnak, Delmár Walternek, a kiváló autóbajnoknak*” is volt itt „kúriája” – ezzel az úri környezettel képezett tudatosan kontrasztot a szimbólumokkal saját születését és életritmusát is a paraszti világhoz kapcsoló Móricz.

A június 29-i születésnapnál tehát keresve sem találhatott volna jobbat – miért nem ez a dátum szerepelt az irataiban mégsem? Lehetséges, hogy hivatalosan csak július 2-án jelentették be a gyermek megszületését, és ennél korábbi dátum nem kerülhetett a papírokba? Ha így volt is, a dátumok körül biztosan nem stimmel valami. Az is gyanús, hogy a Móricz Zsigmond után megmaradt, részben általa és a családtagok által készített, részben az egykori sárospataki, prűgyi református lelképászorok által kiállított családi ívekben³¹ kizárólag az íróvá vált családtag születési dátuma szerepel többféleképpen.

Az *Életem regényében* arról olvashatunk, hogy a születés napja után egy héttel, az istentiszteletet követően, azaz vasárnap, a háznál történt meg a keresztelés: akkor viszont július 6-a lenne a helyes dátum, és nem július 5-e, ami szombatra esett 1879-ben. Az időpontok körüli kavargás oka talán az a kezdeti ijedelem lehetett, amelyről Móricz Zsigmond maga nem, csak öccse, Miklós számolt be, emlékező könyvében nagybátyját, Nyilas Józsefet idézve:

„De azt tudom, hogy nagy baj volt, mert Erzsi nagybeteg volt, nem is eszmélt. Kétségbe voltam esve, mert annyira szerettem Erzsit, hogy szívesen meghaltam volna érte, és ő is úgy szeretett engemet...

Nem mentem ki többet mellőle. Édesanyám a kezét tördelte, arra nem emlékszem, hogy Bálint otthon volt-e vagy nem, nem láttam, csak azt tudom, hogy a kisfiút többször odatették mellé, hogy szopjon. Nem szopott, nem jött semmi tej. Próbálták pohárral, mindennel, nem indult meg a tej. A gyerek miatt is meg voltak ijedve. Már Erzsi feleszmélt, de se orvos – akkor ugyan még eszébe se jutott az orvos az embernek, különben édesanyám volt az orvos – egyszer úgy emlékszem, talán másnap, azt mondja nekem édesanyám: »Jóska, próbáld meg megszíjni az Erzsi mejjét, mert meg talál halni Erzsi is meg a gyerek is...«

Csak édesanyám volt bent, mindenkit kiküldtek, én megszíjtam erősen mind a kettőt, és megindult a tej. Akkor láttam édesanyámat, hogy erősen örvendezett, és a gyerek akkor már tudott szopni. És én boldog voltam, hogy megmentettem két életet...»³²

Móricz tehát mintha uralni akarta volna saját születési dátumát is – hiszen a kereszteléskor kapott nevét is szimbolikusként kezelte. Amikor az *Életem regényében* megkísérelte leírni a családi hagyományból kinövő személyiségét és az írósághoz vezető útját, voltaképpen saját, valódi nevét minősítette „álnévnek”. Azt állította ugyanis, hogy ha a falu hétköznapi rendje szerint a család Péter-Pál napkor érkezett elsőszülöttje a Péter és a Pál nevet kapta volna a keresztségben, neve sokkal jobban lefedné írói lényét, mint a Zsigmond. A Zsigmond név viszont ugyanúgy szimbólum volt, az édesanya útjának szimbóluma: „Mulatságos, hogy édesanyám számára éppen a nagy parasztmunka indító napja volt ez a válaszüti pillanat: hogy fiát a parasztságnak minden jelétől lemossa. Ezért nem kellett neki sem a Peti, sem a Palkó s mikor harminc év múlva vitatkoztam vele, hogy milyen jó volna most nekem, ha mind a kettőt megkapom s Péter Pál vagyok – tágra nyílt szemmel nézett rám s csak annyit mondott: Hm...”³³ Móricz úgy vélte, íróként már nem lenne szüksége a parasztságból való kiválást jelző keresztnévre, mert a paraszti sorból írói mivolta, egész munkássága önmagában kiemelte. Így a Péterrel és a Pállal éppen elhagyott eredetét, a valójában az első pillanattól kívülről szemlélt faluhoz tartozását jelezhetné. De bármennyire szép ez a történet a váratlanul felbukkanó, az

³¹ Ld. a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az M 100/5272/1-11. jelzetű dossziében.

³² Idézi: MÓRICZ Miklós 1959: 65–66.

³³ *Életem regénye* 761.

egyediséget jelentő Zsigmond névről, nem egészen igaz. A kéziratok hagyatékban fellelhető családi feljegyzésekből kiderül, Zsigmond már volt az író megelőzően a Móricz-családban, ahogy Pál is: Péter viszont egyáltalán nem.³⁴

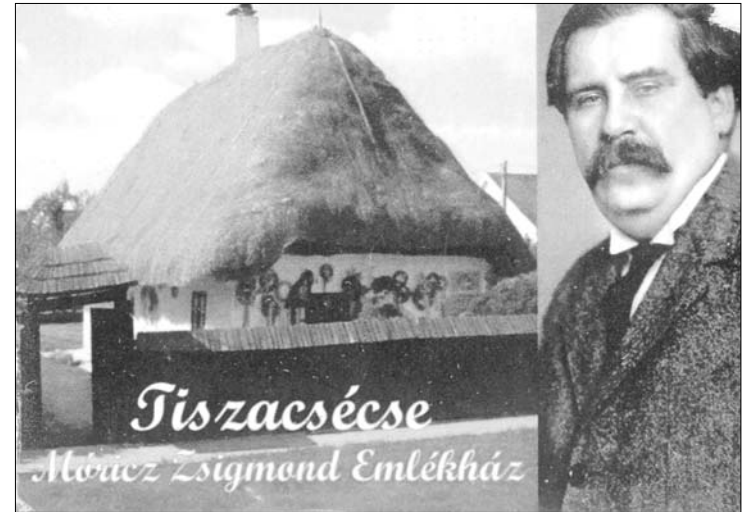
A keresztelezés tehát megtörtént július 5-én (vagy 6-án), Móricz Zsigmond szülőházában. Az ennek tényét jelző emléktábla ma a tiszacsécsi református templomon látható, a születést hirdető pedig egy olyan aprócska, nádfedeles kis parasztházon, ahol az író biztosan nem született. Vagyis nemcsak a születés és a keresztelezés dátuma, de az élet kezdetének helyszínei körül is akad tisztázni való.

Megtévesztő emléktáblák

Ha valaki ma ellátogat Tiszacsécsére, a trianoni határrendezés következtében az ország legkeletibb végére került, de a centrumtól 1920 előtt is nagyon távolos faluban két helyen talál emléktáblát. A református templomon, ahol *nem* keresztelték meg a nagy magyar író, illetve azon a nádfedeles kis parasztházon, amelyet ma már, a Fehérgyarmaton tevékenykedő Móricz-kutatónak, Hamar Péternek köszönhetően csak emlékháznak vagy tájháznak, de nem szülőháznak neveznek. Igaz, az emléktábla nem került le a homlokzatról – sajnos, már nincs is hova tenni, mivel Móricz valódi szülőháza, a tornácos, gangos, zsindelytetős Pallagi-ház megsemmisült, lebontották. S hogy miért van jelentősége a születés pontos helyszínének? Mert a kicsi, nádfedeles, alacsony házikó sugalmaz valamit: a szegénységből, paraszti sorból indult író képét égeti bele látogatóiba és mindazokba, akik könyvekben, képeslapokon, hűtőmágneseken találkoznak a házzal.³⁵ A magyar közoktatás amúgy is nagy hatékonysággal köti hozzá íróinkhoz a szegénységet,

³⁴ Móricz Miklós is megjegyzi, hogy apai ágon nem volt a Zsigmond ritka név: „édesapánknak nem egy ilyen nevű bátyja volt a közeli rokonságban.” MÓRICZ Miklós 1959: 65.

³⁵ Az interneten a különféle turisztikai ajánlókban, illetve például Füzfa Balázs új, a gimnáziumok 11. évfolyama számára készült tankönyvében ma már a házról azt olvashatjuk, hogy a Móricz-család birtokában volt ugyan, de az író nem itt született. Azon túl, hogy a régi szatmári paraszti építészeti ritka emléket tisztelhetjük ma benne, voltaképpen annak emlékműve ez a ház, hogy sokáig *azt hittük*, Móricz Zsigmond itt született meg.

Az egykor szülőháznak kinevezett emlékház – hűtőmágnesen

a szenvedést és a nyomort. Nézzük meg, milyen empirikus tapasztalatokról számol be Milbacher Róbert: „minden alkalommal megkérdezem az új hallgatóktól [...], hogy milyennek képzelik Arany szülőhelyét, amire kivétel nélkül azt a választ kapom, hogy pici falucska lehetett. És amikor felvilágosítom őket arról, hogy Szalonta bizony már akkoriban is tízezres város volt, látszik rajtuk, hogy nem nagyon hisznek nekem, és legfeljebb a tanár-diák viszonyba kódolt fékek tartják vissza őket attól, hogy lehülyézzenek.”³⁶ A szocialista időszak Móricz-kutatása nem elégedett meg azzal, hogy ideológusaival meséltessen a nyomort bizonyító szülőházzal. Bár ez is megtörtént: „A falu utcájának abban a sarkában, ahol az, szinte megriadva az előbukkanó Tiszától, hirtelen elfordul, áll egy picike, magas szalmatetős ház: Móricz Zsigmond szülőháza. Egyszerű, nagyon is egyszerű paraszti hajlék, amelynek nyílt tűzhelye, tenyérnyi ablaka s a látogató fejét fenyegető mestergerendája az évszázados paraszti nyomorról, éhezéstről és fázásról, jobbágyi kiszolgáltatottságról mesél – de most már örökre mesél minden látogatónak arról is, hogy itt született az elnyomott és az elnyomtatása elleni küzdelemre készü-

³⁶ MILBACHER 2009: 12.

lő magyar nép egyik legnagyobb írója: Móricz Zsigmond.³⁷ Hogy a ház „mesélni” tud, vagyis önmagán túlmutató jelentőséget kaphat, ebből a részletből is nyilvánvaló. Nagy Péter kötetének első változata akkortájt íródott,³⁸ amikor a házacskára rákerült az emléktábla – érdekes, hogy évekkel később, 1960-as könyvében Czine Mihály már nem tudta (nem akarta?) meghatározni, hol is születhetett az író: „Bizonytalan az is [a születés időpontjához hasonlóan – Sz. Zs.], hogy melyik házban született Móricz Zsigmond.”³⁹

Az ötvenes években íródott Nagy Péter-könyv és az emléktábla 1952-es felavatása egy olyan korszak dokumentumai, amely nagy erővel, ha kellett, a tényeket meghamisítva alkotta meg saját szimbólumait, a „szentjeit”, azaz az előképeit. Ennek a sokszor hamisítással együttjáró buzgalomnak az eredményei a visszamenőlegesen cenzúrázott (Szörényi László kifejezésével: delfinizált⁴⁰) művek, köztük több Móricz-alkotás ugyanúgy, mint a tudatosan nem a kellő helyre kitett emléktábla, esetleg az újratemetések. Míg Móricznak a születését, addig József Attilának a nyughelyét igyekeztek a „maguk képére” formálni a korszak ideológusai: nem véletlenül éppen kettejükét, hiszen József Attila a munkásosztály, míg Móricz a szegényparasztság képviselőjeként lett elgondolva ebben az irodalomfelfogásban. Móricz emléktáblájának felavatása 1952 őszén volt. A másnapi Néplap a következőképpen tudósított a nagy eseményről: „Szeptember 7-én reggel és délelőtt valóságos zarándoklás indult meg Tiszacsécsé felé az ország, a megye minden részéből. Különvonatok, autóbuszok vitték a dolgozókat, autók, motorok, kerékpárosok hada sietett a tiszaparti, határmenti kis község irányába. A közeli falvakból szekeres, gyalogos parasztok igyekeztek Móricz Zsigmond, a nagy magyar író szülőfaluja felé.”⁴¹

³⁷ NAGY Péter 1975: 11.

³⁸ Az 1975-ben harmadik, javított kiadásban megjelent kötethez írt előszót a következőképpen indítja Nagy Péter: „Több mint húsz esztendeje, hogy ez a könyv először megjelent – idestova negyedszázada, hogy szerzője dolgozni kezdett rajta.” NAGY Péter 1975: 5.

³⁹ CZINE 1960: 531.

⁴⁰ A kifejezés eredete: „ad usum Delphini», azaz a trónörökös (franciás latinossággal Delphinus – azaz Dauphin) használatára kihagyták azokat a fejezeteket, amelyeket az újkori ízlés szeméremértőnek velt.” SZÖRÉNYI 2000: 9. Szörényi ennek nyomán nevezte el *delfinizálásnak* a szocializmus idején, többnyire politikai okokból végrehajtott szövegcsönkításokat.

⁴¹ Idézi HAMAR 2008: 28.

Az emléktábla-avatás idején még állt a zsindeletetős, tornácos, a falu átlaga fölötti életnívót mutató Pallagi-ház is, ahova (Czine Mihály állításával ellentétben)⁴² sem 1929-ben, a Móriczot díszpolgárrá avató ünnepségek idején, sem később nem került emléktábla. Ma már egy másik ház áll a telken, amely előtt 2006. július 7-e óta díszkapu jelzi: itt állt a valódi szülőház. Hogy mi volt vele a baj 1952-ben, amikor a házban élők leszármazottai szerint még a fákat is kivágták a ház elől, hogy jól látszódjék majd az emléktábla? Nemcsak az, hogy ennek a háznak a fényképével nehezen lehetett volna igazolni, hogy Móricz szegényparaszti nyomorból indult, de az is, hogy akkoriban egy kulákcsalád élt ott, akik aligha részesülhettek abban a kitüntetésben, hogy egy „megszentelt” épületben lakjanak. 1998-ban mesélte el az 1952-ben, még az ünnepség előtt Tiszacsécsére Cseres Tiborral és Sarkadi Imrével együtt ellátogató újságíró, Kiss Károly, miként derült ki a számára is az, hogy nem a megfelelő helyre került a szülőházat jelző tábla: „Egyik nap megismerkedtem Kiss Bertalan bácsival, Tiszacsécsé legidősebb, akkor 78 esztendőes lakosával, Móricz Zsigmond gyermekkori játszópajtásával. Ott nézelődtünk a már csaknem újraépült vályogháznál, frissen meszelt fala vakítóan fehérlett, szalmafedele is csaknem elkészült. Nézte-nézte Berti bácsi, majd megszólalt: »Nem itt született Zsiga, Móriczék soha nem laktak ebben a házban.« Nem nagyon kellett kérlelnem, elballagtunk szépen a templomhoz, s megmutatta a takaros tornácos házat, Móricz Bálint hajdani portáját. Akkor éppen az egyik nagygazda tulajdona volt. Cseres Tibornak, amikor a titok végére akart járni, valamelyik megyei nagyság elmagyarázta, politikai hiba lenne, ha egy kulákház falára kerülne a szegényparasztság írójának emléktáblája.”⁴³ Kiss Bertalan más írásban is felbukkan, és (nem a bizonytalanság fokozása, hanem a kételkedés magyaráza-

⁴² Vö. a következővel: „Az 1929-es Móricz-ünnepségek idején a milotai faluvégen levő Pallagi-házra, illetve az annak a helyén épült házra tették az emléktáblát, 1952-ben a kóródi faluvégen lévő egyvégű Móricz-házra.” CZINE 1960: 531., illetve: „Ami a Pallagi-házat, a szülőházat illeti, az 1970-ig állt, tehát – főrészeiben legalábbis – ugyanaz volt 1879-ben, 1929-ben és 1952-ben is. Falára soha semmiféle emléktábla nem került. Valóban felmerült a szándéka 1929-ben egy emléktábla állításának, de erre végül nem került sor.” HAMAR 2008: 27.

⁴³ Idézi: HAMAR 2008: 30–31.

taképpen mondom) egyszerre a „nagy idők tanújaként”, valamint színes fantáziájú emberként határozatják meg. Ha valakit Hány Jánosként emlegetnek a faluban, nem biztos, hogy a leginkább megbízható tanúként fordulhatunk hozzá:

„Mikor Móríczt gyerekkorának kortársait keressük, a hetvenhétéves Kis Bertalanhoz küldenek. Ő az egyetlen csécsi paraszt, aki még ma is fehérrojtos gatyaszárban jár, mint egykor Móríczt apja, Móríczt Bálint is. Élénk képzeletű és beszélőkedvű ember (a faluban Hány Jánosként emlegetik) [...]. Egy esztendőben született Móríczt Zsigmonddal, jól emlékszik a Móríczt-családra, az író az 1929-es ünnepélyen látta utoljára.”⁴⁴

A politikai indíttatású hamisításban mára talán nem is az az érdekes, hogy egykor megtörténhetett, sokkal inkább az, hogy Móríczt-képünket alakító hatása mennyire tartósnak bizonyult. (Ahogy az egykor ideológiai okokból csonkítva megjelent Móríczt-művek is ott vannak a könyvtárakban és a könyvesboltokban.) A manipulálásról gondolkodva azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy már a kommunista, szocialista időszak előtt kiigazítandó tévedésnek tartotta Erdei Ferenc azt, hogy Móríczt paraszti származású lenne, vagyis a parasztíróvá alakítás nem a szocializmus idején kezdődött: „Hamis nézet, hogy Móríczt Zsigmond parasztivadék, aki gyermekkori élményekkel merült meg a paraszti világban és innen nőtt bele a középosztályba, ahonnan a többi irodalmi tájakat is, meg a történelmi multat is megközelíthette. [...] Röviden szólva valódi középosztályi pálya ez, s a paraszt apától származó Móríczt nevét, akár föl is cserélhetnék a papkisasszonyanya berettyóújfalusi Pallagi, prédikátumos nevével. [...] ez a középosztályi vonal éppen akkor süllyedt alá a paraszti világba, amikor a magyar középosztály tökéletesen elromlott, alulról elszakadt a paraszt néptől és fölfelé egy hamis nemzeti-úri világba tokosodott be. A Móríczt, helyesebben Pallagi család elkerült

ezt a romlást és a régebbi középosztály szebb hagyományait vitte magával a csécsi falusi parasztlágyba. [...] Móríczt Zsigmond tehát ebben a paraszti emigrációban élő középosztályiságyban nevelkedett föl és innen indult pályája végeredményben társadalmunkívüli árvaságyban kavargott tovább az úri középosztály, a Nyugat modern polgársága és a falukutatással föltámadt paraszti-népi értelmiség között.”⁴⁵ Ebben a szociológiai leírásban nemcsak arra érdemes figyelni, hogy már 1945-ben bizonygatni kellett, Móríczt paraszti származása a legkevésbé sem egyértelmű, de arra is, hogy ugyanaz a kategória, az *árvaságy* bukkan fel benne, amelyet Móríczt az apja személyiségének alakulásában döntőnek érzett.

Látjuk, hogy a parasztíró-képet nem vagy nem pusztán a műveken és a róluk született értelmezéseken keresztül kívánták alakítani, hanem az ezek szerint döntőnek minősített *származás* manipulálásának segítségével is. Ez az ideológiai hamisítás ugyanakkor egyfajta móríczi önmitizáláson, illetve a szülőfalu építette kultuszon alapulhatott, hiszen már az 1929-es, az író ötvenedik születésnapjára rendezett ünnepségnek voltak olyan tárgyi emlékei, amelyek a kijelölt szülőházyhoz hasonlóan erősen kétségesek. Így írt az *Életem regényében* az akkor ajándékba kapott bölcsőről:

„A bölcső még ma is megvan. Most kilenc éve adta ajándékba Tiszacsécsé községe, mikor díszpolgárává választott. A közvélemény szerint ezt édesapám maga csinálta. De nem tudok ráismerni. Kilenc év alatt se szoktam meg. Nagyon formásnak, csinosnak találom: elhiszem, hogy ez volt a bölcsőm, de abban kételkedem, hogy édesapám saját kezűleg csinálta volna. Ha édesapám ilyen takaros és gondosan megcsinált bölcsőt tudott volna fabrikálni, akkor aligha van ez az egész regény.

Édesapám képes lett volna fél óra alatt összeütni egy bölcsőt, de éppen ez hiányzott belőle, a falu lelke, hogy aprólékosan és gondosan gyalulgassa, késelje és farigcsálja a bölcső minden alkatrészét. Ezt a bölcsőt egy, a falu törvényei szerint élő és gondolkodó paraszt csinálta s édesapám az nem volt soha. Egész életében hiányzott belőle a műgond. Ideiglenes dolgokkal pótolta mindent: »jó van a már«. Csak éppen megtegy, s róla a felelősség elmúljon. Hamar, hamar, essünk túl rajta.”⁴⁶

⁴⁴ BOHUS 1957: 83. Kiss bácsi jelentőségét mégis megemeli, hogy 1957-ben alig lehetett Mórícztokra emlékezőket találni Tiszacsécsén: „Már csak egy-két olyan ember él ezeken a helyeken, akit még személyes emlék köt a gyermek Móríczt Zsigmondhoz, vagy legalábbis családjához.” BOHUS 1957: 83. Gondoljuk el, mennyire sikerülhetett ez a 2000-es évek után, amikor Hamar Péter újra nyomozásba kezdett.

⁴⁵ ERDEI 1945: 12–14. (passim)

⁴⁶ *Életem regénye* 759.

Miként 1952-ben az emlékház, úgy 1929-ben a bölcső is a paraszti származást támasztotta volna alá: Móricz viszont ekkor még a tárgyi emlék mellé állíthatta a saját apa-képét, a paraszti sorból minden erejével kiemelkedni igyekvő Móricz Bálintét. Ha még hátrébb lépünk az időben, azt láthatjuk, hogy a születés ténye körüli szándékos hamisítás is éppen az író apjának, Móricz Bálintnak a munkálkodásával függ össze: a család életének első időszakára, vagyis az elsőszülött Zsigmond születése körüli időszakra tehető gyarapító és egyben meglehetősen zavaros tulajdonviszonyokat eredményező tevékenysége kellő alapot adott a szülőház körüli machinációhoz. Hiszen Móricz Bálint ingatlanvásárlásait valóban nem egyszerű követni – már csak a kuszaság miatt sem volt nehéz rámutatni egy csécsei házra, amely akár a családé is lehetett volna. Tiszacsécsén ugyanis három ház volt egykor a család tulajdonában. Az egyik Móricz Bálint szülőháza: ez a falu kóródi végén állt, ma a Kossuth utca 6. számot viselné – a korán árvaságra jutott Móricz Bálint apai öröksége volt ez, amelyet aztán eladott a községnek iskola céljára. A másik az a ház volt, amelyet Móricz Bálint az édesanyjának és az asszony második férjének telkére épített, amikor a házasságkötésre készült, és ki akarta „üríteni” saját házat, ahol akkor még anyja, mostohaapja és féltestvére is ott élt. Ez a ház, az első, amelyet Móricz Bálint maga épített (vályogból), a „sikátorban”, a mai Petőfi utcában állt – 1878. május 28-án költözött be a család, két nappal Móricz Bálint és Pallagi Erzsébet esküvője előtt. Az ifjú pár már a saját házában, mindkettejük anyjától külön, kettesben kezdte meg közös életét. De ez az állapot nem tartott sokáig: Pallagi Erzsébet anyja, Nyilas Katalin, az özvegy papné, aki (legalábbis a családi emlékezetben megőrződött történetek szerint) lánya házasságának kiötlője is volt, kezdettől azt kívánta, hogy a veje és lánya vele együtt lakják, az ő udvarában gazdálkodjanak. A falu szokásjoga is azt kívánta, hogy a házaspár első gyereke az anyai házban szülessék meg – így a házaspár átköltözött még Zsigmond születése előtt a ma Kossuth utca 93. számmal jelölt, most már emlékkapuvál is megtszírt telekre, ahogy erről Móricz egy 1928. május 15-én Orosz Kálmán lelkésznek írt levelében is olvashatunk: „az édesapám már az első évben átvette anyai nagyanyámnak, Pallagi Józsefnének birtokát s beköltözött a falu túlsó végén levő Pallagi házba, s itt születtem én.”⁴⁷ És miért nem azonnal az

⁴⁷ Móricz Zsigmond levelei I. 271.

író magát „kérdeztem meg” arról (ez így túl költői, tehát: miért nem a tőle megmaradt írásos emlékekben kutattam azután), melyik is az ő szülőháza? Egyrészt azért nem, mert az önmitizálás, ahogy ezt már a születési dátumánál láttuk, nem volt idegen tőle, másrészt azért nem, mert saját születéséről mindenki csak közvetett emlékekkel rendelkezik, harmadrészt pedig azért sem, mert az ezt a vallomást tartalmazó levélben is van félrevezető adat, épp a Pallagi-házról: „Ez a ház tehát az, amelyet az én szülőháznak kaptam a végzettől. Ezt a házat vette meg a község később községházának s így én mindig büszkén gondoltam arra, hogy úgy apai, mint anyai ősi hajlékunk a községnek (?) céljára szolgál.”⁴⁸

Ismét gyönyörű szimbólumra talált rá Móricz: iskolává és községházává transzformálódott családi háza jogosan töltötte el büszkeséggel, és ehhez csak egy kis tévedésre volt szükség. A Pallagi-ház telkén ugyanis sosem épült községház: „Amikor Nyilas István megvásárolta a testvére gyerekei részére a telket a milotai faluvégén, a 114. sz. tulajdoni lapra a vételt úgy jegyezték be, hogy az az 58. és 59. helyrajzi számú telekre vonatkozik. Később, valamikor 1885 után, a község megosztotta a területet, az 58. számút – rajta a szülőházzal – eladta, és az 59. számú telken építette fel a községházát. A faluban élő öregek egybehangzóan, egymástól függetlenül állítják, hogy a szülőház sohasem volt községháza. A községháza ott állt, ahol ma a tűzoltó-szertár és a bezárt tejcsarnok van, a 20. század elején készült kataszteri térkép szerinti 59. hrsz. telken, a szülőház közvetlen szomszédságában.”⁴⁹

A tiszacsécsői ingatlanviszonyokban tett nyomozás végén már csak egy kérdés maradt: hogyan kerülhetett képbe az 1952-ben szülőháznak kinevezett házacska? Czine Mihály például a ház akkori lakóira hivatkozik bizonyítékképpen – Hamar Péter nyomán viszont tudható, hogy az ötvenes évekbeli tulajdonosok, Magos Gusztávék aligha mondhattak bármit is Móricz Bálintról, hiszen még felnőik sem találkoztak vele, ugyanis 1900-ban lettek tulajdonosok, amikor a Móricz-család már messze járt. Az a legvalószínűbb, hogy a ház kijelölése valóban magas szintű politikai döntés eredménye volt, a tiszacsécséik pedig elhitték azt, amit hinniük kellett. De

⁴⁸ Móricz Zsigmond levelei I. 272.

⁴⁹ HAMAR 2008: 26.

a Móricz-képünket mindmáig erősen alakító ötvenes évekről még egy adalék, elsősorban azoknak, akik ezeket a sötét, diktatórikus éveket egyneműeknek és könnyen megérthetőnek képzelik – már 1957-ben megjelent olyan szaktanulmány, amely az emléktábla és a szülőház vonatkozásában kételyt fogalmazott meg:

„Ha az ember megáll a falu közepén, az egyetlen nagy utcában, a templom mellett és az *Életem regénye* pontos helyrajzi adatai alapján próbál tájékozódni, nyomban feltűnik, hogy nem arra a házra helyezték 1952-ben az emléktáblát, amelyről az író, mint szülőházáról beszél. Az 1929-es születésnap ünnepségek is egy másik házban zajlottak le, Móricz anyjának, Pallagi Erzsébetnek egykori házában. Állítólag ebben a házban őrizték Móricz Zsigmond bölcsőjét is az 1929-es ünnepség idejéig. Annak idején az emléktáblát is erre a házra akarták tenni, de a falubeliek elbeszélése szerint a ház lakói haladékat kértek, mert nagyobbítani akarták a házat.”⁵⁰

Remélem, csak részben igazoltam az eddigiekben, hogy az írókról szóló könyvek lassan, vontatottan, körülményesen indulnak. Bár tagadhatatlan, hogy nem haladunk öles léptekkel, hiszen voltaképpen még mindig Móricz megszületésénél járunk, abban bízom, hogy a „toporgás” nem tűnik indokolatlannak és unalmasnak. Azért is mentegetőzőm, mert még mindig nem léphetünk tovább: a „szikrát” létrehozó két pólust, vagyis a szülőket és a róluk eddig kialakult képet feltétlenül tárgyalnom kell, hiszen már a bölcső kidolgozottságából elinduló személyiségelemzés is mutatja, mind sorsának, mind írói alkatának megértéséhez előszeretettel és hosszan boncolgatta szülei jellemét és a házaspár közös életét Móricz Zsigmond.

Az árva Bálint és a romantikus Erzsé

Móricz szüleinek a házasságát az ellentétes pólusokra figyelve igyekezett megérteni és megmutatni. A parasztságból felemelkedő apai,

⁵⁰ BOHUS 1957: 85. Tartozik ehhez a szöveghez egy lábjegyzet is: „Móricz Zsigmond csécsi szülőházának kérdése ügyében levelet kaptunk a volt csécsi református lelkésztől, Orosz Kálmántól is, és még visszatérünk erre egyik következő számunkban. (Szerk.)” Ennek a „visszatérésnek” azonban nem találtam nyomát.

és a nemességből lezuhanó anyai ág, a kelet és a nyugat, a legkisebb és a legnagyobb ház, a parasztfiú és a nemes kisasszony – számos ellentétpárt felhasznált ennek a teóriának igazolására, hogy aztán közülük néhánynak a hamisságát (vagy legalábbis a bennük rejlő túlzást) maga is beismerje. Kétségtelen, hogy Móricz Bálint és Pallagi Erzsébet egymásra találása elég okot adott a töprengésre: ahogy fiuk az *Életem regényében* leírta, egész életében a szülei házassága foglalkoztatta leginkább. (Ebben, persze, van némi túlzás: saját házasságai legalább ekkora és ennyire produktív, hiszen művekké fordított fejtorést okoztak neki.)

Az 1851-ben született Móricz Bálinta ma azt mondanánk, a paraszti sorból kiemelkedett kisvállalkozó volt, aki csak saját erejére támaszkodhatott, hiszen négyéves volt, mikor az apja kolerában meghalt. Igaz, még egy év sem telt el, és anyja újra férjhez ment, az apai örökségként megmaradt ház pedig kezdeti tőkeként szolgált a családalapításnál, vagyis az árvaság nem pusztán magárahagyottságként, legalább ennyire felszabadító erőként értelmezhető. Móricz Bálint az egyes szakmák fogásait önállóan sajátította el, azt is maga határozta el, hogy ács lesz, úgy jelentvén ezt ki, hogy még semmit nem épített meg: mintha már ebben is fia mentalitását előlegezte volna meg, aki 12 évesen kijelentette, író lesz, anélkül, hogy műveket létrehozott volna. Móricz Bálint sokszor bukott bele újabb és újabb ötleteibe, sosem gazdagodott meg, viszont, ha igen nehezen is, de mindig talpon maradt, el tudta tartani egyre gyarapodó családját. Az elsőszülött Zsigmondot ugyanis még hét fiú- és egy lánygyermek követte, az összesen kilenc gyermekből hét a felnőttkort is megérte, ami az korabeli statisztikákat figyelembe véve igen jó arány volt. A még akkori szemmel is feltűnően alacsony (nem ütötte meg a sorozásnál a mértéket, vagyis 150 centinél alacsonyabb volt), de annál nagyobb hangú Móricz Bálint öntörvényűsége fia elemzése szerint árvaságából, törvénytől való elszakításából következett.

Móricz Bálint, legalábbis fia szerint, a káromkodással pótolta a faluban a testi és az anyagi fölényt, a család biztosította pozíciót: „Nem könnyű egy új helyzetet elfoglalni a faluban. Édesapámnak valósággal meg kellett verekednie mindenkivel, akit elhagyott, megelőzött s azokkal még jobban, akik közé feljutott. A Bakosok, a Kiss Áronok, a Magosok sehogy sem szívelték, hogy a faluvégi kislegény a nyakukra nőjön. Apró szűrös parasztos gúnyban volt része, de

ő vastagon adta vissza. Akkorákat káromkodott, hogy kitértek előle. Ilyenkor a durvaság jó fegyver, mint a tintahal fröccse.”⁵¹ Édesapa (ő volt Móricz Mihály) helyett nevelőapát (Farkas András), szabályos nevelés helyett szabálytalant kapott. Az *Életem regényében* Papóként emlegetett nevelőapa a mű tanúsága szerint egyetlen dologra tanította meg, a káromkodás művészetére: „De cifrán ment ám, mert a Papó iskolája még nagyon közel volt, ropogott a káromkodás, mint a pokolbeli sortűz.”⁵² Móricz az *Életem regényében* a népmesék saját közegükből kiszakadó, a próbatételek után királlyá koronázott hőseihez tette hasonlónak az apját, akit éppen az emelt ki a faluból, hogy megszakadt nála a generációkat és egyéneket egyformává alakító folytonosság: „az apám rendkívüli szerencsémre árva volt, s nem kapta meg a szabályszerű nevelést. [...] Minden népmesének az a tendenciája, hogy a szegény elmegy királynak. A parasztsorból való kivándorlás felfelé: ez a mese.”⁵³ Móricz Bálint sorsa, ha a mesei szerepkörökben gondolkodunk, mégsem a hősöké, hiába van szinte rá szabva ez a szerep. Szabad volt, független, vakmerő, így neki kellett volna elindulni „szerencsét próbálni”, de nem hős lett, hanem „segítőtárs”: mintha a legkülönfélébb „kalandokra” vállalkozó apa kudarcokkal és sokszori újrakezdéssel tarkított történetére épült volna rá az igazi „mesehősnek”, az íróvá váló fiúnak a diadala.

Ehhez a diadalhoz az édesanya is szükségeltetett, aki szintén „segítőtársként” határozható meg, ha a mesei kategóriákat használjuk: „ő, a gyenge, erőtlen és tehetetlen kis paplány, le tudta győzni a parasztistent és a gyermekeit ki tudta emelni a kapa-kasza rabságából, s föl, fölvitte, mint a mesék griffmadara valamennyit, a toll és tinta üdvöztető, vagyis kényelmes kultúrájába.”⁵⁴ A gyerekek felnevelésére és minél magasabbra juttatására, a paraszti sorból való kiemelésére egy nagyon eltérő életfelfogással, neveltetéssel jellemezhető szülőpár vállalkozott. Móricz maga többször változtatta meg a véleményét azzal kapcsolatban, apja vajon paraszti származású volt-e, vagy sem: miközben az *Életem regényében* azt a képzetet építette fel, hogy az apja és anyja mindenben két pólusra

helyezhető, már 1924-ben megrendítő felfedezést tett, amikor Móricz Bálint keresztlevelét meglátta, ez ugyanis „apai nagyszülőinek, így apjának »nemesi« származását igazolta.”⁵⁵ De aztán 1929-ben, amikor a születésnapjára rendezett ünnepségen Tiszacsécsén járt, kikérte az anyakönyvet, és saját szemével látta, hogy nem igaz, amit az ottani pap 1924-ben írt neki, hogy a Móriczok adózók, nemesek lettek volna: „nemcsak hogy nem nemesek, de még Mórutz is.”⁵⁶ Szó sincs arról tehát, hogy 1924-et követően Móricz már nemesként gondolt volna az apjára, 1933-ban jegyezte fel a naplójában a következőt: „Apám paraszt volt, jobbágyszülők gyermeke. Már az apjáról semmit sem tudott. Ötéves volt, mikor elvesztette, azóta legfeljebb annyit hallott róla, amit a vastag és kedves szavú, de vérell tölt és erős egyéniségű anyja néha szólott róla, vasárnap délután egy-két szót, hogy »apád nem káromkodott, a fene egyen meg, ettől a disznótul tanultad azt a csúnya szöveget.« A második urától, a Papótól, aki nem nemzette, de beleidegzette a saját lényét az állandó együttlét alatt. Az volt a tanítója, az iskolája, az egyeteme, s arra vitte, hogy faji daccal ő is túlkáromkodja a falu legrondább szájú embereit, aki azért lett mostohaapja, mert vad erő és nemi inger volt benne az anyja számára. [...] No, és mit tudok anyám ágán? Nyilas Katalin, anyja Isaák Erzsébet, anyja báró Bánhidya Mária, anyja báró Bánffy Katalin.”⁵⁷ Amikor az *Életem regénye* megírásáig eljutott, még zavarosabbnak látta a paraszt-nemes ellentétet, ahogy ez egy 1936. január 28-i naplófeljegyzéséből kiderül. Itt arra jött rá, akármilyen származású volt is az apja, a dzsentrimentalitást az ő viselkedésében tapasztalta meg gyerekként: „Az apám nem volt nemes, talán (az sem bizonyos, hogy nem nemesi eredetű) az anyám, s kivált a nagyanyám viszont a magas dzsentrivel sőt a főnemességgel tartott rokonságot s abban nevelt. Mégis, az apámban voltak meg ezek a pazarló és fitogtató érzések. Ezek pedig nagyon hatnak a gyerekekre.”⁵⁸

⁵¹ *Életem regénye* 753.

⁵² *Életem regénye* 743.

⁵³ *Életem regénye* 736–737.

⁵⁴ *Életem regénye* 761.

⁵⁵ CSÉVE 2005c: 8.

⁵⁶ *Naplók 1926–1929* 457.

⁵⁷ 1933. június 29. Néhány helyen, ahol csak a naplófeljegyzések dátumát jelzem, az idézetek a Móricz-naplók még kiadatlan részeitől származnak. Köszönöm Cséve Annának, hogy a készülő naplókötetek munkaanyagát rendelkezésemre bocsátotta.

⁵⁸ *Beszélgetés az írógéppel* 84.

Hiába nem voltak tiszták az ellentétek apa és anya között, Móricznak a regényben kontrasztokra volt szüksége – így került a folyamatosan káromkodó Móricz Bálint mellé az istenkáromló szavakat a gyerekek tudatából *kitörölni* kívánó anya, a „pogány” őserő mellé a civilizátor: „Ahogy soha életemben nem hallottam meg az édesapám káromkodását s most az öcsémmel megpróbáltunk valamit összeszedni az ő cifra kifejezéseiből, egyáltalán nem is emlékszünk rá, s ha emlékeznénk, az édesanyám intő uja már megszüntette a memóriát a leírhatatlan szavak iránt. [...] édesanyánk lelke a legbámulatósabb munkát végezte, hogy a hét gyereke közt egy sem lett, aki csak egyszer is életében elkáromkodta volna magát.”⁵⁹ A civilizátor édesanyja háta mögött pedig ott állt a Móricz gyermekkorát, neveltetését erősen meghatározó anyai nagymama, Nyilas Katalin, Pallagi József csetfalvai lelkész özvegye, Nyilas József református prédikátor lánya. A négy gyermekkel özvegyen maradt asszony férje halála után költözött vissza Csécsére, kérte meg testvérét, Nyilas Istvánt, hogy vegyen ott neki házat – ez lett később a már emlegetett, valódi szülőház. Ő tervezte ki azt is, hogy „beemeli” a családba Móricz Bálintot vejeként, feltehetőleg éppen a különállást, a paraszti létből kiemelkedés vágyát látva meg benne. És Móricz Bálint meg is tette azt, amire anyósa számított: a Pallagi-fiúk nem lettek parasztok, sőt, Gyula egészen az iskolaigazgatói székig emelkedett, és nem lett paraszt Móricz Bálint hét felnőttkort megért gyermekéből egy sem. Az anyai nagymama szerepe azért is lett nagy az első unokája életében, mert ő volt az a négy (illetve öt, ha Móricz Bálint nevelőapját is beleszámítjuk) nagyszülő közül, akivel Móricz Zsigmondnak emberi kapcsolata kialakulhatott: mindkét nagyapja még születése előtt meghalt, hároméves volt, amikor elvesztette apai nagyanyját is, „Papó” pedig 1884-ig élt. Móricz a kivülállás, a falutól mint közösségtől elkülönülés eltérő, de feltehetőleg egymást erősítő változatait tapasztalta meg apjánál, anyjánál és nagyanyjánál is. Nyilas Katalinról a következőt írta a naplójában 1937-ben (érdemes figyelni rá, hogy Móricz Bálintot feltűnő alacsonyossága tette különlegessé, a nagymamát pedig, sok más mellett, annak tudata is kiemelte a faluból, hogy hajdani férje milyen magas és erős volt):

⁵⁹ *Életem regénye* 987.

„Ebben a világban már csak egy hajszálcső volt, mely összekötötte a hálgyögsötétséget a felső, látó világgal. Nagyanyám még a kormányzó rétegből való volt. Apja, ura falu felett uralkodó ember, akinek parancsolni kellett tudnia. Jól emlékszem, hogy néha meg voltam lepve, hogy nagyanyám a falusiakkal egészen másképpen beszélt, mint anyám, apám vagy én. A nagyanyám úgy beszélt, ahogy én soha nem mertem volna. Felülről, megértően s emberséggel. Anyám félő bizalmaskodással, én már csak elhúzódoó félelemmel. A nagyanyám, ha meghalt is az ura, azért haláláig papné volt, aki már gyermekkorában tanulta meg, hogy mi az, elsőnek lenni a faluban. Ha még olyan kicsi is volt az a falu, az arány nem változott. A pap a leggazdagabb parasztcsalád felett is oly magasán kiemelkedett tekintélyével, amihez a tanultságon s a magasabb körökből való házasságon kívül emberileg is hozzájárult az is, hogy testére ő volt a legmagasabb és legerőteljesebb férfi a községben. Olyan magas volt, mint Rákóczy Ferenc.”⁶⁰

A tekintélyes, mindig feketében járó „öreg papné” első unokájának, Zsigmondnak a születésekor éppen negyvenéves, vagyis fiatal és tetterkész volt. A Móricz Bálinttal kötött házasságra „rábeszél” lánya kevéssé tudta mellette érvényesíteni az akaratát. Pallagi Erzsébet, író-fia leírásában (ne felejtjük el, sajátos helyzetben vagyunk, hiszen több Móricz-gyerektől, így a szociológus Miklóstól és a szobrász Idától is vannak visszaemlékezéseink) izgalmasan hasonlítóvá válik más XX. századi írók által megrajzolt anyafigurákhoz: az irodalom iránt rajongó, sokat olvasó, ideálok világában élő asszonyként képzelhetjük el, akinek meg nem valósult álmait gyerekei teljesítik be, elsősorban legnagyobb fia. Ilyen elvágódó, művészethez vonzódo (kissé Bovarynéhoz hasonlító) anyákat látunk többeknél, hogy csak néhány példát mondjak, Kosztolányi, Osvát Ernő⁶¹ vagy

⁶⁰ Autobiogr jelzéssel, M 100/3958a

⁶¹ Vö. a következővel Osvátról: „Ő a mama bizalmasa, érzelmi támogatója és vigasztalója nehéz helyzetekben. Egymás között franciául társalognak, amit a többiek nem értenek; színházba és hangversenyre csak ketten járnak, miként nyáron, fürdőhelyre. Az anya büszkeséggel tekint sokat olvasó, művészetek iránt érdeklődő fiára – mégis lesz, aki valóra váltja az ő elvetélt ambícióit. Ernőhöz francia nevelőnő jár, és német zongoramester; a többieket csak ruházzák, míg őt öltöztetik; kikérik a véleményét, iskolai előmenetelért aggódnak – a többiek eredményét csak tudomásul veszik.”

akár Mészöly Miklós életrajzában is: érdekes módon mindenütt az anyjukhoz testvéreiknél is jobban kötődő elsőszülött fiúból lett író (vagy szerkesztő). Ez az „egyformaság” azért is meglepő, mert Pallagi Erzsébet csak igen kevéssé élhette a romantikus ábrándvilágban élő, elvetélt álmokat dédelgető asszonyok életét: a sok szülés, a gyereknevelés, a háztartásvezetés, a pénzért végzett varrás még erőteljesebb kontrasztot képezett a benne élő fantáziavilággal, mint a középosztálybeli, polgári közegben élő asszonyok tevékenységei. Az irodalom iránti elkötelezettséget, a szépségbe vetett hitet és az álmok beteljesítéséhez szükséges erőt így is sikerült fiának átadnia – aki jelentős energiát kapott a mindig nyugtalan, felfelé törő apjától is.

A Móricz Bálint és Pallagi Erzsébet által alapított, de valószínűleg Nyilas Katalin által „kitalált” és erősen uralt család Tiszacsécsén kezdte meg közös életét, de útjuk továbbvezetett Prügyre, Sárospatakra, majd Budapestre is. Mindeközben Móricz Zsigmond még Túristvándit és Kisújszállást is megjárta – de maradok most a móríci gyermekkor három egymást követő helyszínénél.

Még a nevét is szerette

Semmi különlegeset nem találok abban, hogy valaki „tündérszigetként”, paradicsomként, az örök nyár világaként beszél saját szülőfalujáról – ahogy Móricz az *Életem regényében* írja, szülőfalujáról szinte egyáltalán nem maradt téli emléke. Az édenkert-képzetet a veszteség-élmény csak elmélyítette: Móricz mindössze 6 éves volt, amikor el kellett hagynia Tiszacsécsét, vagyis, bár iskoláit még szülőfalujában kezdte meg, a családról való leválás és a kiűzetés az édenből mondhatni egybeesett nála, a két élmény pedig erősítette egymást. Csécsére később szinte nem is tudott másképp gondolni, mint teremtett világként, hiszen nem járt rendszeresen vissza, nem rakódtak benne egymásra a szülőfalu-élmény különböző rétegei: a benne élő gyermekkori világ, illetve annak irodalomká várt válto-

zata jutott eszébe, ha kedves falujára gondolt. Mivel Móricz csaknem teljes rokonsága elkerült Tiszacsécséről, szülei, testvérei legalábbis nem éltek ott, így nem volt hova hazajárnia, nem látogatta rendszeresen ezt a falut úgy, mint például Kosztolányi Szabadkát (már ameddig és amikortól a trianoni határrendezés megengedte), vagy Babits Szekszárdot. A gyermekkor és Csécse mind távolabbra került, és együttesen vált egyre szebbé. Móricz igen ritkán jutott el Szatmárba, ahogy erre már egy 1910. április 25-i levelében panaszkodott ott élő rokonának, Nyilas Gusztávnak:

„Mindig készülök Csécsére, télen azt mondom, most nem lehet, majd tavasszal, akkor azt, hogy majd nyáron, s a nyarak eltelnék azzal a kívánczossággal, hogy de most a télen már nem marad el a csécsi út. Így telik egyik esztendő a másik után s én sem nem megyek, sem nem írok.”⁶²

A látogatások ritkulásának oka nemcsak az időhiány és a nagy távolság lehetett. Móricz családja számára, értve ezalatt az általa megteremtett családot, vagyis első feleségét, Holics Jankát, a másodikat, Simonyi Máriát és három lányát, Virágot, Gyöngyit és Lilit, a falu és a szatmári vidék idegen, nem túl vonzó tájékat jelenthetett. Ha velük együtt látogatott Móricz „haza”, az ő szemükkel is kénytelen volt látni a falut, amely így tündérszigetből poros, bűdös, koszos, a civilizációs vívmányoktól megfosztott helyé változott azonnal, ahol parasztágakban, parasztágneműben kellett aludni, és ahol sár, esetleg trágyalé került a pesti úriasszonyok cipőjére. Móricz feleségeit és lányait a legkevésbé sem lehet kárhóztatni azért, hogy nem érezték otthon magukat a kis szatmári faluban, de az kétségtelen, hogy csak felerősítették Móricz eltávolodását szülőfalujától, fokozták azt az idegenségérzést, amit ő maga csak néha mondott ki, hiszen leginkább nem akart észrevenni. Találunk olyan megnyilatkozásokat, amelyekből kiderül, tisztában volt vele, hogy már egészen hamar elidegenedett a szülőfalujától. 1935-ben azt írta a naplójába fiatal, a falut éppen elhagyó önmagáról: „Álszakállt eresztettem, s a falun, mikor hazamentem, egy rousseau-i fals figura voltam.”⁶³

KOSZTOLÁNCZY 2009: 12. A Mészöly Miklóssal beszélgetést folytató Szigeti László, aki Hrabal műveinek kiváló ismerője, és Hraballal magával is készített interjút, amikor Mészöly anyjára és *Anyasírató* című szövegére tereli a szót, Hrabal anyjához hasonlítja és „vidéki cseh Bovarynének” nevezi Mészöly édesanyját. Ez az íróanya-típus tehát azonnal belehelyezhető akár közép-európai kontextusba is. Ld. MÉSZÖLY 1999: 11.

⁶² Idézi: BOHUS 1957: 84.

⁶³ MÓRICZ Virág 1981a: 306.

Ennek az idegenségnek szemléletes bizonyítéka egy Móricz 1929-es, nevezetes tiszacsécei látogatása alkalmával készült fotó. Díszpolgárrá választása (erre az eseményre később visszatérek még) miatt tért vissza szülőfalujába Móricz, és ekkor készült az a fénykép, amelyen a minden szempontból pesti úriembernek látszó, öltönybe, mellénybe, nyakkendőbe öltözött író két Nyilas-unokatestvére közt ül, egy falusi ház tornácán.⁶⁴ Ugyanerről a látogatásról vannak olyan dokumentumaink, amelyek megmutatják, Móricz nemcsak a távolból ábrándozott a benne élő, mitikusan tökéletes Csécséről – amikor ott járt, akkor is a maga teremtményét látta, és nem a valóságot. Míg Móricz leírásában a falu és a benne élő emberek mindig gyönyörűek, az őt 1929-ben Csécsére elkísérő, onnan a Nyugatot tudósító Nagy Kálmán a következőt írta egy levelében a fiának:

„Néztem a lovas daliákat, a fehérruhás lányokat, az egész ünneplő falut: csupa elkorcsosodott, fakó lerongyolt ember az emberi szépségnek minden nyoma nélkül. Nagyon sokan mezitláb voltak (vasárnap volt!) és még többnek sebforradással volt tele a nyaka, arca. Nem a fajnak, hanem a nyomornak a közös stigmája volt rajtuk.”⁶⁵

Cséce Móricz számára az a falu, amelynek már a neve is szép⁶⁶ (erre utal testvére, Miklós, mikor azt írja, bátyja a szülőfaluja ne-

⁶⁴ Móricz 1929-től 1942-ben bekövetkezett haláláig feltételezhetően *egyszer sem* járt a szülőfalujában: „Az 1929-es ünnepségek után többé nem ér el Móricz a Tiszahátra, bár a 30-as években tervei között szerepel, hogy ellátogat szülőföldjére. Akkor készülő életrajzi regényéhez személyesen szeretett volna adatokat gyűjteni, s szerette volna emlékeit a történelem helyén feleleveníteni. Terveinek megvalósításában azonban munkája, majd betegsége, lábfájása megakadályozza. [...] 1940 telén lejött egészen Mátészalkáig, de hóihar miatt, az akkori rossz közlekedési viszonyok mellett, nem mert vállalkozni arra, hogy tovább folytassa útját a Tiszahátra. Ebből az utazásból hazatérve Orosz Kálmánhoz írt levelében vázolja jövőbeni terveit, melyek között hosszabb szatmári utazás is szerepel: »... ígérem, a tavaszon bejárom a megyét s személyesen keresem fel a legmagyarabb magyarokat, a magyar Szatmárt!« – Ennek a tervnek megvalósítása sem sikerült.” MOLNÁR 1979: 53.

⁶⁵ Idézi: HAMAR 2008: 100.

⁶⁶ A falu hivatalos neve Móricz gyerekkorában még Cséce volt, később változott Tiszacsécsére.

vét is szerette): mintha az ősi, mitikus, motivált kapcsolat valósulna meg itt név és dolog között, ugyanúgy, ahogy a mássalhangzó-torlódással terhelt, utálatos, kimondhatatlan nevű Prügynél. A csécei időszak nemcsak Móricz életének kezdeti szakasza, de egyben a Móricz-család boldog, gyarapodó időszaka is volt, amikor Móricz Bálint házakat, malmot, cséplőgépet vett, vállalkozásokba fogott – egy ilyen balul sikerült vállalkozói manőver okozta aztán ennek az idillnek a végét. A távozás ugyanakkor nem fogható fel váratlan sorscsapásként, a Móricz-család kívülállása, idegensége már akkor is világos volt, amikor még Csécsén élték:

„Olyan vándorló emberek voltak» – mondja Móricz családjáról az egyik csécei öregember. Ebben a mondatban a falu ítélete szól és egyben az *Életem regénye* vallomásának az igazolása is: az író apját sohasem fogadta be igazán a falu, mert áthágta a falu életének iratlan, de makacs törvényeit.”⁶⁷

A falu rendjébe belesimulni nem akaró apa, a saját ábrándvilágában élő anya és az őket körülvevőkre egész életében felülről letekintő papné nagyanya mellett nevelkedő Móricz Zsigmondnak ez a kívülállás volt az alapélménye: Tiszacsécsén, még kisgyermekként, ez leginkább felsőbbrendűségi tudatként jelentkezett nála, nem kiközösítettségként élte meg. De a parasztságtól való elkülönülést már itt megtapasztalta: bár Móricz Bálint ekkor még paraszti tevékenységet is folytatott, a kitérés lehetőségein töprengett már. Az elsőszülött fiúra pedig rendkívül erős hatást gyakorolt az anya és nagymama is. A „kiskirályság” érzését erősítette, hogy Zsigmond volt az első, dédelgetett gyermek a családban, akinek át kellett élnie „hatalmának” fokozatos csökkenését, hiszen még nem volt két éves, amikor első öccse, István megszületett (1881. május 5-én), őt követte az ugyancsak Csécsén született Bálint Dezső, 1883. május 22-én.

A család tiszacsécei korszaka a gyermek Móricz Zsigmond számára traumatikusan zárult le – bár egyáltalán nem olyan drasztikus módon, ahogy ezt az író és a róla megszólalók által többnyire nemcsak tényként, de metaforaként is kezelt „tűzeségp-robbanás” sugallja.

⁶⁷ BOHUS 1957: 84.

Traumák sorozata

Móricz-képünk kiiktathatatlan eleme a tűzeség felrobbanása: legtöbben a *Légy jó mindhalálig* olvasása idején tanulunk róla, és ez a tragédia aztán egybemosódik bennünk a szegény, folyton síró Nyilas Misi portréjával és az író nyomorúságos szülőházával, megrajzolva a szenvedő, szerencsétlen, sorsüldözött magyar író. (Mire idáig jutunk tanulmányainkban, egyébként is tudjuk, hogy a balsors az összes magyart, de különösen az írókat „régén tépi”, gondoljunk csak a betegeskedő Arany Jánosra⁶⁸ vagy az öngyilkosságba kergetett József Attilára.) Móricz sorsa ekkoriban még, természetesen, szülei döntéseitől és az őket érő csapásoktól függött, és életének a Türistvándiban, illetve Prügyön lezajlott időszakában alapvetően szülei fájdalmát, küszködését vette át és erősítette föl. A Prügyön történtek kapcsán meg is jegyzi az *Életem regényében*, hogy anyja csodálkozva vette tudomásul, milyen szenvedésként maradt meg ez az időszak legnagyobb fia emlékezetében – ráadásul épp őmiatta, aki pedig akkoriban „boldog volt”: „Édesanyám egyszer azt mondta, a Judit és Eszter után: s érdesen és mérgesen mondta: »Én nem tudom, mi bajod van neked ezzel a Tüggyel? Én csak szép és jó emlékeket hoztam onnan.«”⁶⁹ De hiába vannak ott ezek az emlékeket elbizonytalanító mondatok az *Életem regényében*, Móricz-képünket erősen alakítják azok a novellák, amelyeket hagyományosan Prügyhöz szokás kötni: ilyen a tüdőbeteg, krajcárok után kutató anyát megmutató *Hét krajcár* és a szegény rokontól még a tejet is megtagadó, gazdag rokont szerepeltető *Judit és Eszter*.

⁶⁸ Milbacher Róbert remek Arany-könyvében izgalmasan elemzi a magyar irodalomtanítás egyik „rejtélyét”: „Sohasem voltam képes pontosan megérteni, hogy mi indokolhatja a manapság legtöbb középiskolában használt irodalomtankönyv Arany-életrajzában az alábbi – ugyan ott csupán zárójel, ám annál nagyobb hatású – szövegrészt: »Az epehólyag körüli tályogja 1870-ben a hasfalán át kitört, és élete végéig – 12 éven át – megmaradt egy állandóan gennyedző sipoly, nyílt seb, amelyet naponta legalább kétszer kötözni kellett. Ez a váladékozó sipoly szörnyű bűzt árasztott. A család mindezt szégyellte, titkolta, például a cselédet is elbocsátották, nehogy valahol kikotyogja.«” MILBACHER 2009: 98. A továbbiakat lásd a Milbacher-könyv *Arany János testéről* című fejezetében.

⁶⁹ *Életem regénye* 905.

Tiszacsécséről azonban Móricz nem azonnal került Prügyre, egy időre elvált az útja szüleiétől, és átmenetileg Türistvándiban élt nagyanyjával, Nyilas Katalinnal, valamint nagybátyjával, Nyilas Lászlóval, aki uradalmi gépészkovácsként dolgozott ott. De mindez csak azután történt, hogy az egyre feljebb törő Móricz Bálint, mentve a menthetőt, felrobbantotta a hozzá fűzött reményeket be nem váltó cséplőgépet, 1884 nyarán.

A tűzeség-robbanás nem sorscsapás volt, hanem biztosítási csalásra tett kísérlet, ha finomabban fogalmazok, egy elhibázott üzleti döntés következményeit tompítani kívánó, balul sikerült manőver. Már az *Életem regényéből* kiderül, hogy nem a gép fordult az ember ellen, hanem az ember, jelesül Móricz Bálint és sógora, a gépész Nyilas László elégette meg a küszködést a géppel, és találta ki a megszabadulásnak ezt a módját. Igaz, apja szavait felidézve Móricz maga is azt emeli ki, hogy a robbanás sokáig nyomasztotta, éppen körülményeinek tisztázatlansága miatt: „Ez a gépfelrobbanás volt a nagy titok, ami fél életen át elkísért. Már házas ember voltam, még mindig nyugtalanított és kínozott ez az emlék. Mint egy sötét bűn a családon.”⁷⁰ Természetes, hogy Móricznak magának pontos emlékei nem lehettek arról, mi is történt, apját pedig nehéz volt ebben az ügyben (is) szóra bírni. Az *Életem regényében* apja mondatait is megidézve írja le az esetet. A szándékosságot ennek alapján sem lehet igazolni, legfeljebb valószínűsíteni:

„írtam Lacinak egy levelet, hogy csináljon valamit a géppel, robbant sa fel. Már én meguntam az egészet. // Ő meg ahelyett, hogy elégette volna a levelet, elvesztette. De a gép felrobbant. Ő azt állította, hogy nem csinált vele semmit, felpukkant az magától. Igen, de a levél a kezükbe került a betyár népnek és azok halálra keresték Lacit. Szegény fiú vagy negyven kilométert szaladt előlük. Ment osztán egyenesen Pestre, én meg haza, Csécsére.”⁷¹

De mégsem ezekre a tárgyyszerű mondatokra emlékszünk leginkább az *Életem regényéből*, hanem arra a vízióra, ahol Móricz apokalipszis-leírást társít a családtörténet fordulatahoz. A modern

⁷⁰ *Életem regénye* 802.

⁷¹ *Életem regénye* 803.

technikát képviselő, embertelen, mivel az emberi munkát helyettesítő cséplőgépet Móricz az abban az időszakban a gőzgépre általánosan elterjedt kifejezéssel jelöli meg: a regényben *tüzesgép*-ről olvasunk. A robbanás pedig apokaliptikus vízióvá változik (az ezt a szövegrészt tartalmazó fejezet címe is ez: *Apokalipszis*), s az apa és az anya ennek köszönhetően lesz az új világot megteremtő, magányos, kizárólag egymásra utalt emberpárrá: „Meghasadoztak akkor az ég kárpitjai s a templom boltozata beroppant, mint a homokvár. Villámok cikáztak és dörgött az ég, csak fül nem volt meghallására s szem megértésére. Abban a pillanatban ugyanolyan apokalipszis folyt le, mint a kémiai csőben, mikor elemek találhatnak egymásra s a H₂O vízzé csapódik le. Nyugodtan vállalom, hogy abban a pillanatban megtörtént a magyar falu felbomlása egy új s másnemű elemmé. Apám és anyám egyesülése ekkor vált azzá, amivé szánta a sors: új társadalmi fajta jött létre bennük. Mind a ketten elvesztették régi valójukat örökre, s lett a magyar föld bolygótipusa belőlük, amely többet meg nem állapodhatott. Már csak egyetlen rendeltetés maradt számukra: gyermekek nemzése és felnevelése.”⁷² A *robbanás* az apa, a faluból kiemelkedő, de ezzel örök magányra ítélt ember sorsának és egyidejűleg az *Életem regényében* létesülő emlékező énnel a metaforája lesz: „Móricz Bálint elvesztette összes birtokát, anyósának a birtokát, és az egész család a robbanással kirobbant a faluból, és más vidékekre szórta szét a magyar sors.”⁷³ Ez a robbanás, nem meglepő módon, az *Életem regényében* központi jelentőségű szikra-metaforával is összekapcsolódik.

A kép rendkívül szemléletes, még akkor is, ha a legnagyobb bajt nem is a robbanás okozta, hanem az, hogy Móricz Bálint a kellő pillanatban nem tartózkodott otthon. A cséplőgépet ugyanis 1883-ban Túrkevéen úgy vette meg, a vételár egy részét kifizetve, hogy 1884. július 14-én kötelezvényt írt alá: földingatlanjaira jelzálogot lehet bejegyeztetni a tartozás fejében. Ezek után, 1884. augusztus 28-án, mindent a felesége nevére íratott – amikor viszont megérkeztek az ügyvédek, és megfenyegették Pallagi Erzsébetet és Nyilas Katalint, hogy fogadják el magukra nézve is érvényesnek ezt a köte-

⁷² *Életem regénye* 817–818.

⁷³ *Életem regénye* 811.

lezvényt, Móricz Bálint nem volt otthon, a rémült Erzszi pedig aláírt mindent.

Ezek után következett be az, hogy a Móricz-család „elvesztette összes birtokát”: de ez sokkal inkább úgy igaz, hogy pénzzé kellett tenniük a tiszacsécsei földeket, házakat, hogy egy másik faluban új életet kezdhessen a család, és elkerülje a nagy szégyent, az árverést.⁷⁴ A távozás nem volt menekülésszerű, csak 1885-ben került rá sor – ennek az évnek a nyarán már biztosan Prügyön éltek, itt született meg június 27-én a mindössze 2 hetet élt, negyedik Móricz-fiú, Gyula. Móricz apja és anyja a két kisebb fiúval távozott Prügyre, Zsigmond pedig a közeli Túrístvándiban nemcsak szüleitől és testvéreitől került egy időre távol, de mindehhez a falutól való elszigetelődés élményét kapta meg, és egy folyton síró, hallgatólag nagymamát. Túrístvándi a magányt, a teremtett világokba (leginkább az olvasásba, rajzolgatásba, a nagybácsi felolvasa művek hallgatásába) menekülést hozta el neki.

Innen vitték át Móricz Zsigmondot 1887 nyarán Prügyre, ahol újra együtt lehetett szüleivel és három öccsével: időközben ugyanis megszületett az ötödik Móricz-fiú, Miklós, 1886. december 7-én. A családhoz való visszatérés és a kiszabadulás Túrístvándiból eleinte biztosan örömteli volt. A család tisztességes szegénységben, sok munkával tartotta fenn magát: Móricz Bálint ácsként dolgozott, Pallagi Erzsébet pénzért varrt a falubelieknek. Nem nyomorogtak, de nem is éltek könnyen, vagyis nem lett volna ez különösebben nevezetes fejezete Móricz gyermekkorának – hogy mégis az lett, az egy meg-rázó (vagy később akként megírt) élménynek köszönhető. Prügyön ugyanis Móricz Zsigmond a kiközösítés minden korábbinál erősebb traumáját élte át.

Hogy ez a trauma valóban annyira meghatározó volt-e, ahogy az *Életem regényében* olvashatunk róla, nehéz eldönteni, hiszen a felidézett emlék megírásának ideje is rendkívül fontos: a „cicmóric” csúfnévben megőrződött fájdalmas gyermekkori emlék a zsidótörvényekkel került párhuzamba, és a szövegbe belekerült a megírás

⁷⁴ Árverésről amúgy épp a gyerekeknek készült *Így élt Móricz* kötetben beszélt Kiss Tamás, hadd szilárduljon meg mindenkiben minél hamarabb a sorsüldözött író képe: „Ez a robbanás vitte el minden vagyonukat, házakat, földeket, még a bútorokat is úgy kellett elárvereztetni.” KISS Tamás 1979: 16–17.

pontos időpontja, 1939. április 18-a.⁷⁵ Mivel Móricz Bálint sosem simult bele a falu közösségébe, az élményt minden bizonnyal a harmincas évek felől visszagondolva tágitotta ilyen egyetemessé Móricz. A zsidónak csúfolás lehetett ugyan gyermekkori trauma,⁷⁶ bár Móricz tíz évvel korábban, a zsidósághoz való viszonyát végiggondoló interjúban egyáltalán nem említette ezt meg, ahogy nem szólt 1929-ben a címőric-esetről sem. Ebben a beszélgetésben még, Prügy nevét ki sem ejtve, arról beszélt, hogy a Tiszaeszlárhoz közeli faluban, ahova a nevezetes per után nem sokkal költöztek, találkozott életében először zsidókkal, hallott róluk rémisztő történeteket („itt mondták meg nekem, hogy ezek az emberek minden évben egy keresztény gyermeket esznek meg”), és ismerte meg a jóságos zsidó boltost, Pityi bácsit.⁷⁷

Móricz elemi iskolás élete, egyben kizárólag családja körében töltött időszaka 1889-ben zárult le: ekkor született meg a döntés, hogy a legidősebb gyermek, nagybátyjához, Pallagi Gyulához hasonlóan, a debreceni református kollégiumban folytatja tanulmányait.

⁷⁵ *Életem regénye* 1009. A Móricz-szövegkiadások felülvizsgálatának sürgősségét jól jelzi az *Életem regénye* datálásának különossége: a mindmáig leggyakrabban használt, a Szépirodalmi Könyvkiadó összkiadásában megjelent verzió ugyanis az 1938-as évszámmal indul, miközben a szövegben, ahogy idéztem, szerepel az 1939. ápr. 18-as dátum. Másutt is az 1938-as évszámot találjuk, lásd pl. NAGY Péter 1975: 455.

⁷⁶ „En is odazuhanam, ahová a jegyző fia s különösen egy-két rövidnadrágos zsidó fiú, utánam is kiabáltak, hogy: »Zsidó megyen dombódalba, istennyila vágd ódalba«; zengett az egész falu minden gyerekének a száján ilyen s ehhez hasonló gúnyszó. Félve húzódtam, mert rám is sokszor vágta a görgingyet, mert kurta nadrágom miatt, zsidónak mondtak. Osztotam azért a zsidóság egyiptomi szenvedésében.” *Életem regénye* 918–919.

⁷⁷ *Tiszaeszlár rémülete, a Pityi zsidó, Feldmesser Pinkász és egy zsidó szerkesztő a nagy magyar író regényes életében. Móricz Zsigmond vallomása a magyar zsidóságról. Egyenlőség*, 1929. július 6., 1.

Kívül a családon

Gimnáziumi éveit, amelyek 1890 szeptemberében kezdődtek és 1899 nyarán, az érettségivel fejeződtek be, Móricz nem tekintette gyermekora részének, így nem tárgyalta az *Életem regényében* sem. Nem egyértelmű, hogy a gimnáziumi éveknél egy író esetében különös figyelmet kell-e szentelnünk, sokaknál ezek az évek egyszerűen életrajzi adattá zsugoríthatók, főleg akkor, ha nem kerülnek be a későbbi művekbe. (Az meglehetősen ritka, hogy ezek az évek már önálló alkotói korszakként is felfoghatóak legyenek.) Móricznál azonban számos műben témává vált ez az időszak, ráadásul a magyar közoktatásban valaha résztvettekbe a szomorú, áldozatszerpebe kényszerített gimnazista-Móricz képe égett bele: a *Hét krajcár* pénz után kutató kisfiú hőségétől egyenes út vezet a *Légy jó mindhalálig* folyton síró, Debrecenből küzdelem Nyilas Misijéhez, akit nemcsak a kötelező olvasmánná emelt regényből, de a film- és színdarab-, sőt musical-változatból is ismerhetünk. Azért sem lehet kétségünk felőle, hogy Móricz számára az iskolai évek nagy jelentőséggel bírtak, hiszen több regényben és drámában tért vissza hozzájuk: közülük kétségtelenül a *Légy jó mindhalálig* a legismertebb, és ez a regény takarja el előlünk az iskolás évek hajdani valóságához közelíthető képét, de furcsa módon önmaga összetettségét is. A kötelező olvasmányokkal pedig nemcsak az történik, hogy nem szeretjük őket akkor, amikor olvasunk, pontról pontra elemeznünk, esetleg olvasónaplóvá kell fordítanunk őket: az is a sorsukhoz tartozik, hogy később nagyon ritkán olvassuk őket újra, megelégszünk a róluk megmaradt emlékeinkkel.

Persze, a *Légy jó mindhalálig* kötelező olvasmánná tétele a legkevésbé sem Móricz akaratára történt. Lánya szerint apja „csodálkozott rajta, hogy az olvasók elfogadták ezt a regényt egy kisfiú történetének”,⁷⁸ és gyakran mondogatta: az isten mentse meg attól,

⁷⁸ MÓRICZ Virág 2002: 213. 1921-ben született meg a mű rövidített, ifjúsági változata, ami erősen felbosszantotta Móriczt. Roboz Andor végezte a rövidítést, Pólya Tibor készítette az illusztrációkat, Móricz, lányától legalábbis így tudjuk, egyikkel sem volt megelégedve. Ld. MÓRICZ Virág 2002: 228–229.

hogy kötelező olvasmány legyen, nem szeretne Kemény Zsigmond sorsára jutni.⁷⁹ Móricz azt szeretne volna, ha pad alatt olvassák, titokban: ez a reménye aligha teljesült, a *Légy jó mindhalálig* mára a legkevésbé kedvelt kötelező olvasmányok egyike lett.⁸⁰ A nagy tanári tapasztalattal rendelkező Arató László is azt állapítja meg, hogy „Nyilas Misi története messze nem tartozik a kiskamaszok kedvenc kötelező olvasmányai közé”.⁸¹ Ennek magyarázatát keresve stílári okokat sorol fel és az elmélkedő részek (legalábbis egy kiskamasz szempontjából) túltengéséről beszél, majd a következőt írja: „igen nehéz azonosulni a szorongó, gyakran ok nélkül félő, nemegyszer bosszantóan tehetetlen, ugyanakkor igen jól tanuló Nyilas Misi-vel.”⁸² Így lett a *Légy jó mindhalálig* nem egyszerűen kevésbé kedvelt olvasmány, de az írótól való eltávolítás egyik fontos eszköze is, hiszen a nehezen megérthető és elfogadható Nyilas Misit sokszor Móricz fiatalkori másaként tanítják.

Ha Nyilas Misi történetét Móricz saját életének irodalmi visszfényeként és gimnáziumi éveinek egyedüli tanúbizonyságaként kezeljük, nemcsak az életmű kontextusából emeljük ki, elfelejtve, hogy Móricz ezt a kilenc évet több műve alapjaként is felhasználta, de korának irodalmából is, holott a huszadik század első időszakában, egészen a negyvenes évek elejéig, tanár- és iskolaregények egész sora született a magyar és európai irodalomban. Móricznak az iskola feladata és változásai iránti, leginkább a riportjaiban tettenérhető érdeklődése,⁸³ illetve fogékonysága az iskola szimbólumképző erejére, arra, hogy a diák- és a tanárlét jelképpé is tehető – messze nem egyedülálló a korszakban. Nem azért tért vissza Móricz a gimnáziumi élményeihez több alkalommal is, mert különös és egyedi szenvedések érték volna akkoriban. A korszakban annyira népszerűek voltak az írók körében a tanár- és iskolaregények, mint a 2000-es év

táján az aparegények: nehéz eldönteni, hogy divatról, esetleg „regény regényt szül” effektusról van-e szó. Az ebbe a tematikába sorolható művek megsokszorozódása mögött akár az is állhatott, hogy egy írónak a másik író gyermekkori, iskolai emlékeinek olvastán kedve támadt saját múltját regénnyé (novellaciklussá) formálni. Van, ahol a művek összekapcsolódására jól felfedezhető jelzést is kapunk: Karinthy 1913-as *Tanár úr kérem*-jének elején például a *Kosztolányi Dezsőnek, a Szegény kisgyermek panaszai szerzőjének* ajánlást olvashatjuk. De az is elképzelhető, hogy az iskola mint irodalmi téma valóban ennyire izgalmas volt akkoriban: az oktatás tömegessé válása miatt az olvasók széles rétegeit érdekelhették az iskolaregények, ráadásul az iskola és a nevelés jelentősen átalakulóban volt. (Ahogy a 2000-es évek táján is feltehető volt a kérdés: vajon az aparegények egymást generáló láncreakciójáról van szó, vagy arról, hogy a rendszerváltás miatt a generációk közt a szokásosnál nagyobbra nőtt távolság tette különösen elevenné irodalmunkban az apa-gyermek – leginkább az apa-fiú – viszony kérdését.) Móriczot, ahogy európai kortársait is, erősen foglalkoztatta az iskola életidegensége (így például a kötelező latin és ógörög oktatás szükségessége vagy feleslegessége), a társadalmi rétegzettség leképeződése az iskolában, az érettségi és a testi érettség feszültsége.

Bár a magyar irodalomban – részben eredeti műveken, részben fordításokon keresztül – már a tízes években felbukkantak a tanárszereplőket középpontba állító, illetve iskolai tematikájú művek, a húszas-harmincas évek lett a tanár- és iskolaregények valódi időszak. Magyarországon is generációk kedvenc nevelő olvasmánya volt Edmondo De Amicis *Szív. A gyermekek számára* című könyve⁸⁴ (szerzője előszava szerint „a címe az lehetne: *Egy iskolaév története, megírva egy olasz községi iskola 3-ik osztályának tanulójától.*”), amely (a szerző említése nélkül) Nyilas Misi olvasmányaként felbukkan a *Légy jó mindhalálig*-ban is. Musil 1906-os *Törless iskolaévei* című regényéről már a Nyugat 1908-as évfolyamának 11. számában megjelent Fenyő Miksa kritikája, Heinrich Mann 1905-ös *Ronda tanár úr* című regényét Kosztolányi Dezső fordította le magyarra 1914-ben, 1930-ban pedig a regény alapján készült, világhírű *Kék*

⁷⁹ Ld. MÓRICZ Virág 2002: 540.

⁸⁰ Ennek nem mond ellent, hogy a *Légy jó mindhalálig* a 2005-ös Nagy Könyv szavazáson a legkedveltebbek közé került, a 18. helyen végzett: az első százban valamennyi kötelező olvasmány ott szerepelt, hiszen ezeket a műveket ismeri az olvasók széles rétege.

⁸¹ ARATÓ 2001: 127.

⁸² ARATÓ 2001: 127.

⁸³ Ilyen írásokra gondolok: *Az iskola és az élet = Riportok IV.* 139-144.; *A jó tanár = Riportok IV.* 551-562.; *Verseny az iskolában = Riportok III.* 597-602.

⁸⁴ Első, még hiányos kiadása 1888-ban jelent meg, míg az első teljes 1894-ben; 1915-ben a kötet Magyarországon már a hatodik kiadásánál járt.

angyal is látható volt a mozikban, Marlene Dietrich főszereplésével. A magyar irodalomban az 1913-as *Tanár úr kérem*-et követte 1920-ban a *Légy jó mindhalálig*, 1921-ben Babbitstól a *Tímár Virgilia*, 1924-ben Kosztolányi *Aranysáránya*, 1928-ban Máraitól a *Bébi, vagy az első szerelem*. A harmincas évek termése Móricztól a *Forr a bor* (1931), ahogy a *Néró és a VII. A* (1935) Komlós Aladártól. Márai *Zendülőkjének* első változata 1930-ban jelent meg (még a *zendülő* címen), Móricz újabb iskolaregénye, a *Bál* 1936-ban. Már ez a néhány példa is mutatja, hogy Móricz nem volt társtalan az iskola regénytémává választásakor. Ha pedig az iskola iránti érdeklődés kapcsán nemcsak irodalmi és társadalmi, hanem életrajzi okok után is kutatunk, az látható, hogy a téma sokszor érettségi találkozók táján vált elevenné.⁸⁵ Móricz is egy kisújszállási érettségi találkozó közeledtével írta meg a *Forr a bort*, amelynek első részlete a *Nyugat* 1930/19-es számában jelent meg. 1929. június 30-án lett volna Móricz 30 éves érettségi találkozója, amelyre nem ment el, de előtte egy héttel Kisújszállásra utazott Simonyi Máriával: „megmutogattott mindent, ami számára nemcsak emlék, de szinte élet: a gimnáziumot, az igazgatói lakást, benne azt a szobát, melyben ő lakott, a Sásastó utcai konyhakert, hol bizalmas barátjaék Rázsó Gézaék laktak, a Kossuth utcai kis parasztházat, hová sokszor eljárt kínzó problémái között az öreg Rázsó Jánosékhoz tereferére, felfrissülni.”⁸⁶

Móricz iskolai élményei után kutatva a lehetséges források sokféleségére is figyelniünk kell: egykorú reakcióit a gimnáziumi évekre kevésbé ismerjük, a családi emlékezések csak részben segítenek ebben a vonatkozásban (Debrecenben is, Kisújszálláson is távol élt a családjától), a visszatekintések pedig legalább húsz évvel később születtek meg. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy gimnáziumi éve idején Móricz már írt, vagyis, tízéves koráig tartó kisgyer-

mekkorától eltérően nemcsak egy korszakot és annak visszatekintve megformált írói képét kell szembesítenünk egymással (értve ezalatt a naplójegyzetekben, levelekben, riportokban, illetve a regényekben, novellákban, drámákban megjelenő lenyomatot), hanem mindezt össze kell olvasnunk az időszak (igaz, nagyrészt kéziratban maradt) szövegtermésével is. Móricz saját bevallása szerint tizenkét évesen, vagyis debreceni éve alatt határozta el, hogy író szeretne lenni, és 1894 elején (még valószínűbb, hogy 1893 karácsonyán) írni kezdte a bejegyzéseket az úgynevezett Fehér Könyvbe,⁸⁷ ebbe a pergamenbe kötött, üres lapokat tartalmazó kötetbe. A bejegyzések között naplószerű feljegyzések ugyanúgy vannak, mint akkori olvasmányainak jelzései vagy novellakezdemények. És gimnazista volt még akkor is, hetedik osztályos, amikor az Akadémia pályázatára elkezdte írni első drámáját, a *Sertoriust* – ennek a drámának a megírása, a szöveg részletei a *Forr a bor* regény- és drámaadaptációjában is előkerülnek.

Móricz gimnáziumi éve, ahogy ez már az eddigiekből is kiderült, nem egy helyszínen zajlottak, de ugyanabban az iskolatípusban: három kelet-magyarországi város református kollégiumában, illetve gimnáziumában. Ahogy 1938-ban, egy születésnap interjúban összegezte: „*Három faluban végeztem el a négy elemi* és három városban. *Debrecenben, Sárospatakon és Kisújszálláson*, a református kollégiumot. Szóval húszéves koromig *hat különféle tiszta magyar kálvinista világban éltem*, azután jöttem Pestre.”⁸⁸ Érdemes a szépen poentírozott kijelentés mögé benézni, hogy lássuk a kilenc gimnáziumi év pontos időrendjét.

Móricz 1890-ben Prügyről került a debreceni református kollégiumba. Fél évet végzett ott el, de annyit betegeskedett, hogy kénytelen volt tanulmányait megszakítani, hazavitték családjához. Itt, saját

⁸⁵ Vö. a következővel: „1923. Húszéves érettségi találkozó az elszakított Szabadkán. Megírja az *Aranysárány-t*.” KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 252.

⁸⁶ KISS Tamás 1955: 91-92. Móricz ragaszkodását egykori iskolájához bizonyítja a következő levél is: „Van szerencsénk a tekintetes igazgatóságot értesíteni, hogy Móricz Zsigmond szerkesztő urunk, mint a kisújszállási kollégium volt hű növendéke, a tanári könyvtár számára járó *Nyugat* előfizetési díját az év végéig kiegyenlítette és így folyóiratunkat továbbra is küldeni fogjuk címükre. Kiváló tisztelettel: Gellért.” Idézi: KISS Tamás 1955: 92.

⁸⁷ A Fehér Könyvet a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzik, jelzete: M 129, 2004/32. A belső borítón, kalligrafikus írással, a következő olvasható: Debrecen, 1894. jan. 1. A *Légy jó mindhalálig*ban Nyilas Misi könyvéről a következőt olvashatjuk: „Mindjárt az elejére beírta a nevét, úgy csinálta meg az első oldalt, ahogy a könyvek címlapja szokott lenni. Címül azt az egyszerű szót választotta: *Jegyzetek*. Ebbe senki nem köthet bele. Középre megint a nevét, szépen, nagy s erélyesen megrángatott betűkkel: *Nyilas Mihály*. Alul odaírta, hogy *Debrecen* s ez alá az évszámot 1892.” *Légy jó mindhalálig* 10.

⁸⁸ *Életről és művéről beszél leányfalusi kúriáján a 60 éves Móricz Zsigmond* – Az Est tudósítójától – Az Est, 1938. július 2., 8.

bevallása szerint, egy iszapos, rádiumtartalmú tavacska gyógyította meg (bár a félénnyel „iszapban fetregését”, valahol a disznóólak mögött, nem könnyű elképzelni) – innen eredeztette feltétlenül bizalmát a gyógyfürdőkben, az iszappakolásban, illetve vonzalmát a hévízi tó iránt. A gyógyfürdőbe járást egész életében a legfőbb sporttevékenységnek tekintette, ezt csak némi úszással (Leányfalunál, a Dunában), és tekézzel (szintén Leányfalun, a kertben) egészítette ki. Ide vezethető vissza Móricz énképének egyik kulcsfontosságú eleme, az egészséges test mítosza is – ez jelenik meg majd a Karinthy *Utazás a koponyám körül* című regényéről írt kritikájában: „Én a testemmel szerződést kötöttem, hogy én végzem a magam dolgát, ő is végezze a maga dolgát. Én nem töltök bele semmi mérget, se alkoholt, se bacilusokat, már nem is dohányzom, amióta ő figyelmeztetett, hogy neki ez nem ízlik; este rendes időben lefektetem, semmi rendellenes dologra nem kényszerítem – ezért ő köteles engem jól kiszolgálni... még azzal se zavarjon, hogy megtanuljam, ki ő, s mi a fiziológiája...”⁸⁹ Az egészséges test azért tűnik leginkább önmitosznak, mert az adatok alapján nem mondanám Móriczot betegségekől mentesnek, sőt, egy idő után a teste sem azé az őserőtől duzzadó férfié volt, aki a prügnyi iszapban fetregés óta kicsattan az egészségtől: „ez a Móricz lehetetlenül távol állott a hatalmas őserőtől. Egy elpetyhüdt izmú, csaknem vézna alak mozgott előttem, ügyefogyotlan és nem inai nyugodt biztonságával. Lerítt róla, hogy eredetileg jól épített termetét mesterségesen satnyította el életmódjával. A sok szobalevegő, a sok ülés, a betűre hajolva, vagy azt papírra vetve, tönkresilányította alakját, behorpasztotta mellét, és kidüllesztette pocakját.”⁹⁰

Móriczban a betegeskedésnek véget vető iszapfürdő óta élhetett a hit, hogy az „őselemekkel” érdemes gyógyítania magát (a víz és a föld mellett leginkább a napban bízott), pedig ez sokszor kellemtelen következményekkel is járt, például, amikor egy túlzásba vitt

napozás során leégett a trombózisos lába.⁹¹ Mindenesetre a 11 éves, addig beteges Móriczot, úgy tűnik, valóban meggyógyította a prügnyi iszap: 1891 őszén újrakezdhetette Debrecenben az iskolát, ismét elsős gimnazista lett. Három teljes tanévet végzett el itt, majd mindenféle botrányoktól, meghurcoltatástól mentesen átkerült Sárospatakra, ahová időközben Móricz Bálint átköltöztette az egész családot. A lépés teljesen logikus volt, hiszen Móricz Bálint nemcsak a legidősebb fiát kívánta iskoláztatni, hanem az összes többi gyermekét is, ennek anyagi fedezetét előteremteni viszont nem volt egyszerű. Nagyrészt ezért is dönthetett úgy, hogy olyan városba költözzék, ahol van református kollégium, így legalább gyermekei lakhatásáért nem kellett külön fizetnie. 1894 őszén tehát Móricz Zsigmond már a sárospataki kollégium diákja volt, itt is maradt egészen 1897 teléig: ekkor a testvére családját meglátogató Pallagi Gyula, aki már a kisújszállási gimnázium igazgatója volt, szembesült unokaöccse gyenge jegyeivel, és levizsgáztatta a legidősebb fiút. Tényleges tudását nem látta összhangban lenni a rossz félévi bizonyítvánnyal, így felajánlotta, hogy Zsigmond folytassa Kisújszálláson a tanulmányait. Ez feltehetőleg sok szempontból kedvező megoldás volt, hiszen ekkor Gyula fiával élt Nyilas Katalin, aki vezette a háztartását, az igazgatói lakás Kisújszálláson nagy volt és kényelmes, Sárospatakon eggyel kevesebb gyereket kellett etetni, és nem utolsósorban: az elsőszülött fiú különlegességét bizonyító kívülállása (amiben nemcsak ő hitt, de az édesanyja is) ismét megvalósulhatott. Móricz Zsigmond tehát hatodikos korában, tanév közben került át Kisújszállásra, és itt is érettségizett le, 1899 nyarán. Igaz, a fiatal kisújszállási gimnázium, amely 1893-94-ben épült, és benne az első érettségi vizsgák 1895-ben zajlottak le, rangban nem volt a debreceni vagy a sárospataki református kollégiumhoz mérhető, de Debrecenbe vissza már nem vezetett út, a 18 éves Móricz pedig megmakacsolta magát, hogy Sárospatakon nem hajlandó tovább tanulni.

⁸⁹ *Tanulmányok I.* 876. Az 1926 és 1929 közti naplófeljegyzésekben már kimondottan sokat panaszkodott betegségekre, leginkább izületi csúzra és köszvényre, de ekkor is hangsúlyozta, hogy tizenkét éves kora óta sosem volt beteg, leszámítva a Pestre kerülését, amelyet többnapos szörnyű fejfájás kísért (ez a „tehetség krízise volt”, magyarázta meg), valamint a trombózist, és néhány náthát.

⁹⁰ TERSÁNSZKY [1992]: 43.

⁹¹ Gellért Oszkárnak írta meg az esetet, levélben: „Azt a butaságot csináltam, hogy a napon elaludtam fürdőtükörben, és a két láb élét elégette a nap. Olyan vörös, szinte lila. Azt hittem, egy-két nap alatt elmúlik. Vasárnap történt, ma péntek, és semmi javulás. Az a baj, hogy a megégett helyen a trombózis újjult ki, s így ha rálépek, vagy a lábat lefelé tartom, a visszerek azonnal megduzzadnak, s a láb felpuffad. De fáj is.” MÓRICZ Virág 1967: 318.

Ehhez az 1800 évek végén játszódo iskolai „történethez” Móricz először 1920-ban tért vissza: azt szokás mondani, hogy három helyszínen lezajlott iskolai élményeit formálta regénytrilógiává, vagyis a debreceni évek „lenyomata” a *Légy jó mindhalálig*, a sárospataki időszaké a *Kamaszok*, a kisújszállásiaké pedig a *Forr a bor*, illetve a *Bál*. A *Légy jó mindhalálig*ban Nyilas Misivel történtek a móríci valóságban nem Debrecenben zajlottak le, inkább Sárospatakon: bár olyan üldözés- és szenvedéstörténet, amilyen ebben a regényben kibomlik, második gimnáziumában sem érte Móriczot. Iskolai trilógiát pedig csak kis túlzással emlegethetünk – a gimnáziumi évekhez Móricz számos alkalommal tért ugyan vissza, a tervezett és már majdnem készként reklámozott trilógiát azonban nem sikerült befejeznie. Az állítólagos trilógia legkérdésesebb eleme a középű, a *Kamaszok*, amely 1925-ben indult ugyan a Nyugatban, de négy rész után, a 21. számban a regény abbamaradt – a folyóirat olvasói érdeklődést felcsigázó gyakorlatát követve – egy félbevágott mondattal: „Ingerülten, bal kezével intett neki, hogy”. A töredék aztán még Móricz életében megjelent. A félmondat kiegészült, de a lezáratlanság megmaradt, az utolsó bekezdés mégis furcsa zárt-ságot sugall: „Ingerülten, bal kezével intett neki, hogy menjen el. Ahogy Noé befedezte magát a gyermeke előtt. / – És most vége az életemnek – mondta magában, s elmosolyodott, mint az üdvözültek.”⁹² A regénytöredéket olvasva a legkevésbé sem egyértelmű, mennyiben tekinthető ez a mű a *Légy jó mindhalálig* folytatásának: feltehetőleg a regénytöredék ötödikes gimnazista szereplői között kell Nyilas Misi „lelkének” folytatását keresnünk (ha már a nevét nem találjuk meg) – de vajon kiben? A már a nyitómondatban megjelenő, ezért főszereplőnek tűnő tanár úr *fiában*, Kesserű Lajoskában? Ha a regénytöredéket az 1938-as *Életem regényében* megalkotott „életrajzi fikcióval” olvassuk össze, felfedezhetjük, hogy Lajoska barátja, Ének Albert is kapott egy ifjúkori emléket Móricztól: a részeg apját a kocsmából hazarángató, a dühöngő férfitől rettegő kislának és anyjának a története Móricz saját, Prügyn átélte szörnyű élményeként tér vissza az *Életem regényében*.

1931-ben adta ki az Athenaeum azt a *Forr a bort*, amelyet „sajtó alatt” jelzéssel hirdette az akkor már 6 éve félbehagyott *Kamaszokat*. Ezt az

⁹² *Kamaszok* 268.

1931-es évszámot tüntetik fel a Móricz-szakirodalomban, a lexikon-szócikkekben a *Forr a bor* keletkezési évszámaként,⁹³ holott, ha ezt az első kiadást és bármelyik, az 1960–1970-es évekbeli Móricz-összkiadásokban megjelent változatot összevetjük, azonnal feltűnik, hogy a *Forr a bor* cím voltaképpen két eltérő regényt takar, hiszen az újabb változatok csaknem kétszer olyan hosszúak, mint az 1931-es verzió. Ennek a kötetekben általában semmilyen módon nem jelzett ténynek az a magyarázata,⁹⁴ hogy az 1931-es, az érettségiző Nyilas Mihályt középpontjába állító *Forr a bort* 1936-ban követte a szintén a nyolcadikos gimnazista Misiről szóló *Bál*, 1939-ben pedig a két regény egyesítéséből született meg az a mű, amelyet *Forr a bor* címen emlegetünk *ma*: az 1931-es *Forr a bor* közepére illesztette Móricz a *Bál* című regényét.

Amikor tehát Móricz iskolai éveiről beszélek, azt a képet sem felejtetem el, amelyet ő maga a műveiben kialakított erről az időszakról – de meg kell mutatnom az oktatásban, az irodalomtörténetben hagyományozódó egyoldalúságokat is.

Nem akarok...

Bár statisztikákkal nem tudom alátámasztani, szinte biztos vagyok benne: ha rendeznénk egy „milyen mondatokra emlékszik a *Légy jó mindhalálig*ből” elnevezésű versenyt, azon a győztes a „Nem akarok debreceni diák lenni!” mondat lenne.⁹⁵ (Szorosan a nyomában pedig a „Nyilas Misi pakkot kapott.” következne – amely ebben a változatban ugyan nem fordul elő a regényben, a musicalváltozatban azonban sláger szövődik köré.⁹⁶) Móricz egyik legismertebb re-

⁹³ A Szépirodalmi Kiadó hetvenes évekbeli összesében is az 1931-es évszám szerepel a *Forr a bor* elején, holott természetesen nem az első, rövidebb változatot, hanem a *Bállal* kibővítettet, vagyis az 1939-es közlik.

⁹⁴ A kortársak, akik még megjelenésük sorrendjében követték a Móricz-műveket, jobban látták a regényváltozatok alakulását. Ha Czine és Nagy Péter nem is emeli ki, hogy a *Bál* és a *Forr a bor* egy regénnyé egyesült, a kortárs monográfus, Féja Géza beszél erről: FÉJA 1939: 138.

⁹⁵ Pontosan nem is így, hanem a következő változatokban hangzik el a regényben: „– Nem leszek többé debreceni diák! – kiáltotta a gyerek. – Nem akarok többet!... Bántanak!...”, illetve: „Én nem akarok debreceni diák lenni tovább”.

⁹⁶ Jól mutatja ezt a 2011-es debreceni virágkarneválon felvonultatott, „Nyilas Misi pakkot kapott” fantázianevet viselő virágkocsi.

gényében tehát Debrecenhez a szenvedés, az üldöztetés kapcsolódik – ugyanakkor több meghatott, patetikus móríci megnyilatkozást is találunk a városról, persze, a *Légy jó mindhalálígnál* sokkal kevésbé ismert szövegekben:

„Nagyon szeretem Debrecent. Nincs itt senkim, semmim. És mégis az enyém az egész város. Kisdiák voltam itt; itt eszméltem az élet legelső csodáira, és ezt sohasem felejtettem el. Minden ház, minden bolt minden név, minden por és minden kollégiumi vaskalap megrezzenti a szívem; ez az egyetlen zavartalan hangulat, amelybe fájó életgyötrellem soha nem kapcsolódott. Sehova se tudok menni az országban, ahol ugyanilyet éreznék.”⁹⁷

A debreceni kollégiumba 1930-ban visszalátogató Mórícz a város iránti érzelmeinek hőfokát még magasabbra csavarta, és a paradicsomból való kiűzetésként írt Debrecen elhagyásáról – igaz, a szöveget az *ottaniaknak* szánta: „A negyedik gimnáziumra elvittek innen, s mikor történt, hogy egy év múlva átutaztam a debreceni állomáson a vonat ablakából kinéztem a debreceni kollégium felé, olyan zokogás tört ki belőlem, mintha a paradicsomból kiszakított első ember lettem volna.”⁹⁸

Könnyű lenne azt mondani, hogy Debrecen imádta a valóságot, és a kiűzetés onnan csak a képzelet világában történt meg és így vált a fikció részévé – de az ellentét nem ennyire egyszerű, hiszen találhatunk a debreceni megaláztatást megerősítő nyilatkozatot is:

„ötvenöt évvel ezelőtt már kiábrándultam belőle, s egy életre rájöttem, hogy: nem nekem való hely, én ott nem tudnék élni. És abból jöttem rá, hogy megrendült a bizonyítványom és senki sem volt abban a városban, aki megértette volna, miért és aki lehajolt volna hozzám, hogy megvigasztaljon, és aki fölemelte volna az államat, s azt mondta volna: Te gyerek, legyél büszke rá!... És már nem is törődtem az egész dologgal, van már nekem reményem a jövőre: hazamegyek Sárospatak-

ra!... Ez egy nekem való világ. Debrecen mindig összetörte a költőket, ott van Csokonai, azt is kiharangozta a kollégium.”⁹⁹

Már el is érkezünk ahhoz a ponthoz, ahol megkapjuk a magyarázatot, miért lett az életműben az írókat, költőket elüldöző város Debrecenből: a Csokonai és Jókai által megteremtett Debrecen-víziót, vagyis számára kedves elődök műveit írta tovább, illetve az életükről benne élő képet bontotta ki Mórícz. Abban még semmi furcsa nincs, hogy a megismerkedéstől haláláig, azaz 52 éven át Debrecenbe időnként ellátogatva nem egyféle érzellemmel viszonyult a városhoz – ahogy azért sem kárhoztatható, hogy a megnyilatkozásai igazodtak ahhoz a helyzethez, amelyben megszülettek, vagyis Debrecenben csupa szépet mondott a városról. De arra már nem ennyire könnyű magyarázatot adni, miért lett Debrecen a *Légy jó mindhalálígnál* helyszíne, amikor Sárospatak volt az a város, ahonnan Móríczot a nagybátyja, Pallagi Gyula az általa vezetett gimnáziumba magával vitte. Mórícz a *Légy jó mindhalálígnál* írásakor feltehetőleg még nem iskolai trilógiában gondolkodott, vagyis vélhetően úgy, szabadon átteheti sárospataki megpróbáltatásait Debrecenbe. Mégsem érzem ezt elégséges magyarázatnak, mélyebb okai vannak, hogy olvasók generációinak emlékezetében *nem* a „Nem akarok sárospataki diák lenni” mondat őrződött meg. Az ok nem életrajzi közelítésből található meg: a *Légy jó mindhalálígnál* ugyanis az íróvá válás regényeként is olvasható, s ebben az olvasatban Debrecen nem egy valós helyszín irodalmi változata, hanem szimbólum. Az a város, amely elüldözi az írókat, majd évek múltával „megbocsát nekik” és könnyek közt visszafogadja őket – ha nem életükben, akkor haláluk után. Legfőképp és leghangsúlyosabban Csokonait, akinek sorsával (legalábbis annak az irodalomtörténetben és az oktatásban rögzült változatával) Nyilas Misi története sokszorosan párbeszédbe lép.

A regényben először azt tudjuk meg Misiről, hogyan áhítozott az antikvárium kirakatában meglátott Csokonai-könyvre, majd vette végül meg – és döbbsent rá azonnal, hogy nem verseskötet, hanem egy írói életrajz birtokosa lett:

⁹⁷ *Vallomás a városról*, Est, 1924. dec. 12.

⁹⁸ SIMON (szerk.) 1980: 97. Az *Emlékezés a kollégiumi évekre* című írás végén a következő olvasható: „A debreceni kollégium könyvtárának fiui szeretettel Mórícz Zs. 1930. II. 2.”

⁹⁹ *Debrecen és Sárospatak útján jártam én = Riportok IV.* 215. – eredetileg: Pesti Napló, 1939. július 9.

„Hát ez a könyv nem az volt, aminek ő gondolta, nem a Csokonai versei voltak benne, hanem valami fecsegés az életéről.

Az első oldalon, ahogy olvasni kezdte, mindjárt olyat olvasott, amiből egy szót sem értett: »A physiologia által ma már igazsággá emelt ama sejtésnek, miszerint a léleknek minéműségei s ereje épp úgy által mennek a származással együtt a gyermekekbe, mint a testéi, a szellemi öröklésnek érdekes példája Csokonai Vitéz Mihály.«

Ezt sokszor kezdte, próbálta olvasni, de nem értette.

Így volt aztán az egész könyvvel, úgyhogy lassacskán nem is tartotta sürgősnek az elolvasását, de azért nagyon boldog volt, hogy megvette, s hogy megvan, sokszor megnézte a címlapját, amelyre fent a felső jobb sarkán ráírta erőlesen a nevét, hogy: »Nyilas Mihály 1892.«¹⁰⁰

Ez az életrajz Nyilas Misi első könyve a regényben, amellyel annyira azonosul, hogy a saját nevét is ráírja – ezt követi a csak fehér lapokat tartalmazó könyv, a valóságban is létező Fehér Könyv műbeli mása. Azonosítható, milyen Csokonai-életrajzról esik szó a *Légy jó mindhalálig*ban, hiszen ezt a kötetet emlegeti Móricz egy Gulyás Istvánnak írt levelében is: „a Harmathynál II. gymn.-koromban megszerzett Haraszyt féle Csokonay életrajz hatása alatt szerettem meg a költészetet.”¹⁰¹ Nyilas Misi tehát Csokonai költészete helyett a költő életrajzával szembesül. Bár a regényben mindössze egy mondatot olvashatunk a megvásárolt életrajzból, a költőelőd sorsa, különösen a Debrecenhez fűződő viszonya, a kollégiumból való eltávolítása (pontosabban annak az irodalomtörténetben és az oktatásban ránk hagyományozott képe) Misi regénybeli sorsának mintája lesz. Azt is tudjuk, hogy magát Móriczt Csokonai élete nemcsak gyermekkorában foglalkoztat(hat)ta, de később is, hiszen saját, a visszautasítás miatt megsemmisített Csokonai-drámájáról a következőképpen beszélt 1913-ban: „Igaz: egy új Csokonai van a darabomban. Nem holmi romantikus színdarabot eszközáltam össze, de egy új, bátor Csokonai-életrajzt írtam.”¹⁰² Ha ez a dráma

¹⁰⁰ *Légy jó mindhalálig* 8.

¹⁰¹ *Levelek* I. 49–51.

¹⁰² Megjelent A Világ című lapban, 1913. nov. 7., 248. Szilágyi Márton doktori értekezésében így ír erről: „Az ilyen módon elkészült életrajzi konstrukciók pedig – hiába közelítenek inkább szépirodalmi szövegtípusokhoz – öntudattal vallják magukat Csokonai-életrajznak, mint aho-

nem is maradt fenn,¹⁰³ Móricz megnyilatkozott máskor is Csokonairól, a Debrecenből való távozását mindig kiemelve: „Ugy távozott el, mint Coriolánus; ő átkozta el szülőhazáját, s most már százszorta jobban érezte az erkölcsi kötelességet, hogy nagy emberré kell lennie, mert csak akkor volt jussa ilyesmit tenni.”¹⁰⁴

Azt az irodalmi és irodalomtörténeti Debrecen-képet építgette tovább Móricz a *Légy jó mindhalálig*ban, amelyet Csokonai életrajzával megismerkedve önmagában kialakított: üldöztetessé, sőt, a költővé válás előfeltételévé változtatott így egy kisebb iskolai teljesítményromlást,¹⁰⁵ illetve édesapjának azt a racionális döntését, amelynek köszönhetően ő is újra a családjához került, Sárospatakra. Több körülmény játszott közre abban, hogy Móricz Bálint Prügylahagyása mellett döntött: „1891 decemberében leégett Móricz Bálint prügij háza. A család, mely 1884 ősze vagy 1885 tavasza óta élt ebben az akkor Szabolcs megyéhez tartozó taktaközi faluban, hajléktalan maradt. Még kellemetlenebbé tette a helyzetet, hogy a tűzesetnek voltak gyanúra okot adó körülményei, s kínosan feszültté fokozódott az ottani rokonság egyes tagjaival a családfő kapcsolata. Móricz Bálint amúgy is fontolgatta már az elköltözést, s a nagyobb munkalehetőség, az egyre növekedő család iskoláztatási gondjain könnyítő adottság a viszonylag közeli Sárospatak mellett szólt.”¹⁰⁶

Móricz tehát ezt az átköltözést alakította úgy, hogy Csokonai sorsára „írta rá” a sajátját, miközben a költőelőd elűzetése önmagában is konstrukció: „Csokonainak és szülővárosának (pontosabban

gyan például Móricz Zsigmond is azt mondta saját, a visszautasítás miatt megsemmisített Csokonai-drámájáról 1913-ban”. SZILÁGYI Márton 2010: 18.

¹⁰³ Móricz még egyszer nekiveselkedett, Simonyi Máriának akart írni egy darabot, Csokonai szerelmének szerepét szánva saját szerelmének, de mivel az asszony nem mutatott elég lelkesedést a szándék iránt, ezt a változatot is megsemmisítette, néhány részlet maradt fenn belőle csak.

¹⁰⁴ *Tanulmányok* I. 138–139.

¹⁰⁵ Az 1891/92-es tanév végén általános osztályzata jeles, helyzeti száma 2. volt, a következő tanév végén általános tanulmányi előmenetele jó, ahogy a magaviselete is. 1894. júniusában: „Bizonyítványa gyengébb, mint az elmúlt években. Általános osztályzata jó, helyzeti száma az elmúlt évi 2.-hoz viszonyítva az első időszakban 7., a másodikban 14., a harmadikban 4.” SIMON (szerk.) 1980: 37–38.

¹⁰⁶ KOVÁTS 1994: 36.

szülővárosa legfontosabb tanintézetének) az összeütközése különképpen alkalmasnak bizonyult arra, hogy az utólagos interpretációk valamiféleképpen a legnagyobb tehetségét megtartani képtelen debreceni mentalitás lényegét is belelássák.”¹⁰⁷ Szilágyi Márton kutatásaiból az derül ki, hogy Csokonai, bár valóban lefolyt ellene két kollégiumi pör, voltaképpen saját maga kérte, hogy távozhasson Debrecenből: „A források újraolvasása valóban inkább azt erősíti meg, hogy a Kollégiumból való kilépés valóban egy, a sorsát maga kezébe venni kívánó, öntörvényű személyiség kísérlete volt arra, hogy megvalósítsa nagyívű tervét, a költészetnek alárendelt élet megvalósítását.”¹⁰⁸

A *Légy jó mindhalálig*ből más szöveghelyet is idézhetek annak igazolására, hogy ebben a regényben Debrecen mint az irodalomtörténeti emlékezetben rögzült város jelenik meg: „Sohasem felejttem el, hogy ültem Petőfi roppant csizmái alatt ebben a lépcsőházban s hogy járt gyermeki képzeletem a kollégiumból kiharangozott Csokonai szelleme útján, a vándorszinésszé bujdosott Arany lábnyomán.”¹⁰⁹ Misi számára öngazolást is jelent, hogy Csokonai sorsát látja megismétlődni a sajátjában: ez részben magyarázatot adhat arra, miért nem lép fel határozottabban a meghurcoltatása ellen, illetve miért tűnik időnként gőgösnek. A dacos öngazolást, amely a kicsapatást mint a költővé válás kihagyhatatlan lépcsőfokát tekinti, a regény végefelé így kapjuk meg: „soha többet Debrecenbe nem jön, és Debrecenről hallani sem akar. Van iskola másutt is. És ha az édesapja nem fogja taníttatni, akkor nem fog tanulni: költő lesz belőle. Csokonait is kicsapták az iskolából Debrecenben, még a harangot is meghúzták, mikor kicsapták... Kicsit megborzong, talán őutána is meg fogják húzni a kollégium csengőjét, s az egész iskola tudni fogja, hogy ki van csapva.”¹¹⁰

A *Légy jó mindhalálig*ot tehát sokkal inkább Móricz íróvá válásának történeteként olvashatjuk, mintsem forrásként gimnáziumi éveikhez. Amikor Nyilas Misi a kollégium kertjében sétál, „a hajába olajfa-leveleket tűzdel, egészen öntudatlanul, mikor a phaedrusi

mesék lefordításáról gondolkodott, a fehér olajfa hosszú illatos leveleit úgy tűzögette a hajába, mint a latin költők fején szokott rajzolva lenni.”¹¹¹ Misi itt a latin költőkhöz válik hasonlatossá, de érdemes felfigyelni arra is, pontosan mikor történik ez meg: a hős a phaedrusi mesék lefordításán töprengve tűzdel olajágakat a hajába. Az íróvá válásnak mintha az a folyamata rajzolódna ki a regényben, hogy az út mások műveinek olvasásán, másolásán, fordításán keresztül vezet az önálló alkotásokig. Ebben az összefüggésben az sem tűnik véletlennek, hogy *De Amicis Szív* című könyvéből Nyilas Misi számára éppen a kis másoló története a legszebb: „a könyvre gondolt, hogy abba bele fogja írni a *Szívet*, mert elhatározta, hogy mindennek le fogja írni a tartalmát, amit csak olvas, és most legszebb volt a *Szív*, s már végig is gondolta magában, hogy mi volt annak a tartama, a *kis dobos*... Nem, nem az tetszett neki legjobban, hanem az, mikor az a kislány (a nevére sem emlékszik), de Turinban élt Olaszországban, egy szegény embernek egy kis fia, aki éjjel, mikor az apja lefeküdt, felkelt és helyette tovább írta a címszalagokat.”¹¹²

Ezt a történetet egyébként a gyerek-Móricz a Fehér Könyvbe is beleírta, a következő bevezetéssel:

„Kedves jó szüleim!

A multkor hallottam és olvastam egy kis elbeszélést, a mely nekem nagyon megtetszett, annyira, hogy szeretném, ha kedves szüleim és testvéreim is megismernék, ezért – habár nem is tudom oly jól és csinosan leírni, mint az volt, – megkísérlem.

Az elbeszélés címe: »A kis másoló«, írta Edmondo de Amicis”

A kis másoló története azért is érdekes, mert Nyilas Misi meghatódik azon, hogy a kislány miként segít az apjának, feláldozva önmagát és elviselve a méltatlan vádakat, az igazságtalanságot – ezt a mintát látszik követni akkor, mikor szüleinek pénzt küld, miközben az is kiolvasható a regényből, miért *nem* azonosítható a „kis másolóval”. Misi saját majdani dicsőségére gondolva viseli el a meghurcoltatást (hiszen így szokott ez történni minden nagy íróval),

¹⁰⁷ SZILÁGYI Márton 2010: 82.

¹⁰⁸ SZILÁGYI Márton 2010: 101.

¹⁰⁹ SIMON (szerk.) 1980: 99.

¹¹⁰ *Légy jó mindhalálig* 298–299.

¹¹¹ *Légy jó mindhalálig* 28.

¹¹² *Légy jó mindhalálig* 22.

nem a családja miatt. Tevékenységei, a tanítás, a felolvasás így mind az önálló alkotómunka előkészületeiként foghatók fel, ahogy a másolás is – Misi az önfeláldozás felől olvassa ezt az elbeszélést, holott az íróvá válása rejtett történetébe is beilleszthető lenne. A regényhős olvasatától ezen a ponton el kell távolodnunk. Misi is másol, mások neki tetsző műveit írja bele üres könyvébe. A *kis dobos* (a könyvben: *A szardíniai dobos*), amelyet Nyilas Misi elsőként említ meg, egy önmagát harcban másokért feláldozó, hőssé váló, s eközben fél lábát elvesztő fiúról szól (a méltatlan támadás motívuma itt is jelen van, a kapitány ugyanis egy ideig azt hiszi, a fiú megfutamodott) – a másolóról szóló novella már sokkal inkább kapcsolódik az íróvá válás történetéhez, még ha Misi ebből az elbeszélésből is csak a hősies önfeláldozást igyekszik kiolvasni. Amikor pedig azon gondolkodik, mire is használja az üres lapokból álló könyvét, a következőt olvassuk: „hogya a maga Csittvári krónikáját meg ne csináltassa... az lehetetlen”. A Csittvári krónika is irodalmi utalás, a Móricz számára első irodalmi élményt jelentő Jókaira, az *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* című regényére. Ennek a műnek az elején jelennek meg a kollégiumban nemzedékről nemzedékre hagyományozódó Csittvári krónikát vezető diákok, köztük Jenőy Kálmán: a könyvbe ők is másolnak, miként Misi szeretne a fehér könyvbe, a történelemből, irodalomból kirekesztett, tilos és titkos műveket, köztük Csokonai egy versét is. Róluk ábrándozik Nyilas Misi, szeretné utánozni őket, akiket ugyancsak kicsaptak a kollégiumból, kiharangoztak, mint Csokonait.¹¹³ Ugyanis már Jókai is a Csokonairól hagyományozódó, a kiűzetés mítoszát erősítő képet építgette ebben a regényben:

„A civis tudja már, mikor azt a hangot meghallja, hogy ez a lélekharang: egy elszállandó léleknek »szegény bűnös« halálharangja: diákok csapnak ki az iskolából.

Ami valóban hasonlatos a meghaláshoz. Kiűzetni az »alma mater« kebeléből. Coriolán keserűsége, Foscari megtört szíve, Ovid könnyekkel hintett versei beszélnek arról nagyban, mi lehetett az kicsinyben, ha

a dicső kollégium florilegiumából egy olyan virág kitépetett, amelyre az interdiktum rámondta: »mérges növény!« Hová menjen az? Mely kert fogadja azt be többé?...»¹¹⁴

Amikor Móricz, Csokonairól szóló tanulmányában, a Debrecent elhagyó költőt Coriolanushoz hasonlította, talán ez a Jókai-regény járhatott a fejében, ahol a Csittvári krónika diákszerzőivel kapcsolatban kerül elő „Coriolán”. És a *Légy jó mindhalálig*ban a debreceni kicsapatás még egy valós történelmi személy regényesített életével kapcsolatban is felbukkan: a fordításon töprengő, műveket másoló Nyilas Misinek ugyanis a regény végére megszületik első (ha nem is magas esztétikai értékű) saját műve, egy vers arról a Simonyi óbesteréről, akiről ismét csak Jókai Mór írt kisregényt *A legvitézebb huszár* címmel. A verset fejben fogalmazgató Misi egyenesen Petőfihez képzeletben hasonlít magát: „nagy haja volt, s azt a szél fújta, s a sziklán állott, mint Petőfi Sándor a lépcsőházban, s azt szavalta, hogy Simonyi óbester kisgyerek korába felmászott egyszer a veres toronyba...”¹¹⁵ Simonyi óbesternek, ennek a népi anekdotákban továbbbíródó alaknak a sorsa a Jókai-féle változatban szintén érintkezik Debrecennel, annak ellenére, hogy őt a református kollégiumból, katolikus lévén, nem csaphatták ki (ahogy Jókai írja: „Ő pápista diák volt, Debreczen pedig a kálvinista Jeruzsálem.”). Bár a Simon Józsefről (ez volt Simonyi óbester eredeti neve) szóló, nem szépirodalmivá regényesített életrajzokban nem lényeges ez a debreceni epizód, a kicsapatás pedig különösen nem (ezekben inkább arról olvashatunk, hogy Simonyi saját akaratából hagyta ott az iskolát, szökött meg, és állt be huszárnak), Jókainak fontos volt Debrecent és az eltávolítást összekapcsolni: „Kegyes oktatói nem helyeslék ezt a rakoncátlanságot s fenyegették szörnyen, ördöggel, pokollal, míg a vakmerő fiu egyszer megharagudott az annyiszor emlegetett ördögre s két pajtásával összebeszélt, hogy majd fölkeresi ő maga azt az ördögöt [...] Ilyen ördögös történet után nem lehetett Jóskának Debreczenben megmaradni.”¹¹⁶ Így nem véletlen, hogy Nyilas Misi

¹¹³ „ráadásul e pillanatban felcsendül a csengő, és ő összerezzent: a Csokonai csengője, amivel őt kiharangozzák a kollégiumból...” *Légy jó mindhalálig* 324.

¹¹⁴ *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* 44.

¹¹⁵ *Légy jó mindhalálig* 296.

¹¹⁶ *A legvitézebb huszár* 8–9. A kisregény a Jókai Kritikai Kiadásban nem jelent meg, Móricz életében viszont jónéhány kiadást megért.

épp arról a Simonyi óbesteréről írja meg első versét,¹¹⁷ aki hozzá hasonlóan magányos hős – ellentétben az *És mégis mozog a föld* közösséggé szerveződő diákhőseivel. (Misi köre is szerveződik egy kisebb közösség, az Orczy és Gimesi alkotta lutristák, alapélménye azonban ennek ellenére a magány és a szorongás marad, nem oldódik fel a megsegítésére létrejött társaságban sem.) Jókai Simonyi óbesteréről új Toldi Miklósként beszél – és a sovány, gyenge Nyilas Misi képzetében is ez az egyik felöltött szerep, látja magát Toldi Miklósként, Széchenyiként Döblinben vagy Ádámként a sziklán. De mindegyik esetben képet vagy irodalmi művet lát, ahogy Csokonai esetében is az írói életrajzban vagy a Jókai regényében megteremtett valósághoz méri önmagát.

Ha a *Légy jó mindhalálig*ot az íróvá válás regényeként olvassuk, akkor Misi halála a mű végén a legkevésbé sem meglepő – az alma mater elhagyásához is a halál képzeje társul, de a költővé válást is a korábbi kisgyermek-fázis elhagyása, vagyis a szimbolikus halál teszi lehetségessé. Nemcsak krisztusi párhuzamot láthatunk Misi regénybeli meghurcoltatása mögé – abban a jelenetben, amikor a diákságától búcsúzik, voltaképpen az élettől köszön el: „Ez az én ágyam – mondta, s megérintette, mint éjfélkor koporsóját az ébredő halott. – Ez az én ládám – mondta, s rátette ujjait a ládára, mint a fejfára –, ez az én fiókom – és megkerítette virágfakasztó varázssal debreceni diákságának kopott sírkertjét, a zöld asztal elejét...”¹¹⁸ Nyilas Misi szimbolikus értelemben önmaga másoló korszakától, az utánzott irodalmi előképektől vesz búcsút, és önálló alkotóvá válik. Móricz maga természetesen nem búcsúzott el Debrecen elhagyásakor a diákevektől, márcsak ezért is óvakodnunk kell a debreceni éveinek és a *Légy jó mindhalál*ignak a könnyed egymásravitítésétől. Móricz debreceni évei, a betegség okozta kényszerű újrakezdést, és a prügyi iszapos tóban eltöltött féléves kihagyást leszámítva, nem voltak szenvedésekkel és megáldozással teliek. Ahogy Csokonai nem szakadt el a debreceni

kollégiumtól,¹¹⁹ úgy Móricz sem: nemcsak visszalátogatott rendszeresen a tanintézménybe, de az volt a kérése, hogy örökbe fogadott fia, Móricz Imre a debreceni református kollégium diákja legyen – egy gyűlölt intézménybe aligha irányította volna a szeretett kisfiút. A debreceni évek után Sárospatak következett – erről az időszakról már sokkal kevesebbet (leginkább semmit sem) hallunk iskolai tanulmányaink során, és mintha íróilag Móricz is kevésbé látta volna izgalmasnak második gimnáziumát és ott eltöltött éveit.

A megoldatlanság

Sárospatakra, ahogy már említettem, elsősorban apai döntés eredményeképpen került át Móricz Zsigmond. Apjának ezt a nem kevés áldozatvállalással járó, a korabeli paraszti gyakorlattól jelentősen eltérő elszántságát Móricz a zsidók mentalitásához hasonlította egy feljegyzésében, 1941-ben:

„A Kelet Népe a zsidókérdésben nem foglalt még állást.

Az én felfogásom az, hogy nagyon egyszerű volna azt mondani, hogy mindennek a zsidók az okai. Ha ez így van, akkor nem kell semmi mást csinálni, csak annyit, hogy a zsidókat megszüntetni s akkor valamennyien műveltek, okosak, szabadok, iparosok és kereskedők, pénzfejedelmek és élvezők leszünk. Ugye, lehet azt mondani, hogy egyszerre nem, a zsidók megakadályozzák, hogy mi előre haladhassunk. El vagyunk maradva, de majd behozzuk a mulasztást.

Ezzel szemben rámutatok arra, hogy minden zsidó minden gyereket, fiút, leányt azonnal taníttat. Minden iskolát elvégeztet vele, amenynyit csak enged az ország állapota.

Zány [sic] paraszt van, aki azt tette, amit az én apám. Hét gyereke volt s öt hold földet örökölt. De ott hagyta a földet, mert abból a gyerekeit nem neveltethette.

Beköltözött olyan városkába, ahol kollégium van és kivitte, hoty [sic] mind a hét gyereke egyetemi nevelést kapjon.

Őt nem akadályozták meg a zsidók abban, hogy a gyerekeit neveltesse. Ha benne nincs meg a nemes szenvedély, hogy gyermekeiben

¹¹⁷ Azt is tudjuk, hogy: „A kis Móricz Zsigmondot is egy ilyen krajcáros füzet, Simonyi óbesteréről, a lipcsei csata után Napóleon Párizsáig előnyomuló vitézéről szóló ponyvanyomat indította el a versfaragás és ábrándozás útján.” POGÁNY 1978: 79–80.

¹¹⁸ *Légy jó mindhalál*ig 323.

¹¹⁹ Erről ld. SZILÁGYI Márton 2010: 97–98.

felfelé törjön, akkor most mind a heten a csécsi földet kapálnánk mint napszámások.”¹²⁰

Móricz Zsigmond így visszaköltözött a családjához, és meg kellett szoknia, hogy újra nagycsaládban él. (Sárospatakon megszületett egyetlen húga, Ida, vagyis hét gyermek élt együtt a szülőkkel, nem is szólva a hosszabb-rövidebb időt ott töltő nagybácsikról és egyéb rokonokról.) Megszűnt a kivételezett helyzete, egyúttal le kellett mondania a külön- és kívülállásáról. S hogy mennyire a „tömeg” része lett, mind otthon, mind az iskolában, jól jelzi, hogy ma már elképzelhetetlenül népes osztályokban tanult Sárospatakon – az egyik évben 57 fős, a másikban 45 fős osztályban.¹²¹ De a Debrecenből Sárospatakra került gimnazistának azzal sem volt egyszerű szembenézni, hogy a debreceni kollégiumban leginkább a korábbi kiváló diák, és egyben papfiú, Pallagi Gyula unokaöccseként, míg Sárospatakon a frissen érkezett, ismeretlen és kicsit gyanús Móricz Bálint egyik gyermekeként tekintettek rá. Ahogy a Móricznak és Sárospataknak a személyes és irodalmi viszonyát példás alapossággal feltáró Kováts Dániel írja: „Patakon a bizonytalan keresetű és hírnév mesterember sok gyermekének egyike volt; az iskolától függetlenül is nap mint nap érezhette elszigeteltségüket.”¹²² A „tömegben” úgy próbálta megtalálni a saját helyét, hogy drámát írt és játszott el testvéreivel és barátaival, illetve önképzőkört szervezett. Az effajta vállalkozások „vezetőjeként” valamennyire visszanyerhette a Debrecenben még birtokolt különleges pozícióját is,¹²³ és ellensúlyozhatta azt a hátrányt, hogy a gyerekközösségekben fizikumával, ügyesség-

gével, erejével nem tudott vezéregyéniséggé válni. *Szent György éj* című színdarabjára és a megírás valódi céljára visszagondolva írta ezt, 1934-ben: „A vakáció egyre nagyobb boldogtalanságban telt el, mert nagyon elmaradtam a vad fickók közt futásban, birkózásban és vakmerőségben. Ellenben hozzá voltam szokva bizonyos fokig vezető pozícióhoz a patakinál sokkalta nagyobb és méltóságosabb debreceni kollégiumban, s valamit kellett csinálni, ha nem akartam elsüllyedni a közvélemény előtt. Írtam tehát egy színdarabot, és elő is adattam.”¹²⁴

Móricz sárospataki éveiről leginkább a családi emlékezők, egy 1939-ben, a negyvenéves érettségi találkozó kapcsán született, Pesti Napló-beli riportsorozat,¹²⁵ illetve különböző szórványos, naplófeljegyzésekben, levelekben felbukkanó említések alapján alkothatunk képet. Bár Móricz sárospataki gimnáziumi évei alatt is vezette az emlegetett Fehér Könyvet, ebből csak néhány adathoz, olvasmányok címeihez juthatunk hozzá. És, természetesen, találkozhatunk szépirodalmivá alakított emlékekkel is: a befejezetlenül maradt *Kamaszok* című regényben (illetve a még hamarabb félbehagyott, csak a hagyatékban megőrződött *Árad a Bodrogban*), és a Nyilas Mihály Kisújszállás előtti múltját is felvillantó *Forr a borban*. Hasonló eljárást látunk, mint Debrecen és a *Légy jó mindhalálig* kapcsán – amikor például a *Forr a borban* arról olvasunk, hogy Nyilas fontolgatta, színésznek áll, egy irodalmi sorsmintához való igazodást látunk. Ahogy Debrecen esetében Csokonai, itt Petőfi volt az előkép. A *Forr a bor* a költővé válás mintájaként mutatja meg a bukástól a színészkedésen át az irodalomhoz vezető utat: „Világfájdalom vett erőt rajta. Kétségbeesésében elhatározta, hogy nem megy többet iskolába. Elmegy színésznek Kassára. Petőfi is színész lett, a költőknek a magyar irodalomtörténetben az a sorsuk, hogy ha az iskolában megbuknak, színésznek mennek.”¹²⁶

¹²⁰ Részlet egy gépirat alapján készült fénymásolatból, az M100/3958-as dossziében. Ugyanebben a dossziében, egy Pákozdy László ny. főállatorvosnak 1941. május 2-án, Leányfalun írt levélben pedig a következő olvashatjuk: „Én rettenetes harcot vívok azért, hogy a magyart ráébresszük önmagára. Tanulj és tanítsd meg a fiaidat. Tanuld meg, hogy a zsidó két generáción avval tudta elfoglalni az összes vezető vonalat, hogy minden zsidó minden gyereket, ha maga éhenhalt volna is, taniattatta.”

¹²¹ KOVÁTS 1994: 14.

¹²² KOVÁTS 1994: 44.

¹²³ Ahogy Kováts Dániel írja: „Nem véletlen, hogy ezekre az évekre visszagondolva akkor melegegnek át igazán szavai, amikor arról szól, miként tudott kilépni olykor-olykor ebből a bezártságból; irodalmi sikerrel, kis önképzőkörével például.” KOVÁTS 1994: 44.

¹²⁴ Ld. az *Ártatlanság* című írásban, a Színházi Élet 1934. január 7-i számában. Idézi: KOVÁTS 1994: 47.

¹²⁵ A következő írások jelentek meg ekkor, Sárospatakhöz kapcsolódva a Pesti Naplóban 1939. június 25. és augusztus 6. között: *Pataki diákok; Eltűnt ifjúság kacagó porában; Debrecen és Sárospatak útján jártam én; Három szekunda; Ki a jeles, ha nem én; Harmónia: az élet korhadása; Boldog Béke, jöjj vissza egy szóra*. Összegyűjtve lásd: *Riportok IV*. 197–243.

¹²⁶ *Forr a bor* 421.

Ennek a bizonyos bukásnak a részleteit a *Három szekunda* című Móricz-írásban olvashatjuk el: a németből, latinból, görögből félévkor kapott három elégtelen osztályzat legalábbis ennek a cikknek a tanúsága szerint egyetlen nap kudarcsozogatának, illetve Móricz makacsságának eredménye volt. Az iskola elhagyása pedig ismét egyéni és családi döntés következménye, nem a tanári önkényé. Az mindenesetre érdekes, hogy Móricz épp három nyelvből bukott meg félévkor, amelyek közül a németet ugyanúgy „holt nyelvként” tanulta, mint a latint és az ógörögöt. A nyelvtanítás elégtelenségére cikkeiben vissza-visszatért, nem véletlenül: az idegennyelvtudás hiányától egész életében szenvedett, ezért a fogyatékoságáért pedig leginkább az iskolát okolta, hiszen tökéletesen egynyelvű közegben felnőve, *von Haus aus* a magyaron kívül semmiféle nyelvtudást nem hozhatott. De a sárospataki emlékeinek szentelt cikkekben az oktatás minőségére, a tanárok hozzáállására egyébként is sokat panaszkodott: leginkább azt kárhoztatta, hogy a tanulást memória-gyakorlattal azonosították a tanárok, akik gyakran az oktatást úgy egészében nyűgnek, a valódi (művészi vagy tudományos) tevékenységük akadályozójának tartották, „sok kis Arany Jánosként” tengetve napjaikat, ahogy Móricz írta.

A tanár- és iskolaregények megírásának ötlete sokszor vezethető vissza ahhoz a pillanathoz, amikor az író egy érettségi találkozón szembesül az idő magunkon sokszor nem, hosszú évek elteltével újra látott osztálytársainkon viszont élesen megtapasztalható múlásával. Kosztolányi *Aranyáskányjának* epilógusában Csajkás Tibor és Huszár Bandi idézik fel egykori társaikat, beszélnek meg, kivel mi lett, és találunk nagyon viccesnek bármilyen foglalkozást, amelyet ezek a „gyerekek” űznek – Móricz egyik legjobb, Sárospatakhoz kapcsolódó írása, az *Eltűnt ifjúság kacagó porában* hasonló szembesülést mutat meg, a test romlását, változását állítva a középpontba, a testet levehetetlen ruhaként megjelenítve:

„Megborzongat minden pillanat: nemcsak a ruha, nemcsak a fejforma, a hajszín, az ábrázat maszkja, hanem tökéletesen végig: a mozdulat, a lépés, a test egész elesettsége... Megőrültek ezek a fiúk? A könnyű lábú, vidáman játszó, huncut pajtások: mi a fenének bújtak bele a nagyapjuk bőrébe?... Nem volt jobb a régi? elnyűtt? kilyukadt? S akkor már öreg bőrökbe kell beledolgozniok magukat? ... ez jó? ...ez

tetszik nekik: totyogni?... fogatlanul motyogni?... Jézusom, ki lehet ez a jezsuita páter?

– Nem emlékszel rám? Hisz melletted ültem...

Mellettem soha ilyen öreg páter nem ült... Én mellettem az iskola padjaiban csak piros arcú, ügyes fickók ültek...”¹²⁷

A rádöbbenés az idő múlására abban az írásban is megjelenik, amelyben Móricz akár írhatna diadalmasan arról, hogy egykor megbuktatott sárospataki diákként érettségi tétellé emelkedett: „Most a pataki érettségi találkozónkon még folyt az idei maturándusok vizsgálja, mikor ott voltunk. Senki se volt köztünk, aki csak hallani is akarta volna a téziseket, amiből késő utódaik feleltek. // – Én magam megborzadtam, egy tanár azt mondta: éppen belőlem felelnék. // – Borzasztó, ha én ma ott vagyok mint vizsgázó diák, az én akkori elveimmel erről az íróról nem tudnék felelni, mert én már sokkal fiatalabbakkal foglalkoznék.”¹²⁸

Hogy Sárospatakról Móricz azért volt képtelen írni, mert nagy fájdalmat okozott neki az ott töltött időre visszagondolni, szívszorító állítás ugyan, csak nem igaz:¹²⁹ ha két, Sárospatakon játszó-dó regényét félbe is hagyta, *Kamaszok* címmel megírt egy drámát 1933-ban, amely csak címében azonos a regénytöredékkel, s amelyben megpróbálta íróilag megragadni azt a lebegést, átmenetiséget, amit a kamaszlét és az ő életében Sárospatak jelentett. Nem érzelmi gátaokról, traumáról, sokkal inkább arról beszélt a gimnáziumi éveinek közepét jelentő város kapcsán, hogy nem talált rajta íróilag „fogást”: „Sárospatak mindig életemnek megoldatlan, vagy inkább megmagyarázhatatlan szakasza.”¹³⁰ A *Kamaszok* című drámában a főhős voltaképpen kettéhasad: Nyilas Misi számára megképződik egy ideál, Petneházy, aki a testi erő és a szépség képviselője lesz.

¹²⁷ *Riportok* IV. 205.

¹²⁸ *Riportok* IV. 216.

¹²⁹ Vö. például a következővel: „A Nyilas Misiből kiszakadó mondat, hogy nem akarok debreceni diák lenni, nem a debreceni, a pataki iskolára vonatkozik. Azért írta ide Móricz a kudarcát, hogy Sárospataknak még a nevét se kelljen leírni. Nem tudott arról a városról írni, a *Kamaszokból* csak négy folytatás jelent meg, abbahagyta...” Kiss Tamástól idézi: KOVÁTS 1994: 158.

¹³⁰ Mottóként olvasható: KOVÁTS 1994: 5.

Nyilas pedig a „szellem” embereként a testi örömökre csak vágyakozva, Petneházy nőügyeiben segédkezik. (Nem véletlenül juthat itt eszünkbe a testi kiválóság hiányában önmagának drámaírással, önképzőkör-szervezéssel vezető szerepet biztosító Móricz.) Ennek a drámának a Nyilas Misije nem lenézi a testi erőt, hanem vágyakozik rá: „mégis a testi erő az igazi... Mért nem adott az isten nekem erőt és hatalmas végtagokat, mint Petneházy úrnak!”¹³¹ Ebben a részleteiben izgalmas drámában (amelyet Móricz, nem először és nem is utoljára, egy teljesen szervetlen happy enddel rontott el) a felnőtté válás vágya és az attól való félelem jelenik meg egyszerre. Misi belelát az élet „éjszakai oldalába”, amely nemcsak a testiséget, de a képmutatást is jelentheti, és ez rémisztővé válik számára: „Istenem, Istenem, valóság ez, vagy rossz álom... Ezek a nők? és ezek a férfiak?... Erre való az éjszaka, hogy az emberek elfelejtsék, amit nappal tisztességesnek és becsületesnek tekintenek...”¹³² Sárospatakról Móricz Zsigmond, mai fogalmaink szerint, nagykorúként távozott, de nem érettségizett fiatalként – már betöltötte 18. évét, mikor Kisújszállásra került, ahol társadalmi éretlenségének, illetve szellemi és testi érettségének feszültségét kellett megélnie.

A forrongó vérű Hamupipőke

Míg Sárospatakkal alig tudott íróilag kezdeni valamit Móricz, addig gimnazista éveinek következő színhelyét, Kisújszállást ő tette fel az irodalmi térképre – és nemcsak a kisújszállásai számára egyértelműen legfontosabb regényében, az érettségiző Nyilas Mihályt főhőssé emelő *Forr a borban*. A *Kerek Ferkó*, a *Vidéki hírek*, sőt még az *Úri muri* vagy a *Rokonok* is olvasható úgy, hogy a nagykunsgái mezővárost képzeljük mögé. A *Forr a borhoz* és ezzel együtt Móriczhoz még ma is ellentmondásos a kisváros viszonya. A hivatalos, szoborban, a gimnázium nevében megtestesülő kultikus Móricz-kép mögött¹³³ létezik egy másik kép is: a regénnyel megbántott kisújiak

generációról generációra öröklődő sértettsége csak a szóbeliségben létező ellenkultuszt épített fel az íróról. (Amikor *A továbbélő Móricz* című könyvem bemutatására hívtak meg a kisújszállási könyvtárba, meglepve tapasztaltam, hogy ezek az ellenérzések, a hivatalos programot követő beszélgetésekben, még mindig felszínre jöttek – bár a mai öregek nem személyes emlékekre hivatkoztak, csak a szüleiktől, nagyszüleiktől hallottakra, mégis olyanokat mondtak, egyre inkább felbátorodva, hogy Móricz mennyire lenézte a város lakosságát.) A Móriczot személyesen ismerő költő, Kiss Tamás idézte fel egy interjúban az író egyik osztálytársával folytatott, az indulatokat jól mutató beszélgetését: „Móricznak már a városháza előtt állott a szobra. Mondom, »Pista bácsi, nem tartja indokoltnak azt a szobrot?« Azt mondja: »Nem, öcsém, ha tehetném, kötelet akasztanék a nyakába, és lerántanám.« Szinte elképzelhetetlen: a hatvan-hetvenkötetes Móricz Zsigmondtól tulajdonképpen egyetlenegy könyvet, ha olvastak. Ez volt a *Forr a bor*, amiben ők nem valami szép színben vannak feltüntetve – mert hiszen rájuk lehet ismerni.”¹³⁴

A városban állítólag keringtek a *Forr a bor* megfajított példányai,¹³⁵ hiszen mindenki tudta, melyik regényhősnek ki a modellje. Ahogy ez a kulcsregényként olvasható műveknél lenni szokott, ha az olvasók egy regényhőst nem tudtak teljesen megfeleltetni egy valós személynek, akkor is összekötötték vele. A regények miatti, esetenként perekhez is elvezető sértődések gyakori mechanizmusa, hogy a magára ráismerő egyrészt azt állítja, éppen ő szerepel az adott irodalmi műben, másrészt azt is kijelenti, hogy ő egyáltalán nem olyan, ahogy ott megírták. Hasonló történt Móricz kisújszállási regényei esetében is: „A regények [Forr a bor, Bál] megjelenése eseményszámba ment, minden szereplőjét felismerték, még az összetett alakokat is elemeire bontva agnoszkálni tudták a kisújszállási olvasók, három évtized távolából.”¹³⁶ Az egykori helyi közvéleményt nyilvánvalóan izgatták

¹³¹ *Drámák III.* 118.

¹³² *Drámák III.* 170.

¹³³ Ebben a kisújszállási tradícióban Móricznak kitüntetett helye van, Arany János és Csukás István mellett, a helyi gimnáziumban tananyag a *Forr a bor*. Erről lásd: DR. KISS Kálmánné 2006: 94–95.

¹³⁴ KÖRMENDI 2002: 77.

¹³⁵ Vö. Kiss Tamás következő megnyilatkozásával: „Én kaptam egy példányt (sőt nekem magamnak is megvolt, megvan az 1932-ben megjelent *Forr a bor*) Szeremley Béla bácsitól (meghalt már régen), aki bejegyezte a neveket is annak idején ebbe a könyvbe. Ő is ismerte ezeket a regényfigurákat az életben is.” KÖRMENDI 2002: 77.

¹³⁶ KISS Tamás 1955: 92. Ötvenes évekbeli cikkeiben Kiss Tamás, nem meglepő módon, magyarázza a kisújszállásai ellentmondásos viszonyát a nagy

a történetek – még ilyen közleményt is találtam a Nagykunság című lap 1932. február huszadiki számában:

„Nyilt-tér

Akikben
most must
helyett

»Forr a bor« miatt
forr az epe;

jelentkezzenek nállam, hogy észrevételeiket a szereplők vagy hozzátartozóiknak pedig panaszait jegyzőkönyvbe vehessem illetékes helyre való továbbíthatás végett.

»KISS PALI, hecc-mester«

*

U. i.: Ezen tréfának látszó hirdetésnek komoly háttere, jobbanmondva jövője van, miért is kérem mindazokat, akik a fáradságot nem sajnálják, hogy vonatkozó észrevételeiket vagy panaszait, kifogásukat rendes irodai nagyságu okmánypapíron leírva sziveskedjenek rendelkezésemre bocsátani, vagy átadni a Közgazdasági iroda régi helyiségében – 10 napon belül – d. e. 11-12 óra között.”

íróhoz. Érthető ez, hiszen akkortájt Móricz támadhatatlan volt, ráadásul kisújszállási „ellenkultusza” a hivatalos, írásos megszólalásokban szinte soha nem jelent meg. „A vád – mondanunk sem kell – nem Kisújszállást éri, hanem a milléneumi Magyarországot. A *Forr a bor*-ért és a *Bál*-ért egyetlen osztálytársa sem haragudott meg Móricz Zsigmondra.” KISS Tamás 1954: 180. Ugyanebben az évben született Borók Imre cikke, amely kizárólag a kisújiak Móricz iránti rajongásáról számolt be: „Ma azonban már nincsen Kisújszálláson olyan dolgozó, aki ne érezné magáénak, városbelijének a nagy író és ne gondolna büszkén rá. Az üzemekben, a termelőszövetkezetekben lelkes hallgatóság vesz részt az előadásokon, ha róla, munkájáról szól az. S aki ismerte, vagy hallott róla, hol, merre járt Kisújszálláson, ilyenkor el is mondja azt, hogy teljesebbé tegye vele az író arcképét. Az Asztalos KTSZ-ben tartottam előadást Móricz Zsigmondról. Utána felállt Máthé Gyula és szinte eldicsekedett azzal, hogy ő abban a házban lakik, ahol Móricz Zsigmond lakott hajdan nagyanyjával, Nyilas Katalinnal és nagybátyjával, dr. Pallagi Gyulával.” BORÓK 1954: 15. Abban az időszakban aligha lehetett volna leírni, mennyire ellentmondásos a kisváros viszonya „nagy fiához” – egy mai, kisújszállási előadáson a „dicsekvésnek” már nyomát sem találni.

Nehéz eldönteni, a *Forr a bort* folytató „heccet” olvasunk-e (hiszen a felhívás a regény egyik szereplőjének aláírásával jelent meg), vagy egy lehetséges perhez próbáltak-e így felpereseket gyűjteni. (Kiss Palit egyébként Kiss Tamás, Móricz kisújszállási éveiről írva, Nagy Gézaként azonosította, megállapítva, hogy az egykori fiúból számos vonás átkerült Csörgheő Csuliba is.) Sajtóper ebben az ügyben nem indult ugyan Móricz ellen, de többen fontolgatták per indítását – aztán feltehetőleg rájöttek, nehezen tudnának érvelni a bíróság előtt. Az egyik ilyen esetről például ezt írja Kiss Tamás: „Móricz egykori vallástanárja, aki Csapodi néven szerepel a regényben, egyenesen pert akart indítani Móricz ellen. Az nem tetszett neki, hogy a feleségét csapodár asszonynak rajzolja, ez nem volt a valóságnak megfelelő. Józanabb kollégái lebeszélték, mondván, ugyan milyen bizonyítékai lehetnek regényalakok tekintetében, akiknek még a nevük is más? Móricz pedig Kisújszálláson jártában ártatlanul ennyit mondott: »ne tegye azt kedves Bátyám. Így csak Kisújszálláson tudják. Ha beperel, az egész ország megtudja.«”¹³⁷

Persze, Kisújszállás a harmincas évekre tehető reakciója már elsősorban nem Móricz *gimnáziumi* éveit világítja meg. Többek szerint nem is egyszerűen a hősök azonosíthatósága, ellenszenvesként mutatása váltotta ki a dühöt, hanem az író akkor egyáltalán nem távoli 1919-es szerepvállalása volt az effajta reakciók oka, azok az akkortájt megjelent írásai, amelyekben kisújszállásiak is szerepeltek: „Nem volt titok, hogy a város vezető uralkodó rétege Móriczra 1918-9-ben tanúsított forradalmi magatartása miatt, enyhén szólva, – megnehezített. 1918 decemberében, mikor a földreformot a Károlyi kormány igyekszik elsüllyeszteni, Móricz elindul, hogy magát a népet szavaztassa meg. Megjelenik Kisújszálláson is és cikkeket ír a nép követeléséről. (»Népszavazás« »Vasfejű kunok közt«.) A sértődöttek közt voltak persze egykori diáktársai, tanárai, ismerősei is.”¹³⁸

Annyiban azonban mégis Móricz kisújszállási gimnáziumi éveiről mesél a *Forr a bor* és a *Bál* kiváltotta vihar, hogy a Nyugat-beli regényrészletek, majd a kötetek olvasásakor az egykori gimnáziumi évek szemtanúiban a „nem is feltételeztem volna ezt róla akkor” gondolata képződhetett meg. Hogy egyetlen efféle véleményt idéz-

¹³⁷ KISS Tamás 1955: 93.

¹³⁸ KISS Tamás 1955: 91.

zek, egy régi osztálytárstól, Kisújszállás későbbi főjegyzőjétől, Pápai Istvántól a *Forr a bor* kapcsán: „szép ez, öcsém, szép munka; csak én ezt nem láttam Zsigmondban annak idején: nyavalyás, nyápic ember volt, nem sokat adtunk rá, és nem is hiszem, hogy ilyen nagy író lenne, mint ahogy te ezt beállítod”.¹³⁹ Móriczról a magának való, zárkózott (sokak szerint gögös), de nem különösebben tehetséges diák képe élt a kisújszállásiakban, nem azé a fiúé, akiről mindenki tudta, nagy ember lesz egykor. Ez derül ki a Móriczot megvédeni kívánó, következő megszólalásból is:

„Arról a szürke kis diákról, arról a forrongó vérű »Hamupipőké«-ről akarok csevegni, ki gimnazista korában naplót merészelt írni, megőrizte és most újra elővette. [...] Miért nem hallgatott az alvó kun városról? Miért nem hagyta békében a már esetleg sirban pihenő csontokat? Miért árul el kulissza titkokat a még közéletben mozgó egyénekről? – Ez a bűne. [...] És most ezt a Móriczot, a nagy író gyűlölik, sőt azt is ki még dicsőíteni merésznél. // Uraim! Móricz Zsigmond nagyobb piedesztán áll, mint mi, hétköznapi szürke emberek. Mi gyűlölhethük, de neki nem ártunk vele. Egy író, ki egyike a legnagyobbaknak, gyűlölni lehet, de hiába való. Ő nem sokat törődik vele. // Így hát Kisújszállásnak felesleges dühöngeni, gyűlölni Móricz Zsigmondot. [...] Nem tudom megérteni, hogy miért bosszankodtak a mult sorok olvasásán még szakemberek is. Hiszen ők tudhatják, hogy a magyar regényírás fénylő csillagai ma: Móricz, Komáromy, Kosztolányi s Zilahy Lajos. [...] Móricz Zsigmondot gyűlölni kisújszállásinak nem illő, mert büszkének kell lenni, hogy végre már Kisújszállás is szerepel a magyar regényirodalomban és egy olyan avatott kéz munkája, mint a kisújszállási szürke diák.”¹⁴⁰

A megírás jelene és a regényben felidézett múlt közötti párbeszéd nemcsak az egykori önmagát regényhőssé alakító Móricz felől közelíthető meg: a regényben számos, önmagában érdekes, bár a mű feszességét határozottan kikezdő kitérőt olvashatunk arról, hogy az egyik írói cél annak megértése volt, milyen iskolából, neveltetéssel és ifjúkorral érkezett meg a felnőttkorba a harmincas évek értelmisége. Nemcsak azt kívánta tehát valamennyi, az iskolás éveit közép-

pontba állító regényének és drámájának a segítségével megérteni és megmutatni Móricz, hogyan vált azzá, aki lett, de egész generációját az iskolában töltött éveik felől kívánta megközelíteni. A *Forr a bor* elején olvashatjuk Nyilas Misi diáktársainak szállásáról: „Valami végtelen sivárság s szomorúság volt ebben a kamarában. Szegénység és elhagyatottság, elhanyagoltság. Innen kellett kinőni annak a generációnak, amelyik a jövő század első harmadában az országot kiemelte a nehéz sorsból. Ügyvédek, orvosok, tanárok, jegyzők, szolgabírók lettek azokból a fiatalemberekből, akik a múlt század végén ebben a szomorú barlangban nőttek. Most visszagondolva rá, nem is lehetett más ebből a világból, csak ami lett. Gazdasági válság, világháború, forradalom, a középosztály tehetetlensége, a közállapotok megromlása. Ez a diáklakás szimbóluma volt annak az elhanyagoltságnak, amiben a századot végezte a magyar intelligencia, s ahonnan kinőtt az új század. És szomorú az volt, hogy ez a lakás nem volt egyetlen és különleges. Minden vidéki gimnázium hasonló lakásviszonyok közt nevelte az ifjúságot. Rozsnyótól Brassóig, Sárospataktól Kalocsáig mindenütt ez volt az általános.”¹⁴¹ (Egyébként épp az ilyen részek készítenek leginkább arra az olvasót, hogy a regény egészét Móricz egykori iskolás éveinek lenyomataként fogja fel, hiszen itt például arról is szó esik, hogy az elbeszélő elvitte a feleségét a debreceni kollégiumba, egykori szobáját megmutatni – és az írói kitérők nem is olyan jelzetten különülnek el, mint majd a *Míg új a szerelemben*.)

Ahogy tehát egy kisújszállási megszólaló találóan írja, Hamupipőkeként élt Móricz Zsigmond Kisújszállás társadalmában – egyszerre volt *fölöttük*, hiszen a gimnáziumigazgató unokaöccseként az igazgatói lakásban lakott, és *alattuk*, hiszen a városon kívülről érkezett, nagybátyjával együtt, aki tehetséges, okos és reményteli pálya előtt álló fiatalember volt ugyan, de folyamatosan anyagi gondokkal küzdött. Szinte minden Pallagi Gyuláról szóló írásban azt olvashatjuk, hogy ez a teher az igazgató korai halálához is hozzájárult: „Egyetemi hallgató korában történt, – még mindig instruktor – hogy egyik tanítványa apjának többezer forintos váltóját írta alá s az igen nagy úr öngyilkosságba menekült az adósságok elől. Ennek Pallagi csak a kamatait törleszthette élete végéig.”¹⁴² Ráadásul Pallagi

¹³⁹ KÖRMENDI 2002: 76–77.

¹⁴⁰ Cs. S., *Móricz-láz! Nagyikunság*, Kisújszállás, 1932. február 27., 1.

¹⁴¹ *Forr a bor* 217.

¹⁴² KISS Tamás 1954: 177.

Gyulára nemcsak a váltótörlesztés miatt nehezedtek anyagi terhek egész életében: az az elv, amit Móricz Zsigmond is vallott, hogy a családon minden körülmények közt segíteni kell, szintén nagy súlyt tett rá. Pallagi azt, hogy magához vette Móricz Bálint legnagyobb fiát, adósságtörlesztésként fogta fel, hiszen a sógora volt az, aki kiemelte az őt özvegyen maradt papné-édesanyja mellett fenyegető paraszti sorból és a debreceni református kollégiumba vitte. Azt viszont már kevésbé viselhette könnyen Pallagi, hogy időnként, például, testvéréről is gondoskodnia kellett, akit ráadásul, családjával együtt, gyámolításra szoruló szegényként kezelte Kisújszállás úri társadalma.¹⁴³ Ahogy egy Móricz kisújszállási éveit tárgyaló, kéziratban maradt visszaemlékezésben olvashatjuk, Pallagi Gyula sógornője gyakorlatilag cselédmunkát végzett egyes családoknál (hiába próbálja ezt elfedni a kissé patetikus körítés, amely a nagy író minden rokonának kijár ebben a szövegben): „Kálmán Géza jóérzésű ember, látja Pallagi László szegénységét, havi 30 Frt-ért kell neki egész nap körölni! Ők meg jólétben élnek, tanyaföldjük, fejős tehén az udvaron, telekamara, van lisztjük, zsírjuk, ők nem szűkülködnek. Meghívja többször magukhoz Pallagi Lászlókat. Ők szívesen fogadják a meghívást. Ilyenkor Pallagi Lászlóné felkerekedik, és gyermekeivel megjelenik Kálmánéknál. Ott szíves fogadtatásra találnak, jó uzsonna várja őket. Nem lesznek megunt vendégek. Pallagi Lászlóné ügyes asszony, szívesen végez munkát, szab, varr, stoppol Kálmánéknál, együttlétük nem lesz üres időtöltés.”¹⁴⁴

A visszaemlékezés, amelyből idéztem, remekül mutatja a kisújszállásiaknak a sértettségéből a büszkeségbe átcsapó ellentmondásos érzelmeit Móricz kapcsán – hiszen a szerzője éppen a *Forr a borban* szereplő, korábban pert is fontolgató egykori vallásánár, valódi nevén Barla Szabó Jenő, aki Kiss Tamás szerint „ma büszkén

vállalja regénybeli szerepét.”¹⁴⁵ A *büszkén vállalja* kitétel legalább annyira szépítő, mint a visszaemlékezés egyes állításai. S hogy miért gondolom azt, hogy Barla Szabó tanár úr kalandos úton hozám került,¹⁴⁶ gépiratos, ceruzával, reszkető írással itt-ott javítgatott kézírata, amelynek címe *Az én tanítványom*, alcíme pedig: *Móricz Zsigmond kisújszállási diák 1897. I. 3-tól 1899. VI. 28-ig*, csak erős forráskritikával és nem a lappangó, a kézirat forrás miatti feltétel nélküli irodalomtörténeti hevülettel olvasható? Azért, mert Móricz története az én családoméval érintkezik ezen a ponton. Az idézetben emlegetett Kálmánék szép lánya, Bella ugyanis 1912. október 16-án dédnagyapám második felesége és másfél éves nagyapám mostohája lett, majd évtizedekre meghatározta a családom életét, hiszen egészen 1958-ig élt, együtt a menyével (a nagymamámmal), és az unokáival, köztük édesanyámmal. Igazi erős egyéniségként pedig egész legendakört hagyott maga után, amelyet én leginkább a nagymamámmal beszélgetve kaptam meg.¹⁴⁷ Az emlékezés családomat érintő fejezetének, amely *A család jó barátai: Kálmán Géza telekkönyvvezető és neje Csegei Emília. Móricz Zsigmond Kálmán Gézának vendége* frappáns címet viseli, az állításairól így nemcsak sejtem, de tudom is, hogy néha csak kissé, sokszor viszont egyáltalán nem igazak. Izabella például Barla Szabónál „egyetlen leányként” szerepel (holott három testvére volt), a családi élet „nyugodalmasként” (erről is egészen mást hallottam, bár nem a szemtanúktól, hiszen őket már nem ismerhettem), az egész névnap a nagy író életéből vett idillként, sőt, Móricz maga vőjelöltként jelenik meg. Ez utóbbit is nehezen tudom elhinni, hiszen a család többre tartotta Kálmán Bellát annál, minthogy egy „jöttment”, szegény család bizonytalan egzisztenciájú fiához adja feleségül. Az is feltűnő, hogy a Kisújszállás-szerte, hogy szépen mondjam, könnyű erkölcséről ismert dédnagyanyám ebben az előszó tanúsága szerint 1957. márciusában született szövegben a család „szemefényeként”, gonddal nevelt, erényes hajadonként szerepel.

¹⁴³ Ennek a problémának a nyomát a *Forr a borban* is megtaláljuk, a Pallagi Gyulának valamennyire megfeleltethető Isaák Géza alakjához kapcsolva: „Misi aggódva lesett Géza bátyjára, akinek a homlokán megjelentek a komor vonások. Összehúzott szemöldökkel nézett maga elé. Nagyon félt ő ettől a kifejezéstől, s felújult benne a sok aggodalom, hogy a nagy család rettenetesen ránehezedik erre az egy emberre, akit mindenki úgy néz, mintha gróf volna s mindent bírna.” *Forr a bor* 304.

¹⁴⁴ BARLA Szabó 1957: 46–47.

¹⁴⁵ KISS Tamás 1955: 93.

¹⁴⁶ Köszönöm édesanyámnak, hogy, kisújszállási kapcsolatait ápolva, tudomást szerzett erről a kéziratról, és megszerezte nekem.

¹⁴⁷ Kálmán Bella történetét részletesen megírtam már a *továbbélő Móricz* című könyvemben (Lásd a *Dédnagyanyám, Kálmán Bella* fejezetet, SZILÁGYI Zsófia 2008: 11–30.) – ezúttal csak a Móricz kisújszállási éveinek megértéséhez fontos momentumokat emelem ki.

De más írásokban is különösen színeződik át a múlt: a forrásokat könnyen tudom szembesíteni mindazzal, amit nagymamámtól Kálmán Belláról hallottam, illetve azzal, ahogyan édesanyám emlékszik legendás nagyanyjára. Borók Imre, amikor a frissen indult Jászkunság című lap legelső számában Móricz kisújszállási éveiről ír, felidéz két emlékkönyvversikét. Az egyiket Móricz Farkas Piroskához, egy „kimérő csinos, szemrevaló leánykájához”, többhelyütt is emlegetett kisúji szerelméhez írta, aki (Borók szerint) az úri kisasszonyokkal ellentétben szóba állt az „éhenkórász fiatalemberrel” – ha hihetnek nagymamám epés megjegyzéseinek, a hölgy nemcsak Móriczsal állt szóba, meglehetősen könnyen kapható leányként tartották számon Kisújszálláson. Az emlékkönyvversike azokhoz hasonló, amilyeneket Móricz, amolyan petőfis, vagy még inkább Tompa Mihály-os stílusban akkortájt írt – mégis nagy esemény volt az előkerülése, így a Megyei Vezetékes Rádió is hírt adott róla, feltehetőleg a megverselt hölgy nevének megemlítése nélkül. Ezután pedig a következő történt, legalábbis Borók Imre elmondása szerint: „Másnap egy nénike kopogtatott be hozzám, öreg, csoszogós léptű, emlékkönyvvel a kezében.”¹⁴⁸ Majd, azt állítván, hogy a rádióban róla beszéltek, átadta a saját emlékkönyvét – és itt a Borók-cikkben az a Farkas Piroskához hasonlóan meglehetősen gyenge versike következik, amely Kálmán Bella emlékkönyvében olvasható. Csakhogy: dédnagyanyám, bármennyire idős is volt akkor, csoszogó, szerény, öreg nénike nem lehetett soha – büszke, mondhatnám, gőgös asszony volt, aki még az ötvenes években is selyemkaftánban vonult az utcán a református templomba. A történetet tehát így, ebben a formában, úgy gondolom, nem történhetett meg – az viszont igaz, hogy a Farkas Piroskához írt versben csókokról, eggyéolvadásról olvashatunk, míg a dédnagyanyámhoz szólóban csak kies tavasz van, mező viránya és nyíló mező, vagyis az első esetben valóban hevesebbnek tűnik a szerelem. De Móricz a dédnagyanyámhoz írt verset korábban, feltehetőleg gimnazista korában írhatta (Farkas Piroskával már akkor lehetett, ha lehetett, viszonya, amikor segédtanárnaként, 1902-ben visszament Kisújszállásra), és Kálmán Bella azok közé az úri kisasszonyok közé tartozhatott, akikről ezt olvassuk: „Az úri kisasszonyok nem igen szerethettek vele táncolni, hiszen lába nem nagyon állott a táncra, s aztán szemükben nem is volt »partiképes«

¹⁴⁸ BORÓK 1954: 17.

Dédnagyanyám fiatal lányként, ahogy Móricz ismerhette – és öregasszonyként, de nem csoszogó nénikeként, dédnagyapámmal

az éhenkórász fiatalember, akiben talán meg is érezték a korhadó uri világ későbbi nagy ellenfelét.”¹⁴⁹ Alig hiszem, hogy Kisújszállás lányai a szegénységen kívül bármit megéreztek volna Móriczban, aki lehengerlően jóképű sem lehetett. A helyi kultusz esetében az emlékezést, az adott helyhez kötődő művek, életesemények lokálisnál nagyobbra emelésének vágyát nem könnyű tettenérni (hiszen a szóbeliségben kiépülő ellenkultuszt akkor kellett volna felgyűjteni, amikor a Móriczot személyesen ismerők még éltek) – itt, épp a személyes érintettségem miatt, legalább néhány ellentmondást meg tudok mutatni.

Ellentmondásokból nem kevés van Móricz egykori tanárának emlékezésében sem. Semmi különösét nem találok abban, hogy Barla Szabó Jenő kézírata, amelynek, 1959-es levele¹⁵⁰ tanúsága sze-

¹⁴⁹ BORÓK 1954: 15.

¹⁵⁰ A levelet Kálmán Bella a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött emlékkönyve mellett találtam meg, azzal a céllal született, hogy igazolja, a könyvecskében Móricz Zsigmond saját kezűleg beírt versikéje található.

rint Czine Mihály lektorálása után még abban az évben meg kellett volna jelennie az Akadémiai Kiadónál, végül soha nem került az olvasók kezébe. A visszaemlékezés állításainak igazságértékét valójában azért is könnyű cáfolni, mert a „tényeket” leginkább a kisújszállási emlékekből született Móricz-regényekből emelte át Barla Szabó, aki az irodalmi műveket többnyire minden kétely nélkül kezelte forrásként. Móriczcal kizárólag akkor szállt vitába stílusában emelkedettnek szánt, de többnyire (főleg ma már) mulatságos szövegében, ha érintve érezte magát, vagy a kisújszállásiak erkölcsait vélte kikezdeni. Az ilyen részeken azonnal leszögezte, hogy ezek a „képzelet termékei”, és még „túlzottak” is. A *Forr a bor* erotikus jeleneteiről, Nyilas Mihály és Irénke túlfűtött franciaórairól például a következőt írja, Irénke modelljéről, Jászai Ármán ügyvéd 1883-ban született lányáról szólva: „Írónk szerelme leírásában érzékies részleteket örökít meg, így ölelkeznek, csókolóznak. Ezek valószínűleg túlzott részletek. Annyival inkább feltehető ez, mert a leánya a város társadalmi életében közismert volt szerénységéről, eszélyességéről [hogy ez pontosan mit jelenthet, nem tudom, talán erényes? Sz. Zs.]. A gondos anya szigorúan nevelte, leányára felügyelt, abban kilengés alig volt feltételezhető.”¹⁵¹

Bár egyáltalán nem biztos, hogy Móricz regényét Kisújszállás múlt századi világának „hű tükréként” kellene, lehetne olvasni, annyit azért megjegyeznék, a *Forr a bort* olvasva a legkevésbé sem az derül ki, hogy a regénybeli Irénke anyja tudtával hajtotta volna végre a „kilengéseket”. És tanulságos a kézirat hangvételét, a benne szereplő figurák tárgyalását összevetni azzal, ahogyan Móricz a *Forr a borban* Csapodi tanár urat jellemzi. Ahogy ott, a regénybeli hittan-órán egyformán erkölcsössé és emelkedetté vált mindenki, aki csak az egyház történetében említésre került, úgy válnak ebben a kéziratban magasztossá, nagy szellemmé mindazok, akik Móricz kisújszállási történetének szereplői voltak. Akár hiteles a párhuzam Barla Szabó és Csapodi közt, akár nem, *Az én tanítványom* című kéziratról, különös módon, sokat elmond Móricz a *Forr a borban*: „A vallástanárr, Csapodi, kis kövér ember volt. Sima, széles arca frissen borotválva, kevés bajusza volt, szőkés kis bajusz, amit szeretett volna pederni, de hivatásához nem illett a pedrés, ezért mihelyt megszodorta, mindjárt

el is borzolta. / Egyháztörténelmet tanított ebben az évben, de voltaképpen ez is vallás- és erkölcstanítás volt. Kitűnően tudott azon a papi nyelven beszélni, amely a prédikációk nyelve. Megtámadhatatlan általánosságokat mondott kimondhatatlan unalmasan. Igen gyorsan beszélt és nagyon sokat, de sohasem történt meg, hogy valami olyat mondott volna, amit meg lehet jegyezni. Az ő szemében, vagy legalábbis a szavaiban mindenki szent volt, aki valaha az egyház történetében részt vett. Mindenki abszolút tökéletes ember volt, hibátlan, nagylelkű és nagyszellemű, színig telve jóakarattal és bölcsességgel. Mindenki boldogan tűrte a szenvedéseket, s mint az emberi lélek kiválasztottja, boldogan és áhítatosan élt. Egyik szent embert a másiktól csak a neve különböztette meg s az évszámok, amelyeket pontosan meg kellett tanulni. Különben sem a kort, sem a társadalmi vagy kulturális különbségeket nem lehetett megismerni. A háromszáz év előtti papok ugyanazok voltak, mint a mostaniak, nem volt különbség a minőségben. Szentek galériája élt benne, aki bejutott a reformáció történelmébe, az mind kifogástalan és tökéletes lény lett.”¹⁵²

Azért is sajátos ez a „szentek galériája”, mert a *Forr a borban* kivételesen ellenszenves tanári kart ismerhetünk meg – de Barla Szabó ennek is megtalálja a magyarázatát: „Mondanunk sem kell, e ponton túlzásba esik. A kor iskolájának festése közben, midőn a szolgálalkúságot írja le, nem adhat írásában talpraesett tanerőket, nem állíthat be regényébe ilyen tanárokat, ezért gáncsolja őket.”¹⁵³ A *Forr a bort* tehát lehet Kisújszállást leleplező, a nagykun mentalitást megmutató regényként, a századvég iskoláját és társadalmi feszültségeit feltáró műként is olvasni – számomra viszont leginkább annak a „forrongó vérű Hamupipókének” a regénye, akinek legkínzóbb tapasztalata a felnőttvágyak, illetve az érettségi letételével szentesített felnőtté válás közötti feszültség volt. A társadalom csak akkor ismerte el felnőttként a már ezt megelőzően is férfivágyaikkal küzdő fiúkat, amikor letették az érettségit, amelynek így egyetlen célja az lett, hogy átléptesse a fiúkat a felnőttek világába. Vagyis nem az az érettségi feladata Móricz regényében, hogy a tudás elsajátítását ellenőrizze (nincs ez másképp Kosztolányi *Aranysárkányában*

¹⁵¹ BARLA SZABÓ 1957: 87.

¹⁵² *Forr a bor* 246–247.

¹⁵³ BARLA SZABÓ 1957: 27.

sem): azt érhetik el általa a fiúk, hogy megszabadulnak a „nehéz testi munka” gyötrelmeitől. Az érettségi tehát egyszerre jelent átjárót a testi szenvedélyek világába (nem mintha nem álltak volna a diákok rendelkezésére olyan lányok, akik „a fiatal diákvér túlpezsdülését lecsapolták”), és megszabadulást azoktól a testi gyötrelmekről, amelyeket a fizikai munka végzése okoz.

Az érettségiző Nyilas Mihály fölött a teste veszi át az uralmat. Nyilas Mihály már büszke a testnevelés órán elért sikereire is, nem úgy, mint a *Légy jó mindhalálig* ügyetlen Misije – igaz, a regényben (ahogy Móricznál nem egyszer) a futás nem elsősorban sporttevékenység, hanem a test megzabolázhatatlan energiáinak levezetésére szolgál. Amikor Nyilas az öreg Jákób házaspárnál találkozik egy kislánnyal, akitől „lángba szökik a vére”, visszamegy képzeletben azokhoz a lányokhoz, akikkel már próbált testi kapcsolatba kerülni, majd – futni kezd. Szalad, ki a világból, de legalábbis ki a városból, a pusztába: „ő csak szaladt be a pusztába a széles és végtelenül hosszú, s nyílegyenes országúton. A puszta az erősen alkonyodó estén olyan volt, mintha a tenger habjaiba vetné magát.”¹⁵⁴ Ott pedig az elmaradt szerelmi aktus fáramaszássá alakul át: „Úgy állott ott a fa csupasz karjaival, hogy szinte belerohant az ölelő karokba. Amint hozzáért, nekiesett a fának, átölelte, s felmászott rá. / A fa érdes oldala tépte, marta a ruháját, érezte, hogy a ruha romlik, szakad rajta, nem törődött vele, egészen meg volt bolondulva, s csak akkor nyugodott meg, mikor elérte az első ágakat, s felkapaszkodott a koronájába.”¹⁵⁵

Az érettségi idejére már huszadik évét is betöltött Móricz Zsigmond kisújszállási éveit a következőképpen jellemezte a saját lánya: „Vad, nyers és fájdalmas kamaszszerelmek, visszafojtott erotika gyötörte, húszéves volt.”¹⁵⁶ Ezt az emberi tapasztalatot aztán Móricz úgy írta regénnyé, hogy Nyilas Mihály története a mítosz távlatát is

megkapta. Az érettségi a *Forr a bor* regény- és drámaaváltozatában is a gyermeklétet a felnőtté válástól elválasztó átmeneti, beavatási rítus lett. Az érettségi effajta rituális jelentőségét látjuk a *Forr a borral* több szempontból összekapcsolható *Aranysárkányában* is.¹⁵⁷ Móricznak van egy olyan, a hagyatékban megtalálható, de tudomásom szerint sosem publikált, be nem mutatott drámája, az *Érettségi bankett*,¹⁵⁸ amely a gyermekeknek szóló tananyag és a férfivágak feszültségét a vonzó tanárfeleség és a belé szerelmes, 18 éves fiú párbeszédében a következőképpen mutatja meg:

„SPALÉNYINÉ: Könnyítsen a lelkén... beszéljen... (felnevez rá, a szemük összekapcsolódik.)

CSERTÓTHY: Másnap a tanár úr felhívott... A kupról kellett beszélni. Egy szó sem jött a számra, pedig a kisujjamba volt az egész...

SPALÉNYINÉ: Egy szót se, miért?

CSERTÓTHY: (belefojtja a száját az asszony hajába) Mert csak arra gondoltam, hogy a legszebb kup ezen a világon a maga két... (leereszti a két tenyerét az asszony két mellére.)”

Csertóthy azért bukik meg az érettségien matematikából, hogy továbbra is a szeretett asszony közelében maradhasson – vagyis a szexuális beteljesüléshez nem az érettségien keresztül, hanem annak megkerülésével kíván eljutni. A banketten aztán egy szellemi párbaj is lezajlik, amelynek során kiderül, a fiú semmivel sem tud kevesebbet, mint sikeres matematika-érettségit tett osztálytársai – annak,

¹⁵⁴ *Forr a bor* 294.

¹⁵⁵ *Forr a bor* 294.

¹⁵⁶ MÓRICZ Virág 2002: 23. Móricz maga a következőt írta ezekről az éveiről a naplójában, 1929. április 2-án, annak kapcsán, hogy fogalma sincs, húsz körüli lányainak milyen a „sexuális élete”: „De az ember szeretné a gyerekeit szüzeknek s csecsemőnek látni holtig. Én abban a korban szenvedélyes onanista-kultuszt űztem, s a fiúk csak erotikus disznóságokról beszéltek.” *Naplók 1926–1929* 386.

¹⁵⁷ Kosztolányinál jól láthatóak az átmeneti rítusok egyes szakaszai is: a rituális halált (az írásbeli érettségit) és az újjászületést, az átlépést az új életfázisba (a szóbelit) a három hétig tartó átmeneti fázis választja el, amikor a diákok „ég-föld között lebegnek, lézengve”. Az új életszakaszba lépést szimbolikusan az „uraim” megszólítás, a bot, a cigarettázás és a lányokkal való érintkezés jelzi. Részletesebben lásd: SZILÁGYI Zsófia 2001: 1–10.

¹⁵⁸ A drámát több borítéknyi anyagban lehet megtalálni (M100/4394–4403), van azonban a három felvonásos „diáktregédiának” egy 88 lapos, gépiratos, összefűzött és teljes változata is. Itt még szereposztási terveket is láthatunk, a szereplőlista mellé, ceruzával írva: kiolvasható, hogy Móricz a szlovák tanár, Guderna szerepét Gózon Gyulának, az iskolaorvosét Mály Gerőnek, a szerelmes gimnazista fiút Ráday Imrének, a férfiak szívét elrabló szépasszonyét pedig, nem meglepő módon, saját feleségének, Simonyi Máriának szánta. Lásd: M100 4395

hogy a szerelmi egymásratalálás nem történhet meg a drámában, nem a bukás az oka, de nem is az, hogy az asszony ne vonzódna a fiatal fiúhoz. Védeni szeretné a fiút Spalényiné, belátja, hogy előtte már csak a gyors öregedés, míg a fiatal, Apollóhoz hasonló szépségű fiú előtt az élet van. Ráadásul a drámában, amely feltehetőleg a húszas évek végén keletkezhetett, és Szlovenszkóban játszódik, az asszonyba ugyancsak szerelmes szlovák rendőrkapitány a magyar dzsentrigyereket letartóztatással fenyegeti meg, ha nem hagyja el az országot még azon az éjjelen. Ezt a Móricz-féle érettségi bankettet érdemes lenne összevetni az *Aranysárkány* hamarabb megíródott érettségi bankettjével, hiszen más az, ahogyan Liszner Vili, illetve Csértóthy Laci megjelenik bukott diákként az eseményen. Vilit betaszította a bukás a diáklét és felnőtté válás közötti szakadékba, Laci elegánsan, úrifükként jelenik meg a banketten, és csak saját döntése az, hogy nem lett érett, miként a többiek.

Az *Érettségi bankett* című drámában nemcsak szellemi párbaj zajlik le, de szerelmi is – a tánc jelképpé válik, ahogy ezt Laci ki is mondja: „ez a tánc a világ... ez a tánc az egész világ vége...” Hölgválasz van, de Spalényiné nem Lacit választja, bár őrá vágyik, hanem a rendőrkapitányt, aki a vad, magyar csárdás helyett szlovák tánczenét kér, ennek hangjaira öleli magához az asszonyt. A melodramatikus zárlatban Spalényiné teste nem lesz a fiúé, Laci öngyilkosságra készül, de hirtelen megjelenik öreg édesapja, aki hazaviszi Magyarországra – a banketten így elmarad ugyan a szexuális beavatás, de a társadalmi érettséget mégis megszerzi Laci, aki hazatér, mert „várja a kötelesség”. Bál van tehát, ha másképpen is, mint a *Forr a bor* hosszabb változatában: a *Bált* is magába olvasztó *Forr a bor* túlírtságához jelentősen hozzájárul, hogy ez a verzió az átmeneti rítust megduplázza, hiszen a bál a szexuális beavatás alkalmaként is felfogható. A bálon Misi a szőke Hadfalvy Klárikával, akit „az erdélyi havasokból leszállott nimfának” lát, egy órán keresztül táncolja a csárdást úgy, mintha vitustáncot járna. A tánc leírása egyszerre idéz fel egy szexuális aktust és a halál-újjászületés fázisokból álló beavatási rítust: „Hideg verejték gyöngyözött a homlokáról, az egész teste átizzadva, egy lucsok. Az új ruhán átszivárgott az izzadság. Szédült és a szemei lecsukódtak... Most meg kell halni... ennél szebb halál nincs...”¹⁵⁹

¹⁵⁹ *Forr a bor* 516.

És a bálon rohanja meg Misit a felismerés, amikor hirtelen orgiának látja a „dárdidót”, hogy lehetséges, az élet nem több a test vágyainak kielégítésénél: „Tanulás, okosság, munka és becsület: ez mind felolvad egy csúnya, fertelmes báli hangulatban... A bál elmosza az életet? ... Ó, nyomorult élet...”¹⁶⁰

Már a sárospataki érettségi találkozón írt cikk megmutat valamit abból, miként vált Móricznál a testiség kérdése a gimnáziumi évek kapcsán központivá. A kisújszállási időszakban, ennek nyomán pedig az ezekről az évekről szóló művekben a megkésettesség érzése csak fokozta a testi vágyak kielégíthetatlensége miatti feszültséget. Ahogy a *Forr a bor* 1935-ös színdarabváltozatában Nyilas mondja is Sáríkához (itt így hívják a regényben Irénként emlegetett lányt): „Tudja, Sárika kisasszony, olyan soká tart ez az egész... Nekem már régen végezni kellett volna... Már érett úrnak kellene lennem.”¹⁶¹ Ez a dráma változat Móricz interpretációjának is tekinthető saját regényéről. A *Forr a bor* című drámában mindössze az érettségi körüli „svindli” és a szerelmi szál maradt meg a regényből. Móricz még fel is erősítette, hogy a társadalmi szerepek nem illeszkednek Nyilas Misi testére és szellemére. Bár a drámában is „éretlen” diák még, magántanítványának anyja tanár úrnak szólítja (amit ő időnként vissza is utasít), abban a szerelmi háromszögben viszont, amely Sárika, Misi és Veress tanár úr közt kialakul, a tanár nem férfiként küzd meg a tanítványával, hanem a tanári szerepét használja fel fegyverként. (A regényben még nem egy tanárral, hanem egy osztálytárssal, a zsidó Fussbaum Nácival kell megküzdenie a lányért Misinek.) A dráma egyébként remek megoldásokat, szereplőket és jeleneteket is tartalmaz, viszont, ahogy Móricznál gyakran, a végére indokolatlanul elsimul minden, kvázi happy endet adva. Nagyon izgalmas, például, hogy a drámát átszővi a boríték és a ragasztó motívuma, összekötve az egyes szálakat: az érettségi tételeket őrző vagy a Sáríkához írt szerelmes levelet rejtő boríték a történetekben játszik fontos szerepet, hogy aztán a dráma harmadik témájához, Misi jövőjéhez, a költővé váláshoz kapcsolódva is felbukkanjon, amikor a fiú ezt mondja egyik osztálytársának: „A poézis is csak annyi: keresni a kis ragasztószert,

¹⁶⁰ *Forr a bor* 518.

¹⁶¹ *Drámák III.* 290.

ami a gondolatokat összefűzi... megtalálni a borítékokat és kibontani belőlük az elrejtett igazságot..."¹⁶²

A dráma lezárása azért sikerült egészen különösképpen, mert, miután a szeretett lány anyja mégis belegezicabba, hogy a szerelmek (valamikor a jövőben) egymáséi legyenek, Misi maga mond le a lányról és egyúttal az életről is. Hősiesen kijelenti, hogy azzal, mégis leérettségizik, az arctalan tömeg része lesz: „Le fogok érettségizni s együtt haladok a tömeggel.. tessék egy rögöt dobni utánam a sírba: az én sorsom elvégeztetett..."¹⁶³ Mintha itt is az tartaná Móriczot fogva, amit más, Nyilas Misit-Mihályt szerepeltető műveiben is megfigyelhetünk: túlságosan erősen köti önmagához a hősét, és így azon a ponton, amikor a saját maga által teremtett alak ellentmondásossága vagy akár ellenszenvenessége mutatkozhatna meg, egy váratlan fordulattal az áldozat szerepét adja a hősének. A *Forr a bor* regényváltozatában sokkal árnyaltabban mutatkozik meg az, hogy az érettségi Nyilas számára egyelőre a semmibe nyíló kaput jelent csak, nincs előtte az a jól belátható pálya, mint osztálytársai előtt, hiszen Misi költő szeretne lenni – vagy, másképpen, „semmi”, ha a környezete szemével nézzük ezt a tervet: „Mert tanár nem lesz. Ügyvéd nem lesz. Orvos nem lesz. Mérnök nem lesz. Semmi sem lesz. Nincs az Istennek olyan hivatala, amit elfogadjon..."¹⁶⁴

Nehéz ezen a ponton, ahogy a Nyilas Mihályt középpontba állító műveknél úgy általában, megtartóztatni magamat attól, hogy a regényhős sorsát összemossam az íróéval: kétségtelen, hogy az érettségi után Móricz számára sem volt egészen világos, hogyan tovább. Annyit tudott, hogy író, költő szeretne lenni, de azt, miként lehet ebből megélni, milyen iskola nem távolítja el ettől a pályától, illetve azt, hogyan találhat rá a hozzá közelálló irodalmi közösségekre, fórumokra, és, nem mellesleg, arra a hangra és tematikára, ami már nem olvasmányainak utánzata, de a sajátja lesz, egyáltalán nem látta tisztán a XIX. század végén. Nem meglepő tehát, hogy a szokásosnál kicsit hosszabbra nyúlt gimnáziumi éveinek lezárása után Móricz csaknem egy évtizedig kereste a bejáratot az irodalomba. A már tizenkét évesen áhított „költővé válásra” meglehetősen sokat kellett várnia.

¹⁶² Drámák III. 309–310.

¹⁶³ Drámák III. 343.

¹⁶⁴ *Forr a bor* 647.

Válaszutakon

Móricznak az érettségitől a *Hét krajcár* megjelenéséig eltelt időszakát, vagyis az irodalomba robbanásának szimbolikus pillanatáig tartó éveket a toporgás, helykeresés, tétovázás, sokszor a kétségbeesés jellemezte. Igaz, szinte minden írói életrajzban rá szokás mutatni arra az időszakra, amikor a későbbi író láthatólag nem találja a helyét. Bár, ha máshonnan közelítünk, azt is mondhatom, hogy ezeknek az éveknél a jelentőségét csak a későbbi pálya mutatja meg – ha valaki nem tud túllépni a „helykereső” időszakon, feltehetőleg nem is lesz életrajzi vagy életmű-értelmező kötetek főhőse. Ráadásul az irodalomtörténet meglehetősen nagyvonalúan bánik a „valódi” pályakezdetet megelőző ténférésekkel: leginkább a felejtés tartományába számúzi azt, mit csinált Mikszáth *A tót atyafiak* – *A jó palócok*, vagy Ady az *Új versek* előtt. Gyakran abban is bizonytalanok az irodalomtörténészek, vajon a pályára lépést ahhoz a műhöz kívánják-e kötni, az életművek egyenmőségébe vetett hitre alapozva, amelyben az író rátalált „saját hangjára”, vagy ahhoz az időponthoz, amikor a külvilág íróként elismerte azt, aki így elkezdhetett főfoglalkozásban az irodalommal foglalkozni.

Móricznál 9 hosszú évig, az érettségi letételétől, 1899-től egészen 1908-ig tartott (hogy költői fordulattal éljek) a toporgás az irodalom kapuja előtt. Bebocsátásra várt valahova, amit pontosan meghatározni sem tudott, és abban sem lehetett biztos, észre fogja-e venni, ha már bent van, nem kívül. Hiszen arra fokozatosan ráébredt, nem annak szeretne része lenni, amire akkoriban irodalomként gondoltak: ebben az időszakban egyre távolabbra került a népnemzeti iskola epigonjaitól, akik közé, egyes akkor született művei alapján, maga is jó eséllyel tartozhatott volna. Azt viszont még nem tudta pontosan, hova is szeretne tartozni, ha ide nem – az életműnek ezt a nagyrészt homályban, ha pontosabban kíváncsi fogalmazni, kéziratban maradt szakaszát olvasgatva látható, hogy Móricz ekkoriban még Petőfi- vagy inkább Tompa Mihály-utánzóként verselgetett. Igaz (és ez mindenképp dicséretes), nem bocsátotta a közönség elé ezeket a műveit – például a következő verset, amelyet, több hasonló alkotás társaságában, a diákkori Fehér Könyvbe jegyzett fel:

Csudálkozol...

Csudálkozol rajtam édes,
Szelíd külsőm, arczom.
S néha, hogyha szavam csendül,
Mintha állnék harczon.

Csudálkozol, a hegyorom
Zöld gyep szőtte burkán?
Nem is sejtéd rajt' pihenve,
Hogy lent forr a vulkán?

Bennem is forr, bennem a tűz,
Ős szenvedély láza,
Fedi felül a műveltség,
Lágy, omlatag máza.

De ha meggyül, ottan belül,
Semmi ez a leple,
Szikla, láva kitör gátlan
Világot ellepve.

S nem csudalény vagyok én itt
Csak a világ képe.
Az is nyugodt, csendes, békés,
Nem látsz fenekére!

Hajh bár tiszta a világrend
Forr ott lenn a láva,
Sose tudni, hogy virradt fel
Tegnapról a mára...

– Hitlen szemmel, félő szívvél
Ne nézz édes én rám.
Hisz egy istenben hiszek még:
Benned édes rózsám.

Kispest, 1903. nov. 13.

Bár a nagy alkotók „időszámítás előtti” művei könnyű zsákmánynak számítanak többnyire, hiszen nem nehéz ironizálni rajtuk, azért idéztem ezt a verset mégis, mert fontos tudni, honnan jutott el Móricz pár év alatt a modernnek közé, a Nyugat csapatába. Ugyanakkor ezek az évek, ha most a művekről az egzisztenciális kérdésekre térünk rá, az egyre rosszkedvűbb helykereséssel teltek. Hiszen ilyenkor hagyományosan valamilyen diplomát szereznek még azok is, akik később főfoglalkozásban az irodalomnak szentelik az életüket: Móricz viszont mintha minden pályában fenyegetést látott volna. Belekezdett ugyan, nem is egyszer, teológiai tanulmányokba, járt egy ideig a jogi egyetemre, dolgozott Kisújszálláson segédtanárként, két hétig, miközben Pesten bölcsészhallgató volt, aztán Budapesten hivatalnokként. Gyűjtött Szatmárban népdalokat és meséket, írt gyerekeknek verses meséket és felnőtteknek újságcikkeket, de mindegyik irányból visszafordult: mintha azt érezte volna, hogy ezek a munkák eltérítik a valódi szándékától, az íróvá válástól.

A pályakezdés az ezt átélő számára is csak később telik meg értelemmel, akkor válik világossá, hogyan épül be egy történetbe az, ami a megélés idején sokszor kaotikusnak és céltalannak tűnt. Móricz például 1929-es, évindító, összegző szándékú naplóbejegyzésében öt választat jelölt meg – közülük négy erre a kezdeti pályaszakaszra tehető:

„Úgy gondolom, ma vagyok ötödször a válaszüton.

Első volt, mikor nem akartam bemenni az érettségi vizsgára, mert attól féltem, ha bizonyítványom lesz, kénytelen leszek egyetemet is végezni, pályára menni és állást vállalni, – s nem leszek író. Gyula bátyám minden energiáját összeszedte s megmagyarázta, hogy attól még lehetek író, »különb is annyi tehetséggel, ami neked van, az érettségizettek nyolcvan százaléka lehetne íróvá«.

Második, mikor otthagytam a teológiát. *Harmadik*: mikor a hivatalnoki pályát. *Negyedik*: 1909-ben az újságírást. Mind az írásért. *Ötödik* ma: otthagytam az epikát a drámáért.

Ez az év teljesen a színpadi munkáé.”¹⁶⁵

¹⁶⁵ *Naplók 1926–1929* 258–259.

Szikárból kövérré

Móricz 1929-ben már határozott döntések sorozataként írta le azt, ami húsz-huszonöt évvel korábban még messze nem volt ilyen egyértelmű: különösen azért nem, mert meglehetősen kockázatosnak tűnt egy egzisztenciát, később egy család sorsát a bizonytalan irodalmi tevékenységre alapozni. Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy Móricz ebben a kívülről sokszor örületnek tűnő eltökéltségében mintát, előképet keresett magának: már akkor is, később is, Petőfi sorsa volt az, amelyet megértve megpróbált önmaga számára igazolást találni. A *Petőfi – őserő* című, eredetileg 1941-ben a *Kelet Népe*-ben megjelent cikkében, kultuszépítő kijelentések közt, amelyekben Petőfi isteni természetűvé, a magyarság megváltójává változik, megbújik egy fontos mondat: „Petőfi az iparosfiú, arról a középértékgazdálkodási helyről, ahonnan jött, kiterjesztette a kezét, s lefelé és fölfelé egyformán megmutatta a valóságot.”¹⁶⁶ Ez az állítás annak a dilemmának a jele, amely a hírlapi cikkekben és szépirodalmi művekben Petőfihez újra és újra visszatérő Móriczot egész életében foglalkoztatta: Petőfi (társadalmi) útján, a Petőfi által megmutatott vagy a sorsába beleérthető szereplehetőségeken sokat gondolkodott. Benne látta meg azt, amit saját sorsában igen fontosnak tartott: azt, hogy paraszti közegben nőtt fel ugyan, de nem földműves gyerekeként, és azt is, hogy Petőfi Sándort megelőzve már mészárosként dolgozó apja kiemelkedett a parasztok közül. Vagyis az első lépést nem Petőfi tette meg, hanem az öreg Petrovics, ugyanúgy, ahogy Móriczéknál az apa, a „parasztvállalkozó” Móricz Bálint. Érdekes, hogy amikor Margócsy István, egy zárójeles mini-elemzésben, Kukurica Jancsi sorsáról ír, az olyan, mintha Móricz Bálintról beszélne. Az árvaságból következő szabadságot, a közösségi normák megszegését, az egyéni utat emeli itt ki: „Jancsi, a természetes közösség »természetes« gyermeke – aki annyira önmagára hagyatkozhat csupán, hogy még a családi, genetikai kötöttségektől is meg van fosztva – szenvedélyes individualitásának nagyszabású kinyilvánítása során egyénített gesztussal sérti meg a falu, a nép, a természetes közösség szabályrendszerét, s romantikusan számkivetett bujdosást kell, hogy magára vegyen, hogy aztán a választott individuális sors végigjárása

A Petőfi-póz

után a legszélsőségesebben szubjektív döntés, azaz az öngyilkosság elhatározó gesztusának jutalmaképpen részesüljön a természet fölötti világ tündérországi boldogságában.”¹⁶⁷

Móriczot annyira vonzotta a számára Petőfihez kötődő író-szerep, hogy már fiatalon, voltaképpen el sem kezdve az írói pályát, csak készülődve rá, Petőfivé próbált válni, legalábbis néhány fotó és egy álnév erejéig: „A róla készített felvételeket nem csak elemzi, hanem a fényképen elfoglalt elhelyezkedését, pozícióját előzetesen meg is komponálja. Még ismeretlenként, kissé oldalt fordulva határozottan petőfies-dagerrotípiás testtartásban tekint a világra, ugyanekkor használja fel első publikációjához Petőfi egyik hajdani álnévét.”¹⁶⁸ A vágyakozás a Petőfi-szerep után nem az írásmód folytatásának igényét jelenti elsősorban, hiszen Móricz annyit már akkor is tudott, hogy mást és másként akar írni, mint Petőfi. Az

¹⁶⁷ MARGÓCSY István 2011: 123.

¹⁶⁸ CSÉVE 2005b: 37–38. Különösen izgalmas sort rajzol ki (és még a „debreceniséghez” való viszonyral is összekapcsolható), ha tudjuk, hogy Petőfi meg „az 1840-es években tudatosan játszott rá a Csokonai-kultuszra”. Külsőségekkel, öltözködéssel, ahogy majd Móricz is: „Vahot Imre némi eltérésekkel ugyan, de a lényegi pontokon azonos módon mondta el többször is, hogy Petőfi 1844-ben miféleképpen kívánt öltözködésével Csokonai emlékeztetni: a Debrecenből Pestre felérkezett Petőfi a maga választotta ruhában »...mint Csokonai redivivus, rövid prémes dolmányban, feszes nadrág, darútollas kalappal s makrapipával« lépett ki Tóth Gáspár szabómestertől. Másthelyütt a jelenetet így örökítette meg Vahot: »Mikor már ruhája az ő saját terve és utasítása szerint elkészült, rövid peremes dolmány, úgynevezett kancamente, minőt lelki rokona, Csokonai Vitéz Mihály is viselt...«” Lásd: SZILÁGYI Márton 2010: 306.

¹⁶⁶ *Tanulmányok I.* 985–986.

írói szerep felé indulását arra az időszakra tehetjük, amelynek Petőfi folytathatatlansága az egyik alaptapasztalata, ahogy ezt Móricz, igaz, már közel 50 évesen, megfogalmazta Ady életének első húsz évét összegezve: „Ha Ady Endre lelki tartalmát megvizsgáljuk, ott is azt kell nézni, mi volt abban az időben, mikor ő élete első húsz évét élte? / Az az idő volt 1880-tól 1899-ig. / A múlt század utolsó két évtizede. Voltaképpen a legutolsó. A századvég. A magyar Fin de Siècle. / Ennek a kornak megvolt a maga határozott tartalma. / Pont az a korszak, mikor megbukott már Tisza Kálmán, s ezzel megbukott az, aki megbuktatta a Deák Ferenc korát. Megbukott a régi rendiségben való bizalom. Megbukott a vármegye. Megbukott a nemzeti költészet minden epigonja. Mikor már az Arany–Petőfi–Tompai irodalmi iskolából több költői generáción keresztül mindent kiszívtak, s minden költői klasszis megbukott. Elmúltak a Petőfi-epigonok, még a csontjuk is elporladt már; elmúltak az Arany-tanítványok, a Gyulai–Szász Károly–Lévay kategóriák.”¹⁶⁹

Hiába beszélt Móricz Ady pályakezdése kapcsán arról, hogy közös generációjuk (Ady mindössze két évvel volt nála idősebb) akkor lépett színre, amikor az Arany–Petőfi–Tompai-féle iskola és beszédmód kiüresedett és eltűnt: nemcsak azt lehet észrevenni, hogy a költői szerepet még Petőfi mintájára gondolta el, hogy Tompa Mihály hangján verselgetett, de azt is, hogy ifjúkori olvasmányai erősen a múltat jelentik, és, ezektől nyilván nem függetlenül, korai irodalmi tanulmányaiban is a múlt jelentős irodalmi alakjai (Bajza, Gyulai, Reviczky, Csokonai) foglalkoztatták. Ezt a megkérdőjelezhetetlenséget Barta János a fiatal Aranyéhoz érezte hasonlóknak.¹⁷⁰

¹⁶⁹ *Tanulmányok I.* 575.

¹⁷⁰ Erről lásd: BARTA 1987: 344. Barta János ennek a tanulmányának a végén izgalmas sejtéshez jutott el egy esetleges „másik Móriczról” (úgy, hogy sokkal kevesebb naplójegyzetet ismerhetett, mint amennyit ma elolvashatunk): „Hadd búcsúzzam most tőle, túllépve a megadott témán, egy teljesen szubjektív sejtéssel. Olvasom a leveleit, olvasom azokat a gomolygó belső megnyilatkozásokat, amelyek Matolcsy Miklós és a rokon hősök lelkében zajlanak. Eddig se tudtam őket a magam számára harmonikusan az írói alkatba és műveinek tónusába beilleszteni. Most, annyi mindent újraolvassva tőle, nem tudok egy föltevésemtől szabadulni. Mindez csak egy magasabb rendű affektáció volna? Háttha valami más rejlik mögötte? Lehetséges volna az, hogy ez a minden valóságérzéke és valóságábrázolása ellenére belülről izzó szellem egész életében küszkö-

Móricz saját írói indulását azokhoz a népköltészeti gyűjtőutakhoz kötötte, amikor rájött, hogy nemcsak a Petőfi-féle nemzeti költészet, de a Petőfi, Arany, Tompa, Erdélyi János nevével jelezhető népmemzeti iskola sem folytatható.¹⁷¹ A Petőfi-féle üstökös-szerű indulás, a fiatal költő viharos, látványos pályakezdete, sőt, a vidékről felkerült író azonnal megtalált fővárosi otthonossága viszont rendkívül vonzó volt a számára. Azt a fajta szerepalakítást látta meg Petőfi-ben, amely nem egyszerűen művek létrehozásából, de az irodalmi életben való „elhelyezkedésből”, a nyilvános jelenlét erejéből is építkezik: „Petőfi teljesen tudatosan törekedett arra, hogy a városban, a fővárosban, Pesten, azaz az ország akkori irodalmi és társasági központjában tudjon letelepedni és megragadni, s az olyan »magányos«, »magányos« írói életmód, mint pl. a kis faluban papként élő Tompa Mihályé, vagy a falusi jegyzőként író Arany Jánosé már idegenként vagy archaikusként tűnt fel előtte – nem hiába buzdítja majd később barátját, Aranyt, hogy ő is költözzön Pestre, s sajtómunkásként vegyen részt a pezsgő irodalmi életben.”¹⁷² Ha tetszett is ez Móricznak, csak vágyakozott a Petőfi-féle lelkes fővárosivá válás után, hiszen így írt a Pestre kerüléséről: „Mikor Budapestre kerültem, 1900-ban, ebben a nagy városban véghetetlenül idegennek éreztem magam. Valósággal fizikai fájdalom volt, ahogy az utcákat róttam, s nem ismertem rá előbbi életemnek semmi ízére, illatára, reményére és tartalmára.”¹⁷³

Nemcsak a kezdeti otthontalanság-érzés tehetette Móricz számára vonzóvá Petőfi írói indulását, de saját tétova pályakezdése is. A Nyugat indulása, majd a *Hét krajcár* megjelenése idején Móricz már közel 30 éves volt, jóval túlhaladta tehát a „Petőfi-kort”. A kette-

dött volna valami igazán benső mondanivalóval, amelyet mégsem tudott kimondani? Ott vibrál ez Nyilas Misi gyötrődéseiben, ott bujkál írói terveiről, szándékairól valló leveleiben, életformájának nyugtalan nekifeszüléseiben. Valami nagyon nagy élmény nyomja, de hangot nem tud adni neki, szabadulni se tud tőle. Mintha művészi eszközeinek zenekarából az az egy hangszer hiányozna, amely erre a szólásra lett hangolva. Mintha egész pályájára rávetődne a kérdés, amelyet fiatal éveivel kapcsolatban fölvet: »Mit akartam?... Hol jártam és mit kerestem?« BARTA 1987: 347.

¹⁷¹ *Tanulmányok I.* 757.

¹⁷² MARGÓCSY István 2011: 57.

¹⁷³ *Tanulmányok I.* 755.

jük közti „korkülönbségre” később is gyakran kitért, egy Kiskőrösön tett látogatása kapcsán például így: „milyen szerető mosollyal néznék most harminchárom évem hegyiből, suhanc huszonhat éveid friss dombjára, s kövéredésem melegágyában hízott megelégedésem tunyaságából a te szikár indulatod tüzére...”¹⁷⁴ Móricz pályakezdésébe ráadásul, ismét éppen Petőfihez kapcsolódóan, a megelőzöttség-tudat is belevegült. Saját bevallása szerint élesen emlékezett arra a pillanatra, amikor rájött, az „új Petőfi” nem ő lett, hanem – Ady Endre: „S egy erős, fekete fiút láttam, kissé feltűnően széles kalapban s nagy galléros köpenyben, amint éppen továbbment s eltűnt a kollégium sarkán. / – Ki az? / – Az új Petőfi. / Megdöbbenem. Fájó irigységgel néztem újra a helyre, ahol már nem volt ott. Megelőztek?... – gondoltam magamban.”¹⁷⁵

Móricz tehát a vágyott Petőfi-szerepből már az indulásakor Arany Jánoséba lépett át, hiszen Petőfiét lefoglalta Ady. A szerepeket egymás közt a magánéletükben is elosztották, gondoljunk csak arra, ahogy Móricz önmaga „kövéredésben megelégedett tunyaságáról”, beérkezetségéről írt Petőfi „szikár indulatával” szemben. Ady pedig, amikor Lédáról beszélgettek, Arany Jánoshoz hasonlította barátját: „Egyszer egy kínos pillanat volt köztünk: ki akart tüntetni szeretetének azzal a jelével, hogy meghívott Lédához vacsorára. De hallatlan finom érzékével azonnal megérezte, hogy az én szíves örömeimben valami íz van: a polgári ember, a szigorú családi életet élő ember ijedelme evvel a viszonyával szemben... / Egy kis csönd volt. / – Bandi – mondom neki –, nekem elég... ahogy vagy... s biztosan a legszebb s a legjobb... de az istenfáját, ha én egy nőt szeretek, azt elveszem s bezárom az életem várába, s percét sem hagyom másnak... / Rám villant a szeme, nyitva maradt a szája, s ahogy szokott, hang nélkül kicsit hebetélt, akkor azt mondta: – Te komisz Arany János, te is kamatra adod ki a pénzed? Nem örültem meg... / S fojtva sokáig, huncutul röhögött... / Hát sose láttam aztán Lédát. Még az arcképét is csak Ady halála után. Véletlenül.”¹⁷⁶ Móricz Petőfiben az örökké fiatalított látta meg, azt, akinek nem kellett átélnie a forradalom bukását, az illúzióvesztést, a kényszerű némaságot, mindazt, ami meggyö-

tört öregemberré változtatta Arany Jánost: „Ott megyek el naponta a Múzeum előtt lévő szobra előtt. A fényképek és adatok alapján megmintázott, görnyedten ülő alak valóban rettenetes terhet hord. Sógora, aki leveleit kiadta, fájdalommal emlékszik rá, hogy ifjú korában milyen szép és magas ember volt, s hatvanéves korára milyen végtelenül összetört aggastyán lett belőle. [...] Ó, milyen más volt Petőfi Sándor, aki szerencséjére ifjan halt meg, s lehetett mindvégig sugárzó ifjú, aki jelen van minden sorában, mint a tavaszi erjedés, jelen van minden duzzadó rügyben.”¹⁷⁷

És még valamit nem kellett átélnie Petőfinek, Móriczcal szemben: nem kényszerült arra, hogy hosszasan házasságban éljen. Ennek a különbségnek a tapasztalata azonban már nem a Móricz-esszéiben bukkan fel, hanem az egyik regényben, a *Pillangóban*, éppen a már emlegetett *János vitéz* megidézésén keresztül. A Móricz magánéletének talán legnagyobb válsága idején, első házassága végnapjaiban íródott, az irodalomtörténetben „idilliként” számontartott *Pillangó* voltaképpen ugyanannak a felismerésnek a művé írodása, amely ott van a második házasság válságakor született regényben, a *Míg új a szerelemben*. A felismerés voltaképp igen egyszerű, mindössze annyi, hogy a házasságban elmúlik a szerelem, örök menyasszonynak maradni nem lehet.

János vitéz, aki öngyilkos lett, majd Tündérorszámban boldog, és Petőfi, aki „szerencséjére fiatalon halt meg”, így találkoztak össze Móricz Petőfi-képében, amely, természetesen, vágykép is egyben: a megállapodott, kövér házasember szomorú nosztalgiaja a fiatal-ság, a szikár, indulatos lobogás után. És éppen ezekben az években zajlott az, hogy Móricz magányos, szikár fiatalemberből kényelmes, köpcös házasemberré vált, vagy, ha a számára fontos irodalmi előképeket nézzük, Petőfiből Arany Jánossá változott. A Petőfi-féle lobogó, üstökösszerű indulás helyett egy tétova pályakezdés jutott neki, amelyet számos fontos, hiszen a későbbi műveken is nyomot hagyó „kirándulás” előzött meg.

Családi tradíció és belső vágy

Ma már alig érthető, miként lehetett a nem egyszerűen református családban, de egy református pap unokájaként, a papné-nagy-

¹⁷⁴ *Tanulmányok I.* 318.

¹⁷⁵ MÓRICZ Virág 2002: 25.

¹⁷⁶ Móricz Zsigmondot idézi: MÓRICZ Virág 2002: 110.

¹⁷⁷ *Tanulmányok I.* 723–724.

mama nevelésében felnőtt, egész életében Biblia-olvasó Móricznak a valláshoz és a reformátussághoz való kötődését kiterőként, hamar felismert tévedésként beállítani. Móricz Imre, Móricz (Litkei) Erzsébet fia, akit Móricz Zsigmond élete vége felé örökbefogadott, maga mondta el nekem, hogy „nagyapja” kérte meg őt és édesanyját, térjenek át a református hitre, és, amikor egy évig Leányfalun vele éltek, vasárnaponként elvitte a kisleányt a pócsmegyeri református templomba istentiszteletekre, otthon zsoltárokat tanított neki. Igaz, Czine Mihály nem hallgatja el, amit Nagy Péter korábban igen: azt, hogy Móricz nemcsak Debrecenben iratkozott be a teológiára 1899-ben, de 1906-ban Budapesten is. Bár egyik helyen sem töltött el sok időt, meglepte és lehangolta mind a képzés színvonala, mind hallgatótársainak és tanárainak szellemisége, Nagy Péter mégis erősen csúsztat, amikor többször hangsúlyozza, hogy Móriczot „nem a szíve vitte a teológiára”. Az író maga a következőt írta 1922-ben, *Vasárnapi prédikáció (Találkozásaim Istennel)* című írásában: „Mikor húszéves voltam, s pályaválasztás előtt állottam – családi tradíciók, anyagi bajok s belső vágy arra vittek, hogy beléptem egy agitátorképző iskolába, amelyet az emberiség tartott fenn egy hipotézis propagálására.”¹⁷⁸ Az esszéiből az is világosan kiderül, nem a hittel, főként nem a Biblia-olvasással számolt le ekkoriban. A *Damaszkuszi élmény* című, 1933-as, Móricz életében meg nem jelent, a kéziratos hagyatékban fennmaradt írásban olvashatjuk a következőt: „Kedves fiatal barátaim, nem azért állottam ide, hogy új vallást prédikáljak; új vallás a Krisztus. // De az a Krisztus, akit a Biblia őriz! Ezek a csodálatos könyvek, amelyek előtt mindig megdöbbenve állok meg: halászok és vámszedők olyan ígéretet tudnak lejegyezni annak a beszédéből s olyan sugárzó és örök életet tudtak hozzánk eljuttatni, hogy ezt csak az teszi hihetővé, hogy történelmi adalékokat jegyeztek fel. Hogy egy valóságos életnek hírei ezek. Van egy kis Bibliám, amit negyven éve olvasok, abban aláhúztam Krisztus szavait. Bármennyit elmélkedek is felettük, igaznak, hitelesnek és valóságosnak kell tekintenem őket.”¹⁷⁹ Móricz a teológusi pályával és nem a hittel szakított akkor, amikor otthagytta a debreceni képzést – hogy aztán Pesten újra kísérletet tegyen a teológia elvégzésére. Ko-

¹⁷⁸ *Tanulmányok II.* 541.

¹⁷⁹ *Tanulmányok III.* 141.

rábban ugyanígy utasította vissza nagybátyjának, Pallagi Gyulának az ajánlatát, hogy fogadjon el egy Eötvös Collegiumi helyet, és legyen tanár, illetve hagyta félbe a jogi tanulmányokat is.

A teológia otthagynya azért sem jelentette a református vallás elhagyását, mert, ahogy Czine is írja, Móricz számára a református vallás és a hazaszeretet gyerekkori örökségként kapcsolódott eltephetetlenül össze: „Édesanyja a református vallás és a magyar haza imádatában nevelte: a kettő szinte eggyé kapcsolódott előtte, környezetében mindenki a reformátusságot vallotta magyarságnak”.¹⁸⁰ A „magyar zsidóság politikai hetilapja” számára adott interjúból kiderül, Móricz gyermekkori alapélménye a tisztán református közeget volt:

„Csécse kis kálomista falu, ahol még zsidó boltos sem volt, mint ahogy nem volt egyetlen katolikus ember sem a községben. Egyszer eljött a szomszéd faluból egy katolikus nő és a gyerekek úgy néztek rá, mint valami csodára: nini, egy pópista asszony!”¹⁸¹

A gimnazistaként, illetve segédtanítóként Kisújszálláson töltött évek során Móricz megismerkedett a református hitű, de kun eredetűkre büszke kisújiakkal: a kálvinizmus és a pogányság elválaszthatatlanságát élte meg a Nagykunságban. Ahogy *A magyar reformátusság mai reformációja* című 1932-es esszéjében írta: „Voltak olyan területek, ahol a nép valósággal a pogányságból jött a református hitre. A kun területek népe még a XV. században is pogány volt. Bálványoknak áldozott, és csak királyi katonaság kényszerítette a megkeresztelkedésre. Mire jött a hitújítás, még nem volt ideje lélekben kereszténnyé válni, s amint felvette a kálomista prédikátorok szabadabb hitét, inkább csak az egyházszerkezet szabadabb formái tetszettek neki.”¹⁸²

De a Biblia-olvasás és a Krisztus-hit tapasztalata nemcsak esszéiben figyelhető meg Móricznál: számos műben Krisztus kerül allúzióként a hősök mögé. Hogy csak néhány példát hozzak erre: *A boldog*

¹⁸⁰ CZINE 1960: 93

¹⁸¹ *Tiszaeszlár rémülete, a Pityi zsidó, Feldmesser Pinkász és egy zsidó szerkesztő a nagy magyar író regényes életében. Móricz Zsigmond vallomása a magyar zsidóságról. Egyenlőség, 1929. július 6., 1.*

¹⁸² *Tanulmányok III.* 87.

emberben a főhős von párhuzamot önmaga és Krisztus között. Joó György a következőt állapítja meg: „Hogy én olyan isten kedveltje voltam, hogy az én születésem éppen karácsonyra esett, mert karácsonyi ajándék voltam én, mint Krisztus urunk”.¹⁸³ A regényben különös megváltói szerepet kap Joó György, azzal is összefüggésben, hogy ő hozza létre, teremti meg szövegében a saját világát: „Az újjáteremtés, a boldog kor Ige (elbeszélés) általi újjászületése olyan profán megváltói szereppel ruházza fel a nyelv beszélőjét, amely a világ tökéletesedéséhez járul hozzá.”¹⁸⁴ Az *Életem* regényében pedig az életrajzi tények kapnak szimbolikus jelentést: jelképes lesz Móricz Bálint ács-mivolta, és a születés az anya által szimbolikusként felfogott időpontja is. Móricz (feltételezhető) machinálása saját születési dátumával talán ezzel is összefügg: a nyári születésnapot Krisztus születéséhez ugyan lehetetlen volt „odahúzni”, de egy „pogány ünneppel” összecúsztatható volt. De ács Nyilas Misi apja is a *Légy jó mindhalálígg*ban, ez a főhős krisztusi attribútumainak egyike, sőt, egy másik, a paraszti sorból kiemelkedő regényhőssel, Julien Sorellel is összekapcsolható a regényalak: „Misi és Julien Sorel kisebbrendűségi érzése és annak felhajtóereje azonos – szociális – töről fakad. Érdekes és szimbolikus módon mindkét hős apja ács (Krisztus-párhuzam), s mindkettejük tetőpont-jellegű, regényzáró tárgyalásán a bírák a vádlott származását és a vétkét összekapcsoló osztálygyűlölete váltja ki a szereplő dacos ellenállását. Mind Julien, mind Misi a börtönben, a »tömlöcben« talál rá igazi önmagára, s mindketten kilépnek addigi világukból. Igaz, Misi csak Debrecenből, Julien az életből emigrál.”¹⁸⁵ És a kapcsolat a két alak között még erősebb lehet – bár Aratónak kétségtelenül igaza van abban, hogy a cselekmény nem sugall olyasmit, hogy Misi meghalna a regény végén, érdemes figyelmesen elolvasni a *Légy jó mindhalálígg* zárósorait, amelyek egyfajta halálképzetet sugallnak: „S fejét leejtette s szivárványszínű lett a szoba s egyszerre kimondhatatlan vágy fogta el, menni, elmenni abba az iskolába, ahol már ő tanít... ő a drága, az édes jó bátya az égbe... az égbe.... mert az maga az Ég...”¹⁸⁶

¹⁸³ A *boldog ember* 198.

¹⁸⁴ BARANYAI 2010: 128.

¹⁸⁵ ARATÓ 2001: 134.

¹⁸⁶ *Légy jó mindhalálígg* 329.

Móricz „hitelménye”, a teológián töltött idők tapasztalata kapcsán leginkább az 1917-ben megjelent *A fáklya* című regényt szokás emlegetni, amelynek főhőse, Matolcsy Miklós, református lelkész. Bár vidéki papok felbukkannak szereplőként más művekben is, a *Csipkés Komárominéban*, az *Árvalányokban* vagy *A galamb papnéban*, Matolcsy azért különleges a pap-hősök közt, mert nemcsak megéli a hit és az egyház, a teológián tanultak és a papi élet valóságának konfliktusát, de hosszas monológokban ki is fejtí nézeteit a nagytiszteletű asszony társaságában, sőt, egy tanulmányt ír a Bibliáról, amelyből részleteket is kapunk a műben. Miközben a pappá válás kiábrándulásokkal teli útját járja, szembesül a pénz hatalmával, a saját testének való kiszolgáltatottsággal, átalakul Isten szolgájából „íróvá, tudóssá, gondolkodóvá” – vagyis mintha azt az utat is láthatnánk itt, amelyet a teológiával leszámoló Móricz maga bejárt. Holott, természetesen, *A fáklya* nem olvasható közvetlenül önéletrajzi műként, még akkor sem, ha a fiatal Matolcsy szerelme, Margit mögött megláthatjuk Holics Jankát. Ha arra gondolunk, hogy Móricz szerint egy regényben minden férfi Krisztust csinál magából, akkor Matolcsy még közelebb kerülhet a fiatalon az útját kereső szerzőhöz – hiszen saját magát is a megváltóval azonosítja a hős: „bennem a Krisztus, mondta magában, én is Krisztus vagyok. Csak én, én nem tudom levetni magamról az embert, hogy Isten fia legyek...”¹⁸⁷ Matolcsy krisztusi attribútumai könnyen felfedezhetők – amikor édesanyjának először beszél a választottjáról, egyáltalán, először emleget egy „másik nőt”, az anya felháborodottan Szűz Máriához hasonlítja önmagát: „Jaajh – ugrott fel, mert azt hitte, megfúl, mindjárt vége van, a szívszorulás jött rá... – csak meg ne bánd még.. csak jól nézd meg, akit.. akit az anyádhoz akarsz tenni... Mert ha szűz volt szűz Mária, akkor a te anyád szűz volt... Ha volt szent asszony valaha a földön: tudd meg, én az voltam! S vagyok!... Magamnál vétektelenebbet nem ismerek!”¹⁸⁸ Matolcsy pedig, aki ártatlanul, szűzen hal meg a regény végén, a megváltást, a paradicsomot és a szüzesség elvesztését kapcsolja össze belső monológjában: „Én is szent vagyok, mondta magában, tagolva a szókat ájult ajakkal, és most értem először azt a más életet, a megtisztult s új életet, a Jézusban való üdvösséget, ez

¹⁸⁷ *A fáklya* 178.

¹⁸⁸ *A fáklya* 199–200.

a divinitás... Lehet-e ennél magasabb és dicsőbb élet: ezt az istenség ontotta reám... Most már hiszem, hogy van megváltás, van valami jobb, van dicsőbb, mint az állati ösztönös élet, hiszek Uram, hiszek, és légy segítségemre az én hitetlenségem ellen... Most jön a boldog s tevékeny élet, és megszűnik a satnya állapot, boldogságot fogok magam körül terjeszteni, s nem beteges bánatot, illatokat s nem a halál szagát... Margit, Margit, én megváltó szüzem, aki szüzességedet nekem őrized, akit én fogok bevezetni a paradicsomba, kis babám, kicsim, bűdös kis angyalom, édes kis szagosom, hogy izzadt a múlt éjjel, s majd megőrültem a boldogságtól, hogy érezzem azt a vékony kis illatát..."¹⁸⁹ Másutt viszont, amikor arról beszél, hogy negyven napja éheznek, Keresztelő Szent Jánoshoz hasonlítja önmagát – holott annak oka, hogy szalonnán és kenyéren kell élnie, a ravasz parasz-tok akciója volt, hiszen a beiktatási ünnepséget a pap költségére számolták el, így Matolcsy fél évre előre megitta-megette (pontosabban a többiekkel megittatta-megetette) a saját fizetését.

A *fáklya*ban az egyik legérdekesebb, és a papi hivatáshoz való viszonnal szorosan összefüggő folyamat az, ahogy a címbe emelt szimbólum újabb és újabb jelentéseket kap, a tűz és a láng jelentése pedig folyton módosul. Már a regény első mondataiban (ahogy Móricznál nem egyszer, talán attól sem függetlenül, hogy leginkább nyáron szeretett regényt írni)¹⁹⁰ hőség, forróság van: „Hatalmas meleg volt. A nap szinte szétcsattant, szikrázott és égetett, s oly bőven ontotta az égi tüzet, hogy az emberek, de különösen a papok, majdnem szétolvadtak.”¹⁹¹ Ez a nyitány nemcsak azt közli az olvasóval, hogy a regényidő kezdetén nyár van, de azt is megmutatja, a fáklyaként égni kívánó pap-hősök alakja miért ambivalens mindvégig: fenyegető *szétolvadásuk* rögtön felhívja rá a figyelmünket, hogy hiába az Isten szolgálói ők, van testük is.

Amikor Matolcsy megérkezik Fábiánfalvára, az őt fogadó nagytiszteletű úr a fáklya-szerepet emlegeti neki azonnal, emelkedett stílusban és hangulatban. Ezt a fiatal pap rögtön érvényesnek is érzi magára: „S jöttél, hogy világítótorony légy a tengeren bujdosók előtt:

fáklya az élet éjszakájában! Fáklya a vigasztalanok lelke előtt, fáklya az árvák és ügyefogyottak számára, fáklya ebben a siralomvölgyben, ahol nyomor és szenvedés és kibeszélhetetlen sok szomorúság vár az igazakra és kegyesekre..."¹⁹² De kis idő elteltével, amikor szembesül a beiktatási ünnepségen dorbézolókkal (pedig azt még nem is tudja, hogy miattuk fog éhezni és nélkülözni hónapokig), már nem vigasztalóan világító fáklya, hanem pusztító tűz szeretne lenni: „Korbácsra gondolt, és szeretett volna félelmetes lángoszloppá válni, hogy egyszerre megfélemlítse ezeket az embereket.”¹⁹³ Később a papban égő tűz egészen más jelentést kap, a lefojtott érzékiséggel válik azonossá – nem csoda, hogy a falu bikájához hasonlított református papról olvasva az egyház képviselői nem voltak különösebben lelkesek: „Mártácskát is, és a cselédet, a tanítónőt, a kurátornét, minden nőt, akivel dolga volt tegnap óta, úgy megszedítette a belőle kiáradó s fojtva, így annál varázslatosabban ható buja hőség, ahogy a falu bikája méltóságos és komor baktatásával a falu utcáján, minden tehenet önkívületbe hoz, pusztán mélykarikás fekete szeminek s fityegő szügyének, lebernyeges nyakának izgatásával.”¹⁹⁴ Sőt, Móricz még ennél is tovább megy: amikor Matolcsy arról ábrándozik, hogyan venné el Margit szüzességét, egy önkielégítés (vagy spontán magömlés) leírását olvassuk, az ejakulációhoz a tűz társul ismét, a kielégüléshez pedig a halál és a pokol: „Megmérhetetlen boldogság árasztotta el tetemét s gerincének végtelenségében tüzek cikáztak: a beteljesedés szent pillanata előtt kiszökölt az ő boldogsága, s a megdicsőülésnek örömét érezte előmleni magán. S rá a végtelen zuhanás, és a sárga színű ló, akinek lovasa vala a Halál... és a pokol...”¹⁹⁵

Matolcsynak aztán, ha cselekményesen nézzük, valóban tűz okozza a halálát: a faluban rendezett mulatságon kigyullad a csűr, százak égnek halálra, a pap pedig, mivel az oltástól vizes ruhában van egész éjszaka, tüdőgyulladást kap, ami végez vele. De azt is mondhatjuk, azért nem élhet tovább, azért nem lehet pap többé, mert a földi élet, az érdekek hálózata, a pénz és a testi vágyak pusztítják el – csupa olyan jelenség, amelyhez a tűz és a fáklya szimbóluma kapcsolódott

¹⁸⁹ *A fáklya* 200.

¹⁹⁰ Forró nyár van, hogy csak néhány példát mondjak, az *Úri muri*, a *Forró mezők*, az *Árvalányok* kezdetén.

¹⁹¹ *A fáklya* 7.

¹⁹² *A fáklya* 13.

¹⁹³ *A fáklya* 19.

¹⁹⁴ *A fáklya* 105.

¹⁹⁵ *A fáklya* 201.

a regényben. Ráadásul Matolcsy a bálon azt kívánja, pusztuljon el az egész romlott, bűnös világ, égjen el az ember – ezt követően pedig meg is látja a csűrből felcsapó lángokat, azt a tüzet, amelybe aztán belehal ő maga is, elbukva, ártatlanságát elvesztve. Ez a hatalmas tűzvész, amelyről Móricz a Nyugatban is beszámolt, valóban megtörtént: Ökörítón, egy szatmári faluban 1910-ben 325 ember égett halálra, mikor a falusi bálon, hogy fizetés nélkül ne jöhessen be senki, beszegezték a csűr ajtaját, és így a hirtelen keletkezett tűzben nem tudtak menekülni az emberek. Az eseményt Móricz nemcsak *A fáklyában*, de az esszéjében is jelképként mutatta fel: azt mondta el rajta keresztül, milyen apokaliptikus pusztuláshoz vezet, ha a paraszt valami más kíván lenni, de nem tudja pontosan, mi ez a „más”. Móricz szerint mindez azzal magyarázható, hogy az archaikus kultúra szétesése után keletkezett űrt felemás módon sikerült csak betölteni: „Nem faekével szántanak ugyan, de nem is haladnak egy lépést sem Hollandia földművelése felé. A maguk szötte vászonruhából ellenben kivetkeznek, s anyagi képességeiket messze meghaladó módon ruházkodnak. Jön a divat, itt is van a nyakukon, s megtanítja őket a fényűzésre, közel hozza a várost, ahol a legújabb divatú blúzokat lehet varratni, ellenben nem hoz semmiféle piacot, kénytelen ma is bűzát termelni, meg tengerit s egy kevés árpát s álmodni sem tudnak róla, hogy lehetne a kiszipolyozott földnek jobban kiszedni a zsírt.”¹⁹⁶ S ha az élet szerves körforgása, az ünnepek és a hétköznapiak rendje, a természet és az ember mitikus egysége megbomlik, abból csak tragédia következhet: „Mit hozott hát a kultúra? Azt, hogy a régi halász, pásztor, tehetetlen szegény földtúró parasztnép világába nem hozott reális hasznót, de hozott morális kárt. Ma nagyobb divat ezekben a falvakban a durvaság, a szívtelenség, a komizás, mint bármikor is volt; ma aki valamit ad magára, hetyke és kemény és az istennel se törődik! Mert ő az első a világon!... Mi is történt Ökörítón? A szomszéd falvakban már van rezesbanda, na hát lesz nekik is! De olyan, hogy olyan nincs több a megyében. És neki a falunak, neki a környéknek, fel kell hajtani a népet, itt legyen mindenki húsvét vasárnapján! mert olyan bált kell csinálni, amilyen még nem volt! Azért is kell vasárnapra tenni, ünnep első napjára, ami eddig rettenetes szentségtörés lett volna! Táncolni ünnep első nap-

¹⁹⁶ *Tanulmányok II.* 236.

ján! De mit, ott egye a fene a papokat, ahun egy kicsírázott, szakadjon rájuk az ég meg egy darab isten!... [...] Rossz petróleumlámpát és lampiont hozott a kultúra, amelyben bizakodva ötszázan mertek máglyára állani. Mert míg fáklyával világítottak, addig bizony nem táncolt senki csűrben éjszaka!”¹⁹⁷

Ebben az esszében a fáklya még más jelentésben szerepel, mint a későbbi regényben: a régi, szilárd értékrenddel rendelkező világhoz tartozik. Matolcsy alakját akkor formálta meg Móricz, amikor sikeres íróként gondolhatott vissza a pályakezdésére, egyik félbehagyott vállalkozására. *A fáklyában* nem egyszerűen a papsághoz és a teológiai tanulmányaihoz való viszonyával vetett számot, de az írószerep lehetőségeivel is. És a faluhoz való viszonyának megváltozása, amely szintén az írói pályára lépés fontos előzménye volt, ugyancsak felfedezhető a regényben.

A kék fedelű füzetek

Az ökörítói tűzvész kapcsán a falu archaikus világának pusztulásán, a régi rend helyére betörő, de voltaképpen a korábbi kereteket szétzúzó kultúrának a romboló hatásán is eltöprengett Móricz. A rendnek a törékenységet jelezte, a szükségszerű szétesést meglátva: „A magyar nép értékes anyag, nem is lehet becsebbet kívánni már parasztnépnek, mert az már nem lenne többé paraszt, hanem valami lendülésre kész fok, amely belső kvalitásai miatt kénytelen a baromi munkát otthagyni s a magasba a szellemi munkára törni. [...] Valami szomorúan sajátságos dolog az, hogy nálunk senki sem egészen az, ami.”¹⁹⁸ A falu valódi arcával már néhány évvel korábban, a szatmári gyűjtőutak során szembesült, amikor rájött, hogy az irodalmi falukép mennyire hamissá vált.

Móricz a családi tradíciót követve tett kísérletet a teológia elvégzésére – a reformátusságnál azonban volt egy sokkal kérdésesebb öröksége is, a paraszti eredete. Hiszen úgy vált parasztíróvá sokak (már a kortársak) számára is, hogy soha nem élt paraszti sorban, belülről nem is ismerte a parasztok életét. Ahogy testvére, Móricz Miklós megállapította: „Ő a falun mindig vendég, látogató, figyelő,

¹⁹⁷ *Tanulmányok II.* 236–237.

¹⁹⁸ *Tanulmányok II.* 235.

együttérző. [...] Számára a falu nem közvetlen élmény, csak szemlélet és a látogatóban kelő megértés.”¹⁹⁹ A testvér figyelt fel arra is, hogy a paraszti származás Móricz Zsigmondnál legalább annyira konstrukció, mint valóság – Móricz Miklós az először folytatásokban megjelenő *Életem regénye* kapcsán mondta állítólag a következő bátyjának: „Érdekes, a te apád paraszt volt, az enyém iparos.”²⁰⁰ Azért is lehetett a parasztsághoz kötődés sokkal inkább tudatosan kialakított szerep, mint készen kapott hagyomány, mert leginkább akkor teremődött meg, amikor az író, a Kisfaludy Társaság megbízatását teljesítve, visszament gyermekkorá helyszínére, hogy ott folklóranyagot, dalokat, balladákat, meséket gyűjtjön. Semmilyen hangrögzítő berendezés nem volt nála, vagyis dallamokat nem vett fel, csak, részben gyorsírással, feljegyzéseket készített a kék fedelű jegyzetfüzetébe. Felnőttként, népdalgyűjtő útjai során, az ott tapasztaltak és az irodalmi falu- és parasztlélményeinek ütközése miatt kezdett szembenézni tehát a paraszti világ irodalomba emelésének lehetőségeivel. Ahogy egy 1933-as, Nyugat-beli írásában kifejtette, „falumádattal”, de nem a személyes tapasztalatokból, hanem az olvasottakból kialakított ideálképpel érkezett meg a faluba, amikor 1902-ben népköltési gyűjtésre kapott megbízást. S ott a mesék világát vélte megelevenedni a gyönyörű nyarat és az aratást látva, majd szembesült azzal (még mindig az irodalmon keresztül gondolkodva), hogy nem a varázslatos mesék, hanem a tragikus balladák világába érkezett. És ekkor értette meg azt is, hogy a *vendég* faluképe sosem lehet azonos az ott élőével: „Azontúl már figyeltem a magánéletek tragédiáit is a költészet által feldolgozottak mellett. S egyre jobban megismertem magát a falu életét. Rájöttem, hogy ez az élet nem olyan ragyogó és napsütéses, mint amilyennek a vendég, a rövid ideig átsuhanó szemlélő látja. Ma is megvannak füzeim, amelyekből, ha kinyitom, egyszerre csap rám a daloló nép és a szenvedő nép.”²⁰¹ A *fáklya*-ban is megjelent már az a tapasztalat, Matolcsy Miklós rádöbbenéseként, mennyire más volt messziről elképzelni a falusi képeskönyv-idillt, majd közlelő megélni a valóságot: „A kis házak, a csendes kis falu. A boldogság kis oázisa, fehér falak, pi-

¹⁹⁹ MÓRICZ Miklós 1966: 160–161.

²⁰⁰ MÓRICZ Virág 1981b: 162–163.

²⁰¹ *Tanulmányok* I. 759.

ros muskátlik, az utcán keringenek a fehér kuvaszok, megkergetik a barna ludakat meg a sárga tyúkokat. Hejje, micsoda más így közelel ez az élet, mint mikor kijön a diák legátusnak pünkösdre.”²⁰²

Móricz öt utat tett 1903 nyara és 1907 tavasza közt, az első volt a leghosszabb, ez 1903. július 15-től egészen szeptember elsejéig tartott, utána általában két-három-négy hetes volt egy-egy útja, amelyek során 6-8 faluban készített feljegyzéseket és gyűjtött anyagot.²⁰³ Szatmári gyűjtéseinek egy részét két kötetből ismerhetjük, ezeket *Népköltési gyűjtemény* címen Katona Imre és Voigt Vilmos rendezte sajtó alá. Ha valaki ebből a kétkötetes kiadásból tájékozódik Móricz szatmári gyűjtéséről, könnyen hiheti, létezik egy harmadik kötet is, csak valamilyen okból elkerülte a figyelmét – az első kötet előszavában ugyanis a következő kijelentést találjuk: „A Móricz Virág által sajtó alá rendezett mesekötetről (Móricz Zsigmond: *A halhatatlanságra vágyó királyfi*. Móra Kiadó, Budapest 1984) a mi kiadásunk meséinél kell még szót ejteni.”²⁰⁴ Ez a harmadik kötet azonban 1991 óta nem jelent meg, a Móricz gyűjtötte meséket a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában (másolatban pedig a Néprajzi Múzeumban) lehet megtalálni. Hogy miért alakult ez így, arról a magyar néprajzban terjedő pletykáknál többet (amelyek hőse nem Móricz, hanem két, egymással rossz viszonyba került szerkesztő) nehéz kideríteni.

A teljes szatmári gyűjtés közzététele azért is fontos lehetett volna, mert az egyik szerkesztő, Voigt véleménye szerint Móricz „egész életművének egyik kulcsa ez a népköltési gyűjtő időszak.”²⁰⁵ A Móricz-kutatás 1945-től az 1980-as évek végéig tartó időszakának meghatározó alakjai fontosabbnak állították be a gyűjtött anyagnál, a népköltészet, a mesék, vagyis a szövegek tapasztalatánál, az ezeken az utakon szerzett emberi, társadalmi élményeket. Czine így fogalmazta ezt meg: „Nem is gyűjtése költői anyagának van a legnagyobb jelentősége. Az is felbecsülhetetlen; de legfontosabb mégis az, hogy a népgyűjtésen [sic!] keresztül eljutott a daloló és szenvedő ember

²⁰² *A fáklya* 37.

²⁰³ A gyűjtőutakról részletesen lásd: HAMAR 2008: 55–82.

²⁰⁴ *Szatmári gyűjtés* 1. 12. A meséket, legalábbis a kötet tanúsága szerint, nem Móricz Virág rendezte sajtó alá, a válogatást és a szövegek gondozását Borbély Sándor és Kormos István végezték.

²⁰⁵ *Szatmári gyűjtés* 1. 10.

meglátásáig, a népi élet problémáig.”²⁰⁶ Nagy Péter pedig a következőképpen: „Látása ekkor kezd kibontakozni eddigi rózsaszín ködéből, annak a hamis idillnek az illúziójából, amely oly jellemző volt a századforduló magyar értelmiségének egész beállítottságára, s melyet ő úgyszólván az anyatejjel szívott magába.”²⁰⁷ Bár Nagy Péter állításához meglehetősen nehezemre esik csatlakozni, mégis kétségtelen, hogy a szatmári gyűjtőutaknak Móricz életútjában, írói identitásának kialakulásában kulcsszerepe volt, még ha az újabb kutatásokban az életútnak és az életműnek ez a fejezete (talán azért is, mert Czine és Nagy Péter annyira kedvelték...) többnyire kimarad. A Móricz-újraolvasásnak is nevezhető időszakban egyedül Hamar Péter volt az, aki (láthatólag a Petőfi Irodalmi Múzeumban megtalálható kéziratok hagyaték vizsgálatára is támaszkodva) megkísérelte a szatmári utak pontos útvonalát, időhatárait tisztázni. Konklúziója, bár előzőleg sok megoldatlanságra mutatott rá a szatmári gyűjtés kapcsán, inkább hárító: „Arra a kérdésre, hogy mit érhet néprajzi szempontból a PIM-ben őrzött hagyaték, csak olyasvalaki tudna érdemi választ adni, aki e tudomány [a néprajztudomány – Sz. Zs.] művelője. [...] Bizonyosan vannak a füzetek lapjain olyan népi alkotások, amelyek egyedi értékűek, másutt nem ismertek, de kiszűrésük és feldolgozásuk nem irodalomtörténeti feladat. // Ami viszont az utak emberi-írói hozadéka, arról Czine Mihály elmondott mindent, ami fontos és lényeges, hozzátenni bármit is, fontoskodás lenne.”²⁰⁸

Nem hiszem, hogy Czine 1960-as könyve óta ne lehetne a Szatmárban gyűjtött anyag életműben játszott szerepének kérdését újra felvetni, ahogy azt sem gondolom, hogy a folklórkutatás szempontjából csekély jelentőségű lenne a Móricz által gyűjtött mesék máig kiadatlan anyaga. A már idézett *Népköltési gyűjtemény* előszavából az is kiderül, hogy a Móricz 1903 és 1907 közt tett hat gyűjtőútján lejegyzett anyag nem pusztán a később neves íróvá vált gyűjtő személye miatt érdekes: „Móricz nem tudhatta, hogy az 1903 és 1908 közötti évek az utókor számára a magyar népi kultúra »aranykoraként« kerülnek a kézikönyvekbe. [...] Minden olyan áttekintés, amely ezen évekből maradt ránk, kétszeresen értékes számunkra, hiszen a ma-

gyar néprajzkutatás mindmáig is mindent ehhez a korszakhoz viszonyít.”²⁰⁹ 1979-ben Erdész Sándor néprajzi szempontból kevésbé értékesnek minősítette a kéziratban maradt *meseanyagot*: „Ortutay Gyula 1950-ben vagy 1951-ben bízta meg Sebestyén György fiatal író és kritikust Móricz népköltési gyűjteményének számbavételével, egy esetleges későbbi kiadás céljából. Rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a néprajztudomány mai nézőpontja szerint ez az anyag inkább irodalmi forrásanyag, mint tudományos célokat szolgáló néprajzi gyűjtés. E népköltési gyűjtemény minden darabja írói átírással, átköltéssel készült, tehát Móricz nem hiteles leírásra, hanem egy később hasznosítható anyag összeszedésére törekedett. Ezt mutatja a gyűjteményen belül a meseanyaga is. Móricz Zsigmond 31 népmesét gyűjtött. Azonban mind töredékes, mindegyiknek csak a legjellemzőbb fordulatait jegyezte le.”²¹⁰

Móricz az utolsó gyűjtőútjain kezdett el a mesék iránt kiemelten érdeklődni, ahogy ezt Katona Imre is megjegyzi: „gyűjtései során egyre inkább a mesék felé fordult, sőt, végül bizonyára elsősorban irodalmi alkotásaihoz szerzett élményeket, ismereteket és ihletet. Megtehetette, mert soha senki nem kérte számon a munkáját.”²¹¹ Két dossziében találjuk a meseanyagot. A gyűjtőutakon használt kék füzetek vannak az egyikben, bennük többnyire vegyes anyaggal – a mesék piszkozatai egy füzetben szerepelnek népdalokkal, sőt, eszközökről készült leírásokkal, adatközlőkről készített rajzokkal. Ezekben a füzetekben Móricz írása helyenként igen nehezen olvasható, általa kitalált rövidítéseket használ, sőt, néha egy mesén belül a gyorsírással is áttér. Van viszont egy másik dosszié, benne külön lapokon, jól olvashatóan lejegyzett, összerendezett szövegekkel. Ennek a borítékának a jelzése azonban egy tévedést is elterjesztett a Móricz-kutatásban. A *Népköl-*

²⁰⁶ CZINE 1960: 186.

²⁰⁷ NAGY Péter 1975: 46.

²⁰⁸ HAMAR 2008: 73.

²⁰⁹ Szatmári gyűjtés 1. 9.

²¹⁰ ERDÉSZ 1979: 25. Lehet, persze, ismét Móriczra támaszkodni, ha a gyűjtött anyag jelentéktelensége mellett kívánunk érvelni. 1907. március 20-án, a Kisfaludy Társaság elnökének, Beöthy Zsoltnak írt levelében Móricz a gyűjtött anyagot nem dicsérte különösebben: „Bizony sem a magyar népköltészetre, sem általában a magyarságra nem örvendetesek azok a tapasztalatok, a melyeket tettem. Alig sikerült valami eredményt elérnem, törmeléket vagy értéktelen dolgokat hallhattam, s ez uton végzett gyűjtésemnek csak igen csekély része gazdagíthatja az egész gyűjteményt.” Elolvasható: Ethnographia, 1952, 448.

²¹¹ Szatmári gyűjtés 1. 322

tési gyűjtemény jegyzeteiben is azt olvashatjuk ugyanis, mint a boríték: hogy a gyűjtés nemcsak Szatmárban történt, de Krassó-Szörény vármegyében is. Erre a hibára Hamar Péter mutatott rá: „A Szatmári gyűjtés jegyzetírója szerint (2. kötet 289.) Móricz Krassó-Szörény megyében is gyűjtött meséket. A tévedés forrása a PIM M.100/509-2/1-31. jelzetű dossziéjának fedőlapja: »[Móricz Zsigmond népmese-gyűjtése Krassó-Szörény, ill. Szatmár vármegyéből] – [K. n.]«. Móricz többször is elhagyja a helységnév előtagját, pl. Szatmárpálfalva, Szatmárudvari, Nyírcsászári esetében, igazodva a helyi megnevezés gyakorlatához. Krassó nevű település nem volt a történelmi Magyarországon, a szó csak elő- vagy utótagként fordul elő a helységnevekben.”²¹² Az összerendezett meseanyag gyűjtésének helyszínei (a tisztázatokon Móricz mindig jelezte a gyűjtő nevét és lakhelyét) Adorján, Domahida, Kisar, Krassó, Penyige; a mesemondók kivétel nélkül férfiak. A következő meséket találjuk meg ebben az anyagban (jelzem az adatközlőket, a gyűjtés helyét, a mese terjedelmét):

1. *A félkezű kirájnén* – Szilágyi Zsigu, Adorján (15 lap)
2. *A lencse átka* – Piskorán György, Domahida (1 lap)
3. *A mészáros farkasa* – Piskorán György, Domahida (1 lap)
4. *A juhász* – Törös József, Kisar (14 lap)
5. *A megbukott menyegző* – Balogh András verse [az utolsó oldal hátlapján], hely hiányzik (3 lap)
6. *A megtörtént álmok* – Törös József, Kisar (32 lap)
7. *A pap testvére* – Károly Mihály, Krassó (14 lap)
8. *A pújkapásztör* – Törös József, Kisar [ceruzával jelezve: csonka!] (19 lap)
9. *A rest legény meg az ügyes jány* – Károly Mihály, Krassó [a hátlapon jelezve: Krisztusmonda] (1 lap)
10. *Az ördögjány* – Barta Sándor, Adorján (16 lap)
11. *Bárson cigány* – Tóth László, Domahida [a hátlapon ebben a változatban: *Bársony cigány*] (15 lap)
12. *Czigány adomák* – Piskorán György, Domahida (I-V, 7 lap)
13. *Ferencz és János meséje* – Károly Mihály, Krassó (31 lap)
14. *Gólya meg a róka* – Piskorán György, Domahida (1 lap)
15. *Habókos Tilafercz meséje* – Piskorán György, Domahida (6 lap)

²¹² HAMAR 2008: 76.

16. *Három ügyes asszon* – Piskorán György, Domahida (11 lap)
17. *Hétországi kiráji* – Barta Sándor, Adorján (11 lap)
18. *Hogy járt a kiráj* – Károly Mihály, Krassó (5 lap)
19. *János szóga meséje* – Piskorán György, Domahida (6 lap)
20. *Kettős mese* – Törös József, Kisar (22 lap)
21. *Ki másét kívánja, magáét is elveszti* – Balogh András [verses, hely hiányzik] (2 lap)
22. *Kirájkisasszony Mari* – Károly Mihály, Krassó (12 lap)
23. *Kis Jankóru* – Piskorán György, Domahida (11 lap)
24. *Kis Miklós* – Piskorán György, Domahida (11 lap)
25. *Kutya meg a farkas* – Piskorán György, Domahida (1 lap)
26. *Ludas Matyi* – Piskorán György, Domahida (4 lap)
27. *Medve, sas, hal sógorok* – Tóth János, Domahida (12 lap)
28. *Napészak városa* – Szabó Ferencz, Penyige (11 lap)
29. *A szentelt talp* – Balogh András verse [hely hiányzik] (3 lap)
30. *Tallos király* – Piskorán György, Domahida (3 lap)
31. *Ludas Matyi* – Piskorán György, Domahida (3 lap)
32. *Vas Jankó* – Tóth János, Domahida (22 lap)
33. *Világszép János* – Tóth János, Domahida (23 lap)

Nem mindegyik itt található szöveg *mese*: van köztük Krisztusadoma, cigány adoma, és egy feltehetőleg vőfélyként is tevékenykedő adatközlő, Balogh András három verse is. De ami most a lényeges: az anyag nem maradt piszkozatban, Móricz láthatólag dolgozott rajta azután is, ahogy hazatért Szatmárból, hiába terjedt el a Móriczkutatásban és a folklorisztikában is, hogy soha nem kérték rajta számon a gyűjtött anyagot. Annál, hogy a számonkérés elmaradása miatt nem készült el az anyag rendezésével, sokkal valószínűbb, hogy Móricznak magának nem volt már később ideje, türelme ahhoz, hogy kiadásra előkészítse a gyűjtött népdal- és meseanyagot: „Többször sürgették, és ő többször jelentgette, hogy már »félíg rendezett állapotban« több ezer dal s mese van a birtokában, hogy »folytatja« és »befejezi« a kötet rendezését és jegyzetekkel ellátását, hogy ekkor és ekkor – mindig újabb határidőt jelölve – »teljesen elkészítve« szándékszik benyújtani. Vargha Gyula már 1905-ben megígérte és tervbe vette Móricz gyűjtésének a kiadását, de még 1910-ben is viszszaadta »további selejtezés és rendezés végett«.”²¹³

²¹³ CZINE 1960: 186.

A feljegyzések azért is izgalmasabbak sokszor a tisztázatoknál, mert bennük az adatközlőkre vonatkozóan nemcsak neveket és helyszíneket találunk. A *Medve, sas, hal sógorok* című, a domahidai Tóth Jánostól gyűjtött mesére vonatkozóan például a IX. füzet 104. oldalán a következő megjegyzést lehet felfedezni (feltehetőleg a „mikor tanulta” kérdésre adott válaszként): „elég régen, még tán az apámtul, aki ’54-be halt meg”, a szintén általa elmondott *Vas Jankó* című mesénél pedig, a IX. Mesék feliratú füzet 115. oldalán: „Tóth János / szül. 1839-ben / házasodott 1865. / Itt született még az apám is.” Vagy a *Napészak városa* című mese piszkozatánál, a Mesék X. feliratú füzet 86. oldalán: „Még apánktul, 60 éves, Szabó Ferencz.” Móricz tisztázatai abban az értelemben is „tiszták”, hogy kihagyta belőlük²¹⁴ a füzetekben még meglévő, a közösségi gyűjtési helyzetet is megmutató közbeszólásokat: a *Vas Jankó* füzetbeli változatában például a „Péter tesvír, nyiss kaput, mer mingyá vígem lesz. Akkinyitotta [sic] a kaput, annak meg ojan kastíja vót, hogy a teteje az eget írte.” mondatok után a Mesék X. feliratú füzet 23. oldalán a „Jajajuj!” közbeszólást, az „Oda van a világot gerebjízni.” mondat után a Mesék X. 26. oldalán a „Hun vette azt a gereblyét?” kérdést olvashatjuk. A tisztázatban csak ritkán tett kivételt Móricz és egészítette ki a meseszöveget: a legszórakoztatóbb, a tisztázatba is beemelt kommentárt a *Bársony cigány* című mese végén olvashatjuk. Itt a mesemondó, a domahidai Tóth János, mesélés közben láthatólag elfeledkezik arról, hogy már a mese felénél gyereke született a királylánynak és Bársony cigánynak (sőt, voltaképpen a bonyodalmat is ez, a testi érintkezés nélkül, csak Bársony cigány gondolatából fogant gyermek okozta) – a mese végén a következő párbeszédet olvashatjuk:

„Néni Hát a gyerek hol van?
 Mesélő Nem tudom én.
 Öreg Nem haggya aszt az annya, tudod.
 Mesélő Nekem nincs gyerekem még, hát nem jut mindenkor eszembe.”

²¹⁴ Az sem biztos, hogy valamennyi tisztázatot Móricz saját kezűleg írta le: öccsei, Miklós, István és Dezső segítettek neki ebben a feladatban. Lásd. HAMAR 2008. 57.

A *halhatatlanságra vágyó királyfi* Móricz Virág által írott előszavában más érdekességet is találunk: kiderül belőle, hogy Móricznak nem egyszerűen mesegyűjtőként és meseíróként volt a mesékhez köze, de a meseelmélet, mesetipológia kérdései iránt is érdeklődött. Ennek a ténynek más bizonyítékát is fellelhetjük. Móricz Virág közli az apjának Sebestyén Gyulához 1919. szeptember 10-én írott levelét:

„Kedves Barátom,

a nagy magyar mesegyűjteményen dolgozom, s azzal a kéréssel fordulok hozzád, légy oly kegyes, írd össze azoknak a neveit, akik nálunk a mesetípusokkal, a mesék szimbolikus és mitikus tartalmának vizsgálatával, egyáltalán mesetanulmányokkal foglalkoztak, amennyire lehet, címeikkel együtt: hogy én azokat kivallathassam. Ha közülök valaki a szemed elé kerülne, mondd meg neki, tiszteljen meg azzal, hogy jöj-jön ki hozzám Leányfaluba. (Hajóval lehet jönni s nagyon kellemes hajóút. Az Eötvös térről indul a hajó délután két órakor, s visszamehet, ha nagyon siet este kilencre vagy reggel nyolcra. Egy pohár kerti karcost ígérhetek ebben az ételszük világban.)

E mai szomorú s reménytelen világban ez a nagy nemzeti cél lelkesít még, és remélem, mindent megér, ha meg tudom csinálni.

Maradok igaz tisztelettel és szeretettel barátod,

Móricz Zsigmond”²¹⁵

A mesetípusok iránti érdeklődésre más bizonyítékunk is van: a szintén a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Móricz-könyvtárban számos mesekötet megtalálható (tudjuk például, hogy birtokában volt a *Märchen der Weltliteratur* sorozat több kötete is), köztük a Magyar Népköltési Gyűjtemény Vargha Gyula által szerkesztett új folyamának 1907-ben megjelent IX. kötete, amely Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok-megyéből származó, Berze Nagy János gyűjtötte népmeséket tartalmaz. Ebben a könyvben, ahogy erre Móricz *Tragédia* című novellájának szövegváltozatairól szóló tanulmányában Cséve Anna felhívta a figyelmet,²¹⁶ érdekes kéziratos jegyzeteket találunk. Móricz meseszerkezeteket vázolt fel, mesemotívumokat ha-

²¹⁵ MÓRICZ Virág 2002: 206.

²¹⁶ CSÉVE 2004a: 17.

tározott meg a lapok szélén, ceruzával jegyzetelve. Az első, az *Este, Éjjél még a Hajnal* című mesénél például a következőt találjuk:

- „I. Babszemből eredés
- II. otthon nőnek
- III. 3 királylányt kimenteni
- IV. a törpe
- V. leszállás
- VI. alvilág
- VII. fel a lányok
- VIII. vak epizód
- IX. griff
- X. elégtétel”

Több mesénél is jelezte azokat a részeket, amelyek nem viszik előre a cselekményt (a proppi fogalmat használva úgy is mondhatnám, nem feleltethetők meg semmilyen funkciónak, a szerkezet megsértése nélkül elhagyhatóak lennének) – itt a „Cifra!” szót írja a szöveg mellé. Vannak olyan jegyzetek is, ahol Móricz egy-egy mesetípust állapított meg (*alvilági mese, szolgáló mese, Férfi Hamupipőke, Buvós mese*), szerepkört határozott meg (*segítő állatok*), vagy azt jelezte, hogy egy mesén belül voltaképpen új mese kezdődött el. De nemcsak ilyen megjegyzéseket fedezhetünk fel: legalább ennyire izgalmasak azok a mondatok, amelyekkel a mesemondókat osztályozta. A mesemondókat a meséktől annyira elválaszthatatlannak tartotta, hogy a kötet tartalomjegyzékében minden egyes mese mellé odaírta ceruzával az adatközlőt is. A már emlegetett legelső mesénél ezt olvassuk: „Értéktelen, de tiszta változat.” Az 59. (*Daru János*) és a 60. (*A katona*) című mese közt a következő mondatot olvashatjuk: „Valaha végig hallotta a mesét, de buta fejjel kivonatolja”; vagy a *Baka János* című mese végén (391.): „a boszorkány mondakörből effélék maradnak meg az értelmetlen cigányok fejében, ez mind olyan ijesztős, boszorkánycsuda.” Móricz bírálta az adatközlőket úgy is, hogy kihúzott mondatokat, szavakat a mesékből, logikátlanságokra mutatott rá, meg olyan módon is, hogy összegezte a véleményét a mese végén. A *Nemtudomka* című mese végén a következőt találjuk: „Rossz mesélő: modernizál, magyaráz, szószaporít.” A legerősebben talán a 64., *Igazság és hamisság* című mesét követően fogal-

maz: „Rossz mesélő, mert nem tiszteli a mesét, belekölt, indokol, összekever, fűzfapoéta.”

A mesemondók iránti érdeklődés tehát a mesegyűjtő Móricznál és a Berze Nagy gyűjtését olvasó Móricznál egyaránt megvolt – ez nem egyszerűen az emberek iránti kíváncsiságot jelentett, a mesemondói képesség, az adatközlő szerkesztési, nyelvi tehetsége minden társadalmi, emberi vonatkozástól függetlenül is foglalkoztatta. A mesemondók felé forduló figyelmét bizonyítja az a recenziója is, amelyet Ortutay Gyula mesegyűjteményéről, a *Fedics Mihály mesél* címűről írt a Kelet Népebe 1940-ben, s amelyben közel 30 év távlatából a saját gyűjtőútjaira visszaemlékezve, egykori adatközlőiről mesélt. Egyikükről például így: „Volt nekem egy másik igazi költő viszont Kisarban. Kis pásztorember volt. Még ólomgombokat viselt, s a bajusza, hajviselete igazi pásztoremlék volt, pedig nem volt öreg ember, harmincöt-negyvenéves lehetett 1903-ban. Rettentő remekül tudott mesélni. Úgy eldiskuráltak nála a mesebeli alakok, hogy folyton kacagtam írás közben. Kértem aztán tőle, hol tanulta ezeket a meséket. // Hát feláll, felnyúl a mestergerendára, s elvesz onnan két-három kalendáriumot. Azokban benne volt az ő meséje, kit éppen elmondott. Benedek Elek népmese-gyűjteményéből volt közölve a kalendáriumban. Akkor aztán összehasonlítottam, mit tud egy száraz, ízetlen szövegből egy igazi költő csinálni. A mese szerkezete körülbelül megvolt, de különben kő kövön nem maradt. Mintha a vackorból nemes körtét tenyészt ki a kertész. Nem biztos, hogy éppen Benedek Elek a felelős a szárazságért: ő igen sok mesét közölt, amit szó szerint vett át más előző gyűjteményekből.”²¹⁷ A kék füzetek alapján azonosítható, hogy Törös Józsefről van szó itt, hiszen a XI. Mesék feliratú füzet 48. oldalán a következőt olvassuk a Törös József által *Lunkovics* címen elmondott meséről: „Benedek Elek *Jankalovics* címen megírta a Petőfi Naptár 1898 évfolyamába, onnan tanulta.” Móricznak, ahogy ez a recenzióból is kiderül, nem az „átverés” volt a fontos, nem háborgott azon, hogy nem autentikus mesét gyűjtött: Törös József mesemondói (írói) tehetségét többre tartotta a hiteles, de száraz meséknél.

A mesemondás mint helyzet és az ebből a szituációból megszülető mese Móricznak együtt volt izgalmas: ezt mutatja meg az általa

²¹⁷ Tanulmányok III. 497.

írott *A tündér aranyhaja*, amelyben a mesevilág és a mesélő nép valószínűsége kerül feszültségbe. A mese a következőképpen zárul:

„Egyszer egy fősvény megleste a Tündért, és tőből levágta a haját. Azóta a tündér nem jelent meg többet az iszkonyai tónál, s a nép azóta nyomorog...

Mély csend volt, hallgattak a szegény, fáradt kis arató népek, s lassan elaludtak a pusztai éjben.”²¹⁸

Ezzel már voltaképpen át is tértem arra a kérdésre, vajon a Szatmárban gyűjtött meseanyagnak milyen továbbélése lehet a móríci életműben. Ebben a vonatkozásban az irodalomtörténet álláspontja inkább a hárítás: „feljegyzett meséinek motívumaival nem találkozunk könyveiben, állatmeséiben sem, *A boldog emberben* nem a Magosligeten feljegyzett dalokat éneklük, az alakok sem azonosak a feljegyzettekkel: több sorsból és fantáziából gyúrta arcukat.”²¹⁹ Az mégis könnyebben igazolható, hogy népdalok bekerültek a Mórícz-művekbe, akár a szatmári gyűjtésből is, valamiféle átdolgozás után (verses állatmesék lettek belőlük, hősök éneklük őket többek közt a *Nem élhetek muzsikaszó nélkülben*, az *Uri muriban*, a *Rózsa Sándorban*): a meseanyag és a Mórícz-művek kapcsolatát már sokkal ritkábban emlegetjük. Holott teljesen jogos megállapításnak tartom, hogy az életmű egyik kulcsa a népköltési gyűjtőutakon szerzett tapasztalat és folklóranyag. Nemcsak a paraszti lét megtapasztalása, a valódi faluélmény megszerzése miatt, amelyet Mórícz gyerekként nem kapott meg, de azért is, mert utak vezetnek a gyűjtött meséktől a Mórícz-meséig és a regényekig, novelláig is.

A *Reggelire legjobb a puliszka* című Mórícz-mese mögött például a gyűjtött anyagban megtalálható *Bársony cigány* fedezhető fel. Ez a mese voltaképpen a mesék záróformulája után indul, a pulykapasztorból lett öreg király, aki elnyerte a királyságot és a királylány kezét, visszavágyik a régi életébe, amikor a fogai még jók voltak (nem romlottak el a sok cukortól), és amikor annyi puliszkát ehetett, amennyit csak akart:

²¹⁸ *A halhatatlanságra vágyó királyfi* 22.

²¹⁹ CZINE 1960: 195.

„Háta mögött megállott a szertartásmester, és jelentette neki:

- Felséges királyom, kész a reggeli.
- Reggeli? – szólt az öreg király.
- Igenis, felséged parancsára.
- Hm. Osztán van-e jó túros puliszka?

A ceremóniamester megrémült. Egy percig szólani sem tudott az ijedségtől, akkor így felelt:

– Minden van, amit felséged parancsolni kegyesen méltóztatik, francia reggeli, angol reggeli, olasz reggeli, de parasztreggeli, az nincs, felséges királyom.”²²⁰

A király látszólag tökéletes életéből vágyik vissza a valódi szabadságba, egykori szegény életébe: a Szatmárban Mórícz által lejegyzett *Bársony cigányban* a királlyá váló Bársony bármit gondolhatna, hiszen minden kívánsága teljesül, mégis puliszkát szeretne enni. Míg Mórícz az általa írt mesébe becsempész egy házassági konfliktust is (hiszen a királyné nem tűri, hogy férje olyan parasztos ételt egyen, mint a puliszka), addig Bársony cigány és királylány-felesége békésen megegyeznek az ételekről. (De ne felejtjük el: Mórícz öreg királyról és királynéről, egy hosszan tartó együttélésekről ír, vagyis éppen arról az időszakról és helyzetről, amelyet a népmese csak a „boldogan éltek, míg meg nem haltak” formulával fed le.)

„Csak mos má a vót a baj, hogy a kirájléán nem szerette a turus puliszkát, mert Bársony egyebet nem gondoot, csak:

– Gondolom, hogy legyen egy tál turus puliszka, meg egy tál turus galuska.

Míg a kirájlány a jobbik eszihe nem kapott, asz monta Bársonnak, ne gondojon mindig puliszkát, de turus galuskát, hanem hust, levest, reggelre kávét, mindenféle jó italokat.

Erre Bársony asz felelte, legyen minden az, amit te akarsz.”

De a mesék gyűjtésének és olvasásának tapasztalata nemcsak *A halhatatlanságra vágyó királyfi*be bevalogatott, 1919-ben írt mesékben van ott, hanem az életmű minden szakaszában tettenérhető.

²²⁰ *A halhatatlanságra vágyó királyfi* 63.

Hogy egy-egy példát emeljek ki: ott van a húszas évekbeli *Pillangóban*, a betyárregényekben, *A boldog emberben*.²²¹

A *Pillangóban* a társadalmi gondok által meghatározott világgal ütközteti Móricz a mesékét, a zárlatot a realitásból átcúsztatva a mesevilágba. A „boldogan éltek míg meg nem haltak” formulát emeli a műbe első Rózsa Sándor-regényének, a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* címűnek a végén is, a *Tűzben* című zárófejezetben, Veszélka Juliska és Rózsa Sándor mesei egymásratalálásában, ahol átcúsztatja a mesébe a szegedi tűzvész realitása: „Be egy égő udvarra, íme lám a tűztengeren túl, át az égő lángokon, de még a haja szála sem perzselődött mög, a kendőjének a rojtja sem kapott égést. Még csak füstöt sem, hiszen úgy kellett neki menni, mint az angyalok a lángon át. // Udvarrul udvarra, ahol nem volt tűz, ahová át lehetett lobbanni, szabadon, mert északra volt, a szél mindig északról gyűn. // S mikor túl voltak a lángokon és az égéseken, akkor csak indultak ketten együtt a néptelen utcán a sikátoron, a szorosokon és kanyargó utcákon.”²²² Rózsa Sándort egyébként Móricz maga is mesehősként határozta meg: „Nem életrajzot írok, hanem mesét. Nem egy rablót akarok glorifikálni, hanem egy mesehőst. Nem a magánvagyon elleni bünteteket, de a népdalok gavallérját mutatom be. Rózsa Sándor valóságos szimbólum.”²²³

Móriczot különösen foglalkoztatta, miként ütköztesse az örök boldogságot ígérő házassággal záruló mesét és a regényekben felépített világot. Nem véletlenül: a meséknek éppen a házasság nem része már, regényeiben viszont gyakran épp a házasság áll a középpontban. A *boldog emberről* született újabb értelmezések közül Baranyai Norberté is felvetette a regény és a népmesék kapcsolatát: „Számos olyan motívum kerül Joó György elbeszélésébe, amely a népmesék jellegzetes fordulatait idézi. A főhős például kilencéves korában elve-

szíti édesapját, s ettől kezdve mint félárva, legkisebb fiúnak édesanyja mellett maradva kell kiállnia különféle olyan megpróbáltatásokat, melyek elsősorban a falusi közegben való megmaradás feladatát róják ki rá. A mesei hősökhoz hasonlóan Joó György többször is útnak indul, amelyek során általában két célt tűz ki maga elé: vagy egzisztenciális megélhetését biztosító munkát, vagy hozzá illő menyasszonyt keres minden egyes vándorlás alkalmával. Az ilyen értelemben vett próbákkal teli boldogságkeresésnek az egész életrajzon végigvitt, szinte már-már monoton ismétlődése szintén a mesék világát jellemző motívumként értelmezhető.”²²⁴ Ez a regény egy azonosítható „adatközlő” elbeszéléséből, és a keretet adó írói megszólalásokból áll össze, vagyis a hős maga építi rá saját történetét a mesehőskére, és a regénybe beleírt író lesz az, aki erre az azonosságra rákérdez: „Az embereknek csak az imponál, ha a szegény ember gyermeke elindul a mese útján, és eljut odáig, hogy feleségül veszi a király legkisebbik leányát, és aztán boldogan él, ha meg nem halt... Mondd meg, hova jutottál te? [...] Én azt elmondhatom, hogy Isten segítségével jól házasodtam. Annyi sok fejtércelem közül a legjobbat választottam ki. Hálát adhatok az Istennek, hogy ebbe a szerencsébe részesítetett, hogy lelki boldogságot adott... Mert Kőműves Erzsébet... Mert huszonöt év nagy idő, de huszonöt év alatt egyszer felleg nem jött az én homlokomra ümiatta... Ezt nem tudom, melyik királynak milyen lánya adta volna meg az ő urának...”²²⁵

Összességében is elmondható a mesékhez kötődő móríci alkotásokról, hogy a regény és a mese, a mese és a valóság ütköztetése, a meseszerkezet szétbontása miatt értelmezésük mindig a mesékhez képest, a velük való feszültségben történhet meg. Vagyis nem egyszerűen annyit állapíthatunk meg, amennyit Czine Mihály, hogy Móricz egyes műveinél a „népmese lazább asszociációinak, merészebb szökecskéinek a művészi alkalmazása”²²⁶ eredményezett modernséget, de azt is láthatjuk, hogy Móricznál a meseséma kiváló ismerete, a meseszerkezet iránti érdeklődés elengedhetetlenül fontos volt ezeknek a műveknek a megszületéséhez. Erre a tudásra és tapasztalatra pedig a szatmári gyűjtőutakon tett szert, az itt szerzett

²²¹ Czine Mihály is jónéhány művet felsorol, amelyhez a népmesék valamilyen szempontból köthetőek, bár a „lírai hang” emlegetése és a kapcsolódás kifejtetlensége kérdésessé teheti, mire gondol itt voltaképpen: „Különösen élete utolsó szakaszában, *A boldog emberben*, az *Árvácskában*, s főként a *Barbárokban* és az első *Rózsa Sándorban*. Ezekben a művekben bomlott ki, szárnyalt magasra a *Mese a zöld fűvönben*, a *Karak szultánban*, az *Égi madárban*, a *Légy jó mindhaláláigban* és a *Pillangóban* megütött lírai hang.” CZINE 1960: 196.

²²² *Rózsa Sándor a lovát ugratja* 430–431.

²²³ Idézi Móricz Zsigmond: NAGY Péter 1975: 508.

²²⁴ BARANYAI 2010: 122.

²²⁵ *A boldog ember* 317–318.

²²⁶ CZINE 1960: 190.

élményekre épültek rá az 1919-es meséi is, majd valamennyi, a meséket továbbíró szövege.

Az ifjú Nagypapó

Móricz, mielőtt íróvá vált volna, nemcsak a teológusi, folklórgyűjtői pályával kísérletezett – megpróbálkozott a gyermekirodalommal is, egészen fiatalon „segédnagyapóvá”, vagyis a gyermekrovar munkatársává válva Benedek Elek lapjánál. Bár ez kényszermegoldás, kissé száműzetés volt, hiszen Az Újság nevű orgánumnál eredetileg a tudományos és irodalmi társaságok üléseiről kellett volna tudósítania: „A megbukott riportert – ma ennek a nehezen kielégíthető, még írásművészettel sem megvesztegethető céhnek is tiszteletbeli tagja – áthelyezték az »Az Újság« vasárnapi gyermekmellékletéhez”.²²⁷ Móricz gyerekek leveleire válaszolt, tanácsokat adott nekik, mint a jóval később, de még gyerekkoromban is létező *Miska bácsi levelesládája* című rádióműsorban Padisák Mihály. De továbbra is, kitartóan író szeretett volna lenni – természetesen komoly, felnőtteknek szóló könyvek, nem gyermekművek szerzője. Élesen elválasztotta tehát önmagában a pénzkereső tevékenységet és az irodalmi vágyakat. Ha hihetünk a Móricz ezidőtájt megszületett ifjúsági regényéhez 32 évvel később írt előszónak, felesége, Janka ötlete volt, hogy próbálja meg közelíteni egymáshoz a kettőt, és írjon gyerekeknek. Ehhez pedig nem is kellett kitalálnia, elképzelnie egy gyereket, hiszen 1905. december 7-én megszületett Móricz Zsigmond és Holics Eugénia első gyermeke, András Zsigmond Levente:

„– Irjon egy kis mesét a kis fiának. Hátha az jobban fog tetszeni, mint azok, amiket a nagyoknak ír. Maga még fiatal író, gyerek-író, írjon a gyerekének.”²²⁸

Bár, az előszó tanúsága szerint Móricz töprengett egy kicsit Janka ötletén, aztán a fiának (bár ez leginkább csak költői fordulat) és a fiáért (hogy legyen miből cipőt venni neki) gyermekműveket kezdett írni: verses állatmeséket, illetve egy ifjúsági regényt, *A magyar*

tengeren címmel. Ez a regény Az Újságban jelent meg, folytatásokban – önálló kötetben, *Pipacsok a tengeren* címmel, némileg kibővítve, csak 1938-ban adta ki az Athenaeum. (Ahogy ez egy Fülep Lajoshoz írt levélből kiderül, a kiadó változatlan formában akarta megjelentetni a regényt, Móricz döntött úgy, hogy hozzányúl a szöveghez és átdolgozza.²²⁹) Verses állatmeséi pedig kétszer jelentek meg: először, 1906-ban, *Erdő-mező világa* címmel egy ismeretlen író első köteteként, másodszor, 1912-ben, kissé kibővítve, *Boldog világ* címmel, a Nyugat kiadásában, a *Hét krajcár*, a *Sárány*, *Az Isten háta mögött* neves szerzőjének bohó, ifjúkori műveként. A két kiadás közti időszakban Móricz íróként, emberként nagy utat járt be – a „boldog világ” cím sokkal inkább személyes életének egy soha vissza nem hozható, minden anyagi nehézség ellenére védett és idilli időszakára, mintsem a kötetben szereplő mesék hangulatára, történéseire utalhatott. Hiszen, ahogy az ezekkel a szövegekkel mostanában foglalkozó kevesek egyike, Kappanyos András írja, az „állatmesék világa [...] – bár kétségtelenül vidám – boldognak aligha nevezhető. A láncmesében farkincáját visszaszerezni indult egeret a tölgyfa túlzott segítőkészsége miatt agyonüti a makk, nyúl úr a saját aranylakodalmán maga válik pecsenyévé, Mehemedet felrúgják a tehenek, és akkor a medvék, rókák, farkasok keserű sorsáról még szót sem ejtettünk.”²³⁰

De nemcsak a *Boldog világ* utal már címével is erre az idilli teljességre – az ifjúsági regényhez 1938-ban írt előszóban, amelyben, ahogy ezt az alcím is mutatja, *Móricz Zsigmond elmondja a regény történetét*, megrázóan mutatkozik meg a múlt és a jelen különbsége. Móricz elmeséli azt a napot, amikor egy vasárnapi ebédén boldogan ünnepelték, hogy elkezdődött Az Újságban a folytatásos regény közlése, majd megmutatja a jelent, amikor már egyedül ő van életben az egykori családi idill szereplői közül:

²²⁷ SZILÁGYI Géza 1924: 235–236.

²²⁸ *Pipacsok a tengeren* 6.

²²⁹ 1938. február 14-én írta Móricz Fülep Lajosnak: „Az Athenaeum kiasott egy gyermekregényemet, az egyetlen, amit írtam, s ez megjelent Az Újságban kb. 1906-ban. Tehát a Hét krajcár előtt két évvel. // Most ők elolvasták, s ki akarják adni. Ezért is kellett hazafutnom, hogy megakadályozzam. Elolvastam, s tegnap hozzáfogtam újraírni. Marad az egész, ahogy van, csak meggazdagodva a vibrálásban.” *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében* 206.

²³⁰ KAPPANYOS 2005: 84–85.

„S ma elsratom ezt az egész világot, melynek azóta, kivétel nélkül, minden tagja, halott:

meghalt édesapám, édesanyám, meghaltak a nénik, a három kedves, Zsani néni, Pepi néni és Mina néni, meghalt Marci bácsi és meghalt a drága Janka néni, a feleségem és meghalt a két öcsém, egyik a Doberdón esett el, a másik Amerikában... Még Annus, a kis cseléd is meghalt... Senki sem él, aki tanuja lenne ennek az emlékeknek, csak én magam, aki most, mikor első fiamat gyászolom újra, éppen az első unokámat várom...

*És a könyv most kerül először könyvalakba.*²³¹

A Móriczról kialakított kép aztán még jobban elmélyítette a szakadékot a vidám gyermekkönyvek szerzője és a komor, társadalmi kérdések miatt aggódó író között, olyannyira, hogy hiába tartoznak a legismertebb Móricz-művek közé egyes állatmeséi, például az *Icicipiri* vagy a *Volt egy török, Mehemed*, „ezeket a verseket nem kötjük Móricz írói személyiségéhez”.²³² Sőt, sokan még azt sem tudják, hogy Móricz írta ezeket az óvodákban a mai napig mondogatott verseket, amelyekkel az én generációm, de akár a retro-életérzés jegyében a mai gyerekeké is, diafilmekben is megismerkedhetett. Persze, más szerzőnél is látjuk, hogy a gyermekíró és a felnőttíró sehogyan sem áll össze egy személyiséggé: bennem sokáig nem tudatosult, hogy a *Pál utcai fiúk* szerzője ugyanaz az a Molnár Ferenc, aki a *Játék a kastélyban* írt. Móricznál azonban a gyermekeknek szóló művek azért is üztek ki csaknem teljesen a róla folytatott beszédéből, mert az egyneművé és egyhangúvá változtatott életműbe nem voltak beilleszthetők. Jól láthatjuk ezt például Cziné Mihálynál, aki az életút 1919-ig tartó szakaszát alaposan vizsgálta ugyan, a gyermekeknek szóló művekről mégis alig ejtett szót. A Móricz-mesék ebben az összefüggésben csak felkészülést jelentenek a „komoly művekre”, és a néppel való találkozás, valamint a népről írott művek között képeznek hidat: „a *Boldog világ* írója egyéni tulajdonná hódította az avult közkincset, bírja a magyar nyelvet mint kevesen, szinte »vérében« hordja ritmusát, nem téveszti el prozódiaját. De azért a *Boldog világ* mégsem az igazán érett Móricz alkotása, nyelve sem a *Sárarany*, *A fáklya* vagy *A boldog ember* értelmében móríci.”²³³

²³¹ *Pipacsok a tengeren* 13.

²³² KAPPANYOS 2005: 82.

²³³ CZINE 1960: 192.

A *Boldog világ*ot Móricz népköltészetből a népies irodalomig vezető útjának egy állomásaként értelmezni régi, egészen Babitsig visszavezethető hagyomány. Babits Mihály a Nyugat 1912/6-os számának beszédes alcímű kritikájában (*Boldog világ, vagy értekezés a népies költészetéről*) írta a következőt: „Móriczban valóban mindig láttam ezt: a régi kincsek új birtokosát, a régi magyar irodalom jellemző durvasága, a magyar népköltészet plasztikus világossága élnek túl műveiben. De egy könyvében sem látom annyira ezt az öröklött gazdagságot, mint állatmeséiben.” A *Boldog világ* meséi azonban megközelíthetőek másképp is. Sajátos humoruk, a jelentés helyett a hangzásra irányított figyelem vagy a különös képiség jobban megmagyarázza, miért van megingathatatlan helyük már 100 éve a gyermekirodalom kánonjában, mint a népiességgel való szoros kapcsolatuk. Móricz verses meséinek legjobbjai nem nevelni, tanítani akarnak, hanem megszólalni és ezzel elvarázsolni.²³⁴

Ezekben a verses mesékben sokszor érezzük azt, hogy nem a téma, még kevésbé a mondanivaló felől épült fel a szöveg, hanem a hangzás felől: a *Mehemed-tehenet* rímpár annak a mai gyereknek is tetszhet, akit arra figyelmeztetni, hogy ne fogja meg a tehén farkát, már teljesen fölösleges. Az izgalmas, összetett képekre egy példa a kötet kevésbé ismert darabjából:

„Az volt egyszer bajos élet,
Hogy a vizek kiszáradtak,
A folyóból mind kötél lett,
Patakokból csepűmadzag,
Fától fáig, – hegytől hegyig
Kifeszíték egytől-egyig,
S mint szárító kötelekre
Teregették föl ezekre
A tengerek lepedőit,
Tavak, tócsák kis kendőit,
Így száríták, így bizony,
A sok vizet a napon.”²³⁵

²³⁴ Kappanyos szerint: „nem kíván hatni az anyagi világra, csupán felidézni a varázslás képességét, a szavakkal közvetlenül kiváltott hatás képességét.” KAPPANYOS 2005: 86.

²³⁵ A mese címe *Galamb, réce, meg a lúd*. Ld. *Boldog világ* 39.

Miközben kétségtelen, hogy Móricz verses állatmeséi zárványt jelentenek az életműben (hiszen később nem írt hasonló műveket), ahogy az is, hogy a két kisfiát eltemető²³⁶ író számára a családi életnek ez a kezdeti boldogsága soha nem volt visszahozható, mégis fontos lenne „visszavezetni” az életműbe ezeket az alkotásokat, és nemcsak azért, mert ezek Móricz legismertebb (még ha sokszor népköltészként is kezelt) munkái. Azért sem lenne szabad megfeledkeznünk róluk, mert ezek a mesék megmutatják, hogy Móricznak mindvégig többféle arca és beszédmódja volt, s hogy nem lehet őt kizárólag a megírt témák felől megközelíteni. A közel egyszerre született novellák és mesék feltűnő különbsége nem engedi, hogy elfelejtsük: hiba lenne kizárólag az előbbieken alapján megkonstruálni egy írói személyiséget, amelyhez aztán sehogy sem tudjuk hozzáilleszteni az utóbbiakat. Ahogy Kappanyos írja, „az írói személyiséget a regények és a novellák jellemzően komor, sötét, kilátástalan, sorsszerű világa határozza meg, amelytől mi sem áll távolabb, mint a szertelen, olykor már-már a nonszensz felé hajló vidámság”.²³⁷ Ezek a gyerekeknek szóló munkák ráadásul sokkal modernebb, sokkal inkább kísérletező alkotások, mint Móricz ebben az időszakban született, a XIX. századi népiességtől még szabadulni nem tudó novellái.

Móricz novellisztikájának korai időszakára úgy szokás tekinteni, hogy akkor a fiatal író még nem tudott az olvasmányai hatása alól kikerülni. Ahogy kortárs monográfusa költőien megfogalmazta, „Jókai alakjainak s Mikszáth kedélyének nyomait még nem izzadta ki magából”.²³⁸ Kétségtelen, hogy, például, az egyik legkorábbi novellája, az 1900-as *A bécsi bútor*, amelyben Zsuzsi néni, a kofa, olcsón akar bútorhoz jutni, meg is rendeli egy bécsi gyárostól, majd a csomag megérkeztekor szembesül vele, hogy azért fizetett olyan keveset, mert valójában gyerekjátékot, bababútort rendelt, még kedélyes, poénra kihegyezett anekdota, egészen mikszáthi hangon. De azzal, hogy a *Hét krajcár* egyértelműen határpont lenne, mégis érdemes vigyázni: az 1907-es, vagyis ennél korábbi *Kamélia és muskátli*, amelyet a színházzal foglalkozó fejezetben majd emlegetni fogok,

egyáltalán nem tűnik „utánzatnak”, a pályakezdő írókra jellemzőnek tartott „gyermekbetegség” tünetének, sőt, összetettebb, kevésbé hatásvadász szöveg, mint a nevezetes, tananyagga emelt *Hét krajcár*. De a korai novellák többségében mégis látjuk a keresgélést, a suta írói megoldásokat: az 1903-as *Az atyafiság* például terjengős és túlbeszél. Az ugyanebben az évben keletkezett *Az utolsó betyárt* pedig, amelyben éjszakára befogadja egy szegény család a betyárt, majd a pandúrok által keresett férfi úgy segít rajtuk, hogy megbízza a kisfiút, adja át őt a hatóságnak, és vegye fel a fejére kitűzött száz pengő díjat, Móricz, szerintem, nem ott fejezte be, ahol kellett volna. Ha az utolsó mondatok azok lennének, hogy „– Osztán fiam, tisztelem az édesanyádat. Jó ember legyen belőled.”, emlegethetnénk *Az utolsó betyárt* a korai novellisztikából a jobbak között, de a mű az erős és hatásos zárlat után is folytatódik, így:

„Könnyet törölt ki a szeméből, s mikor elvezették, ezt gondolta magában:

- Mindegy. Ha engem előtanak, olyan, mintha az egész világot megöltem volna... úgyse látom többet.
- S a tömlőc fenekén felnézett az ablakra sóhajtván, reménnyel:
- Úristen. Hátha nem is ítélnék halálra.”²³⁹

De az sem feltétlenül baj, ha jól érezhető a Mikszáth-hatás egyes Móricz-szövegekben. (Benyovszky Krisztián pedig arra is mutatott példát, hogy nemcsak a korai, „kiizzadás” előtti korszakában, de később is ott volt Móricznál a Mikszáth-művek olvasásának tapasztalata.²⁴⁰) Az 1904-es *A biblia fedele* például, amely a lángoló szerelemből született, de a szenvedély kihűlése után folytatódni kénytelen

²³⁶ Első kisfia 1906. augusztus 16-án halt meg, második kisfia, Andor Bálint 1907. július 13-án született és 1908. szeptember 17-én halt meg.

²³⁷ KAPPANYOS 2005: 82–83.

²³⁸ FÉJA 1939: 28.

²³⁹ *Novellák I.* 30. Angyalosi Gergely, Móricz novellisztikájának lehetséges tipologizálása kapcsán a *novellazárlatokat* vizsgálva a következőt állapította meg: „A legkönnyebb és egyben az esztétikailag leginkább megkérdőjelezhető megoldást a morális tanulság megfogalmazása jelentette. Ez a típus a pálya teljes hosszán megtalálható, de igazából inkább az első alkotói korszakra jellemző”. (ANGYALOSI 2005: 41.) Ha az általam idézett *Az utolsó betyár* nem is sorolható egyértelműen ebbe a típusba, annyi jól látszik, hogy ekkor még Móricz a zárlatokat sokszor túlzottan kibontotta, kerekre tette – legalábbis a részben az ő későbbi novelláin is „edződött” mai olvasók számára.

²⁴⁰ Lásd a *Móricz Mikszáthot olvas* című fejezetet: BENYOVSZKY 2010: 179–193.

házasságról is szól, és éppen ezért úgy is olvasható, mint a dilemma felbukkanásának egyik korai bizonyítéka, és ahol a lány kezének megszerzéséhez kell a szerelmes fiúnak az apa által kijelölt „próbátételeket” kiállnia, egyszerre idézheti fel Mikszáth *Az aranykisasszonyát* és a *Különös házasság* című regényét. Vagy, legalább ugyanennyi joggal, a népmeséket: de a korai novellákban a mesék egy-egy szerkezeti elemét, motívumát, bájos hangvételét vette át Móricz, a folklóralkotások a jelentés helyett a hangzást előtérbe állító nyelviségének tapasztalata viszont az ugyanekkor született állatmeséiben érhető tetten. Így lettek az egykorú verses meséi kísérletező, míg a novellái inkább utánzó, az elődöket követő alkotások.

Annak okát, hogy Móricz, miután „igazi” íróvá emelte az irodalmi élet, miért nem írt gyerekeknek soha, nem egyszerű megtalálni. Hiszen sokkal inkább gyermekek közelében töltötte egész életét, mint pályatársai közül akár Babits, akár Kosztolányi. (Móriczot nemcsak saját lányai, de rokongyerekek is körülvették sokszor, majd az unokái elől sem zárkózott be a dolgozószobába.) Nemcsak „megtúrta” maga körül a gyerekeket, de foglalkozott is velük: a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy lányait ő tanította, mikor magántanulók voltak (nagyobb türelemmel, mint a tanítónő végzettségű Holics Janka), majd valódi nagyapóként, Leányfalun, Móricz Imrét is ő tanította meg olvasni. Azt, hogy Móricz végleg lezárta gyermekírói korszakát, inkább a gyermekirodalom presztízsével magyarázhatjuk. Tendenciának látszik, hogy a korszak neves írói később nem tértek vissza a gyerekekhez, akkor sem, ha korábban sikeres gyermekirodalmi műveket hoztak létre (mint Molnár Ferenc a *Pál utcai fiúkat* vagy Karinthy a *Tanár úr kéremet*), és akkor sem, ha nem keltett az alkotásuk különösebb visszhangot (mint Móricz ifjúsági regénye): „a századelőn legjelentősebb íróink kezéből a világ legtermészetesebb dolgaként került ki gyerekkönyv is, a 20-as, 30-as években ez már kivételes eseménynek látszik, s inkább csak a műfordítás körében igaz.”²⁴¹

A *Pipacsok a tengeren* mára egy lett a századelő gyermekirodalmának elfelejtett művei közül²⁴² – már 1938-ban, amikor először

kötetbe került, a *feltámasztására* tett kísérletet az Athenaeum Kiadó. Nem került be az ifjúságnak javasolt olvasmányok közé, holott szerzője anélkül fordult benne a gyerekekhez, hogy „lehajolt” volna hozzájuk. Ahogy az előszóban írta: „úgy írok a kicsiknek, mintha nagyok lennének.”²⁴³ Arra a kérdésre, vajon egy mai kiskamasszal el lehetne-e olvasatni, nem könnyű válaszolni. Ellene szólhat, hogy a világ, amelyben játszódik, egy Tisza menti falu árvíz által veszélyeztetett környéke, ma kevés gyereknek lehet ismerős – de ugyanez elmondható a Pál utcai fiúk grundjáról is. Ami Móricznál feltűnő, és ami az ifjúsági regényektől eltávolítja a művét, az a főhős kisfiú magányossága: egyedül lesz a szeretett kislány megmentője, valódi „beavatott”, a természetbe őt bevezető felnőttet nem kap társul, és a gyermekközösség erejét sem érezheti meg. A főhősnek ez a világba vetettsége és szorongató magánya nem a népszerű ifjúsági regényekre, hanem Móricz más, felnőtteknek szóló műveire jellemző sajátosság.

Van viszont a regényben sok minden, ami gyerekregényként olvashatóvá tehetné – ilyen a képzelet és a valóság folytonos egymásbajátszása, például az, hogy a kisfiú az eperfa tetejéről még csak képzelet, hogy tengert lát, aztán a tiszai árvíz „valódi” tengerre változtatja a tájat, vagy az, hogy nagyapjának vendége, Csötöri uram úgy beszél, ahogy a vizeket duzzasztó özőnvíz folyik: „beszéde úgy zuhogott, hogy arról alig lehetett elhinni, hogy negyven nap, negyven éjjel előtt megálljon.”²⁴⁴ De olvashatóvá teszi a könyvet a humora is, ami remek részleteket eredményez:

„Úgy beszélt, hogy minden szónak elharapta a felét. Egyiknek az elejét, másiknak a hátulját, csak úgy találomra bökött ki egy-egy szótagot. [...]

– Hm! vtotk a Szszbdphják gitták. (Itt voltak a Szabados pulyák mind megitták.)”²⁴⁵

Persze, a könyv megírása idején Móricz nemhogy vicces kedvében nem volt, de egyenesen egyik legmélyebb tragédiáját, második

²⁴¹ KOMÁROMI 2005: 50–51.

²⁴² „a könnyen számba vehető, élő és halhatatlannak látszó remekművek (A Pál utcai fiúk, Tanár úr kérem stb.) háttérben elfelejtett könyvek garadáját teszi ki e félszázadnyi irodalom.” KOMÁROMI 2005: 9–10.

²⁴³ *Pipacsok a tengeren* 7.

²⁴⁴ *Pipacsok a tengeren* 33–34.

²⁴⁵ *Pipacsok a tengeren* 48–49.

kisfia halálát élte meg. Már az első Bandika halála óriási szomorúságot okozott, de ennek a Bandikának az elvesztése (mindkét kisfiú Ady Endre tiszteletére kapta a nevét) azt a szorongást is felkeltette Móriczban, hogy mi lesz, ha végleg gyermektelen marad. A regény megírása közben őt ért gyász a szövegbe is beépült, olyan „kiszó-lásként”, amilyenhez hasonlóakat majd, sokkal később, a *Míg új a szerelemben* írt bele. A regény utolsó előtti, *A csillagok alatt* című fejezetében olvashatjuk a következőt:

„És hiába voltam én gyermek, fejletlen értelmű fiúcska: úgy éreztem ennek a percnél boldog szépségét, hogy ma is, sőt bizonyára később aggkoromban is ezt a napot fogom legboldogabbnak tartani minden napjaim között.

Mint ahogy, ha a legrémesebb kétségbeesés napját akarom megkeresni, az elfásító és megdermesztő fájdalomnak, az összes életkedv pusztulásának, a boldogság utolsó csírája lehervadásának napját, a mai napra gondolok mindenha mára, mikor e sorokat írom, mikor sem szóra, sem tetterre, sem gondolatra nem érzek erőt; mikor gyermekemet s vele minden boldogságomat siratom.²⁴⁶

A századelő elfeledett gyermekirodalmával foglalkozó Komáromi Gabriella szerint a *Pipacsok a tengeren* egyik értékét éppen ez a fordulat adja: „Még nem igazán »Móricz« az, aki regényírásba fogott, és már Móricz Zsigmond tette le a tollat. »Útközben« eltemetett egy gyermeket, már a második fiút. [...] És a regény mindörökké őrizi ezt az irodalomtörténeti pillanatot.”²⁴⁷ Ez a szempont azonban legfeljebb az életmű iránt érdeklődőkben, és nem az esetleges gyermekolvasókban merülhet föl, ráadásul az íróvá válást, különösen Móricz esetében nem rajzolhatjuk meg ilyen egyenesvonalú, egy tragédián át meghúzható folyamatként. Nemcsak azt nem jelenthetjük ki könnyedén, hogy a *Pipacsok a tengeren* még afféle Vas Gereben-imitátorként kezdő Móricz a gyász hatására egy csapásra rátalált az „igazi” hangjára, de azt is nehéz lenne meggyőzően állítani, hogy létezne „igazi” Móricz. Hiszen később is egymás közelében születtek olyan egymással nehezen összevethető művek, mint a

Sárarany és a *Harmatos rózsza*, vagy, időben sokkal későbbi példával, *A boldog ember* és a *Rab oroszlán*. Az íróvá válásnak pedig Móricznál többféle története is összerakható: lehet a gyermekeknek szánt művektől elindulni, de az is elképzelhető, hogy a francia nyelvű tárcák fordítását tekintjük egyfajta felszabadító fordulópontnak – hiszen ez is Móricz útkereső, tétovázó, kezdetben csak pénzkeresésre használt, később viszont írói látás- és beszédmódjára is hatást gyakorló tevékenységei közé tartozott.

Felszabadult erotikus képzelet

Egyes írók (meg mást foglalkozást űzők is) a pályakezdés idején, különösen, ha az hosszúra nyúlik, egészen meglepő feladatokra képesek vállalkozni. Így tett Móricz Zsigmond is, aki 1907 novembere és 1908 tavasza közt a Pesti Hírlap számára francia tárcákat fordított, naponta. Jól ugyan nem, valamennyire azonban tudott franciául, arra pedig alkalmasnak érezte magát, hogy magyarul szövegeket hozzon létre. Megszólalni feltehetően nehezen tudott volna bármely idegen nyelven, mivel nem gyakorolta egyiket sem, és zavarhatta is megszólalásának gyenge minősége. De érettségi vizsgát tett németből jó, franciából jeles eredménnyel – onnan is tudhatták ezt a korabeli olvasók, hogy a Színházi Élet 1930/8-as számának egyik írásában Karinthy Frigyes, neves íróársai bizonyítványait elemezgetve, Móricznál épp a nyelvekből szerzett jegyeken humorizál. A *No de kérem, tanár ur! Avagy Osztályozom a bizonyítványokat (Tanárvizsga az irodalomtörténet színe előtt)* című írásban voltaképp azt boncolgatja Karinthy, megróhatók-e az írók egykori tanárai azért, mert nem ismerték fel a későbbi tehetséget. Móriczról a következőt írja:

„Csupa jeles, két jó, görögből és németből.

Sebaj! Oda se neki!

A görögöt nem kell pótolnia – ami pedig a nimötöt illeti, arról ugyanis tudnivaló, hogy huncut, kell a kutyának! Lám, franciából jelese volt, írásbeli dolgozatainak külalakja pedig *rendes*.

De milyen *rendes*!

Hát még a belbecse!

Jók voltak még dr. Pauncz igazgató és Karácson Béla osztályfőnök, mindhalálig!”

²⁴⁶ *Pipacsok a tengeren* 101.

²⁴⁷ KOMÁROMI 2005: 199.

1903-ban még meglehetősen közel volt ez az érettségi – és ekkor találta ki Móricz, hogy vállalkozik Molière összes drámájának lefordítására. Merész és önbizalomról árulkodó terv volt ez, kiáltások mintha azt a fordításméleti tételt vette volna egészen komolyan Móricz, hogy a jó műfordításhoz a célnyelv ismerete a legfontosabb. A hagyatékban fennmaradt és a Szépirodalmi Kiadó életműkiadásában meg is jelent az a feljegyzés, amely a *Terv Molière összes vígjátékainak lefordítására, amit méltóságos Rákosi Jenő megbízásából Móricz Zsigmond végezne* címet viseli. A nagyszabású vállalkozásból aztán szinte semmi nem lett, pontosabban: ez a valójában el nem végzett munka referenciaként szolgált akkor, amikor a Pesti Hírlapnál francia tárcák fordítására felkérték. Hiszen Molière fordítójának miért is esett volna nehezebb könnyed, frivol francia tárcákat magyarrá átültetni?

Móricz maga később nem dicsekedett el ezzel a tevékenységgel, az öccsétől tudhatjuk meg, hogyan csinálta meg a fordításokat: „Molière-fordítónak ismerték, de nem tudott ő valami jól franciául. Szakadatlanul szótárazni – ahhoz meg se kedve nem volt, se ideje. Így azt a technikát fejlesztette ki, hogy a villamoson meg hazafelé menet, akár séta közben is vagy bent a szerkesztőségben elolvasta a tárcákat, annyit megértett belőlük, mi történik a személyekkel: akkor nekiült, és erre a vázra írt egy tárcát.”²⁴⁸ Ez a tevékenység több szempontból is hasznos volt: egyrészt naponta olvasott olyan, a szerkesztőségbe járó francia lapokat, mint a *Le Journal*, *Temps*, *Figaro*, *Excelsior*, másrészt meg kellett tanulnia rendszeresen és gyorsan dolgozni, harmadrészt rá kellett jönnie, miként lehet „franciás könyvedséggel” írni. Nem melleleg pedig azt is gyakorolhatta, hogyan lehet erotikáról, testiségről beszélni, hiszen a „szerkesztőségi irányítás csak annyi volt, hogy a tárcák legyenek mennél csipősebbek.”²⁴⁹ Móricz Miklós elmondása szerint a következő év tavaszán lett elege ebből a minden bizonnyal megterhelő munkából (illetve ekkortájt kezdett a „rendes” írói karrierje megindulni), így át kívánta adni öccsének a megbízatást. Arra viszont már nem került sor, hogy Móricz Miklós is francia fordító legyen, vége lett a frivol francia tárcák korszakának: „1908-ban az történt, hogy Szomory Dezsőt államfog-

házra ítélték malac-tárcái miatt, amelyeket a Fidibuszban követett el. Erre a Pesti Hírlap szerkesztősége is megriadt, s kiadta az új jelzőt: a francia tárcáknak illedelmeseeknek kell lenniük!”²⁵⁰

A Móricz fordította tárcanovellák után egyszerre könnyű és nehéz nyomozni: könnyű, hiszen a francia tárcák valóban szinte naponta jelentek meg ebben az időszakban, az elsőt az 1907. november 2-i, szombati számban találtam meg. Jól meghatározható, melyik „a” francia tárcá az adott lapszámban (vagyis nem közöltek naponta „egy-két franciából fordított tárcaszerűséget”, ahogy Cziné Mihály írja). Ha viszont azt szeretnénk megállapítani, valóban Móricz Zsigmond fordította-e valamennyit, miként testvére állítja, megnehezedik a dolgunk: az írárok fordítója ugyanis, akkoriban egyáltalán nem szokatlan módon, sehol sincs feltüntetve. Lehetne akár igaza Cziné Mihálynak abban, hogy „[n]em valószínű, hogy valamennyit Móricz fordította volna, havi száz koronáért nem kívánhattak annyi munkát”,²⁵¹ de bizonyítani sem ezt, sem az ellenkezőjét nem lehet. Hiszen miért ne kívánhattak volna ennyi munkát egy névtelen pályakezdőtől? Mindenesetre a tárcákon nincs mit „feltárni”,²⁵² hiszen teljes határozottsággal nem tudjuk őket Móriczhoz kötni – attól tartok, sem most, sem később nem juthatunk el ilyen bizonyossáig. Stílus fogódzóink is aligha lehetnek, vagyis nem mutathatunk rá azokra az írárokra, amelyek „móriczosan” hangzanak, hiszen az egységes és kiforrott stílussal még *nem* rendelkező író fordításai ezek – ha egyáltalán ő volt a fordító.

Végigolvasni mégis érdekes volt ezeket a tárcákat, hiszen a fordítás, az olvasás, az újságírás, a gyerekeknek szóló művek írása mellett a legfontosabb „íróiskolaként” is felfoghatóak. És, ahogy Móricz Miklós írja, „Zsigmondunknak nemcsak a stílusa szabadult fel, hanem erotikus képzelete is”, vagyis valószínűsíthető, hogy a *Sárány*, *Az Isten háta mögött*, az *Árvalányok*, *A fátyla* erotikája mögött az így megszerzett felszabadultságot is látnunk kell. Az is érdekes egyébként, ahogyan, jóval később, a *Forr a borban*, összekapcsolja Móricz a francia nyelvet és a nyelvtanulást az erotikával. A regény

²⁴⁸ MÓRICZ Miklós 1959: 404.

²⁴⁹ MÓRICZ Miklós 1959: 405.

²⁵⁰ MÓRICZ Miklós 1959: 407

²⁵¹ CZINÉ 1960: 261.

²⁵² „A tárcák névtelenül jelentek meg a napilapban, jelenleg még feltáratlanok.” CSÉVE 2005c: 32.

egyik nevezetes jelenetében Nyilas Misi próbálja franciára tanítani a szép Irénkét, és attól jön izgalomba, hogy a lány már nem szolgálai módon ragoz, hanem – franciául beszél:

„– Verbes, réfléchis...ou pronominaux... visszaható igék, úgy-e?... vegyük pl. ezt az igét: se tromper, csalatkozni, megcsalódni.

– Az jó.

– Indicatif. Présent. Je me trompe...

– Tu te trompes – nevetett Irénke.

Furcsán nézett rá, s nem folytatta.

– Il se trompe, elle se trompe... – sürgette Misi.

– Je me trompe... mais tu te trompes... aussi... – mondta a lány, s elkapta a szemét.

Misi előtt fellobbant valami láng. Nem ragoz, hanem beszél.

Elöntötte a kéj, újra felállott, körülment az asztalon, mintha csak sétálna, hogyha valaki figyelemmel kíséri, szintén elle se trompe... álljon elő. A lány fölött megállott, lenézett rá, meglátta könnyű blúzá, melyen meglehetősen nagy kivágás volt, s valami démoni ötlettel, amit sohasem tett fel magáról, belenyúlt, a kezét beleeresztette a mélybe, s megfogta a lány mellét.”²⁵³

A Pesti Hírlapban 1907-1908-ban megjelent francia tárcák közt alig akad olyan, amelyben a testi szerelem ne jelenne meg. Mintha valamennyi szereplőre illenék az a mondat, amelyet *A légyott* című, 1908. január 2-i szövegben olvashatunk, egy egyetemista fiúról: „heves vérenek és merész fantáziájának nem volt elég a boldog, de nagyon is plátói szerelem”. (Ennek a tárcának egyébként nemhogy fordítója, még szerzője sincs, csak annyit tüntettek fel, hogy franciából készült a fordítás.) Megcsalás-történetek, törvénytelen gyerekek, fiatal nejüket teherbe ejteni és kielégíteni képtelen férfiak, erotikus álmok sorjázta a lapban nap nap után. Gyakori a halál és az erotika összefonódása is – az egyik tárcában (1907. december 20. péntek, 22., Irénée Mauget: *Szomorú ébredés*) egy tengerész, miközben bárkájában a tengerre száll, a parton pedig anyja és menyasszonya várják, elalszik, erotikus álmot lát, a halála pedig épp az álomban megélt behatolás pillanatában következik be:

²⁵³ Forr a bor 491–492.

„A bolygó tengerész alszik...

Pierre és menyasszonya kijöttek a templomból; valóban mentek át a réten, az alkonyodó estén. A nőcske szemérmesen, szépen hallgatta a szerelem lázas szavait, amelyeket Pierre suttogott a fülébe... És ő kereste a virágos szokat, de nem találta. Hirtelen ihletszerűen gondolta: a csók jobban elmond mindent, mint bármennyi szó.

Átkarolta... eleinte szeliden, majd mindig hevesebben... karjai átfonták a könnyű termetet és ajkai egybeforrak a lányéval, az ő édes feleségével és kezei gyorsan fosztották le róla a ruhát.

Mit, ő a habokon feküdne? Oh! Bizonyára a test érintése okozza ezt a hűvösen csiklandozó érzést.

Vizmormogást hall?

Talán forrás csörög mellettük!

Hullám ez?

Csak a galagonya hulló levelei.

Ez a lágy ringás?

A szél ingatja körülöttük az ágakat. Ajkai a Colinette ajkain!... most hatol be a szerelem mysteriumába... most...

A bárka vízzel megtelten lebukott, elmerítvén az álmodozót.

Két asszony sir az elhagyott parton. Várva, hiába várva a halászt.”

Egy másik, talán még merészebb, ugyancsak szerző nélküli, *Virasztók* című tárcában, amely, kicsit meglepő módon, karácsonykor, azaz 1907. december 24-én jelent meg, két öregedő férfi beszélget egy kávézó teraszán egykori kalandjairól. Egyikük meséli el, hogyan tette magáévá haldokló barátja feleségét, épp a férj halálának éjszakáján:

„Egyik gyötrelmes éjszakán, mikor a haldokló arca már megjegyed, s mikor a pokol ezer ördöge csatázott az ég ezernyi szeme előtt, s a halál szellemét éreztük közöttünk, fölöttünk lebegni, láttam, hogy Jeanne sápad, remeg s csaknem elájul...

Felfogtam, karomba ölelve s bevitettem a szomszéd szobába, távol az ágy kínos látványától, mely örülségre vitte...

Ösztönszerűleg simult vállamra, az ifjúság, az erő, az élet nagy mohóságában, bennem érezte meg azt; bőre nyirkos volt, a lámpa világán csillogott izzadsága; fekete szemei érces fényt szórtak, hajfűrtjei remegtek, mintha aranyporral lettek volna behintve. Éreztem mellemen

keble lihegését, pillái remegtek, ajka elfehérült; ez az odaadás aggasztó volt; a magánosság, a haldoló [sic] szobájának kínos érzelmei, a végtelen fáradtsága valami bizarr szerelmet ébresztettek bennünk, valami kimondhatatlan túlizgatását idegeinknek...

A szenvedély szele s az örültség ragadott meg. Elfeleedtünk mindent s ajkaink csókban forrtak össze, míg kint bömbölt a vihar s a szomszéd szobában hörgött a haldokló...

A kielégítés után, mikor szivszorongva s szégyenkezve visszamentünk Paul szobájába, épen utolsót sóhajtott ő.

Jeanne nem szólt többé. Az eltemetés után a legnagyobb buzgalommal végeztem el ügyeit. Ugy hagytam el a kastélyt, hogy adieut sem tudtam mondani neki... Sohasem láttam többet.

És a Pousset terrasán, míg nevettek a hallgatók, Lucien B... abszinthjét fölhajtva, mélyet sóhajtott."

Hogy ezekben a tárcákban ott van-e Móricz Zsigmond, nem könnyű megmondani – az életmű egyes darabjaiban viszont határozottan érződni látszik ennek a „rabszolgamunkának” a tapasztalata. És a sok, nem különösebben kimunkált tárca közt találtam olyat is, amelyik határozottan beleillik a Móricz-életműbe. Az 1907. november 15-én megjelent tárca (S. Solari: *A kalász*) főhőse egy katona, Nathan Martin, aki viszonzatlanul szerelmes Catherine-ba. Miután a katona sebesülten hazatér, a lánnyal egy rozsmezőn találkozik, szerelmet vall neki, de Catherine újra nemet mond. Végül viszont a rozstábla – vagy a nyelves csók – meggyőzi a lányt:

„Leszakított egy kalászt és szétdőrsölte kezében. A puha, nagy duzadt szemek benne maradtak.

A leány odanézett. Ugy látszott, megpuhult ő is.

A legény szájába vett egy pár szemet s ajkaival nyomta szét a puha fehér tejes magot.

Hirtelen merészen átölelte a leány fejét s ajkát a magáéhoz szorítva, szájába adott egy szem magvat.

A leány nem küzdött az erőszakosság ellen. Elharapta az édes szemet s nyelvével megízlelte azt.

– Kell, kell? – kérdezte lihegve a férfi.

– Mennyi rozs, mennyi aratni való. Ez mind a tiéd lesz. Az új házban, az új rozs... Kell?

S a leány mintegy megbűvölve szólt csöndesen:

– Igen."

A kilenc éven át különböző egyetemekkel próbálkozó, Nagyapóként tevékenykedő, „malac tárcákat” fordító, népmeséket gyűjtő Móricz, aki mindeközben két kisfiát is eltemette, később már az írósághoz szükséges előkészületként gondolhatott vissza életének erre a szakaszára. De megélni ezeket az éveket, úgy, hogy nem tudhatta, sem ő, sem a környezete, eljön-e az az idő, amely indokolttá teszi és értelmessé változtatja az egyenként nem túl dicsőséges tevékenységeket, nem lehetett számára könnyű.

Nyugat csapatjának keleti zászlaja

Móricz Zsigmond a *Hét krajcár* című novellával robbant be az irodalomba: ha az életpályát összefoglaló fejeletet kellene kikerekítenünk, ez a mondat szinte biztosan elhangzana, valahol az elején. A *Hét krajcár* hosszú ideig nemcsak a pálya kezdete, de a Móriczsal való megismerkedés nyitánya is volt a magyar olvasók nagy része számára: a novellát már az általános iskolákban tanították, kialakítva bennünk a nyomorgó, beteg anya mellett felnövekvő író képét. (Bár a *Hét krajcár*ban valamilyen Soósékat emlegetnek, gyerekként elég könnyen túlteszünk magunkat ezen, és azonosítjuk az egyes szám első személyű megszólalót az íróval; a köhögő anya szájából kiömlő vér pedig meglehetősen elborzasztó hatást fejt ki, aligha csinálva kedvet a szerző más műveihez. A jelenet feltehetőleg erősebben sokkol minket, különösen, ha gyerekként szembesülünk vele, mint egy korabeli olvasót, hiszen a tuberkulózis mára, a tüneteivel együtt, alig ismert betegség lett.)

Nehezen tudom elképzelni azt az olvasót, aki még a folyóirat első, lázas, izgalmas évében, amikor csak úgy sorjáztak az új tehetségek, hiszen feltűnt többek közt Babits Mihály, Csáth Géza, Tóth Árpád, egyszercsak kinyitotta az 1908. október 16-án megjelent lapot, a Nyugat huszadik számát, és meglátta benne egy ismeretlen író novelláját, a *Hét krajcárt*. Bár van, aki megpróbálta visszatekintve, 1927-ben rekonstruálni, milyen hatást gyakorolt rá egykor a szöveg: könnyű azonban belátni, hogy Kosztolányi Dezső nem tekinthető átlagolvasónak, és ő sem képes arra, hogy elfelejtse mindazt, amit a Móriczsal és műveivel való találkozásai során közel 20 év alatt megtapasztalt. Ennek ellenére érdemes megnézni, hogyan emlékezett vissza Kosztolányi akkori élményére, megkísérelve külön kezelni első találkozását a szöveggel és azt, hogy a számára később a novella Móricznak, az írónak a jelképévé vált: „Idéznem kell akkori érzésemet, tisztáznom kell, hogy mi hatott rám annyira. Mindenekelőtt meglepett a hang biztossága, a szűkszavúsága, mely művészre vall, az erő és egyszerűség, mely nem magyarázza, hanem varázslatosan megláttatja, érzékelteti az életet. Ugyanakkor azonban megdöbben-

tett valami más, ami túl van a mesterségen, a szemérem előkelősége, a kacaj és vér együtt. Ezt az elbeszélést többnek tartottam művészi munkánál. Egy nagy költő első jelentkezésének éreztem, aki hétköznapi tárgyak között a XX. század népmeséjét írja, egy szürke tündérregét.”²⁵⁴ De ne ringassuk magunkat illúziókba: egyetlen novella mégoly rangos folyóiratban történt közlése már a XX. század elején sem volt elégséges a felfedezéshez. A *Hét krajcár* a folyóiratbeli megjelenés után nem sokkal, 1909-ben kötetben is megjelent, a valódi visszhangot, az elismerő kritikákat és az olvasói sikert ez a könyv hozta el. Egy folyóiratszám végigolvasása már akkoriban is leginkább szóbeli reakciókat váltott ki – a *Hét krajcár* első megjelenése és első olvasata éppen Móricznak köszönhetően változott ma is megismerhető történeté.

Móricz számára a *Hét krajcár*nak ugyanis valóban nagy jelentősége volt: hosszú sikertelenség végét jelentette, az egyre elkeseredettebb helykeresés megnyugtató lezárását. Nem csoda, hogy a történet leírásakor Osvát Ernő a beavatást végző főpapként, apaként (csak emlékeztetnék rá: Osvát három évvel volt idősebb Móricznál) jelenik meg. Szimbolikussá válik a régi novella kicserélése is az új szövegre: mintha ez a gesztus mutatná meg, hogy Móricz „átlépett” a népnemzeti iskolából a modernekhez. Ráadásul az egész jelenet, legalábbis Móricz 1923-as, Osvátot köszöntő írásában, a tökéletes kommunikációt valósítja meg: Osvát és Móricz egymás szeméből olvasnak, szinte szavak nélkül értik egymást. Osvát és a *Hét krajcár* találkozása pedig egy boldog (bár némileg egy vámpír és áldozata együttlétéhez közelíthető) szeretkezéshez válik hasonlatossá:

„Elek Artúr rögtön vitt másnap a szent New Yorkba, ahol várt a főpap...”

Ott találkoztam először Osvát Ernővel. [...]

Hallatlan udvarias volt, nem egy társaságbeli úriember udvariassága, egy apa gyöngédsége, aki fogadja a megjött fiút...

Nagy pápaszeme volt, s már deresedett, kévében fésülte fel a hajak ezüstjét, mintha ezüst termett volna magas homlokán. Nézett s mosolygott. Soká nézett, s nem szólt, csak megfigyelt a pápaszemén át, s valami

²⁵⁴ KOSZTOLÁNYI 1977: 272. Az írás eredetileg a Nyugatban jelent meg, 1927. június elsején.

együtt fakadt közös titok, valami egymásrataláltak ösismeretsége volt azonnal jelen.

Még meg sem szólalt. Már megelőztem. Zsebembe nyúltam, s odaadtam az új írást. [...]

Az arca feszült volt, görcsösen feszült, minden idegszál, minden izom megfeszült rajta – a szeme kidagadt, az üveg lencséjén túl fantasztikusan kidagadt vámpírszemek, kis barna karika, nagy fehér gömbök, feszült idegszálak remegtek meg néha arcizmain...

Mint egy nagy kielégülés után, lankadtan lélegzett föl, hogy befejezte. Rám nézett; komolyan, élesen...

S én, akinek az írását ez napig mindenütt visszaadták, ugyanolyan komoly, harcos, vad lázzal néztem vissza rá.

Akkor levette a szemüvegét, s letette az asztalra.

Benyúlt a zsebébe, s azt mondta kurtán:

– Kedves barátom, engedje meg, hogy az előbbi írását kicseréljem ezzel.²⁵⁵

A *Hét krajcárral* Móricz nem egyszerűen az irodalomba lépett be, de „keleti zászlóként” a Nyugat folyóirat köréhez is csatlakozott: ennek az egymásratalálásnak az összetettségét érdemes külön megvizsgálni.

Egy barbár Európában

Móricz írói pályája és személyes életútja miatt erősen szimbolikussá vált nemcsak a *Hét krajcár* című novella mint nyitány, de a Nyugat folyóirathoz csatlakozás is. A Kelet-Magyarországról származó, majd Nyugatra vándorolva budapesti íróvá váló Móricz földrajzi értelemben mindenképp, de a számára legfontosabb intézmények önmeghatározó elnevezését illetően is a két pólus között mozgott, pályáját a Nyugaton kezdte és a Kelet Népénél fejezte be. Ha megnézzük, a kelet-nyugat ellentétpár mennyi jelentéssel terhelten jelenik meg Móricz esszéiben, egyes szépirodalmi műveiben, illetve a korszak irodalmi harcaiban, írói önmeghatározásaiban, nem lehet kérdéses, hogy az oppozíció értelmezése nélkül sem Móricz útja és identitásteremtő szándéka, sem a Nyugat folyóirat korabeli helyzete, a körülötte zajló viták nem érthetők meg.

²⁵⁵ Tanulmányok I. 442–443.

A Nyugat első időszakát az 1908-tól 1914-ig tartó időszakra szokás tenni – ugyanekkor alakult ki az a tág értelemben vett intézményrendszer Magyarországon, amelyet Bourdieu nyomán *irodalmi mezőnek* nevezhetünk: „Ha Pierre Bourdieu mezőelméletét hívjuk segítségül, látjuk, a 20. század első évtizedében nálunk is megszerveződött a saját belső törvényszerűségekkkel és értékhierarchiával rendelkező irodalmi mező. Miközben a 19. századi könyvpiac ipari méreteket öltött, a piaci logika által szervezett és a rövid távú megtérülést szem előtt tartó tömegtermelés csatornáival párhuzamosan megjelentek a gazdasági szempontoknál az írók egymás általi elismerését fontosabbnak tartó irodalmi »termelés« csatornái is. Az írók egymás általi megítélése mint az irodalmiság garanciája az irodalmi mező önállóságának hangsúlyozására szolgál. Az irodalmi mezőt soha nem látott mértékű belső feszültség kezdte jellemezni: egyik pólusa a külső elvárásokra – a hatalom, a sajtó, a piac és a politikai pártok elvárásaira – is nyitott maradt (heteronómia), másik pólusa a »belső értékek« védelmét tekintette feladatának (autonómia). A *Nyugat* indulása utáni időszak 1914-ig az irodalmi mező heteronómiáját és autonómiáját képviselő erők küzdelmével jellemezhető, mely végül annak újjászerveződéséhez vezetett.”²⁵⁶

Móricz számára a Nyugathoz csatlakozás váratlan és nehezen feldolgozható fejlemény volt, nem véletlenül lett a visszaemlékezéseiben Osvát beavató gesztusa mindig valamely csodához hasonló. Hiába beszélt az irodalomba lépéséről Móricz mindig úgy, mint a hosszas várakozás után mesészerű hirtelenséggel bekövetkezett fordulatról, modernné válása, a régi, népnemzeti iskolától való eltávolodása, a XIX. század irodalmi normáin való túllépése nem következett be egyik pillanatról a másikra. A kettősség, a hezitálás régi és új közt, ahogy Móriczot, úgy a Nyugat egészét is jellemezte a kezdeti időszakban: „a korban az írók, újságírók több különböző fórum munkatársai is voltak. Hol egzisztenciális okokból, hol presztizsvágyból, hol a modernitással szembeni bizalmatlanságból, illetve sok más indíték miatt a Nyugat több szerzője az »ellen-Nyugatok« valamelyikébe vagy a konzervatív napisajtóba is írt, sőt esetenként munkatársi szerepet is vállalt.”²⁵⁷ Móricz, Elek Artúrral

²⁵⁶ BALÁZS 2009: 27–28.

²⁵⁷ BALÁZS 2009: 28.

együtt, a Tisza Istvánhoz közelálló Újság szerkesztője volt, még azt követően is, hogy csatlakozott a Nyugat csapatához. Azé az orgánus, amelynek 1912-es karácsonyi számában Beöthy Zolt különböző területek élére kijelölt egy-egy „nemzeti és művészi szempontból egyaránt egészséges fejlődéssel” biztató vezéregyeniséget: a regény legfontosabb alakja szerint Herczeg Ferenc, a drámáé és novelláé Molnár Ferenc, a költészeté Kozma Andor volt – látjuk, Nyugathoz tartozó egyáltalán nem volt köztük. A cikk nyomán kialakult vita aztán a Magyar Figyelőbe helyeződött át, a csatát pedig Fenyő Miksa és Herczeg Ferenc folytatták. Herczeg a Nyugat csapatát szerette volna megosztani, egyben gyengíteni az új irodalmat, ennek érdekében osztotta őket „tehetőségekre” (ide került Móricz is) és „tehetségtelenekre”: ezek voltak a „Fenyő Miksák”.

De volt ebben a kezdeti időszakban olyan esemény, amely jelképi erővel is megmutatta, hiába minden elszánás, a Nyugat gárdája nem lett egy csapásra „modernné”: Hatvany Lajos és Osvát Ernő voltak a főszereplői a Nyugat egyik legkülönösebb konfliktuskezelő eseményének, a belső irodalmi vitát lezáró *kardpárbaj*nak. A *meghasonlottság*, amit ez a kardpárbaj jelképi erővel mutat meg, a Nyugat történetében mindvégig, és a lapnak ebben a korai időszakában is jelen volt: a Nyugat megindulása pillanatától viták keresztútjében állt, az „ellen-Nyugatoknak” nevezhető lapokban és a napisajtóban folyamatosan támadások érték a nyugatosokat. De a Nyugat mellett más fórumokhoz (akár az „ellen-Nyugatokhoz”) kötődés és a belső viták ellenére rendkívül fontos és a Nyugat erejét mutató jelenség az a szolidaritásvállalás, amit a mai helyzetből visszatekintve csak irigyelhetünk a lap alkotógárdájától. Bármennyire beszélhetünk kétegyesről, elköteleződések részleges visszavonásáról, fontos ésszen tartanunk, amit Tverdota György megállapít: „A kilengések amplitúdója sohasem nőtt akkorára, hogy a meghasonlott nyugatosok egyik végleten felmondták volna a modernség konszenzusát, vagy a másik szélső ponton önmérsztő töprengéseiktől megszabadultak volna. Létrejött egy dimenzió, amelyben a felsorolt szerzők tartósan berendezkedtek: a meghasonlás dimenziója.”²⁵⁸

Az 1908 és 1914 közti időszakban szolidaritási akciók főhősévé vált többek közt Karinthy, Szabó Dezső, de azt is megtudhatjuk, hogy

a nevezetes kardpárbaj körüli események idején Kosztolányi figyelmeztette Hatvanyt: „a sajtó elkezdte terjeszteni, szakadás van a modernnek között.”²⁵⁹ Móricz maga is részese lett egy ilyen „szolidaritási akciónak”. A Nyugat 1913. évfolyamának 22. számában Szini Gyula tett közzé egy nyílt levelet, amelyet a Nemzeti Színháznak a Csokonai-dramát ért támadására válaszképpen írt: Szini az ázsiai irodalmi viszonyokat panaszkolta fel ebben a levelében, és kiállt Móricz tehetsége mellett. Mindennek azért is van különös jelentősége, mert Móriczot már ebben a kezdeti időszakban is sokszor kívánták leválasztani a Nyugat alkotógárdájáról a különböző sajtópolémiaikkban.

Móricznak a Kelet-Nyugat ellentétpárhoz való viszonyát, a dichotómia nála is megfigyelhető sokrétű értelmezését csak a korszakba belehelyezkedve érdemes tehát szemlélni. A némi vita után meghozott döntés, hogy a modernség legfontosabb fórumaként számontartott folyóirat (amelyről ugyan többen leírták már, hogy mind előzmények nélküli felbukkanása, mind modernsége és a korszak európai irodalmi irányzataival való szinkronitása megkérdőjelezhető) neve éppen a Nyugat lett, meghatározta azt, hogy a korszak irodalmi (és ezzel összefüggésben politikai) vitáinak egyik vizsaterő szolama a Kelet-Nyugat szembenállás legyen. (Amikor Fenyő Miksa és Osvát a lapalapításról folytatott egyik megbeszélésen a Café Hangliban találkoztak, Osvát zsebe papírfecnikkel volt tele, rajta az induló folyóirat lehetséges neveivel²⁶⁰ – kérdés, mennyiben nőtte volna ki magát uralkodó szólammá a Kelet-Nyugat ellentét, ha másik fecni mellett döntenek.) Hiszen a Nyugat így az újjal, az újdonsággal, az új irodalommal lett azonosítható, szemben az elmaradottal, a régi, meghaladott irodalommal, az önmagából a keletiességet árasztó magyar ugarral. És lehetett ugyanakkor a Nyugat folyóiratot érő számtalan támadásban a *nyugati* szitokszó, amely így a nemzetietlenséget, a magyartalanságot, egyúttal a dekadenciát vagy akár az erkölcstelenséget is jelentette. Horváth János híres, 1910-es Ady-bírálatában például, amely az új irodalom első tudományos, elismert irodalomtörténészről származó értelmezése volt, és amelyet többnyire a nemzeti-nemzetietlen, idegen-magyar, zsidó-magyar ellentétpárok kontextusában szokás értelmezni,²⁶¹ felfi-

²⁵⁸ TVERDOTA 2008: 196.

²⁵⁹ BALÁZS 2009: 297.

²⁶⁰ FENYŐ Mario 2001: 66.

²⁶¹ BALÁZS 2009: 122.

gyelhetünk arra is, hogy megjelenik benne a „Nyugat-majmolás” vádjá, az „érzéki Párizs” elítélése is.

A Kelet-Nyugat ellentét, esetenként Európa-Ázsia változatban, a Nyugat folyóiratot tárgyaló irodalom- vagy akár művelődéstörténeti munkákban is gyakran felbukkan, Hanák Péternél például a következőképpen: „A Huszadik Század és a Nyugat nemzedéke – és hadd soroljuk talán megengedhető ökonomikus tömörítéssel e két folyóirat köré a magyar progresszió minden nagy alkotóját – a századelő tizenöt évében csodát tett. Itt, ahol Ázsiát álmodott és termelt a föld, utolérte Európát.”²⁶² Mindenesetre az induló Nyugat, ha most a lap 1908-as évfolyamára gondolunk, sokféleképpen játszotta ki a Kelet-Nyugat ellentétet. A lap első számának (amely voltaképpen még 1907 végén jelent meg) indító írása Ignotustól a *Kelet Népe* volt – itt a magyarság a Kelet népeként határozott meg, amelynek útja elkerülhetetlenül Nyugatra vezet: „A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart. Kelet népének is ez az útja, s ha járja: azon nap alatt jár, annak az emberiségnek felese, annak a történelemnek alakítója, mint a legnagyobb nemzetek.”²⁶³ Már itt is látszik, hogy a Nyugat az indulásakor nemcsak irodalmi, de társadalmi szándékként is megjelölte ezt a „Nyugatra tartást” – ugyanebben az első lapszámban volt olvasható Ady Endre *A magyar Pimodán* sorozatának első darabja: „Fél-lelkűek lehettünk mint szép és harcias barbárok is már s nem ok nélkül, sőt jogos keserűséggel döngöttük a kultúrák Bizánc kapuját s kellemetlenkedtünk a nyugati Európának.”²⁶⁴ Szintén az 1908-as évfolyamban közölték Hegedüs Gyula recenzióját Oláh Gábor *Keletiek Nyugaton* című könyvéről. Ez a könyv három Nyugatra utazó magyarról szól, és ezzel összefüggésben Oláh Gábornak a nyugattal, tágabb értelemben a modernitással való szembenézéséről: „Nyugaton csüggve minduntalan a szemébe tűnik a piszkos Kelet, az átkozott és isteni faj: hazája és népe. De még akkor sem hisz, még akkor is tagadni próbál, amikor a lelke már meg van győzve: és elmegy Nyugatra bizonyosságért. És Nyugaton belesüppedt lelkébe a végzetes bizonyosság és Nyugat kincsei előtt sír és fogait csikorgatja a szomorú barbár.”²⁶⁵

²⁶² HANÁK 1988: 153.

²⁶³ IGNOTUS 1908: 3.

²⁶⁴ ADY 1908: 22.

²⁶⁵ HEGEDÜS 1908: 445.

Hegedüs Gyula önmagát is a „keleti lélekkel” bírók közé sorolja záróképpen: „amikor először éreztük a Nyugatot keleti lelkünkben, éppen olyan naivan sírtunk és éppen annyi túlzással káromkodtunk, mint most Oláh Gábor.”

Már ebből a néhány példából is látszik, hogy a Kelet-Nyugat dichotómia éppen a pályájukat a Nyugat indulása körül kezdő alkotóknál szinte túlterhelte vált, annyiféle jelentés rakódott rá. Móricznál magánál is megjelenik ez az ellentétpár, hol a magyar néphez, hol a magyar irodalomhoz kapcsolva, hol egyfajta identitásképzés részeként. Móricz a keletiségre és a Nyugathoz tartozásra egyszerre épülő identitása vélhetően szorosan összefügg azzal, hogy Móriczot mások is ebben a kettőségben látták és láttatták. Ady Endre például 1911-ben a Nyugatban megjelent, *Levél-féle Móricz Zsigmondhoz* című (nem esztétikai értéke miatt, sokkal inkább a Móricz-Ady viszonylatban „újrájátszott”, általuk is többszörösen reflektált Arany-Petőfi irodalmi kapcsolatot megmutató gesztus miatt érdekes) versében a következőképpen:

„Rád furcsa emberek furcsán figyelnek:
Ma te vagy a tévő és jótékony gyermek,
Nyugat csapatjának keleti zászlója,
Mi nagy csatázásunk nagy igazolója,
Néha kényeskedő, de magyar hatalmú,
Nyugatba tört magyar s duzzadt bizodalmu,
Papnak indult lélek, de szabad, pacsirtás
Szentírásos ember, kinek szent az írás.
Ma te vagy a magyar s rendkívüli követ,
Ma benned sarjadnak az ős magyar tövek.
Ha tán bolonditnál s igazi se volnál,
Mert szépen hazudtál, engem igazolnál.”²⁶⁶

Móricz önmeghatározásában és mások róla alkotott képében tehát mindkét pólus jelen volt. A Kelet-Nyugat ellentét azonban nemcsak Adynál, de az Adyt támadóknál is felbukkant: Horváth János szerint a keleti és a nyugati pólushoz közeledés egyaránt káros, pusztító lehet a magyar kultúrára. Ahogy Balázs Eszter írja, Horváth Já-

²⁶⁶ Ady 418–419.

nos végül „a »Párizs« és a »Gangesz« metaforákat használta kulcsul Ady szellemi forrásvidékeinek értelmezéséhez. A »keleti vadság« (»primitív gyermekdedesség«) és a »nyugati kéjencség« (»művészi rafináltság«) egyesül Ady verseiben, melyek közül mindegyik káros, az egyik a testre, a másik a lélekre.”²⁶⁷ Ez az akkorra már rögzültni látszó kép bukkant fel az 1911-ben induló Magyar Figyelő (az egyik „ellen-Nyugatként” számontartott folyóirat) Herczeg Ferenc által írt vezércikkében is: a két pusztító erő, vagyis a Kelet és Nyugat közt hánykolódó magyar kultúráé. Ugyanaz a két pólus jelent meg tehát Herczegnél, ami ott volt már Ady az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című, sokak által a Nyugat programadó írásának tartott esszéjében is: „Kompország megindult dühösen Kelet felé újra: egy kis sarka leszakadt a kompnak, ott maradt a nyugati partok táján vagy tízezer emberrel; mi lesz ezekkel? Aranyas felét nem bánjuk, aranyuk partra veti őket valahol Nyugaton, nem kénytelenek érezni, hogy nincs hova menni. Hogy elnyeli őket a magyar tatárság, a valóság, melyre, íme, ma ébrednek szegény magyar Ripek, hogy ez elnyeli őket.”²⁶⁸

Fontos azt leszögezni, hogy a Kelet-Nyugat ellentétpár nem értelmezhető olyan egyszerűen, hogy az egyik pólusra a modernitást, az újat, az európaiat jelentő, nevében is a nyugatiságot hordozó Nyugat folyóiratot, a másikkra pedig az elmaradott, bezárkózó, a keletiséget képviselő Nyugat-ellenes fórumokat helyezzük. Hiszen a Nyugatot támadó erők, így például a Magyar Figyelő szerzői is használták a Kelet-Nyugat ellentétet, a Kelettől való félelmük azonban nyilvánvaló: „A Kelet kedvezőtlen megítélése a magyar elitkörök pánszlávizmus-félelmét takarta.”²⁶⁹ Illetve: „a nyugatosság mint »pozitív referenciapont« – kiegészítve a »Kelettel« mint ellentétes »referenciaponttal«, melyet a korszakban leginkább a »balkáni« jelző tett kifejezővé – a Magyar Figyelőt is jellemezte, és az »csak« tartalmában különbö-

zött az »új irodalom« nyugatosság-eszményétől és annak ellentétpárjától »a magyar ugartól«.”²⁷⁰

Ha a Kelet-Nyugat, Ázsia-Európa ellentétpárt tágabb összefüggérendszerbe helyezzük, és belegondolunk abba is, hogy Móricz útja Keletről Nyugat felé a legkevésbé sem írható le töretlen folyamatként, a kételkedést, hezitálást, visszafordulást a többiek életpályáján megfigyelhető meghasonlással is összefüggésbe hozhatjuk. Hiszen a Nyugat felé fordulás Móricznak, Kosztolányinak, Babitsnak és még többeknek nem egyszerűen irodalmi programot jelentett, de társadalmi döntést, egy új identitás megteremtését, a családi hagyományokkal való szakítást egyúttal: „A modernsége törekvő új generáció nyugtalanító programot hirdetett meg a XX. század elején. Az újat akarás nevében konfrontációt vállaltak a hagyományos értékrendekkel. Frontot nyitottak a nemzeti érzéssel, a magyarságtudattal szemben. A vallásos hitet és a valláserkölcst provokáló meggyőződéseket hangoztattak. A morál szabályainak áthágásával hivalkodtak, illetve felfüggesztették az erkölcsiség létjogosultságát a művészet területén. Tüntettek azzal, hogy túlteszik magukat annak a társadalmi rétegnek, csoportnak a bevett életgyakorlatán, amelyből származnak.”²⁷¹

Ez a folyamat pedig külső és belső konfliktusokkal is járt: „a Nyugat írói valamennyien identitásvesztéssel küszködtek és a kulturális kreativitás, illetve az új értelmiségi szerepminták elsajátítása mind a zsidó, mind a nem zsidó tagjait jellemezte.”²⁷² Bár ez a meghasonlás a Nyugat folyóirattal, tágabb értelemben pedig a modernséggel való szakításhoz nem vezetett (sőt, a Nyugatot folyamatosan erő külső támadások hozzájárultak az eltérő társadalmi háttérű, gyökerű, irodalomszemléletű alkotók közösséggé szerveződéséhez), kétségtelen, hogy a Nyugat alkotói ebben a vonatkozásban mintha Ady „kompországához” váltak volna hasonlatossá, megmaradva a két pólus között.

Mindezek tükrében nézzük meg, Móricz önmeghatározásaiban, az irodalomra, a magyar népre vonatkozó esszéiben miként jelent meg és telt meg tartalommal a korszakban sokféleképpen, sok-

²⁶⁷ BALÁZS 2009: 122. A kéjencség kapcsán v. ö. a következővel: „A Magyar Kultúra azonban nem tartózkodott a lejáratástól: 1914 júliusáig több Nyugat-szerző – Bródy Sándor, Nagy Lajos később, 1914 júliusa és 1918 között Lányi Sarolta, Szini Gyula és Móricz Zsigmond – a »pornografikus« jelzőt is kiérdemelte.” BALÁZS 2009: 183.

²⁶⁸ ADY 1987a: 308.

²⁶⁹ BALÁZS 2009: 148.

²⁷⁰ BALÁZS 2009: 149.

²⁷¹ TVERDOTA 2008: 193.

²⁷² BALÁZS 2009: 138.

szor nem is következetesen használt Kelet-Nyugat ellentét. Móricz, ahogy nyugatos társai is, nem ritkán az „új irodalom” szinonimájaként kezelte a *nyugati* jelzőt: az irodalomról beszélve ugyanakkor mentalitásról, magyar sorsról, életformáról is szólt minden esetben. 1910-es Nyugat-beli nagy hatású, vitákat is kiváltó Mikszáth-nekrológiában például²⁷³ a következőt írta: „Mikszáth Kálmán, az utolsó öreg bölcs a magyar irodalomnak, az összekötő kapocs a nyugodt tempójú, régi beatus ille-vel pihenő magyar világ s az új, ideges, lázas, modern, nyugati szelektől fölpezsdített élet között.”²⁷⁴

Móricz természetesen ugyanúgy ki volt téve a Nyugatot körülvevő irodalmi vitáknak, mint a vitákban aktívabban résztvevő hangadók, debattőrök, a maga „keletiségére” büszke író mégis határozottan vállalta a Nyugat folyóirathoz és az új irodalomhoz tartozását. Pedig, ahogy már említettem, olyan szándékot is láthatunk a folyóiratot és alkotóit az első időszakban ért támadásokban, hogy Móriczt szembeállítsák a többiekkel, kiemeljék a közösségből. Horváth János „kifejezetten a Nyugatot támadó kritikai esszéjében, mely 1911. februárjában jelent meg a Magyar Nyelv című tudományos folyóiratban”, a *magyarul tudás-magyartalanság* ellentéte köré rendezte a nyugatosokat: „Van a Nyugatban (Adyról nem szólva, ki minden tekintetben külön szempont alá esik) egy-két író, aki igen jól, sőt kitűnően tud magyarul: ott van Móricz Zsigmond, Babits Mihály s a Nyugatba különben elég ritkán író Oláh Gábor.”²⁷⁵

Horváth Jánosnak ez az írása, ahogy a már emlegetett, Adyt bíráló, egy évvel korábbi cikke, a magyar-zsidó ellentétpárt is odaállította a klasszikus-modern mellé. Érzékelte Móricz maga is, hogy a kelet-nyugat ellentét egyes írásokban összemosódik a nemzeti-nemzetietlen, sőt, a magyar-zsidó ellentéppárral is. 1929-ben, éppen azon töprengve, beszálljon-e a Nyugat szerkesztőségébe, a naplójában egészen egyértelművé tette, hogy a zsidó-nem zsidó ellentétet megkerülhetetlennek tartja a lap kapcsán. Jól látszik itt, hogy a Kelet-Nyugat ellentét Móricznál magánál is magyar-zsidó feszültségé

fordult: „Fenyő telefonált, és este együtt vacsorázunk. Ez is csalódni fog bennem, mert én nem akarom átvenni a Nyugatot. Én meg akarom menteni Gellértet s átvinni a Nyugatot Keletre. A zsidókat kiostáltni és tehetséges magyar írókat vinni be. // Így elveszti a lap a zsidó előfizetőket, de vajon kap-e magyarokat? A lap túlságosan kompromittálva van. // Legjobb volna Gellértnek állást szerezni egy lapnál s új revüt indítani új címmel.”²⁷⁶ Móriczt a Nyugathoz tartozása miatt egyes támadásokban, nemcsak az indulás körül, de később is, zsidópártolással vádolták, a laphoz való hűségével tehát egyúttal az effajta reakciókat is vállalta: „A *Magyar Kultúra* egy 1923-as cikkében ez olvasható: »Izrael diadalszekerébe befogni a magyar tehetségeket, ez volt Osvát Ernőék minden törekvése, s aki ezt a faji imperializmust a betűk mezején el nem ismerte, az a magyar irodalomnak csak csepűragója lehetett. Hogy a Móricz Zsigmondok beállnak ebbe a sorba, az nem csodálatos, tudjuk, hogy vannak magyarok, akik rég eladták testüket-lelküket az üzleteseknek...«”²⁷⁷ Kétségtelen, hogy a Nyugatot zsidó lapként láttatni egyoldalúságot jelent, hiszen, ahogy Litván György megállapította, a lap ilyen szempontból is erős kettőséget mutatott: miközben mecénásai, szervezői, szerkesztői zömmel zsidók (bár részben kitért zsidók) voltak, „a »nagyok« többsége – Karinthy Frigyes leszámítva – a másik oldalról került ki: Ady, Bartók, Móricz, Babits és Kosztolányi.”²⁷⁸ Sőt, az olvasóközönséget is nagyrészt a zsidóság adta

²⁷⁶ A bejegyzés dátuma 1929. november 4., ld. *Naplók 1926–1929* 609–610.

²⁷⁷ HAMAR 2009a: 67. Kodolányi János idézi fel visszaemlékezésében, hogy erdőgondnok apjához, Vajszlóra, gyakran érkeztek „pesti urak”, és egyszer az egyikük, egy egész napos vadászat és nagy vacsora után a következőt mondta Kodolányi ugyancsak Budapestről elszármazott mostohaanyjának: „No de van most botrány Pesten, nagyságos asszonyom. Két zsidó, valami Ády meg Móricz olyan könyveket *merészelnek* kiadni, hogy az ember fölháborodik. Mit *merészelnek* manapság a zsidók! Ez már mégiscsak sok. Az a hazaáruló Ády valósággal szembeköpdösi a nemzetet, Móricz meg olyasmit ír, amit eddig senki sem *merészelt* volna kinyomtatni. Csupa merő trágárság, disznóság. Szavak, amiket úriember nem vesz a szájára.” KODOLÁNYI 1968: 10. Kiemelések az eredetiben.

²⁷⁸ LITVÁN 2001: 311. Arról, hogy mennyire bonyolult azoknak a Nyugatos szerzőknek (és családjaiknak) saját zsidó identitásukhoz való viszonya, akiket ma egyesek könnyedén „zsidóknak” titulálnak, olvashatunk Schein Gábor Füst Milán naplója kapcsán írt tanulmányában (SCHEIN 2011), és Lugosi András Karinthy Frigyesről szóló részletes, mikrotörténeti elem-

²⁷³ „A nekrológ merészsége talán a *Hét krajcár*nál is nagyobb feltűnést kelt, s a legszebb méltánylásnak megfelelően kiváltja a kortársak irigységét.” FRÁTER 1993: 8.

²⁷⁴ *Tanulmányok I.* 281. (eredeti megjelenés: Nyugat, 1910. december 1.)

²⁷⁵ Idézi: BALÁZS 2009: 126.

a Nyugat első nemzedékébe tartozó, nem zsidó származású íróknak: „A szervezésen, a szerkesztésen, a mecénatúrán, a sajtó nyújtotta háttérén kívül életfontosságú támogatást jelentett a modern irodalomnak és művészetnek az a befogadó és ihlető közeg, amely – egy elég vékony, de azért létező művelt keresztény középosztályi rétegen kívül – leginkább a budapesti, nagyvárosi és néhány más városbeli zsidó polgárságban, pontosabban ennek is a művelt és európai tájékozódású részében testesült meg.”²⁷⁹ Amikor Schöpflin Aladár 1921-ben a Nyugatban válaszolt Horváth Jánosnak, reagálva az *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége* című füzet állításaira, higgadtan és pontosan fogalmazva a következőt mondta, többek közt, a „zsidó és hangsúlyosan filozofikus” Nyugat olvasóközönsége kapcsán: „Bármely könyvkereskedő megmondhatja Horváth Jánosnak, hogy még a kifejezetten antiszemita célzatú könyveket is nagyobb részben zsidók veszik és olvassák, egyszerűen annál az oknál fogva, mert a zsidók azok akik nálunk legtöbbet olvasnak. Ennek nem a zsidóság valami különös lelki berendezése az oka, hanem az az egyszerű tény, hogy az irodalomnak mindenütt a világon a legkiadósabb fogyasztója a szabad életpályákon dolgozó művelt városi polgárság s ez a polgárság nálunk – mi tagadás benne – javarészen zsidókból áll.”²⁸⁰

Móricz maga, egy zsidó lapnak 1929-ben adott interjújában, fontosnak tartotta kiemelni, mekkora szerepet játszott a pályára kerülésében és később, egész pályafutása során, a zsidó értelmiség:

„– Számomra, az író számára ez a helyzet úgy alakult – és ezt most kötelességem elmondani – hogy addig, amíg a »Nyugat«-nál nem találkoztam egy egész nagy, európai műveltségű, szellemileg és moráliter a legmagasabb nivón álló *zsidó társasággal*, addig minden írói munkásságom abszolút eredménytelen volt.

zésében. Utóbbiból megtudhatjuk, hogy az 1887. június 25-én született Karinthy Frigyes ugyanazon év július 3-án evangélikusnak keresztelték, ahogy azt is, mennyi, a homályt fokozó történetet terjesztettek maguk a családtagok a Karinthy-ág származásával kapcsolatban: „Mindig zsidó származásra utaló jelek merülnek fel, de mindkétszer jön egy csavar, amelynek az a végeredménye, hogy ez csak a látszat.” LUGOSI 2009: 64.

²⁷⁹ LITVÁN 2001: 311.

²⁸⁰ SCHÖPFLIN 1921: A Horváth-Schöpflin-vita elemzését és kontextusát lásd: VERES 2012: 119–123.

Odáig nem találkoztam egyetlen keresztény íróval, szerkesztővel, kiadóval, vagy a társaságban egyáltalán olyan embertárssal, aki felfedezte volna írásaimban, hogy érték van bennük, aki bizott volna tehetségemben, aki lelkesített volna, hogy folytassam. A családtagok és a rokonok kétségbeesve nézték pályaválasztásomat és a család barátai, sőt az én személyes barátaim is sajnálkozva és lenézéssel fogadták azt, hogy elhanyagolom az egyetemet és ilyen züllött életre, az íróéra adom magamat... Nem tudok visszaemlékezni huszonnyolc éves korom előtt olyan keresztény magyar embertársamra, aki segítségemre akart volna kelni, vagy akár önkéntelenül is vitt volna utamon előre. A legvégű elcsüggedés, elkeseredés és a halál szélén éreztem magamat, mikor a kisfiam koporsója mellett megírtam a »Hét krajcár« című elbeszélésemet abban a reményben, hogy a temetési költségek egy részét valahogy megkapom érte.

Ezt az elbeszélést egy zsidó újságíró barátom, akivel egy redakcióban dolgoztam, elvitte egy zsidó szerkesztőhöz, aki azonnal elfogadta és megállította a gépet, hogy még beszoríthassa az éppen nyomás alatt lévő lap oldalaira.

Egy év múlva megjelent ugyancsak »Hét krajcár« címmel az első novellaskötetem. Azóta elkészült vagy ötven kötetem, azóta irtam legalább tizenötezer oldalt és könyveimnek legelső olvasói, vevői, legnagyobb értékelői attól kezdve máig a zsidóság volt.”²⁸¹

A Kelet-Nyugat ellentét az életmű szépirodalmi részét is átszövi. Bár most az írói indulásról kellene szót ejtenem, érdemes előreszaladva megnézni kelet és nyugat néhány előfordulását az életmű különböző pontjairól, hogy látható legyen, miközben a Móriczot körülvevő szellemi és társadalmi vitákban, a történelmi, politikai helyzettel szoros összefüggésben, folyton alakul, mit értünk keletin és nyugatin, nála is a két fogalom folyamatos, ellentmondásoktól sem mentes átalakulásába ütközünk. Érdekes kaland ez, olyan, mintha két mozgó rendszert próbálnánk egymáshoz mérni.

²⁸¹ Egyenlőség, a magyar zsidóság politikai hetilapja, 1929. július 6., címlapon. A kiemelések az eredeti szövegben szerepelnek. 1926. november 11-én pedig Simonyi Máriának írta Móricz, egy fellépése kapcsán, panaszképpen amiatt, hogy a magyarok nem érdeklődnek jobban az irodalom és a kultúra iránt: „Jaj, babám, nehéz ez; ha zsidók nem volnának, a Kazinczy »szép lelkei« közt volna a helyem, rongyos ruhában és elhagyatottan s kétségbeesve kellene tengődnöm.” *Naplók 1926–1929* 165.

A Móricz-regényekből kiolvasható Kelet-Nyugat ellentét szorosan összefonódik az irodalmi esszék fogalomhasználatával. Móricz az *Életem regényében* dolgozta ki legteljesebben azt az önképet, amelyik a két ellentétes pólusból, az anyaiból és az apaiból össze-szerveződő énre épül. A két pólus a lecsúszó nemesség és a feltörekvő parasztság ellentétében ugyanúgy megjelenik, mint a Kelet-Nyugat kettősségben: „Anyám háza a keleti: ez a fészek, az eredet, az ex oriente lux. Apámé a nyugati, a jövő, a kultúra iránya...”²⁸² Látható, hogy a Keletről Nyugatra tartó mozgás is ott van az ellentétpárban, ugyanúgy, ahogy Móricz személyes útjában és a magyarság sorsáról, valamint a magyar irodalomról írott esszéiben. Móriczot erősen foglalkoztatta a magyarság eredete, rokonalansága, Keletről Nyugatra vezető útja – 1919-es, *A magyar költő* című, Zempléni Árpád halálára írott nekrológjában így írt: „A magyarság tehát idegen, vadidegen népség egész Európában. // Egy keletről előre mozgott sejt, mely szinte kétezer év előtt megakadt a mai földön, s ma itt él. Keleti sejt, mely nyugaton él, keleti vér, nyugati élet.”²⁸³ 1939-ben, már a Kelet Népe főszerkesztőjeként, a lap karácsonyi számában szinte a kiüresedésig vezetően sok jelentéssel töltötte fel a keleti jelzőt, itt már nem az egyéni, hanem a nemzeti identitás megteremtését kísérelve meg: „Széchenyi lánglobbanással világított rá a nagy titokra: Kelet Népe vagyunk. // Igen: keleti a tűzünk és a hamvasításunk. Keleti a lelkesedésünk mindenért, amit szépnak tartunk, jónak vélünk, s keleti a közönyünk, amellyel hagyjuk elmúlni a szépet és elaludni a jót. Keleti a bölcsességünk, amely mindent megért, s megmagyaráz, és keleti a közönyünk, amely előtt lóhalálban vágat el a siker. Keleti a hősiségünk, mellyel folyton nagy fába vágjuk a fejszénket, s keleti a tunyaságunk, amely miatt engedjük, hogy szorgalmasok, ügyesek fát vágjanak a hátunkon. Keleti az úri gögünk, minden fényűzésre, parádéra, pompára való hajlamunk, s keleti az ezeréves szolgaság bennünk, mely kitartóvá tesz a koplalásban és a megmozdíthatatlan szegénységben. Keleti, hogy hibáink az erényeink, amelyek asszimilálnak minden idegent, aki közénk kavarodik, s erényeink a hibáink, hogy elbűvölő értékeink mellett semmi mást el nem tudunk érni,

²⁸² *Életem regénye* 700.

²⁸³ *Tanulmányok I.* 375. (eredeti megjelenés: Nyugat, 1919. november, 991–998.)

csak a szellemi egységet, s büszkéek vagyunk, hogy evvel ezer év óta fenn tudjuk tartani a magyar szót, nevet és létezését, s ez nekünk elég csoda, amin magunk csodálkozunk a legtöbbet. // Keletiek vagyunk vagy nem? Ki tudja? Nem ismerjük magunkat.”²⁸⁴ A keleti eredet, a Nyugatot védelmező, ebbe belerokkanó kis nép képzeje jelenik meg a *Légy jó mindhalálig*ban is, amikor Nyilas Misi Nagy úrral beszélget Nagy-Magyarország térképe fölött, majd Bellának igyekszik továbbadni a felismeréseit: „Mindig ez volt a mi sorsunk: nekünk kellett feltartani a keleti vad népeket, mindig Magyarország volt a szélső harctér, ahol igazi bátya fogadta a keleti hordákat... Nem bámulatos? hogy a magyarság azért jött keletről ide, hogy ezer éven át folyton ő akadályozza meg, hogy Európát baj ne érje a keletiek-től?... Abba fogyott el a vérünk, hogy a keleti atyafiakkal verekedtünk, s védelmeztük a nyugati idegeneket, akik ezer éven át folyton idegenek maradtak hozzánk és gyűlöltek.”²⁸⁵

Nemcsak azt látjuk Móricznál, hogy a keleti és a nyugati jelzőket annyira megtölti jelentéssel, hogy szinte megfosztja őket értelműktől: szembesíthetünk egymással olyan szöveghelyeket is, ahol az ellentétpár megfordul, sajátos ellentmondást létrehozva. Hiszen, ahogy már említettem, Móricz a bölcsőt adó anyját a keleti, a feltörekvő, folyton újra vágyó apját pedig a nyugati pólusra helyezte önmeghatározásában. A magyar kultúrát pedig az ősi, ázsiai mélyréteg és a civilizált, európai magaskultúra egymásrarakódásaként képzelte el: „A magyar költő tehát, midőn fölemelkedik a mélykultúrából a magas kultúrába: egy ázsiai népkultúrával telített szellemi egyéniséget emel az európai irodalmi életbe.”²⁸⁶ Ugyanakkor, ha egy talán különös jelenséget nézünk meg, Móricznak a káromkodáshoz, tágabb értelemben a tabuszavak irodalomba emeléséhez, az irodalmi nyelv megújításához való viszonyára összpontosítunk, azt látjuk, hogy nála a tabuszavak, ha irodalmi szövegbe kerülnek, a magyar kultúra, gondolkodás, beszéd mód ősi, ázsiai eredetét jelzik. Saját családjának jellemzésekor is a pogány magyarság nyelvhasználatának továbbéléséről beszél. Az *Életem regényében* anyai nagyanyja kapcsán írja a következőket: „Az ő anyjának, édesnagyanyámnak

²⁸⁴ *Tanulmányok III.* 476. (eredeti megjelenés: Kelet népe, 1939. december 15.)

²⁸⁵ *Légy jó mindhalálig* 199.

²⁸⁶ *Tanulmányok I.* 375.

volt valami rusztikus vonása, az nem félt a szavaktól. »Nem bánom én, fiam, ha meghalok, ha a fehér ló s...ibe dugtok is.« Ilyet édesanyám soha ki nem mondott volna, nagyanyám még a pogány magyarok naiv frazeológiájával élt, édesanyám a magasra csiszolt egyházi szellemben beszélt.²⁸⁷ Móricz életművében az „örök káromkodó” az édesapa lesz, tehát mégis ő lenne a pogány eredet,²⁸⁸ a keletiség hordozója, míg a „civilizátor” édesanya a nyugati?

Annyi mindenesetre biztos, hogy Móricz az irodalmi nyelv, de a magyar kultúra esetében is Kelet és Nyugat összjátékában gondolkodott. Hiába tartott a személyes útja Kelet-Magyarországról a Nyugat folyóirathoz, majd onnan a Kelet Népéhez, mindvégig a „Nyugat csapatának keleti zászlója” maradt, ahogy Ady meghatározta. Ahogy az sem vitatható, hogy először a *Hét krajcár*al jelent meg a lapban.

Ez az író egy újat hoz

Még ha igaz is, hogy a valódi sikert Móricz számára nem a *Hét krajcár* Nyugat-beli, hanem a kötetben történt közlése hozta el, ma már meglehetősen ritka, hogy valaki azt az egykori novelláskötetet vegye kézbe, amelyiket (többek közt) Ady Endre és Kosztolányi Dezső: azt a tizenkét novellát, amelyet a *Hét krajcár* című novelláskötet tartalmazott, többnyire az összegyűjtött novellákat tartalmazó kötetekben olvassuk el. De első kötetének egységét (még ha ez is bírálható volt, Ady szerint például néhány szöveget ki lehetett volna hagyni), már maga Móricz megbontotta, hiszen az Athenaeumnál, az életműkiadás részeként megjelent *Hét krajcár* a két első novelláskötet anyagát tartalmazta: az 1909-es *Hét krajcár*ét és az 1910-es *Csitt-csatt*ét. Az 1909-es kötet a következő novellákból állt: *Hét krajcár*; *Márkus*; *Hímes tojások*; *Magyarosan*; *Aranyos öregek*; *Csipkés Komárominé*;

Sustorgós, ropogós tafotába; *A cica meg a macska*; *Bent a kupében*; *A kokas*; *A nagy fundus*; *Judith és Eszter*. Amikor a harmincas évek végén Móricz, ahogy ezt naplójában rögzítette is, újraolvasta a bővített *Hét krajcár* kötetet, nem értett egyet egykori döntésével, pontosabban a kényszert, a vastag könyvre törekvést látta meg benne. Nézzük, mit írt a naplójába egykori, fiatal önmaga értelmezőjeként:

„*Hét krajcár*.”

Mikor az első novellát korrigáltam, folyton a sírással küszködtem. Meg voltam döbbenve, mennyire tisztá élet. Ilyen jó író lettem volna én már akkor? ... Van olyan jó, mint az *Életem regénye*.

Mikor a másodikat, a *Márkus*-t betűztem, ez a meghatottság még nőtt. Nagybánya. Vendég voltam ott, s nem ismertem az alakokat, csak Soltész Elemér adomáját. Igen jó. Többet érdemelne ez a múlt...

Aranyos öregek, szintén zavartalan, könnyes nevetés.

Csipkés Komárominé ... Itt tűnt fel előttem az első zavaró: ez az író egy újat hoz: azt, hogy az emberek a falun milyen jól tudnak baszni. Mást mintha nem is tudnának.

Ez aztán egyre jobban bágyasztott: *Sustorgós, ropogós tafotában* – egészen kitűnő. Talán a legjobb. De hideg. Tézis. Elvont.

A cica meg a macska, lassan lehűlök, csak én tudom, hogy ez már mennyire szükségből megcsinált írás. A ki nem forrott, klasszikussá nem érett, s mégis szinte színpadi beállítás.

De az egész ott törött el, mikor a másik könyvbe értem, a *Csitt-csatt* önálló kötet volt, s csak azért tettem később bele a javát a *Hét kr*-ba, hogy ez vastagabb legyen. Kár volt.

Ott már csaknem minden darabban ott van a gyors produkálás lazasága. *Ciróka-maróka*, mennyire nem alakul ki: mikor úgy véltem, hadd gomolyogjon, mint a felhő, de csak zavaros lett. *A hiba* még ennél is gyengébb.

Tragédia: kitűnő. De ezt abban az időben nem éreztem, hogy sikerült. Később még kétszer is megírtam. Ugyanezt. Kötetben, azt hiszem, nincs, de megjelentek.

Végeredményben az az érzésem maradt, hogy nem történt velem semmi igazságtalanság, ha elfelejtették. Ezt az egy kötetet sem tudtam megmenteni a csak jóknak. Nem lehetett, mert a többi szűrt vízbe is kellett csöppenteni egy kis elixírt.

²⁸⁷ *Életem regénye* 987.

²⁸⁸ A „pogányság” Móricz műveinek korabeli recepciójában többször is felmerült, Kosztolányi Dezső az *Árvalányokról* írt kritikájában például így: „Valami egyetemes ez, szerelmes emberek, a szerelmes bikák és tehének, a szerelmes kakasok és jércék között, az evés-ivás lázában, vágyakozva a fiatalságra és csókra úgy, hogy bőrükből villamos szikrák sercennek, kopottan, igénytelenségükben is egészségek. Teljes, diadalmas »magyar pantheizmus«.” KOSZTOLÁNYI 1977: 270.

Ha a nép számára újsággöyvet csinálók, ebből a köt. 12 darabot kell felvenni:

Hét kr
Márkus
Hímes tojások
Csipkés Komárominé
Sustorgós rop.
A kokas
Mári néni
A százszín selyem keszkenő
Tragédia
Judit és Eszter

A többi nem tökéletes, s akkor a »népnek« nem szabad kezébe adni. [...]

A *Hét kr*-ban annyi a mélyebb, hogy a szegény gyermek szenved. A felnőtt, az már mind csak koitál, s ha öreg, akkor emlékszik.”²⁸⁹

Móricz a *Hét krajcár*ból és a *Csitt-csatt*ból készítenő „best of”-ba a novellákat zömmel az első kötetből válogatta volna 1939-ben: csak a *Mári néni*, *A százszínselyem keszkenő* és a *Tragédia* került volna be a második novelláskötetből. (A naplóban 12 legjobbat emlegetett, de csak 10-et sorolt fel.) Saját összegzésében Móricz a novellák meglehetősen egyéni mintázatát rajzolta meg: a gyerekhöskhöz a szenvedést, a felnöttekhez a nemiséget, az öregekhez az emlékezetet kapcsolta. Mintha itt magyarázatot kapnánk arra is, miért voltak fontosak neki a gyermekalakok: öök az ártatlanság jelképei, akik a nemi vágytól függetlenül tudnak még cselekedni. Az öregek pedig (akik, ahhoz mérten, hogy egy pályakezdő író kötetéről van szó, feltűnően sok novellának központi szereplői), a vágyakon már túl vannak, így képesek megteremteni a távolságot az eseményektől, és az emlékezés a legfőbb tevékenységük. A novelláskötet leghíresebb darabjához, a *Hét krajcár* című novellához tehát a gyermeki szenvedést rendelte hozzá Móricz harminc év távolságból. Ady a kötetről írt, és a Nyugatban először 1909-ben, majd 1924-ben, az ünnepi Móricz-számban ismét közölt írása alapján a szenvedést Krisztus-

hoz is kapcsolhatjuk. Ady az egész novellát szimbolikussá emelte: „A Hét krajcár a büszke szegénységnek, a letaposott nemességnek olyan szimbóluma, mint Krisztus hét vérző sebe.”²⁹⁰ A *Hét krajcár*-nak és a krisztusi szenvedésnek az összekapcsolását erősítheti, hogy a krajcár szó a német Kreutzer szóból, az pedig a kereszt jelentésű Kreutzból származik.

Kosztolányi számára is szimbolikus lett a krajcár után keresgélő kisfiú alakja: a novella az ő értelmezésében Móricznak mint írónak a jelképe. Nem az életrajzi Móriczot látta bele tehát, ahogy hosszú évtizedek iskolai oktatása tette, az egyes szám első személyű elbeszélőt az íróval azonosítva (és elegánsan átlendülve azon, hogy a novellabeli kisfiú egy mezőgazdasági gépész és egy tüdőbeteg édesanya egyetlen gyermeke, ami Móricz maga sosem volt), hanem a novellából kerekítette ki saját képét a móríci írásmódról: „Móricz Zsigmond szememben ma is a *Hét krajcár* írója. Ez a hét krajcár, mellyel elindult, jelkép: az ő öröksége. Mindegyik krajcár jellemző írói elhivatottságára. Néhányat a gépfőokban lelt, a munka oltárszekrényében, egyet valahol elrejtve az üveges almáriom belső zugában, ahol a múlt emlékeit, az ereklyéket őrzik, kettőt az édesapjánál és édesanyjánál, az őseinél, akiktől származik, s az utolsót, a legértékesebbet egy koldustól kapta, egy magyar koldustól, aki poros országútjainkon reménytelenül ballag, a szenvedők szenvedőjétől, akinek cserébe érte, ezért az egy krajcárért, mindörökre odaadta szívét és szavát. Idők során sokat gondolkodtam erről. A csodálatos mese jelentősége folyton-folyvást nőtt. Az az ütött-kopott szoba, melyben megtörtént, egyre szélesedett, tágult, mélyült, s most úgy rémlik, már akkora, mint ez az ország, és az a halovány anya, aki mártírmosollyal figyeli fiát, a játszó és harcolót, a tréfázót és élőt, őt, aki kincset keres ott, ahol oly kevés a kincs, mindnyájunk közös édesanyja.”²⁹¹

Érdekes, hogy a Kosztolányi-írás után néhány évvel, egy könyvbemutatón, Móricz éppen az almáriom-hasonlatot használta írói módszerének bemutatására. Bár a helyszíni tudósításból először úgy tűnik, a lélek és az almáriom kerül egymás mellé, később világossá válik, hogy Móricz mintha Kosztolányi szövegét ismételné meg, át-

²⁸⁹ A bejegyzés helye és ideje Leányfalu 1939. I. 14., a kézirat jelzete M 100/3-958/a

²⁹⁰ ADY 1987b: 686.

²⁹¹ KOSZTOLÁNYI 1977: 273.

alakítva és egyszerűsítve: „»Mélyen tisztelt hölgyeim és uraim, a lélek olyan...« a másodperc ezredrésze alatt páni félelem fog el, hogy sablonos lesz és azt fogja mondani: mint egy szeizmográf, – de Móricz nem tagadja meg magát és mosolyogva folytatja: // »a lélek olyan, mint egy almáriom«... // Az ember elraktározza benne az emlékeit és mikor irni akar – csak kihuzza valamelyik fiókot.”²⁹²

A *Hét krajcár* nem azért lett az életmű ennyire sokat emlegetett darabja, mert „mindentől függetlenül”, csupán esztétikai önértéke okán a kiemelkedő novellák közé tartozna, vagy megmutatná, miként vált Móricz modern íróvá.²⁹³ Egyfelől Osvát gesztusa emelte kulcsfontosságúvá, másfelől, ahogy ezt Ady és Kosztolányi írása is mutatják, igen alkalmas arra, hogy szimbólumképzés alapjává váljék. A novella Kosztolányi szerint a „XX. század népmeséje”, szimbolikussága pedig nyilvánvalóan a meseiséggel is összefügg: az almáriom „terül asztalkámra” hasonlít, az éppen szükséges krajcárok száma mesei, ahogy a tárgyak, a fiókok, a krajcárok megszemélyesítése is. Nyelvileg nemcsak a krajcár (’kereszt’) jelentésének szöveggé bontása fontos lelemény, de az is, ahogy a *pénzkeresés* szó eredeti értelmét visszaállítja Móricz, ráirányítva a figyelmünket a hétköznapi használatban már nem érzékelt jelentésre. A kisfiú és az anyja a szó szoros értelmében „pénzt keresnek”, az elbeszélő (aki a novella szerint az egykori kisfiú-önmagára visszaemlékező felnőtt) meg is jegyzi: „Már nagy vörös rózsák égtek az anyám arcán az izgatottságtól s a munkától. Nem volt szabad dolgoznia, mert mingyárt beteg lett tőle. Persze ez kivételes munka, a pénzkereséstől nem lehet eltiltani senkit.”²⁹⁴ A novellát indító sírás a mű végére kissé hatásvadász módon alakul vérré, de kétségtelen, hogy erőssé teszi a zárlatot, ahogyan a kacagás-vér kapcsolat visszautal a kezdeti kacagásra és sírásra. Mégis azt gondolom, Bori Imrének volt igaza abban, hogy a novellát tartalmazó kötetből egy másikat emelt ki, a *Csipkés Komárominét*, amely szintén a Nyugatban jelent meg, az 1908-ik évi 23. számban.

²⁹² SZ. WERESS Jolán, *Móricz-matiné a köruti könyvesboltban*, Ellenzék, 1931 december 15., 4.

²⁹³ A későbbi „írótársak” időnként egészen sarkos véleményt fogalmaztak meg a novelláról: „A *Hét krajcárt* anyák napi giccsnek tartom (nem véletlen, hogy úgy belopta magát minden magyar iskolai tanterv szíve középebe)”. CSALOG 1979: 34.

²⁹⁴ *Novellák I.* 238.

Ez a novella, állítja Bori, valódi fordulatot jelez: „Móricz előbb nézett a szerelmi élet mélységeibe, és csak azután a társadalmi létezésnek addig számára elzárt világába, végeredményben pedig [...] a szerelem kettősségét előbb fedezte fel, mint a látszat és a valóság ellentmondásait az élet más területein. Ebből a szempontból kétségtelenül nagyobb jelentőséggel bír a *Csipkés Komárominé* című elbeszélése, mint az írói út fordulópontjának tartott *Hét krajcár*.”²⁹⁵

Mit is mondott Móricz a *Csipkés Komárominéről*? Ennél a novellánál fedezte fel azt, hogy „ez az író egy újat hoz”, és mondta ki egészen nyersen, mit értsünk a szerelmi élet Bori Imre által is emlegetett „mélységein”. Bár a novella éppen ott zárul, ahol az aktus a szépaszszony és a református pap közt elkezdődik, a *Csipkés Komárominé* nemcsak témává teszi a testi szerelmet, de a nemi aktus irodalomba emelésének kísérleteként is olvasható. Olyan novellaként, amelyben nemcsak az író metaforizál, él a kettős beszéd lehetőségeivel, használ elkendőző technikát, de maguk a szereplők is, így mutatva meg a látszat és a valóság Bori által is kiemelt kettősségét, a testi szerelem szöveggé fordításának nehézségeit.

A novella a templomban indul, a papot (aki egyben a falu tanítója) látjuk prédikáció közben. Az egyik padban ül Csipkés Komárominé, aki annyira vonzó és kíváncsi, hogy rápillantva Vak János, a fiatal lévita majdnem belezavarodik a falu laza erkölceiről szóló prédikációjába. Bár a templomból együtt tartanak haza, a pap és az asszony közt semmi sem történik (azon túl, hogy beszélgetnek egymással, de erről később), a férfi otthon súlyozódik, majd eljön az éjjel. Éjszaka kétségbeesetten, segítséget kérve kopogtat be a paphoz Csipkés Komárominé: könyörög a férfinak, menjen vele a kocsmába, és mentse ki a férjét az életét is fenyegető verekedésből. A pap megy, szétveri Csipkés Komáromi ellenfeleit (nem volt hiába a sok súlyozás), majd megakadályozza azt is, hogy a részeg férfi a bicskáját használja és így gyilkossá váljon. Végül hazaviszi és ágyba teszi a vágyott asszony férjét. A novella utolsó jelenete a kocsmai verekedéshez képest „harmadnapon” játszódik: Csipkés Komáromiék együtt látogatják meg a papot, hogy megköszönjék neki, amit tett. Miután ezen túlestek, az asszony hazaküldi a férjét, majd felkínálkozik a férfinak (hogy miként, erről szintén később) – az aktusra sor is

²⁹⁵ BORI 1982: 8.

kerül, de ennél az eseménynél az olvasó már nem lehet ott. Mintha a pap nemcsak a kíváncsiskodó falubeliek előtt zárta volna be az ajtaját, hanem előttünk is.

A novella cselekményét azért tartottam fontosnak összefoglalni, mert szeretném megmutatni, mennyivel több ez a mű az események egymásutánjánál. A *Csipkés Komárominé* nyelvi rétegzettsége már első olvasásra szembetűnő: a pap a „maga nyelvén” másképp mondaná el a prédikációt, mint az a „debreceni professzor”, akinek a szövegét a templomban felolvassa; a novellába beékelődik egy kétsoros, az istentisztelethez nem illő nótaszöveg, amely a fiatal pap fejébe fészkel be magát; az elbeszélő és a többi szereplő megszólalásaitól határozottan elkülönül Csipkés Komáromi köszönetnyilvánítása is:

„– Azér gyöttünk tanító úr – mondta az ember, aki úri fajta paraszток szokása szerint, parasztosabban beszélt, mint a zsellérnép –, hogy mekköszönnym, hogy nem érisztett el akkor iëccaka. Amien kutya-gyerek vagyok, mind lebicskáztam vón az istenadta parasztokat.”²⁹⁶

Ennél a nyelvi tarkaságnál azonban sokkal érdekesebb az, milyen módon értik meg egymást a szereplők, és a testi vágyak, a nyelvélőtti indulatok, az elhallgatás, a képes beszéd miként teszi sajátossá a kommunikációt. A pap prédikációjára voltaképpen senki sem figyel, csak a „pompás katedrai” hangjára van szükség, ami „álomba ringat minden jó keresztyént”. A magyar nyelvű prédikáció olyan, mintha latinul lenne még mindig: az egyetlen fiatal lány, aki érti a beszédet, csak azért figyel, mert a fiatal papra vágyik. Az istentisztelet utáni évődő párbeszéd során Csipkés Komárominé és a pap voltaképp azt beszél meg, hogy az asszonynak öreg férje miatt nincsen gyereke már öt éve, ahogy azt is, hogy nem lenne ellenére, ha a fiatal férfitől esne teherbe. A beszélgetés természetesen, nem ezzel a nyíltsággal zajlik: az elhallgatást helyenként a három pont jelzi, azt pedig, hogy a két hős érzi a beszélgetés túlfűtöttségét és jelentőségét, az elbeszélő azzal érzékelteti, hogy az asszony és a pap már szinte futnak, eközben kiszárad a torkuk, és piros az arcuk, mint a pipacs. A két hős a képes beszéd lehetőségeivel is él, elsőként a pap fordul a népdalok rejtett erotikáját idéző metaforához, aztán az asszony kapcsolódik ehhez a képhez:

²⁹⁶ *Novellák I.* 53.

„– Hát minek ment az urához? Ahhoz a kiszáradt fához. A száraz tőke utolsó ágához. Tudhatta, hogy arra nem rakna fészket a madár se, mert letörne alatta...”

Az asszony kissé fölemelte a fejét. Valami kevélység, gög volt a hangjában.

– Azér, tanító úr, mert szép név. Nagy név. Első familia. Nagy vagy.

– Mit ér az! – legyintett a kezével a férfi.

– Mit? Nohiszen jó tőkébe lehet oltani.”²⁹⁷

A papnak és az asszonynak a szőlőtermesztésből vett metaforája azért is érdekes, mert a férjet nem sokkal később a kocsmából kell kimenteni, ahol részegen azért keveredik verekedésbe, mert a gyermektelensége miatt gúny tárgy lett: „– Megölöm! – ordítja s zsebében kutat. – Parasztok. Gatyások. Bikkfagatyás parasztok. A falamiamba tapostak. [...] – Megölöm – rikoltozta folyvást. – Ha én vagyok, én vagyok az utolsó Csipkés Komáromi! De mind leölöm, valahol egy bikkfagatyás paraszt...”²⁹⁸ De nemcsak a szereplők fogalmaznak sokszor metaforikusan, hanem az elbeszélő is, aki a „valami esett a darálóba” fordulatot használja akkor, amikor a pap megáll a prédikációban egy pillanatra, majd belenéz Csipkés Komárominé szemébe, és el is felejt, miként akarta ostorozni a híg erkölcsöket. A kifejezés nemcsak a novella népiességének érzékeltetésére szolgálhat: a malom, a daráló a népdalokban az erotikus jelképek közé tartozik. Magában a szövegben is több szimbolikus jelentésű motívumot találunk: a legérdekesebb közülük az ajtó és a kulcs, pontosabban a fiatal pap viszonya e kettőhöz. Amikor a pap a templomból hazaér, és úgy érzi, Csipkés Komárominé viszszaütötte őt, annak ellenére, hogy ugyanúgy vágyik rá, mint ő az asszonyra, az ajtóval kerül konfliktusba: „Az ajtó be volt zárva. Megrázta a kilincset, nem nyílt s ingerültségében olyat vágott öklével az ajtóra, hogy beszakadt az egyik táblája. Akkor jutott eszébe, hogy hiszen a zsebében a kulcs.”²⁹⁹ Ahogy Móricznál majd később is (például az ekkor még nagyon távoli *Rab oroszánban*), az ajtó

²⁹⁷ *Novellák I.* 242.

²⁹⁸ *Novellák I.* 243.

²⁹⁹ *Novellák I.* 242.

kinyitása, a zárba bedugott kulcs a szexuális együttlét metaforája: a pap veszni látja ügyét az asszonnyal, nem tudja, hogy „nála van a kulcs”. De miután még azon az éjjelen a kocsmában megmenti az asszony férjét, egyúttal megmutatja férfiúi erejét és testi képességeit, hazatérve a nyitott ajtó várja: „A tanító, mint aki jól végezte dolgát, elköszönt; eszébe sem jutott a déli jelenet, csak otthon, ahol tárva-nyitva, kitörve várta az ajtó... Magával meglegedve mosolyodott el: – No legalább megmutattam, milyen a vasprepa.”³⁰⁰

Végül pedig, amikor a novella végére az asszony és a pap a testi egyesülésig eljutnak, a sikeres egymásratalálást az jelzi az olvasó számára (aki felfigyelhetett már arra, az ajtónak és a kulcsnak milyen jelentősége van a novellában), hogy a férfi elfordíthatja a zárban a kulcsot:

„S az arcán tűzrózsák égtek, perzselők, észveszejtők.

Hirtelen lesütötte a szemét, kecsesen megrántotta a vállát:

– Hát iszen semmi na... – s mozdulatot tett, hogy elmegy.

A fiatal férfi tisztára megörült. Odaugrott az ajtóhoz, ráfordította a kulcsot.

És egy szó nem sok, annyi sem jutott eszébe a prédikációból, a vasárnapi prédikációból.”³⁰¹

A prédikációhoz, amiből itt egy szó sem jut eszébe a fiatal papnak, az olvasó visszalapozhat. Bár könnyen lehet, hogy első olvasásra ugyanúgy átsiklott felette, ahogy elmegy mindazok füle mellett, akik a templomban hallgatják, érdemes elolvasni újra, hiszen új értelmet kaphat:

„vagy ha a vállaidra nehezedő keresztek alatt meggörnyedve kebledből elfojtott keserves sóhaj tör ki s száll fel az Egek urához; vagy ha a gyász és siralom sötét lepelként kedélyvilágodra ráborul; ha nincs többé e földön kitől részvételt, segítséget vagy csak egy jó szót is várhatnál: íme egy láthatatlan erős kar fölemel a porból, letörli könnyeidet, eloszlatja bánatodat, hogy...”³⁰²

³⁰⁰ *Novellák I.* 244.

³⁰¹ *Novellák I.* 245.

³⁰² *Novellák I.* 240.

Bár azt tudjuk, hogy a fiatal pap azon a vasárnapon a laza erkölcsöket ostorozta, Csipkés Komárominé a novellából összerakható sorsa alapján más értelemmel telik meg ez a részlet, még ha ez az újraértelmezés az iróniát nem is nélkülözi. Az asszonynak ugyanis (feltehetőleg) az borul „sötét lepelként kedélyvilágára”, hogy férje impotenciája miatt gyermektelen és kielégületlen, a pap pedig, felémelve őt a porból két erős karjával, éppen ezt a bánatát oszlatja el. Az asszony korábban is egyértelművé tette, hogy éppen ő az, akinek leginkább szüksége van papra, tanítóra, bár nincs megkeresztelendő, vagy iskolába járó gyereke: a fiatal férfi előbb csinálja meg azt a gyermeket, aztán majd lesz kit keresztelnie, tanítania.

A novella tehát egyszerre készlet arra, hogy többször is újraolvaszuk, és vezeti előre az olvasóját a csattanó és a felfokozott végkifejlet felé, sűrítettségében egy asszonyi sors fordulópontját villantva fel: a szöveg még azt is sejteti, Csipkés Komárominé célja az, hogy teherbe essen a paptól, majd a testileg vonzó fiatal férfi gyermekét öreg, de gazdag és nagynevű férjével neveltesse fel. A novella címét is adó asszonynév olvastán (nem jelentés nélküli az sem, hogy, miként majd az *Az Isten háta mögött* Veresnéjének, Csipkés Komárominének is kizárólag a férjére utaló nevét ismerjük) azt hihetnénk, a Csipkés előnév az asszony szépségét, vonzerejét jelzi. Később viszont kiderül, ez a név, amelyre a férj tehetetlensége miatt az eltűnés vár, közös neve a házaspárnak. Amikor viszont az utolsó jelenetben az asszony már nyíltan felkínálkozik a papnak, „elveszi” férjétől ezt az előnevet (a mondat a 2002-es négykötetes novella-összkiadásból kimaradt): „– Hát iszen én nem a Komáromiaknak kerestem a fajtát. Azoknak akármilyen jó vón –, de nekem nem!...”³⁰³ Eközben azonban a pap neve is „átalakul”. Amikor az asszony az első, istentisztelet utáni beszélgetésükkor azzal hűti le, hogy hiába öreg a férje, de vagyonos és jó családból való, a férfi saját helyzetére és nevére gondol elkeseredetten: „A tanítónak eszébe jutott, hogy az apja zsellérember az alföld másik végén s az ő neve Vak Jankó. Ott maradt leforrázva s hidegvízzel leöntve. Csak bámult az elsiető szép asszony után.”³⁰⁴ A kocsmában viszont megmutatja a pap az erejét és ezzel felveszi azt a nevét, amit a kollégiumban kapott: Vakból *vasprepa* lesz, aki

³⁰³ *Hét krajczár* 54.

³⁰⁴ *Hét krajczár* 51. – a *Novellák I.* kötetben itt a „Rab Jankó” név szerepel.

vasbunkójával győzedelmeskedik. Hogy ezt most szalonképessé fordítsam: a testi vonzerejével győzi le a nevet és vagyont. Móricz pedig mesterien mutatja meg ebben a pályakezdő novellájában azt, a testiség mennyire meghatározó erő a falu világában: nem sokkal később egy egész regényben, a *Sárarany*ban bontotta ki ugyanezt.

A nagylöttyös indulat

Ahogy Móricz születési dátumából több van, úgy pályakezdésének időpontjából is: kelthetett bármekkora feltűnést a Nyugatban megjelent *Hét krajcár*, majd az ugyanezt a címet viselő novelláskötet, sokak számára a *Sárarannyal* lépett be egy új író a magyar irodalomba. (Miközben, például, a Nyugat az 1924/4-es számban Móricz húszéves írói jubileumát ünnepelte, nyilvánvalóan korábbra téve a pályakezdést még az első, 1906-os kötetnél is.) A *Sárarany* megjelenésekor ráadásul Móricz, Ady Endrével közösen, tudatosan megidézt egy mindenki ott élő előtörténetet: az Arany-Petőfi barátság nyitányát. Móricz a *Sárarany*nak már a címadásával is olyan Adyval közös fellépést igyekezett megkonstruálni, mint Petőfi és Aranyé volt: „Móricz 1909. április 21-én elégetett *Vér* c. regényének és a szeptember 21-én megkezdett *Sárarany*nak címadása az ekkoriban »mármoros odaadást« kiváltó *Vér és arany* c. Ady kötethez kapcsolódhat.”³⁰⁵ A *Sáraranyt* aztán a kritika egy része a *Toldi*hoz hasonlította, Ady pedig, akit Móricz „új Petőfinek” nevezett nem egy írásában, úgy üdvözölte a *Hét krajcár* című novelláskötet megjelenését, mint annak idején Petőfi a *Toldi*t. Legalábbis Móricz Virág könyvében így másolódik egymásra Arany és Móricz alakja: „Volt, aki a *Toldi*hoz hasonlította – van is benne sok apró vonás, mely emlékeztet Arany János hőisére; a gyöngéd semmisségek, a hatalmas nyár, az emberfeletti férfierő. [...] Csodálatos esztendő [...] derekán megjelenik a *Hét krajcár* novelláskötet, melyet Ady Endre úgy üdvözölt, mint valaha Petőfi a *Toldi*t.”³⁰⁶ A *Sáraranyt* viszont, különösen a pálya későbbi alakulása fényében, a szabálytalanság, a bátorság, az írói kísérletező kedv jellemzi, vagyis csupa olyan tulajdonság, amit Móricz nem Arany, hanem Petőfi jellemvonásaként szokott felsorol-

³⁰⁵ CSÉVE 2004a: 15.

³⁰⁶ MÓRICZ Virág 2002: 98.

ni: „a *Sárarany* vad, szaggatott, szabad prózája a későbbiekben mívesen, erőteljesen, talán túlságosan is erőteljesen konszolidálódott s megszilárdult.”³⁰⁷ Bár magam is látom, hogy művek és szerzőik vésszen egymásba csúsznak itt, a *Sárarany* mégis egyszerre közelíthető Petőfi és Arany általában Móricznál is egymással szembeállított írói alkatához.

A regény megjelenésekor Móricz már nyugatos szerzőnek, a Nyugat folyóirat „parasztjának” számított – első regényével csak megerősítette ezt a magáról kialakult képet, hiszen a regényt leginkább „a” magyar parasztregegyként olvasták, Turi Dani alakját, őseréjét, ösztönlény-voltát ráértve Móriczra magára is. Ezt az összekapcsolást Karinthy Frigyes paródiája az *Így írtok ti*-ben csak megerősítette, hiszen a „nagylöttyös indulat” (a szókapcsolat sokaknak hamarabb eszébe jut a *Sárarany*ról, mint bármely fordulat a regényből magából) mintha Móricznak magának is sajátjává vált volna. Amikor például Kosztolányi Dezsőné Móriczról írt rövid feljegyzést, „önző, kíméletlen parasztként” határozta meg a férfit – igaz, Móricz második feleségének, Simonyi Máriának a szavaira hivatkozva.³⁰⁸

Egyáltalán nem egyértelmű ugyanakkor, hogy a *Sáraranyt* parasztregegyként kellene olvasnunk, bár a kortársak számára evidencia volt, hogy a korábbi, hamis, operettszerű parasztábrázolásokkal szembehelyezhető, az „igazi” parasztokat megmutató művet kaptak.³⁰⁹ „Nincs paraszt, csak író van.” – ezzel a mondattal Benedek Marcell helyezte Reymont *Parasztok* című regényét 1929-es kritikájában Móricz regénye mellé. Majd a következőképpen folytatta: „És ha az egyik írótt jellemezheti az, hogy a maga lírájával, szenvedélyével, szociális célkitűzéseivel vagy elfogultságaival fűti a regényét emberi hőfokra: jellemezheti a másikat az, hogy az epikus nyugal-

³⁰⁷ MARGÓCSY István 1993: 23.

³⁰⁸ KOSZTOLÁNYI Dezsőné 2003: 435.

³⁰⁹ Ez a vélekedés aztán mélyen gyökeret vert a szakirodalomban: „Közismert tény, hogy a regény megjelenésekor a kritika, s annak nyomában a későbbi elemzések is mind a regény parasztábrázolásának valóban merész, újító és provokatív voltát emelték ki: Móricz, úgymond, az »igazi« falu képét alkotta meg, a »valóságos« magyar parasztot teremtette meg vagy vezette be az irodalomba, s azzal ismert meg bennünket, (akik, úgy tűnik fel, amúgy tudatlanok voltunk, eddig legalábbis), hogyan is él »valójában« a magyar parasztság.” MARGÓCSY István 2001: 22.

mát, a tudós rendszerető hajlamát is mindkettőnek (emberileg elképzelhető) objektivitását erőszakolva magára, fölülről sugározza be mindent egyformán megvilágító szeretetével a témája óriási egészét. Nem lehet rangbeli különbséget tenni a kétfajta író közt. A *Sárány* és a *Parasztok* azt mutatják, hogy mindakét módon egyformán lehet remekművet alkotni – csak ember kell hozzá.”³¹⁰ A Móríczt-kortársak Reymont regénye kapcsán született írásaikban leginkább az 1910-es *Sárány*t említették „a” magyar parasztregegyként. Benedek Marcell mellett például Fenyő Miksa is: „A napokban Reymont, lengyel író nobeldíjas regényének »A parasztk«-nak első kötetét olvastam el, az őszi ciklust. Jelentős dolog, érdemes arra, hogy észrevegyék. Ugyanaz a témakör, melyből Móríczt Zsigmond is a legszivesebben merít, ugyanaz az emberi lelkekbe világító röntgenszem, az elbeszélésnek szélesen hömpölygő de drámai mozzanatokkal lüktetővé nyugtalanított menete, ugyanaz a széles mosolyú kedvesség, értelem, ragaszkodás, minden. De mennyivel keményebb veretű, koncepciózusabb, elmélyítőbb a lelkieket mennyire végső gyökérig differenciáló a magyar író művészete, Reymont regényén még érzik a néprajz szomszédsága, Móríczt Sárányában az élet szánt végig és hasogatja véresre a barna földet, amelyből emberei kisarjadtak. És mennyivel különb elbeszélő.”³¹¹ Móríczt maga viszont, amikor 1934-ben Reymont regényét olvasta, éppen arra jött rá (és ezt rögzítette is a naplójában), hogy soha nem tudná megírni a lengyel *Parasztok* magyar „párját”:

„Olvasom a Reymont *Parasztok* c. regényét most. Naponta néhány oldalt olvasok el belőle, őszintén gyönyörködtem, de elég belőle néhány oldal egy szuszra. Én egy falut így soha nem ismertem, s nem szóraztatott volna, hogy ennyire egyszerűen és mindennapiságában tisztán írjam meg. Nekem a falu azonnal, mint minden miliő, csak keret, amelyben saját lángomat szítom fel.

Paraszt sohasem voltam. Az én apám talán csak hatéves koromig volt paraszt, vagyis földműves, azután inkább iparos volt, s ő maga földmunkával, azt hiszem, többet nem is foglalkozott, kivéve egy korszakot, mikor megvette a Kerepsét, egy negyvenholdas tagot Zemplénben,

³¹⁰ BENEDEK 1929: 557.

³¹¹ FENYŐ Miksa 1925: 72.

Imregen. Ekkor pedig én már nem voltam otthon, így csak pár napig láttam az eredményeket aratás után...”³¹²

Nem jelenthető ki tehát könnyedén, hogy Móríczt már pályája kezdetén faluregegyt tett volna le az asztalra. Móríczt Miklós, aki a falun egyértelműen vendégnek látta legidősebb testvérét, úgy vélte, bátyja számára „a” faluregegy megírása örök illúzió maradt: „A Turi Dani hőskölteményét írója többé sem újra nem kezdte, sem nem folytatta. A *Pacsirtaszó*, a *Pillangó* idill. A *boldog ember* nem a falu nagy regénye, hanem egy falusi emberé, a *Rózsa Sándor* témája nagyobb a faluénál: az az egész ország. Az lett volna, ha befejezheti. A falu nagy regénye életében mindig csak tervének és vágyának maradt meg – és nem is juthatott el odáig. A vendég nem érheti el a teljes igazságot.”³¹³ A parasztregegy meg-nem-írásának okát Móríczt Miklós bátyjának a faluhoz való, legkevesbé sem evidens és egyértelmű viszonyában látta. Abban, hogy Móríczt nem kötődött egyetlen faluhoz, sosem élt paraszti sorban, nem végzett paraszti munkát, alapélménye pedig nem a közösségbe tartozás, hanem a kirekesztettség, az idegenség volt, bár ez hol a család önmagát a falu fölé helyező gögjéből következett, hol a Móríczt–Pallagi famíliát a peremre taszító elszegényedésből.

Bár Móríczt esetében a *Sárány* megírását némi eltervezettség, igazodási vágy is megelőzte, akár a róla kialakult parasztkép megszilárdítására, akár az Ady mellé zárkózásra gondolunk, kétségtelen, hogy a regény megírásakor a „faluzás” (ahogy Móríczt Virág írja), vagyis a gyűjtőutak még igen közeli élményként éltek benne. De, ha már élményt keresünk, igazodva ahhoz az elképzeléshez, hogy faluról írni személyes tapasztalat nélkül nem lehet, sokkal elemibb, a *Sárány* megírása idején is élő élményre találunk: ez pedig a házasság válsága, és a házasságban megőrzött szerelem lehetetlensége. Sokszor úgy is tűnik a *Sárány*t olvasva, Móríczt igen gyorsan túl akar lenni a falu mitikus körforgását, a változás és a mozdulatlanság feszültségét, a közösség megtartó és kitaszító erejét leíró részekben, hogy Turi Dani házassági válságára, győtrődésére, a házasságtörésre térhessen rá. Ahogy meg is jegyezte önkritikusan

³¹² MÓRICZ Virág 1981a: 195–196.

³¹³ MÓRICZ Miklós 1966: 170.

naplójában: „Janka volt az egyetlen, aki nem hitt a parasztjaimban. Ő tudta, hogy ezek nem parasztok, hanem én magam vagyok, és az egész falu csak álarc, és megjövendölte, hogy mihelyt a falu olvasni fog, kikészítenek.”³¹⁴

Ha a *Sárarany* esetében „címkét cserélünk”, és parasztregeény helyett a házassági válság regényeként emlegetjük, nem sokat teszünk az árnyalt közelítés érdekében. Hiszen a *Sárarany*, azért, parasztregeény is, még ha messze nem nevezhető reprezentatív alkotásnak, és még ha értékeit ma nem is ott keressük, ahol a kortársak annak idején. Nem a radikalizmusára és a naturalizmusára figyelünk elsősorban, de nem is arra, amire a Kádár-korszak Móricz-értése irányította a figyelmet: az „újszerű parasztábrázolásra”. A *Sárarany* ma már az olvasók számára egy művekből kirajzolódó tradíció része: bekapcsolódik azoknak a regényeknek a sorába, amelyek a parasztságról bennünk élő képet alakítják ki. Úgy, hogy lassan kijelenthető, a paraszti világról alkotott képünk mára sokszor *kizárólag* az irodalmon keresztül képződik meg, hiszen a paraszti életforma, a földet művelőkből létrejövő faluközösség már nem létezik, csak az irodalomban (illetve a néprajzi kutatásokban). Ahogy Bedecs László írta Oravecz Imre *Ondrok gödre* című, XXI. századi parasztregeénye kapcsán: „A parasztság életéről a legtöbben csak Móricz vagy Jókai munkáiból, illetve a *Puszták népéből* tudunk valamennyit, nem csoda, ha ez a tudásunk felületes, közhelyekre épülő.”³¹⁵

A *Sárarany*ban a falut még a maga archaikus életében látjuk, a pogány világot, vagy, másképpen, a mesék és a mítoszok idejét idéző mozdulatlanságban. Igaz, Móricz itt sem, ahogy később sem a mitikus körköröségre, a rend megbonthatatlanságára építő reymonti világot kívánt megalkotni. A világ archaizmusa a *Sárarany*ban éppen Turi Dani kívülről hivatott kiemelni: „És ott él valamennyiük lelkében öntudatlan hit gyanánt az ősi pogányság világnézete, a természetimádásnak valami különösen zsongó vallási áhítata, amely olyan örökre ottmaradt, ahogy arról a tudósoknak sejtelmük sincs; ezer esztendő csak éppen felöltöztette új ruhába, a kereszténység keresztekkel ékes csillogó öltözetébe; de a szívek legvalója pogány maradt. S a babonának nevezett vallásos tudásokban, a keresztény

isten templomát is eszköznek tekintik, a saját, néven nem szólított, de örökkön úr istenük tiszteletére. S vén mesemondók, akik formában is a kirgiz puszták kemény típusát őrzik, jól ismerik a király tizenkét lányát, a szent hold minden fordulásának összes jelentését, s ha a kútból vizet húznak, visszalocsantják a fölit, ki tudja már miért: a földben lakó örökisten tiszteletére. // A jeges északra szakadt atyafiakra vall itt minden szó, tett; a nyugatra került faj őrzi itt a napkelet lelkivilágát. E földön, ahol csak évmilliók előtt suhogott és dörgött a tenger, még ma is ismerik a nagy cethalat, melynek hátán áll a világ... Hol vették, hány ezer éve őrzik a tenger-halász ős fantasztikus ötletét, talán a finn-vogul atyafiak meg tudnák mondani. // És állhatnak a kormány élén bárkicsodák, jöhet abszolutizmus és alkotmányos korszak, – ide úgy szűrődik át valaminek a híre, mint valami távoli zsvajgásé. Ki törődik vele? Ha nyílnak a szép kikeleti napok, bele kell akasztani az ekét a földbe. És ahogy kirepül a kis méh tavasszal virágra, úgy megy a földműves a rögre. Jöhet háború és világfelfordulás, a paraszt elveti a kenyérnek magvát, hogy a halál idején is gondoskodjon az életről.”³¹⁶

Turi Dani azzal bontja meg ezt az örök rendet, hogy új magot hoz a városból, és megváltoztatva a szokásjogot, búza helyett repcét vet a földbe: „Soha a világ teremtése óta nem volt olyan esemény, amely ennyire felizgatta volna Kiskarát.”³¹⁷ A falu rendjét megbontani tehát ebben az értelemben szinte a világ teremtéséhez mérhető változást, új kezdetet jelent, s mint ilyen, valójában az alkotással hozható párhuzamba. Ez a párhuzam pedig elsősorban azért képződik meg, mert a faluból való kiemelkedés folyamatosan Móricz személyes történetét idézi meg: azt a paraszti sorból az írósággig ívelő életutat, amely aztán az *Életem regényében* formálódik művé, de amely az egyes hősökön keresztül újra és újra megfogalmazódik. Nemcsak arról van itt szó, hogy Móricz minden paraszti hősébe saját magát írta bele, de arról is, hogy az életmű központi kérdése lett a falu elhagyásának diadala és az ezzel járó kényszerű, leküzdhetetlen veszteségélmény. Előkerült ez esszéikben és szépirodalmi művekben egyaránt, sajátos módon egymásra írva személyes sorsot és életművet, és számos alkalommal elvezetve az olvasót a sorsok

³¹⁴ MÓRICZ Virág 1981a: 195.

³¹⁵ BEDECS 2007b: 14.

³¹⁶ *Sárarany* 19–20.

³¹⁷ *Sárarany* 20.

mögött álló háttérszöveghez, pontosabban műfajhoz, esetleg műfaji kódhoz: a népmeséhez, amelyben a (gyakran) faluból elinduló hős számos küzdelem, megpróbáltatás után elnyeri jutalmát, a fele királyságot és a királylány kezét. Az *Életem regényében* Móricz egészen egyértelművé teszi a paraszti létből való kilépés meseszerűségét, ezzel megerősítve ennek nehézségét, hihetlenségét, illuzórikusságát is: „Minden népmesének az a tendenciája, hogy a szegény elmegy királynak. A parasztsorból való kivándorlás felfelé: ez a mese. Ez az, aminek örül a hallgató szíve. E’ volna a jó. Mert bizony itthon nehéz. Itthon semmi sincs, csak a dolog, pedig »mihelyt dolog, mingyár nem jó«. // Mert a falu, a Moloch, könnyen fel tudta falni a papfiút, aki leereszkedett belé, de vonaglott és hörgött, mikor valaki, aki benne született, ki akart evickelni belőle a felvilágra.”³¹⁸ Ebből a képből is jól látszik, persze, hogy a regényhősök sorsa (legyenek ezek a hősök a biografikus hős vonásaiból „összegyúrtak” vagy többé-kevésbé fiktívek) soha nem ismétli meg mechanikusan a mese-sémát, hanem több szálon, igen összetetten kapcsolódik hozzá. Móricznál a falu maga válik az alvilághoz, a pokolhoz hasonlatossá: a népmesékben viszont az alvilág szimbolikus mása az erdő, a másik birodalom, ahova a hős a saját világa elhagyása után átlép. Éppen ezért a mesében a hős voltaképpen az alvilágot járja meg próbatételei során, vagyis a mesében meghal, majd feltámad.³¹⁹ Így lehet a varázsmesék mélyén a beavatás ősi rítusa, amelynek során a beavatandó egy rituális halálra és feltámadásra kereszttül lép át az új életfázisba, vagyis a felnőtté válásba. Az *Életem regényében* már nem ez a séma ismétlődik, hanem a falu elhagyása maga válik a halál és a feltámadás egymásra következésévé, pokoljárásához hasonlatossá.

A *Sárány* parasztregegyként olvasása kapcsán került elő az egykorú kritikákban az erotika, a szexualitás fontossága is – megbotránkoztató sajátosságként vagy éppen a hitelességet gyengítő jegyként: „Valamit, ami talán a legjellemzőbb Móricz paraszttáira, készakarva hagytam utoljára. Az erotikumot. Ő az első magyar író, aki ezt először láttatta meg velünk. Természetes, hogy ő, aki a *teljes* igazságra törekedett, nem húnyhatott szemet ezen a ponton sem. Am itt, – néha úgy érzem, – mégis vitába tudnék szállani vele. Nem

magáért az erotikumért, hanem az erotikum felfokozásáért. Túlságos jelentőséget tulajdonít a paraszt életében olyasminek, aminek fontossága alig több – az emésztésnél. A parasztnak a szerelemben nincs igazi problémája. Boldog vagy boldogtalan, de ezentúl érzései már nem differenciálódnak s különösen: nem válnak olyan mohó, vértémlesztő szenvedélyekké, amilyenek Móricz paraszttáit fűtik. Egyszerű fiziológiai oka van ennek: a nehéz munkát követő testi kifáradottság.”³²⁰ A *Sárányból* a szeretkezések leírása hiányzik ugyan, Turi Dani mitikussága sokkal inkább emberfeletti testi erejében mutatkozik meg. Apokalipszist vizionáló romantikus költeményeket vagy Ady-verseket eszünkbe idéző leírások segítségével történik meg a mitizálás, ma már kissé komikusnak ható részletekben, amelyek érthetlenné teszik, hogyan lehetett Móriczot éppen ezen a regényén keresztül parasztírónak, a parasztság „ábrázolójának”, a „magyar Ugar harsonásának”³²¹ nevezni: „És olyan volt, mint ha megbomlottak volna az izmai, és szabályosan kezdett sújtani a csontos bunkóval a puha, szakállas és véres és szétlapított fejre, és ütötte-vágta, és cafatokban verte le róla a húst, és mállasztotta le a lógó porcogókat. És ütötte-vágta, és amikor ez is kevés volt, felugrott, két karba kapta a lábszáráknál fogva és úgy csapta a kapuállványhoz a fejét, hogy szétment és újra kanyarított a nyomorult tetemmel és paskolta vele a kőfalat, mintha az volna az ősi ellenség, amit egy hitvány húsostorral, nyavalyás szétfolyó hússzloppal kellett volna szétvernie.”³²² Ezek a móríci szövegrészek a *Sárány*nak azt a líraiságát (és ezen ne költői szépséget, hanem a lírára jellemző szövegalakítást értsünk) is megmutatják, amire már egyes kortársak felfigyeltek: „Itt a költő vállalta és akarta a prekoncepiált formát, de a keze között epikusvá vált matéria formaakarása erősebb volt az övének.”³²³ Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a *Sárány* idején

³¹⁸ *Életem regénye* 737.

³¹⁹ Erről részletesen ld.: PROPP 2005: 277–294.

³²⁰ KÁRPÁTI 1924: 257.

³²¹ Kulcsár Szabó Ernő emlegeti, ironikusan, ezt az értelmezői hagyományt: „a Móricz-recepciónak alighanem az ideológiai realizmus fogalommal operáló irodalomtörténet-írás, illetve az író ama hívei ártottak a legtöbbet, akik – a magyar Ugar harsonását ünnepeelve benne – az irodalom mimetikus illúzióját hangsúlyozó prózairás körébe utalták munkásságát.” KULCSÁR SZABÓ 1993: 25.

³²² *Sárány* 152–153.

³²³ MARSOVSZKY 1924: 246.

Móriczban még egészen friss volt a döntés, nem költő lesz, hanem prózaíró, nem kis részben azért, mert a *Vér és arany* című kötetet olvasva rájött, ilyen költészetet szeretne művelni ő is, de Adyval nem tud versenyre kelni.

Turi Dani tehát egyszerre mitikus és mesei hős, hiszen újító terveivel a falu mitikus mozdulatlanságát bontja meg: egyik ilyen akciója az, hogy új terményt vet a földbe, s ezzel szinte újrateremti a világot. Az új kezdetet Móricz szövege nemcsak azzal jelzi, hogy „soha a világ teremtése óta nem volt olyan esemény, amely ennyire felizgatta volna Kiskarát”, de magának a terménynek a leírásával is: a búza helyett vetett repce ugyanis „szinte ember nagyságúra” nő. Turi Dani esetében is a „belső tűz” vezet az újításokhoz, majd az elkerülhetetlen pusztuláshoz: „Egy percnyi nyugalma nem volt. Láz gyötörte a testét; szíve körül zsibongást érzett, s áramlatok rohantak végig minden tagján”.³²⁴ Itt természetesen, nem a falu hanyatlásának valamiféle szociografikus megközelítéséről beszélek, amikor azt mondom, hogy a belőle kilépő, valamilyen értelemben fölé emelkedő hősök okozzák a pusztulását, hanem a falu irodalmi megképződéséről. Hiszen ezekben az esetekben a faluból kilépők közé bekerül az író alakja is, akinek el kellett menni onnan, hogy a falut irodalommal alakíthassa, s a pusztulást, ha mássá nem, legalább műteremtéssé tudja fordítani.

³²⁴ *Sárány* 22.

Változatok a Bovarynéra

Flaubert *Bovaryné*jában olvasható a következő párbeszéd, amely Emma és a cselédje közt zajlik le:

„– Az idegeim – felelte Emma –, ne szólj neki, csak szomorkodna.

– Ahá, igen – folytatta Felicité –, maga is úgy van, mint a Guérin-lány, Guérinnek, a pollet-i halásznak a leánya, még Dieppe-ben ismertem meg, mielőtt idejöttem volna. Szomorú volt, olyan szomorú, hogy ha csak látta is az ember, mikor ott állt a ház küszöbén, olyannak látszott, mint egy szemfedő, mikor kiterítik az ajtó elé. Valami köd volt a fejében, ez volt az ő betegsége, és se a doktorok, se a pap, senki se segíthetett rajta. Ha nagyon elfogta a baja, kiment csak úgy egyedül a tengerpartra, úgyhogy a vámtiszt, ha őráraton volt, sokszor látta őt hason fekve, amikor sírt-sírt a kavicsok között. De azt mondják, elmúlt neki, mindjárt a házassága után.

– De nálam ez – felelte Emma – épp a házassággal kezdődött.”³²⁵

Móricznál mintha a *Bovaryné* újraírása és a mindössze néhány évvel a boldog egymásratalálás után jelentkező személyes házassági válság szorosan összefügnének. Onder Csaba, aki a pályának ezt az első, meglepően eklektikus szakaszát összeolvasta a Móricz életéről elolvasható visszaemlékezésekkel, arra a következtetésre jutott, hogy az egymástól nagyon eltérő, de egyformán *Bovaryné*-átíratnak tekinthető művek nem egyszerűen egy regény kiváltotta élménnyel, de egy élethelyzettel is összefüggnek: „az eltérő, színvonalukban és előadásukban hullámzó regények hátterében a pénzkérés, illetve Emzsé felesége, Janka állt. Mert ugye az egykorú recepció sem tudott mit kezdeni azzal, hogy párhuzamosan olvashatta a *Nyugatban* megjelenő *Sárány*t, és az *Életben* folyamatosan közölt *Harmatos rózsát*. [...] Valljuk be derekasán: Emzsé szeretett volna jól élni, és ezért írt, vagyis az írásból akart megélni, és ezért sokat, sokfélét, eltérő minőségben írt, és persze, mint hírlik, nem igazán volt rendben

³²⁵ *Bovaryné* 106–107.

ez a házasság. Móricz Virág szerint gyakorlatilag minden regény egy-egy üzenet volt a hisztis és gyanakvó feleség számára. Emzse kiszolgálta a feleségét, Jankát, és kiszolgálta az olvasói elvárásokat is. Emzse tehát mintha elkezdett volna lektűröket írni, mert hát meg kell élni valamiből (nem lehet mindig remekműveket teremni) és hát fontos a családi boldogság is.”³²⁶

Bár a *Bovaryné* kétségtelenül igen erős minta lehetett akkoriban (ahogy már említettem, több író Bovaryné sorsán keresztül látta saját anyjának életét is),³²⁷ az ebben az időszakban született Móricz-művek leginkább abban kötődnek a francia regényhez, hogy a házasságkötés utáni időszak feszültségeit, a női szereplehetőségeket, a testi vágy múlásából következő gondokat állítják a középpontba – más-más módon és színvonalon. Az eltérések mögött részben az állhatott, amit Onder is kiemel, vagyis Holics Janka megnyugtatósa. Ma már, az 1924-25-ös naplófeljegyzések ismeretében, az is megállapítható, hogy Móricz első felesége nem volt olyan éles szemű, remekül képzett, csak feleség-szerepe miatt hallgatásra kényszerített irodalmár, ahogy róla gondolhattuk a hangzatos, közös alkotásról szóló móríci kijelentések miatt: az asszony leginkább magára vonatkoztatva olvasta férje műveit, amit pedig ilyen szempontból nem talált érdekesnek, unottan dobta félre. De a „tömegtermelés” mögött ennek a Nyugat indulásától az első világháború kitöréséig tartó időszaknak a Móricz életében aztán soha vissza nem térő lendülete, könyvéhsége is állhatott. A Móricz irodalmi felfedezésétől az első világháború kitöréséig tartó időszak anyagi értelemben és létszámban is a család gyarapodását hozta el: 1909. szeptember 23-án megszületett a legidősebb lány, Virág, aztán 1911. február 8-án Gyöngyi. (A harmadik lány, Lili, már a háború idején, 1915. április 27-én.) És erre az időszakra tehető a leányfalusi telek megvétele és a ház felépítése is (legalábbis az első, később többször bővített házé): Móriczot Rózsahegyi Kálmán 1911-ben vitte ki először Leányfalu-

³²⁶ ONDER 2005: 122–123.

³²⁷ Mindez összefügghetett azzal is, hogy a *Bovaryné* a magyarul olvasók számára a XX. század elején egészen friss élmény volt, és ez a megkésetttség akár a magyar irodalom „lemaradásának” szimbólumaként is felfogható: „A fél századot késlekedő, modernizálódásra kényszerült magyar irodalom nehezen találta meg önmagát. Az 1857-ben megjelent *Madame Bovary* csak 1904-ben fordítja le Ambrus Zoltán.” SIPOS Lajos 2010: 19.

ba, az építkezés 1912 nyarán kezdődött, Móricz Virág tanúsága szerint pedig augusztus 28-án már be is költözhetek az „egyszerű és takaros” kis házba.

Az első időszakban született művek színvonalának ingadozása, az írásmódban megfigyelhető eltérések mögött (a modernizmus-hoz erősen köthető *Sárarany* után Móricz mintha évtizedeket lépett volna vissza a *Harmatos rózsza* megírásával) azonban nem pusztán a hezitálást kell látnunk régi és új közt, van erre sokkal egyszerűbb magyarázat is. Mivel Móricz érzekelte, hogy gyors egymásutánban adhat ki új könyveket, elővett és újraírt korábban félretett műveket is – ezért érzékeltette már a korabeli kritika is a különös tarkaságot ebben az időszakban: „A kritikákban felrótt »kétlakiság« magyarázata az, hogy a Móricz-művek publikációja nem követte a kéziratok keletkezésének kronológiai vonalát. Az 1910–1911-ben közölt új Móricz-regények a korábban fiókban maradt művek átírt (*Harmatos rózsza*) vagy címváltáson átesett változatai, az *Árvalányok* (1911) az 1904-ben keletkezett *Galambfelhők*, a *Galamb papné* (1910) az 1907-es *Mézesetek* átdolgozott variánsa.”³²⁸ De magyarázhatjuk ezt az első időszakot akár honnan, mégis különös, hogy a Nyugat csapatához csatlakozott, Ady által barátta fogadott, a *Sárarany* közlésével sokakat mehökkentő és megbotránkoztató író 1910-ben egy katolikus lapban közölte folytatásokban a *Harmatos rózsát* (kötetben csak két évvel később jelent meg) – azt a regényt, amellyel, bár a szándéka ez lehetett, aligha nyugtatta meg a *Sárarany* miatt felbőszült feleségét. Hiszen ott a házasság szörnyűségeiről, itt pedig egy házassághoz elvezető egymásratalálásról beszélt, többnyire meglehetősen hamisan. Ma már szinte ön maga paródiájaként olvasható a regény, amely villanásokban izgalmas írói megoldásokat, egészében írói vergődést mutat meg. Hezitálást a régi, a XIX. századi regénypoétika és az új, modern regény közt, egyúttal ingadozást egy nyugatos író beszédmódja, írói magatartása és egy kispolgári, a legkevésbé sem művészi, Janka elvárta életforma között.

A *Harmatos rózsza* cselekménye röviden úgy foglalható össze, hogy két ifjú, akikben egymás iránt igen rövid ismeretség után olthatatlan szerelem ébred, egymásra találnak néhány apróbb félreértés és a házasság révébe vezető utat elcsúfító döccenő után,

³²⁸ CSÉVE 2007: 755.

a testi vágytól be nem mocskoltan. Nem tűnik különösebben eredeti szüzsének, ami még önmagában nem lenne nagy baj, hiszen tudjuk, hogy például Sklovszkij miként foglalta össze egyetlen mondatban Puskin *Anyegin*jét, miszerint, amikor Tatjana szereti Anyegin, akkor Anyegin őt nem szereti, amikor pedig a férfi beleszeret, Tatjana visszautasítja. Az *Anyegin*t nem ötletszerűen emlegetem itt, mivel a *Harmatos rózsában* mintha a férfi, Dávid Zsolt viselkedne Tatjanaként. Ő épít fel egy sírig tartó együttélést egyetlen pillanattól – nem is meglepő, hogy a férfi a benne hirtelen ébredt szerelem hatására, a hindu *asszonyok* viselkedését érti meg:

„És most érzi, hogy annak a leánynak elvesztése, akit csak egyetlen egyszer látott, akkor is csak egy pillanatig, de akihez úgy hozzáfűztem már magát, hogy közelebb érzi a szívéhez, mint az egész emberiséget, ennek a lénynek örök elaluvása mélységesebb gyász volna reá minden mások halálánál. És megérzi a hindu asszony érzését, aki máglyára lép a férje holtteste mellé, megérti az örök bánatot és örök gyászt, hogy soha e világi életben másra nem lesz gondja, gondolatja, ha őt elveszti.”³²⁹

Dávid Zsolt viselkedésének „nőiességét” (értve ezalatt a szerelmes regények hagyományos női szerepkörét) kontrasztként teszi hangsúlyosabbá, hogy Virágban viszont testi vágy ébred a férfi érintése nyomán: „lapockája erős kéjes zsibbadást érzett, ahol a Zsolt keze érintette, s lassan lázba jött az egész bal karja s kezefeje, amelyen végigsiklott a Zsolt tenyere. Kéjes, meleg, megzavaró zsibongása volt ez a vérének; mint a vízcsöppek zsibognak az elfutó, beléjük szántó hajó útján.”³³⁰ Szó sincs arról, hogy egy nő ne érezhetne kéjt egy férfi érintésétől, de a szerelmes regényekben, leginkább annak a sablont megképző, szentimentális változataiban, amelyek a XX. század végén szerelmes füzetekben és a Sárbogárdi Jolán bőrébe bújt Parti Nagy Lajos regényparódiájában éledtek újra, mégis inkább ahhoz szoktunk hozzá, hogy a férfit vezérlik a testi vágyai, megrémítve ezzel az alapvetően lelki egyesülésre vágyó nőt. Itt mégis Dávid Zsolt lesz az, aki megállapítja, hogy „milyen messzire fölrepültünk az állatok üzekedése fölé”,³³¹ és ez

³²⁹ *Harmatos rózsza* 191.

³³⁰ *Harmatos rózsza* 272.

³³¹ *Harmatos rózsza* 212.

nemcsak a testiség irányította embert a középpontba állító Móricz-életmű alakulását ismerve meglepő, de a *Harmatos rózsza* közvetlen közelében született *Sárány* és *Az Isten háta mögött* férfialakjait felidézve is.

A *Harmatos rózsza* a műbe épülő megelőzöttség-tapasztalat miatt is beleilleszkedik a szerelmes regény hagyományába – a XIX. századi, szerelmi tematikájú regények jellegzetessége volt, hogy nemcsak az elbeszélő mérte hozzá a hősokeket előzetes irodalmi mintákhoz, de a szereplők maguk is. Nincs ez másképp ebben a regényben sem: Dávid Zsolt is azzal vigasztalja magát, amikor azon töpreng, lehetséges-e, hogy a mindent elsöprő szerelem ne a legelső szerelem legyen, hogy hasonló megtörtént már Shakespeare-nél is: „Rómeó nem volt-e szerelmes százszor, mielőtt Júliát látta? És Júlia nem lett volna-e, ha olyan szabadon él, mint a mai leányok? De ez nem azt jelenti-e, amit a poéták olyan sokat pengetnek, hogy: Téged kerestelek az örökkévalóságon át... ismertelek már ezredek előtt...”³³²

A régi, meghaladott szerelem és az új, igazi érzelmek különbsége legszórakoztatóbban az eltérő versbeszédekben mutatkozik meg. Kiss Virág, mikor kezd kiábrándulni első szerelméből, észreveszi hirtelen, hogy a férfi által írott versben (amelyből egy részletet kapunk csak: „Ha költő volnék, lantom zengzetével / Elcsábítanám a mennybolt csillagát!...”) milyen „túlédésített szirup” van. Amikor aztán Dávid Zsolt versét megkapja, csak második gondolata az, vajon mit is akar tőle a férfi, szerelmes-e belé vagy sem: először az jut eszébe, milyen furcsa vers ez, hiszen „sántít”, és nincsenek benne rímek. Ezt az izgalmas kettőséget régi és új beszédmód, a szerelem és a róla szóló irodalom korábbi és új tradíciója közt azonban a regény egésze nem képes kibontani, nyelvileg sem. A *Harmatos rózsába* minden írónia nélkül épülnek be egyfajta rontott szentimentális nyelvet idéző (a mai olvasó számára pedig szinte Sárbogárdi Jolán szövegét megelőlegező) mondatok, mint például: „Gyönyörű volt a koraregg”; vagy: „S a lelke olyan volt a nagy viharfújások és a még nagyobb zivataröröm után, mintha most született volna benne az élet.”

Móricz maga 1937-ben, egy tervezett összkiadás miatt újraolvasva saját korai regényeit, a *Harmatos rózsától* nem volt elragadtatva. Nem a megformáltság miatt volt annyira elégedetlen, hogy azt álla-

³³² *Harmatos rózsza* 217.

pította meg, az „egészet újra kellene írni vagy eldobni”: amiatt érezte magát kényelmetlenül, hogy túlságosan közel engedte a regényt akkori életének történéseihez. Annyira kínosnak érezte a szöveget, hogy még stílus javításokat sem volt képes rajta végezni (miközben pontosan látta, hogy egykor „szentimentális köntösbe” öltöztette a szereplők beszédét): nem a regényt, hanem saját, hajdani életét olvasta újra több, mint huszonöt évvel a megírása után. Móricz valóság és irodalom túlzott összefonódásától szenvedett önmaga olvasójaként, Dávid Zsolt viszont az élet és a regény mechanizmusainak eltérésén töprengett a *Harmatos rózsában*:

„Ez ám a regény!... Hány fázisán mentem én át az utolsó negyven-nyolc óra alatt a szerelemnek... Az élet, az a legkülönb regénycsináló. Az írók ellesnek egy-egy vonást, de meghamisítják az életet. Nekik nem meglátni való, ha nem nagy, mozgalmas cselekvény, ha nem lázas, izgató a mese. Ki lát be a szív mélyére. Ki képes a pillanatok fontos lelki hatásait megérteni. Ki hinné el, hogy velem e két nap alatt több történt, mint egész huszonöt éves életem alatt. Hol vagyok az első meglepetés lázától, mostani nagy, tiszta, méltóságos, rendíthetetlen szerelmemig. Magam is képtelen volnék elemezni az átalakulás folyamatát. Az élet megfoghatatlan... Milyen zagyván kavarg bennem minden hatás és érzés, ha visszagondolok arra, ami történt...”³³³

Ez a szereplői töprengés is ráirányítja a figyelmünket a cselekményvezetés ügyetlenségeire, amelyeket nehéz lenne pusztán azzal magyarázni, hogy az „élet csinálja a regényt”. Hiszen Virág és Zsolt körül vannak más regényszereplők is, például a főhősnő barátnője, Piroska, aki miatt egy fiú nem egyszerűen váratlanul és megmagyarázhatatlanul öngyilkosságot követ el, de az esemény különös módon szinte következmények nélkül marad, holott legalábbis fel kellett volna kavarnia az idilli, lánykacagástól hangos regényvilágot. A regénybe nem szervesül Dávid Zsolt nagybátyjának haldoklása sem: az önmagában remekül megírt jelenet még azt az érzést is keltheti, hogy Pallagi Gyula Móriczot éppen a regény írása idején mélyen megérintő halála egyszerűen az akkor keletkező szövegben talált magának helyet, alapvetően nem a mű logikája, hanem

³³³ *Harmatos rózsá* 229.

az író életének akkori történései miatt. Nem tűnik túl motiváltnak az a cselekményelem sem, amikor Dávid Zsolt, hirtelen ötlettől vezérelve, utazgatni kezd Európában, alapvetően azért, hogy minden helyszínről képeslapokat küldhessen Virágnak. De ennek a cselekményelemnek köszönhető a regény egyik legszellemesebben megírt bekezdése: „Ma délután is bevárta a postást, tettetett bosszúsággal egy újságpapírba csavarta a nagy rakás genfi, turini és római lapokat, amelyek egyszerre érkeztek. Még párizsi is akadt köztük, amely elkésett a főseregtől s most viharvert madárként suhant be az új vándorcsoport között.”³³⁴

A *Harmatos rózsát* nemcsak a *Sárarany* mellett különös élmény olvasni, de a nála nem sokkal később íródott *Az Isten háta mögöttel* összevetve is: az utóbbi, a pálya egyik csúcását jelentő regényben például már nem ügyetlenségként, hanem újító írói fogásként jelenik meg a háttérben egy második regény, házasságtöréssel, öngyilkossággal, az olvasó számára csak említésként, láthatatlanul. A *Harmatos rózsában* még nem tudta Móricz a régi és új szerelmi regény közti feszültséget kibontani, és az őt akkor még fogva tartó szentimentális beszédmód helyett sem talált rá a sajátjára. Ez a regény még nem is a *Bovarynéra* íródott rá, előképének sokkal inkább a Móricz által nagyon kedvelt, Bérczy-féle magyar *Anyegin* tűnik. Hogy miért lehet a *Harmatos rózsá* mégis a házasság és a szükség keretében értelmezhető? Mert megjelentetése nem választható el Móricz családfenntartó kötelezettségeitől, de a Jankában a *Sárarany* miatt ébredt indulatoktól sem. Az akkortájt született kisregényei közül a *Harmatos rózsánál* sokkal izgalmasabb és jobban megírt *A galamb papnéban*³³⁵ és *Árvalányokban* már az esküvő utáni időszakba merészkedett át Móricz – oda, ahol a „bajok elkezdődnek”, ahogy ezt Emma Bovary megállapította.

Papnénak lenni

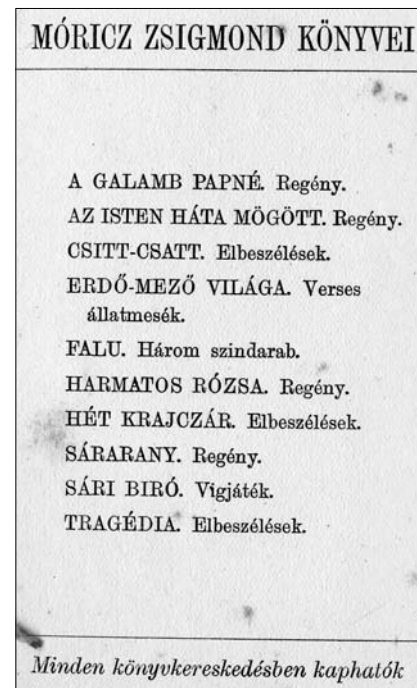
A pályakezdő, vagyis az első világháború kitöréséig tartó, a félbehagyott *Jószereccsét*tel záruló korszakból a mai Móricz-kutatók egyér-

³³⁴ *Harmatos rózsá* 260.

³³⁵ A regénycím kétféle változatban is felbukkan, a mű első kiadásán viszont a névelős változat szerepel, így ezt használok én is.

telmü kedvence *Az Isten háta mögött* című regény lett – a kortársak választása egy másik ekkortájt született műre esett, az életműkiadásban a kisregények közé sorolt *Árvalányokra*.³³⁶ Mind Németh László, mind Kosztolányi Dezső az *Árvalányok* tökéletességéről beszélt, igaz, mindketten a húszas években, vagyis messze nem a teljes életmű ismeretében nyilatkoztak meg. Németh László például így: „Az *Árvalányok* a legtökéletesebb. A hullámzó ösztönélet szellemi átsugárzását festi feszültségtől villódzó ihletettséggel. Ami ritkaság: megkomponált regény.”³³⁷ De Füst Milán is, aki a húszas évek elején még lelkesedett Móriczért, majd az Ady-revízióban tett Kosztolányi-ellenes megnyilatkozásai miatt annyira megharagudott rá, hogy megfogadta, a nevét sem írja le többet, azt fejtette ki egy levélben Elek Artúrnak 1943. május 26-án (vagyis már az életmű lezárulta után), hogy az *Árvalányok*at remekműnek tartja.³³⁸

Az *Árvalányok* és vele a még inkább elfeledett *A galamb papné* egyaránt remekül szerkesztett, egészen kivételes részleteket tartalmazó, többféle olvasat számára nyitott mű, így érdemes őket kiemelni *Az Isten háta mögött* árnyékából. (*A galamb papné*t ugyan a regények közt találjuk, de terjedelmükben sok különbség nincs, én is felváltva fogom rájuk használni a regény és a kisregény meghatározást, hiszen a két műfaj szigorú határokkal nem választható el egymástól.) A két mű középpontjában egy-egy pap-házaspár áll, *A galamb papné* a házasság első időszakát mutatja meg (azt, amelyet Móricz majd sokkal később azzal a címmel ír le, hogy *míg új a szerelem*), a másik egy későbbi szakaszt, amikor az asszony már öregedésnek indult és megszült három gyermeket. Nehéz eldönteni, indokolt-e ezt a két művet, ha az életmű kronológiájára tekintettel kívánunk lenni, előbb tárgyalni, mint *Az Isten háta mögött*et: kötetben ugyanis mind az *Árvalányok*, mind *A galamb papné* később jelent meg, de az első fogalmazványuk, sőt, az *Árvalányok* esetében a folytatásokban közölt változat is korábbi, mint az 1912-es *Az Is-*

A galamb papné első kiadásának hátsó, belső borítója

ten háta mögött. Érdekes egyébként megnézni *A galamb papné* első kiadásának hátsó, belső borítóját, ahol a pályát mindössze négy (!) évvel azelőtt megkezdő Móricz Zsigmond könyveit sorolják fel: itt (a reklámot tartalmazó könyvvel együtt) tíz tétel olvasható. Bár éppen az *Árvalányok* összetettségét, szerkezeti, nyelvi megformált-ságát magyarázza, hogy a ma kötetekben olvasható regényváltozat már a korszak nagy művei után született meg – az eredeti *Galambfelhők* kéziratának hiányában viszont nem tudjuk, mit is értsünk teljes újrairáson: „Már akkor túl voltam a »Sárarany«-on, »Az Isten háta mögött«-ön, s egy kicsit másképp láttam a világot, mint azelőtt. Újra írtam a regényt. Az első szótól az utolsóig. Négy nap alatt elkészültem vele.”³³⁹

A két regényt egyébként nemcsak a papházasságok rejtelmiei fűzik szorosan össze, mégcsak nem is az, hogy az *Árvalányok* első vál-

³³⁶ A mai elemzők közül Benyovszky Krisztián és Baranyai Norbert figyelt fel újra az *Árvalányokra*, ld. *Némi nemi bizonytalanság. Női és férfi szerepek inverziója az Árvalányokban*, BENYOVSZKY 2010: 40–65., illetve: *Nemi identitás és a hatalom összefüggései (Árvalányok)*, BARANYAI 2010: 15–55.

³³⁷ BENYOVSZKY 2010: 40.

³³⁸ FÜST 2002: 437.

³³⁹ MÓRICZ Miklós 1966: 283.

tozatában a *Galambfelhők* címet viselte. A *galamb papné*ban van egy részlet, amely olyan funkciót kap, mint a két sárszegi Kosztolányi-regényből készült Ranódy-filmből a másodikban, az *Aranysárkány*ban az a jelenet, amikor Hilda és Tibor épp elsőknek a városból, és egy vonaton utaznak Pacsirtával – a filmben tehát felvillan egy jelenet a korábbi Ranódy-filmből, jelezve, hogy ugyanakkor, ugyanott játszódik Novák Antal tragédiája, mint Pacsirtaé és szüleié. Móricz a *galamb papné*ban jelzi, hogy ugyanott járunk, mint az *Árvalányok*ban, hiszen abban a részben, ahol a kis papné, Ica, éppen szökésre készül Thorsa Ábrissal, miközben a házukban papi vendégek vannak, egy pillanatra feltűnik Miskolczyné is, az *Árvalányok* főhősnője. A főszereplő itt Ica, mégis felvillan egy pillanatra Miskolczyné sorsa is, aki mintha „átrándult” volna ide egy másik műből, miként Pacsirta az *Aranysárkány*-filmben. Nemcsak névazonosságról van itt szó, hiszen Miskolczyné története ugyanaz a *galamb papné*ban, mint az *Árvalányok*ban. Móricz azzal teszi összetetté ezt az egyezést, hogy a *galamb papné*ban Ica nézőpontjából mutatja meg Miskolczynét, így a jóval idősebb asszony házasságának történetét meglehetősen kínosnak, őt magát pedig kellemetlennek és öregnek láttatja. Az *Árvalányok*ban ugyanezt a sztorit maga Miskolczyné meséli el a többi papfeleségnek egy vendégségben, az örök szerelem, a hűség, a szerelmi állhatatosság bizonyítékaként. Olyan ez, mintha a *galamb papné* hősnője is ott lett volna abban a társaságban, aztán erősen rosszindulatúan adná tovább Miskolczyné „hatalmas, kolosszális” érzésekkel átítatott vallomását – azt a történetet, amelyre fennhangon mindenki meghatottan reagál, de ki tudja, mit gondol közben magában. Vagy, ha fordítva közelítünk (hiszen a két regény egymásutániségének megállapíthatatlansága miatt az olvasás mindkét iránya elképzelhető), azt is mondhatjuk, hogy a *galamb papné*ban kellemetlen papnéként egy pillanatra megmutatkozó Miskolczyné sorsa később egy egész regényben bomlik ki, árnyalva azt a képet, amely az asszonyról a papné-sorsot épp otthagyni vágyó, nála jóval fiatalabb Ica nyomán az olvasóban is kialakul. A *galamb papné*ban ezt olvassuk:

„Este hat órákor Ica a vállára borított egy nagykendőt.

– Hova még, drágám? – szólta oda neki Miskolczyné, a legkellemetlenebb minden vendég papné közt. Egy szűcsnek a lánya, aki tíz eszten-

deig várt az urára, míg az elvégezte a kollégiumot, s még csak nem is titkolja a gyalázatos, sőt maga beszélte el, hogy diák volt az ura, s náluk lakott, mikor megfogta magának. Képzelni lehet, milyen vén lány lehetett, mikor összeesküdtek, ha ő már tíz évvel ezelőtt is olyan nagy lány volt, akinek házasságon jár az esze, s gavallért fog magának.”³⁴⁰

Ugyanez a történet, amikor az *Árvalányok*ban maga Miskolczyné meséli el a többieknek, bár a tényekben nem különbözik, egészében mégis máshogy hangzik (rövidítve idézem, a párhuzamok így is világosan látszanak):

„– Lakott az udvarunkban egy szegény özvegy papné, aki diákokat tartott. Ennél lakott az uram. Úgy ismerkedtünk meg. Én kérem jártam a zenedébe, és jártam a felsőbb leányiskolába, és voltam valami tizenöt esztendő, őkelme meg járt a kollégiumba, és nem sokkal volt nálam idősebb, talán három esztendővel. [...] Nem tudom én, az Exegesis meg a zsidó nyelv professzora mit csinált, mit nem csinált olyankor, de ha én reggel kilenc órákor korcsolyázni mentem, hát ő is ott volt. Egyszer aztán bál van, s tánc közben egyszerűen azt mondja nekem az én Endrém, hogy ő nem tud nálam nélkül élni. No ha nem tud, akkor csak egyre kérem, ne lakjon az udvarunkban, hanem a város túlsó sarkában. Én szűcs leánya vagyok, nincs kidobolva a debreceni piacon, hogy az apám nemesember; máris egyre a teológussal szekíroznak... [...]”

És a korcsolyázási jelenet tizedik évfordulóján beállított Debrecenbe tizenkét szekérrel... értem.”³⁴¹

Ha, mint egy rossz krimiolvasó, a *galamb papné* és az *Árvalányok* zárómondatait olvassuk el először, a vég alapján döntve el, érdemes-e megnézni az egészet, könnyen elbizonytalanodhatunk. Bár az *Árvalányok* zárólata ráirányítja a figyelmüket a regénynek arra

³⁴⁰ A *galamb papné* 411.

³⁴¹ *Árvalányok* 46. Miskolczyné és férje egymásratalálásának a *galamb papné*ban olvasható verziója azt teszi kérdésessé, vajon a többi papné valóban olyan elragadtatással hallgatta-e a kitárulkozást, ahogy ezt reakcióik mutatják. Maga Miskolczyné is csalódní kénytelen, hiszen férje, akiben az egykori szenvedélyt a múlt felidézésével felkelteni igyekezett, „rettenetes elteltésggel”, unottan, a „testi és lelki zavartalan bőség ölén” áll mindezek hallatán is a másik szobában.

a mozzanatára, amelyre Kosztolányi Dezső, évtizedekkel későbből visszagondolva saját egykori olvasatára, leginkább emlékezett, arra, hogy a műben „csontig-velőig hatoló nyár” van, mégis valamiféle családi boldogság kicsit hamis, kicsit közhelyes helyreállítását ígéri, ugyanúgy, mint a *Harmatos rózsza*. A *galamb papné* zárata még inkább emlékeztet a házasság boldogságát hirdetni szándékozó, csak részleteiben jól megoldott szerelmes regényére – az utolsó mondatok iróniája kizárólag az egész elolvasása után válik nyilvánvalóvá, mindkét regény esetében:

„Válogatott közülük. A legkisebb után kapott, azt ragadta a karjába, fel az ölébe, mintha ölbeli volna, és összevissza csókolta az arcát, azt a szép fehér arcát, amely épp olyan volt, mint az apjuké...”

S a telitüzű, fényes nyár egészségesen, termékenyen, megújítóan özönlött el az egész világon.”³⁴²

„S Pap Énók oly hő szerelemmel öleli magához s úgy tartja karjain a maga mennyországot, ahogy csak tarthatja egy szerelmes férj a maga dicső kis feleségét, akinek minden szava, minden mozdulata álmom és áldás! Áldás!”³⁴³

Az *Árvalányok* zárlatát nemcsak az teszi ironikussá, hogy a tüzes nyár szükségszerűen felmutatja saját végességét is, különösen azért, mert a már öregedésnek indult főszereplő papné sorsát láthatjuk meg benne, de azért is, mert a nagy családi boldogság mintha kizárólag a házastársak végre bekövetkezett testi egymásratalálásának időleges következménye lenne. Hiszen az erotikusan meglehetősen túlfűtött regényben a zárlatot közvetlenül egy vendégeskedés előzi meg, ahol az asszony, részegen, a következőt súgja férje fülébe: „Te gonosz ember, nem tanulod meg, hogy az asszony gyémánt!... Azt nem szeretni kell, hanem csiszolni, hogy mindig fényes legyen! Az asszonyt nem imádni kell, te lomha dög: hanem ölelni, te édes, te...”³⁴⁴ Ezután szeretkezés ugyan nem történik pap és papné között (nehéz is lenne, hiszen a vendég papnál alszanak, feltehetően a szá-

mos pap-házaspárral együtt), de ennek a helyére lép egy idilli (és a *Bovaryné* híres, a szerelmi aktust az olvasó szeme elől is eltakaró kocsijelenetét idéző) kocsikázás, hazafelé. És ekkor a tartózkodó, a szellemi szférákba helyezett szerelem elsődlegességét hirdető pap-férj végre legalább hozzáér a kielégületlenségtől szenvedő asszonyához: „A férfi átölelte a derekát, s szóltan zörgött tovább velük a szekér, amelyben úgy ültek ott, mint az élet örök trónusában.”³⁴⁵ A *galamb papné* az emelkedett papi stílust idéző zárlatát a regény egésze egyrészt azzal teszi nevetségessé, hogy számos jelenetben a szerelem és a papi hivatás összebékíthetetlenlensége mutatkozott meg (a papot felesége alig engedi dolgozni, aki így a vasárnapi prédikációt is kihagyni kénytelen az asszony miatt, az asszony pedig még a pap-feleségek karácsonyi istentiszteleteken hagyományos kötelességéről is megfeledkezik), másrészt az *asszony mint álmom* ahhoz a regényrészhez vezeti vissza az olvasót, amikor a „galamb papné” nyomatékosan kijelenti a férjének, hogy álmodni bárkiről joga van:

„– Még aludni sem hagyja az embert! Olyan szép álmom volt, utaztam, nászúton voltam!

– Drágaságom! – nyöszörögte boldogan a férj.

– Haha – nevetett fel gúnyosan az asszonyka –, talán – magával. Azt hiszi, hogy éjjel-nappal magával vagyok tele! Persze.

– Hát kivel? – mennydörgött a férj.

Az asszony befordult a falnak.

– Semmi köze hozzá. Azt álmodom, amit akarok.”³⁴⁶

Ezek után érdemes feltenni a kérdést, mi is történik voltaképpen ebben a két regényben, amelyek egyike forró nyárban, a másik pedig csikorgó hidegben játszódik, a zárlatuk pedig egyaránt a családi boldogság: a közelgő gyermekáldás bejelentésével társulva A *galamb papné*ban, a gyermekek iránti szeretet kiadásával összekapcsolódva az *Árvalányokban*. Esemény a két regényben még annyi sincs talán, mint *Az Isten háta mögöttben*, pedig ott is a megcsalás elmaradása a legfontosabb cselekményelem. A házasságból való elvagyódás mindkét esetben megjelenik. Icához meg-

³⁴² *Árvalányok* 70.

³⁴³ *A galamb papné* 414.

³⁴⁴ *Árvalányok* 66.

³⁴⁵ *Árvalányok* 70.

³⁴⁶ *A galamb papné* 402.

érkezik a „tündérherceg”, az elegáns Thorsa Ábris, aki, ha nem is fehér lovon ül, mikor a papné először megpillantja, de a ruháján a hó prémként ül meg. Miskolczyné két különös csábítót is kap (mindkettőt az asszony akarja elcsábítani inkább) – az egyik egy fiatal, még szűz lány, a másik pedig egy szintén az asszonynál sokkal ifjabb, népdalgyűjtő fiú, akit, nevét meg nem jegyezve, csak Kisfaludy Társaság úrként emlegetnek a regényben. Házasságtörés egyik esetben sem történik, a házasság, illetve a hősök lelkének és testének felbolydulása után minden visszarendeződik, és látszatra marad a régi ben.

S hogy miért lehetett fontos Móricznak ezeket a házasságok mindennapjairól és az elvagyódásról, a testi vágy elmúlásának vagy lanyhulásának következményeiről szóló regényeket paplakokban játszattatni? Kézenfekvőnek tűnik a válasz, ahogy volt sokáig az őt közlő ismerők és a róla megszólalók számára is: azért, mert ezek a regények személyes élmények következményei. Móricz maga nem élt ugyan paplakban soha (pap-nagyapját nem ismerhette), de a népdalgyűjtő utakon rendszeresen a falvak református tiszteletsejnéihez szállt meg – az *Árvalányokban* szereplő Kisfaludy Társaság úr meg is feleltethető a fiatal Móricznak, ha ezt az életrajzi olvasatot erőltetni akarjuk. Mégis *A galamb papné* volt az a mű, amelynek a következménye évtizedekig tartó sértődés lett, holott ez a regény leginkább egy kamaradarabhoz hasonlít, vagyis azoknak a jeleneleknek, amelyek a házaspár két tagja közt lezajlanak, semmilyen tanúja nem lehetett, elég nehéz tehát elképzelni, hogy egy valódi pap-házaspár kapcsolatát írta volna meg ebben a művében Móricz. Az effajta apróságok viszont nem szoktak akadályt képezni, ha valaki egy regényen, magára ismerve, de azt érezve, a hősök egyáltalán nem hasonlítanak hozzá, meg akar sértődni. Így volt ezzel Móricz atyai barátja is, akit aztán csak 1929-ben, a Móricz tiszteletére rendezett születésnap ünnepség kapcsán sikerült az írónak valamennyire kiengesztelnie: „Sipos József iskolatársa és jó barátja volt Móricz nagybátyjának, Pallagi Gyulának, és Móriczot több alkalommal is vendégül látta, amikor az író népmese és dalgyűjtő körútjain Szatmárban járt. Levelező kapcsolatuk sokáig megmaradt, de a *Galamb papné* (1912) és *A fáklya* miatt ez megszűnt, ugyanis a házaspár rá kellett döbbenjen, hogy e regények megírásához nemcsak a milotai paplak szolgált modellül Móricz számára, hanem

bizonyos mértékig az ő házasságuk is.”³⁴⁷ Móricz Miklós is ironizál ezen a sértettségén: „nem is egy sértettje van, hanem sok. A *Galamb papné*nek annyi, hogy a Tisza mentének alig volt olyan református parókiája, ahol a tiszteletes asszony férjestől ne lett volna az. Sipos nagytiszteletű úrnak a felesége csak egy a sok közül, aki felismeri magát benne.”³⁴⁸

Hiába ismertek tehát magukra *A galamb papné* házaspárjában nemcsak Siposék, de a Tisza-menti falvak papjainak és papnéinak egész sora, Móricz személyes érintettsége önmagában nem magyarázza meg, miért volt fontos a számára, hogy a *Jelenetek egy házasságból* alcímmel leírható regényeit épp református paplakokban helyezze. A regények maguk sokkal inkább megadhatják a magyarázatot – az *Árvalányokban* Miskolczyné fejt ki a többi papfeleségnek, hogy a papok házasságában mutatkozik meg leginkább a szerelem: „Én mondhatom, rendkívül boldog vagyok, hogy papné lettem. Nem azért, amiért valaki gondolja, hogy úriasszony lett belőlem, pedig az apám csak szücsmester Debrecenben, mert hála istennek lehetett volna belőlem akármiféle úriember felesége, hanem azért, mert annyi szerelmet, amennyi a papi házakban van, más foglalkozású férfinak az élete nem bír el.”³⁴⁹ Ha most lefordítjuk Miskolczyné mondatait (amelyeket ironikussá tesz, hogy az asszony épp férje közönyétől és a testi szerelem hiányától szenved), úgy tűnik, Móricznak azért volt szüksége a pap-házaspárokra, mert ezekben a kapcsolatokban tudta megmutatni az összefüggés következményeit, a kizárólag a házasságba zárt feleség és az otthonról eljárásra nem kötelezett férj kapcsolatának mintázatait. (És az sem lényegtelen, hogy a pap helyzete, épp az „otthon végzett munka” miatt, erősen hasonlít az íróéra.) *A galamb papné* házaspárja sokkal inkább emlékeztet a fiatal Móriczra és Holics Jankára, mint bármely Tisza-menti papi ház lakóira. De ez a hasonlóság *nem* a valóságos alaknak és regénybeli másának azonosíthatóságát jelenti (ami, persze, nem is lenne lehetséges, hiszen a regénybeli alak már művészi, nyelvi konstrukció) – Móricz feleségének szavait kapta meg a papné, jellemük különbözőségén viszont Holics Janka nagyon felháborodott:

³⁴⁷ HAMAR 2008: 93.

³⁴⁸ MÓRICZ Miklós 1966: 34.

³⁴⁹ *Árvalányok* 42.

„a galamb papné [...] modellje pedig vérig sértődött, mert ha már felhasználta szavait a híres, hogy meri meghamisítani a jellemét! Ő volna ez az önző, beképzelt kisasszony, akinek mindene megvan tevékenysége kielégítésére?”³⁵⁰

A galamb papné tehát nem Holics Janka maga. Ha a mondatait Móricz feleségétől is „kapta” a regényalak, sorsát már nem, hiszen azt legalább annyira irodalmi minták előzik meg, mint Móricz életének történései. Nemcsak azért, mert a vidám társasági élettől elzárt, a paplakban unatkozó Ica regényeket olvas, és azokból kiindulva talál vágyott mintákat saját életéhez,³⁵¹ s nem is egyszerűen azért, mert az asszony maga olyan, mintha szerepet játszana, és „színpadi tüneményként” tekint rá a környezete. De amiatt is, hogy a házasság első időszakában mintha ott rejlene a jövő. Vízióként többször megjelenik a regényben (többnyire a férj gondolataiban), mi történik várhatóan a házaspárral később. Mintha sorsuk már előre meg lenne írva. Például így, azt a tételt kibontva, hogy ami az életben egyszer komédiaként játszódik le, később tragédiaként tér majd vissza:

„A lelke mélyén, a nevetés mögött valami mélyről jövő aggodalom kezd felemelkedni. Mi lesz belőle, ha ezek a ma még kedves és kecses pörpatvarok élesek lesznek; ha nemcsak az elme játékos szeszélye termi meg őket, hanem az élet bajai? Ami most nevetés közben roppen el, nem fog-e valaha sírás és fogcsikorgatás közt robbanni közójük?”³⁵²

De a régi irodalmi minták és a mai világ feszültsége a falusi papnak és városról hozott feleségének a leküzdhetetlen távolságában is megmutatkozik (kicsit emlékeztetve az irodalmi beszédmódok

a *Harmatos rózsában* megfigyelhető ütközésére) – a XIX. századra emlékeztető verset szavaló férj szavaira az asszony álmodozása felel egy itáliai autókázásról:

„Mit álmodtál, mondd szivem gyermeke
Hogy oly mosolyogva kelsz!
Talán kis őzet láttál zöld mezőben...”

Az asszonyka türelmetlenül csöndre intette az urát, mintha zavarná, bánatná, a régi, sablonos poézis.

– Autótúrán voltam, valahol Nizza körül. Jaj, be isteni volt...”³⁵³

Az asszony elvágódását megmutató jelenetek *A galamb papné*-ban (szemben az *Árvalányok* nyílt érzékiségével) jelképekre épülnek leginkább: Ica önmagának is azt sulykolja, hogy udvarlásra, szenvedélyre, változatosságra vágyik az „ősz ember” mellől, aki már kopott ruhában jár, hiszen házasember, és nemcsak nem olvas, de az evésben sincs különösebben kifinomult ízlése. Ica és Thorsa Ábris mégis olyan helyzetekben kerülnek nagyon közel egymáshoz, amelyek a testiséggel szoros kapcsolatba hozhatók: ilyen a közös főzés és evés (Móricznál az evésnek gyakran van erotikus jelentéstartalma is),³⁵⁴ ezekből pedig a férj ugyanúgy kirekesztődik, mint a korcsolyázásból. A korcsolyázás a regény egyik legjobban megoldott (nyelvileg szinte versszerűen megformált) részlete, ahol a közös siklás a testi egyesülés szimbóluma lesz. Érdeemes figyelni a mozgásokat jelölő szavakra is – a *sikamlottak* igével szemben a sokkal kellemetlenebb hangzású, a férj szerencsétlenkedését jelző *sikárkozott* áll:

„Kart karba fonva, egymást átölelve siklottak el előtte, s nem hallották, jaj, nem hallották többé az ő kiáltását, hogy vigyázzanak: lékbe, repedésekbe ne ütközzenek.

Csak egymást hallották. Egymás szíve dobogását. Nem szóltak egy szót sem, csak sikamodtak, sikamlottak, mint a sirály a levegőben.

Mind a kettő kitűnő korcsolyázó volt.

³⁵⁰ MÓRICZ Virág 2002: 105.

³⁵¹ Herczeg Ferenc *Simon Zsuzsa* című regénye lesz az egyik ilyen minta, de a pap nem érti meg, miről beszél a felesége, hiszen nem ismeri a művet: „– És én magát minden regényhősnek fölibe helyeztem!... Orlay Sándor is megbocsátotta a feleségének, hogy egy éjet a más karjaiban töltött! / – Ki az az Orlay Sándor? Kérdezte megdöbbenve a pap. [...] – A Simon Zsuzsa férje. / – Micsoda Simon Zsuzsa? / Az asszony kinézett az ablakon. Egy perc múlva azt mondta: / – Ezzel az úrral nem érdemes szóba állni. Még regényt sem olvas!” *A galamb papné* 319.

³⁵² *A galamb papné* 322.

³⁵³ *A galamb papné* 326.

³⁵⁴ Erről lásd BENYOVSZKY 2010: 151–175., különösen: 164–167.

S a szegény férj a legkomikusabb és a legszánalmasabb látvány volt, amint ott sikárkozott széles, biztos talpain, míg az életpárját rábízta egy pár sínkorcsolyára meg egy világkalandorra...³⁵⁵

A férj és a feleség közti, a házasság kezdetén még gyakori testi együttléteket a környezet természetesnek veszi ugyan (a pap is rájön, senki sem fogja számonkérni rajta, ha elaludta a reggeli istentiszteletet, hiszen ő ifjú házas), de a regénybe ezek nem íródnak bele. Ugyanígy nem lesz része a házastársak közti szexualitás az *Árvalányoknak* (ha csak a jelképes hazakocsikázást nem számítjuk ide), de a regénybeli világot már a kezdetektől az erotika járja át. Miskolczně először két idei csirkét kénytelen szétrebenteni, mikor a kakas a szeme láttára rámászik a jércére, majd a kendert áztató fiatal menyecskeknek és asszonyoknak „disznó szavakat” kiabáló fiait kell megleckéztetnie, valamivel később pedig két „bakzó tehene” pillant meg (a kocsis külön fel is hívja a jelenetre az asszony figyelmét), akik a bikára vágyva egymással próbálnak üzekedni. Ez a kép azért is lesz fontos, mert az asszony és a „dedós kisasszony”, a kövér, szőke Irma korábbi együttlétét idézi vissza, amikor a papné férfiszererepbe helyezkedve udvarolt a lánynak, és az igazi, szellemi szerelemről mesélve neki, megmarkolta a mellét. Semmi különös nincs tehát abban, hogy a felajzott asszony a hozzájuk megérkező „Kisfaludy Társaság” úr tudományos, nóták és mesék iránti érdeklődésében is az „illetlenség” keresését látja.

Ez a papházaspár olyan, ha folytatjuk *A galamb papné* és az *Árvalányok* együttolvasását, mintha kiszabadultak volna saját kis „fészkükből” (a regénytér is sokkal összetettebb, Miskolczyék elutaznak vendégségbe, míg Énok és Ica még leginkább otthon voltak, ott fogadtak vendégeket, legfeljebb a templomba mentek el), amelyen túl már a testiséggel csábító világ van. *A galamb papné*ban az összezártságot a tér is erősíti, az *Árvalányokban* a lihegő, forró

³⁵⁵ *A galamb papné* 410. Ennek a részletnek a párvaként is felfogható az a jelenet, amikor Miskolczně saját magát és férjét a röpképtelen tyúkok közé zárt, szárnyaló madarakként képzelel el: „Nem csuda, ha unta itt magát, ha az ő férfja unja magát ebben az utálatos életben, amely lomha és változatosság nélküli, mint a tó vize. Ennek az ő férfjának szárnyai vannak, és nem repülhet! Ha ők ketten egyszer kiszállhatnának a szűk tyúkketrecből, és ott úszhatnának a nap felé!” *Árvalányok* 57.

nyár fokozza a testi szerelem utáni vágyakozást. Miskolczněnak pedig igaza van a népdalgyűjtéssel kapcsolatban, hiszen a népdalok valóban erotikus jelképekkel zsúfoltak, ahogy a gyűjtés emlegetett helyszínei is (a fonó, a kukoricafosztás, stb.), a lányok és fiúk közti érintkezésre adtak „legális” (és sokszor a meg nem engedett előkészítő) alkalmakat. Kisfaludy Társaság úr legfőbb szerzeménye pedig épp az árvalányok szó lesz, amelyről az asszony magyarázza el neki, hogy nem szülő nélküli gyermekeket, hanem prostituáltak jelöl azon a vidéken.³⁵⁶ (Különösen jól megoldott a regényben, hogy mindvégig nem derül ki, a kielégületlen papné férje valóban az „árvalányoknál” járt-e, vagy a kurvák meglátogatása helyett tényleg a doktor ásványgyűjteményét nézte-e meg.) A népköltési gyűjtő aztán, mikor, nem kevés bor társaságában, erotikus beszélgetésbe bonyolódik a papnéval, a vágyott egyesülést ismét szimbólumokkal írja le (holott az asszony teljes nyíltságra biztatta – igaz, nem önmagával kapcsolatban). A beszélgetésben az aktus metaforája ugyanúgy a kulcs és a zár lesz, mint a *Csipkés Komáromin*ében – ezúttal azonban a mennyország is belekerül a diskurzusba, miként az orgazmus-halál párhuzam is:

„Tudja mit, szép asszony... – suttozta a fiú –, szeretnék benyitni a mennyországba!

– Haha. Szent Péternél van a kulcs.

– Nem, asszonyom, minden férfi Szent Péter.

– Haha – mondta az asszony, s olyan hidegen méltóságos volt, mint egy jégbálvány.

– Odaadnám az életem, hogyha a Szent Péter kulcsát megforgathatnám a zárban... ha ki nem nyílna is! A mennyország kapujában meghalni is boldogság.

– Érintsen meg egy ujjal s gondolja, hogy megtörtént.”³⁵⁷

Úgy tűnhet az eddigiek alapján, hogy ezekben a regényeiben Móricz a testiség, a vágy és a kielégítetlenség irodalomba emelésére tett újabb kísérletet, engedelmesen eleget téve Osvát (Móricz

³⁵⁶ A szót Móricz Zsigmond, saját bevallása szerint, Szép Ernőtől kapta ajándékba. Ld. MÓRICZ Miklós 1966: 282–283.

³⁵⁷ *Árvalányok* 64.

Miklós kissé zavaros fejtegetéséből kihámozható) elvárásainak. De ezek a regények messze nem csak emiatt érdekesek: bár középpontjukban az erotika áll, a zárlatuk pedig happy endnek tűnhet, összetettségüket éppen a magány leküzdésének és az idő megállításának eleve kudarca ítélt kísérletei adják. A galamb papné azt kívánja, a férje mindig úgy mondja, soha nem fogja őt megunni, mintha először mondaná, Miskolczyné egykori, fiatal férjére vágyik, és bor segítségével igyekszik visszahozni az elmúlt fiatalságát, hogy újra vonzó nő legyen, nem olyan öregedő asszony, aki akár kétértelmű poénokat is nyugodtan mondhat. Az idő megállításának, a boldogság konzerválásának lehetetlenségét remekül és fájdalmasan mutatja meg az a jelenet, mikor Pap Énók ölbe kapja a szomorú ősz miatt elkeseredett feleségét, hogy ringatással vigasztalja meg, mint a kisbabákat. A ringatás maga a boldogság lesz mindkettjük számára, órákig eltart, mikor viszont a férfi leteheti feleségét végre: „a karjait nem érezte. Minden csontja fájt, s alig bírt nagy keservesen kiegyenesedni. Már a hideg verejték verte ki a homlokát, s a térde reszketett a kimerültségtől.”³⁵⁸ Nem csoda, hogy ezek után az asszony velencei gondolázásról álmodik, a férj viszont arról, hogy „taposó malomban vért izzadott a fáradtságtól”. Az idő tehát nem áll meg Móricz korai regényeiben, amelyeknek, miként az egész pályakezdő korszaknak, az öregedés meglepően gyakori témája. Valódi egymásratalálások nincsenek ezekben a művekben, sem testi, sem lelki értelemben, sem a házaspárok, sem a feleségek és a csábítók között – ahogy nincs ilyesmi a Móricz első világháború előtti időszakának egyértelmű csúcsát jelentő, de, ahogy igazolni igyekeztem, több remek regényben előkészített *Az Isten háta mögött*-ben sem.

Veres Laci regénye

Azt, hogy mostohán bánt volna az irodalomtörténet *Az Isten háta mögött* című regénnyel, aligha állíthatnám. Ez a korai regény mind az „eszmei súlypontú”, mind a megalkotottságra, az elbeszélés módra, a metaforikusságra összpontosító olvasatokban „hibátlan mű-

³⁵⁸ A galamb papné 328.

nek” bizonyult:³⁵⁹ úgy lett Kulcsár Szabó Ernő elemzésének³⁶⁰ köszönhetően a Móricz-újravizsgálás megindulásának ösztönzője, hogy eközben értékelése voltaképpen nem módosult. A regény értelmezésében azonban határozott fordulat történt: a magyar kisvárost és értelmiségét leleplező műből a *Bovaryné* szétírásának egyik sikeres kísérletévé alakult,³⁶¹ olyan regénnyé, amelynek a referenciája „szövegszerűen is jelezve egy másik műalkotásban, a *Bovaryné*-ben lelhető fel.”³⁶²

Ha a *Bovaryné* és *Az Isten háta mögött* kapcsolatára összpontosítunk, természetesen Veresné sorsára figyelünk leginkább. Van viszont a regény értelmezéstörténetének egy olyan vonulata is, amelyben a Vereséknél lakó, érettségi előtt álló diák, Laci lesz a főszereplő. Ennek az olvasási hagyománynak a legutóbbi, igen izgalmas darabja Tamás Ábel tanulmánya az érettségire készülő és egy Horatius-óda fordításával küzdő Laciról,³⁶³ a kezdete pedig Bori Imre monográfiájának *Veres Lacitól Nyilas Mihályig* címet viselő fejezete. Ez utóbbi értelmezés *Az Isten háta mögött*-ben Móricz egyik jellegzetes kamaszhősét látja meg, a regényt magát pedig egy életművön belüli, a *Légy jó mindhalálígon* keresztül a *Forr a borig* ívelő vonulat kezdőpontjaként olvassa.³⁶⁴ *Az Isten háta mögött* többek közt amiatt meszerien megírt regény, mert nincs középpontja, több értelemben sem. Nem pusztán azért, mert nem mindentudó elbeszélővel dolgozik Móricz. Azt sem tudjuk megmondani, vajon a Veres-házaspár történetébe íródik-e bele Laci regénye, vagy éppen megfordítva: Laci történetének értelmezését gazdagítják a körülötte kibomló sorsok. Nem tudjuk megjelölni, melyik szereplőt, de azt sem, melyik történet állítsuk a középpontba, különösen azért, mert az eseményeket, mármint azokat a történéseket, amelyeket a XIX. századi regényha-

³⁵⁹ „*Az Isten háta mögött* című regényről Czine Mihály is azt írta, hogy az a legtokéletesebb Móricz-művek egyike. Az ő eszmei súlypontú elemzése is »megkomponált remeknek« nevezte a regényt. Kulcsár Szabó Ernő elemzése sem módosít ezen az értékítéleten, hanem továbbviszi azt.” GÖRÖMBEI 2005: 15.

³⁶⁰ KULCSÁR SZABÓ 1993: 24–53.

³⁶¹ Ld. ONDER 2005: 120–130.

³⁶² BEKE 2005: 29.

³⁶³ TAMÁS ÁBEL 2006

³⁶⁴ Ld. BORI 1982: 53–65.

gyománnyal alapján is így neveznénk, voltaképpen nem „látjuk”, csak elmondásból, vagy a szereplők belső beszédén keresztül ismerjük meg. Ezúttal mégis Veres Laci regényeként olvasom *Az Isten háta mögött*: azt szeretném megmutatni, milyen tanulságokkal jár, ha a diák *regénybe író*d regényét állítjuk a középpontba, és a többi szereplőt is innen kiindulva vizsgáljuk meg.

*Az Isten háta mögött*ben az események hiánya, a nagy fordulatok elmaradása a legfeltűnőbb. Egy *Bovaryné*-újrairásnak szükségszerű velejárója lenne a házasságtörés, ez a regény azonban éppen a megcsalás hiányát állítja a középpontba. Nem csalja meg a férjét Veresné, holott alkalmá és kedve is lenne hozzá, amikor pedig egy házasságtörés az albíró és a közjegyzőné között mégis megtörténik a regény végén, „nem vagyunk ott” mint olvasók, vagyis az eseményről csak szereplői megszólalásokból értesülünk. Mondhatnánk azt is, hogy pletykákból szerzünk róla tudomást, hiszen itt egy megkettőzött, az eseményekben és a pletykákban felépülő regényvilággal van dolgunk, és ez a történetek elbizonytalanodásához is erősen hozzájárul: „A kisváros lakói számára a pletykázkodás a hiányzó tettek pótléka, másrészt annak is jelzője, hogy az itt élők világából hiányzik az igazság.”³⁶⁵ Az igazság helyére egy pletykákban és elmondott történetekben megképződő világ kerül, és ebben a látszatvilágban találkozunk össze Veresné és Veres Laci: miközben éjjel egyikük az utcán kószált, és a fegyelemsértést elkövető diákokra vadászó tanárával találkozott, a másik pedig a részeg káplán heves udvarlásával küzdött, a kettejük által közösen megképzett történetben otthon voltak mindketten, és a fiú volt az, aki a magáról nem tudó káplánt ágyba fektette. Ez a szóban megképzett történet annyira erős ebben a világban, hogy nemcsak a többi résztvevő emlékeit győzi le, de még a tiltott utcai barangolás tanári noteszben megőrzött írásos bizonyítékát is.

Veres Laci és Veresné összetalálkozik ebben a kitalált történetben, és az az esemény, amely kettejüket összeköthetné és egyúttal egy nagyszabású, XIX. századi regény alapját adhatná, vagyis a szerelmi együttlét, szintén csak a képzeletükben játszódik le. Laci szexuális fantáziájában Veresné főszerepet játszik: „Bizonyára már még fesztelenebbül meresztgeti a káplán a szemeit a sógornéra, talán meg is érinti a kezét! Vagy az asztal alatt a lábát! a combját. Hisz

ettől a gazembertől minden kitelik. // És minden átmenet nélkül a legrémesebb szokellést tette a fantáziája. Mindent elképzelt, amit a káplán tehet a sógornéval.”³⁶⁶ Azért is érdekes, hogy Laci erotikus képzelgéseit a káplán és Veresné együttlétéből kiindulva építi fel, mert a diák úgy lép be a regénybe, mintha a káplán szerepkörét venné át, őt ismételné meg. A káplánról a következőt olvassuk: „szertett ugyan heccelődni, diákosan feleselni, de meggondolta, hogy ma van először itt, idegen helyen, és ami fő, egy szép asszony szeme előtt!... Még észreveszik, hogy ő tulajdonképpen nem komoly önálló ember, hanem csak diák...”³⁶⁷ Vagyis a káplán Lacihoz hasonlóan a diákszerep és a férfivágyak közti feszültséggel küzd. Veresné először a káplán karjaiban érez egy pillanatra gyönyört, majd a vágyait Lacira irányítja át: „Percekig fetrengett és hő testét tovább forgatta a forró matracon. // – Lacika! fiacskám! – súgta bele egyszerre a párnába és elismételte: – Lacika! kis szeretőm!”³⁶⁸ De kettejük képzelte világa nem találkozik össze, a házasságtörés elmarad, és a két szereplő külön-külön megy keresztül a halálhoz is hasonlítható változáson, sajátos átmeneti rítuson.

Veresné, amikor elszánja magát, hogy Laci szeretője lesz, egy pogány mitikus lényhez, egy villihez válik hasonlatossá: „S aztán úgy állott, mint egy villi. A sárgás, titkos holdszínben. És tudta, hogy a teste világít, mint a fényforrás és a szívéből tűzsugarak kévéi lövellnek ki minden szívdobbanással.”³⁶⁹ Ezek a több nép mitológiájában megtalálható női mitikus lények (a szlávoknál vilának, a magyar mitológiában villőnek, a germán-skandináv hiedelemvilágban vilinek nevezik őket) a termékenységvarázslással, a férfiak elcsábításával hozhatóak összefüggésbe. Veresné, amikor férjes asszonyként a nála jóval fiatalabb, szűz unokaöccsét kívánja elcsábítani, nemcsak a kisváros társadalmi rendjéből lép ki, de átkerül az élet világából a szellemek birodalmába, kísértetté válik. Veresné ráadásul ekkor a „szent szűz” szerepét teszi le, így kerül át a kereszténységből a pogány világba: „Nem, az nem lehet, tanító úr hogy soká tűrjem ezt! Én is ember vagyok, Mária leánya, nem szent!”³⁷⁰ Aztán végig is fut

³⁶⁵ STRIBIK 2001: 188.

³⁶⁶ *Az Isten háta mögött* 435.

³⁶⁷ *Az Isten háta mögött* 429.

³⁶⁸ *Az Isten háta mögött* 516.

³⁶⁹ *Az Isten háta mögött* 517.

³⁷⁰ *Az Isten háta mögött* 517.

benne a gondolat, mi lesz, ha Laci most meglátja, a holdfényben, éjjel: „Ha most felébred, kísértetet lát és felsikolt!” A fiút azonban nem találja az ágyban, és így az a pogány átmeneti rítus, amelyen Veresné keresztülmegy, nem újjászületést hoz – az asszony a halál birodalmában marad. A telihold, amely villiként megvilágította, a vérzését hozza meg, s ezzel együtt az öregséget, az élet lezárultát: „Mikor felöltözik s vánszorogva, mint az őszi légy, a tükör elé von-szolja magát, meg sem tud ijedni attól, amit lát. // Egy teljesen meg-vénült asszonyarc mered rá a tükörből. A szeme nagy feketekarikás, az arcán mély ránc húzódik le a két szájszél mellett, a nyak beesett s mély gödre van elől a kulcsont öblében.”³⁷¹ Ez a szövegrész ráadá-sul, ahogy Kulcsár Szabó Ernő megállapította, közvetlenül, szöveg-szerűen is utal a *Bovaryné*-nek arra a jelenetére, amikor Emma, miu-tán szeretője lett, a tükörben nézi átalakult, megfiatalodott, fényben fürdő önmagát (gondoljunk csak arra, hogy a Lacival való együttlét-re várva még Veresné maga volt a fényforrás): „De meglátta magát a tükörben, s bámulva nézte az arcát. Sose volt még ilyen tág, ilyen sötét a szeme, sose látszott még ilyen mélynek. Egész lénye valami megfoghatatlan fényben fürdött, és teljesen átszellemült. Egyre csak azt suttogta: »Szeretóm van! Szeretóm« – s úgy élvezte a gondolatot, mintha csak egy második serdülőkorra ébredt volna.”³⁷²

Emma Bovary számára a szerető újjászületést hoz, „második ser-dülőkort” – Veresnénél az elmaradó együttlétet a menstruáció kö-veti. Ez a vérzés több szempontból is figyelmet érdemel: nemcsak a menstruáció akkoriban még a magyar irodalomban igen ritka nyílt leírása miatt,³⁷³ de azért is, mert az, ahogyan Veresné a vérzését fogadja, cselekményesen következetlenségnek, mondhatnám, hibá-nak tűnik: „– Ja, már tudom, mi bajom volt – mondja s kiszámítja, a hónapnak hányadika van ma. – Na, csak van nekem szerencsém – teszi hozzá, s kínosan elmosolyodik. – Egyéb se volt hátra, csak egy gyerek a nyakamra! Szépen néznénk ki.”³⁷⁴ Az impotens férje

³⁷¹ *Az Isten háta mögött* 519.

³⁷² *Bovaryné* 158. A két részlet egymás mellé helyezését és elemzését ld. KULCSÁR SZABÓ 1993: 48.

³⁷³ A húszas évek végén még az is elkövetkezik majd, hogy Móricz bíróságra kénytelen menni egy kislány első menstruációját leíró novellájáért – de erről később.

³⁷⁴ *Az Isten háta mögött* 519.

mellett „eleven özvegyiségben” élő Veresné, akiről azt tudjuk meg, hogy bármennyi alkalma lett volna rá, sosem csalta meg a férjét, miért veszi megnyugvással tudomásul, hogy nem terhes? Lehetne terhes? Vagy egyszerűen annyira beleépült a tudatába a kisvárosi közvélemény, hogy még egyedül, magában is az ő véleményüket közvetíti? Hiszen a kisvárosi közösségének nem kell tudnia róla, mi-ért nincs Veresnének gyereke. (Ennek viszont az mond ellent, hogy a kocsmában arról is pontos, vagy legalábbis annak vélt informáci-óval rendelkeznek, hogy a közjegyző és a felesége közt mikor volt utoljára szexuális kapcsolat: „– A vén trotli! – mondta Máté Pista –, barátom, hisz az már nem ember! Nem férfi. Egyszer a vadásza-ton bevallotta, hogy már három éve nem tett kárt az asszonyba.”³⁷⁵) Ha mégis arról van szó, hogy Veresné *lehetne* terhes, akkor megint az igazság folyamatos elbizonytalanodásához jutunk el. Ha pedig mégsem ez a magyarázat, akkor a Móricz-regény és a *Bovaryné* ösz-szekapcsolódásában, vagyis nem a cselekmény és a történekek elbe-széltségének szintjén kereshetjük a választ: Veresné vérzése ugyanis mintha Emma Bovary „második serdülőkorához” vinne vissza. Az „eleven özvegyiségből” kivezető, az új életet jelentő nemi aktus he-lyére lép Veresné vérzése, amely azonban éppen azt mutatja meg, hogy ebben az Isten háta mögötti világban nincs újjászületés. A tra-dicionális kultúrákban az első vérzést sokszor a halál-újjászületés fázisokból álló átmeneti rítusok kísérik,³⁷⁶ a regénybeli Ilosva vi-szont bármennyire rituális is sok vonatkozásban, ebben a világban nem a rítusok világos és kiszámítható rendje határozza meg a benne lakók életét. A vérzés jelentése még egy módon érzékelhető, még-pedig úgy, ha a szereplői megszólalások nyelvi megformáltságára odafigyelünk: amikor Veresné Lacihoz indul, *fiacskámnak* és *kis szeretőmnek* nevezi magában, vagyis a gyermektelenség jelévé váló vérzés ebben az összefüggésben arra mutat rá, hogy Veresné Lacit semmilyen szerepben, sem gyermekeként, sem szeretőjeként nem kaphatja meg.

Laci azonban, Veresné helyett egy prostituálttal, keresztülmegy egy férfitávozó átmeneti rítuson. Ez a szertartás nemcsak azért kü-lönbözik az archaikus társadalmak közösség által szentesített, sok-

³⁷⁵ *Az Isten háta mögött* 532.

³⁷⁶ GENNEP 2007: 92.

szor a „szent prostituált” segítségével megtörténő beavatásaitól,³⁷⁷ mert a közösség tilalma, legalábbis képmutató elfordulása mellett történik meg,³⁷⁸ de azért is, mert megelőzi a közösség által szentesített rítust, az érettségit. Hallgatólagosan a férfivá avatás része a szüzesség elvesztése is, így Laci lázadása is erősen kérdésessé válik: „a diák nem tesz egyebet, mint hogy elvégzi a férfivá avatás Ilosván kötelezőnek tűnő rituáléját, az *érettséginek* a társadalom által látszólag tiltott, ám hallgatólagosan igenis elvárt »másik oldalát.«!”³⁷⁹ De nemcsak a közösség „néz félre”, amikor tilalmai ellenére ez a beavatási szertartás megtörténik, az olvasó sem „kísérheti el” Lacit a bordélyházba: míg a Veresné által eltervezett beavatásról hosszas leírást kapunk, addig a valódi eseményt, a férfivá válást megint csak elmondásból, Laci belső beszédéből ismerjük. A szüzesség elvesztése a Paradicsomból való kiűzetést, az ideálok elvesztését jelenti: „Minden illúziója odavolt. Az elveszett paradicsom ez! A megismerés döntötte meg a fantázia paradicsomát. [...] az a szó, hogy elveszett paradicsom: s az a bibliai kép, hogy Ádám és Éva a megismeréssel elvesztette a paradicsomot, semmi mást nem jelent, csak azt, ami övele történt.”³⁸⁰ Laci, aki korábbi fantáziáiban Veresné képzelte a karjaiba, sőt, Amerikába készült, ezzel a beavatással mintha azt élné át, hogy visszazárja magába Ilosva. A „fantázia paradicsomából” kiűzetik, és bezárul körülötte a börtönt jelentő ilosvai világ.

Amikor tehát Veresné kijelenti, hogy „vége a regénynek”, mintha nem pusztán saját magáról, de Laciról is beszélne. Veresné nem Bovaryné történetét éli újra, Laci pedig nem lesz egy nagy, tragikus szerelmi történet részese, hiszen olyan világban élnek, amelyik majd másfél évtizeddel később Kosztolányi *Pacsirtájában* is megképződik, s amelyikről Ijas Miklós ott azt mondja, a Sárszegen élőknek „nincs tragédiájuk, mert itt el sem kezdődnek a tragédiák”.³⁸¹ Lacinak ugyan lehetősége lenne kilépni ebből a világból, ahogy Balassa Péter állapította meg: „Veres Laci még csak megszületni próbáló személyisége

³⁷⁷ Erről ld. GENNÉP 2007: 114–116.

³⁷⁸ Ahogy Stribik Ferenc megjegyzi, a bordélyház kifejezést például egyszer sem mondják ki a regényben, az érintett, körülírásokat használó tanárok mégis pontosan tudják, hol járt Laci. Vö. STRIBIK 2001: 203.

³⁷⁹ ld. TAMÁS Ábel 2006

³⁸⁰ *Az Isten háta mögött* 522.

³⁸¹ *Pacsirta* 92.

elvileg hordoz(hat)ná az Istentől való száműzetés büntetőtelepéről való kiválás lehetőségét, melyet élehetlenségének megnyilvánulásai és deflorációjának mint Paradicsom-vesztésnek megsiratása jelez. Csakhogy ez a mű a szabadulásnak semmiféle távlatát nem nyitja meg: a kamaszfiúban csupán az önpusztító egzaltáció vágya szület-het meg.”³⁸² A szabadulás távlatát azonban márcsak azért sem nyitja meg a regény, mert Laci alakja nemcsak a káplánében látszik megismétlődni, de lehetséges folytatását jelenti az albíró is.

Az albíró, kilépve saját közegéből, idegen világba kerül, Ilosvára, ahol már az evés befogadó rítusánál megbukik, holott az idegen közegben az étel elfogadása, majd a vágyott nő testének megszerzése lehetséges közösségi befogadó rítusok lesznek: „Az albíró orrát megcsapta a tészta vajas illata! Éppen kezében volt a tál s szedni akart belőle, de hirtelen letette. Elkeseredés fogta el. Idegennek, messzevalónak érezte magát. Mért van ő itt, mit akar, mit keres itt! Egyáltalán minek tette be a lábát ebbe a házba, ebbe az egész városba. Jött, hogy a szíve megfájduljon. Micsoda lehetetlen helyzetbe került! Hát ez maga nem borzasztó, hogy tacsókkkal került egy rangba... Ő ezzel a senkivel versenyezzen az asszony szívéért... Nevetséges! Kell is neki a szíve. Van is ennek szíve! a teste! Az felizgatta! És most már nem is hagyja itt! Míg meg nem kapja!”³⁸³ A városbeli nők szexuális birtokbavételét (az albíró előbb Veresnénél próbálkozik, majd a közjegyzőnénél) azonban a közösség nyilvánosan visszautasítja, sőt, halállal torolja meg. Itt megtörténik tehát az a házasságtörés, ami Laci és Veresné közt nem, de ez sem lesz nagyszabású regény témája, sőt, mintha ez az eset azt is megmutatná, mi lenne a sorsa ebben a „pletykavárosban” Laci és Veresné szerelmének, ha mégis beteljesül. Az albíró maga nem is érdekes már a drámába torkolló házasságtörés után, csak Veres tanító, aki el tudja *mondani* mindenkinek, hogyan *beszélgetett* utoljára az albíróval. Laci tehát nem tud menekülni ebből a világból, sőt, a regény azt is jelzi a más szereplőkkel való párhuzamok segítségével, hogy, ha elfutna, még önmagát is elveszítené. Veres Laci egyébként az a szereplő, akinek vezetékes keresztnéve is van, Veresnének viszont saját neve nincs, ő csak

³⁸² Balassa koncepcióját egykori tanítványa összefoglalásából ismerjük: BEKE 2005: 39.

³⁸³ *Az Isten háta mögött* 487.

a férjéhez tartozással jelöltetik meg, a káplán és az albíró pedig társadalmi szerepet visel név helyett.

Az *Isten háta mögött*ben tehát ott van az a lehetőség, hogy Veres Laci regényeként olvassuk, a fiú történetét nem mellékszálként, hanem a nevelődésregény meghaladására tett kísérletként kezelve. Szegedy-Maszák Mihály az 1923-as³⁸⁴ *Pacsirta* kapcsán beszél arról, hogy Kosztolányi ezzel a regénnyel túllépett a Bildungsroman célbaérésre építő regényszerkezetén: „Történetileg Kosztolányi mintegy félúton áll a fölfogásával egyfelől Henry James, másfelől Alain Robbe-Grillet között – az előbbi 1884-ben csúfondárosan »díjak, nyugdíjak, férjek, feleségek, csecsemők, milliók, függelékként oda-biggyesztett bekezdések és szívderítő észrevételek végső kiosztásával« azonosította a közízlésnek megfelelő regényzárlatot. Az utóbbi pedig 1963-ban a semmit be nem teljesítő, önmagába visszatérő szerkezetet nevezte a korszerű történetmondás jellemző sajátosságának. [...] Majdnem teljesen hiányzik a célelv a cselekményből, vagyis a *Pacsirta* érezhetően eltér a nevelési regény eszményétől, mely nemcsak olyan nagy terjedelmű alkotásokra nyomta rá a bélyegét, mint a *Tom Jones*, a *Wilhelm Meisters Lehrjahre* vagy a *Háború és béke*, de ilyen művekre is, mint az *Emma*, az *Adolphe* vagy akár az *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, melyek a *Pacsirtához* hasonló méretűek. A legalábbis részben véletlenszerű, fölcserélhető kalandok sorából összetevődő pikareszk történet virágkora után, a XVIII. század közepétől a Bildungsroman vált az európai regény fő mintájává. Sőt, még a korai XX. század elbeszélőinek többsége – a *Törleß*, az *eltűnt idő nyomában*, az *Ulysses*, a *varázshegy* vagy a *To the Lighthouse* szerzője – is a fejlődés, a célbaérés eszményét tekintette irányadónak. Kosztolányi tehát egy még az ő korában is meglehetősen elterjedt szerkezeti megoldást tett félre.”³⁸⁵ Móricz ebben az 1911-es, ugyancsak a kisvárost tematizáló regényében már sokkal korábban kísérletet tett, éppen Veres Laci sorsán keresztül, a célbaérés eszményével való leszámolásra, a körköröségre épülő regényszerkezet megvalósítására.

Veresné öngyilkossági kísérlete nemcsak azért más, mint a XIX. századi regények nagy nőalakjaié, mert a regényelbeszélő nem számol be

róla, pusztán az egyik szereplő elmondásából ismerjük meg, de amiatt is, ahogyan nyelviileg megformáltatik a közlés: „Odajötte Kalafszkyné nacsága, elmondot, micsoda baj történte éca a nagyságos közjegyző uracsánál. Arra tekintetes asszonka csak kiugrota az ablakon. [...] Én szaladtam pan doktor uracskaért, és Kalafszkyné nacsága vízzel locsolta tekintetes asszonkát. És mikor jöte orvos úr, a pan csodadoktor mondot nekünk, hogy nincsen semi baj, mert tekintetes asszonkának nem lesz semi baj, ojan szerencsésen este le, csak mintha – követem alásan – s megtörülte az orrát a fejkendő csücskében – segreeste vóna.”³⁸⁶ Ez az öngyilkossági kísérlet ráadásul nemcsak azért teszi tragikus helyett neveltségessé Veresné sorsát, mert kiderül, hogy Ilosván nincs vonat, ami elé az asszony odavethetné magát, nincs olyan magas ház, amelyikből kiugorva sikeres öngyilkosságot hajthatna végre, de a tót szolgáló rontott nyelvisége miatt is. Veresné sem Anna Karenina, sem Emma Bovary sorsát nem kapja meg, ugyanígy nem lesz Veres Laciból sem Julien Sorel: nemhogy nem végzik ki a francia regényhőstől eltérően, de el sem ítélik, ki sem csapják az iskolából az éjszakai bordélyház-látogatás miatt: „Nem akarom, hogy éppen mikor egy házasságtörési dráma van a városban, hát éppen most iskolai botrány is legyen! Azért vagyok tán az igazgató, hogy az ilyen dolgokat eltusoljam.”³⁸⁷ És, miközben ebben a két szereplőben benne volt annak a lehetősége, hogy sorsuk alakul valamilyen irányba, hogy elmozdulnak valamiféle beteljesülés, majd tragédia felé, a regényt a változatlanul maradó Veres tanító indítja és ő is zárja be. Ahogy a regény elején, úgy a végén sem tudja, miért szólítja őt az albíró Bovari úrnak, s ahogy a regény elején, úgy a végén sem tudjuk meg, mi, olvasók, min tűnik, illetve mitől lesz végül „szórakozott”.

De a körköröséget máshol is tettenérhetjük ebben a Móricz-regényben: miután Veresné keresztülment azon a félresikerült „beavatási szertartáson”, ami után a halál birodalmában maradt, egykedvűen csak az egymásrakövetkező napokat látja maga előtt: „Majd elintéződik minden. Jön egyik nap a másik után.”³⁸⁸ Laci szintén azt érzi, hogy a „fantázia paradicsomából” kiűzve a halálba került át: „És irtózva nézett ezekre a fiúkra, akik már mind keresztül kellett,

³⁸⁴ A *Pacsirta* könyvalakban 1924-ben jelent meg ugyan először, de a Nyugat 1923. május 1. és augusztus 1. között már közölte, folytatásokban.

³⁸⁵ SZEGEDY-MASZÁK 1995: 193–194.

³⁸⁶ *Az Isten háta mögött* 533.

³⁸⁷ *Az Isten háta mögött* 526.

³⁸⁸ *Az Isten háta mögött* 528.

hogy menjenek ezen a kiábránduláson, amin ő ma esett át, és mégis jókedvűek és izgatottak és vágyakoznak, élnek, várnak, keresnek. Mit, mit? mi van a halál után? // Úgy látszik, a halál után jön az élet. Már ő is rendes, közönséges ember tud bizonyára lenni, meghaltak a nagyszerűségek, most már nem vár túlzott valamit semmitől”.³⁸⁹ Mintha Veresné és Laci a képzelet és a korábbi irodalmi minták világából kizuhanva most vette volna tudomásul, hogy Ilosván él, a halál világában, ahol az iskolát a régi temető helyére akarják építeni, s amelynek lakói ugyanúgy a „halál jegyében élnek”,³⁹⁰ mint a *Pacsirta* hősei. A pusztuló Monarchia kisvárosának tematizálására a nevelődésregény hagyományát meghaladó körkörös regényszerkezetben már a tízes évek elején, vagyis jóval Kosztolányi sárszegi regényei előtt tett Mórlicz igen sikeres kísérletet.

Ezt a regényszerkezetben végbemenő változást, amely a magyar irodalomban erősen köthető a kisvárost helyszínükké választó művekhez, lehet az európai irodalom kontextusában előremutató törekvésként értékelni, de az *Anyegin*nel kezdődő XIX. századi orosz regény olvasásának tapasztalatával is összefüggésbe hozható. Kosztolányi és Mórlicz fiatalon kezdődött *Anyegin*-rajongása közismert,³⁹¹ ahogy az is, hogy az orosz regény a XIX. században a nyugat-európaiól lényegesen eltérő regénysémát dolgozott ki. Jurij Lotman, meglehetősen egyszerűsítéssel, a nyugat-európai regényt a „Hamupipőke-szüzsé” változataként a következőképpen írja le: „a hős valamilyen, számára nem megfelelő (ambícióit ki nem elégítő, hátrányos, alacsonyrendű) pozíciót foglal el, s igyekszik jobbat kívívni magának. A szüzsé menetének iránya a főhős áthelyeződése a »szerencsétlenség«/»boldogtalanság« szférájából a »szerencse«/»boldogság« szférájába, vagyis megszerzése azoknak a javaknak, melyektől kezdetben meg volt fosztva.”³⁹² Ezt

a sémát nem nehéz megfeleltetni a „célbaérésre” építő fejlődésregény szerkezetének. A Lotman által felvázolt másik modell viszont határozottan megvalósulni látszik a kisváros világot tematizáló Mórlicz- és Kosztolányi-regényekben: „az orosz regény, Gogoltól kezdve a szüzsé mélystruktúráját tekintve nem a mesére, hanem a mítoszra megy vissza. Mindenekelőtt: a mítosz számára, a maga ciklikus időszervezetével és az ismétlődésen alapuló cselekményépítésével, a befejezés fogalma nem bír jelentőséggel”.³⁹³ A gogoli kezdet elé helyezi Lotman az *Anyegin*t, mint kezdőpontot, a Szegedy-Maszáék Mihály által is emlegetett Tolsztojt pedig a nyugat-európai és az orosz modell sajátos vegyítőjeként határozza meg. Szegedy-Maszáknál a *Háború és béke* szerepel ugyan,³⁹⁴ ez esetben talán az *Anna Karenina* még találhatóbb példa, hiszen Anna tragikus sorsa a nyugat-európai modellt nagyszabású módon megtestesítve sok szempontból Veresné ellenpontja lehet. Az *Anna Kareninában* is megtaláljuk azonban a befejezés „eltűnését”: „Anna története az »európai« regény tragikus variánsának kánonjai szerint a hősnő öngyilkosságával végződik, Levin története viszont – a hős folytatódó gyötrelmes belső útkeresésének rajzával zárulván – nem fejeződik be.”³⁹⁵ Gintli Tibor *Az Isten háta mögöttet*, és benne az albíró, Veresné és Laci alakját a mitikus elbeszélésmód felől olvassa, a bűnbeesés, megtisztulás fogalmainak történetalakító szerepét vizsgálva – más irányból, de ugyancsak a regény mitikus meghatározottságához jutva el.³⁹⁶

Az orosz regény értő olvasása mellett a színhelyül választott kisváros rituális meghatározottsága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mítosz sémájára épült a regény. Ha megnézzük, Kosztolányi miként

³⁸⁹ *Az Isten háta mögött* 523.

³⁹⁰ Vö. a következővel. „Sárszeg nemcsak kisszerűen nevetséges; lakói a halál jegyében élnek. A várost bemutató negyedik fejezet szerint a házak fölél »szürke ezüsfátylat vont a por, Sárszeg gyilkos pora, mely megtizedelte az itteni gyermekeket, s a felnőtteket halállal sújtotta.«” SZEGEDY-MASZÁK 1995: 194.

³⁹¹ Vö. a következővel: „Kosztolányi fő élménye egyébként is az *Anyegin*-fordítás. Mint Karinthy és Mórlicz, ő is hódol Bérczy Károly munkájának”. ZÁGONYI 1990: 110–111.

³⁹² LOTMAN 1995–1996: 125.

³⁹³ LOTMAN 1995–1996: 125.

³⁹⁴ Lotman a *Háború és békét* is lezáratlannak tartja: „Lényegét tekintve a *Háború és béke* sem rendelkezik befejezéssel, hiszen az epilógus, mely Pierre-t a dekabristák körébe vezeti, már megelőlegezi az új – a »fő« – szüzsét, melynek kifejtett formájában a *dekabrista* alap gondolatához kellett vezetnie.” LOTMAN 1995–1996: 125.

³⁹⁵ LOTMAN 1995–1996: 125.

³⁹⁶ Gintli a tanító alakját ebben a vonatkozásban is különbözni látja a többi központi regényalaktól: „Veres éppen azzal tűnik ki a regényvilág többi szereplője közül, hogy belső világa szinte teljesen érintetlen a szöveg mitikus rétegétől, amit úgy is interpretálhatunk, hogy a rá vonatkoztatott ironia éppen azért a legerőteljesebb, mert a főszereplők közül ő az egyetlen, akinek nincs érintkezése a lét mitikus szintjeivel.” GINTLI 2005: 73.

zárja Puskinról szóló írását, éppen azt látjuk, hogy a mozdulatlan-ságot, a sehova sem tartást, a hétköznapi rítusokat emeli ki: „Ott áll Tatjana, Olga, Anyegin és Lenszkij, mint egy örökkévaló álomban, mozognak, sírnak és teáznak, egymásra merednek, s úgy rémlik, nem is múlnak el soha.”³⁹⁷ Természetesen, bármennyire hangsúlyosak a rítusok a kisvárosi mindennapokban, bármilyen erős is ezekben a regényvilágokban a mítoszéhoz hasonló ciklikusság, a rítusok már csak félig-meddig működve, a közösséget sokszor megbénítva, vagyis erősen XX. századi változatban élnek a magyar regényekben. És bármennyire is kimutatható az orosz minta ezekben a regényekben, az újjászületés, a feltámadás, amelyhez sokszor egészen Szibériába el kell vinni az orosz hősokeket, Ilosváról vagy Sárszegről teljesen hiányzik, még kilátástalanabbá téve azt a világot, amelynek műbe emelése határozott megújulást hozott a magyar irodalomba.

A kun Merry

Hogy a kisváros mint irodalmi helyszín a tízes években izgalmas volt Móricz számára, nemcsak *Az Isten háta mögött*, de a *Kerek Ferkó* is bizonyítja – a két regény ebből a szempontból még akkor is összekapcsolható, ha Ilosva „modelljét” valamely felvidéki városkában szokás látni, a Kerek Ferkót pedig Kisújszálláson játszódó regényként tartják számon. De ha Móricznak a tízes évek első felében született művei közül kellene megjelölnöm egyet azzal a céllal, hogy kedvet csináljak a prózájához, biztosan nem a *Kerek Ferkó*t választanám. A mai olvasót már nehezen szólítja meg egy olyan regény, amely a szerelmes füzetek végtelenül egyszerű sémájára épül, főhősei pedig sokszor izes nagykunsági tájszólásban beszélnek. A Budapestről nemrég hazatért főhősnőt, Mariskát, akit ott még Merrynek szólítottak, nem az unalmas, sóltan, testi vágyakat sem keltő mérnök vonzza, hanem a duhaj, mulató, szép Kerek Ferkó.³⁹⁸ Mégis

³⁹⁷ KOSZTOLÁNYI 1941: 277–282.

³⁹⁸ A *Kerek Ferkó* is igazolja azt a felvetést, hogy a magyar irodalomban a dzsentri a művészhez lesz közelíthető, éppen ezért izgalmasabb, vonzóbb az unalmas, kiszámítható polgárnál: „a dzsentriregény a polgársággal való szembeállításban mintha a művészregények fő problematikáját is tartalmazná. Megkockáztatható hát, hogy Magyarországon a művészregény szerepét is átvállalta, annyiban, hogy a dzsentri – akár a művész-

a férjnek alkalmasabb jófiút választaná, a józan eszére hallgatva, de Kerek Ferkó, és, persze, a szerelem, egy hirtelen fordulattal győzedelmeskedik mégis. Ajánlhatnám ezek alapján olyan olvasóknak, akik a Romana regényújtság nagykunsági változatába szeretnének belefeledkezni, de a regény, természetesen, sokkal több egyszerű szerelmes füzetnél: olvasás közben időnként szinte megfedkezhetünk a szerelmi szárlól, olyan hosszan elidőzünk, például, a juhászokkal a pusztai éjszakában.³⁹⁹ A *Kerek Ferkó* olyannak tűnik, mintha Móricz maga sem tudta volna, merre is szeretné kanyarítani, és ennek csak részben lehet a magyarázata az, hogy folytatásokban íródott, hiszen Móricznak az effajta alkotási módban elég nagy gyakorlata volt. Már Schöpflin Aladár érzékelte, hogy nem olvasható a regény pusztán Kerek Ferkó és Kotzogh Mariska akadályok leküzdése után megvalósuló egymásratalálásának történeteként: „A tulajdonképpeni fődolog, Kerek Ferkó és a lány története ismételt elvész a regény folyamán szemünk elől, eltakarják a cselekvényhez csak úgy odaillesztett, szervesen bele nem tartozó részeket.”⁴⁰⁰

Ha tehát egyik közelítésben túl egyszerű, a másikban meg túl bonyolult a *Kerek Ferkó*, miért érdemes ma beszélni róla mégis?

szerelő – a józan polgári életmóddal szemben képes volt alternatív, a hétköznapiaságot elutasító, a történetileg adott szerepmintákat elvető, újfajta identitáskereső magatartásformákat is felmutatni, az önmegvalósítás sürgető érzetét képviselni. Egyes eseteiben az orosz »felesleges ember« témájával hozható kapcsolatba, Gozdsu Elek *Köd* című művében az oroszos keresztnevű szereplők (Olga, Iván) hívják fel erre a figyelmet. A létbe vesző, saját szerepét nem találó érzésvilág könnyen konkretizálódhatott a biztos társadalmi orientációit elvesztő dzsentri alakjában.” TARJÁNYI 2003: 47–48. Persze, Kerek Ferkó minden tekintetben „megjavul” a regény végére, így felesleges emberként azért nehéz lenne olvasni.

³⁹⁹ 1924-ben még volt olyan olvasó, akinek épp ez az éjszakai jelenet maradt meg legfontosabb olvasói élményként. Berkes Imre írta a Nyugat Móricz-számában: „A nyári éjszaka, igen, a nyár és az éj együtt az alföldi kun halmok mentén, a nyár és az éj együtt Kerek Ferkó vad, tüzes, sértett lelkében. A természet. Az éj mélysége és az ég magassága, az egymásba fúló víziók varázsa és forrósága, ősi csontok kísérteties zörgése, elmúlt temetők egymásba omló, óriási árnyai, futó szellő izgató sóhaja, az agy, az idegek, az ég és a föld és az írói fantázia nagyszerű összetételalkotása és összeforradása: a Kerek Ferkó nagy, viharos, pusztító és mindent kien-gesztelő nyári éjszakája...” BERKES 1924: 262.

⁴⁰⁰ SCHÖPFLIN 1979: 85. (eredeti megjelenés: Nyugat, 1914. május 1.)

Például azért, mert olvasása közben rácsodálkozhatunk az olvasói ízlés megváltozására (bár kétségtelenül volt ideje megváltozni, hiszen a regény csaknem száz éve jelent meg először) – a *Kerek Ferkó*, amennyiben hihetünk annak a feljegyzésnek, amelyre Hamar Péter talált rá a Móricz-hagyatékban, kimondottan a nagyközönségnek szóló, populáris mű volt a saját korában: „Nagyszerű filmet lehetne csinálni a Kerek Ferkó című regény alapján. Ez a regény a legnépszerűbb könyvek közé tartozik Magyarországon. Ötvenezer példányban fogyott el és mindenki ismeri.”⁴⁰¹ Bár ez a két mondat a meglehetősen kalandosan alakuló megfilmesítés előkészületeként írt ajánló szöveg része, ezért lehet akár túlzó is, mégis rendkívül értékes, hiszen az eladott példányszámokat jelző adatokra nem könnyű rábukkanni (sokszor még ma is féltve őrzik a kiadók ezeket a számadatokat). Móricz maga az újságírói faggatózásoknál is inkább hárított, ha rákérdeztek, melyik könyvéből mennyit adtak el.

A *Kerek Ferkó*, hiába született meg a tízes évek elején, elkísérte Móriczot a haláláig: mire a drámaadaptációt bemutatták, már 1931-et írtak, a filmverzióról pedig 1939-től egészen Móricz haláláig folytak az egyeztetések, a bemutató végül csak 1943-ban valósult meg. Olyan film született, amelynek Móricz regényéhez már elég kevés köze volt, annyi hatása viszont mindenképp, hogy Kerek Ferkó a szépen mulató, a(z akkori) nők számára ellenállhatatlan Jávor Pállá változott át a magyar nézők számára. Jávor Pál már korábban is játszott Móricz-műből készült filmekben: ahogy Hamar Péter írja, az 1936-ban bemutatott *Nem élhetek muzsikaszó* nélkül esetében „vita sem férhetett hozzá, hogy Balázst Jávor Pál játssza. [...] mulatozó dzsentrit nála jobban senki sem tudott adni a kor színészei közül, neve pedig reklámértékű volt, hiszen nagyjából minden második filmben játszott, hihetetlen népszerűsége tett szert.”⁴⁰² A *Kerek Ferkó* című film főhősevé (hiszen a főcímlista szerint Móricz maga írta a filmet, hiába volt nagyon kevés köze ehhez a forgatókönyvhöz) ezzel egyértelműen a címszereplő vált, holott a regényt olvasva legalább ennyire mondhatjuk azt, hogy Mariska-Merry alakja és sorsa áll a középpontban. Hamar Pé-

ter röviden összefoglalja, mennyiféle verziót fed ugyanaz a műcím: „Rövid számtani művelettel megállapíthatjuk, hogy a Kerek Ferkó-témát az író nyolc változatban dolgozta ki. Először megszületett a regény, aztán a színdarabváltozat, majd az öt színopszis, végül a forgatókönyv. (Ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor még ide számíthatjuk az 1913-ban írt színdarabkezdeményt és az »Agarak« nélküli forgatókönyv-változatot is.) A motívumok variációdzsungele azt sejteti, hogy Móricz jó néhány kérdésben határozatlan volt: az öreg Kerekegyházy volt apa, nagyapa és nagybáty; Kerek Ferkó tékozló fiú és innovatív gazda; Kotzogh Mariska frissen érettségizett diák, medika, okleveles közgazdász; a grófi birtok terjedelme és gazdasági státusza is minduntalan változott; a dzsentrikép a végleges lepusztulás és a felvirágzás képletei között alakult; a csatornázás ügye Héya (a színdarabban Suhajda) mérnökkel együtt vagy említődött, vagy nem; és még az olyan apróságokban se sikerült dűlőre jutnia, hogy a főhős maga kérje-e meg az apától a lány kezét, vagy másra bízta a dolgot, illetve hogy legyen-e éjjeli zene.”⁴⁰³

A *Kerek Ferkó* című filmet nem túlzás rettenetesnek minősíteni. Bár ezt a XXI. század elejének perspektívájából mondom, maga Móricz is aligha nézte volna lelkesen a moziban. A Martonffy Emil írta forgatókönyv egyik vonulatában a Ferkó-Mariska szerelemre összpontosít, kevés izgalomra adva lehetőséget, hiszen tudjuk, ha Jávor Pál feltűnik a vásznon, másba nem lehet szerelmesnek lenni. A film még annak a konfliktusnak az élet is elvette, amire a regényt kifuttatta Móricz: a Benkő Gyula által játszott, hoppon maradt mérnök ugyanis a filmben megkapja Mariska barátnőjét. Ha az egymásratalálásuk már nem is része a filmnek, kettőjük jól illeszkedik abba a tradícióba, amely a főszereplő szerelmespár mellé, mögé helyez egy szerencsétlenebb, ügyefogyottabb, sokszor humorforrást jelentő, de szerethető párt is. Bár a regényt Móricz a később nála (legalábbis a regényeiben) már ritka happy enddel zárta, az utolsó mondatok a fájdalomról és a kárörömről szóltak:

⁴⁰¹ Idézi: HAMAR 2012: 119. A kézirat jelzete: M 100/4940

⁴⁰² HAMAR 2012: 58.

⁴⁰³ HAMAR 2012: 122. Hozzátenném, hogy még regényszövegből sem egyetlen van, hiszen nem egyezik meg teljes egészében a lapfolytatásokban és a kötetben megjelent verzió sem.

„– Kisasszony, gratulálok – szólalt meg egy száraz és öntudatos hang. A vőlegény, a mérnök gratulált a nép közül. S erre új erővel tört ki a vidámság. Mert az emberállat örömét mindig vagy a maga, vagy a más kínjának kell megfűszereznie.”⁴⁰⁴

A filmforgatókönyv írója a *Kerek Ferkó* másik fő vonulatává az Alföld, közelebbről a műbeli, fiktív Kerekegyháza csatornázását tette, kissé propagandisztikusan (a főcímben olvashatjuk, hogy eredeti felvételeket kapott a filmrendező a Csatornázási Vállalattól) – ez a küzdelem a regényben korántsem volt ennyire hangsúlyos, a csatornázás körüli bonyodalom ott leginkább a Mariskáért vívott harc kivetülése volt (ez a filmből is kiderül, hiszen ott is a mérnök és Kerek Ferkó ügyködik a csatornák és Mariska körül is). A víz-szárazság ellentét Mórícznál jelképes értelmet is kapott, hiszen a szexuálisan vonzó Ferkóhoz egyértelműen a víz, a nedvesség kötődik (helyszínként, motívumként), míg Héya mérnöknek még a beszéde is száraz. Ferkó és Mariska beszélgetése a nők jogairól, az emancipációról egy tóparton játszódik le (a száraz Alföld közepén különösen hangsúlyos, mennyire nedves és termékeny ez a helyszín), és nem a vonaton, miként a filmben – Mariska számára pedig a szárazság a józansággal kapcsolódik össze, illetve az észérvek alapján kiválasztott vőlegényével, Héya mérnökkel.

S hogy miért érdekes egyáltalán egy 1913-as regény kapcsán egy harminc évvel később készült, gyenge filmről beszélni? Nemcsak azért, mert ma már sokszor a filmekben keresztül látjuk a szövegeket is, s egy rossz film az el nem olvasandó művek közé tolhat egy jobb sorsra érdemes regényt is, de azért is, mert az a különös helyzet állt elő, hogy az 1943-as film a dzsentrí magatartás végpontjává tette azt a *Kerek Ferkót*, amely voltaképp Móríciz dzsentríregényeinek kezdőpontjaként született meg. Hiszen a filmben Kerek Ferkó azzal tér haza külföldről, hogy meg szeretné reformálni a gazdaságot, modern módszerekkel, drága, külföldi gépekkel – amikor az apja (Csontos Gyula játssza) nem lelkesedik ezért az ötletéért, úgy dönt, inkább inni és mulatni fog. Majd hirtelen a csatornázás elkötelezett élharcosává válik, megmutatva, miként kell végre levetni a dzsentrí magatartás bilincseit, és új, a társadalomért élő emberré változni.

⁴⁰⁴ *Kerek Ferkó* 697.

A Móríciz-regény, legyen bármennyire mesészerű a vége a szerelmek egymásratalálása miatt, nem sugallja azt, hogy a megoldás ennyire egyszerű lenne – különösen akkor nem, ha Kerek Ferkó sorsát az életműben őt követő, vele rokonítható alakok felől olvassuk, és belegondolunk abba, mennyire sikerült az *Úri muríban* a dzsentrí életformából a halálba menekülő Szakhmárynak a modernizálás.

De azért is érdemes számot vetni a *Kerek Ferkó* film- és drámaváltozatával, mert Martonffy filmje elfedi előlünk, hogy a regény még legalább annyira volt Mariska története, mint Kerek Ferkóé – különösen, ha a *Bovarynét* újairó, vagyis a női sorsot, szereplehetőségeket tárgyaló, a házasság és az egyéniség feszültségét középpontba állító regények között olvassuk. Bár a regénybeli Kotzogh Mariska épp a házasságkötés előtt áll, feltárulnak előtte lehetséges házasságmodellek, lát különböző női sorsokat, és azon töpreng, mi várhat rá egy házasságban – attól függetlenül, hogy szenvedélyes szerelem miatt vagy kötelességtudatból megy-e hozzá valakihez: „Rendetlenül gondolt nagy ábrándjára, az egyéniség vágya után. S most értette meg, mit jelent az, hogy a lány meg van béklyózva a családi önzés kötelei közt, amelyből szabadulás nem látszik semerre, csak a házasságon keresztül. / De istenem, nem még kegyetlenebb rabság jön-e a házasságban! Mit lehet kezdeni az étellel, ezzel a koldus ajándékkal itt a ricsajos, a dorbézos legények szérűjén...”⁴⁰⁵ Mariskát a női emancipáció kérdése erősen foglalkoztatja, kacagva veszi tudomásul, amikor a tóparti jelenetben Ferkó feministának nevezi – majd a férfi távoztával zokogva szembesül vele, hogy önértéből és a „nagy Nő” hatására „eldobta a maga hősét”. Ezt a „nagy Nőt”, akivel Mariska a regény szerint Pesten találkozott, láttam már Kaffka Margittal azonosítani, mégis inkább Lesznai Anna lehetett a modellje – Móríciz a „Nyugat legújabb kreációjaként”, festőnőként ír róla, akinek hatására Mariska ilyen stílusban nyilvánul meg: „Beérződik hozzám a tubarózsák fölcseggő éles szopránja, s elnyomja a fásult, rozoga koldusnép szomorú lelki penész szagát.”⁴⁰⁶ Mariska ezt a beszédmodot a leveleibe, naplójába kénytelen visszaszorítani, az imént idézett mondatot is azután írja le, miután szembesült vele a következő vicces párbeszédben, hogy az édesanyjáról lepattan az a stílus, amelyre ő Budapesten tett szert:

⁴⁰⁵ *Kerek Ferkó* 606–607.

⁴⁰⁶ *Kerek Ferkó* 552.

„– Nem bírom az élet harcos megmarásait – sóhajtotta a szép lány.
– Mit nem bírsz? – kérdezte élesen, megelevenedve az anyja.”⁴⁰⁷

Nem könnyű megmondani, Móricz ironizál-e a házasságtól egyéniségét, szabadságát féltő Mariskán, az emancipáció iránti vágyat afféle gyermekbetegséggént állítva be – az affektáló stílust mindeképp ironikusan mutatja meg, arról azonban szó sincs, hogy a lányt az „asszony egyetlen célja a házasság” jelszavával terelné Kerek Ferkó karjaiba. Márcsak azért sem, mert Mariska is, az olvasók is látják olyan asszonyoknak a sorsát, akik „lemondtak az egyéniségről”, és nagykunági Bovarynéként tengetik napjaikat:

„Mária egy szép, de ellenségesen fekete fiatalasszony, akiről mindenki tudja, hogy operaénekesnőnek készült, s ittrekedt a telekkönyvvezető feleségének. Mariskára mindig úgy hatott, mint egy nagy életcsalódás szomorú típusa. A Nő, aki kénytelen lemondani egyéniségéről, s odaajándékozni a semminek a karakterében rejlő kvalitásokat s egy szegény és szomorú házasságban élni.”⁴⁰⁸

A drámaváltozatot ebből a szempontból is érdemes megnézni – 1931-ben Móricz, akinek ekkorra már, ne felejtjük el, három felnőtt, és határozottan emancipált lánya volt, sokkal kevésbé mutatta megmosolyogtatónak Mariska alakját. A lány a regényben érettségi után, a drámában az egyetemről látogat haza. (A filmen pedig már „doktorkisasszony”, végzett bölcsészdoktor.) A drámában sokkal inkább Ferkó lesz nevetséges, amikor Mariskával vitatkozva úgy mond le a férfi hagyományos szerepéről, hogy hirtelen „nővé válik”. A lány előbb a következőt fejt ki Ferkónak:

„MÁRIA: Ez férfiuralom. Csak eszközökkel tud uralkodni. Lélekkel? Élettel?... Csak szerszámokkal, technikai berendezéssel. De szívvel és igazsággal soha. Ha a lova cserbenhagyja a pusztán, akkor a gyönyörű, nagygöggű fajkakasból lesz egy szomorú, szomorú kis kappan.”⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Kerek Ferkó 552.

⁴⁰⁸ Kerek Ferkó 633.

⁴⁰⁹ Drámák II. 587.

Majd a férfi egy váratlan fordulattal kútba ugrik – igaz, semmi baja nem történik, hiszen „felakad egy deszkán”, de az elszántságával egyértelmű jelzését adja házassági szándékának. Ráadásul a kútba ugrás, amely egyúttal a modern világból az ősi rendbe való „visszaugrás” hagyományosan női gesztusa, egy kortársi szöveggel is párbeszédbe hozza a Móricz-drámát – Kosztolányi *Esti Kornéljának* azzal a fejezetével, „amelyben egy bácskai aranyparaszt leánya, Zsuzsika, beugrik a kútba és férjhez megy”:

„A kútba ugrott, a kerek kútba, a parasztkútba. Lásd, milyen a természet. Zsuzsika hiába járt zárdába, hiába tudta franciául La Fontaine-nek a hangyáról meg a tücsökről szóló meséjét, hiába zongorázgatta a *Köhler-iskola* egy-két könnyebb ujjgyakorlatát, az élete végzetes fordulóján ősei homályos ösztönére és zord hagyományaira hallgatva úgy cselekedett, mint évszázadokon át megannyi parasztlány és parasztasszony, aki az öngyilkosságot csak úgy tudja elképzelni, hogy éjszaka egy kút jéghideg vizében, zöldmohos téglák és varangyos békák közt öleli magához a halált.”⁴¹⁰

Ahogy ez az Esti-novella, úgy Móricz *Kerek Ferkója* is, valamennyi változatában, de legkifejtettebben az 1913-as regényverzióban, azt mutatja meg, miként ütközik bele a leginkább Budapestre korlátozódó modernizálódás a nem egyszerűen térben, de időben is hatalmas távolságra lévő vidéki Magyarország életmódjába, gondolkodásába, szokásrendjébe. Móricz úgy építi fel a regénybeli Kerekkegyházát, hogy olvasás közben könnyű meglepedkezni róla, nem a XIX. században időzünk valahol, hanem a modern XX.-ban. Amikor Ferkó töprengeni kezd rajta, hogyan lehetne a Nagykunszágban, ahol „még ma is sarat raknak a sárra, s nevezik országútnak”, autóval járni, nem azon lepődtem meg, milyen messze vagyunk a nagyvárosi utaktól, hanem azon, hogy olyan időben járunk, amikor használnak autót egyáltalán. Mariska is azt éli meg, visszatérve a szülői házba Budapestről, hogy sajátos időutazáson vett részt: „Mintha egy ezredével rohant volna vissza a múltba, olyan brutális süllyedés volt neki most ez a visszaesés a saját régi családi és társadalmi környezetébe.”⁴¹¹ Nem

⁴¹⁰ Esti Kornél-Esti Kornél *kalandjai* 115–116.

⁴¹¹ Kerek Ferkó 554.

meglepő, hogy a továbbélő ősi szokásrend és a modernitás ütközése megzavarta a férfi-nő kapcsolatot is – ismét Mariska töprengéseiből idézek: „– Szép história – mondta magában –, hogy megkérnek a kocsmában, és meg akarnak szöktetni az ablakon át! A kentaur és a lány; a mongol törzsfőnök és a lányrablás az ókorban!... És éppen én!...”⁴¹²

Ezt az időbeli távolságot különösen felerősíti az a helyszín, ahol a *Kerek Ferkó* játszódik – a kisújszállásiak ezt tartják az egyik „róluk szóló” regénynek (a *Forr a bor* mellett), sőt, lehet ma olyan éttermet találni, a tökéletesen tájba illeszkedő nevet viselő Texast, amely az interneten úgy hirdeti magát, hogy „Kerek Ferkó házában” található. Móricz azért rafináltabb volt annál, minthogy egyszerűen egy kitalált névvel illesse azt a várost, amelyben évekig élt – a regényben Kisújszállás egy Kerekegyháza közeli városként szerepel, és csak a városkát ismerők láthatják maguk előtt a református templomot, a piacteret, a porban fuldokló akácfaikat. Azt a kisvárost, amellyel, legalábbis Schöpfung Aladár szerint, egy új régió került fel a magyar irodalom térképére, hiszen Móriczot megelőzően „a kun parasztság és a belőle kinőtt intelligencia még eddig nem talált irodalmi felfedezőre”.⁴¹³ A helyszín, a zárt kisváros, ahol a „konok kunok” élnek (Móricz nyilvánvalóan a hangzás miatt is kedvelte annyira ezt a szóösszetételt), az idegenségtapasztalattal ajándékozza meg az odalátogatókat. Már a regény első mondata a saját-idegen feszültséget mutatja meg: „Felháborítja az embert, ha idegenek jelennek meg a városban, és tíz perc után pontos és határozott ítéletük van róluk.”⁴¹⁴ Móricz egy másik, a *Kerek Ferkó*-nál nem sokkal későbbi, a kisregény és a hosszú elbeszélés határán álló művében, az 1916-os *Vidéki hírek*ben látogatott ismét vissza a Nagykunságba, és tette központi témává az idegenség kérdését: „Ezeknek az uraknak csak ők maguk az emberek. Senki idegen. Csak akit születésük óta megszoktak maguk közül valónak s maguk közé valónak tekinteni. Ez az egy. És itt ősidők óta meg van állapítva mindenkinek a helye a többi között, a módja, a rangja; szinte ki van mérve a szó, ameny-

nyit mondhat, a levegő, amennyit beszívhat... Mi az ördögnek jött ő ebbe a városba...”⁴¹⁵ A *Vidéki hírek*ben dolgozta ki gondosabban azt is, miként kettőzi meg a helyi sajtó a valóságot, hogyan fordítja írássá a közösséget átszövő pletykahálózatot. Móricz azok számára, akiknek Kisújszállás ismerős közeg, határozottan a nagykun mezővárost rajzolta meg a *Kerek Ferkó*-ban és a *Vidéki hírek*ben,⁴¹⁶ nemcsak a helyszínek leírásával, de a helyiek nyelvhasználatával is. Ugyanakkor ez a kisváros sokakat, így a regényről író Zilahy Lajost is, az ismerősség érzésével ajándékozta meg, hiszen Kerekegyháza számos kisvárost bele lehetett látni: „Ismerem azt a kávéházat, ahol Kerek Ferkó ötezer pengőnek hágott a nyakára. [...] Mindegy, hogy nem Halason történik a Kerek Ferkó regénye, ilyen ez a kávéház Szentesen, meg Karcagon is. Én mikor ott ültem a halasi kávéházban és unottan néztem, hogy a kamásli vadásztisztek milyen vad elszántsággal forszírozzák a dupla-buzerát a biliárdasztalon, amelynek felszakadt posztója feketecérnával volt durván összeölve, vagy angolflastrommal leragasztva s amelyen zörögve gurult a csorba golyó, – néha kinéztem a poros ablakon a kietlen térre, még sem jön még a Kerekegyházi Ferdinánd úr batárja? Mert az ottani magyar élet minden hangjában, minden mozdulatában, minden lélegzetvételében a Kerek Ferkó regénye élt bennem.”;⁴¹⁷ „Szeretném megkérdezni most Móricz Zsigmondot, hogy élt-e valaha Szalontán, mert aki szalontai ember kezébe kerül ez az írás, tegyen hitet mellettem, hogy nincs olyan kép, vagy fotográfia, amely tökéletesebben visszaadná, legkisebb részleteiben is a szalontai hajnalt, a szalontai piacot, a szalontai artézi kutat.”⁴¹⁸

⁴¹⁵ *Novellák II.* 302–303.

⁴¹⁶ „a környezet lesz az elbeszélés elsőrangú tényezője” FÉJA 1939: 55. „Minden belefűl a vidék hangulatába, sajátos levegőjébe” FÉJA 1939: 55.

⁴¹⁷ ZILAHY 1924: 259.

⁴¹⁸ ZILAHY 1924: 260. A *Kerek Ferkó* „összmagyar” jellegét emelte ki Nagy Endre riportja, amely a drámaavató premierje kapcsán jelent meg a Színházi Életben: „Karzattól a kaszinói zsöllyékig, vagy ahogy a régi jó időkben írták: kunyhótól a palotákig mindenki egymásba akaszzkodott a »Kerek Ferkó« premierjén. Közös titkok tudói, közös szépségek értéklői voltunk valamennyien. Ez a kopár sík a mi hazánk, ezek az emberek a mi testvéreink, – ez a Móricz Zsigmond a mi írónk. [...] Móricz-darabról van szó, amelyben a »cselekmény« csak a vas-váz, amely arra való, hogy a művészi alkotás monumentális masszait tartsa, ez pedig: maga

⁴¹² *Kerek Ferkó* 580.

⁴¹³ SCHÖPFLIN 1979: 81. (eredeti megjelenés: Vasárnapi Újság, 1914. március 1.)

⁴¹⁴ *Kerek Ferkó* 537.

Mariska története mesei véggel zárul ugyan, a lány „boldogan élhet, míg meg nem hal” a vágyott férfival, Kerek Ferkóval – ha viszont a történetében meglátjuk azt a távlatot, amely Veresné vagy a galamb papné sorsában bomlik ki, már egyáltalán nem érezzük happy endnek a házasság révébe érkezést. Hiszen a bajok, ahogy ezt Bovaryné is megmondta, csak az esküvő után kezdődnek. Mire Móricz maga, egy sikeres regényírói korszakon túl, eljutott 1914-ig, az első világháború kitöréséig, már kétgyerekes apa és közel tíz éve házasember volt – a háború okozta összezártság következtében pedig az ő házasságában is csak fokozódtak a bajok.

a másíthatatlan törvényszerűségével hömpölygő magyar élet, amelyet csak a lehulló függöny szabdal szeletekre. Itt nincs szükség a színpad illúzió-keltő és életet pótló csalafintaságaira. Móricz Zsigmond emberei az életből sétálnak át a színpadra és robusztus egészségüknek jele, hogy ott se sápadnak el.” Nagy Endre riportja Móricz Zsigmondról a magyar klasszikusról. *Hauptmannról, a német klasszikusról és a nem klasszikus „Ősi föld”-ről*, Színházi Élet, 1931/46, 12.

Kitört a háború

Amikor Gavrilo Princip végzetes lövései eldördültek Szarajevóban, 1914. június 28-án, egy gyönyörűnek induló nyári vasárnapon, Móricz épp Leányfaluban volt, családjá és néhány barátja társaságában. A merénylet híre megdöbbszerűen gyorsan terjedt. Móriczot (ha lehetünk lánya, Virág emlékeinek, aki mindössze öt éves volt 1914-ben) a Duna közepén érte el a hír. Már első reakciója (ismét kénytelen vagyok hozzátenni: *ha igaz*) hihetetlen éleslátásról tanúskodott: „Leányfalun persze másról beszélgettek, mint Sztánán [Zrumecký Dezsővel – Sz. Zs.]. De vidám nap volt az mégis. / Ebéd után lementek a Duna-partra, beültek a ladikba, melyet evezővel hajtott a révész. A pócsmegyeri református paphoz készültek. Mikor a ladik a folyó közepén csobogott, valaki bekiáltott a partról: Megölték a trónörökös! / A krónika szerint apám azt mondta: – Kitört a háború. / És kitört a háború. / És még abban az évben Zrumecký Dezső elesett.”⁴¹⁹

Gavrilo Princip szarajevói akciója egy egész világot robbantott fel, a számos népet tömörítő Osztrák–Magyar Monarchiát, és vele együtt egy életformát, kultúrát söpört el – ahogy az eseményhez és hatásához élete során vissza-visszatérő Márai megfogalmazta, „Princip jól célzott. Pontosan az életünk közepébe”.⁴²⁰ A Monarchia széthullásának szimbólumává váló, képletesen szólva messzire elhangzó pisztolylövés (amelyet hetek, hónapok múlva követtek csak a hadüzenetek) összekapcsolta a Monarchia népeit, a különböző generációkat a várakozás félelmében, de az messze nem igaz, hogy a reakciók egyformák lettek volna. Például az „álomvár összeomlásának kezdetekor, az első világháború kitörésének napján, 1914. június 28-án Ferenczinek írt levelében Freud különféle aktuális szakmai és egyesületi kérdéseket taglal, de előtte még futólag megemlít egy aznapi eseményt, egy bizonyos merényletet Szarajevóban, amelynek következményei, mint írja, »teljesen beláthatatlanok«.”⁴²¹

⁴¹⁹ MÓRICZ Virág 1988: 253.

⁴²⁰ Az idézetet ld.: FRIED 1993: 12–13.

Freud és Ferenczi levelezése kontrasztként megmutatja, nem mindenki volt Móriczhoz hasonlóan éleslátó, és az is kiderül belőle, hogy még az Osztrák–Magyar Monarchia két vezető népéhez tartozó, egymáshoz közelálló polgárok látásmódja sem lehetett ebben a kérdésben azonos.

És még az egyformán meglévő írói érzékenységből és a közös generációhoz, nyelvhez és nemzethez tartozásból sem következtek azonos reakciók. A Kosztolányi egykori vasárnapját felidéző feleség férje érzéseiből, vélekedéséből egyértelműen a szorongást, az európai kultúra összeomlásának Márai műveiből is kiolvasható érzetét emeli ki: „Június 28-án Dide szüleihez készül látogatóba néhány napra. A Körútnál elválunk egymástól. Nincs értelme az állomásig kísérem őt, a Keleti pályaudvarhoz hajtat, én gyalog sétálok vissza. Még száz lépést sem teszek, amikor nyugtalan zavaros hangokat hallok az utcán. Suhancok szaladnak, tömegek összeverődnek. Óriási betűs falragaszok hirdetik: megölték Ferenc Ferdinándot, a trónörökös. / Kocsin rohanok ki az állomásra. Ott még semmit se tudnak. A vonat éppen indulóban van. Dide nem utazik el. Idehaza marad. / Lángésznek lenni azt jelenti: jobban, élesebben, tisztábban érezni, látni, tudni mindent. Pontosan tudja, mi fog most következni. / Nyárára ismét Párizsba indulunk, de szerencsére már nem merünk egészen odáig menni. Velencében maradunk. Az uram itt egyre az olasz napilapokat bújja, állandó feszültségben él. – Háború lesz – mondogatja. – Egészen biztosan háború lesz. Vége az életünknek. A magyarságnak vége. A mi életünknek már vége. A költészetnek vége. Az európai műveltségnek vége. / Nem értem egészen túlméretezett félelmét. Háború szememben akkoriban körülbelül egyet je-

⁴²¹ ERŐS 2006: 5. És még egy emlékezés, amelynek kapcsán eltöprenghetünk, mennyire lehetett általános az Kosztolányiról, Móriczról fennmaradt emlékezésekben sugallt, Márai regényéből kiolvasható gyors helyzetfelismerés, annak azonnali megértése, hogy a merényletből csak háború következhet: „Ott ültünk a Szabadság kávéházban a Nyugat-asztal körül, és eszméket cseréltünk... Minden különösebb izgalom nélkül, inkább az órák érdekességének, mint sorsszerűségének tudatában. A jelen elfátyolozta az Illés szekerén szenzációját... Mi lesz? Lesz háború? Meddig tűri ezt a monarchia?” FENYŐ Miksa 1994: 179. Bár Fenyő Miksa nagy időbeli távolságból idézte fel 1914. június 28-át, mégis érdekes, hogy nem számolt be senkiről, aki azonnal felkiáltott volna: *kitört a háború*.

lentett a Népszínházban játszott hazafias történelmi színművekkel. Egyetlen határozott képzetem sincs az egészről.”⁴²² Ezzel szemben Móricz Virág apja társaságának első örömét hangsúlyozza: „– Kitört a háború! – mondta apám megdöbbenve, de még senki sem hitt neki. Az egész ország gyűlölte a komisz királyjelöltet, valóságos mámor tört ki, hogy megszabadultak tőle. Zrumeckzy örömeiben csodás székelvény mesevárat rajzolt a leányfalusi veranda vasajtájára.”⁴²³ Kosztolányi és Móricz reakciójának eltérése mögött egyrészt a megszólalásokat felidéző szövegek megszületésének és céljának különbsége állhat – Kosztolányiné könyve 1938-ból való, Móricz Virágé pedig már a második világháború után íródott, amikor az íróként is érvényesülni kívánó Móricz-lány finoman, de érzékelhetően jelezni akarta apja illeszkedését a szocializmus elvárásaihoz. Így természetesen arról az örömről írt, amely a királyság bukása hallatán eltöltötte Móriczot és az őt körülvevőket. De a különbség az eltérő családi háttérrel, neveltetéssel, kultúrával is magyarázható – a polgári családból származó Kosztolányi sokkal elevenebben érezhette meg az európai kultúra bukásának veszélyét, mint a paraszti közzel érintkező, a kisnemesi sorból folyamatosan lecsúszó rétegből érkező Móricz.

Az első világháború kitörésével zárul a befejezetlenül maradt, de ebben a csonka változatban már 1925-ben megjelent, éppen a félbeszakadása miatt erőteljessé váló Móricz-regény, az 1914-es *Jószerencsét*. A regény végén a következőt olvashatjuk: „Ez a regény a Világháború által torzítóvá szakadt. Írtam, mert az Élet diktálta; nagynak indult, bőségesnek, fulladtnak, sokrétűnek, mint volt Akkor a Sorsunk. // S jött a Háború: és felrobbantotta a regényt, mint minden életet. Azóta kilenc év múlt el: sem változtatni, sem folytatni, sem kiadni nem tudtam; ma itt a könyv, mint történelmi dokumentum.”⁴²⁴ A szélesen hömpölygő, sok szereplőt és szálát mozgató, egy bányászkolónia életéből kiinduló, de magyarországi „tablónak” szánt mű a váratlan zárlattal mondja el a legtöbbet arról, hogy *rob-bantja* fel ezt a világot a merénylet híre. A regény szemléletes képpel mutatja meg az időélmény megváltozását, az idő korábbi rendjének széthullását: amikor az egyik szereplő a merénylet hírét meghallja,

⁴²² KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 207.

⁴²³ MÓRICZ Virág 2002: 136.

⁴²⁴ *Jószerencsét* 834.

az óráját kezdi nézni, s ez az óra alakul képzeletben bombává a kezében. Ebben a regényzárlatban a háború kitörésének nem a Móricz Virág által konstataált ünneplését látjuk, ugyanakkor nemcsak a kultúra Kosztolányi által fájdalommal megjósolt széthullása jelenik meg, de a *kulturálatlanság barbár kéje* is. A háború borzalma és természetessége egyszerre van jelen ebben a részletben:

„A lépések súlyosan csikorgatták a deszkapadlót, s a két férfi meghajolva, egész lelkében feldúlva, az új világrend eljövételére gondolt, mikor kifordul rendjéből az Idő. A sok milliókra, a szegény, ártatlan emberek tömegére, akik a Végzet örök nyugalmanak bürüjére építették életük kunyhóját, s éltek apró, emberi sorsukat, kis örömeiket, kis nyomorúságaikat... [...]”

Rassovszky a kezében felejtette az óráját, és merően odaszegezett szemmel olvasta.

International Watch Co. Schaffhausen.

Az óra peremén hat finom vékony kör volt, a háta simára csiszolt, s az aranylapon a zsebszövet szálai millió hasítást szabdaltak. Oly szolid, komoly, biztos lény volt ez az óra, a határtalan pontosságával, amely két pesti út közt egy percnyi differenciát nem ért el, a komoly, elegáns számlapjával, a finom, sercegő percmutatóval, egy hosszú kultúra lassan kifejlődött technikai nemességével... A markába, a tenyerébe fogta, belesimult súlyosan és simán, mint egy pompás Tisza-kavics, s hirtelen lendületet vett a karja, hogy fogja, eldobja, elröptse ki a nyitott ablakon, neki a völgynek, hogy átszöje vele a nagy távolságot a távoli hegyekbe egyik hegycsúcstól a másikig... hogy bombául röptse neki a világnak, hogy mindenütt felrobbanjon, amerre száll, és tömbökbe röptse a nyugodt föld színét, a hegyeket, a városokat, és vérbe és cefatokba az emberi testeket...

Az óra üveglapját behomályosította szorongató ujjaival, elővette mellénye felső zsebéből a kis szarvasbőrdarabot, s az új, gyűrött, recés szélű sárga bőrdarabbal, amelyet egy szép, büszke, címeres állat oldaláról nyúztak le, gondosan megtörülgette az órát. Így metszik majd le az emberről a bőrt, fogják is, skalpozni fogják talán egymást az emberek, a legműveltebbek, a legkulturáltabb nemzetek fiai... mert mindenki ugyanúgy tele van őrlítő bajokkal e nyomorult világban, mert a dögvész e sűrített levegőjében más nem hoz megkönnyebbülést, csak a még szörnyűbb nyomorúság, és mert vadul, veszettül áhítja már az

ember a kultúra e fonák uralmában a kulturálatlanság barbár kéjét; és az nagyszerű érzés lehet, késsel állani egy nemes emberi testnek, és kimetszeni belőle egy darabot... kívágni a nyelvet, amely oly ékesen tudott szólni, és srappellit okádni a tömeg fölé, hogy negyvenen omoljanak bögve egymásra.”⁴²⁵

Ha az egykori Monarchia, vagy, tágabban értve, Közép-, illetve Kelet-Európa különböző államaiban élő, eltérő nyelveken író alkotók műveiből tesszük egymás mellé 1914. június 28-a szöveges lenyomatait, a reakciók eltérése még szembetűnőbb, mint a magyar írók „válaszai” esetében. Ahogy ezt már Fried István kiemelte: „Tanulságos, ha a Monarchia bukását előlegező vagy »lereagáló« regényekre vetünk egy pillantást: Jaroslav Hašek *Švejkje*, az osztrák Joseph Roth *Radetzky-marscha*, Miroslav Krleža *Glembay-ciklusa* (ez utóbbi novellákból, színművekből áll) jól mutatja az ironikus elutasítás, az érzelmetli megértés és a dühödt-ostorozó gúny különbségeit.”⁴²⁶ A „semmi közöm hozzá” érzése az egyik póluson, a Gavrilo Princip merényletének a kocsmába elérkező hírével induló *Švejkben* – a merénylet szerb diák miatt a szerbeket eltöltő félelem a másikon, Ivo Andrić *Híd a Drinán*ban, amelynek évszázadokat átívelő cselekménye 1914-ben ér véget. A különös az, hogy az indító jelenetet követően nem sokkal *Švejk* is belekeveredik a háborúba, meg az a Palivec úr is, aki a merényletről alkotott véleményét firtató kérdésre azt válaszolja, hogy „Én az ilyesmibe nem avatkozok bele; aki nekem ezzel jön, csókolja meg a seggemet.”⁴²⁷ *Švejk* és társai nem érzékelik személyes életük összefonódását a Monarchia sorsával, a történelmi esemény akaratuk ellenére zökkenti ki őket kényelmes hétköznapijaikból – és itt már nem is nagy a távolsága a cseh regény alakjainak a *Híd a Drinán* hőseitől, akik a merénylet hatására szinte az archaikus időből „zuhanak bele” a történelembe. Ahogy viszont Palivec úr kocsmájának állandó vendégeit sem kíméli meg a háború, hiába érzik azt, hogy nincs hozzá közük, úgy a višegradi híd környékén élők számára sem marad ez a szerb diák merényletével kiobbantott háború pusztán egy az érkező, majd nyomtala-

⁴²⁵ *Jószerecsét* 832–833.

⁴²⁶ FRIED 1986: 38.

⁴²⁷ *Švejk* 13.

nul elvonuló, a híd életét nem bolygató természeti csapások közül. A hidat szétszakító robbanás éppen ezért lesz egy apokalipszis-leíráshoz hasonló a regényben: „Mindent túlkiáltott, megsüketített, gyökereiből kitépett és fölforgatott vele együtt a láthatatlan erő. [...] Csak nem az ítélet napja, a *kijamet*, a végítélet órája érkezett el, amelyről a könyvek és tanult emberek beszélnek, midőn lángok között egy pillanat alatt elhamvad ez a hazug világ, mint ahogy a szikra kialszik?”⁴²⁸

A *Švejk*, a *Híd a Drinán* vagy a *Jószerencsét* hősei a merénylettől igen nagy fizikai távolságban élve igyekeznek tisztázni az eseményhez és következményeihez való viszonyukat. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan járta be Európát a merénylet híre, megfigyelhetjük, hogy felbukkan a végzetes hír forrásaként a távirat (az *Egy polgár vallomásaiban*), a falragasz (a *Híd a Drinánban*, vagy Kosztolányiné visszaemlékezésében), de a telefonon érkezett üzenet is, a *Jószerencsétben*: „Rassovszky fellélegzett, felujjongott, s mohón vetette rá magát az írásra, amely egy telefonhír fölvétele volt. Nagy betűkkel, idegesen, kapkodva volt fölírva a heti munkásbér ív hátára a sarajevói királytragédia első értesítése. »A trónörökös és feleségét Sarajevóban meggyilkolták.«”⁴²⁹ Leggyakrabban talán mégis a „másik embertől” érkezik a hír, valakitől, aki bekiabálja a Duna közepére (mint Móricz Virág írja), vagy elmeséli, mint Müllerné, a takarítónő, Švejknek. A merényletről a pesti utcán hamarabb beszéltek, minthogy bármilyen hivatalos hírt közzétettek volna valamilyen fórumon: „Az újságíró Tápay-Szabó László visszaemlékezéseiben *Az Est* Ferenc Ferdinánd elleni merényletről tudósító különszámának történetét írja le. Tápay-Szabó 1914. június 28-án egy órákor tudta meg – a Fiume kávéházban az újságosfiútól –, hogy a trónörökös megölték Sarajevóban. Felhívta az MTI-t, majd a miniszterelnökséget, ám mindkét helyen kacsának nevezték a hírt. Ekkor elsietett a szerkesztőségbe, és onnan telefonált Miklós Andornak és Salusinszky Imrének, akik Gödöllőn, illetve Máriabesnyőn nyaraltak. Menetközben találkozott egy ismerőssel, aki autóra ült, egy fél óra alatt beszállított két vagy három gépiró hölgyet s azután kiment a futballmeccsre és a félidőben a hangszóróval kikiáltatta: »Az Est minden embere, de leggyor-

sabban a betűszedő és gépmester urak azonnal vonuljanak be, mert világszenzáció történt és különkiadás készül a lapból.« / Öt és hat óra között érkezett Budapestre Miklós Andor és Salusinszky Imre; eleinte egyik sem akarta elhinni a rémhírt, de a nyomdában már szedték az eset előzményeit (hogy miért ment a trónörökös pár Sarajevóba stb.), és estefelé már hivatalosan is jelentették a katasztrófát, amelyről a Fiume kávéház pincérei órákkal előbb értesültek, mint Magyarországon miniszterelnöke... / Este hat órákor már az utcán volt *Az Est* különkiadása; jó vastag betűkkel nyomtattuk az egész újságot. Este nyolckor készen volt a második kiadás... / Tudósítók ekkor már természetesen útban voltak Sarajevó felé; egy részüket Pestről, más részüket Abbáziából indítottuk útnak, ahol nyaraltak.”⁴³⁰

A merénylet hatásának, irodalmi változatainak körüljárásakor, például a merénylet hírének terjedése kapcsán, egymás mellé helyeztem különféle státusú szövegeket. Ezt az egyébként nehezen menthető „összemosást” azért követtem el, mert igen meglepő, hogy a témát érintő szépirodalmi művek és a személyes emlékeket felidéző írások mennyire összevethetők egymással. A valóságot közvetlenül felidézni kívánó szövegekben sokszor ugyanolyan szimbólumok bukkannak föl, mint a szépirodalmi művekben. Móricz Zsigmond lányának a visszaemlékezésében, illetve Kosztolányi Dezső feleségének könyvében hasonló szimbólumok vannak, mint a Monarchia szétrobbanását több művében is metaforizáló Andrićnál: a népeket összekötő vagy akár el is választó, az archaikus létet megőrző vagy megtörő folyó, illetve a vonat, amely éppen Szabadkára vinné a róla utolsó pillanatban leugró Kosztolányit.

A személyes szövegek, vagyis a visszaemlékezések mellett ráadásul egyes nyugatosaink „életszövegei” is összefüggenek Gavrilo Princip merényletével. Ady éppen a merénylet előtti napokban írta meg lánykérő leveleit a „csucsai vár urának”, a házasságkötés megtörténtét pedig állítólag határozottan elősegítette a világ összeomlását ígérő merénylet: „Egyszerre kérés és hadüzenet is volt e két levél. Az egyik 1914. június 26-án, a másik 1914. június 27-én kelt. (1914. június 28-án megölték Ferenc Ferdinándot: itt volt hát az igazi hadüzenet is, amely végleg Csinszka karjaiba vezette a költőt.)”⁴³¹ Ady

⁴²⁸ *Híd a Drinán* 355.

⁴²⁹ *Jószerencsét* 832.

⁴³⁰ SIPOS Balázs 2000: 97.

⁴³¹ ROBOTOS 1980: 106.

1916-ban egyébként a merényletet követő nyári éjszakát egy apokaliptikus-versben, az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* címűben írta meg. Kosztolányi a háború kitörésének hírére szakított addigi álláspontjával, és döntötte el, mindenképpen akar gyereket: „Ha eddig bár-mikor szobakerült közöttünk a gyermek kérdése – én persze, hogy szerettem volna – az őszinte válasza mindig ez volt: – Nem akarok második személy lenni a házban. / Most ő akar mindenáron gyermeket. / – Az egész élet fabatkát se ér, ha ilyesmi megtörténhetik. A mi életünknek már úgyis vége. Talán egy gyermek még örömet jelenthet, talán életcélt adhat. Az ostobák örökösén azt hajtogatták, – mondogatja – hogy így nem maradhat, valaminek történnie kell, most aztán történt valami.”⁴³² Móriczknál ilyenfajta elhatározás írásos nyomára ugyan nem bukkantam, de kétségtelen, hogy legkisebb lányuk csaknem egyidős volt Kosztolányi Ádámmal: Móricz Lili 1915. április 27-én, egy nap híján 10 hónappal a Princip-merénylet után született meg.

Nem véletlen, hogy nem az első világháború történéseit találjuk meg témaként legtöbb írónknál, hanem a világháború kitörését jelentő merénylet vált igen sokszor témává és lett egyúttal szimbólumokat generáló esemény. Móricz tervezett háborús regénye végül nem készült el, az ő életművében is a *merénylet híre*, a robbanás pillanata lett témává és szimbólumképző erővé: így nyílt lehetségre a béke és a háborút jelentő hír kontrasztját a szövegbe emelni.

Leeresztett függönyök mögött

A háború felrobbantotta a hagyományos regényformát, hiszen a *Jószerencsét* is befejezetlenül lett egész – Móricz úgy vélte, más beszédmódra, más műfajra van szükség. Írt ezért expresszionista szabadverset, a legkülönösebb vállalkozása mégis a meglehetősen ellentmondásos *Tükör*-kötetegyüttes volt, a legújabb időszak Móricz-kutatásának rejtélyes sztárja. Fokozott izgalom mutatkozik minden konferencián, amikor valaki szóba hozza ezt a sokáig teljesen ismeretlen szövegfolyamot, ugyanakkor értetlenséggel és némi csalódottsággal forgat-

hatjuk azt a néhány közlést, amely a kéziratokhoz hozzá nem férő közönségnek is megmutat valamit a *Tükör*ből, amelynek egyes darabjai közgyűjteményekben (a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az Országos Széchényi Könyvtárban) vannak, a többsége viszont magántulajdonban. A nyomtatásban is olvasható részek mintha nem igazolnák vissza, hogy itt a posztmodern szövegalkítást megelőlegező, a benne megjelenő alteregó miatt akár Kosztolányi *Esti Kornélja* mellé helyezhető, egyes részeiben a pornográfia határát súroló, rendkívül izgalmas szövegekről lenne szó: sokszor inkább azt érezzük, hogy csaknem teljesen érdektelen, ma már azonosíthatatlan személyekről szóló, odavetett feljegyzések sorát olvashatjuk. A rejtélyességet csak fokozza, hogy még azt is nehéz meghatározni, mi határolja el a *Tükör*-köteteket a naplófeljegyzésektől, hiszen a Móricz 1919-es naplófeljegyzéseit közreadó könyvben a következőt olvassuk: „Móricz már a háború elején kezdte a történelmi idők módszeres megfigyelését. Az összegyűlt jegyzethalmot olyannyira becsben tartotta, hogy be is köttette azokat, s közös címet is adott a köteteknek: TÜKÖR. Kilenc eddig ismeretes könyvecske mellett számos kötet mappákban gyülekezett. [...] A könyvben olvasható naplójegyzetek a *Tükör*-sorozat mappába összegyűjtött főlíói, melyek, sajnos nem lettek bekötve, nem kapták meg a sorozatban a XI. számot, így az sem kizárt, hogy az 1919-es lejegyzésekből nincs meg minden valaha lejegyzett oldal; jelenleg abban az összetételben olvashatjuk, ahogy az utókornak máig megőrződtek.”⁴³³

De akkor mi is a *Tükör*ként megjelölt Móricz-szöveg? Leginkább úgy határozom meg, hogy kézzel írt feljegyzések bekötöttet együttese, az élet rögzítésére tett kísérlet, utcai benyomások, kávéházi megfigyelések egymásutánja, társaságbeli pillanatképek, otthoni je-

⁴³² KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 207–208. És, ahogy Kosztolányiné írja: „1915. április 18-án, csaknem pontosan kilenc hónapra a háború kitörésétől, megszületik a gyermekünk.” KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 211.

⁴³³ CSÉVE 2006: 13–14. A Színházi Élet egy körkérdésére (1933/52, 71–72.), amelyben arról érdeklődtek az írónál, vannak-e megíratlan témáik, Móricz a következőt válaszolta: „Állandóan jegyzeteket készítek. Ha bármikor, bármi eszembe jut, azonnal leskiccelem. A háború alatt például kerek ötezer oldalt vázoltam fel, ezek a jegyzetek most 16 hatalmas könyvbe kötve állnak a könyvszekrényemben. Érdekes azonban, hogy munka közben még soha nem használtam a jegyzeteimet. Hogy miért csinálom mégis őket? Talán egyszer kifogyok a témákból, akkor hasznukat fogom majd venni.” Úgy tűnik ezek alapján, kilencnél is több *Tükör*-kötet készíthetett annak idején.

lenetek írásos lenyomata, amelyet néhol rajzok, néhol viszont novelaszerűen megformált szövegrészek szakítanak meg – sokszor olyan nyelven megírva és olyan témákat érintve, amelyek a kor irodalmi normái szerint nyomtatott művekbe nem fértek bele. És hozzátenném azt is, hogy a *Tükör*-kötetek Móricz írói válaszát jelentették az első világháború kitörésére: még akkor is így van ez, ha a *Tükör*-höz közelíthető feljegyzések 1918 után is felbukkannak. Móricz úgy gondolta, a háborúban megváltozott élet más írói magatartást követel meg: „Apám folyton mondta, nyilván úgy is érezte, hogy míg a háború tart, nem lehet írni. Most figyelni kell.”⁴³⁴ Ebből a „figyelemből”, illetve a felfordult élet rögzítésének vágyából kezdtek el írni a *Tükör*-kötetek. A jegyzetelés, a nyersanyag-gyűjtés azért is vált fontossá Móricznak, mert voltaképpen a megszólalás bevett módjait, közmegegyezés-szerűen elfogadott értelmét látta kérdésesnek, hiszen az irodalom békebeli működését nem tartotta a háborúba átmenthetőnek: „Az irodalom célja, hogy megerősítse az emberekben az életérzést, ezért a háborúban nincs igazi szerepe. / Azért a háború témát nem ad, mert ahogy a betegséget igyekszik elfeledni az ember, úgy örül, ha túlvan a bajon, és csupa olyat akar hallani, ami feledteti vele a kiállott rémületet, bajt, fájdalmat. A Háború az nem betegség, hanem egy felfokozott világégés. [...] És még az a jó is megvan a Háborúban, hogy ha keresztülmegyünk rajta, akkor a Béke nyugodt és lassan emésztő, tehát nem félelmes élet elé nézünk. / Mert az élet is éppen olyan rossz, mint a Háború.”⁴³⁵

Móricz 1910-től, amikor első írógépét megvásárolta, határozott elkülönítést hajtott végre: ettől kezdve a közönségnek szánt művei kizárólag géppel, a feljegyzései, a *Tükör*-kötetekbe bekerült írásai pedig kézzel íródtak. Bár hiba lenne az „igazi” Móriczot ma, különös „ellenreakcióként” kizárólag a kézírásos, „rejtett” szövegeiben keresni, érdemes megfontolni azt, hogy a kézírás „tradicionálisan az individuáció, illetve az individuális, megismételhetetlen identitás azonosításának legprecízebb technikái közé tartozik.”⁴³⁶ Móricznál azonban mégsem olyan egyszerű a helyzet, hogy a kézzel írott, nem (közvetlenül) a közönségnek szánt művei személyesebbek lennének

a gépelt, kiadóknak átadottaknál. Egyrészt tudjuk, hogy a naplót is géppel vezette többnyire, viszont ezt a tevékenységet különös módon nem tekintette írásnak, hanem írásszünetként fogta fel. Másrészt az is felfedezhető, hogy „míg a regények főhőseinek alakjai jócskán biográfiai, sőt a szerzőt fizikai értelemben is megidéző vonásokkal terheltek (Kerek Ferkó, Matolcsy Miklós), addig a jegyzetek írójának figurája szinte steril.”⁴³⁷

Móricz tehát az 1914-es *Jószerecsét* című regénnyel mintha lezárta volna a külvilágnak, az olvasóközönségnek szóló művek gyártását, és a *Tükör*-kötetekben szembenézett volna, a világ felfordulásának hatására, önmagával. Egyben befejezte házasságának azt az első szakaszát is, amikor megkísérelt mindenben felesége elvárásainak megfelelni. Igaz, a jegyzetést, amit Janka sokszor dühödten firkálásnak minősített, éppen a felesége teremtette kispolgári lét nyugalmanak köszönhetően végezhetette. Hirtelen szinte félbeszakította a külvilágnak szóló írói munkát, és egészen különös vállalkozásba kezdett: „Apám ráért a világ sorsával foglalkozni, a felesége gondoskodott róla, hogy hónapokra, akár egy évre félretegye a munkát, és szemlélődéssel, megfigyeléssel, azok feljegyzésével töltse ezeket a félelmetesen izgalmas időket. Mindig sokat jegyzett, de a háború kitörése óta egyfolytában leírt mindent, amit látott, hallott. Azon a négyezer-ötezernyi kicsire hajtott oldalon csak elvétele fordul elő önálló, megfogalmazott vélemény vagy filozófia. Az csak a nyers valóság, mely nem való könyvbe, percesemény, mely elillan, mint a pillanat, de indulat marad utána, amit később meg lehet fogalmazni. A felesége utálta ezt az örökös firkálást. Indiszkrétnek találta a jegyzeteit, tiltakozott ellene, amitől az apám dühbe gurult, és marokszám tépte össze, elégette – vagy gyűrötte, tépetten is félretette – a ceruzával teleírt lapokat.”⁴³⁸

Ebből a firkálásból aztán könyvek lettek, többféleképpen is: Móricz egyrészt átemelt részleteket, mondatokat, jeleneteket a közönségnek szánt műveibe, másrészt felhasználta a lejegyzésnek, az élet rögzítésének tapasztalatait, különösen *A boldog emberben* és az *Árvácskában*; harmadrészt könyveket csinált ezekből a papírokból, vagyis bekötötte őket, széleiket bearanyoztatta, gerincükre a *Tükör*

⁴³⁴ MÓRICZ Virág 1988: 264.

⁴³⁵ *A háború és az irodalom*, idézi: MÓRICZ Virág 1988: 259.

⁴³⁶ KULCSÁR-SZABÓ 2006: 150.

⁴³⁷ CSÉVE 2005b: 111.

⁴³⁸ MÓRICZ Virág 1988: 255.

feliratot írattra rá, aztán némelyiket átadta Jankának dedikálva. Janka pedig (állítólag) még bekötött állapotban is igyekezett őket széttegni, ahogy erre egyes példányok állapotából következtethetünk.⁴³⁹ És az a különös helyzet állt elő, hogy nem is előkészületként foghatjuk fel ezeket a szövegeket – a *Tükör* maga lett egy sajátosan formátlan, és ma még olvashatatlan „háborús regény”: „– Én csak jegyzek! Tessék, eddig 4000 oldal jegyzetem van. – Mire az? – Meg akarom ezt az egész háborús epochát fogni. A meglepetés szisszen föl, az írók, a kollegák megérzik, a szörnyű siker, mely jönni fog, szinte belesápadnak. Hogy ez nekik nem jutott eszükbe.”⁴⁴⁰

A *Tükör*-kötetekben, amelyek narrátori pozíciójukat tekintve semmiképpen sem naplók, a beszélő egy semleges pozíciójú megfigyelő, aki időnként Nemo vagy Nemo nemini néven szerepel. Ahogy Cséve Anna, a *Tükör*-kötetek legjobb ismerője megállapítja, „a *Tükör* olyan írás, mely »megíratlanul« született. »...nem írja meg senki«, illetve a »senki« lesz az a szereplő, mely megírja: »Nemo« néven.”⁴⁴¹ Móríc az *Tükör*-kötetekben bevezeti önmaga alteregóját, de szó sincs róla, hogy a feljegyzéseinek egésze erre az elbeszélői helyzetre épülne: a *Tükör* sem beszédmódját, sem témáit, sem hangvételét tekintve nem egységes szöveg. Bármennyire csábító volna Móríc „korszerűségét” úgy igazolni, hogy egymáshoz hasonlóan állítom be az Esti Kornél, Szindbád és Nemo köré szerveződő szövegeket, ezt már csak azért sem tehetem meg, mert nem olvastam végig a *Tükör*-szövegegyüttest elejétől a végéig, és kérdés számomra az is, végigolvasható lesz-e valaha. Ha pedig sikerül is egy textológus csapatot verbuválni egyszer a *Tükör*-kötetek köré, a kiadás módja ugyanúgy kérdéses lesz, mint az, a nagyközönséget érdekelni fogja-e, hogy Móríc leírta, az éppen általa szemlélt férfinak sárga a foga vagy torz a mosolya. Egyáltalán: még a mostanra átíródott irodalmi elvárások alapján is nehéz eldönteni, műve emelhető-e a *Tükör*, vagy meg kell őrizni előkészületnek, nyersanyagnak, amelyben időnként mellbevágó és kiemelkedő részletek is megtalálhatók. A *Tükör*-köte-

tekké bekötött feljegyzések esztétikai színvonala igen eltérő, még a Nemo-szövegek is sokszor inkább érdekeseek, mint jók.

A géppel írt, közönségnek szánt művek és a kézzel írt feljegyzések elkülönítése a beszédmód megváltozását is magával hozta, összefüggésben azzal a megállapítással, hogy ezeket a *Tükör*-köteteket „senki írta meg”, vagy, másképpen mondván, így senki sem írta volna meg: olyan dolgokról szólnak, amelyeket nem szokás az irodalom tárgyakként kezelni, „bizalmas iratok”. Móríc maga írta Magoss Olgának, miután engedélyt kért tőle arra, géppel írhasson neki levelet, hogy „gépen nem tudom magát olyan bizalmaskodva szólítani”.⁴⁴² A *Tükör*-kötetekben ráadásul nagyon különféle státuszú szövegeket találunk: vannak odavetett, szinte értelmezhetetlen feljegyzések, képek, benyomások (ennek legabszurdabb változata az, amikor Móríc moziban ülve, a sötétben jegyzetelt, és szinte olvashatatlan sorokban rögzített képi élményeket), de szinte novella- vagy tárcaszerűen elkülönülő, írásképeiben sokkal tisztább és egységesebb, címmel is ellátott részek.

Az, ami a „bizalmaskodással” hozható kapcsolatba, amit csak kézzel lehet leírni, és ami, gondolom, erősen feldühítette Jankát, az a *Tükör*-kötetekben igen hangsúlyosan jelenlévő erotika, a testi valóság, sőt, a polgári világban álarc mögé bujtatott, leplezett testiség. Ez a Móríc-szövegeknek az a sajátossága, amit Bori Imre az író modernizmusának legfőbb bizonyítékaként tárgyal monográfiájában, olyan sajátossággént, ami a pályakezdő szövegekben a korábbi irodalmi tradícióval való szembehelyezkedés bizonyítéka, aztán viszont, a későbbi művekben, eltűnik, elenyészik.⁴⁴³ Ma már, hogy egyre több, korábban ismeretlen szöveget olvashatunk el, azt látjuk, hogy az erotikus motívumok, a testi valóságra való odafigyelés nem eltűnt a Móríc-írásokból, csak a szépirodalmi helyett más státuszú szövegekbe került. Egy nyomtatásban nem olvasható részlet a *Tükör* 6. kötetéből, amelyben Móríc lakásuk hálószobájáról ír: „Csak este raknak itt tüzet a gyorsan melegítő vaskályhában, hogy meztelenül hentreghessenek a leeresztett függönyök mögött, bátorságban és biztonságban az idegen szemektől és egész napjuknak s egész nyomott nyilvános életüknek egy kevés visszáját élék a brutalizált

⁴³⁹ „A *Tükör*, ahogy Mórícnek számos írásával előfordul, indulatokat vált ki feleségében. Két könyvecske annyira meg van szaggatva, hogy a belőlük válogatott szövegek közlése különös kompilatív készséget kívánt.” CSÉVE 2004b: 103.

⁴⁴⁰ Idézi: CSÉVE 2006: 13.

⁴⁴¹ CSÉVE 2005b: 110.

⁴⁴² Móríc–Magoss 34.

⁴⁴³ Ld. BORI 1982: 5–15.

kéjben. Éjjel felé a szoba már kihűlt és fázva huzzák fülük a meleg dunnát magukra, s [olyan ártatlanul – áthúzva] és hullakomolyan alusznak, hogy másnap reggel megint szokott képükkel ébredjenek, egyik a hivatali robotra, amit természete szerint visel, mint az iga-vonó a jármot, amit nem keresett, de eltűr, a másik a fészekben való pipeskedésre, amelyet ő vállalt s végez nagy kéjjel és teljes kielégüléssel. De úgy viszi, azzal az arccal, mint a robotot, hogy fontosságot adjon neki.⁴⁴⁴ Janka személyiségének kettősségére, az idegenek előtt viselt álarcára Móricz naplójában is kitért: „ő tökéletesen két ember volt. Ha idegen jelent meg, azonnal harcra készen állt, mert zavarba hozta az idegen lélek. Mint aki mindig magában van, és úgy érzi, szegény s nem tökéletes viszonyok közt él, folyton az idegen szem kritikájától félt. Semmi más viszonylata az emberekkel nem volt, pláne még akkor, csak az, hogy meg kell védenie magát s a magáét az idegenektől. Akik csak árthatnak. Mert elviszik tőle az urát, s annak a szemében esetleg kicsinek mutatják az ő létezését.”⁴⁴⁵

Ebben a *Tükör*-részletben, amely *A gyöngeszív álarca* címmel ellátott szöveg része, a nyilvános életben felvett álarc motívuma jelenik meg. A nyilvánosság és az intimitás, az irodalom és az „irodalom alatti” világ ellentétére épül a szintén a 6. *Tükör*-kötetben olvasható, 1914-ben keletkezett *Rés* című szöveg is. A cím igen sokféleképpen értelmezhető: egyfelől egy írásszünet metaforája lehet, hiszen a szöveg voltaképpen az írásképtelenség idején születik meg, a (más státuszú) írások közti résben. Az első mondat, amely ráadásul azonnal megmutatja, hogy az egyes szám harmadik személyű narrátornak köszönhetően erős eltávolítás figyelhető meg, a következő: „Csak úgy megállott a kezében a ceruza s nem tudott tovább írni.”⁴⁴⁶ Az utolsó, a szöveget lezáró mondatok pedig, amelyek visszavezetnek a „rendes”, hivatalos íráshoz, így hangzanak: „A térde remeg míg hazamegy az asztalához. De úgy érzi hogy élete egyik legnagyobb eseményén ment át. Tovább írt.” De a résnek van ennél konkrétabb értelme is: a szöveg ugyanis arról szól, hogy névtelen beszélője, aki-

ről, ha a *Tükör*-kötetek keletkezéséről, céljáról, kiindulásáról nem feledkezünk meg, azt is mondhatjuk, hogy maga Móricz, egy kávéházban írni próbál, majd, amikor ez nem sikerül neki, hátramegy, ahogy olvashatjuk, a „klozetba”. És itt fedezi fel a rést: „Egyszerre látja, hogy több lyuk van átfurva a deszkán; mind be van belülről szögezve; egy rést lát alól, amely újságpapírral van betömve. Azt hiszi odaát nincs senki siet kitépni a papírt, a kését kinyitja és viszszatolja azzal. Leguggol, féltérdre és könyökre s átles.” A rés ebben az értelemben a másfajta látásmód helye lesz, másik világba való átnézésre ad lehetőséget, egy olyan világba (egészen pontosan a női vécébe), amelyet a polgári erkölcs szemérmesen rejteget a férfiak elől. De már a kávéház is egyfajta résként fogható fel: az otthoni világ és az irodalom teremtett világa közti résként, ahol az író megfigyelőként van jelen a polgárinál sokkal lazább keretek között zajló életben: „Valahogy elveszett a szemérmességnek az az erős határa, amely az asszonynépet kint a polgári életben annyira elválasztja a természeti tisztulásnak minden legcsekélyebb megnyilatkozásánál. Ezek idegen nők s férfiak, oly közel és fesztelenül vannak, mint a férjek és feleségek, akik már nem veszik észre a dolgot.”

A *Rés* szövege, amely még a mai irodalomban is botrányt keltethetne azzal, ahogyan elénk tárja a női vécében látható különböző „rések”, nyílások látványát, pontosan megmutatja, hogy a *Tükör*-kötetek mennyire összetett módon játszanak az írói szerep, álarc, a többféle írásmód kérdésével. Bár a *Tükör* célja az, hogy az életet a maga nyers valóságában, minden írói alakítás nélkül rögzítse, már a cím is annak a jele, hogy az írói alakítás jelen van. Az alakítottságra utal az is, hogy van a kéziratban egy láthatóan utólag beszúrt mondat, amely az észlelés-rögzítés viszonylatába az emlékezetet is beemeli. „S már úgy emlékszik az első nőre, a két egyenes lábszárra, mint egy eltűnt álmra.” A *Rés* szövege egyúttal azt is megmutatja, hogy az írónak, ha az életet a maga valóságában szeretné feltárni, szerepet kell játszania, álarcot húznia, hiszen csak az írásszünetben írhatja le a „résen” elé táruló látványt. A *Rés* szövege játszik az írásszituációval is: bár a szövegben benne van, hogy Móricz a vécébe is magával viszi a jegyzetpapirokat („Félbehajtotta az ivatek hosszába, a zsebébe dugta, s felállott. Hátramegy s aztán folytatja.”), azért nehezen elképzelhető, hogy az író egy fülkében rejtőzködve, guggolva, az eseményekkel egyidejűleg rögzítette a látottakat: az íráské-
p ren-

⁴⁴⁴ *A gyöngeszív álarca* egészében: *Tükör* 6., 3722–3731. Megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában.

⁴⁴⁵ Apja naplójából idéz: MÓRICZ Virág 1988: 265.

⁴⁴⁶ A *Rés* elolvasható a *Tükör* 6. kötetében: 3985–3995. A szöveg első oldaláról készült fényképet ld: CSÉVE 2005b: 108.

dezettsége is azt mutatja, az észlelés és a megírás ideje elvált egymástól. A szövegrészt záró „tovább írt” mondat azt mutatja meg, hogy ez az írás voltaképpen „nemírás”, nem tekinthető írásműnek a kor szabályai szerint.

Haditudósítóként és a hátszágban

Móricz azonban nem búj el a lakásába, a kávéházba vagy a jegyzetei mögé a háború idején – hiába tehetne volna meg,⁴⁴⁷ hogy visszahúzódjon, nem bírta ki sem azt, hogy ne lássa a háborút a saját szemével, sem azt, hogy az olvasói ne lássák őt, legalább az írásain keresztül. Bár katona nem lett, haditudósítónak jelentkezett. Maga Tisza István írta neki 1915. november 17-i levelében a következő: „örömet fejezem ki a felett, hogy a harcsterre menetelét kieszközölhettem”. Menni akart, hogy megfigyelhesse és megírhasa a fronton történeteket – a felesége és a családja pedig, feltehetőleg, minden erejével vissza akarta tartani. Móricz, bár a többi nagy nyugatossal együtt megmenekült attól, hogy fegyverrel harcoljon a háborúban, nem viselkedett gyáván (sokkal jobban félt hétköznapi konfliktushelyzetekben) – ahogy Németh László írta, magára Móriczra hivatkozva: „az orosz golyók elé bundában állt ki, teljes célpontot szolgáltatva, a kertészének azonban nem merte tudomására adni kifogását.”⁴⁴⁸

De miért is hangsúlyozom, hogy nem futamodott meg a háború elől? Pusztán azért, mert kicsit különös, ahogy a Nyugat nagyjait sorra felmentették a katonai szolgálat alól – Kosztolányi felesége arról ír, hogy a férjét szívbillentyű-elégtelenséggel nyilvánították alkalmatlannak, Móricz Virág szerint apját „kiszuperálták szívzavara miatt, s mert az egyik szemén alig látott”⁴⁴⁹. Babitsot először 1915.

november 10. előtt hívták be sorozásra, szív működési rendellenesség miatt mentették föl, majd 1916-ban, 1917-ben is felülvizsgálatra küldték, de fölmentették akkor is. Kosztolányiné leírása alapján úgy tűnik, a férje sokkal inkább pánikrohamot kaphatott a frontra küldés gondolatától is („Idegrendszere teljesen fel van dűlva, az utcára sem mer lépni egyedül. A szíve úgy kalimpál, mint a vészharang. Ütőere 160-at, 180-at ver.”⁴⁵⁰), Móricz pedig a háborút követően nem panaszkodott sem a leveleiben, sem a naplófeljegyzéseiben szem- vagy szívpanaszokra. Szó sincs róla, hogy bárkinek jobb lett volna, ha Móricz, Babits vagy Kosztolányi kikerül a frontra, és esetleg ott sebesül meg vagy esik el – mégis ellentmondásos az, hogy éppen az akkorra már erősen leromlott fizikai állapotban lévő Ady frontra viteléért kellett aggódniuk a látszólag teljesen egészséges pályatársaknak. (Már egy 1915. április 23-i, Adynak szóló levél végén van egy ilyen mondat, valószínűleg Jankától: „Zsiga arra kéri Bandit, hogy a sorozás eredményéről táviratozzon neki. Nyugtalan.”⁴⁵¹) A bennük lévő feszültséget, a háborúval kapcsolatos ellentmondásos érzéseiket fokozhatta az otthon maradás, amellyel támadási felületet is adtak a nyugatosokat amúgy sem kedvelő konzervatív irodalmi és politikai erőknél. A Kosztolányiné által leírt következő eset a gyávassággal vádló író társ erős képmutatására enged következtetni ugyan, részben mégis magyarázhatja, miért nem szeretett sem Kosztolányi, sem Móricz az utcára kimenni ekkortájt:

„Az utcán találkozik P. Gy.-vel [a monogram minden valószínűség szerint Pekár Gyulát rejt], a hivatalos irodalom egyik hatalmasságával.

– Mi az, kérem, ilyen egészséges, erős ember, mint ön, idehaza van? – szólítja meg Kosztolányit.

⁴⁴⁷ „Ezekben az években a Móricz-család anyagi jóléte még biztosítva volt, magasan az »átlag« fölött éltek. Móricz megtehetette, hogy a nap huszonegy órájában jegyezzen.” CSÉVE 2005c: 44.

⁴⁴⁸ NÉMETH 1943: 90.

⁴⁴⁹ MÓRICZ Virág 2002: 138. Mindenesetre érdekes itt megnézni, miként írt 1933-ban a naplójában Móricz arról, hogy 12 éves korától fogva *soha* nem volt beteg: „Én betegesen egészséges ember vagyok, ahogy Ady mondta: »Egy betegsége van, az, hogy túl egészséges.« [...] Tizenkét éves koromig folyton beteg voltam [...] Akkor meggyógyultam, s azóta nem

voltam beteg, mert azt, hogy trombózisom volt, mind a két lábban, nem tekintem betegségnek, ahogy a vesekövet sem tekintem annak. A nátha már betegség és a gyomorrontás is az, mert a kedélyre súlyos befolyást gyakorolnak.” (MÓRICZ Virág 1981a: 46.) Ha itt Móricz őszinte volt, akkor úgy tűnik, 1933-ig még náthás sem volt, nemhogy szívpanaszai vagy súlyos látásgondjai lettek volna...

⁴⁵⁰ KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 210.

⁴⁵¹ *Levelei* I. 127.

A harcba küldő jóval magasabb nála, bikaerős, egészséges, vállas férfi.”⁴⁵²

De az sem lehetett könnyen feldolgozható (s itt megint összekapcsolható Móricz, Kosztolányi és Babits), hogy az írók testvérei viszont a fronton voltak – harcolt Babits István, ifj. Kosztolányi Árpád, aki többször meg is sebesült, de bevonult Csáth Géza és több Móricz-fiú is. Móricz Károly sebesüléseket szerzett, Sándor „ideg-sokkot” kapott, 1915 őszén pedig már a másodszülöttet, Istvánt kellett gyászolnia a családnak – Móricz a Nyugat 1915. november elseji számában megrázó írásban búcsúzott el testvérétől. A *Műteremben. Pasztell* című, Rippl-Rónai Józsefnek ajánlott írás nem egyszerűen egy békés család idilljét és a pusztító háborút szembeállítja egymással, de a festményen dolgozó festő tevékenységén keresztül vezeti át az olvasót a békéből a háborúba. Így állítja a családját vállán hordó, éppen értük dolgozó, a háborút festménnyé alakító festő mögé a fronton elesett családapákat, köztük a saját öccsét, akinek két életfázisaként nem a békés, szelíd kisgyermekét és a harctéren embereket gyilkoló férfit állítja szembe. A játékból harcoló kisfiút, majd önként a frontra jelentkező férfit látjuk a költői szövegben: „Hogy öntötte vér el agyad, óh hogy csapkodtál szanaszét kardoddal, mint dühbe jöttem sokszor gyerekszobánkban öcséidet püfölően, bután. Hogy kókadtsz le öklöd s táttatod el szád, láttán váratlan idegen el-lenség orvtámadásának. Óh vágta-e karddal karodra, löttek-e rád, golyó fúródott-e köpenyedbe, mit olyan drágán, kényesen választottál, belefúródott-e húsodba, féltett, kényes testedet rontotta-e vágta? – jaj hogy tudtál szenvedni kicsi bajon. Rossz kölyök voltál, soha semmi erő, semmi kitartás, tűrés, energia, most rád szakadt a borzasztóság, mi tart fenn, mikor úgy szeretted ápolni gyenge gyomrod, fiam. Fájdalmat nem érzett, kit hitéért elevenen tűzbe vetettek,

⁴⁵² KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 209–210. Veres András ír arról, hogy a háború, illetve a Nyugat alkotóinak a háború elleni tiltakozása a konzervatív erők számára újabb alkalom lett a lap megtámadására: az „irodalminak álcázott politikai háborúság legszomorúbb fejezete a Rákosi Jenő által kezdeményezett és leveleznyelt sajtóhadjárat volt 1915–1916-ban, amelynek csak az első számú célpontja volt Ady, hiszen Babitsot, Móriczot és az egész folyóiratot is megpróbálták a vádlottak padjára ültetni.” VERES 2012: 58.

de hol van te hited, ami téged megtart óh korunk hittelen, élő, kis embere. Mentél előre, önként jelentkező, ki ellent állni közöriületnek sose tudtál, mentél hősnek, mint kisdiák cigarettás iskolakerti tekerőnek beálltál, mert idegeidet megzavarta közösség, más idegek örületével. És elbuktál legelső, ahogy egyensúlyra szükség lett lelked erői közt.”⁴⁵³

A hátszágban maradv íróként nemcsak a támadásokat vagy az esetleges lelkiismeret-furdalást, de a cenzúra nyomását is el kellett viselni. A cenzúra kihúzott részeket, vagy letiltott egyes írásokat a napilapközléseknél, de a kötetekből is – Móricz először 1918-ban megjelent *Vérben, vasban* című kötetének *Jön a tavasz* című írása például csak az 1927-es, illetve az azt követő kiadásokban jelenhetett meg.

Móricznak az első világháború idején az 1916-os *A tűznek nem szabad kialudni*, az 1917-es *Szegény emberek* és az 1918-as *Vérben, vasban* voltak a legfontosabb novelláskötetei, közülük az első és az utolsó a műfajmeghatározással (*Novellák a háborús időkből*, illetve *Kis képek a nagy háborúból*) is jelezte, hogy a háború tükre kíván lenni. A „képeket” és nem novellákat tartalmazó *Vérben, vasban* nem olyan „tükör”, amelyet a *Tükör*-kötetekkel kívánt volna Móricz létrehozni, mégis látszik rajta a műfajkeresés szándéka – a benne olvasható írások némelyike a gyűjteményes kötetekben a novellák közé, néhány viszont a riportok, cikkek közé szokott kerülni. Kétségtelenül vannak köztük lekerékített, csattanóra kifuttatott, a novella klasszikus szabályainak is megfeleltethető művek, meg számos olyan, amely mintha lezáratlan lenne, kimerevített pillanat az átláthatatlannak tűnő háborús időkből. A kötet a vonatokon szállított fakoporsók képével indul, az egyforma koporsók a különbségeket elmosó háború szimbólumai lesznek, a mondatokban sorjázó sárga-fekete pedig a birodalmi schwarz-gelbet megidézve a Monarchia pusztulásáé: „az ég szürke, vad tél, lóg a feketeség, sárga karszalagoknak is a közepe fekete; a sárga gondok mélyén is fekete komolyság.”⁴⁵⁴ A háborús cenzúra által nem engedélyezett zárlatban az öncélú, világvágyhoz hasonló, *emészto háborúról* olvashatunk egy leginkább esszéként meghatározható szövegben.

⁴⁵³ Nyugat 1915. november 1.

⁴⁵⁴ *Vérben, vasban* 5.

De nemcsak a műfaji határhelyzet jellemzi a *Vérben, vasban* szövegeit: arra is találunk példát, hogy egyes írások a háború irodalmi, színházi képét kívánják módosítani, kimozdítani. A *Negyven huszár* azt a kontrasztot emeli ki, ami az „operetthuszárok” és a „szerb hegyek fekete sarából” éppen visszavonuló katonák közt érzékelhető: „Nem voltak ezek színpadi huszárok; nem voltak hetykék, nyalkák, rikitó-pazarok. Nem pödrött bajszú, csókos kacintású, fickó kis huszárok. Nem voltak ezek parádéból, lepkeségből, csinomjankós mérmerésből selyembordába szőtt finom kis huszárok. Nótások, tréfások, lóficánkoltató, réten hajkározó életboldog cifra kis huszárok. // De emberek, magyarok, lógóbajszú, meglett, erős, vasból vert, örökös vitézek.”⁴⁵⁵ Találunk olyan szöveget is, amelyben a népmesék vitézeivé változnak a világháborúban harcoló katonák – a *Szervusz Rozikám, csak Moszkvába megyek*, ahol az oroszok a legyőzendő sárkánnyal válnak azonossá, a magyarokat újra és újra támadó, örökös ellenségekként jelennek meg, a legkevésbé sem meglepő módon, nem szerepel a szocializmus idején kiadott gyűjteményes kötetekben. Kétségtelenül meglehetősen áthallásos lett volna, ha valaki, mondjuk, a Kádár-korszakban egy prózamondó versenyen elmondja ezt a bekezdést:

„A vonat lassan, komolyan, igazán megy előre, bele az éjszakába, elenállhatatlanul, bátran, bele a láthatatlan jövőbe. A magyar pusztá föl-sóhajt s megrázza a sörényét s a magyar fiúk ezrivel mennek táncosan és kedvesen, vidáman és ártatlanul, neki a karddal a hétfejű sárkánynak... Mennek a magyar gyerekek a fekete oroszok ellen, meg a fehér oroszok ellen, meg a madárlábon álló várakban, az ős cölöpökön élő oroszok ellen; megy a magyar leventehad megint, akikkel annyit harcolt az ős-időkben, a honfoglalás előtti őskorokban, a rettenetes, mindent elborító oroszok ellen; a magyar népmesék újulnak meg, amelyek ott költek, fájó harcok emlékeül, az ezernyi apró országnak, zsarnoki vad módon összekalapált, képtelen szörny birodalma: az orosz ellen.”⁴⁵⁶

A mesékkel folytatott párbeszédre a legizgalmasabb példát a meglepően hosszú című *Unalmas nap a fronton, mely váratlanul érde-*

⁴⁵⁵ *Vérben, vasban* 104.

⁴⁵⁶ *Vérben, vasban* 136.

kesen végződik, vagy Árgirus és Tündér Ilona adja, amely Móricz egyik háborús novelláskötetbe sem került be. (Eredetileg a Pesti Hírlapban, 1916-ban jelent meg.) Itt, ahogy Móricznál nem egyszer, a mesékre épülő klasszikus előszövegen, ezúttal a *Csongor és Tündén* keresztül íródik újra a népmese, pontosabban képződik meg egy irodalmi hagyományvonal, amely Móricztól indulva, Vörösmartyn és az Árgirus-széphistórián át ér el egészen a népmeséig. A novella főhőse a front helyett a mesék világába képzele bele magát – ezért nevezik el a többiek Árgirusnak. Nem egyszerűen Árgirushoz hasonlítják a zászlóst, azonosulás történik az első mondatban, és ezt a háború valósága törli meg időről időre: „Mióta az ezred második zászlóalját hátratólták két kilométerrel, fedezékbe, azóta Árgirus királyfi mindig alszik.”⁴⁵⁷ A férfi folyton olvas, „már egészen könyv nélkül tudja a Csongor és Tündét”, idézget is a műből – nem meglepő, hogy, amikor három orosz (muszka) lányt talál egy erdei házban, őket három királylánynak látja, akik közül egyet feleségül kellene vennie. De ez mégsem a mesevilág, a fronton szenvedő katona nem házasságra, hanem testi szerelemre vágyik. Móricz már a *Jó szerencsét* zárlatában a *kulturálatlanság barbár kéjét* kapcsolta a háborúhoz, a testiség központi kérdés a *Tükör*-kötetekben is, és a háborús novellákban sem valamilyen magasztos, éteri változatában jelenik meg a szerelem és a hűség.

A *tűznek nem szabad kialudni* című, az egyik kötet címét is adó novellában egy „öregapó” és egy „öreganyó” talál egymásra az ölben, a szénában (csak az egyes életfázisok mai minősítése miatt érzem indokoltnak az idézőjeleket: a férfi ugyanis 52 éves, az asszony 45). A novella a tűz őrzését a messzi, távoli múlthoz, az „öregék” ifjúkorához, a gyufa feltalálása előtti időkhez kapcsolja – végül a tűz a testi szerelem metaforája lesz, az „öregapó” magára vállalja annak feladatát, hogy a fiatal férfiak távollétében sem hagyja kialudni a tüzet, így „szőrös, erős ajkaival” megcsókolja Zsuzsit, hozzádörzsöli borostás arcát. A testi részletek után a novella eufemisztikus zárlatba fordul, az aktust, ahogy nem egyszer, a csók helyettesíti, ennek ellenére egyértelmű, miként is kell a háborúban őrizni a lángot. A testi egymásratalálások Móricz háborús novelláiban arra is alkalmasak, hogy a nyelvi különbségeket elsimítsák, az egymást a nyelven

⁴⁵⁷ *Novellák II.* 344.

keresztül megérteni képtelen ellenfeleket összebékítsék. Már a *Vérben, vasban* szövegeiben gyakori téma a női hűség (inkább: hűtlenség), mint a fronton lévő férfiakat leginkább bősztító kérdés – a *Késik a posta* című írásban a férfiak egymást licitálják túl a becstelen nőkről beszélgetve. Egyikük mondja a következőt: „Kérlek, az ezredünket áthelyezték Csehországba s onnan egy cseh ezredet vittek a mi helyünkre és kérlek... – s tragikus mozdulattal így kiált fel – s már eddig kilenc eljegyzés volt a városunkban cseh tisztekkel...”⁴⁵⁸

A fojtott feszültség, a novellabeli történetek a szöveg határain kívülre helyezett lehetséges következményei teszik különösen erőssé a *Mindenütt jó, de legjobb itthon* című, eredetileg a *Tűznek nem szabad kialudni* kötetben megjelent novellát. Itt a két esztendő után a frontról rongyosan, soványan hazatérő férj egy „tisza, rendes kimosakodott muszkát” talál a házában. A kisfiától (akiről épp a hazatéréskor érzi meg azt, hogy nem is az ő gyermeke) megtudja azt is, hogy az orosz és a felesége egy ágyban alszanak. Ennek ellenére a frontról visszatért férfi gazdaként az asztalhoz ül, végigmustrálva az orosz, mint egy lovat – a helyzet megbeszélésére nem kerül sor, de családirtásra sem (pedig egy háborús Móricz-novellában ezen sem csodálkozhatnánk). Az asszony újbóli birtokba vételét az evést és a szeretkezést nem egyszer összekötő Móricz metaforikus zárlattal jelzi: „De a szeme melegen, örömmel nyaldosta az asszonya főztét.”⁴⁵⁹

De ne higgyük azt, hogy Móricz a háború alatt született szövegeiben a testi kielégülést a háborút is értelmetlenné tevő erőként mutatja fel, mintegy megelőlegezve József Attila Freud 80. születésnapjára írt *Amit szívedbe rejtess* című versének gyakran idézett sorait: „Ölnek, ha nem ölelnek / a harctér nászi ágy”. A *Mindenütt jó, de legjobb itthon* férfi-hőse sem a házasság idilljéből ment el a „háború poklába”: megtudjuk, hogy „nem valami jól váltak el, mikor el kellett menni”, és valójában a szabadságot is úgy kérte felebbvalóitól, mintha azt várta volna, valaki csak azt mondja majd, nem mehet haza. Az *Idegsokk* egy tábornoknak és a segédtisztjének a háborús diskurzusát egy házasságban régóta élő férfi és egy fiatal fiú párbeszédévé fordítja. Az idősebb arra figyelmeztet, hogy a háború nem is annyira kellemetlen, hiszen „csatatér” a hátszországban is lehet: „Ha

az ember meggondolja, milyen semmisség ez az egész skandalum, egy jó kis cseléd mizériához képest a háztartásban...”⁴⁶⁰

Móricz kedvelt témája, a házasságban elmúló szerelem, a kényszerű összezárttság, az ebből következő, örjítő viták, amelyek sokszor a férfi és a nő kielégületlenségéből következnek, természetesen nem véletlenül és nem személyes tapasztalatok hiányában bukkantak fel ennek az időszaknak a szövegeiben. Móricz Virág, amikor megpróbál visszaemlékezni, gyermekként hogyan is élték meg az első világháborút, először arról ír, hogy a háború számukra csak egy szó volt, életük gyökeresen nem változott meg, nem szenvedtek hiányt semmiben. Később viszont megjegyzi: „Ahogy telt az idő, s a háború szörnyűsége elhúzódott, apám egyre komorabb lett, anyám egyre idegesebb. 15 nyarán már megint ott tartottak, hogy nem tudtak megmaradni egymás mellett. Apám – mint azt a *Karak szultánban* körülbelül megírta – elszökött, elmenekült, s ő is, mint Karak szultán, legjobban szeretett volna világgá menni, s csak fájó emléket hagyni maga után. És hódításainak hírét.”⁴⁶¹ A háború alatt Móricz házassága sokszor hasonlíthatott a harctérhez, Janka a háború alatt hordta ki ötödik terhességét, hatalmasodott el az idegrendszerére is ható pajzsmirigy-betegsége, miközben, éppen a háború miatt beszűkült lehetőségek, a megszűnő fellépések miatt, a házaspár összezárt-ságra kényszerült. A *Karak szultánban*, amit Móricz állítólag egy nap alatt, Kolozsvárra elszököve írt meg, és amit, természetesen, messze nem pusztán a Móricz-házaspár életével összeolvasva lehet megközelíteni, az idillre és a külvilág teljes kizárására törekvő asszony, és az ilyen feltételek mellett dolgozni képtelen férfi alakja jelenik meg. Szultánról és szultánáról olvasunk ugyan, van azonban olyan mondat is, ahol határozottan „kilóg a lóláb”, és Karak feleségének arca mögött felsejlik Jankáé – a következő botlásra, vagy, ha másképp fogjuk fel, a hangnem tudatos szerzői megbontására gondolok: „De az aranymosó lány hozzá volt szokva a nyomorhoz. Szerelmes urának szerelemmel pótolta minden bőséget és fényűzést, és a szigorú, de biztos élethez szokott kispolgári nő erőlyes eszével kisded királyságuk sorsának biztosításához fogott rögtön.”⁴⁶² Karak szultán világát a há-

⁴⁵⁸ *Vérben, vasban* 96.

⁴⁵⁹ *Novellák II.* 404.

⁴⁶⁰ *Novellák II.* 448.

⁴⁶¹ MÓRICZ Virág 2002: 147

⁴⁶² *Novellák II.* 220. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

ború tartja fenn, többféle értelemben – miközben a fekete hegyekből időnként sárga csunguzok érkeznek, rabolják el a termést és az értékeket, addig Karak, mások „csunguzaként” a kincstárat mesés, keleti országokban rabolt kincsekkel tölti fel újra meg újra. De a háború a lustaság és az unalom ellenszere is lesz: „Mintha megérett volna a világ arra, hogy jöjjön valaki és meghódítsa. A katonátlan hosszú béke, az elpuhulás rest nyugalma töltötte be a világot, s a tamaskusi kisdud serege szinte örömjongást keltett a népekben, amelyek már torkig voltak az unalmas élettel.”⁴⁶³ A világ egyensúlyát tehát a háború tartja fent, Karak el is menekül „dolgozni”, azaz városokat meghódítani – írta ezt Móricz akkor, amikor számára a házasságot éppen a világban zajló, a nem a fronton harcolókat a lakásokba bekergető háború tette elviselhetetlenné. Csak hogy lássuk, élet és szöveg ezúttal is milyen összetett módon olvasható egymásra.

Születtek azonban Móricznak a háború alatt olyan elbeszélései is, amelyek sem közvetlenül, sem metaforikusan nem kapcsolódnak a harctéri eseményekhez, mondhatnám azt is, hogy a „boldog béke-időkhöz” visznek vissza – ilyen a nemrégiben Benyovszky Krisztián által újra felfedezett, 1918-as *Szerelmes levél*, amelynek idillje mögött a boldog házasság lehetetlensége ugyanúgy felsejlik, mint majd néhány évvel később a saját műfajmeghatározással idillnek nevezett *Pillangóban*. Ennek a friss házas létére még más hölgyeknek is leveleket írogató férfit és a neki a „botrány” kipattanása után megbocsátó feleséget főhősökként szerepeltető, akár már kisregénynek is nevezhető, egyébként remekül megírt műnek a részletesebb elemzésére ezúttal nem vállalkozom – ha nem is gondolom, hogy nem lehetne másként is elemezni, az iránta érdeklődőt nyugodt lelkiismerettel irányíthatom Benyovszky 2010-es értelmezéséhez. Egy vonatkozásban viszont, a „háborús Móricz” szempontjából mégis ki kell térnem rá – a Nyugat 1924-es köszöntő számában Kosáryné Réz Lola épp ezt az írást emelte ki az egész életműből, a következő jellemzéssel: „mint mikor erőskezű férfi kis filigrán porceláncsészét vesz a kezébe és teát kever benne apró ezüstkannállal. Különös jóízű, édes és erős teát. Azután, letéve a kezéből az egészet óvatos és nyugodt mozdulattal, mosolyog egyet s kezébe veszi újra szokott súlyos porölyét.”⁴⁶⁴

⁴⁶³ *Novellák II.* 223.

⁴⁶⁴ KOSÁRYNÉ 1924: 281.

Nem lényegtelen, hogy köszöntő írás ez, nem kritika (ahogy a kizárólag a szövegek iránt érdeklődő, a kontextusukat csaknem teljesen lényegtelennek tartó Benyovszky írja), hiszen ez azt is jelenti, hogy Kosáryné a „saját Móriczát” ebben a műben látta meg. Tette ezt nyilvánvalóan valamivel *szemben* – ahogy ezt Benyovszky is írja, „már 1924-ben kialakult vagy legalábbis kialakulófélben volt egy olyan komor és robusztus Móricz-kép, amelyhez viszonyítva egzotikusnak hatottak a szerző idillikus vonásokat és derűs hangulatokat is felvultató művei.”⁴⁶⁵ Ehhez a komorsághoz pedig Móricz leghíresebbé vált háborús elbeszélése egyértelműen hozzájárult – a *Szegény emberek* azt is igazolja, hogy Móricz a háborút *nem* kizárólag a testiség, a házastársi hűség, a szerelem kérdésén keresztül közelítette meg.

Nobel-békedíjat!

Móricz háború idején született novelláiból már saját kora kiemelte az egyik háborús kötetének címét adó *Szegény embereket*, ezt az először a Nyugat 1916. december 16-i számában, vagyis a háború közepén megjelent, mégis annak következményeit felmutató novellát. A Nyugat 1924. február 16-i Móricz-számában két írás is ezt az azóta gimnáziumi tananyagga, érettségi tétellé vált művet választotta tárgyául. Miklós Jenő írásából megtudhatjuk, milyen hatása lehetett ennek a szövegnek, ha 1916. végén, egy frontkórházban olvasta valaki:

„Emlékszem, ez a könyv, vannak sorsos találkozások, a trencsényi katonakórház foszlott szalmazsákján ért utol. A kórház teli felvagdalt, jajgató, papírrongyokba kötözött, öreg, szegény emberekkel, katonákkal. Az ágyak könnyben és vérben főttek. És még mindig, mindig tartott a háború. Az ágyakból a haldoklókat megint kifordították a frontokra. És újabb és újabb sebesültek jöttek, nyöszörgő árnyékok befordult, üveges szemekkel. Egy veszprémi öreg szanitéc virrasztott az ágyamnál. Pipázott és aludt, néha fáradtan lefordult a székről és tovább pipázott. Egy éjszaka lassan... sillabizálva... olvasni kezdtem neki... a Szegény embereket. Úgy éreztem, kívág az ágyból, ha valakinek el nem olvasom. Szanitécem bólogat... hallgatja... aztán feláll:

⁴⁶⁵ BENYOVSZKY 2010: 150.

– Ez a háború.

Legubbad megint... A végén kérdi:

– Ki írta vóna?

– Móricz Zsigmond – mondtam csendesen.

– Maóric úr? Hm. Hát áldja meg érte az Isten!

Ezt a régi, szegény áldást hozom most Móricz Zsigmondnak.”⁴⁶⁶

Karinthy Frigyes pedig Fenyő Miksának ahhoz a véleményéhez csatlakozott, hogy a *Szegény emberek*ért Móricznak Nobel-békedíjat kellett volna kapnia:

„valóban pacifista mű, lázító mű, iránymű – de csak annyiban, amennyiben minden művészi munka az. Túl művészi elveken, öncélú életábrázoláson és ábrákat aláíró szenvedélyeken és gondolatokon, túl megjelenítő erőn, tehetségen s minden összetevőjén a műnek, mit szétboncolhat a műméltatás – tudós és művész közt, az olvasó, sokféle szempont színezetén, sokféle jelszó zivaján túl, ha jól figyel, egy hosszú, elnyújtott ordítást fog hallani, mikor valódi mű hatása döbbsenti meg, – a leláncolt, földresújtott emberi rabszolga lázadó ordítását, ordító lázadását háború ellen és béke ellen és önmaga ellen és isten ellen s minden szenvedés ellen e világon, melynek megváltását hiába ígérték, eddig még meg nem váltotta senki.”⁴⁶⁷

A *Szegény emberek* tehát nagy erővel hatott a megjelenésekor. Bár Karinthy hangsúlyozta, hogy művészi produktumként, nem az „üzenet” közvetlen kimondása miatt a békét sürgető mű ez, mégis érthető, hogy akkoriban nem a szöveg megformáltsága állt az írássok középpontjában. Az erősen korhoz kötött elbeszélés ugyanakkor nem veszti el erejét akkor sem, ha más történelmi helyzetben vesszük kézbe – jó példa erre Szerbhorváth György 2010-ben megjelent, *Szegény, szegény emberek* című esszéje. Szerbhorváth a vajdasági Kishegyesen történt, a délszláv háborút követő *poszttraumás stressz-szindrómával* összefüggésbe hozható gyilkosságról ír, és megjegyzi, hogy a horvát, bosnyák, szerb írók előszeretettel nyúlnak ugyan a háborúból hazatérő, a látszólag békés hátszobában gyilkoló

katona témájához, ő mégsem ezeken a műveken, hanem a *Szegény emberek*en keresztül gondolkodik el egy valóságos, a délszláv háborút követő gyilkosságon. Takács Miklós pedig a vietnámi veteránokat kezelő pszichoanalitikusok (akik először nevezték meg és írták le a poszttraumás stressz jelenségét), megállapításainak segítségével olvasta el a Móricz-szöveget „olyan, a nyugati modernitásban tartósabban meglévő jelenségekre alapozva, mint például a család, a társadalmi rétegzettség, a hadsereg elkülönültsége vagy a személyes és kollektív emlékezet különbsége”.⁴⁶⁸ Még az sem „ártott meg” ennek a műnek, hogy a szocialista időszakban nem teljesen meghamisítva ugyan, de erősen szűkítve az értelmezését, ilyesmiket írtak róla: „az elbeszélés már nyíltan és világosan az imperialista háború osztályháborúvá változtatására izgat”.⁴⁶⁹

A *Szegény emberek* semmiféle háborúra nem izgat – még ha a magyarok és a muszkák ellentéte az elbeszélés egy pontján szegénygazdag szembenállássá fordul is („a másik parton vannak a gazdagok”), messze nem lehet az egykor áhított „osztályharcot” sürgető alkotásként olvasni. Egymás megértésének lehetetlensége ott van a férj-feleség kettősében, a gyerek és az apa egymáshoz való viszonyában is. A kisfiú azzal adja csendőrkéze apját, hogy kimondja, nem értette meg, miért kötötte be az apja az ő kezét, amikor a sajátja volt véres, az apa viszont alibinek próbálja a gyermekét felhasználni. De a háborúban résztvettek és a hátszobában élők sem képesek ugyanazon a nyelven beszélni – a később gyilkossá váló, fiatal apához így szól a vele dolgozó öreg:

„– Hát sturmba vótál-é? – kérdezte az öreg.

Ráemelte a szemét, a szeme előtt fátyolos volt a világ, nem értette a szót.”⁴⁷⁰

Ahhoz hasonlóan nem érti meg a férfi, miként beszélhetnek a háborúról olyan könnyedén, anekdotákban, a hétköznapi történetekre használt szavakkal mások, ahogy majd Kertész Imre Köves Gyurija a *Sorstalanság* végén, a haláltáborból hazatérve nem érti a környeze-

⁴⁶⁶ MIKLÓS Jenő 1924: 274.

⁴⁶⁷ KARINTHY 1924: 275.

⁴⁶⁸ TAKÁCS 2010: 113.

⁴⁶⁹ NAGY Péter 1975: 146.

⁴⁷⁰ *Novellák II.* 412.

te kérdéseit és reakcióit. Még élesebb lesz a szembenállás a szegény férfi és a háborút csak hírből ismerő, róla mégis történeteket mesélő gazdag úr jelenetében. A férfi, mikor a tartozását kiegyenlíteni elmegy az úrhoz, kénytelen végighallgatni egy háborús anekdotát: „[Az úr] Nagyot kacagott hozzá. Ahogy egészséges emberek, akik sose voltak a harctérnek felé sem, nagyot tudnak nevetni azoknak a harctéri adomáknak, amelyektől, ha komolyan veszi az ember, egy kicsit a hátába áll a hideglelés.”⁴⁷¹ A háborúból 28 napra hazaengedett *szegény ember*nek, akinek nemcsak neve nincs, de arca sem, csak vásott barna ruháját, katonabakancsát, ócska katonasapkáját mutatja meg nekünk a szöveg, alig vannak történetei a frontról, inkább szimbólumokban próbál beszélni – az árok és víz lesz az a metafora, amely a béke és a háború közti átjárás lehetetlenségét jelképezi. A „köztünk van a víz” fordulat azt is mondhatja az olvasónak, hogy az egyik világ az élet, a másik a halál tereuma – ezt támasztja alá a novella elején az a fordulat is, amely szerint a főhős „a lenyűtt és félig csontvázvá vált” katonához hasonlít.

A két világ közti átjárás lehetetlen ugyan, a tragédiát azonban épp az okozza, hogy a frontot megjárt férfi, hiába tért haza, még mindig a háborúban él: mivel képtelen történeté formálni a háborúban átélteket, így mindez nem válhat számára múlttá sem. Otthon is hallja az ágyúszót, a gránátok becsapódását. Amikor a pénzt ellopni megy, majd ott meglátja a Vargáék kislányát, hirtelen az első áldozatával érzi őt összemosódní, olyan lesz a számára, „mint az a lány... ott a háború elején... a legelső gyerek... ott Sabácban...”⁴⁷² Móríciz ebben a vonatkozásban is egészen pontosan írta le az orvosilag akkor még nem ismert poszttraumás stressz szindrómát, amelynek egyik jellemzője, hogy „a traumát átél személy képtelen a múltbeli eseményt saját élettörténetébe integrálni, ezért az továbbra is jelenként él a tudatában.”⁴⁷³

A *Szegény emberek* azonban nem pusztán a korabeli történésekkel lép párbeszédbe, de az irodalommal is – már Schöppflin Aladár megállapította 1917-es kritikájában, hogy az elbeszélés Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*ét idézi meg: „A *Raszkolnyikov* óta nem írtak meg gyil-

kolást ennél belsőbb, megrendítőbb elképzeléssel.”⁴⁷⁴ A két mű közt nemcsak az a gyilkosság teremt kapcsolatot, amellyel a főhős a világ igazságtalanságát kívánja helyretenni, de az eltervezés ellenére felbukkanó vértlen, gyermek- vagy gyermeki áldozatok is. (Dosztojevszkij Lizavetája nem gyermekkorú ugyan, gyermeki együgyűségét viszont kiemeli a szöveg.) Hogy Móríciz pontosan mikor olvasta Dosztojevszkij akkoriban még Szabó Endre 1888-as fordítása nyomán gyakran *Raszkolnyikov*ként emlegetett regényét (melynek címe a német és francia fordításokét követte), nem tudjuk, azt viszont igen, hogy magyarul „az első világháború végéig hat ízben jelent meg”, és „a *Bűn és bűnhődés* sikere szinte teljesen háttérbe szorította az életmű többi részét.”⁴⁷⁵ Móríciz fiatalkorában ráadásul „kialakult egy átlagos Dosztojevszkij-kép, amelyben majdnem teljes egészében *Raszkolnyikov* lélekrajza kötötte le az olvasók és bírálók figyelmét.”⁴⁷⁶ S hogy még egy közvetett bizonyítékot hozzak arra, a *Szegény emberek* esetében nem szándéktalan Dosztojevszkij-párhuzamról van szó: az elbeszéléssel azonos évben született Móríciz-novellában, a már emlegetett *Unalmas nap a fronton, mely váratlanul érdekesen végződik, vagy Árgirus és Tündér Ilona* címűben a fiatal katona által megpillantott három orosz lány egyikéről gondolja a hős, hogy ő „Tolsztoj kis Szónyája! Dosztojevszkij kis Szonyecskája...” Ez a novella tehát szintén a *Bűn és bűnhődés*et idézi meg – az orosz irodalommal folytatott párbeszéd Móríciz első világháborús novelláiban azonban több pusztá érdekességnél.

Egy 1918-as újságcikkében ugyanis Móríciz arról a megilletődöttségéről beszélt, amit egy orosz muzsik irodalomhoz való viszonya miatt érzett. Az orosz (akivel az író tót cselédei segítségével értett szót)⁴⁷⁷ nemcsak ismerte „a gróf”, azaz Lev Tolsztoj nevét, de még olvasta is a műveit: „Megilletődve nézek a kis barna muzsikra. Fantasztikus távolság: Tolsztoj, aki nekünk a legnagyobb írásművész, a huszadik század szellemi színvonalának legnagyobb reprezentánsa... s olvasója, a csendes muzsik, akinek otthonától sok ezer

⁴⁷¹ *Novellák II.* 421.

⁴⁷² *Novellák II.* 417.

⁴⁷³ TAKÁCS 2010: 113.

⁴⁷⁴ SCHÖPFLIN 1979: 112.

⁴⁷⁵ REJTŐ 1961a: 302.

⁴⁷⁶ REJTŐ 1961a: 303.

⁴⁷⁷ Móríciz Virág is írt arról, hogy a háború utolsó nyarán velük élt, Leányfalun, egy orosz hadifogoly, és nemcsak a „tót cselédek”, de maga a Felvidékről származó Holics Janka is tudott vele beszélni. Ld. MÓRICZ Virág 2002: 173.

versztnyire öröm csillog a szívében, ha a nevét hallja...”⁴⁷⁸ Móricz ebben az írásában különbséget tesz *életkultúra* (amely a magyar parasztnál magasabb) és *könyvkultúra* (ebben szerinte a „muszka” magasan a magyar fölött áll) között. Abba tehát, hogy a háború idején Dosztojevszkij- és Tolsztoj-idézetek szövődtek bele az orosz mint ellenséget felmutató Móricz-művekbe, beleláthatjuk azt is, hogy egymás meg nem értése (nyelvi és annál tágabb értelemben egyaránt) az irodalom segítségével feloldható. Az „árok” átugrására, a kibékíthetetlennek tűnő ellentétek leküzdésére magában a *Szegény emberek*ben azt a „megoldást” javasolja a hős, hogy lássuk meg egymás arcát: „Mikor a muszkák átjönnek s itt maradnak nálunk... meglátjuk közléről a képüket, a szakállukat, a beretvált arcukat... a szemüket, csak épp hogy a szavukat nem értjük: akkor már nem vágjuk le őket... enni adunk nekik... amit mink eszünk... csak addig ellenség az ellenség, amíg köztünk van a víz...”⁴⁷⁹

De ne feledkezzünk meg arról, hogy a *Szegény emberek* egy olyan Dosztojevszkij-regénnyel lép párbeszédbe, amelynek főhőse szintén többszörös gyilkos – már csak ezért sem szabad pusztán az irodalomnak a barbárságot, a vad agressziót legyőző erejét kiolvasnunk a Móricz-novellából, amelynek világában a szellem, a kultúra nem képes uralkodni az ösztönön és a kegyetlenségen. Ugyanakkor a Nyugat folyóiratot úgy egészében is támadó korabeli kritikák a főhős alakjának összetettségéről nem kívántak tudomást venni, amikor ilyesmit írnak: „Egyáltalán nincs okunk örvendezni annak, hogy nyugatos oldalról irodalmunk megint egy torzszülöttel, az igazolt rablógyilkos alakjával gazdagodott”⁴⁸⁰ De Móricz nem emelt hősé egy rablógyilkost, nem mentette föl azért, amit tett, nem is újságcikket, hanem összetett művészi alkotást hozott létre. A gyilkosság aprólékos leírásával például csak fokozta az olvasóban a kegyetlenség érzetét, erősítette a döbbenetet azzal, hogy egy fiatal apa ölte meg mások gyerekeit. De a gyilkosság borzalmát az is elmélyíti, hogy a gyerekek halála háborús halálesetekre másolódik rá a hős fejében – olyan esetekre, amelyek a háború „természetes velejárói”, ettől azonban még szörnyűsége-

bek, hiszen hogyan lehetnének bármikor is természetesek. Azonban a gyilkos férfi is áldozattá válik a novellában, a háborúé és a szegénységé. Amikor a feleségének bevallja a hős, mit tett, a „példabeszédek bibliai egyszerűségével” szól, mégis: itt az éhség, a szegénység ősi, barbár törvénye ütközik össze az a *Ne ölj!* parancsolatával. A *Szegény emberek* ebben a vonatkozásban nemcsak az iskolai tananyagban kerülhet kapcsolatba a több mint tíz évvel később született *Barbárokkal*. Ahogy a *Barbároknak* sem a benne kimondott, pusztá igazság adja az erejét, hanem a szöveg megformáltsága, úgy a *Szegény emberek* is olyan, apró momentumoktól lesz erős szöveg, hogy a főhősnek először a szeme *villámlik* csak, aztán *vasvillát* fog a kezébe, letartóztatása után pedig *végignyilallik* benne, hogy mindennek vége.

A novellává fordított poszttraumás stressz-zavarnak van a *Szegény emberek*nél kevésbé összetett, mégis említésre és olvasásra érdemes „női párja” is – ez az 1919-es *A fejsze*. Ebben a novellában egy pesti ház Tiszahátról érkezett ház mesternéjét ismerjük meg, aki megállás nélkül, önmagát nem kímélve dolgozik, a háború kitörésétől kezdve már egyedül, mivel a férjét bevitték katonának. Egyszer, mikor a ház egyik nagy lakásából kitesznek egy nem fizető lakót, és meglátja az eladó hálószobabútort, elhatározza, hogy mostantól azért fog dolgozni, hogy ezt megvehesse. Hazaviszi (bár használni nem meri), ki is fizeti teljes egészében, majd 1916 márciusában megkapja az értesítést, hogy a férje elesett a háborúban. És azon az éjszakán az asszony, aki alig tudott az urára gondolni a háború idején, hiszen folyton csak dolgozott, összeomlik, és haragja a fényes, kőrisfa bútor ellen fordul. Kintről csak a fejszezsapásokat hallják a lakók: „És nem látták a vékony kis asszonyt, és nem látták annak sorsát, az elkinzott üres sorsát, nem látták a végtelenség erőinek lobogását, csak a fejszét látták, amely vágta, és vágta, és vágta az úri életet.”⁴⁸¹

Móricz tehát egy félbehagyott regénnyel kezdte meg háború alatti írói korszakát – és, legalábbis lánya véleménye szerint, „munkaképességének és írásvágyának” ismeretében, igen kevés művel fejezte be. Más írónak, persze, a legkevésbé sem lenne kevés négy év alatt három kötetnyi novella, egy kisregény (a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*), és egy nagyobb (A *fáklya*), meg számos újságcikk és több színdarab – de Móricz pályáján kétségtelenül nem tekinthető ez

⁴⁷⁸ *Riportok I.* 275.

⁴⁷⁹ *Novellák II.* 431.

⁴⁸⁰ Dr. Váradi Béla írását (Magyar Kultúra, 1918. február 20.) idézi: MERCS 2007: 73.

⁴⁸¹ *Novellák II.* 567.

Nem politikus, néző

termékeny időszaknak. Ha viszont arra gondolunk, hogy a *Tükör*-kötetek Móricz felesége számára csak dühítő firkálásnak tűnő lapjai, legalábbis egyes részleteiben, milyen érdeklődést válthatnak ki majd, ha megjelennek, akkor nemcsak azt kell fontolóra vennünk, vajon valóban keveset írt-e a háború alatt, de azt is, hogy az akkor született műveinek csekély-e a jelentőségük.

Vajon milyen tapasztalatokkal gazdagabban ért el Móricz 1918-ig? A *Tükör*-kötetek nem fordultak át közönség elé bocsátható írásművé, a feljegyzésekből született háborús regénynek az új, addig ismeretlen formáját nem találta meg. Legjelentősebb szövegei a hagyományos novella műfajában születtek meg ezidőtájt – ha a *Tükör* olyan részeit, mint a *Rés*, nem számítjuk. Ha pedig az emberi tapasztalatokról gondolkodunk: Móricz meg akarta ugyan ismerni a harcot, de a háború hatásáról, a békeidőket mérgező voltáról szóló írásai azért fontosak, mert családjának személyes sorsa is figyelmeztette rá, hogy a háborúnak, legyen az bármilyen, nemcsak a fronton vannak áldozatai. Áldozattá vált Janka maga is, akinek lelkiállapota jelentősen nem javult meg a béke beköszöntével, és Móricz első anyósa is a háborúba halt bele.

„A háború pedig egyre félelmesebben folytatódott.

Anyám idegessége tűrhetetlenné vált. Strúmás nyaka megduzzadt, meg kellett operáltatni.

Verebély professzor operálta, mégis szörnyűség lett belőle. A fertőzött kötszer miatt a seb elgennyedt, hónapokig élet-halál közt szenvedett, aztán csúnyán hegedt a sebe, mély, nagy csúnya bélyeg. Megtörte a szenvedés, az idegessége se múlt el.

Alig jött ki a kórházból, meghalt az anyja.

Nagymama Kassára utazott a fiához, aki sebesülten feküdt ott a hadikórházban. Visszafelé fűtetlen, törött ablakú vonatban utazott végtelen soká, csatlakozásokat várva, fagyoskodva. Tüdőgyulladásal érkezett. Anyám dühös volt rá, nem akarta, hogy elmenjen, nem törődött öregasszonynak való volt akkor az utazás. De nagymamával sohase lehetett beszélni. Két hétig tartott a tüdőgyulladása – februárban temették.”⁴⁸²

Mindezek után pedig igen nehéz időszak következett 1918 és 1920 között, a Móricz-család és Magyarország számára is.

Móricz 1919-ben épp negyvenéves volt. Beérkezett író, háromgyerekes családapa, akinek az életében minden történelmi vihartól függetlenül bekövetkezhett volna egy „életközép-válság”. Könnyen kerülhetett volna olyan lelkiállapotba, amikor végig kell gondolnia, oda jutott-e vajon, ahova fiatalon szeretett volna, s amikor számot vet vele, hogyan szeretné folytatni személyes életét és írói tevékenységét. De az ő negyvenedik születésnapja körül szó sem lehetett effajta nyugodt, csöndes győtrődésről – az ország maga is felkavaró fordulatok sorát élte át, az első világháborút követő forradalmak pedig nemcsak Móriczot, de több íróársát olyan döntésekre készítették, amelyek következményeit aztán a Horthy-korszakban sokáig viselni voltak kénytelenek. Ezeket a hónapokat vizsgálva különösen vigyázni kell arra, hogy ne utólagos tudásunk birtokában ítéljük meg azokat a lépéseket, amelyeket az írók gyorsan változó körülmények között, elsősorban az irodalomra, annak intézményrendszerére és saját írói pályájukra gondolva hoztak meg, de amelyek már akkor is, később pedig még inkább politikaiknak minősültek. Móriczot még akkor is „lekommunistázták”, a Tanácsköztársaság alatti magatartását felhánytorgatva, amikor a harmincas évek elején a határrevízió szükségességének megkérdőjelezésével és ebből következően hazaárulással vádolták meg. Nyilvánosan kisebb indulattal, a naplójában viszont bőszielten reagált erre a vádra 1931-ben:

„Nem a kommunista vád ellen tiltakozom, mert ha az volnék, és szívvel és meggyőződéssel volnék az, akkor vállalnám, mint ahogy mindent vállalom, amit életemben tettem, mert mindent meggyőződésből és lelki odaadásból tettem, ha mit tettem. Hanem az ellen tiltakozom, hogy alacsony vádat ragasztanak a nevemre. Mert az, amit rám kennek, az nem szent és tiszta kommunistaság, amilyen volt a Jézus Krisztusé, csak rablásnak és tolvajsnak a vádja, holott én sem nem raboltam, sem nem gyilkoltam... Hát gyerünk urak – fenét urak –, pribékek, s nézzünk szemébe annak a szennyes vádtengernek, amit ellenem dobtatok.”⁴⁸³

⁴⁸² MÓRICZ Virág 2002: 161.

⁴⁸³ Idézi: CSÉVE 2006: 6.

Móricznak és a Tanácsköztársaságnak a kapcsolata, nem meglepő módon, a szocialista időszakban született monográfiákban különösen kedvelt téma volt⁴⁸⁴ – az író tetteit és a kommun utáni meghurcoltatását ugyanúgy fel lehetett hozni szocialista-kommunista voltának igazolására,⁴⁸⁵ mint a földreformot vagy a színházba beengedett proletárokat üdvözlő újságcikkeit. Móriczot a Tanácsköztársaság tervei közül egyértelműen a parasztsággal kapcsolatosak érdekelték leginkább, egyébként íróként, újságíróként vállalt szerepet a „kommunizmus” idején. 1919 februárjától áprilisig a Néplap (amely a Földművelésügyi Minisztérium kiadványa volt) szerkesztésében vett részt.⁴⁸⁶ Azoknak a lapoknak a felsorolása is beszédes, és kétségtelenül a munkáshatalommal való együttműködését mutatja, amelyekbe ebben az időszakban dolgozott: „főmunkatárs lesz a *Világszabadságnak*; ír a *Pesti Futárba*, az *Emberbe*, a *Vörös Lobogóba*, a *Somogyi Vörös Újságba*, az *Érdekes Újságba* és az *Ifju Pro-*

⁴⁸⁴ Megjelent olyan kötet is, 1953-ban, amely Móricz 1918–19-es írásait gyűjtötte egybe. Az előszó szerzője és az anyag összeállítója, Durkó Mátyás kijelenti: „A korszak írói közül egyedül az ő cikkeiben találhatunk lelkes beszámolót arról, hogy a tanácsrendszer a nép uralmának tökéletes formája.” DURKÓ 1953: 8. Később azért elismeri, hogy „a fejlődés csúcán megmaradása nem lehetett tartós, a forradalmi szemléletmód kivívott győzelme sem szilárd. Okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy forradalmiságának nem volt következetes elvi alapja: nem ismerte fel a munkásosztály vezetészerepének legdöntőbb jegyeit – így nem tudott össze sem forni vele.” Sőt: „*Paraszi-kispolgári nézeteinek régi ideológiai maradványai hirtelen dudvaként ütötték fel fejüket.*” DURKÓ 1953: 16–17.

⁴⁸⁵ Czine Mihály még effajta víziókra is ragadtatta magát, épp az 1919-ben Móriczcal történeteket elemezve: „Ha Magyarország a szocializmus tűzhele marad, Móricz Zsigmond ezzel a hittel s a hozzá tisztuló eszmeiséggel talán a magyar irodalom Gorkijává nőhetett volna. Művészi terveiből pedig talán a magyar *Új barázdát szánt az eke*, a népi forradalmaknak a világirodalomban is oly ritka nagy regénye.” CZINE 1960: 524. Ehhez kissé hasonló, nagyívű látomása Horváth Mártonnak is támadt, Petőfi kapcsán: „Ha köztünk lenne – nemcsak a harcos és munkás népünk látán dagasztaná újra keblét az indokolt nemzeti büszkeség. Látná, hogy nép, országgyűlés, kormány, honvédség – egy és ugyanaz, és intézményeinkben az ő forradalmi szelleme is testet öltött.” Idézi: MARGÓCSY István 2011: 302.

⁴⁸⁶ Bár csekély lelkesedéssel írt a naplójában erről a lapról: „A földművelési miniszter Néplapját nem szerettem, az a népbútítás közlönye volt, s egy önálló néplapra gondoltam.” *Naplójegyzetek 1919* 262–263.

letárba.”⁴⁸⁷ Ady halála után a Vörösmarty Akadémia elnöke lett, de már barátja betegsége idején ellátta az elnöki teendőket – az alakuló ülésen, 1918. december elsején (vagyis a polgári forradalom után, de még a kommun előtt) a következő írók voltak jelen: „Elnök: Ady, alelnökök: Babits Mihály és Móricz Zsigmond. Főtitkár: Schöpflin Aladár. Titkár: Tóth Árpád. A december 1-i alakuló gyűlésen jelen vannak: Babits Mihály, Barta Lajos, Füst Milán, Gellért Oszkár, Hatvany Lajos, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Tóth Árpád, Schöpflin Aladár és Szini Gyula.”⁴⁸⁸ Nem a „kommunizmus” rendezte egy társasággá ezt a mai szemmel is impozáns névsort, hanem az irodalmi intézményrendszer megújulásának vágya – azé a megújulása, amelynek már éppen ideje lett volna követnie a beszédmódban egy évtizeddel korábban bekövetkezett változást. A Társaságnak, természetesen, volt az irodalmon túlmutató célja is – pusztán a megalakulásával válasz kívánt lenni az első világháborúra és a majd Trianonban aláírt békeszerződés már akkoriban terjedő változataira. Móricz a megnyitó beszédében a kultúra erejét állította a középpontba, a Társaság céljaként a következőt jelölve meg: „Igazolni a világ előtt a magyar kultúra nagyságát és életképességét, igazolni a »lövészárkok gonosz perspektíváján át ellenséggé lett nyugati népek előtt... hogy ez az ezeréves magyar kultúra Európa gyermekeinek szellemi élete...”⁴⁸⁹ Írói feladatokat vállalt tehát Móricz ekkoriban – még az is annak minősíthető, hogy „az írói Direktóriumnak és az Írók Szakszervezete Végrehajtó Bizottságának”⁴⁹⁰ tagja lett. 1919 januárjában a Kisfaludy Társaság is tagjai közé választotta – hogy aztán még ugyanennek az évnek az őszén ki is zárhassák onnan. A szocialista időszakban az író minden egyes effajta lépését nagy örömmel tárgyalták, a kommunizmus a húszas-harmincas években vele kapcsolatban nem egyszer előkerülő vádjához viszont egy másik esemény szolgáltatta az alapot.

Móricz 1919. augusztus 19-től 25-ig vizsgálati fogságban volt, Szentendrén. Fogvatartói nem is tudták pontosan, mivel vádolhat-

⁴⁸⁷ CZINE 1960: 521.

⁴⁸⁸ CZINE 1960: 509–510. Ady Endrét távollétében választották meg elnöknek.

⁴⁸⁹ CZINE 1960: 510.

⁴⁹⁰ CZINE 1960: 521.

nák meg, tőle igyekeztek megtudni, miként „szolgált a bolsevizmust” – vádemelés nem történt, de arra elég volt ez az egy hét, hogy a *kommunista-gyanú* ráragadjon Móriczra. Az elfogás oka, saját elmondása alapján, ennyi volt: „Voltaképpen nem volt ellenem semmi vád, vagy gyanú, csak az, hogy a kommün utolsó napján felvettem azt az 56 000 koronát (ami járt a kiadótól). Ebből következtették, hogy nagy kommunista voltam, és emiatt fogtak el, zártak be és nyomoztak egyéb bűnök után.”⁴⁹¹ 1927. szeptember 4-én is kitért rá a naplójában, hogy csak a Légrády testvérektől járó honoráriumot szerette volna megkapni, de, mivel a Légrádyak nyomdaja, lapjai a Szellemi Termékek Országos Tanácsának részévé váltak, így csak hozzájuk fordulhatott, hiszen a pénzre családfenntartóként, írásai jövedelméből élő alkotóként szüksége volt. A kommunista-gyanút ekkor már humorral is tudta kezelni: „akkor lettem volna igazi kommunista, ha lemondok a könyveim után járó jövedelemről.”⁴⁹²

Nagy Péter és Czine Mihály, ahogy már utaltam erre, minél nagyobbra kívánta növeszteni Móricz akkori szerepvállalásának jelentőségét – a kérdés az, vajon az lenne-e most a feladat, hogy minél gyengébbnek mutassam a lelkesedését, bagatellizáljam a kommünt közvetlenül megelőző, illetve azalatt tett lépéseit? Ez márcsak azért sem tűnik járható útnak, mert a Móricz-kortársak akkori tettei, esetleges, mára (vagy már akkor is) „köpönyegforgatásnak” tűnő lépései, éles váltásai a húszas években is heves vitákat váltottak ki – gondolok itt Babitsra vagy éppen Kosztolányira, akit 1923-ban a Bécsi Magyar Újság névtelen cikkében egyenesen „Kosztolányi-Kameleon Dezsőként” emlegettek. Abban biztos vagyok, hogy hiba lenne Móricz forradalmat váró megszólalásait, vagy akár Ady rá alkalmazott, egykor sokat, ma kevesebbet idézett megállapítását, miszerint „önmagában felér egy forradalmi szabadsapattal”, annak igazolásaként felhozni, hogy 1918 végén, 1919 elején éppen az a forradalom jött el, amelyet „az írók, az értelmiség legjobbjai magá” Móricz is várva várt, sőt működésével többé-kevésbé Ady nyomában elő is készített.”⁴⁹³ Egy 1919. augusztus 12-ére datált naplójegyzetből világosan látszik, hogy Móricz megtapasztalta – a forradalmat köl-

tóként vizionálni és sürgetni egészen más, mint személyesen átélni: „Mindenk, aki ember és tisztalelkű, kell, hogy kihulljon a forradalomból, ott csak a szájasok és üvöltők, a becstelének és közönségesek, a pimaszok érvényesülnek, sőt a csalók, gyilkosok, a jasszok, zsebtolvajok, az útonálló rablók, a börtöntöltelékek. Ha költő még valaha a forradalmat énekléd, úgy énekléd: hogy rátok fogom szabáditani az elfojtott gaz elemeket, amelyek föl fognak égetni, mindent, ami szépet és jót mi költők, próféták, vátesek és igaz emberek valaha teremtetünk.”⁴⁹⁴

Csak irigyelni tudom Czine Mihály egykori magabiztosságát, amellyel kijelentette: „Móricz Zsigmond tanácsköztársasági útját értjük.”⁴⁹⁵ Ma nemcsak Móriczét, de több kortársát sem értjük pontosan – Móricz esetében viszont az a szerencsénk, hogy nem egyszerűen a már elődeink által is ismert tényeket és szövegeket kell újraértelmeznünk. Hiszen új szövegegyüttes is rendelkezésünkre áll, ráadásul nem pusztán kéziratos változatban: a *Naplójegyzetek 1919* címmel 2006-ban megjelent kötetben a nagyközönség is megismerkedhetett Móricznak az 1919 tavaszán-nyarán írt feljegyzéseivel. Ha nem is zseniális mű ez a könyv, amelynek egy részét Móricz *Kommunizmus után. Egy magyar író naplója* címmel kiadásra is előkészítette (feltételezhetően „Babits Mihály Magyar költő ezerkilencszáztizenkilencben” című írásához hasonlóan – az ellenforradalmi támadások válaszművének szánta”⁴⁹⁶), azért is fontos munka, mert az akkori, zaklatott időszakról nagyon kevés egykorú, nem torzító visszaemlékezésként rögzített szöveg maradt ránk.⁴⁹⁷ Ma már az sem tartható tehát, amit Nagy Péter állít, hogy a „forradalmak kora” olyan külön írói korszak Móricz pályáján, amikor jelentős műve nem született. (Bár a többször, többek közt ekkor is megírni tervezett Dózsa György-regény,⁴⁹⁸ illetve a *termelőszövetkezeti regény* valóban nem készült el). Az akkori naplójegyzetek, épp sajátos státuszuk és egyediségük okán, mindenképp jelentős műként értékelhetők, még

⁴⁹⁴ *Naplójegyzetek 1919* 260–261.

⁴⁹⁵ CZINE 1960: 519.

⁴⁹⁶ CSÉVE 2006: 8.

⁴⁹⁷ CSÉVE 2006: 8.

⁴⁹⁸ Ez a regény egyébként sokkal inkább a kommün utáni meghurcoltatás idején vált fontossá Móricz számára, menekülni szeretett volna ebbe a feladatba, ahogy a meseírásba, mesegyűjtemény-összeállításba is.

⁴⁹¹ Idézi: CSÉVE 2006: 7.

⁴⁹² *Naplók 1926–1929* 204.

⁴⁹³ NAGY Péter 1975: 173.

ha a háború alatti *Tükör*-kötetek írásmódját folytatják is leginkább, vagyis ebből a szempontból nem jelentenek új fejleményt.

A naplójegyzetek alapján a korábban annyira világosnak tűnő „tanácsköztársasági út” igen bonyolultnak mutatkozik. Bár Czine maga sem állította be egyértelmű lelkesedésként és a kommunért való tevékeny harcként Móricznak ezt az időszakát: „A teljes kép kedvéért a Fáklya fényének elhalványodásáról is szólnunk kell. Móricz Zsigmond – bármily lelkesen vállalkozott a proletárforradalom szolgálatára – nem bírt mindig a fő sodorban maradni. Az *események túlnőttek rajta*; hite egy határon túl nem pótolta az elméleti tisztánlátást.”⁴⁹⁹ Az általam kiemelt rész egyébként azért érdekes, mert arra enged következtetni, hogy Czine sokkal többet ismert Móricz naplójegyzeteiből, mint ahányszor idézőjelek közt hivatkozott rájuk – a fordulat ugyanis erősen emlékeztet erre a bejegyzésre: „*az idők túlnőttek a fejem fölött*, s egyáltalán nem értettem meg: anarchiának tartottam a kiűtött kommunizmust. Ez az egy pont érdekelt benne: a termelő szövetkezetek, a socializált nagybirtok. Ehhez gratuláltam Hamburgernek. Ő rögtön meghívott, hogy ha legközelebb lemegy Kaposvárra, megmutatja. Én nemigen örültem a meghívásnak, mert nem akartam úgy feltűnni az emberek előtt, hogy én a kommunizmus előharcosa vagyok.”⁵⁰⁰

Czine óvatossága tehát abból is következhetett, hogy tudta – Móricz útja nem a lelkesedéstől a kiábrándulásig ívelt, kezdetektől kétségek gyötörték. Amelyek nem is feltétlenül és kizárólag a politikai nézeteivel függtek össze, hanem az őt ért személyes csapásokkal: 1919 januárjában legjobb barátját, Ady Endrét veszítette el, akinek a nagyrészt Móricz által megszervezett temetésén a kommunisták

nem képviseltették magukat, mivel Adyt a „kispolgárság költőjének” titulálták,⁵⁰¹ márciusban pedig édesapja, Móricz Bálint halt meg váratlanul. Móricz néha lelkesedve, néha hezitálva és kételkedve, de mindössze 1919 májusáig követte a forradalmi eseményeket, ekkor visszavonult családjával együtt a leányfalui házba, ott írta a naplójegyzeteit, és foglalta el a *néző* pozícióját: „Én azonban író vagyok, regényíró, hogy pótoljam én most egy emberöltő korom tanulásbeli hiányait? Sose foglalkoztam a földművelés szakügyeivel, s ami mindennél döntőbb: hiányzik belőlem a képesség, hogy a nyilvánosság elé álljak és teljes mellet vessem magam az árba. Szóval egyáltalán nem vagyok politikus, csak néző. Úgy látszik, ebben az országban mindenki csak néző és élvező: szegény ország.”⁵⁰²

A visszavonulás valóban elzárkózást jelentett, Móricz a körülötte lévő mikrovilágát, a saját családját, a háznál dolgozó munkásokat, valamint a beérkező híreket figyelve gondolkodott a kommunizmusról – a vizsgálati fogságban történt kihallgatása kapcsán írta a következőt:

„Azt kellett volna mondani, hogy az a vétkem, hogy ahelyett, hogy a bolsevizmust szolgáltam volna, kimentem Leányfaluba és feltörte a tenyerem a kapa, s ott három hónapon át senkivel se beszéltem, ki se mentem az udvarból.

Ehelyett azt mondtam, hogy mielőtt kimentem volna, írtam 5 cikket. Nagy nevetés.”⁵⁰³

Móricz Leányfalun nem(csak) maga végzett fizikai munkát, hanem dolgoztatta a ház felújításán, bővítésén munkálkodó kőműveseket, ácsokat. (A feljegyzésekből inkább az derül ki, hogy legfőbb tevékenysége az írás volt ekkor, ahogy mindig is, vagyis a kapa

⁴⁹⁹ CZINE 1960: 525. Kiemelés tőlem. Sz. Zs. Nagy Péter a következőt írja: „Egy pillanatra sem torpan meg, egy pillanatra sem gondol elzárkózásra, vagy éppen visszakozásra: továbbra is a politikai események sodrásával halad.” NAGY Péter 1975: 190.

⁵⁰⁰ *Naplójegyzetek 1919* 259. Ezzel szemben Czine ezt állította Móricz 1918 decemberében, Kisújszállásra, Kabára, Debrecenbe, Balmazújvárosba tett utazásairól: „Nem téveszti meg a külső kép, a bezúzott vonatablakok és az átmeneti zavar. Meggyőződik: nincs anarchia. A forradalom rendben folyik, s mind a négy helyen a munkások, a vagyontalan szegénység érdeme a rend. Örömmel látja a Turi Daniba vetített álmát: a kétkezi munkások, a kisemberek rendkívüli intelligenciával vették kezükbe sorsuk irányítását.” CZINE 1960: 513.

⁵⁰¹ „Az ő temetésekor még a kommunizmus ott tartott, hogy Hamburger, a mai népbiztos kérte meg a kommunistákat, hogy ne használják fel a forradalom költőjének temetését házbértüntetésre. A kommunista párt nevében azt a választ adták, hogy »nekünk Ady Endréhez semmi közünk, ő a kispolgárság költője, mi sem ott nem leszünk, sem távol nem tartjuk magunkat, nekünk ott nincs keresni valónk, egy polgári költő temetésén: önöknek igen.« T. i. a socialistáknak.” *Naplójegyzetek 1919* 94.

⁵⁰² *Naplójegyzetek 1919* 266–267.

⁵⁰³ *Naplójegyzetek 1919* 317.

által feltört tenyerét kissé a vád miatti hevületében emlegethette.) A munkások megfigyeléséből született feljegyzések többletjelentést kapnak, éppen a datálásuk miatt: miközben az országban a munkáshatalom új kereteit igyekeztek kialakítani, Móricz azt rögzítette, mennyire megbízhatatlanul, pontatlanul végzik a munkájukat a nála dolgozók. Már az első, 1919 májusában született jegyzetben ezt olvashatjuk: „Csaknem minden lyukat most kell tágítani, vagy a csapot lefaragni, hogy belemenjen a kivésett lyukba.”⁵⁰⁴ Vagy később: „Az összes oszlop ferdén áll, nincs eset rá, hogy jól tudja az ács az oszlopot beállítani.”⁵⁰⁵

A munkásokat megfigyelő író pozíciója azért is fontos itt, mert Móricz, ahogy ezt rögzítette is, egyértelműen az úr helyzetébe került, nem a proletáréba, miközben a saját egyenlete szerint a „proletárdiktatúra = napszámosok uralma az urakon.”⁵⁰⁶ Móriczot (és nem beszélőt vagy elbeszélőt) azért emlegetek itt, mert a naplófeljegyzések nyilvánvalóan egészen közvetlen kapcsolatban voltak az éppen zajló eseményekkel és a valósággal. Mégis fontos tudni, hogy ebben az 1919-ben született szövegegyüttesben, ahogy döntően a korábbi *Tűz-kör*-kötetekben is, nem egyes szám első személyű beszélőt találunk. A megfigyelő férjként, úrként határoztatik meg, egyes szám harmadik személyű mondatokban szerepel, ahogy ebben a részletben is:

„– Fel tetszett ébredni?

Ez amilyen egyszerű és hízog, olyan sértő szó ma. Ma, mikor a proletár élete a kötelező: irányadó, ma azért agyonlövés járna, ha az urak ½ 9-kor ébrednének, mint régen. Az úrnak azonban derogál megmagyarázni, hogy ő ugyan későn kelt, mert tegnap kifáradt, mert Pista helyett dolgozott a mesterrel a csövek lerakásánál, s most törődött az egész teste, ezért ½ 7 helyett ½ 8-kor kelt, s akkor írt, valamit firkált az íróasztalnál, egy kis sarkán az asztalnak, mert tele van rakva még az íróasztal képekkel, hát csak annyit dűnyögött rá egész közönyösen és egyszerűen, hogy:

– Már régen. Olyan fölényel, mintha már 6-kor fölkelt volna.”⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ *Naplójegyzetek 1919 41.*

⁵⁰⁵ *Naplójegyzetek 1919 43.*

⁵⁰⁶ *Naplójegyzetek 1919 88.*

⁵⁰⁷ *Naplójegyzetek 1919 104.*

A feljegyzések az írói tevékenységet érthetetlennek, sőt, felháborítónak és fölöslegesnek mutatják, Móriczot pedig szembeállítják a proletárokkal. És olyan emlékeket idézhetnek fel, amilyeneket Kosztolányi Dezsőné írt meg, férjének és az ő egykori újságíró társának, Kun Bélának a találkozása kapcsán (hogy hiteles-e Kosztolányi feleségének visszaemlékezése, az, persze, ez esetben is kérdéses), és amely szerint a „népvezér” azt mondta, az írókra, versekre semmi szükség a proletárállamban, ha egy író nem tanul valamilyen mesterséget és „okoskodik”, akkor ki fogják végezni.⁵⁰⁸ De Kosztolányi más okból is eszembe jutott az 1919-es feljegyzések kapcsán: Móricz kötetét olvasva sokkal világosabbá vált számomra, hogy az *Édes Annának* miért kell éppen az 1919-et követő időszakban játszódnia. Móricz a felesége, Janka tekintetén át mutatja meg, hogyan borul fel cselédek és úrnők addig stabil keretek közt, meghatározott szereposztásban zajló élete, hogyan mosnak a cselédek helyett az úrnők mezítláb, teknő mellett állva, és miként szenvednek demonstratívan, abban a biztos tudatban, hogy ez a számukra megalázó helyzet kizárólag átmeneti lehet. A kommün asszonyként való átélésének megértésére is remek részleteket találunk a könyvben – a külső eseményeket ugyanis Móricz a feleségéből, a lányaiból, és a munkásokból, cselédekből álló mikrovilágból kitekintve szemléli.

A gyerekek a felnőttektől eltérő látásmódján, a férj és a feleség harcán való töprengés kapcsolja össze izgalmasan a család megfigyelését az éppen kiépíteni próbált „új világ” megvalósíthatóságának kérdésével. A naplófeljegyzésekben ugyanis sokszor visszatér az ÉN-ek egymásnak feszülése, a hétköznapi ütközetekben a vezető pozícióért folytatott küzdelem, a gyerekek leplezetlen hatalmi harcai, illetve a felnőttek felvett álarcai. A család ebédhez készülődéséről olvashatunk egy ízben, és kapjuk meg a férj-feleség egymás iránti dűhének valódi okát:

„Mikor a feleség a kezét mossa, már mindenki az asztalnál van, csak a férj nem.

– Az a szélhámos még most sincs ott?!

Erre már feláll a férj, s iszonyú dűhvel megy az asztalhoz, mert idegenek előtt nem magyarázhatja meg, hogy a szó azt jelenti [sic],

⁵⁰⁸ Az esetet lásd: KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 228.

hogy legutóbb is kihízelegte magának a baszást, s a végén az asszony testére engedte a magot, nem a rongyba, mert nem volt energiája az interpunctust kellő eleganciával végrehajtani.”⁵⁰⁹

A *Kommunizmus után*ban a család egyes tagjainak egymással folytatott harcától a seregnyi ÉN tömeggé kapcsolódásához jut el Móricz, megkérdőjelezve az együtt mozgó, együtt gondolkodó, egymásért tevékenykedő tömeg létrejöttének esélyét. Amikor a kommunizmus megvalósíthatóságán töpreng a letartóztatása előtti napon, a következőhöz jut el, feljegyzésének *A kommunizmus pszichológiai lényege* címet adva: „A tiszta kommunizmus tökéletes logikai végrehajtásában szétszórja az Én-eket a földön, és a férfi, nő, gyermek: mind magános, csak magának rabló állat a gyárakban és üzemekben, mint ősei, ős ősei a hegyekben és a vizek partján.”⁵¹⁰ A saját világába bezárkózó, önmagát a megfigyelő pozíciójába helyező írónak, férjnek a magánya a legizgalmasabb talán Móricz 1919-es feljegyzéseiben. És ha erre felfigyelünk, akkor nem tudunk Móriczra a Tanácsköztársaság fáklyaként lobogó, a tömeg élén haladó váteszeként gondolni. Együttal megértjük, miként bukkanhat fel a naplóban 1919. július 20-án egy híres Heine-vers fordítása. Azé a versé, amely az orosz romantikus költő, Mihail Lermontov számára annyira fontos volt, hogy újraalkotva saját, orosz művé formálta át.⁵¹¹ A vers, amely az 1919-es jegyzetek kontextusában is rendkívül beszédessé, az egyedüllet emblematikus alkotásává válik, Móricz fordításában a következőképpen hangzik:

Egy lúcfenyő állt árván
Észak kopár hegyébe,

⁵⁰⁹ *Naplójegyzetek* 1919 113.

⁵¹⁰ *Naplójegyzetek* 1919 300.

⁵¹¹ A verset szinte Lermontov alkotásaként szokás kezelni: számomra is annyira fontos volt, hogy a *Korunk hőse* című regényről szóló könyvemben („volt benne valami különös” M. Ju. Lermontov *Korunk hőse* című regénye, Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, Res Poetica 1., 2002) 13 oldalon át elemeztem. Ezért is ért meglepetésként, hogy a versfordítói tevékenységéről nem különösebben ismert Móricz (akinek zsoltárfordításait szokták csak emlegetni) épp ezt a verset fordította le 1919-ben. A Heine-verset egyébként átültette magyarra Nadányi Zoltán, Horváth Henrik és Faludy György is.

És álmodott, fehéren,
Befujva hóba-jégbe.

És álmodott egy pálmát,
Ki napkeletre, távol,
Árván, némán sinylődik
Egy izzó sziklaszálon.⁵¹²

Két zsidó ül a hajón

De az 1919-es naplófeljegyzések a legkevésbé sem Móricznak az én és a tömeg viszonyáról folytatott töprengéseiről, még kevésbé a bennük rejtőző versfordításokról lettek híresek 2006-ban. Závada Pálnak, illetve az ő *Idegen testünk* című regényének és az ebből a Nemzeti Színház felkérésére írt darabjának, a *Magyar ünnepnek* köszönhetik, hogy, megjelenésüknél néhány évvel később, bekerültek a köztudatba. Závada ugyanis egyes Móricz-mondatokat átemelt, illetve átalakított formában beleírt mindkét művébe. A Závada-regénynek arról a fejezetéről van szó, amely a következőképpen indul: „Két zsidó megy az utcán, ül a hajón, utazik a vonaton, velem szemben, átellenben, túloldalt.”⁵¹³

Hogy van-e mit köszönni ezen a gesztuson, arra most még nem adnék választ – és az előző mondatomat másban is pontosítani kell még. Nem egyszerűen arról volt ugyanis szó, hogy a 2008-as Könyvhétre megjelent *Idegen testünkben* felbukkant vendégszöveggént néhány Móricz-mondat, ezt aztán éles szemű irodalmárok felfedezték, találatukat megírták, és árnyaltan elemezték a regénynek és az egykori jegyzeteket tartalmazó könyvnek a lehetséges kapcsolatát. Hanem arról, hogy Závada maga tudatosította több interjúban: Móricztól emelt át olyan „antiszemita mondatokat”, amelyeket ezzel a gesztusával „szüntetett meg”. A nyilatkozatok tehát a regény mellé álltak ilyen módon, hiszen az átalakított (és a Závada-szövegből több kritikus szerint kilógó) mondatokat egyébként néhány emberen kívül aligha vette volna bárki észre. A regény és az interjúk, így együtt, lavinát indítottak el – Körmendy Zsuzsanna

⁵¹² *Naplójegyzetek* 1919 174–175. A vers fölött az áll: javítva július 27-én.

⁵¹³ *Idegen testünk* 279.

a Magyar Nemzet 2008. július 12-i számában *Hívatlan vendégszöveg, Rapszódia a „magyar rasszizmus”-ról, Móriczról, Závadáról* címmel kifogásolta Závada eljárását, legfőképpen azért, mert az 1919-ben leírt mondatokat egy 1940-ben megszólaló regényszereplő szájába adta az író. Majd belekapcsolódott a diskurzusba Esterházy Péter is, az Élet és Irodalomban, és egy félmondatban úgy interpretálta a történetet, hogy „Móricz Zsigmond meg lett védve Závada Páltól”, közben pedig a Závada-regényről szóló kritikákon „végigpörgött” az eset. Ahogy ez a magyar kritikai életben nem egyszer előfordul, a már kezdetektől nem összetett módon kezelt probléma egyre egyszerűsödött, a történetiség, Móricznak a zsidósághoz való viszonya, egyéb műveiben a zsidókról tett megjegyzései vagy kortársainak hasonló megnyilvánulásai senkit sem érdekeltek, a megszólalók egyszerűen az antiszemita címkét ragasztották rá a naplóra, illetve Móriczra magára. A következő megszólalás például még azt a gyanút is ébresztheti, hogy a kritikus a *Naplójegyzetek 1919-et* nem ismerte: „e korszak jellegzetes jobboldali és nyilas újságjainak eszmefuttatásain kívül Móricz Zsigmond 1919 után írt markánsan antiszemita naplója is megidéződik.”⁵¹⁴ Móricz zsidókat érintő mondatai ugyanis csak a napló igen kis részét teszik ki, ráadásul el kellene gondolkodni azon is, antiszemita retorikát használ-e valaki, számos más korabeli megszólalóhoz hasonlóan, vagy ő maga antiszemita, tetteiben, megszólalásaiban.⁵¹⁵

Ha nem is a színpadon és napilapokban, hanem irodalomtörténeti tanulmányokban, de Kosztolányi Dezső 1919-1921 közti megnyilvánulásairól, a Pardon rovat-beli, egyesek által neki tulajdonított névtelen írásairól, az író antiszemita kijelentéseiről is folyt vita nemrégiben. Lengyel András a következő kijelentést idézte többször, miközben azt igyekezett körüljárni, mit érthetünk Kosztolányi

⁵¹⁴ SÁNTHA 2008: 1358.

⁵¹⁵ A Móricz naplójegyzeteiből, leveleiből a lányai által már korábban közölt részletekben sokszor épp a zsidóság emlegetése miatt vannak csonkítások. Egy példa erre: „Arra, amit »cenzúrázásnak« nevezhetünk, jellegzetes példa található a Simonyi Máriának írt VI. levélben. Az eredeti szöveg szerint: »s páholyokból szédülve ugranak rá a – a szemek, és tajtékot hánynak a pesti zsidók, engem pedig itt esz a fene...« (40.) Ezt Móricz Lili úgy közli, hogy kihagyja a »pesti zsidók« jelzős szerkezetet, nem törődve azzal, hogy így értelmetlen szintagma keletkezik.” HAMAR 2010a: 117.

„latin világosságán”, a Pardon-rovat és a Kosztolányi által magyarra fordított Mussolini-életrajz kontextusában: „Antiszemita is voltam. Hogy nem leszek ismét, arra nem tehetek ünnepélyes fogadalmat.”⁵¹⁶ A Lengyel Andrásnak válaszoló Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztetett a következőképpen: „Senkit sem lehet fölmenteni, de szigorú történeti elemzésre van szükség. »A magyar forradalmat az tette tönkre, hogy jórészt idegen fajú emberek csinálták.« Ez a mondat Jászi Oszkárnak a szintén magyar zsidó családból született bölcslőhöz, Kolnai Aurélhoz (1900-1972) 1944. március 14-én írt s már egy évtizeddel ezelőtt megjelent leveléből származik (Világosság, 1997, 5-6: 106.) Eddig még közre nem adott levelek s visszaemlékezések sora is azt sugallja, hogy Kun Béla néhány társának tevékenysége a magyar értelmiség jelentős részében erős ellenszenvet keltett a magyarországi zsidósággal szemben. A holokauszt példátlan tragédiájának ismeretében ma ezt csakis elítélni lehet, de a történeti értelmezésről nem mondhatunk le. Kosztolányi 1919 és 1921 közötti tevékenységét csakis olyan helyzetnek az árnyalt elemzésével együtt lehet megítélni, amelyre a háború elvesztése, a Tanácsköztársaság önkényuralma és a békeszerződés nyomta rá a bélyegét.”⁵¹⁷

A Závada-művek kapcsán azonban nem Móricznak vagy a korának megértése lett a fontos, hanem a mai (akkori, vagyis 2008-as) bal- és jobboldal csatája – amelyet nem lenne szabad úgy egyszerűsíteni, hogy a jobboldal megvédte a „zsidózó” Móriczot, a baloldaliak meg támadták. Hiszen Körmendy Zsuzsanna sem mentette (sőt, arra hivatkozva, hogy zsidóként sértőnek találná őket, nem is idézte) Móricznak azokat a mondatait, amelyekben az író két zsidó férfi külsejéről, jelleméről, majd általában a zsidókról töprengett. Závada és Esterházy pedig a maguk részéről igen sokat tettek és tesznek Móricz népszerűségért, divatba hozásáért, gondoljunk akár Esterházy folyton idézett Móricz-esszéjére vagy Zavadának az *Erdély-trilógiából* írt, az Új Színházban bemutatott *Bethlen* című darabjára. Az összecsapást az tette ugyanakkor különösen abszurdá, hogy az a mai jobboldal által „megvédett” Móricznak az állítólagos baloldali, kommunista korszaka idején született naplójegyzeteiből

⁵¹⁶ A kijelentést és a „latin világosság” elemzését lásd: LENGYEL András 2009: 66–74.

⁵¹⁷ SZEGEDY-MASZÁK 2009: 76.

kiemelt mondatok kapcsán indult el. Egy olyan szövegegyüttesre irányította rá a figyelmet ez az „ütközet”, amellyel Móricz a kommunista-gyanút akarta volna magáról lemosni, aztán mégsem tette közzé sosem – és ez így leginkább arra figyelmeztet, hogy Móricznak a zsidósághoz való viszonyáról súlyos hiba a történetiségre nem figyelve, azt változatlanul és egyfelének tételezve gondolkodni.

Van még egy különös, a mába is belenyúló (hiszen az interneten is felfedezhető) fejezete a Móricz-zsidóság viszonyának, amelyben éppen egy 1918 végén, az Érdekes Újság karácsonyi ingyenes mellékleteként megjelent dráma, a *Fortunatus* játssza a főszerepet. Móricznak ebben a darabjában egy gonosz, kegyetlen zsidó, Fortunatus a központi figura, „akinek a kezét több vér szennyezte, mint Jeruzsálem falát”. Valós történelmi alak volt ő, eredeti nevén Snéor Salamon. Az 1500-as években élt, kikeresztelkedése után kapta a Szerencsés Imre, azaz a Fortunatus nevet, és jelentős pénzügyi befolyása volt II. Lajos királyra. Annak az oka, hogy különféle szélső-jobboldali portálokon (például a kurucinfo-n) találkozhatunk a darabbal, egy 1943-as újságcikk, amelynek teljes szövegét szintén el lehet olvasni a neten, de fennmaradt abban a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött lapkivágatos gyűjteményben is, amelyben az író halála után megjelent, családja által összegyűjtött cikkek találhatók meg. Kabay Zoltán, az *Egyedül vagyunk* című lapban, *Egy elsüllyesztett Móricz Zsigmond-dráma: a magyar Jud Süß* címmel írt cikket, ennek alcíme: *A Károlyi forradalom alatt hozta nyilvánosságra, de sürgősen elüntették*. Kabay „leleplezett” itt egy összeesküvést, elmondta, hogy a *Fortunatus* megkísérelték eltüntetni az életműből: „nemcsak a könyv példányait, emléket is kiirtották: *nincs az a lexikon, Móricz-bibliográfia, irodalomtörténet, amelyben az írónak ez a munkája szerepelne!*” Ma már, persze, nem ekkora a rejtély, a *Fortunatus* ott van a Móricz-életműkiadásban, megtaláljuk a bibliográfiákban is – Kabay a zsidóellenesség legsötétebb éveiben, annak bizonyítékaként mutatott rá diadalmasan, hogy, lám, a baloldali íróként számontartott Móricz, aki „egész életében zsidó kiadókkal és zsidó szerkesztőkkel volt körülveve”, miként tudta látni és láttatni a zsidóság „valódi” arcát. Kabay maga a lap következő számában, *Hallgatás Móricz Zsigmond antiszemita drámája körül* című írásában gúnyosan elemezgette, miként próbálták, a „felfedezés” észre nem vételével elhallgatni, Móricz hogyan „látta az örökellenséget

fajt”. De a következőt kénytelen volt beismerni: „Tudjuk, hogy nem volt antiszemita a szó klasszikus, lendvaiistváni típusában, tudjuk, hogy a nagy kiadóvállalat bérleménye volt egész írói termése, ismerjük annak a szellemi tábornak terrorisztikus eszközeit, amely térdrekényszerítette, rabszolgájává tette az író, ha egyszer család, kenyér, gond odahajtotta.” Kabay azt sugallta, mintha Móricz csak ravaszságból, óvatosságból ne lett volna antiszemita nyilvánosan. Mutatok később olyan megnyilvánulásokat is, amelyeket Móricz a nyilvánosság előtt rejtve maradt naplójába jegyzett fel, és amelyek azt igazolják, szó sincs róla, hogy kényszerű megalkuvásból tűnt nyilvánosan filozofitának, miközben titokban antiszemita volt. Erős csúsztatással Kabay a Kelet Népére is hivatkozik, amely azt bizonyítaná, hogy Móricz itt, mintegy öregkorára megvilágosodván, végre zsidók nélkül akart lapot csinálni – holott a lapot részben épp a zsidótörvények miatt kellett létrehozni (hiszen megszűntek azok a fórumok, ahova rendszeresen publikálhatott), zsidó munkatársat felvenni pedig csak szigorú kritériumok teljesítése esetén volt lehetséges. És éppen ebben az időszakban mindennek ellenére volt a lapnak egy zsidó származású mindenese, Örvös Lajos, akit Móricz tevékenyen is segíteni próbált.

Vajon jogosan járunk-e el akkor, ha Móricznak a Závada által híressé tett mondatait úgy igyekszünk, ha nem is megcáfolni, legalább tompítani, hogy arrébb lépünk az időben? Már a Kabay-féle íráskor, majd továbbélésük a neten is arra kényszerít, hogy ne maradjunk kizárólag az 1919 körüli évek elemzésénél. Az *Idegen testünk* megjelenése után kibontakozott vitában higgadtan megszólaló Hamar Péter is olyan eseteket sorolt, amikor Móriczt nyilvánosan, a sajtóban zsidóbarátsággal vádolták, amikor a második zsidótörvényt elfogadhatatlannak tartotta, vagy, amikor tetteivel segített Örvös Lajoson. Ezzel azt kétségtelenül meg lehet mutatni, miért bírálható, amit Závada tett, amikor Móricz 1919-es mondatait 1940-be emelte át, de mintha mégis megkerülnénk azt, hogy Móricz 1919-ben tett kijelentéseiről beszéljünk.

Zavadáról szólva pedig azért kell óvatosnak lennünk, mert, természetesen, nem az író maga, hanem az egyik szereplője mondta ki Móricz mondatait, és az *Idegen testünk* narrációja éppen amilyen sajátos, mert egy folyton változó identitású „mi” szólal meg benne. De Závada az általa adott interjúkkal jelentéktelenné tette, hogy az

egyik szereplője szájába adta a Móricz-mondatokat – a tudatosításnál ugyanis már az író maga, és nem az egyik regényhőse beszélt Móricz antiszemitizmusáról, ráadásul a mai népi irodalom (ha beszélhetünk még ilyenről) számára fontos hagyományt jelentő író egyszerűsítve le ilyenformán. Závada megszólalásai pedig sokkal nagyobb visszhangot kaptak, mint olyan szakkikkek, amelyek az „egykor antiszemita is voltam” mondatot leíró Kosztolányit vagy az egyébként a naplójában megdöbbenően antiszemita megnyilatkozásokat tevő Füst Milánt elemzik.

Bár Füst Milán negyven éven át vezetett naplója, amelyben, miként Schein Gábor írta, „az antiszemita sztereotípiák kezdettől erőteljesen jelen voltak”, *Teljes Napló* címmel már 1999-ben megjelent, csak 2011-ben született róla olyan írás, amely azt vizsgálja, miként jelenik meg a szövegben, egyik én-konstrukcióként, a „zsidó”. Publicisztikai vagy szépirodalmi művekben a Füst-naplót nem emlegeték, holott vannak olyan részletei, amelyek meglehetősen hasonlítanak a Móricz-naplóból elhíresült mondatokra, például ez: „Vasúti utazásaim közben ismét erős antiszemitikus érzés lett rajtam úr: az a szemérmetlenül bátor faji-jellegű beszélgetés, amit ezek folytatnak, – ahogyan otthonosan érzik magukat, mindenütt a világon nem törődve mással, kíméletlenül, tolakodón; – nyelvezetük zsiros, kellemetlen, – mozgásuk indiszkrét, hangosak.”⁵¹⁸ A hallgatás mintha azt mutatná meg, hogy úgy vélekednek sokan, a zsidó származású Füst Milán nem tehet antiszemita kijelentéseket, csak a „magyar paraszt” Móricz⁵¹⁹ – illetve azt, hogy sokszor összemosódik a korabeli antiszemita *sztereotípiák* felbukkanása azzal a kérdéssel, hogy egy író antiszemita *érzelmű* volt-e, vagy sem. Mivel azt gondoljuk, hogy a zsidó Füst antiszemita nem lehet, így mintha naplójának antiszemita mondatait sem vennénk észre.

⁵¹⁸ FÜST 1999: 1/383.

⁵¹⁹ Móricz a naplójában leírt olyan esetet, amikor megütődött azon, hogy egy zsidó (Hevesi Sándor) annyira durván beszél a zsidókról: „Volt egy igen ízléstelen perc: // – Azt mondták, ne vigyem a Kamarát ebbe a zsidó negyedbe. Azt mondtam, egye meg a fene a zsidókat, magyarosodjanak meg, legalább kultúrmissziót teljesít a színház. // Oly durván jött ki a szó, valahogy oly vastag nyersség volt a hangban, Bethlen Bálint szóvá is tette, mikor Hevesi elment, hogy »utóvégre ő is zsidó volt«, mért mond ilyet.” *Naplók 1926–1929* 298.

Szó nincs arról, hogy Zavadának ne lett volna írói joga a Móricz-mondatok effajta megidézéséhez – ha viszont nem a Závada-életmű, hanem a Móricz-értés felől közelítünk, úgy látom, olyan címkét ragasztott rá ezzel Móriczra, amelyet ő nem érdemelt meg. (Hiába írja az *Idegen testünk* egyik kritikusa, hogy mindennek ellenére „a magyar irodalom Móricz-képe vagy Móricz igazsága változatlan marad”⁵²⁰ – az egyszavas vádak sokkal hamarabb rögzülnek a köztudatban, mint a hosszadalmas, az álláspontokat ütköztető, az eset bonyolultságát taglaló elemzések.) Még akkor sem érdemelte ezt Móricz, ha, például, ahogy Károlyi Csaba írta, azért nem legyinthetünk az effajta „szalonzsídózásra”, mert tudjuk, hova vezetett:⁵²¹ Móricznak 1919-ben, amikor rádöbbsent, hogy az egyre inkább anarchiába forduló tanácsköztársaság vezérei döntő többségükben zsidók,⁵²² még fogalma sem volt arról, mi történik majd a harmincas években vagy a második világháború alatt. A nyilvánosság elé nem bocsátott jegyzetekkel pedig nemcsak a harmincas évek második felére tehető tetteit és újságoknak adott nyilatkozatait lehet szembeállítani – maga az 1919-es napló sem egyféleképpen beszél a zsidóságról. Móricz kiemelte három, általa igen szeretett zsidó barátját, Osvátot, Elek Artúrt és Fenyő Miksát – de írt ilyesmit is:

„Két zsidó ül a hajón szemben velem. [...]”

Orruk, fülük nagy, szájuk furcsa, alsó ajkuk előredagad; olyan száj, amelyet mindig undorral láttam, úgy hogy el kellett fordítani róla a szemem. Hányásinger támadt a torkomban ettől a szájtól s mivel ösztönszerűleg mindig védekeztem attól, hogy a kellemetlen képzelekkel, halál, betegség, undor dolgaival foglalkozzam, nem is tudnám,

⁵²⁰ BORBÁS 2009: 15.

⁵²¹ KÁROLYI 2008: 27.

⁵²² Ahogy Gyurgyák János írja, az őszirózsás forradalomról még csak annyi mondható, hogy benne „valóban jelentős volt a magyarországi zsidóság részvétele” (GYURGYÁK 2001: 98.), ezzel szemben: „a szociáldemokraták és a kommunisták megegyezése s – tegyük hozzá – Károlyi és körének tehetetlensége folytán létrejött ún. proletárdiktatúrában s annak vezető testületében, a Forradalmi Kormányzótanácsban már a zsidó származásúak játszották egyértelműen a meghatározó szerepet.” GYURGYÁK 2001: 102.

miért: de most rájöttem, a megfigyelés erőszakja alatt, hogy ez az undor erotikus. Ez a száj erotikus tapadást ígér, s ez homoszexuális iszonyt kelt.”⁵²³

Az effajta megnyilvánulások az antiszemita retorika használatát mutatják – ahogy Schein írja, a „»zsidó« testet rasszista ideológiák konstruálták. [...] Az antiszemita retorika a »zsidók« saját testtapasztalatát is olyan mélyen befolyásolta, hogy testüket akkor is hibásnak és betegnek érzékelték, ha egyébként a kinézetük megfelelt a közösség szépségről alkotott elképzeléseinek.”⁵²⁴ Füst Milán naplójában a testet, a zsidó testet és így a sajátját is ostromozó kijelentéseket szép számban találunk, megmutatkozik itt az az akkortájt közkeletű vélekedés, mely szerint a „zsidóhoz” a „testi gyengeség, a betegség és a csúnyaság képzetei is hozzátapadtak”.⁵²⁵ De sztereotípiát az is Móricznál, hogy a zsidóságot és a felfokozott szexualitást összekapcsolja – Füst Milánnál ilyeneket olvashatunk: „A szexualitás nagy szellemi energia – a zsidókban túlteng.”⁵²⁶

A *Naplójegyzetek* 1919-ben olvasható, zsidókat érintő részletekkel kétségtelenül nem jó szembesülni, különösen, hogy tudjuk, nem sokkal Móricz halála után mi történt a második világháborúban. De olvashatunk a jegyzetekben mást is: szó sincs olyan kettős játékról tehát, hogy Móricz a naplójában kizárólag zsidóellenes, a nyilvánosság előtt pedig, alakoskodva, zsidóbarát megjegyzéseket tett volna. Nincs igaza a *Fortunatust* „felfedező” Kabay Zoltánnak abban, hogy Móricz óvatosságból, a zsidó kiadók és szerkesztők szimpátiájának megtartása érdekében hallgatta volna el „valódi” véleményét a zsidóságról, hiszen a közönség elé akkor nem került naplójában írt ilyet is a zsidókról:

„A zsidóság a művelt elem, mindenre jók, a legmagasabb intelligenciával állnak mindenütt, az irodalomban, újságírásban, üzemekben, gyárakban, a munkásszervezetekben. A hivatalokban, az egyetemeken, iskolákban, mindenütt.

⁵²³ *Naplójegyzetek* 1919 177.

⁵²⁴ SCHEIN 2011: 204.

⁵²⁵ SCHEIN 2011: 205.

⁵²⁶ FÜST 1999: 1/90.

Ha a zsidókat kiemeljük a magyar életből: borzasztó parasztság, műveletlenség, tunya tehetetlenség marad itt.”⁵²⁷

Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy Móricz a saját apjának a mentalitását, azt az elszántságát, amellyel gyermekeit taníttatta, a zsidókéhoz látta hasonlónak, vagy azt, hogy családja kiközösítését Prügyön a zsidók kiűzetéséhez hasonlította, máris érveket szolgáltatunk ahhoz a kijelentéshez, amit Olasz Sándor tett a Závada-regényről írt kritikájában, teljesen jogosan: „Egy személyiséget, egy nagy életművet nyilvánvalóan nem lehet egy vagy több kiragadott szövegrészlettel magyarázni. Amit Móricz gondolt, amiről kiterjedt életművében beszélt, az nyilvánvalóan nem gyűlöletkeltés.”⁵²⁸ És Móriczot mások tekintete „tette” zsidóbaráttá (durvább, de vele kapcsolatban is előforduló kifejezéssel: *zsidóbérencé*). Nem nehéz összekapcsolni mindezt azzal a Füst naplójában megfigyelhető fordulattal, hogy a „»zsidó« kultúrával és mentalitással kapcsolatban először 1919 októberének elején” tesz pozitív megjegyzéseket,⁵²⁹ akkortájt, amikor rögzíti azt is, hogy *mások zsidóként tekintenek rá*, hogy Budapest román megszállása idején rendőrök vették őrizetbe, tartották egy ideig fogva, és ilyeneket kiabáltak neki: „Pizok, rongy zsidó, – összetaposlak, – a véredet fogom inni.”⁵³⁰

Hogy jobban megértsük Móricz folyton változó viszonyát a zsidósághoz, amelynek csak egyetlen állomását jelentik az 1919-es események kapcsán született, önmagukban nem menthető mondatai, érdemes végigolvasni azt a vele készült interjút, amely az Egyenlőségben, a magyar zsidóság politikai hetilapjában jelent meg, 1929. július 6-án a címodalon, *Tiszaeszlár rémülete, a Pityi zsidó, Feldmesser Pinkász és egy zsidó szerkesztő a nagy magyar író regényes életében. Móricz Zsigmond vallomása a magyar zsidóságról* címmel. Az interjút készítője, Berend Pál, a következőképpen vezette be:

„Móricz Zsigmond mindig becsületes elfogulatlansággal nézte a magyar zsidó helyzetét. Az ő véleménye mindenkinél értékesebb lehet

⁵²⁷ *Naplójegyzetek* 1919 271.

⁵²⁸ OLASZ 2009: 104.

⁵²⁹ SCHEIN 2011: 208.

⁵³⁰ FÜST 1999: 1/474.

számunkra. Móricz Zsigmond nem az az ember, akit a kurzuslapok »zsidóbérenc« címmel szoktak megjelölni. Móricz Zsigmond nem politizál, tüntető zsidóbarát nyilatkozatokat a mai napig nem tett, író akar maradni, és minden politikai áramlatot az ő lelkének finom rezdülésén, művészi kultúráján és a modern kor fiának progresszivitásán át dolgoz fel a maga számára, mint írói élményt. És nekünk, zsidóknak rokonszenvesebb egy hidegen ítélő, józan reprezentatív elme, ki a zsidóságnak hibáit is meglátja, mint az a nemzsidó író, politikus, közéleti ember, aki mellét veri az ő nagy zsidóbarátságának igazolására, a legkisebb őszinteség nélkül.”

Móricz, Berend Pál kérdéseire, mesélt arról, hogy gyermekkorát mennyire homogén világban, kizárólag magyar reformátusok közt élte le, olyan közegben, ahol még a katolikust is idegenkedve nézték. Elmondta azt, miként fogta el gyermekként a „zsidórémület”, amikor, Tiszaeszlár közelébe kerülve, a vádak, mendemondákat színezte tovább magában, de azt is, miként találkozott a kedves Pityi bácsival.⁵³¹ Az idegenségérzést fogalmazta meg a zsidósággal kapcsolatos alapélményeként, amelyet egyes, zsidó származású emberek iránti szeretete tudott árnyalni csak – éppen ezért Hamar Péternek azzal a sommás állításával, hogy Móricz „nem szerette a zsidókat, ez tény”, csak „nem tette ezt explicitté”, nem tudok egyetérteni. Még ez az antiszemitizmus-vádat cáfolni kívánó írás is úgy jár el kicsit, hogy Móricz zsidóellenességét „titkossá” változtatja, holott mind a naplójegyzetek, mind más megszólalások ennél árnyaltabb képet mutatnak. Az 1929-es interjúban például Móricz részletesen beszámolt arról is, hogy az irodalomba lépését kizárólag a művelt, befogadó és őt támogató zsidó értelmiségnek köszönhette. A beszélgetés a következőképpen zárult:

„Eddig tart az író hatalmas vallomása, amelyhez egy szót hozzá nem tettünk, sőt Móricz Zsigmond eredeti kifejezéseivel, betűszerint adtuk vissza minden részletét. Válaszunk az író számára ez: *köszönjük az el-*

⁵³¹ Pityi bácsit a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* egyik jegyzetében is emlegette Móricz, amikor arról beszélt, a magyar paraszt mennyire nem értett a pénzgazdálkodáshoz még a XIX. század végén sem. Lásd: *Rózsa Sándor a lovát ugratja* 60.

ismerést, a hálát a magyar zsidóság nevében. Köszönjük ezt kétszeresen akkor, mikor minden őszinte szerető szóra, amely a nemzsidó táborból hozzánk eljut, ma, ezerkilencszázhuszonkilencben mérhetetlen szükség van. A gyűlölet tengerében *majdnem elmerül a magyar zsidóság.* Köszönjük még egyszer hálás szívvel, őszintén, könnyes szemmel Móricz Zsigmondnak...”

De nem ez az egyetlen méltatás, amelyet a korabeli zsidó sajtóban Móriczról találhatunk – az Uj Kelet című Kolozsváron, dr. Marton Ernő főszerkesztése és Jámor Ferenc felelős szerkesztése mellett megjelenő zsidó napilapban, 1938-ban, címdalra köszöntötték a „hatvanéves Móricz Zsigmondot”. (Aki a hatvanadik életévét csak 1939 nyarán töltötte be...) Az írást hangvétele miatt, és azért is, mert ez a napilap sokkal ritkábban kerülhet bárki kezébe, mint Závada Pál regénye, érdemesnek tartom teljes egészében idézni:

„A legnagyobb élő magyar író: Móricz Zsigmond hatvanadik születésnapját ünnepli és ünneplik vele mindazok, akik regényeinek, novelláinak pazar napsütésében immár három évtizede gyönyörködnek.

A mi ünneplésünk elsősorban ama kivételes jellemű férfi felé száll, akinek három évtized alatt Móricz Zsigmondot megismertük.

Őszinte barátja volt a zsidó népnek a napsütés éveiben, akkor, amikor a magyar globuszon még nem fagytak meg egy szebb, igazságosabb jövő remény-virágai és a zsidóság őszinte, tántoríthatatlan barátjának bizonyult most, a magyarországi zsidóság szorongatásainak napjaiban.

Élén járt annak a nem nagy, de a legnemesebb elithez tartozó magyar intellektuális gárdának, mely a színmagyarok nevében emelte fel szavát a zsidóság jogfosztása ellen, amelyet szomorú kényszerűséggel éppen azoknak demagógiája kényszerített ki, akiknek Magyarországgal való kapcsolata nem tulságosan régi.

Móricz Zsigmondot sem a terror, sem az ígéretek zuhataga nem tudta eltántorítani attól, hogy lelkiismeretére hallgasson, hogy felemelje szavát a zsidóság lealacsonyítása ellen.

De más vonatkozásban is egész embernek bizonyult Móricz Zsigmond. Ő volt az első, aki a nagytehetségű magyar-zsidó írókat arra figyelmeztette, hogy rossz utakon járnak akkor, mikor témáikat kizárólag a nem-zsidó életből merítik, ahelyett, hogy a zsidóság belső és

külső életének művészi ábrázolásával gazdagítanak a magyarnyelvű irodalmat.

Móricz Zsigmond tehát bátor embernek bizonyult nemcsak saját népe demagógjai, szükagyu reakciónáriusaival szemben, de zsidó barátaival szemben is, akiknek tévelygéseire rámutatott és kijelölte számukra a követendő utat.

Móricz Zsigmond állásfoglalása a zsidóság mellett nem volt egészen váratlan és főleg nem volt következtelen.

Amióta a modern magyar irodalom egén írásaival feltündökölt, mindig annak az izzó, színes realizmusnak volt szinte egyedülálló képviselője, mely nem óhajtotta cifra külsőségekkel elkendőzni a magyar élet, főleg pedig a magyar Földnélküli Jánosok életének siralmas és megdöbbentő valóságait.

Móricz Zsigmond sohasem politizált, de a magyar nép szolgálatában sokkal többet végzett, mint a restauráció összes politikusi együttvéve. Az ő irodalmi munkássága nyomán alakult ki az az új írói nemzedék, mely az ugynevezett »márciusi front« körül tömörült s melynek legjobbjai azóta az igazságszolgáltatás haragját is magukra vonták.

Ezt a nagy embert, ezt az igazi férfit, ezt a zseniális írókat nem ragadhatta magával a faji demagógia árja, ennek a férfinak alakja sziklaszilárdan emelkedik fel a magasba a körötte zúgó áradatból.

Most, hogy hatvanéves lett, nemcsak a magyarországi szellemi elit szeretete árad feléje, de a zsidósága is, melyért becsületesen kiállott.⁵³²

Ha erősen visszatetsző mondatokat is írt a naplójában Móricz 1919-ben – 1938-ban és később már, ahogy erre ez az iménti írás is utal, egészen másképp cselekedett, mint ahogy azt egy „antiszemita” várnánk. Erről tudósít minket az író utolsó időszakának egyik szemtanúja, Kálmán Kata is a naplójában:

„1938. május 14. [...]

A zsidótörvényhez való hozzászólását akarta Ivánnak megmutatni még piszkozatban, és véleményét kikérni, mielőtt beadná a Naplónál.

⁵³² A köszöntő írás arra a Móricz-írára utal, amely Komor András regénye, a *Fishmann és utódai* kapcsán született, és *A zsidó lélek az irodalomban* címmel jelent meg a Nyugat 1930/18-as számában. Az írás nyomán vita is kibontakozott, hozzászólott Schöpflin Aladár és Komlós Aladár is; az eset elemzését lásd: SCHEIN 2008b

Mondtuk, hogy volt benne egy mondat, egy összehasonlítás a keresztények és zsidók között, amit nagyon nehezményeznek...

– Kik? A zsidók? – horkant föl Zsiga bá.

– Nem a zsidók – azok örültek neki. – mosolyogtunk.

Azután elővett két levelet, olvassuk el.

– Kaptam olyat is, hogy Csibe rögtön a rendőrségre akart szaladni, ő még nem tudja, hogy azzal nem sokra megy. Egy levelezőlapra csak annyi: *pfuj Móricz Zsigmond*.

Az egyik levél a keresztény középosztály közvéleményét fejezte ki: »Csodálja, hogy Móricz Zsigmond megtagadja azt a réteget, melynek mégiscsak elsősorban köszönheti boldogulását.«

Hát az ő szemükben ez a magyarság megtagadását jelenti?

A másik levelet a 67 éves Kardos Albert írta, történész, a debreceni egyetemen.

Van a zsidóságnak egy ünnepe – írta – amelyen hálát adnak az Istennek a különböző kegyességekért, melyeket a zsidóságnak juttatott, mert, ha annak csak egy töredékét tette volna értük, már az is elég lett volna. Így Móricz Zsigmond is, ha csak a sajtótörvény ellen emelte volna fel szavát, már az is elég lett volna. Ha csak aláírta volna a keresztény írók, művészek tiltakozását, memorandumát a zsidótörvény ellen, már az is elég lett volna. – De ő harmadszor is felemelte tiltakozó szavát és megírta nagy cikkét a zsidótörvényről. Áldja meg érte a magyarok Istene és a zsidók Jehovája!

Iván azt fejtegette, hogy a memorandum aláíróinak van egy nagy hibája, hogy sok közöttük az olyan, akinek a felesége vagy zsidó, vagy zsidó származású. Zsiga bá elcsodálkozott. Iván sorolta: Kodály, Tóth Aladár, Bernáth Aurél, stb. vagy hat nevet.⁵³³

Móricznak ezt az 1938-as kiállítását emlegette Vázsonyi Vilmos is, az ugyanezt a nevet viselő, a Polgári Demokrata Párt színeiben Terézvárost 1901-től 1926-ban bekövetkezett haláláig képviselő egykori neves politikus unokája. Vázsonyi, az országgyűlési képviselő, 1917-ben, gróf Esterházy Móric kormányában Magyarország első zsidó hitű minisztere lett – és mindvégig tisztelte és szerette Móriczot, ugyanúgy, ahogy fia, Vázsonyi János, és az ő családja is. Az 1935-ben született és 2008-ban elhunyt ifjabb Vázsonyi Vilmos,

⁵³³ KÁLMÁN 2012: 168–169.

Hadas Miklósnak és Zeke Gyulának magnóra mondott visszaemlékezésében, elmesélte, hogy apját és anyját, a bajai, gazdag zsidó földbirtokos-családból származó Milkó Annát Móricz ismertette össze egymással, majd ő volt az is, aki a Liszt Ferenc téri otthonukban az emlékkönyvet, az egyik ott rendezett magánpartin, beírásával megnyitotta. Később is rendszeres vendég volt náluk, a kis Vázsonyi Vilmosnak pedig úgy mutatták be a szülők, hogy nagyon becsülje meg magát a közelében, mert ő „a legnagyobb élő magyar író.” A világháború és a zsidóüldözés idején Móricz már nem segíthetett a Vázsonyi-családon – de nevelt lánya és egyben utolsó szerelme, Móricz Erzsébet és az asszony férje, Keresztes Károly, megtették, ők szereztek hamis papírokat a gyermek Vázsonyi Vilmosnak és a nagymamájának. Ezért a tettükért, Vázsonyi Vilmos, és egy másik megmentett, Vezér Erzsébet javaslatára, megkapták a Jad Vasem-díjat. A következőt mondta ennek kapcsán Vázsonyi (ha most nagyon poentírozni szeretnék, azt is mondhatnám, hogy a többek által antisemitának minősített Móriczról):

„külön örülök annak, hogy a Móricz név az Igazak Falán és az Igazak Kertjében szerepel, mert Zsigi bácsi maga, azáltal, hogy részt vett a magyar értelmiség tiltakozásának a megfogalmazásában az első zsidótörvény ellen, és becsületesen védelmezte a magyar zsidóságot, erre maximálisan rászolgált. Akkor is, ha ő életet nem menthetett, mert akkor már nem élt, negyvenkettőben meghalt. Valahogy úgy éreztem, hogy a nevelt lányán keresztül ez őrá is visszamegy.”⁵³⁴

A Tanácsköztársaságtól, Móricz akkori döntéseitől, és abban az időszakban született szövegeitől jócskán előreszaladtam az időben. De a *Naplójegyzetek 1919* elhíresült mondatai megkövetelték az időugrást – Móricz életében viszont 1919-re még nem a zsidótörvények miatti tiltakozás, hanem egy sokkal közelebbi trauma, a trianoni békeszerződés kihirdetése következett.

⁵³⁴ HADAS-ZEKE 2012: 147.

Debreceni cipó formájú Magyarország

Móricz írói válasza vagy emberi reakciója a trianoni békeszerződésre nem szokott külön fejezet tárgya lenni a róla szóló könyvekben. Úgy tűnhet, ennek nemcsak az az oka, hogy íróink Trianon miatti fájdalmát elhallgatni, műveikből az erre való utalásokat kigyomlálni volt szokás a második világháború utáni időszakban, de az is, hogy Móriczot vagy a családját nem érintette olyan közvetlenül a határrendezés, mint például Kosztolányit. Móriczot a húszas évek végén ráadásul éppen a revíziós törekvések elárulásával vádolták meg – ebből akár arra is következtethetnénk, hogy a trianoni békeszerződés nem háborította fel túlzottan, vagy legalábbis hidegen hagyta. Még Cséve Anna 2005-ös Móricz-életrajzában is hangsúlyosabb a Tanácsköztársaság alatti szerepvállalása, majd az ennek következtében történt meghurcoltatása, illetve az első világháború rá és családjára gyakorolt hatása, mint a trianoni döntéshez való viszonya: „A háború után a Móricz-család szétzilálódott, Pista öccse elesett Doberdónál, Ida húga Bécsbe költözött, Miklós Erdélybe ment, Dezső pedig Amerikába. Janka testvére, Holics Pál is megsebesült. Ő maga súlyosan megrendült. Fáradtan, komoran, tizenhat kilót fogyva fejezte be a háborút.”⁵³⁵ Móriczot más komoly emberi veszteségek is érték nem sokkal 1920 előtt: édesapjának és legjobb barátjának, Ady Endrének az elvesztése mind jelentősebben látszanak befolyásolni az életét, mint a trianoni békeszerződés híre.

Hogy mindennek ellenére miért tartom mégis fontosnak, hogy Móricznak a trianoni döntéshez való viszonyát tárgyaljam? Egyrészt azért, mert sokáig megfélemtünk arról, amire Szegedy-Maszák Mihály figyelmeztet: „Nehéz volna a korszak szellemi életének olyan jelentős képviselőjét találni, aki ne lett volna elkéservedve 1920-ban.”⁵³⁶ Másrészt azért, mert, Móriczról is elmondható,

⁵³⁵ CSÉVE 2005: 55–56.

⁵³⁶ SZEGEDY-MASZÁK 2010: 166. Ahogy Pomogáts Béla összegzi, a fájdalom a legkülönbözőbb politikai nézeteket valló, neveltetésű, földrajzi kötődésű írók szövegében megjelent: „A húszas évek magyar irodalma, és

ami Kosztolányiról: „Munkásságára még halála után is rávetítette árnyékát a békeszerződés.”⁵³⁷ Hiszen nemcsak Kosztolányi műveit csonkították meg a halála után, Móricz két fontos regényéből (az *Életem regényéből*⁵³⁸ és *A boldog emberből*) is hagytak ki Trianonra utaló részleteket – az utóbbinak ráadásul a kiemelt helyzetben lévő utolsó mondatát csonkították meg. Bár Szörényi László már rég feltárta a regény utolsó mondatát érintő „delfinizálást” (melynek oka a „szomszéd népek nemzeti érzékenységének” vélt sérelme lehetett), mégsem lehet egyetlen újabb kiadásban sem csonkítatlanul elolvasni a regény utolsó mondatait: „Arról nem tehetsz, hogy az ember az ország szolgálatában elég, mint a kicsiny gyertyaszál. Ebben mindnyájan osztályos társaid vagyunk e megtörtetett kis trianoni csonka hazában.”⁵³⁹ Holott *A boldog ember* értelmezését alapjaiban befolyásolja, hogy az 1935-ös és 1939-es teljes szövegeket, vagy az újabb, „delfinizált” változatokat olvassuk.

De nemcsak az utolsó mondat változtatja *A boldog embert* Trianonról szóló regénnyé: „ha azonban az 1935-ben, tehát a többinél három évvel később keletkezett zárófejezetet az elsővel együtt – amely Joó György arcképét a »kurucfej« metaforájával vázolja fel – keretként értelmezzük, nyilvánvaló, hogy itt is a »megtörtetett kis trianoni csonka hazáról«, Magyarországról van szó.”⁵⁴⁰ Joó György

természetesen nemcsak az úgynevezett nemzeti-konzervativizmus írói, tehát Herczeg Ferenc, Vargha Gyula, Sík Sándor és Bodor Aladár, és nem is csupán a nemzeti radikálisok, mint Szabó Dezső és Oláh Gábor, hanem a liberális polgári irodalom képviselői, a Nyugat táborának nagyjai, közöttük Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Somlyó Zoltán, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, és az akkor fellépő fiatal írók, mint József Attila, Illyés Gyula, Dsida Jenő és Szabó Zoltán is őszinte fájdalommal beszéltek a trianoni Magyarország nyitott sebeitől, az elszakított magyarság mostoha helyzetéről és fájdalomairól.” QUERELA HUNGARIAE 1996: 10–11.

⁵³⁷ SZEGEDY-MASZÁK 2010: 165

⁵³⁸ A kihagyás oka itt is a Trianonra, illetve a békeszerződés felülvizsgálatára tett utalás volt, hiszen, miként Szörényi László írja, az *Életem regénye* következő változatban olvasható mondatából: „Meghatottan láttam a [...] Ruszinszko asszonyairól szóló felvételeken, hogy ők ma is fehér gubában járnak”, a *visszacsatolt* szó maradt ki. Ld. SZÖRÉNYI 2000: 45.

⁵³⁹ *A boldog ember* 318. Erről ld. SZÖRÉNYI 2000: 44.

⁵⁴⁰ SCHEIN 2008b: 74.

története ezen keresztül paraszti sorsból emberi példává alakul, a történetét szöveggé formáló Móricz summázó mondata pedig valamifajta közös szenvedéstörténet részesévé teszi a szembenálló feleket. Igaz ugyan, hogy Papp Mihály (és nem Móricz) emberi életét töri valósággal ketté a trianoni határrendezés, ami kettévágja a Joó György, az irodalmi hős körül felépített regényteret is: a térképre ránézve látjuk, hogy például Tiszacsécse, Milota, Uszka, Tiszabecs, Magosliget 1920 után Magyarország határain belülre, Nagypalád, Feketeardó, Tiszabökény, Nagyszőlős viszont a határokon kívülre került. A gyermekkorától folyton vándorló, „szerencsét próbáló” Joó György örökös mozgását bénították meg a felhúzott határok – a regény utolsó mondata nem véletlenül jelöli meg a trianoni határrendezést a boldogság lezárultának okaként. Móricz maga a húszas végén szembesült azzal Tiszacsécsén, az ötvenedik születésnapjára rendezett ünnepségen, hogy gyermekkorá világát kettévágta az új határ. Azt a személyesen is megtapasztalt élményt írta meg tehát Joó György sorsában, amelyet a társadalom- és gazdaságtörténet nyelvén a következőképpen lehet megfogalmazni: „a határ átellenes oldalaira került települések gazdasági, forgalmi, közlekedési, turisztikai összeköttetései is megsínylették a hirtelen változásokat: korábban jól működő vonzaskörzetek bomlottak föl, virágzó vonzasközpontok maradtak beszállítóháza és felvevőpiac nélkül.”⁵⁴¹ Móricznak tehát a trianoni döntés személyesen nemcsak Erdély elvesztése miatt fájhatott, amely „munkásságának és eszmélkedésének egyik ihletője volt”⁵⁴² Pomogáts Béla szerint, hanem szülőfaluja közvetlen környezetének kettévágása miatt is.

De Móricznak nem *A boldog ember* volt az első írói reakciója a trianoni határrendezésre. Válaszként fogható fel az *Erdély-trilógia* is, amelynek első kötete, a *Tündérvár* 1922-ben jelent meg, de a terve „már 1913 környékén körvonalazódott Móriczban, könyvtárnyi szakirodalmat olvasott végig, és évekig gyűjtötte, forgatta és széljegyzetelte regényéhez e könyveket.”⁵⁴³ 1920. június 4-e után azonban a regény teljesen más kontextusba került, mint a tervezgetés kezdetén: „A Trianon utáni szétesett magyarság, a területi szét-

⁵⁴¹ ZEIDLER 2009: 72.

⁵⁴² QUERELA HUNGARIAE 1996: 11.

⁵⁴³ CSÉVE 2005: 59.

szórtság immár újabb, történelmi szintézisalkotásra készítette: kereste azt a személyiséget, aki mintaként szolgálhatna a magyarságnak, aki nagyot tudott alkotni: így szőtte sokszálú mondandóját Bethlen Gábor köré.⁵⁴⁴ Móricz a Bethlen köré szervezett regényeiben egy összefogást szorgalmazó történelmi személyiséget állított a középpontba – ahogy a Kosztolányi Dezső szerkesztette *Vérző Magyarországi* antológiába adott novellájában, az *Egy akol, egy pásztorban* sem ellenséggépet építgetett.⁵⁴⁵ A novella zárata valamiféle vallási, sőt nyelvi megosztottságon túllépő közösség képét adja (persze, a novella Bibliára utaló címétől nem függetlenül): „Ott látta a községnek minden tagját, akinek magyar érzéséről volt valami sejtelve, de ott sok olyat, aki két év előtt dákorumán agitátor volt, s különben is szót sem tudott magyarul... Ott találta a katolikusokat, de a reformátusokat is és a luteránus németeket s a zsidó boltosokat...”⁵⁴⁶

Móricznak voltak tehát közvetlen reakciói a trianoni döntésre – ilyen volt az, hogy részt vett a Kosztolányi-féle antológiában (bár az első kiadásban még nem szerepelt, és a másodikba adott novellája is megjelent már korábban, vagyis nem ebbe a kötetbe írta eredetileg), és ilyen reakcióként fogható fel a Pesti Naplóban 1926. december 25-én megjelent *Öt sebek!*. Ez a következőképpen zárul: „A magyarság a történelem folyamán öt krisztusi sebet kapott: Muhi, Mohács, Kismajtény, Világos és Trianon. Ez az öt seb nem a kiválasztottság isteni szimbóluma volt, hanem valóságos öt halálos szúrás, mindenik elég arra, hogy egy faj elvérezzen bele, hacsak az életereje nem oly roppant szívós, hogy kiheverje.”⁵⁴⁷ A Magyarország-Krisztus párhuzam nem Móricz egyéni leleménye – a Trianonról folytatott egykori diskurzus egyik leggyakoribb közhelye volt ez: „A magyar irredentizmus szimbólumkészletén belül három típust lehet elkülöníteni. Az első és legáltalánosabb a krisztusi szenvedéstörténet vulgarizálása volt: e szerint Magyarország hamis bírák és hitetlenek kezére jut, kálváriáját járja, keresztre feszítik, megalázzák, egyedül marad,

meghal, de hamarosan dicsőségesen feltámad.”⁵⁴⁸ Móricz írása talán csak annyiban gondolkodtathat el (és ez azért nem kis eltérés az irredenta szövegektől), hogy a magyarság esetleges *haláláról*, és nem a feltámadásáról beszél. De az *Egy akol, egy pásztor* is használja az irredenta szövegek kliséit, például a következő mondatokban: „Oh, a határon, az országhatáron túl... már úgy megkeményedett az emberek nyelvén a szó, hogy a Bánságot tőlünk országhatár választja el, mint a behegedt seb, régi égés után... bennem még mindig új és eleven fájdalommal szakad fel ahányszor hallom; én még nem léptem át e határt, nem idegződött belém a trianoni térkép s mint a horog, véresre tépi fel a szívem, ha az integer Magyarország szív határait tépi.”⁵⁴⁹ Az irredenta témájú írásokban a „véres test” gyakori kép volt⁵⁵⁰ – Magyarország mint megcsonkított test Karinthy Frigyes 1920-as *Levél* című szövegében nem a sokkolás szándékával, hanem a szép zárlatban kerül elő: „Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy akinek levágták a kezét és lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt: Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.”⁵⁵¹

A véresre tépett szív képe a Móricz-novellában egy elbeszélői közbeszólásban jelenik meg – az ehhez hasonló, a történettől elkülönített részletekben a múlt és a jelen, a Trianon előtti és utáni érzések is szembekerülnek egymással: „Mennyi mulasztásunk van nekünk mindnyájunknak magyaroknak, hogy míg lehetett, be nem jártuk, meg nem hódítottuk tündéri szép hazánkat magunknak, a személyes fölélményezés legbékésebb s legmélységesebb hódításával...”⁵⁵² A *boldog emberben* is elkülönül a keret ideje az elmesélt élettörténet idejétől, a boldogság a már lezárt múltba helyeződik. Ennél összetettebb megoldást látunk Móricznak abban a regényében, amely a Trianonra adott leggyorsabb írói válaszként is felfogható, vagyis az 1920-as *Légy jó mindhaláláig*ban. Az 1899-ben játszódó regény egy jelenete azt valószínűsíti, hogy a *Légy jó mind-*

⁵⁴⁴ CSÉVE 2005: 59.

⁵⁴⁵ Ahogy Bíró-Balogh Tamás megjegyezte, éppen ellenpontja lett ezzel az Oláh Gábor antológia-beli versében megjelenő patkányhasonlatnak. Ld. BÍRÓ-BALOGH 2009: 68.

⁵⁴⁶ *Novellák II.* 646.

⁵⁴⁷ *Tanulmányok II.* 623–624.

⁵⁴⁸ ZEIDLER 2009: 198.

⁵⁴⁹ *Novellák II.* 645.

⁵⁵⁰ BÍRÓ-BALOGH 2009: 68.

⁵⁵¹ QUERELA HUNGARIAE 1996: 100.

⁵⁵² *Novellák II.* 645.

*halál*ig még akkor is olvasható a trianoni fájdalomból született regényként, ha a regény 1919 decemberében valóban készen volt⁵⁵³ – hiszen a békeszerződés előzetes tervezetei már akkor ismerhetőek voltak. A Debrecenben a rokontalanság, a magány érzésével küzdő Nyilas Misi alakja a nagyhatalmak által fenyegetett Magyarországot személyesíti meg, a kisfiú és Krisztus közti párhuzam miatt pedig ismét a „Magyarország mint a szenvedő Krisztus” képzetéhez jutunk el: „Sokáig nézték a térképet. Misire kezdett rátelepedni ismét magányosságának érzése. Ahogy a térképet nézte, amelynek változatos színeibe, a szép kis debreceni cipő formájú Magyarország pirossal volt befestve, elszédült attól a rengeteg néptömegektől, amelyek köröskörül, zöld, sárga, lila falánksággal rajzanak, mint-ha mind száját tátana s arccal fordulna felé titokzatos és kísérteties lények módjára.”⁵⁵⁴

A debreceni cipóra emlékeztető Magyarország képe, amelyből mindenki ki szeretne harapni egy falatot, mindenesetre sokkal eredetibb, mint a véres szív, amelyet az irredenta antológiába adott *Egy akol, egy pásztorban* láthatunk. Móricznak a trianoni döntéshez való viszonyában aztán a húszas évek végén következett be fordulat: ekkor látogatott el Szlovénzkóba és Ruszinszkóba, és ekkorra már „felháborította őt a folytonos magyarkodás és a sovinszta retorika üressége, s különösen a magyarságukban a karrier lehetőségét és jövedelemforrást látó kurzuslovagok pöffeszkedése.”⁵⁵⁵ 1931-ben már dühösen támadt neki Négyesy Lászlónak, mivel szerinte Trianont arra használták fel a konzervatív körök, hogy megállítsák az időt: „A megcsonkított Magyarország fénye csak arra való nekik, hogy még jobban megnyírják az önképzőkörök gondolatszabadságát; hogy a cserkészekkel hazafias műdalokat énekeltesse nek; hogy a népkönyvtárak katalógusát cenzúrázzák, hogy a naptárak és a hivatalos kiadványok szellemét kézben tartásák, és olyan Corvinákat termeljenek, amit a Hivatalos kíván. // Ezzel azonban az élet nem törődik, mert az élet még rettenetesebben más, mint volt húsz év előtt, mert a mai élet tele van feszültséggel, kétségbeesésekkel, jajszóval, gazdasági összeomlással

⁵⁵³ Cséve Anna írja ezt, ld.: CSÉVE 2005: 53.

⁵⁵⁴ *Légy jó mindhalál*ig 205.

⁵⁵⁵ ZEIDLER 2009: 262.

és mindenekfelett a világszemléletnek véghetetlen és csodálatos átalakulásával.”⁵⁵⁶

A XX. század elején az irodalmat modernizáló, a Nyugattal indult írók nemcsak az öregedés, a megállapodottság, az írói beérzettség miatt váltak konzervatívabbá a húszas évekre, mint voltak pályájuk kezdetén – minden bizonnyal a trianoni döntés miatti fájdalomuk is szerepet játszott ebben. Mégis ismét a „hivatalossággal” való szembenállásra kényszerültek – különösen igaz ez Móriczra, aki szlovénzkói, ruszinszkói útjaiért és az ezekről szóló írásaiért nagy árat fizet majd.

⁵⁵⁶ *Az irodalom és a faji jelleg* = *Tanulmányok I.*, 662. Az írás eredetileg a Nyugatban jelent meg, 1931. március 1-jén: ebben a változatban „a megcsonkított Magyarország *ténye*” (és nem *fénye*) olvasható, és szerepel a „hogy egy vértelen irredentizmust teremtsenek” félmondat is, amely a kötetből valamilyen okból kimaradt.

Miért éppen Bethlen Gábor?

A trianoni békeszerződésre adott írói válaszként tehát akár az *Erdély*-trilógiát is felfoghatjuk – még akkor is, ha a megírás hosszan, másfél évtizedig tartott, az anyaggyűjtés az első világháború idején kezdődött meg, és Móricz még egy negyedik, végül el nem készült kötetet is tervezett.⁵⁵⁷ A későbbi trilógia első darabja, a *Tündérkert* önállóan, folytatásokban, a Pesti Naplóban jelent meg először, 1921-ben – de már ezt megelőzően lázasan kereste Móricz, melyik történelmi hősről írjon regényt. Naplójában hosszan taglalta, miként választotta ki azt a történelmi alakot, ahogy ő fogalmazott, *nemzeti hőst*, akit érdemesnek és elég érdekesnek tartott regénybe emelni. Különbő okokból elvetette Mátyás királyt, Szent Istvánt, IV. Bélát, Nagy Lajost. II. Rákóczi Ferencről is kiábrándultan mondott le. Erősen foglalkoztatta egész életében Dózsa György is, a róla szóló regény ötletét viszont a kiadója nem támogatta. Végül Bethlen Gábor lett az a hős, akihez újra és újra visszatért, és aki, miként ezt a *Tündérkert* kapcsán Bori Imre megállapította, eltakarta az első regény „valódi főhősét”, Báthory Gábort is.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a *Tündérkert* és az *Erdély*-trilógia első kötetét emlegetve nem ugyanarról a szövegről beszélünk. Hiszen a kötetben először 1922-ben, majd 1927-ig még hat-szor, 450 oldalon megjelent *Tündérkert* szövegét Móricz jelentősen meghúzta, amikor beillesztette az 1935-ben elsőként kiadott, ezer-oldalas trilógiába. Majd 1939-ben ismét háromkötetes változatban jelent meg az *Erdély*, így a korábbi törlések egy része visszakerült a szövegbe – voltak azonban olyanok részek, amelyek ekkor sem, így a III. könyv 2. fejezete, ahol Báthory nevezetes okádásáról, részeg ál-máról és egy dárdával átszúrt selyemszőrű macskáról olvashatunk. Móricz tehát a *Tündérkert* esetében különösen komolyan vette azt

⁵⁵⁷ Móricz Virág arról tudósít, hogy Földi Mihály, szerkesztő állította le Móriczot azzal, hogy a lap nem vállalja a *Hadak ura* folytatásos közlését, mivel a „közönség megunt, tessék olyat írni, ami érdekes és »hagyja olvasni magát«.” MÓRICZ Virág 2002: 433.

a sokat hangoztatott és a naplójában is leírt álláspontját, hogy egy regényt nem tekint lezárt könyvnek, amíg csak él. Azzal talán nem számolt, vagy, mivel az utókorral meglehetősen keveset törődött, nem érdekelte különösebben, hogy a regények még szerzőjük halála után sem nyugszanak meg, így esetenként korábban sosem volt szövegváltozatok jönnek létre. Hiszen, például, a Szépirodalmi Kiadó hetvenes évekbeli összkiadásának az *ultima manus* elve alapján (amelyhez illeszkedve az utolsó, a szerző életében megjelent, általa is jóváhagyott szöveget szokás közölni) az 1939-es kiadás szövegét kellene követnie – ebben a verzióban azonban újra ott van az emlegetett, Móricz által kihúzott fejezet. S hogy miként kerülhetett oda? Ha elolvassuk Nagy Péter 1954-es írását, ahol ennek a bizonyos fejezetnek a sorsáról írt, kapunk egyfajta magyarázatot. A Móricz-képet évtizedekre meghatározó irodalomtörténész szerint ugyanis a szerző valójában nem akarta, mivel nem akarhatta kihagyni ezt a fejezetet, tehát annak újra ott a helye a regényben, akármit diktálna az „utolsó kéz” elve, ugyanis: „az egykötetes kiadás, mint tudjuk, a kapitalista kiadó diktátumának engedve jött létre, igen jelentős csonkításokkal.”⁵⁵⁸ Szórakoztató a kapitalizmus diktálta szövegcsontításokról olvasni (hiszen, mint tudjuk, a szocializmusban ilyenre soha nem volt példa), de az talán még mulatságosabb, miként lehet Báthory Gábor hányását és a német imperializmust összefüggésbe hozni: „De – s itt a kérdés – miért hagyhatta ki? Amikor megírta, az ellenforradalmi terror ellen tiltakozott a történelem jelmezei között; 1939-re azonban megváltozott a világ. Az ellenforradalom változatlanul megvolt, de a terror szörnyűségeit már a cinkos hallgatás fátyola fedte, s ekkor a társadalmat a mind agresszívebben előretörő német imperializmus, s annak magyar szálláscsinálói izgatták. Könnyen lehetséges, hogy Móricz azért állt el az utolsó pillanatban e fejezet visszaiktatásától, mert attól félt, hogy esetleg meghamisítva annak igazi mondanivalóját, egyesek ezt szándékai ellen, s a német imperializmus érdekében használhatnák ki.”⁵⁵⁹

Móricz maga a regény újraolvasása és a rövidítés folyamata kapcsán nem a kapitalizmust vádolta: meglehetősen kritikus volt önmagához, amikor arról írt, hogy az eredeti *Tündérkert* 20 százalékát ki

⁵⁵⁸ NAGY Péter 1954: 430.

⁵⁵⁹ NAGY Péter 1954: 431.

lehet hagyni. Arra jött rá, hogy annyira elragadta a *Tündérkert* első, még folytatásokban megjelent változatánál a nyelv létrehozásának és a források regénnyé gyűrásának feladata, hogy a szóáradat szinte legyőzte őt:

„Leginkább a *Tündérkert*-ből lehet kihagyni. Mikor ezt írtam, tizen-négy évvel ezelőtt, akkor még annyira mulattatott az, hogy egy régies nyelvet kellett megcsinálnom, hogy most csudálkozva nézem a szószaporítást, amit végeztem. Azt hiszem, azóta általában nagyon egyszerűsödött a stílusom, de a történelmi különösen. Akkor »tele voltam ifjúi vérem gözével«, ahogy Katona mondja, s ömlött tajtékosan a szó. Ez az események vonalvezetésére is vonatkozott. Túl sok epizódot vettem fel. Amit leltem az aktákban, mindent belehabzsoltam, emiatt a Báthory jellemének a kialakulása s az események vezetése nagyon zavaros helyenként. [...]

Most kihagytam valami 80 oldalt. [...] Nagyon különös az, hogy az egész szöveg húsz százalékát ki lehet hagyni.”⁵⁶⁰

Móricz egyébként épp azt a két jelenetet nevezte „világosnak” (a széki királygyilkosságot és Báthory halálának leírását), amelyeket Bársony István Báthory Gáborral kapcsolatban a legvitatottabb történelmi kérdésekként ír le. De nem is ez a fontos most: elsősorban a szöveg bizonytalanságát szeretném kiemelni. Arról még nem is szóltam, milyen feladatai lennének az *Erdély*-trilógiával kapcsolatban annak a kritikai kiadásnak, amelyet 1954-ben Nagy Péter mint a *Tündérkert* körüli dilemmák feloldóját emlegetett, aztán 2005-ben Márkus Béla már a „valószínűleg soha el nem készülő” jelzéssel látott el. Egy lehetséges kritikai kiadásnak a *Tündérkert* Pesti Naplóban megjelent folytatásait is tartalmaznia kellene – bár, legalábbis Móricz Virág elmondása szerint, ezeket a részeket nem Móricz maga korrek-túrázta, mivel „fárasztó volt mindennap bejárni a nyomdába”, hanem Haraszthy Lajos, akit Móricz „titkárfélének” tartott, és aki, „halálosan pontos emberként”, „minden helyesírási hibát gondosan kijavított”. A szöveg ilyen túlgondozása elfogadhatatlan ugyan a Bethlen-korabeli nyelvállapotot megmutatni kívánó, a világot a nyelvből felépítő regénynél, mégis megtörtént.⁵⁶¹ Amikor tehát a *Tündérkert*-

ről beszélünk, szövegréteggként ott van a regény kézirata, a folytatásos közlés, az önálló kiadás, az 1935-ös *Erdély*-trilógia, benne az erősen meghúzott verzió, majd az 1939-es kiadás, a külön közölt regényhez bizonyos részleteiben visszaforduló szöveggel, végül a Móricz halála utáni, esetenként kissé átláthatatlan szöveggondozói elvek alapján készült kiadások. S hogy ne egyetlen példát hozzak föl a változatok jelentősége kapcsán: a regény egyik szexjelenetében, Imreffyné és Báthory Gábor között, a sokat emlegetett fordulat, a „gyakjad, csak, gyakjad, nagyságos uram, az én jó nagyságos asszonyomat”, az első változat esetében még „Csókúd csak, csókúd csak, Nagyságos uram, az én jó nagyságos asszonyomat” verzióban szerepel.

Minden szövegbizonytalanság ellenére kétségtelen, hogy az *Erdély*-trilógia az életmű kiemelkedő és minden korszakban sokak által elemzett darabja: persze, a három rész nem egyenlő színvonalú, a legizgalmasabb, a legtöbb értelmezést kiváltó regény kétségtelenül a *Tündérkert*, amelyet Bori Imre szerint a trilógiává alakítás ugyanúgy „elhomályosított”, mint Bethlen Gábor Báthory alakját. A hosszas és bonyolult keletkezési folyamat, a szöveg többszöri átdolgozása és az ebből következő bizonytalanságok kétségtelenül csökkentették a *Tündérkert*-ből, *A nagy fejedelemből* és *A nap árnyékából* álló regénytrilógia olvasói népszerűségét. A változatoknak, az összetett és nehezen kibogozható alkotásfolyamatnak a szöveggondozással foglalkozók szoktak csak örülni, hiszen izgalmas feladatot jelentenek. Mindazok, akik egyszerűen el szeretnének olvasni egy jó regényt, ritkán lelkesednek ilyesmiért.

Az is kérdés, fel kell-e egyáltalán ébreszteni Móricz leghíresebb történelmi regényeit, ki kell-e emelni őket a *méltatlanul elfelejtett* művek közül. A szakma nem hallgatott róluk sosem, ahogy Görömbei András a Móricz-újraolvasás kapcsán kijelenti, az „Erdély-trilógia korábban is nagyon sok értelmezést kapott.”⁵⁶² Még

⁵⁶⁰ Idézi: MÓRICZ Virág 1981a: 232–233.

⁵⁶¹ MÓRICZ Virág 2002: 229–230.

⁵⁶² GÖRÖMBEI 2005: 17. A „korábban” itt arra utal, hogy Görömbei egész írásával szeretné súlytalanná tenni a Móricz-újraolvasást, ahogy írja, „az újabb Móricz-olvasások nem cáfolják Czine Mihály Móricz-képét, hanem új szempontokkal gazdagítják azt.” Bár, ahogy talán már eddig is kiderült, nem tekintem használhatatlannak vagy nem létezőnek Czine munkáit, sőt, ahol lehetségesnek látom, támaszkodom is rájuk, de Görömbeivel abban, hogy a Móricz-olvasás békésen bontakozó folyamat, kutatások egymásraépülése lenne, nem tudok egyetérteni.

olyan neves irodalomtörténészek is írtak a *Tündérkertről*, akik Móriczsal különösebben sokat nem foglalkoztak (Szegedy-Maszák Mihály vagy Eisemann György), Szirák Péter 2001-ben a Móricz-kép megújításának egyik esélyét az *Erdély*-trilógia és a kortárs történelmi regények egyúttolvasásában látta. Arra, hogy az olvasókat mennyire lehet meggyőzni róla, érdemes az *Erdély*-trilógiát kézbe venniük, már nehezebben tudnék válaszolni – a történelemmel folytatott párbeszéd hiánya, a történelmi tudat erős gyengülése, a feltáruló világ ismeretlensége, az egykori nyelvtől való távolságunk miatt ugyanis igen nehéz művek ezek. Igaz, ezekben a regényekben van házassági válság, szenvedély, megcsalás és féltékenység is – de egy lelkiismeretes olvasó mégsem lapozhatja át a szászokkal vagy a törökökkel folytatott tárgyalásokról szóló oldalakat, hogy elérjen Bethlen Gábor Báthory Anna iránti vágyának tárgyalásához. Olvas-hatjuk ugyan Tolsztojt úgy, hogy csak Natasa Rosztovára figyelünk és Waterloo-t átlapozzuk, de akkor nem a *Háború és békét* olvassuk valójában.

Ha arra gondolunk, hogy a magyar irodalomban milyen sok történelmi regény jelent meg az 1990-es években, például Márton Lászlótól, Háy Jánostól, Láng Zsolttól, és milyen élénk kritikai diskurzus alakult ki körülöttük, akkor a műfaj eltűnését, érvénytelenné válását semmiképp sem állíthatjuk. Ezek a regények abban hasonlítottak egymásra, hogy a tágan értett török korban játszódtak, és a történelmi regény műfaját úgy bontották le, hogy a hagyományosan Gárdonyi regényeivel jelezhető hagyományt is ironikussá, megkérdőjelezhetővé tették. A történelem ezekben a művekben nem az irodalommal szembehelyezhető valóságként, hanem akár egymásnak is ellentmondó szövegek hálózataként volt érthető – az ezekről a regényekről szóló diskurzusban pedig Móricz és az *Erdély*-trilógia Gárdonyi ellenpontjaként, folytatható hagyományként jelent meg. Márton László szerint például Móricz az egyik (a másik Krúdy), akinek a történelemfelfogása nem tér el ugyan radikálisan a XIX. századitól, mégsem „gárdonyizik”, ugyanis „elbeszélői energiája, legalábbis jó pillanataiban, egyszerűen elsodorja az írói beállítódás kliséit”.⁵⁶³ Szirák Péter Móricznak és a kortárs irodalomnak a lehetséges párbeszéde kapcsán emlegeti, többek közt, Háy János

⁵⁶³ Ld. erről: MÁRTON László 1999: 246–247.

Dzsigerdilen című regényét, amely „a történelmi regény műfaját úgy reflektálja, hogy nem osztja azt az illúzióját, hogy tárgyát valóban a történelemben lelheti meg, hanem hangsúlyozottan szövegek hálózatában (a török kort megidéző történelmi regények paradigmájában) találja önmagát.”⁵⁶⁴ Móricz regénye éppen azért lehet az effajta regényekkel egyúttolvasható, mert felfedezhető benne, hogy a történelmi kort az egykori nyelven (sőt, nyelveken) keresztül igyekezett megteremteni, sőt, a történelmi regényt *szövegekből született szövegként* fogta föl.

Móricz „forráskezelése” voltaképpen sokkal közelebb áll a szövegközöttséggel jellemezhető posztmodern regényekéhez, mint kora normáihoz. Nem véletlen, hogy egy idegen szöveg akkor még nem írói leleménynek nevezett átvétele miatt, ahogy Péter László írja, „Móriczot plágiummal vádolta a Nemzeti Újság névtelenül maradt cikkírója, mert *Kerek Ferkó* című regényében szó szerint beillesztett a kiskunhalasi írónak és népköltési gyűjtőnek, Péter Dénesnek a Magyar Nyelvőr 1879. évfolyamában megjelent népi elbeszéléseiből. Móricz hírlapi nyilatkozatában joggal hivatkozott arra, hogy ezeket nem írói alkotásnak, hanem Péter Dénes lejegyezte, közölte néphagyománynak tekintette. Érzékeltette azzal is, hogy azt, akinek szájába adta a szöveget, Dénes bátyónak nevezte, majd könyvbeli változatában, hogy elégtételt adjon forrásának, teljes néven említette: »Hozatok egy írődeákot, Péter Dénes mestert.«”⁵⁶⁵ De

⁵⁶⁴ SZIRÁK 2001: 237.

⁵⁶⁵ PÉTER 1995: 75–76. Az eset nem viselhette meg nagyon Móriczot, min-denestre, amikor a Színházi Élet 1934/48-as számában a *Plágium! Plagizáltak-e már Öntől? Vádolták-e már plágiummal?* körkérdésre válaszolt, a következőt mondta: „A plágiumperekkel lassanként úgy leszünk, mint a tavaszi esővel, vagy az influenzajárvánnyal. Minden évben legalább egyszer visszatérnek. Van azonban egy sajátosága az ilyen ügyeknek. Hal-lottak már olyan esetben plágiumvádát felmerülni, amikor egy színdarab vagy regény megbukott? Úgy látszik, az ilyesmi már együttjár a sikerrel. Egyelőre azon boldogok csoportjában [sic] tartozom, akiket még nem vádoltak meg plágiummal (remélem ez nem jelenti azt, hogy még nem voltak sikereim). Ami késik, az nem múlik s könnyen előfordulhat, hogy valamikor még rám is sor kerül. Arra a kérdésükre, hogy tölem plagizáltak-e, arra azzal kell felelnem, hogy én csak abban az esetben élnék a váddal, ha jobban írták volna meg a témámat, mint ahogy magam. Amíg gyengébben vagy legalábbis egyformán, addig nem érdekel.”

Móricz más típusú szövegeket is regényanyagként kezelte: a Cséve Anna által szerkesztett, 1926 és 1929 közti feljegyzéseket tartalmazó kötetben egymás mellett olvasható el Magoss Olga egy levele és ennek alig átalakított változata a *Tündérkert*-ben: a magánlevél a fejedelemszöny Bethlennek elmondott monológiává változott át. A levél így indul: „A bocsánatomra nincs szüksége, nem haragszom, egy kicsit megütődtem valamin, és ezt is tisztázni akarom, ennek tulajdonítsa ezt a veszedelmesen hosszúnak ígérkező levelet.” A regényben ugyanez így hangzik: „Bocsánatomra nincs szüksége, nem haragszom. Egy kicsit megütődtem valamin, és ezt is tisztázni akarom, ennek tulajdonítsa kegyelmed ezt a veszedelmesen hosszúnak ígérkező kihallgatást, amelyre berendeltem...”⁵⁶⁶

Móricz *A nagy fejedelembe* is részeket emelt át, például a néprajzos Györffy István 1922-es *A Nagyikunság krónikája* című könyvének *A szilaj pásztorok* című fejezetéből.⁵⁶⁷ Valóban nehéz, főleg a mai helyzetből nézve vissza, megmondani, hogy az otthon, az utcán, vonaton, moziban, társaságban nyelvi anyagot gyűjtő Móricznak miért kellett volna másképp kezelni a szóbeli, mint az írásbeli forrásait – ráadásul a történelmi regényeiben is a nyelv létrehozása volt a legérdekesebb, talán még a cselekményvezetésnél is izgalmasabb a számára. Hogy mennyi mindent olvas(hat)ott Móricz végig az *Erdély* megírása előtt és közben, arról a könyvtára alapján összeállított listából ugyanúgy tájékozódhatunk, mint olyan összevetésekből, amelyek Móricz forráskezelését tárgyalják.⁵⁶⁸ Mindenesetre az olvasmányai közt Bethlen levelezése ugyanúgy ott volt, mint Kemény János fejedelem önéletírása, Péchi Simon *Psalteriuma* vagy a Török Kata boszorkányperéről fennmaradt peranyag. Csáky Edit, aki még a hetvenes években, Móricz Virág életében és engedélyével felmérte a lányfalui házban a személyes könyvtár anyagát, leírta, hogy Bethlen Gábor képe bekeretezve lógott a falon, a család és a barátok képei mellett, és a „szoba leghosszabb falán a földtől a mennyezetig sűrűn felhalmozva áll – egy szekrénnel elválasztva – két nagy történelmi regényének, az Erdélynek és a Rózsa Sándornak történeti forrás-

anyaga.”⁵⁶⁹ A felmérés alapján, megnézve a kötetekben található széljegyzeteket, amelyek nemcsak azt jelzik, rendelkezett-e Móricz az adott kötetrel, de sokszor azt is, mennyire találta érdekesnek, azt állapította meg Csáky, hogy az író elsődlegesen a források érdekelték, a levelek, okiratok, okmánytárak, peranyagok, vagyis az az anyag, amelyből a korszak nyelviségevel is találkozhatott, és nem a monográfiák izgatták, amelyekből történészi értelmezéseket kaphatott volna. Mint Csáky írja: a „Történelmi Tár 1894-es évfolyamában egy ott felejtett sárguló papírlapon a forráskutató Móricz Zsigmond vallo-mása olvasható: »Az e[mber] úgy merül bele az adattárba mint úszó a vízbe. Habzsol és öblöget. Egyszerre egész tüdővel és m[inden] izmával érzi az elmúlt idők levegős, egészséges életét.«”⁵⁷⁰

De Móricz nem egyszerűen más szövegek újrainrására építve hozta létre a történelmi témájú regényeit (és a *Kerek Ferkó* kapcsán emlegetett plágiumvád igazolja, nemcsak az ilyen témájúakat) – a szövegek párbeszédébe az *Erdély*-trilógia olyan módon is bekapcsolódott, hogy későbbi történeti munkákra gyakorolt hatást. Ahogy Szirák Péter megállapítja: „A történetírás és a regény-művészet interakciójának jó példája, hogy a *Tündérkert* és az *Erdély* további kötetei a történettudomány által kanonizált Bethlen Gábor-monográfiákkal »egyenrangú« párbeszédet folytatott. Például Makkai Sándor *Egyedül* (Bethlen Gábor lelki arcai, 1929) című könyvében Báthory Gábor alakját a *Tündérkert* alapján formázta meg, de a regény »fantázia szülte részleteinek« hatása későbbi történetírói munkákon is kimutatható.”⁵⁷¹ Makkai könyve is megvolt a Móricz-könyvtárban, természetesen. Egyhelyütt Makkai Sándor a Bethlen-Báthory kapcsolatról a következőt írja: „Bizonyos tekintetben saját énjét szerette és csodálta [Bethlen Gábor – Sz. Zs.] Báthory Gáborban, a maga énjének titkos vágját, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott, de amely sóvárgásának tárgya volt. Egy lehetőséget csodált és szeretett benne, amely reá nézve elveszett”. Móricz a következőt írta az állítás mellé, ceruzával, a lapszélre: „Az egész teljesen az én koncepcióm. Az egész viszonylat az enyém s addig soha senki így nem látta!”⁵⁷²

⁵⁶⁶ A teljes szövegösszevetést lásd: *Naplók 1926–1929* 659–666.

⁵⁶⁷ Móricz ezt az átvételt nem akarta eltitkolni, sőt, dedikációval is megköszönte: „*A nagy fejedelem* Györffynek küldött példányába a következőket írta: »Györffy Pistának a legszebb jelenetért Móricz Zs.«” Ld.: GUNDA 1980: 21.

⁵⁶⁸ A legfrissebb példa erre: FÖRKÖLI 2011

⁵⁶⁹ CSÁKY 1979: 768.

⁵⁷⁰ CSÁKY 1979: 772.

⁵⁷¹ SZIRÁK 2001: 238.

⁵⁷² Ld. CSÁKY 1979: 783.

Móricznak tehát a források és a fantázia „együttműködésével” megírt történelmi regényei a szándékuk szerint a történelmi valóságot feltáró munkákra is hatással voltak. Ugyanakkor Móricz számára nem volt kérdés, hogy egy történelmi alak esetében a történettudósok által feltárt „valóságnál” és az „igazságnál” nem kevésbé fontos a róla kialakult és továbbhagyományozódó képünk. A Rákóczi-emlékkönyv kapcsán írta: „Hiába látjuk a történelem bányamécsesénél, hogy Rákóczi jóformán minden fontos csatáját elveszítette az alvezérek megbocsáthatatlan temperamentuma és hadvezéri tudatlansága miatt: ott vannak a portyázások és a kis csaták végtelen sorozatban, s a kuruc dicsőség elmoshatóan és elfeledhetően.”⁵⁷³ A történelmi alakokhoz olyan személyes viszonyunk van, mondta Móricz, amelyet még gyermekkorunkból hozunk magunkkal, és amely nem tényeken, kutatásokon, hanem érzelmeken, egyszerű sémákon alapul. A *Görgey-kérdés* című írásában jegyezte meg, hogy annak az erőt és hitet adó hamis felfogásnak, amely szerint „az áruló adott el minket”, nem is szabad elmúlnia, hiszen: „Jól emlékszem rá gyerekkoromból, mennyi erőt, mennyi örömet és mennyi bizalmat adott ez a hit a magyarságnak. Én is ebben nőttem, és egész nagydiák koromig büszke voltam, hogy Ausztria nem tudta legyőzni a magyart, csak egy ember árulása segítségével.”⁵⁷⁴

Móricz történelmi hősei közül azok sem érdektelenek, akikről végül nem írt regényt, de irodalommal alakíthatóságukon sokáig töprengett, mégsem tartotta őket a maga számára megfelelő regényanyagnak. Nekem Rákóczi fejedelem és Móricz hozzá való, gyakran változó viszonya volt ebből a szempontból a legtanulságosabb, azért is, mert a kurucköltészet, Rákóczi alakja, márcsak Thaly Kálmán hamisításai, Ady kurucversei vagy a fejedelem újratemetése miatt is, eleven kérdése volt az egész korszaknak. Sőt, a Móricz által annyira kedvelt betyárok előképét a Rákóczi-szabadságharc után bujdosó szegénylegényekben lehet megtalálni. A többszöri visszatérés Rákóczihoz, amelynek eredménye aztán az lett, hogy Móricz rájött, a kuruc vitézeket közelebb érzi magához a nagy fejedelemnél, ha regényt nem is eredményezett, de az életműből nem tűnt el nyomtalanul.

Kétméteres ember kétmillió holddal

A közönség elé bocsátott művekben még annak sem találjuk nyomát, hogy Móriczt foglalkoztatta volna, érdemes lenne-e regényhőssé tenni II. Rákóczi Ferencet: a fejedelemről csak újságcikkekben írt, a bujdosó kurucokat pedig egyetlen alkalommal emelte versbe. Az tehát sokkal inkább az én ötletemnek, mint Móriczénak tűnhet, hogy abból a két, 1935-ben, illetve 1941-ben született írásából (mindkettőnek *Rákóczi* a címe, és a Magyarország című lapban jelentek meg), amelyekben a fejedelemmel foglalkozott, kinöveszthető lett volna egy regény. A naplójából viszont kiderül, hogy töprengett rajta, talán érdemes lenne a fejedelmet alaposabban is vizsgálni: „Cikkem, ha aktívabb lennék, rákényszerítene, hogy alaposabban foglalkozzak Rákóczi személyével. Ehhez azonban sok idő és munka kell, s meg kellene tanulni latinul és franciául, pláne németül.”⁵⁷⁵ Ha nem is tanult meg ezeken a nyelveken, az 1941-es újságcikkből világosan kiderül, mit tartott a legérdekesebbnek Rákóczi kapcsán, mire gondolta lehetségesnek a fejedelem figuráját ráépíteni:

„A legtitokzatosabb rendező az Élet.

Az orvosi láttelel azt írja, hogy a fejedelem csontjai tisztán százkilencvenkét centiméter magasságot adnak.

Mikor ezt olvastam, rádöbbsentem a Rákóczi tragédiának egyik emberi motívumára.

Az életben nyilván még magasabb volt. Bizonyosan megütötte az ölet, a százkilencvenhat centimétert. Vedd hozzá a büszke tartást, a hatalmas hajzatot s a magas szörmesüveget, lobos darutoll forgóval. Két méter magas ember. S méghozzá fejedelmi trónon áll. S alatta, felette és körülötte a mennydörgő múlt, a kápráztató vagyon és az egyéni képességek megindító ereje.

Lipót király, aki százhatvanhét centiméter magas volt, s az apró embereket kedvelte, hogy összerendezte, ahányszor ez a dalia megjelent az udvarában, s vállál emelkedett ki a tömegből.”⁵⁷⁶

⁵⁷³ *Tanulmányok III.* 314. Eredeti megjelenés: Magyarország, 1935. április 28.

⁵⁷⁴ *Tanulmányok III.* 59. Eredeti megjelenés: Nyugat, 1931. július 16.

⁵⁷⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 423.

⁵⁷⁶ Az írás eredetileg a Magyarország című lapban, 1941. május 4-én jelent meg. Ld.: *Tanulmányok III.* 557.

De nem 1941-ben fedezte fel Móricz azt a szerinte kardinális jelentőségű, hiszen személyiséget és emberi viszonyokat is formáló „emberi motívumot”, hogy Rákóczi mennyire kiemelkedett, fizikai értelemben is, a környezetéből. 1937-ben, a saját családján és felmenőin elgondolkodva pap-nagyapjának a faluban elfoglalt helyzetét, a többiek fölé emelkedését azzal magyarázta meg, hogy őse nem egyszerűen pap volt, de testileg erősebb és magasabb a többieknél, hiszen akkora volt, mint Rákóczi Ferenc. De még korábban, 1935. június 10-én azt idézte fel a naplójában, hogyan beszélgetett el Rákócziról a történész Balla Antallal az Otthon kávéházban. Kérdezgette a történetíró, kíváncsi volt rá, mi lehetett a fejedelem tragédiájának titka. Balla magyarázott is mindenfélét birtokviszonyokról, külpolitikai helyzetről, az író azonban nem elégedett meg a válaszaival:

„– Nem, ez nem magyarázat. Mi volt az emberi ok, hogy neki föltétlenül forradalomba kellett menekülni?...

Hallgattunk.

– Milyen magas volt? – kértem, mert eszembe jutott, amit Holics Pali mondott, hogy roppant magas ember volt.

– Százkilencven centi magas. A csontváza.

– Akkor még magasabb volt.

– Őles. Saint-Simon is így jellemzi, hogy rendkívül magas, erős, imponáló megjelenésű és nagyon eszes ember.

– Miért nem írtátok meg ezt soha, mikor írtok róla. Hogy van az, hogy ezt csak csillag alatt írják meg a történetírók. Ez volt az ő tragédiája ... Képzeld el, hogy Lipót, a »nagy«, a válláig ért. Ilyen ember nem alkalmas udvari szolgálatra. Aki az udvarnál boldogulni akar, annak alacsonyabbnak kell lenni két centivel a császárnál, de ha kettővel magasabb, akkor is meg kell játszani, hogy ő az alacsonyabb. Most itt van egy rebellis ország fia, akinek kétmillió hold földje van ... Nem érzed, hogy Lipót reszketett, ha ránézett. Soha nem szerethette.

– Nem is. Egy percig sem.

– Ez a regény címe: kétméteres ember kétmillió holddal.”⁵⁷⁷

A meg nem írt regénynek tehát címe is volt – a 167 centis Móricz Zsigmond az írói lehetőséget Rákóczi testmagasságában látta

⁵⁷⁷ MÓRICZ Virág 1981a: 461.

meg. (Amely a valóságban azért kevesebb lehetett, mivel a csontvázat helytelenül, a gerinc görbületét figyelembe nem véve mérték meg.) A naplóban még tovább morfondírozott rajta, miért is lehetett a fejedelem ilyen magas, majd arra jutott, azért, mert nem magyar volt, hanem, a Zrínyi-ágról délszláv, olyan, mint „azok a hosszú bosnyákok, akik káposztát árulnak a Duna-parton az apró magyaroknak.” De más ellentéteket is kiemelt a fejedelem kapcsán: 1941-es cikkében az egyénnek és a tömegnek, a fejedelemnek és kurucainak az egymáshoz való viszonyát is izgalmasnak tartotta. Még egy részlet innen: „Az egyéniség és a tömeg viszonya megrendítő. A Rákóczi sorsában a mérhetetlen gazdagság és a mérhetetlen szegény tömeg egymáshoz való vonzalma az alap gondolat.” Majd később: „A vezérlő fejedelem csak pompát, csak fényt, csak rendet áhított: a sereg csak rongyot, csak csontvázat, csak harsány duhajtságot produkált.”⁵⁷⁸

A naplóban ugyanezt az ellentétet már nem ennyire leíró módon, értékeléstől mentesen találjuk meg. Itt Rákóczi „parádézásáról” írt Móricz: „azóta olvastam az Ágoston Péter megjegyzését idézve a könyvben, hogy egy ember, aki négyszázezer forintos ruhában állott ki parádézni, nem találhatott belső kapcsolatot a darócban és nyomorban élő néppel.”⁵⁷⁹ Annak magyarázatát is megtaláljuk, miért más ennek a nem az egykorú nyilvánosságnak szánt szövegnek a hangvétele Rákóczi kapcsán, mint az újságcikké. Móricz ugyanis azt is rögzítette, mennyire elégedetlen volt saját 1935-ös, Rákóczi-ról írt újságcikkével: „Megdöbbenett a mai cikkem Rákóczi-ról a *Magyarország*-ban. Elszédültem, milyen közönséges. Semmi újat nem mond. Hol voltam, mikor írás utáni pillanatokban azt éreztem, hogy na, most olyan új dolgokat mondtam ki, amiből a kormány is tanulhat? Csak most látom, hogy ami nekem akkor újnak tetszett, az csak nekem volt új, mert soha nem foglalkoztam a Rákóczi-problémával, még most sincs róla más véleményem, mint amit a könyvek alapján kaptam.”⁵⁸⁰

Az emlegetett és kifogásolt cikket valóban egy könyv alapján, az 1934-ben, Rákóczi halálának 200 éves fordulójára megjelent,

⁵⁷⁸ *Tanulmányok III.* 557., 559.

⁵⁷⁹ MÓRICZ Virág 1981a: 424.

⁵⁸⁰ MÓRICZ Virág 1981a: 422.

Lukinich Imre által szerkesztett, kétkötetes emlékkönyv kapcsán írta Móricz – mégsem könyvkritika volt ez, inkább egy író töprengése arról, miként lehetne egy regényben párbeszédbe lépni egyszerre a fejedelemtől kialakult képpel és a hozzá kapcsolódó történeti kutatásokkal. Móricz nemcsak Rákóczi esetében olvasott úgy történeti munkákat, hogy egy lehetséges regényt látott meg bennük. Amikor arról írt 1940. július elsején a Kelet Népeben, mit gondol a Mátyás király születésének ötszáz éves évfordulójára kiadott emlékkönyvről, a következőt jegyezte meg: „Rám a könyvben legjobban hatottak azok az elemek, melyek egy Mátyás-regényhez adnak anyagot.”⁵⁸¹ Amit pedig hiányolt ebből a kötetből, az Mátyás korának okmánytára volt, holott a „kort, az életet, a lélegzetet csak a dokumentumok adják meg”. Móricz számára egy irodalmi hős egyszerre volt személyiséggel rendelkező alak és az a nyelv, amelyen beszél: a történelmi személyiségeket is akkor vélte megfoghatónak, ha szövegeiket fel tudta használni forrásként, ha ilyen módon „szóltak hozzá” valahonnan a múltból. Móricz első találkozása Rákóczi saját szövegével, pontosabban az írásával, inkább elidegenítő hatású volt, nem készítette arra, hogy regényhőssé emelje a fejedelmet. És ez az idegenkedés, a fejedelemtől írásától való irtózás még azt a kíváncsiságot is legyőzte Móriczban, hogy milyen lehetett olyan magas emberként élni, mint Rákóczi: „Mikor a Bethlen-regényt írtam, Szalonnáról egy földbirtokostól (neve nincs) kaptam néhány régi levelet, köztük egyet Rákóczi aláírásával. Akkor azt az aláírást nézegettem, s undorodtam tőle. Úgy tűnt fel nekem, mint egy allongeparóka. Iszonyúnak tartottam annak az embernek a jellemét, aki nem röstell egy falatnyi papirosra ilyen cikornyás és lehetetlen aláírást cselekedni.”⁵⁸²

De Rákóczi esetében nemcsak a történeti munkákban olvasottak alakították Móricz gondolkodását – tisztában volt vele, hogy azoktól a vélekedésektől, mítoszoktól, amelyeket gyermekkorából hozott, nem tud megszabadulni felnőttként sem. Hősiesség vagy árulás, szabadság vagy rabság, a haza elveszejtője vagy megmentője – ezeket a sémákat nem felejtette el akkor sem, amikor már történeti munkákból kapott árnyalt képet Rákócziról. Talán ezért is válasz-

tott aztán olyan történelmi alakokat magának, akikről a szüleitől, az iskolától nem kapott egyoldalú, de érzelmileg telített véleményt. Az *Erdély-trilógia* mögött álló történelmi anyag ma is sokkal kevésbé ismert, mint II. Rákóczi Ferenc vagy Kossuth sorsa. Bethlen esetében gyermekkori képzeteket biztosan nem kell lebontani egy róla szóló regényben – Rákóczi Ferenc kapcsán viszont azzal is számot vetett Móricz, hogy, bármennyire idegenkedett tőle felnőttként, nem feledkezhet meg arról az egykori „hevületről” sem, amellyel még Kossuth előképeinek tartotta:

„Rákóczi csak egy van a magyar históriában, illetőleg kettő: II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos. Ez a két csodálatos történelmi lángoszló világít az utolsó két évszázad felett.

Én még abból a korból származom, amely mind a két nevet mint égi jelet szemlélte, s amelynek a két nagy ragyogás nem történelmi tényt jelentett, hanem a magyar nép életének két elérhetetlen csillagát. Jól emlékszem gyermekkorom sugallataira s hevületeire, hogy égtem és lángoltam e két névnek csak említésére. [...] Vér borult az emberek szemére, tűz öntötte el a csontok velőit, és a magyar szabadság titokzatos lehellelte futott át mindeneken, ennek a két egyforma nagy névnek az említésére.”⁵⁸³

De nemcsak a gyermekkorából hozott érzelmek fontosak itt: Móricz még 1935-ben is személyes fájdalomként tudta megélni a magyar történelmet. Rákócziról olvasva, a fejedelemtől tragédiájáról gondolkodva döbbenetesen fedezte fel, hogy mások vidámak tudnak lenni a vérzivataros magyar történelem ellenére:

„Bizonyos, hogy félelmes végighaladni a nemzet történetén. Iszonyú egy sors.

Benyitottam a gyerekekhez, Gyöngyi és Pötyi még fent vannak. Oly vidámak és boldogok, szinte megijedtem. Mária oda van Lajosnál, a bátyjánál bridzselni. Ők is boldogok és vidámak.

⁵⁸¹ *Tanulmányok III.* 503.

⁵⁸² MÓRICZ Virág 1981a: 422.

⁵⁸³ *Tanulmányok III.* 313. Rákóczi és Kossuth effajta összekapcsolása nem Móricz egyéni leleménye. Vö. a következővel: „A nép közvetlen kapcsolatban teremt a kuruc világ és az 1848–49-es szabadságharc között, de közvetlen kapcsolatba hozza egymással a két szabadságharc nagy vezérét, Rákóczit és Kossuthot is.” KÖPECZI – R. VÁRKONYI 2004: 558.

Csak én ülök itt ebben az irtózatban együtt a magyar nemzet vér- és könnytengerével.”⁵⁸⁴

Azt a mély meghatottságot pedig, amellyel 1906 őszén, „kész emberként”, de magában őrizve a gyermekkori rajongást a fejedelem iránt, ott állt Rákóczi hazaszállított hamvai előtt tisztelegve a nagy tömegben, első feleségével együtt, 1941-es írásában idézte fel: arra az időre tekintett vissza, amikor az újratemetéssel is felerősített Rákóczi-kultusz még őt is arra készítette, hogy kuruc-verset írjon. Móricz verse, a *Bujdosó kurucok éneke* 1909-ben jelent meg, abban az időszakban, amikor Ady kurucversei is, amikor „kurucdalok zengtek a dzsentrikaszinókban, és a holnap útjait kereső, gondolkodva élő értelmiség éjszakáiban is”⁵⁸⁵ és amikor voltaképpen (bár akkor ezt nem így hívták) irodalomelméleti viták zajlottak a stílusimitáció és a hamisítás lehetséges hatáiról, Thaly Kálmán kurucversei kapcsán. Móricz a *Tündérkertről* gondolkodva emlékezett arra a naplójában, mit is szólt Ady az ő kuruc verséhez – ezt a naplórészletet az Ady kurucverseit tárgyaló írásokban rendszeresen szokták idézni, annak igazolására, hogy „Ady a kuruc hagyományt korszerű mondandók artikulálása érdekében a legnagyobb tudatossággal újította meg”.⁵⁸⁶

„Én a mát kívántam megírni történelmi keretekben, s már a *Tündérkert*ben is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos XVII. századi problémák elnyomták a mát.

Megjelent egyszer tőlem egy vers a *Vasárnapi Újság*ban *Bujdosó kuruc éneke*. Ady, aki minden verset falt, ezt is elolvasta, s szólt róla gúnyosan nevetve: nem értettem, minek írtam meg. Nem találta benne a ma szimbolikus esetét. »Minek írtad meg, ezt akkor kellett volna megírni, – mondta. – Most csak azt kellett volna megírnod, hogy ma is bujdosó kuruc ebben az országban minden igazi ember, és űzött vad.« Ez akkor nagyon hatott rám, s tudtam, hogy ő a történelmi színeket csak arra használta, hogy formát adjon a mai problémának.

Én azonban rabja lettem a múltnak a regényben is.”⁵⁸⁷

⁵⁸⁴ MÓRICZ Virág 1981a: 427.

⁵⁸⁵ KIRÁLY 1972: 703.

⁵⁸⁶ TVERDOTA 2006: 37.

⁵⁸⁷ Idézi: MÓRICZ Virág 2002: 437. Az *Erdély*-trilógiában (annak is a harmadik részében) az egyik szereplő szolamában tér vissza az a gondolat,

Móricz egyetlen kuruc-verse, amely a nyomtatásban megjelent verseit közlő kötetben a legelső helyen szerepel, attól tartok, nem önértéke okán, pusztán azért maradt meg az irodalomtörténeti emlékezetben, mert Ady kurucverseire vet némi fényt. A vers, amelynek Ady szerint nem volt különösebben fontos megszületnie, sokkal kevésbé érdekes, mint a meg nem írt regény Rákóczi-ról, amelyből kiindulva az írónak a történelmi múlthoz való viszonyához, a források kezelésének korát megelőző technikáihoz, a történelmi hős keresésének folyamatához is eljuthatunk. De a fejedelem történetében vagy a bujdosó kurucokéban nem volt ott sorsnak, történelemnek és nyelvnek az az izgalmas találkozása, amelyet Bethlen Gábor alakjától kapott meg Móricz. S bár azt is tudjuk ma már, hogy Rákóczi fejedelem testmagassága nem érte el a kétszáz centimétert, mégis sajnálom, hogy nem született meg soha a *Kétméteres ember kétmillió holddal* című regény.

Szörnyeteg vagy tündérkirályfi?

Nemcsak a későbbi értelmezők tehetnek arról, hogy Bethlen Gábort tartjuk ma Móricz legfontosabb történelmi hősének, de még nem is egyszerűen a *Tündérkert* trilógianyitánnyá változása, vagy az, hogy Závada Pálnak az *Erdély*-trilógiából készült drámaátírtára is a *Bethlen* címet kapta. Kétségtelenül Móricz maga is felelős ezért, hiszen számos alkalommal elmondta, leírta, mennyire jelentős történelmi alaknak tartja Bethlent. Például így: „Bethlen Gábort a legnagyobb uralkodó egyéniségek közé számítom, akiket a történelemben ismerünk.”⁵⁸⁸ A harmincas évekbeli naplófeljegyzései alapján azt hihetjük, Báthory Gáborról egyáltalán nem akart regényt írni. Az *Erdély*-trilógia első darabjának egyértelmű főszereplőjét, vagyis Báthoryt tehát részben maga Móricz állította Bethlen árnyékába. Valójában

hogy a történelem csak a jelen megértése érdekében fontos: „Domine, a história nem arra való, hogy az ember csak éppen megismerje mi volt s hogyan, hanem arra való, hogy ami már egyszer megtörtént, tanuságul legyen a későbbi időkben mindenkinek, aki hasonlatos sorsra jut.” *Erdély* 730. A szereplőjével kimondatott intelmre Móricz maga, regényíróként, mintha nem tudott volna mindig figyelni.

⁵⁸⁸ *Bethlen Gábor (1580–1629) = Tanulmányok III.*, 408. (eredetileg: Szép Szó, 1936. december)

haszonlóan járt el (de, hangsúlyozom, nem az *Erdély*-trilógiában, hanem a hozzá fűzött kommentárjaiban), mint a történetírók – ahogy Bársony István megállapította Báthory Gábor alakját vizsgálva a magyar történetírásban, a Báthory Gábor-képünk alapvetően Bethlen felől formálódott meg, nem véletlenül. Igen erős hatással voltak rá ugyanis Bojti Veres Gáspárnak, Bethlen Gábor udvari történetírójának megállapításai, amelyek elsősorban a Báthory-Bethlen közti különbséget igyekeztek kiemelni.

A *Tündérkert*nek egy trilógia első részévé változása elterelte a figyelmünket arról is, hogy Báthory Gábor alakját nem érdemes pusztán a történeti munkák és az irodalom párbeszéde felől megközelíteni, hiszen fontos irodalmi előképei és megvilágító párhuzamai vannak. Ezek pedig azt is érthetővé teszik, hogy Báthory Gábor miért különleges a Móricz-életműben: ő nem a többiek fölött álló, kiemelkedő, majd a körülményeknek, illetve az önmagának (leginkább: leküzdhetetlen testi vágyainak) való kiszolgáltatottság miatt elbukó hős, mint a *Rokonok* Kopjássza, az *Úri muri* Szakhmáryja vagy akár az *Erdély*-trilógia Bethlen Gábora. Bori Imre is ezért látja fordulatnak Báthoryt Móricz pályáján, mivel „immár nem a körülményekben keresi a tragédia magyarázatát [...], hanem a biológiai emberben, a habitusban”.⁵⁸⁹ Ha lehet távoli „őse” Báthorynak az életműben, akkor, ahogy ezt már Féja Géza megállapította, a *Sárarany* főhőse lehet az: „Turi Dani ősképet, »igazolóját« kereste: a magyar hatalomvágy történelmi megszállottját és a nomádlelkű, nomád ösztönöktől és erőktől duzzadó keleti úrbán: Báthory Gáborban találta meg.”⁵⁹⁰

Báthory Móricznál „zseniális szörnyeteg” lett, „egy Shakespeare királydrámába illő alak” – akinek legközelebbi „rokona” talán nem is a történeti munkák ugyanezen a néven emlegetett szereplője, hanem Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című regényének főhőse. Bori Imre már felhozta a két, csaknem egyidőben megjelent regény párhuzamát: „A *Tündérkert* közelebb áll Kosztolányi Dezsőnek *Nero, a véres költő* című regényéhez, mint A nagy fejedelem című Móricz-regényhez, amely folytatásának látszik.”⁵⁹¹ Móricz negatív

hőst keresett a *Tündérkert*hez, amelynek megírásakor még nem lehetett biztos benne, hogy a folytatások miatt ezt a művet is leginkább Bethlenhez fogják kötni – és rátalált arra a történelmi alakra, akinek kapcsán Bársony István két történelmi kérdést fogalmazott meg: „Az egyik: van-e magyar történelemnek még egy olyan szereplője, akit annyi negatívum jellemez, mint Báthory Gábot? A másik: lehet-e valaki ennyire romlott, negatív szereplője a történelemnek, mint Báthory Gábor egyáltalán?”⁵⁹²

Báthory esetében Móricz támaszkodott ugyan történeti forrásokra, amelyekben ellentmondásos kijelentésekkel találkozhatott: megtudhatta, hogy az alig öt évet uralkodó fejedelem kegyetlen volt, duhaj és kicsapongó, vagy annyira daliás, hogy „többet engedhetett meg magának, mint mások”. Amikor viszont regényhőst alkotott meg, már az irodalmi minták, a végletesen negatív, mégis vonzó figurák alakjai befolyásolhatták, például olyan alakok, amelyekkel Shakespeare-t nézve és olvasva találkozott. És a számára leginkább Adyban megtestesülő, egyszerre vonzó és rémisztő figurák jellemének összetettségét, környezetükre gyakorolt hatásuk okát szerette volna önmaga számára is tisztázni. Az *Erdély*-trilógia megírására a Bethlen kora és a fennmaradt nyelvi emlékek iránti érdeklődés mellett az is ösztönözhetette, hogy Móricz Bethlennel személyes sorsközösséget érzett. Azt is önmagán keresztül, az Ady iránti rajongásából kiindulva vélte megérteni, miért lelkesedett Bethlen a „szörnyeteg” Báthoryért. Az, hogy a két asszony közti vergődést a Móricz életéről ráánkmaradt szövegekkel lehet összeolvasni, vagy a Báthory-Bethlen kettősbe Adyt és Móriczt látjuk bele, régi hagyomány, már Laczkó Géza így tett 1922-ben, rátestálva ezt az olvasatot a későbbi kutatókra: „Két alak viszi a regényt: Báthory és Bethlen, a mostani s a leendő fejedelem. S ahogy egymás mellé állítja őket, önkénytelenül a nemrég sírba hanyatlott költő-fejedelemre gondolunk, aki után, a féktelen lángelme után, egy komoly, józan munkásra, munkás lángelmére maradt vissza az irodalmi vezérség; s ez a vakmerően szinte szimbolizmus, ez az alföldi széles nyíltság különös örömet keltve színezi még érdekesebbé Báthory és Bethlen különös párharcát.”⁵⁹³

⁵⁸⁹ BORI 1982: 80.

⁵⁹⁰ FÉJA 1939: 73.

⁵⁹¹ BORI 1982: 79.

⁵⁹² BÁRSONY 2009: 20.

⁵⁹³ LACZKÓ 1922: 1257.

A kortársak a *Tündérkert* összetettségéből kétségtelenül az élő alakokkal való összevetésre figyeltek leginkább, és Móricz ezt az olvasatot nem utasította el. Kosztolányi egyébként, másképp ugyan, de szintén félrevezette a nyilatkozataival a *Nero, a véres költő* olvasóit és értelmezőit, amikor regénye jelenhez kötöttségét hangsúlyozta, és többször kiemelte, mennyire nem használt forrásokat: „Néró-regényem, *A véres költő*, bizonyára ifjúkori benyomásaimra vezethető vissza, egy kávéházat láttam, ahol egymás hegyén-hátán nyüzsögtek a süldő költők, írók és vérszomjas műkedvelők. Semmi köze ennek a latin történelemhez. Ezt csak később kezdtem tanulmányozni, miután befejeztem.”⁵⁹⁴ A *Nero, a véres költő* Takács László klasszika-filológus által elkészített kritikai kiadása világosan megmutatja, hogy Kosztolányi egyértelműen ismerte és használta a Nero koráról szóló ókori történeti műveket, de olvasta Sienkiewicz *Quo vadis?* című regényét is, a forrásoktól való eltérései pedig tudatosak voltak. Mégis a saját korához igyekezett kapcsolni a regényét, ahogy Móricz sem tiltakozott az ellen, hogy a *Tündérkert* folytatásait a korabeli olvasók megfajított rejtvenyként olvasták, és élő szereplőket láttak a regényalakok mögött. Még ha kettejük magatartásának magyarázata nem is lehet egészen azonos, a kortársak érdeklődését kétségtelenül jobban felkelthette, ha azt hitték, hogy a saját korukról olvasnak – az már más kérdés, hogy a későbbi értelmezők is gyakran beleestek a „kulcsregényként” olvasás csapdájába, ahogy a Báthory-Ady párhuzam, úgy Neronak és Szabó Dezsőnek az összekapcsolása is továbbhagyományozódott nemzedékről nemzedékre.

De a *Tündérkert* és a Kosztolányi-regény más okokból is olvasható együtt. A két regény alkotási folyamatainak egyidejűsége miatt egymásra hatásáról nem beszélhetünk – mivel viszont Móricz a harmincas években újraolvasta saját regényét, fel lehet tenni a kérdést, vajon később felfedezte-e a Báthory-Nero párhuzamot. Bánatomra, úgy tűnik, nem – holott, naplója tanúsága szerint, épp a Kosztolányi halála körüli napokban Arthur Weigall *Nero* című könyvét olvasta, és azon töprengett, hogy Kosztolányi a művész temperamentumot jobban megfogta, mint ez a könyv. Majd rögtön ezután az *Erdély* rossz fogási mutatóiról írt, a *Tündérkert* és a Kosztolányi-regényt mégsem kapcsolta össze – pedig a két mű

sorsa egyszer már összefonódott, 1923. március 19-én, a Magyar Tudományos Akadémián.

Ekkor olvasta fel Szinnyei Ferenc a kétezer koronával járó Péczely-jutalomról szóló jelentést. Az eredmény sejthető a Bécsi Magyar Újság névtelen újságírójának az eseményről hírt adó, szarkasztikus tudósításának címéből is: *A véres költő legázolta a tündérkertet. Kosztolányi Dezső erkölcsös, Móricz Zsigmond – pardon! – erkölcstelen.* Az indoklás szerint „Már a mű manapság ritka nagy terjedelme (445 sűrű nyomású oldal) is azt mutatja, hogy az író nagy történelmi anyagot hordott össze s komoly becsvággyal látott munkájához. Báthoryt eleinte sikerül érdekessé tennie: a szeretkező és borgőzös fejű zsarnokot, az ő regényében nagy és rendkívüli tettekre vágyó szomjúság és lázas energia fűti. Az erkölcsi tartalom és valódi lelki nagyság azonban hiányzik belőle s vele együtt a regény is csúszik lefelé érdeklődésünk lejtőjén az unalom síksága felé. A sok történelmi esemény a regény második felében mind súlyosabb teher lesz, az író nem tud alakító művészettel uralkodni anyagán s kompozíciója kuszává és nehézkesé válik. Korrajzában igen sok a megjelenítő, meglevenítő erő és hangulatosság, bár életszemlélete, mint más munkáiban is, egyoldalúan sötét és túlzott s ez sok fölösleges tartalmi meg stilusbeli izléstelenségre csábítja. Mindenesetre legértékesebb munkái közé tartozik.”⁵⁹⁵ Ezzel szemben az akkor még csak *A véres költő* címet viselő regény a bizottság szerint „mindvégig izlése és irodalmilag értékes munka. Az író Nerot választotta hősül nem azért, hogy Suetonius kínálkozó adatait pornográfiává színezzék a közönségnek erre éhes bizonyos rétege számára, mint nem egy modern író társa tette volna, hanem azért, mert Nero mint lélekta- ni probléma érdekelte.” A Bécsi Magyar Újság nem vette komolyan a regényről alkotott esztétikai ítéletet, a döntés mögött kizárólag politikai okokat látott: Móricz Tanácsköztársaság alatti döntéseit és az általuk csak Kosztolányi-Kameleon Dezsőnek nevezett pályatársnak a Pardon-rovatbeli szereplését. És a döntéshozók elárgottságában találta meg a lap annak okát, hogy nem az erőt, hanem az izléstelenséget látták meg a Móricz-regényben. Ilyen mondatokat olvashatunk az igen szórakoztató stílusban megírt tudósításban: „Mekkora ez a Péczeli-díj, amely jogot ad kriptákból kísértetjárva

⁵⁹⁴ Idézi Takács László, ld.: KOSZTOLÁNYI 2011: 893.

⁵⁹⁵ Akadémiai Értesítő, 1923. szept.-dec. 187.

gyülekezetre sereglő aggastyánoknak, hogy az élőkről ítélkezve lefröcsköljék foghíjas szájukkal a Legéleterősebbet?”, vagy: „Elérkezett a nagy nap. Reggel kikészítik a ferencjózsefeket, délben kikefélélik a szakállakat és két óratájt sietős léptekkel elindulnak az öregek. Már öt órakor kezdődik az ülés. // Az Akadémia előcsarnoka harsányan kong a lázas érdeklődők távollététől. Csak a portás szunyókál a fülkéjében. A széles lépcsővel szemközt egy régimódi óra áll. Áll. Az elsőemeleti ülésterem ablakán a budai hegyek mögül berózsaszínlik a nap. Alkonyodik. A teremben felgyújtják a lámpákat. És ruganyos fiatalssággal betipegnek az aggastyánok.”⁵⁹⁶

A Bécsi Magyar Újság nem azért gúnyolódott a *Neron*, mert esztétikai minőségében sokkal gyengébbnek látta volna a *Tündérkert*-nél – ma sem tudnám azt mondani, hogy az egyik regény értékesebb vagy „korszerűbb” lenne a másiknál. Ráadásul, ha a döntéshozókat politikai szempontok motiválhatták, akkor az emigráció névtelen újságíróját is. Azt viszont jól érzékelték a Bécsi Magyar Újságnál, hogy ez a két regény kiemelkedik a mezőnyből – a többiek csaknem teljesen eltűntek a köztudatból. A díjért a következő művek indultak még: Farkasfalvi Mauks Elemér *Estei Beatrice*, Hajnik Miklós *Az üldözöttek*, Kárpáti Aurél *Aquamanile*, Kosáryné Réz Lola *Ulrik inas*, Komáromi János *Esze Tamás, a mezitlábasok ezredese*, Berde Mária *Romuald és Andriána*, Ferenczi Sári *Estétől hajnalig* és Herczeg Ferencről *A fogyó hold*. A bizottság leginkább azt fájlalta, hogy ez utóbbi regény íróját nem díjazhatta ismét: „nyugodt lélekkel ajánlhatnánk a jutalomra, ha szerzőjét már három ízben ki nem tüntette volna vele az Akadémia.” Az világosan kiolvasható az indoklásból, hogy Móricznak nem szerették volna adni a díjat, és, mivel Herczegnek sem adhették, így esett a választásuk Kosztolányira.

Semmi nyomát nem találtam annak, hogy Móricz ezen a döntésein háborgott volna. A két regény egykori szembeállítására így nem

több érdekességnél, hiszen a két író kapcsolatára sem volt hatással. A két főhős közt viszont kétségtelenül számos párhuzam felfedezhető. Ilyen Nero és Báthory szörnyeteggé válása, vagy az, ahogy a szeretett nő(ke)t elveszítve a fiú-szerellemmel is kísérleteznek: Szilassy Pál hasonló szerepet játszik Báthory mellett, mint a Nero által pótléknak tekintett Sporus. A két hős sorsa aztán a végleges elmagányosodás: Nerot a dadája siratja el, Báthoryt utolsó útjára „régí hívei közül csupán a kutyája kíséri”. A Báthory haláláról szóló részletnek egyébként különös jelentőséget ad, hogy korábban Báthory töprengéseiben már Magyarország is „ebek országává”, „marakodó ebek tartományává” változott, ahol, s ezzel meg is előlegeződnének a halál utáni történetek, Báthory a teljes magányt éli meg: „Itt nincs ország: itt csak én vagyok...”

A regényalakok közt, természetesen, rengeteg különbség is van, legfontosabb közülük talán az, hogy Nero *művész*, még ha rossz vagy dilettáns is, míg Báthory az országalakításban viselkedik olyan „költőként”, aki nem számol a szavak tetté fordításának nehézségeivel, a „percek különös elragadtatottságában” hisz. Rhédey Ferenc leírásakor, az ő szépsége kapcsán olvashatjuk ezt: „Báthory Gábor is szép volt, de annak a szépsége egészen más fajta volt. Abban valami poéta ragyogás jelentkezett, olyan volt, mint a felszálló madár, aki soha megülni egy ágon nem bírt.”⁵⁹⁷ Báthorynak, ahogy Bethlen felesége mondja, a „lelkiben nincs más, csak ő saját maga”, és sokszor, leginkább álmaiban és vízióiban, szimbólumokban fogalmaz, például itt: „egyik papucsom Moldva, a másik Oláhország, úgy emelem fejszémet Lengyelre. Lovam Erdély, csatlósom Magyarország, lakajom a bécsi császár: birodalmam közepe a hét vár s környöskörül a lapos föld tengerekig, Dunáig... Azután a sárkány fejére, rá Konstantinápolyra, ott töröm bárdommal, s a teteme magától megdöglik...”⁵⁹⁸ Nem véletlen ennek a részletnek a szimbolikussága. Ahogy Bori Imre felfedezte, valójában népdal-átíratot kapunk itt Báthorytól, hiszen ezekkel a sorokkal Móricz „finom analógiával a Magyar Népköltési Gyűjteményből vagy a *Vadrózsákból* ismert négysoros népdalra utal, illetve Hermann Ottó közleményére gondol, aki *A magyar pásztorok nyelvkincse* című művében (Bp. 1914)

⁵⁹⁶ Az Akadémia Nyelv- és széptudományi osztályának Széptudományi alosztályához a következő rendes tagok tartoztak a döntés idején: Pasteiner Gyula, Badics Ferenc, Ferenczi Zoltán, Négyesy László, Csengery János, Császár Elemér, Voinovich Géza és Dézsi Lajos. Levelező tagok voltak: Gr. Zichy Agost, Szabolcska Mihály, Pekár Gyula, Divald Kornél, Ambrus Zoltán, Horváth Cyrill, Vízota Gyula, Szinnyi Ferenc, Pintér Jenő, Horváth János, Vargha Damján, Solymossy Sándor, Papp Ferenc, Zlinszky Aladár, Szász Károly és Thienemann Tivadar.

⁵⁹⁷ Erdély 452.

⁵⁹⁸ Erdély 119.

közli a dalt, amelyben a rátartóság dicsekszik a szerelemi sikerrel. Ez a hosszabb változat így hangzik: »Én csikós bujtár vagyok; Paripám a papné, Nyergöm a rektorné, Pokrócom a kasznárné; Hevederem Julcsa, Kengyelvelem Marcsa, Kantárszáram Klára, Farmatringom Sára: Csókom utoljára!«⁵⁹⁹ Persze, ez Móricz utalása, nem Báthoryé, mégis a hős művész-mivoltát erősíti meg ez a vízió is.

Báthoryban tehát nemcsak azért láthatjuk meg a költőt, mert Móricz maga sem tiltakozott a *Tündérkert* írásakor a még friss veszteséget és fájdalmat jelentő Adyval való párhuzam ellen: „Bethlen valóban idegen tüzeknél gyúlt ki: Báthory Gábornál, akinek én adtam meg a zseni tüzét, amit soha én előttem senki se fogott rá. Laczkó Géza hamar meglátta, első kritikájában megírta, hogy itt egy Ady-Móricz alluzió jelenik meg. Ez így van. Én magamat sohasem tartottam Ady jelentőségűnek. Hiányzik belőlem a vátes, ami Adyban meg volt.”⁶⁰⁰ Nem modellként kell felfognunk Adyt, Móricz egyébként is úgy hívta segítségül az emberi tapasztalatait regényírás közben, hogy típusokban gondolkodott (és a zseni számára egyértelműen Ady volt) – amikor 1935. május 28-án elolvasta Macaulay esszéjét Baconról, azt jegyezte fel, hogy „Bacon nálam az Ady és Báthory Gábor típusa.”⁶⁰¹ Nagy Péter felvetését, miszerint „Báthory céljaiban, törekvéseiben és útjában az ellenforradalom úri politikusaianak egy hatalmas, – vonzó vonásaiban és bűneiben egyaránt óriás előképét teremtette meg Móricz”⁶⁰² egy korszak irodalomtudományának különös működését jelző tréfaként tudom felfogni ma már.

Báthory tehát nemcsak azért lett a *Tündérkert*-ben egyszerre vonzó és taszító figura, mert ezt diktálták a Móricz által végigolvasott források, amelyek a hagyományos ellentmondásos Báthory-képet mutatták: „Báthory Gábor személye megosztotta a közvéleményt, egyesek Erdély hőroszát, mások éppen megrontóját, zsarnokát látták benne, ez a kettősség végigkísérte őt már életében is, majd a róla való emlékezést is több évszázadon át, s ez alól az újkori történetírás sem kivétel.”⁶⁰³ Hanem azért is, mert Bethlennek a Báthory halá-

lakor elmondott szavai (amelyek kapcsán Szegedy-Maszáék arról ír, hogy őszinteségük megkérdőjelezhető, illetve a „dicsérve szidás” retorikai alakzataként is felfoghatók⁶⁰⁴) mögé odaképzeltük Móricz zokogását Ady halálakor, majd a temetésén: „Báthory Gábor nagy lélek volt: a legkülönb, akit valaha ifjában remélhettünk: igazi tündérkirályfi, de a tündérek nem e világra valók...”⁶⁰⁵ Báthory a regényben sokszor mesehősként mutatkozik meg, akinek minden képessége megvan a hétfejű sárkány legyőzésére – olyan mesehős azonban, aki nem maradhat változatlanul szép és egyformán fiatal, önpusztítása miatt teste is pusztulni kezd,⁶⁰⁶ és aki képtelen arra, hogy a „boldogan éltek, míg meg nem haltak” formula jegyében egyetlen asszony mellett, a mesék lezárulta utáni időtlenségben éljen, hiszen tűz ég benne, és folyton szaladnia kell: „Mi neki a fejedelemség, ha csak egyszer is, valahol megáll... Rohanni, rohanni... száguldani mint az örült paripán az éjszakában.”⁶⁰⁷ A Báthory tetteitől sokszor szenvedő, majd őt elcsúszó Bethlen fájdalomla mögött az a bánat is ott van, amelyet a saját korlátai miatt érez a hős. Márkus Béla szerint akár úgy is közelíthetünk, hogy nem Bethlen hozta elő a Báthory-kérdést Móricz számára, hanem ő bújt ki Ady háta mögül, hiszen Báthory Gábor „a szabadság kiélésének mámorával is lenyűgözhetette az óvatos és »szögletes fejű« Bethlent-Móriczot. Ha tehát a *Tündérkert* alakkettősére nem egyforma erősségű fény esik, akkor az úgy is felfogható, hogy Móricz szemérmesen a háttérben hagyta, homályba borította magát. Az persze nem szerepelt az eredeti regénytervében, hogy ő is bír művének hőse lenni, csak később kényszerítette, forogta ki az idő.”⁶⁰⁸

Egy mai olvasatban nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítani az Ady-Báthory-párhuzamnak. De elfelejteni sem érdemes, a kortársak mennyire másképp olvasták a *Tündérkert*-et, mint a mai olvasók – Móricz nem volt lelkes az effajta olvasattól, bár eltűrte, hiszen a regény iránti érdeklődést ez csak fokozta: „Jöttek a »felismerők«,

⁵⁹⁹ BORI 1982: 84–85.

⁶⁰⁰ MÓRICZ Virág 2002: 439.

⁶⁰¹ MÓRICZ Virág 1981a: 457.

⁶⁰² NAGY Péter 1954: 431.

⁶⁰³ BITSKEY 2009: 36.

⁶⁰⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1987: 94.

⁶⁰⁵ *Erdély* 321.

⁶⁰⁶ „A fejedelem az utolsó hónapokban sokat változott. Arca puffadt lett és valami daganat volt az egyik orcáján, bizonyosan foga miatt. Szeme is nedves volt és borszag ömlött belőle.” *Erdély* 229.

⁶⁰⁷ *Erdély* 222.

⁶⁰⁸ MÁRKUS 2005: 144.

akik sorra megállapították, melyik történelmi alakot kiről mintázza. Azt csak az egészen tájékozatlan nem látta, hogy Báthory Gábor Ady, Bethlen Gábor pedig: ő maga. De a mellékalakok is, férfiak és nők, mindenkiről ki lehet találni, ki a modellje. Nem mint a festőé, szobrászé, de mégis hasonlít, s kellemes játék Budapest irodalmi körében azzal mulatni, ki mikor s hogy lép be a tündérkertbe. // Ezeket a célzásokat és hecceléseket nemigen lehetett a jelenlétében pengetni. Csodálkozó arccal nevetett, mintha ő volna a legjobban meglepve a váratlan hasonlóságtól.”⁶⁰⁹ De időnként maga is beismert egyes párhuzamokat, például Csinszka kapcsán: „talán az egyetlen alak Török Katalin, akinek alakján egy szemernyit sem változtattam. Ő tudta: mondta is. Török Kata, az én vagyok, he?... zsvány... elloptál. Nem vagyok a tiéd: de imádlak, csak téged imádtalak mindig, azt a nagy medve fejedet s a nyakamba ugrott és összecsókolts és gügyögött.”⁶¹⁰

A nap és az árnyékai

Ahogy a Csinszka-Török Kata párhuzam is mutatja, a húszas évek művészvilágának ismert szereplői csak egyes külső vagy belső vonásaikat kölcsönözték a történelmi alakoknak: modellként nem lehet felfogni őket, annál sokkal áttételesebb a kapcsolat a történeti forrásokban megtalálható alakok, Móricz jelenének élő szereplői, valamint a regényhősök között. Ha úgy olvassuk az *Erdély*-trilógiát mint megkésett önigazolást (hiszen Holics Janka férje kezdte, majd a Simonyi Máriaától elhidegülő Móricz fejezte be), amely azt bizonygatná az olvasók számára, hogy Jankával (Károlyi Zsuzsannával) nem lehetett együttélni, különös eredményre jutunk. Bethlen Gábor ugyanis nem tud szabadulni attól a testi vonzástól, amelyet Báthory Anna gyakorol rá, attól a pillanattól kezdve, hogy először, még Ecseden találkoztak – de mindig azzal magyarázza meg ön maga számára, hogy megcsalta Károlyi Zsuzsannát és nem tudott a kísértésnek, vagyis Annának ellenállni, hogy elvesztette a gyermekeit. Utódra vágyott Bethlen, felesége viszont nem tudott már gyereket szülni, így abban bízott, Báthory Annától születhet még gyermeke. Ezt a „mentegetőzést”, amely a már Holics Janka halála után írt

⁶⁰⁹ MÓRICZ Virág 2002: 230.

⁶¹⁰ Móriczot idézi: ROCKENBAUER 2009: 86.

A nagy fejedelemben és *A nap árnyékában* kerül elő többször is, biztosan nem tudta a korabeli olvasó Móricz személyes döntéseinek magyarázataként elfogadni, hiszen az írónak voltak gyermekei az első feleségétől, az asszony megcsalására ez semmiképp sem lehetett magyarázat. (Természetesen a regényben is sokszor lelepleződik, hogy Bethlen önmagát is becsapja, amikor a Báthory Anna iránti vonzalmát kizárólag az utódnemzéssel magyarázza meg – leginkább a testi vágyai hajtják a lányhoz: „Anna felállt s megrázogatta magát, megigazította haját s ahogy felemelte ruháját, annak bő ujjja szélesen hullott le a vállairól s a férfi belátott a hóna alá s csodálkozva nézte, milyen dús és buja. Felesége vértelen teste s boholyonlkülsége volt eszében s az egész vár és egész Erdély s egész világ forgott vele.”⁶¹¹)

Nemcsak azért érdekes az író személyes életének és Bethlennek mint regényhősnek az összevetése, mert a korabeli olvasók feltehetőleg így is olvasták a trilógiát, de amiatt is, mert Móricz mintha saját felelősségével is szembenézett volna *A nap árnyéka*, és így az egész trilógia zárlatában. A két, általában egyszerű szembenállásban elgondolt nő (a „jó asszony” és a „szép asszony”) Bethlenhez való viszonyában azonossá válik itt egymással, ugyanannak a sorsnak két időben eltérő változatát mutatva meg. Előbb Báthory Anna szájából hangzik el az a mondat, hogy „A férfiak mindenért a nőt teszik felelőssé” – ekkor Bethlen azonnal azt gondolja, hogy ez olyan volt, mintha Károlyi Zsuzsanna mondta volna. Nem sokkal később a fejedelem a feleségével keveredik vitába, amikor is az asszony a következőt mondja neki:

„– Mindegy... ha az asszony rossz, azért... ha jó... akkor meg azért... Mindenért az asszony a felelős, ha a férfi szíve elfordult tőle...”⁶¹²

⁶¹¹ *Erdély* 502. A szörletenség-mánia korában az sem érdektelen, hogy más Móricz-regényben is a borotvált hónalj a riasztó, művi, természetellenes, és a buja szőr csigázza fel a vágyat: „Felemelte a kezét, s rátette balról maga mellett az Ágnes mezítelen kézfejére. Vaskos kis kezét otthagytá, s gyúrni és gyömöszölni kezdte agyaghoz szokott ujjával a húst. Lassan feljebb csúszttatta az ujjait, egyre feljebb, fel egész a hónaljig, s vére a fejébe omlott. Akkor megállott, mintha ismét rémület ütött volna belé. Mintha kígyót érintett volna. Valami félelmes idegen dolgot: az asszony hónalja sima volt, mint egy arc, semmi szőr. Kiborotválva.” *Míg új a szerelem* 488.

⁶¹² *Erdély* 891.

Móricz személyes életét és döntéseit nézve azért fontos, amit a két regényhősnő Bethlennek mond, mert így az *Erdély*, ha a férfi-nő kapcsolatra figyelve olvassuk, ugyanúgy önleplező mű, mint *A nap árnyékával* csaknem azonos időben íródó *Még új a szerelem*. A trilógiát értelmezve pedig arra kell odafigyelni, ahogyan felépül, majd lebomlik a két asszony szembenállása, egészen odáig, hogy végül már Károlyi Zsuzsannát nevezi Bethlen *boszorkánynak*, holott ez korábban Báthory Anna titulusa volt a regényben. (Még korábban pedig a Báthoryt különféle bűbajos praktikákkal magukhoz láncoló nőké, például Imreffynée vagy Török Katáé.) Zsuzsanna magát a „nap árnyékának” nevezi, Bethlen őt kísértetnek, erre az asszony azt válaszolja: „Lelkedben van a kísértet.”

Az *Erdély*-trilógia egésze nemcsak a feleség és a szerető közti ellentétet bontja le, de azt az oppozíciót is, amelynek egyik pólusára a *Tündérkert*ben még Báthory, a másikra pedig Bethlen került. Csak a trilógia első darabjára érvényes az, amit az egészről a *Tündérkert*et kiemelő Bori Imre állít: „A főhősnek Bethlen Gábor az oppozíciója a regényben. A szüntelenül változó, szertelen és álmodozó fejedelem ellenében a szilárdság, a kiegyensúlyozottság, a változatlanlanság.”⁶¹³ A másik két regényben éppen azt figyelhetjük meg, hogy a korábban kikezdhetetlen, önmagát gyötrő, tisztességes Bethlen egyre inkább közeledik Báthory Gáborhoz: nemcsak a két asszony, de Báthory maga is felfogható a „nap árnyékaként”. Závada *Bethlen* című darabjának Hargitai Iván rendezte változatában az a színpadi megoldás, hogy a Báthoryt játszó Derzsi János mindvégig a színen van, pontosan jelzi, hogy Bethlen nem tud megszabadulni Báthorytól: a regényben pedig időről időre figyelmeztetik rá az olvasót, hogy az előző fejedelem még mindig temetetlenül fekszik. *A nagy fejedelem*ben olvasható az a baráti beszélgetés, amelyben Bethlen a temetetlen halott kapcsán először a halála előtt végtelenül magányos Báthoryról, majd saját magányáról kezd beszélni:

„– Báthory Gábor Bátorban fekszik mint halott, eltemetetlenül. Soká hallgattak. Akkor ő újra szólott.
– Majd elmondom neked, mindent elmondok.

⁶¹³ BORI 1982: 107.

Ittak egy kortyot.

– Ábel, Ábel, nagyon magános ember vagyok.”⁶¹⁴

De jelentésszerű az is, hogy *A nagy fejedelem* végén Báthory Gábor nótáját kezdi énekelni Bethlen, a *Szól a kakas már*-t. Van egy különös jelenet is, ugyanebben a regényben, amelynek egyféle értelmet adni hiba lenne. Bethlen megérkezik Gyulaffy (vagy Gyulafi – az 1935-ös kötetben mindkét névváltozat szerepel) Sámuelékhez, akik nagy örömmel, a megtiszteltetéstől meghatva fogadják a nagyságos urat. Bethlen viszont azt kezdi el kérni, majd követelni, hogy hozzák elébe a lányukat – a kérés furcsaságára, arra, hogy a háziak megrémülhettek, leginkább abból lehet következtetni, hogy tréfával ütik el előbb, majd egy „mocskos konyhalánnyal” próbálják a fejedelmet meglepetésszerűen. Aki viszont nem tágit, így mégis odahívják a lányt:

„A lány fiatal, jól felsurjadt lányka volt, olyan frissen dagadt teremés, mint egy hasadt cipő, az anyja lehetett ilyen ebben a korban.

– No, gyere ide galambom, – mondta a fejedelem, igen kedves, biztató és gyöngéd hangon s megfogta a kislány kezét és odavonta az ölébe. Térdére ültette, megsimogatta az arcát s megcsókolgatta atyai csókokkal. Nem is eresztette le, ott tartotta s úgy gügyögött, mint egy kis galambot.

Olyan jól esett megérintgetni a fiatal testet, az ártatlanságot. Szinte megújult és amint karjaival megszorította, úgy érezte, mintha ez a gyermeklány volna a jövőendő Erdély.”⁶¹⁵

Persze, lehet azt mondani, hogy mind Bethlen érdeklődése, mind a csókja és ölelése atyai, a szűzlány képében megjelenő „ártatlan Erdély” pedig erős ellenpontot képezhet Báthorynak még a *Tündérkert*ben tett kijelentésével: „Erdély egy nagy szekér, tele kanpajtásokkal, s lotyókkal s rimákkal...” De értelmezhetjük ezt a jelenetet úgy is, hogy Bethlen itt már csaknem olyan, mint az ártatlan és szűzies Évuskához tiszta érzelmekkel vonzódó, mégis testi közelségére vágyó Báthory. Ahogy olyan jelenetet is találunk, amelyben hirtelen olyan módon látjuk meg Bethlen külsejét, hogy Báthory meg-

⁶¹⁴ *Erdély* 528.

⁶¹⁵ *Erdély* 665.

csúnyulásának folyamata idéződik fel bennünk. Különösen azért érdekes ez a részlet, mert nemcsak azt mutatja meg, hogy Károlyi Zsuzsanna sem mindvégig és kizárólag a megcsalástól rettegő, férjéért rajongó asszony – úgy mered rá Bethlen füleire, miként Anna Karenina, miután beleszeretett Vronszkijba, és megpillantotta férjét a vasútállomáson:

„Zsuzsanna odanézett rá, de a rossz világítás mellett most csak óriási nagy füleit látta... Ha, ezekkel a fülekkel nem csoda, ha mindent meghall s mindenre fülel, – gondolta magában s mikor az ura elment, még mindig csak a füleire gondolt: mi az ördögöt tudott ezen a fülesen kapni... Már lánykorában is észrevette egyszer s azt gondolta, isten ments...”⁶¹⁶

A három regény együttolvasása kétségtelenül izgalmasabb alaknak mutatja Bethlen Gábort, mint amilyenek az első regényben mutatkozott. A Bethlen és Báthory alakjának szembenállásában is megmutatható különbség a lineárisan előrehaladó történelmi idő és az ismétlődéssel, körköröséggel jellemezhető mitikus idő között a trilógia végére megkérdőjeleződik. Hiszen *A nap árnyéka* azal zárul, hogy a korábban mindenkit leigázni kívánó Báthoryval szembehelyezkedő, békepárti Bethlen háborúra határozza el magát, és ennek a döntésének örül mindenki – de a szöveg az elhatározás jogosságát erősen megkérdőjelezi, hiszen ezt olvassuk: „zúg az ének. Énekében menydörgi ki, amire csak vágyik a félelmes emberszív, mikor elindul, hogy elpusztítsa embertársát, aki fertelmes, mert más énekekben dicséri ugyanazt az istent: méltók a halálra.”⁶¹⁷ A harmincas évek közepén a háború emlegetése kétségtelenül mást mondott a korabeli olvasónak, mint a húszas évek elején, amikor a *Tündérkert* íródott. Az *Erdély*-trilógia írása szinte a pálya felét átfogja Móricz esetében – a végén már a háború fenyegető közelségét olvashatták ki belőle a kortársak, úgy, hogy visszatért itt a *Légy jó mindhalálig*ből már ismert, Magyarországot kenyérhez hasonlító kép is:

„Nézd csak ezt a szép búzakenyér formájú országot: ma már a belét majdcsak mind kiette a győzhetetlen szultán s körül a karéja, fele a csá-

szaré, fele a mienk... Őfelségének, a királynak, csak ez a hegyes felvidék maradt s nekünk a hegyes Erdély... Most az a kérdés, hogy lehetne viszszeresíteni a szép bélit...”⁶¹⁸

De *A nagy fejedelemben* azt a fordulatot is megtaláljuk, amely Móricz Budapest-regényeihez vezet el. Bethlenben él az a „bolond szív”, amely újságcikkekben korábban a fővároshoz, és épp a Trianon utáni fővároshoz kapcsolódott: „Hiszen ismeri urát, emberét. Tudja, hogy az arra lett, arra van, hogy egy beteg ország bolond szívét hordja magában, de minek az.”⁶¹⁹

⁶¹⁶ *Erdély* 549.

⁶¹⁷ *Erdély* 903.

⁶¹⁸ *Erdély* 724–725.

⁶¹⁹ *Erdély* 354.

Beteg ország bolond szíve

„Harmincöt éve lakom Pesten”, írta Móricz a *Budai körkert* című, a Pesti Naplóban 1935. május 4-én megjelent írásában. (Majd folytatta: és „harmincöt éve vágyom Budára.”) Ha kiszámoljuk, mennyit élt az író Budapesten és mennyit vidéken, arra jutunk, hogy élete 63 évéből mindössze 26-ot (az első 21-et és az utolsó ötöt) köthetjük egyértelműen különböző falvakhoz és kisvárosokhoz – több időt töltött el tehát budapesti, mint vidéki lakosként.⁶²⁰ Mégsem nagy kockázat azt kijelenteni, nem sokaknak jut eszébe Móriczról az, hogy Budapest írója (is) lenne. Még Budapesten játszódó regényeket is kevesen tudnak tőle felsorolni, holott *A fecskék fészket raknak*, *a Házasságtörés*, a *Jobb mint otthon* ugyanúgy Budapesten, könnyen azonosítható helyszíneken játszódik, mint az *Ágytakaró* vagy a *Rab oroszlán*. Ezen túl újságcikkek, riportok sorozatában választotta témául a fővárost, annak egyes kerületeit, a benne élő gyermekek világát, a kávéházakat vagy a kiskocsmákat – ezekből az írásokból adott ki 2010-ben válogatást Móricz építész-mérnök-unokája, Kolos Réka, aki az előszó tanúsága szerint maga is meglepve tapasztalta, hogy „a szépírás művésze milyen érzékeny hozzáértéssel figyeli környezetének, Budapestnek az alakulását, a város és a benne élő emberek történetét.”⁶²¹ Móricznak a fővároshoz való viszonya tehát nem kerülhető meg sem akkor, ha az életére, sem akkor, ha az életművére vagyunk kíváncsiak – ráadásul Budapest mint irodalmi helyszín, a fővároshoz való változó viszony regénybeli lenyomatai,

⁶²⁰ Igaz, budapesti lakosként ideje egy részét Leányfalun töltötte: a Vasárnapi Újságban, 1917-ben (64. évfolyam, 44. szám, 704–705.) megjelent, *Magyar írók otthonukban* című írás alapján még azt is gondolhatnánk, hogy, miként ma mondanánk, akkor már „életvitelszerűen” a leányfalui házban tartózkodott: „A szép képek, melyeket Móricz Zsigmondról közlünk, mind Leányfaluban készültek, a hol az írónak szép kis háza, nagy kertje van s a hol az évnek nagyobb részét tölti, csak télire vonulva be a fővárosba, üllői-úti lakásába.” Valójában a Budapesten és Leányfalun tartózkodás arányai mindig változtak, 1917-ben a háború elől menekülve élt többet a fővároson kívül.

⁶²¹ KOLOS (szerk.) 2010: 5.

amelynek a magasztalástól a „bűnös város” elképzelésig, a haladástól a hanyatlásig számos árnyalata lehet, különösen izgalmas kérdéseket vet föl. Hiszen Budapest nem egyszerűen téma a XX. század elejének magyar irodalmában, sokkal több ennél, ahogy ezt Kóbor Tamás *Budapest* című regényét és Kaffka Margit *Állomásokját* vizsgálva megállapítja Horváth Györgyi: „a századelő gondolkodásában a nagyváros szorosan összekapcsolódott a modernség értelméről alkotott elképzelésekkel [...]; tropológiai megjelenítéseiben pedig igen karakterisztikusan elválnak a haladáselvű, »férrias« és a hanyatlástörténeti, »nőies« megjelenítési formák.”⁶²² Ha tehát Móricznak a fővárosról alkotott véleményére vagyunk kíváncsiak, illetve, ha a Budapesten játszódó regényeiből igyekszünk megérteni, miként vélekedett a nagyvárosnak a lakói életére, sorsára gyakorolt hatásáról, akkor a modernségről és az irodalmi Budapest-képről is gondolkodunk egyúttal.

Mielőtt arra térnék rá, mikortól és milyen módon került bele Budapest a Móricz-művekbe, érdemes megnézni, őt magát hova kell elhelyeznünk a főváros térképén, vagyis milyen kerületekben, utcákban élt fővárosi polgárként több mint három évtizedet. Móricz első budapesti lakását, pontosabban egy lakás egyetlen szobáját még 1900-ben bérelte ki, jogászhallgatóként: egy évig lakott a Nádor utca 15-ben. Az író szülei és testvérei, mikor Sárospatakról a fővárosba költöztek, a centrumtól igen távol, Kispesten éltek. Házasemberként aztán Móricz Zsigmond ferencvárosi lakos lett: első közös otthonuk Holics Jankával az Üllői út 91-es számú házban volt, majd 1911-ben átköltöztek az Üllői út 95-be, itt következett be az asszony öngyilkossága is, 1925-ben. 1926-ban Móricz második feleségének elegáns, ötszobás lakásába költözött, a Fővám tér 2-3. számú házba, ahol tíz éven át élt. Többé-kevésbé budai lakossá pedig azután vált (nem sokkal azt követően, hogy újságcikkben írta meg 35 éve tartó Budára vándorlását), hogy Simonyi Máriával a szétválás mellett döntöttek, vagyis 1936-tól. Ezt követően élt egy ideig a Bartók Béla út 50-es számú házban, utolsó budapesti lakása pedig a Margit körút 39-ben volt, de ekkor már csak vendég volt a fővárosban (ezt az utolsó lakást valójában a lánya, Virág bérelte), hiszen az utolsó években a korábban nyaralóként használt leányfalusi ház lett az otthona.

⁶²² HORVÁTH Györgyi 2009: 164.

S hogy lehet-e valamilyen személyes vagy irodalmi élményhez ezekkel évszámhoz kötni azt, amikor Móricz íróként is hajlandó lett Budapesthez fordulni? Írhatott volna a fővárosról már a századfordulón is, a Budapest-regényekkel (Molnár Ferenc 1900-as *Az éhes városával* vagy Kóbor Tamás 1901-es *Budapestjével*) párbeszédbe lépve, kapcsolódhatott volna a Budapestet már a tízes években mitizáló Krúdyhoz: Móriczot azonban csak 1920 után kezdte el a főváros érdekelni, amikor Budapest egy „beteg ország bolond szíve” lett, ahogy egyik írása címében határozta meg. Nem a múltbeli, elvesztett Budapest vált számára irodalmi tárgygyá, hanem a jelenbeli elszegényedett, gondoktól sújtott, mégis szép főváros, a „magyar küszködés városa”. Ekkor támadt érdeklődését a Magyarország című lap 1923. december 3-i számában a következőképpen jelentette be: „Meg fogom rajzolni a mai Budapest képét. Mozaik lesz ez az írás és a következő cikkeim. Az élet valóságos hangjait fogja az olvasó bennük megtalálni: ahogy a Sors kalapácsa cseng a köveken, az emberi életeken.”⁶²³ Ezt a riportsorozatot megelőzte azonban a *Házasságtörés* című, először ugyancsak a Magyarország című lapban, folytatásokban megjelent kisregény, amelynek főhőse, egy minisztériumi hivatalnok, kispesti lakásából jár be naponta a minisztériumba dolgozni, pesti is tehát, meg nem is: „Ez is nevetséges dolog, itt lakni, a ronda Kispesten, két teljes óra a hivataltól, most két óra oda, két óra vissza: négy órát azzal tölt el az életéből mindennap, hogy bejusson a munkahelyére, ahol hat órát kell töltenie, tehát fizetése háromnegyed részének megfelelő időt ingyen tölt el...”⁶²⁴ Már ebben a regényben is a perifériák hőseit emelte be a műveibe, azokat, akikről, úgy vélte, addig megfeledkezett az irodalom. Móricz Budapest-képe ugyanis válaszként is felfogható a századforduló Budapest-regényeire,⁶²⁵

⁶²³ KOLOS (szerk.) 2010: 9.

⁶²⁴ *Házasságtörés* 144.

⁶²⁵ Móricz az *Átszálltam a Nyugatinál* (*Budapest világvárosi fejlődése*) című írásában is kitért arra, hogy a Budapest-regények főváros-képét nem érzi hitelesnek: „Budapest a nyolcvanas években kapott világvárosi képet. A lakosság hirtelen hétszázezerre emelkedett, ma felül van a millió. De igazi világvárosnak még ma sem lehet nevezni. Nem lehet, bár a szép-irodalom már rég kinevezte annak. A Budapestről szóló regények úgy mutatják be ezt a várost, mintha Bécs lenne, vagy Berlin-Westend, vagy Párizs, vagy London, vagy New York. Ezzel szemben személyes tanul-

azoknak az íróknak a műveire, akik közül a *Budapest költői* című cikkében Heltai Jenőt, Kóbor Tamást és Molnár Ferencet említette név szerint, s akik, szerinte, a város mélységeit nem tudták megmutatni: „Ez azonban Budapestnek, a milliós városnak csak egy rétege. A tengernek a színe, a hulláma, a tajtékja. De hol van a mély tömeg? Hol van maga a város? Hol a millió?”⁶²⁶

A *Házasságtörés* főhőse a hivatal miatt megy be a városba: a kisregény cselekménye azon a napon (és éjszakán) játszódik, amikor Boldvay Isti, miután összeveszett a feleségével, egy barátja társaságában felkeres egy pesti kocsmát, majd felszed egy nőt az utcán és szobára megy vele. Hogy pontosan mi történik a szállodában, nehéz lenne megmondani, hiszen csak csókról és ölelésről olvashatunk, viszont, mikor a lány kitárja a karját, „Isti beleharapott a nyakába, és soká mohón csókolt, s egy pillanat alatt kész volt, kielégült. Aztán újra, mohón, vad dühvel, gyorsan.”⁶²⁷ Mivel a Móricz-regényekben a csók gyakran a szexuális aktus eufemisztikus helyettesítője, illetve általában az aktus eleje és vége jelöltetik meg, magáról az együttlétről nem olvashatunk részletesen, az olvasó bizonytalanságban lehet, mi is történt. Nem egyértelmű, vajon ez a kisregény is a házasságtörés meg nem történtét emeli-e a középpontba, mint az *Ágytakaró* vagy a *Rab oroszlán*. De ennél is érdekesebb az, ami a szállodai jelenet után történik. Isti ugyanis hazatér, a bűnök városából annak a vidéki erkölcsöket őrző szélére, kispesti otthonába, undorodva önmagától: „Mikor ott térdelt, a felesége ágya előtt, úgy térdelt, mintha az isten oltára előtt térdelne.”⁶²⁸ A remekül megkomponált regény zárata azonban nem hagyja meg a *romlott város* sztereotípiát, hiszen a *Házasságtörés* Isti töprengéseivel zárul, azt is sugallva, hogy, akár történt házasságtörés, akár nem, a főhős újra kísérletet fog tenni rá: „Sajnálta, hogy oly hirtelen dühbe jött az éjjel... s erkölcsi fölháborodásában nem kérdezte meg a nevét s lakását...”⁶²⁹

mányaim alapján azt hiszem, hogy Budapest ma is még egy igen nagy kisváros. Ahogy Debrecen százezer lakosával nagy parasztfalu, Budapest abnormisan nagy kisváros.” KOLOS (szerk.) 2010: 84–85.

⁶²⁶ KOLOS (szerk.) 2010: 44.

⁶²⁷ *Házasságtörés* 183.

⁶²⁸ *Házasságtörés* 185.

⁶²⁹ *Házasságtörés* 198.

De a főhős életéhez és kispesti otthonához kötött „vidéki tisztaság” képzetét nemcsak a regény végén kezdi ki Móricz. Sokkal hamarabb megtudjuk például azt, hogy a szolid, kispesti életet élő Isti és felesége egy modern vívmánynak köszönhetően ismerkedtek meg: „érthetetlenül szégyellte, hogy nem zsúron vagy bálban ismerkedett meg Évivel, hanem az újságokban közzétett apróhirdetésen akadt rajta, mint a horgon.”⁶³⁰ Az éjjel Pesten kóborló, nőket nézegető, kicsit részeg Isti számára a hagyományosan a nagyvárosokhoz kötött egyedüllét-érzés nem nyomasztó, hanem kellemes és felszabadító: „Tetszett neki, hogy be van rúgva, és senki sem ismeri őt e közt a sok nép közt. Egyedül volt, magánosan, senki se látja, senki se tudja most, mit csinál, ő maga sem tudja.”⁶³¹ A Budapesttel kapcsolatos sztereotípiák közül (amelyek nagy részét épp a fővárost kívülről figyelők, vagyis a vidéken születettek terjesztették) itt az is lebomlik, hogy mennyire nehéz elviselni a nagyvárosban elkerülhetetlen idegenségerzést: „A 19-20. századi városokat antropológiai tekintetben meghatározza, hogy a benne élők társas kapcsolatait és mentalitását az idegenség érzése hatja át. »Idegenek idegenek között« – ez a nagyvárosi ember alapélménye saját világáról.”⁶³²

Móricz életművében tehát már a húszas évek elején megjelent Budapest a lakói életét alapjaiban meghatározó helyszíneként, a modernség árnyaltan megmutatott terrénumaként, ahol nem egyformán részesül mindenki az új idők vívmányaiból, s ahol férfiak és nők, öregek és gyerekek sokszínű világban (és nemcsak a belvárosban) élnek, keverve a vidéki és a nagyvárosi életformát. Már itt látszik tehát, hogy Móricz nem akarta Budapestet egységként láttatni, nem Budapest-mítoszt próbált teremteni⁶³³ (Debrecent például sokkal erőteljesebb mitizálja majd, például, a *Pillangóban*). Riportjai

⁶³⁰ *Házasságtörés* 150.

⁶³¹ *Házasságtörés* 177.

⁶³² GYÁNI 1995: 8.

⁶³³ Vö. a következővel: „Egy nyíregyházi ficsúr teremti meg az irodalmi Budapest mítoszt. Ő miatta olyan ez a város, amilyen, és ez csodálatos. Nekem Molnár derűje is szimpatikus, és, persze, még tucatnyi szerzőt lehet emlegetni, akiknek szilánkjai a fejemben vannak, de az egységes városmítoszt ő építi föl. Ez azért nagyon érdekes, mert azt látom, hogy a mai világvárost részleteiben érzékeli csak az, aki idevetődik. Garaczi szemében ez lehet egy város, az enyémben ezer apró.” GRECSÓ 2011: 115.

is változatos helyszíneken szerzett tapasztalatok alapján születtek, nemcsak a Ferencvárosba vagy Kispestre látogatott el, ahol családja vagy ő maga lakott, de kiutazott Angyalföldre, vagy írt a csepeli világkikötőről. Ha nem is programszerű, következetesen végigvitt vállalkozás volt Budapest effajta megmutatása, azért fontos mégis Móricz törekvése, mert a főváros társadalmi, építészeti egységességét sugallni régi hagyomány volt Magyarországon – ahogy ezt Gyáni Gábor egy fényképsorozat kapcsán kifejti: „Hiányzik tehát a 19. század végi Magyarországon az angol Charles Booth-hoz fogható város- és társadalomkritikus, aki arra kívánná ráirányítani a hatóságok és a közvélemény figyelmét, hogy a város kiáltó szociális nyomorban tengődik. Hogy mennyire más, ennek ellentmondó a közvélekedés, arra jó példa a város vizuális reprezentációja. Klösz György, a sikeres belvárosi fényképész – a főváros tanácsa megrendelésére – körbefényképezi az 1896 korabeli Budapestet. Különösen nagy gondot fordít a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcai műteremmel rendelkező Klösz a régi, részben még érintetlen belváros megörökítésére, a fő hangsúly persze az új, a modern épített környezet bemutatására esik. Ez a fénykép-dokumentáció – a megrendelő és fényképész együttes törekvéseinek megfelelően – a város szépségének, modernségének és vitalitásának a vizuális megjelenítésére (bizonyítására) szolgál; készítője mellőzi tehát a nagyváros szociális sokrétűségének és heterogén fizikai küllemének a képi rögzítését; lemondva ilyenformán a nyomasztó városi szegénység világának a dokumentálásáról.”⁶³⁴

Budapest: vidék

Móricz maga is megállapította, hogy hosszú ideig nem volt képes Budapestről írni. A fordulatot az hozta el, hogy felfedezte, nem kell feltétlenül a *főváros* – *vidék* ellentétben gondolkodnia, lehet regényhős a faluból, kisvárosból Pestre került ember is. Megrajzolhat olyan alakokat, akik a nagyvárosban mindig kívülről maradnak, hiszen kívülről tekintenek arra a Budapestre, amelynek valamilyen önmagában egységet alkotó, elkülönülő, kisvárosias részében élnek. A Magyarország című lap 1933. december 31. számában így írt erről a felismeréséről:

⁶³⁴ GYÁNI 2008: 63–64.

„Az ember természeténél fogva haláláig szülőföldjének varázsában él. Különösen az író nagyon nehezen változtatja meg azt az irányt, amit ifjúkorában tűzött ki maga elé. Példának itt vagyok én magam, aki húszéves koromban jöttem fel Budapestre, de azóta szakadatlanul a vidékkel érzem magam összeköttetésben, összes művem a magyar vidék valamely tájával s ennek a tájnak különböző rétegződésével van a legszorosabb összefüggésben. Már azt hittem sosem fogok tudni Budapestről írni, mikor éppen most egy éve, az előbb említett különös tapasztalatra jöttem rá, arra tudniillik, hogy Budapest: vidék...”⁶³⁵

Móricz így talált rá saját írói pozíciójára Budapesttel kapcsolatban: rájött, hogy megmutathatja a vidékiből pestivé vált hősöket (ilyen lesz Vágrándy is a *Rab oroszánban*), hiszen a *született pesti* (legalábbis az általa játszott „társasjáték” tapasztalatai alapján) voltaképpen kisebbség: „Akárhonnan vagyok társaságban, mindig megszámlolom, hogy a jelenlevők közül hányan vannak budapesti születésűek. És az a csodálatos, hogy nagyon ritkán fordul elő, hogy az életben, a budapesti életben szerepet vivők között, valóban budapesti születésű ember legyen.”⁶³⁶ Móricz pesti hősei mindig egy jól körülhatárolható városrészben élnek – *Az asszony beleszól* alakjai a szinte faluként szerveződő ferencvárosi bérházban, a *Jobb mint otthon* hősnője a Csikágóban.

Ez az 1934-es *Jobb mint otthon* meglehetősen zűrzavarosra sikeredett, mintha korábbi ötletekből, operettes-filmes klisékből lenne összerakva, és szerzője maga sem tudta volna pontosan, merre is szeretné kanyarítani a regényét. Van itt a még az első világháború előtt megjelent *Harmatos rózsából* átemelt ötlet (a szerelmes férfitől naponta más-más helyszínről érkeznek képeslapok a nő címére), egy feltehetőleg álnéven bemutatkozó, talán egy régi betyár modern változatát jelentő, mégis vonzó férfi, Fess Feri, aki a barátjával affé-

le pesti Robin Hoodként kárpótolja a szegényeket és bünteti meg a gazdagokat, de még egy sikkasztási ügy utáni nyomozás is. A középpontban egy fiatal özvegyasszony áll, aki egy hét alatt kilép a korábbi szerény, bezárkózó, vidéki életéből, leveti azokat a régi erkölcsöket, nézeteket, amelyek miatt a titokzatos Fess Feri azt mondja neki, úgy beszél, mint egy „nagymama ezernyolcszázból”. Emma öntudatra ébred, modern nővé változik, miután rájön, ő valójában még nem is pesti, hiába él Budapesten: „Ő az édesanyja mellett vidéki életet élt Pesten, és azt folytatta később is a mai napig... Talán ez az első pillanat, mikor megértette, hogy Budapest valami más, mint ahogy ő sejtette... Hiszen ő nem is ismeri ezt a várost... És nem is akarja megismerni...”⁶³⁷ Persze, a városnak ez a része mint ha nem is a modern világvároshoz tartoznék, hiszen a színházban, ahol Emma döbbenetesen találkozik színpadi meztelenséggel, az egész közönség értetlenül nézi az effajta erkölcstelenséget: „Itt a külvárosban még Budapest nem ért túl azon az erkölcsi határon, amit faluról s a kisvárosból magukkal hozott ez a nép.”⁶³⁸

Emma átváltozása még érdekes is lehetne, ha nem lenne meglehetősen átgondolatlan. Az asszony rájön, hogy a nő nem lehet a férfi függvénye, hogy le kell számolni azzal a nosztalgiával, amellyel a Pestre kerültek a nagyapák négylovas hintói után vágyakoznak – aztán szinte azonnal annak a Fess Ferinek a karjaiba veti magát, akit egy hete ismer, és aki rögtön feleségül akarja venni, miután megvásárolta számára azt a virágkereskedést, ahol Emma addig főpénztárosként dolgozott, s a regényben elvarratlanul maradó sikkasztási ügy után nyomozott. Emma voltaképpen csak azzal válik „modernné” és pestivé, hogy szembenéz azzal (és megbocsátja magának!), hogy egy zsidó férfiba szeretett bele. Modernné válása épp annyira hiteles, mint a Móricz által különösebben nem ismert Csikágó, amit olyan hetven évvel később az ott született és felnőtt Békés Pál alakított regénnyé.

Bár a *Jobb mint otthon* nem tartozik a legjobban sikerült Móricz-regények közé, még a fővárosban játszódók közt is a leggyengébbnek érzem, a pesti asszony sorsa iránt (és itt nem Emma „öntudatra ébredésére”, hanem életének megmutatására gondolok) különös

⁶³⁵ KOLOS (szerk.) 2010: 43.

⁶³⁶ KOLOS (szerk.) 2010: 42. Ennek a „társasjátéknak” megvolt a számszerűsíthető alapja: „A roppant gyors ütemű népességnövekedés, az, hogy a várossegysítés körüli alig 300 ezer fős budapesti lakosságszám 1896-ig valamivel több mint a kétszeresére emelkedett (618 ezer); továbbá az ezzel járó tömeges beáramlás, sőt nemritkán elvándorlás volt az oka, hogy a mobilitás gyakori tapasztalatként rögzüljön a kortársak tudatában.” GYÁNI 2008: 44.

⁶³⁷ *Jobb mint otthon* 587.

⁶³⁸ *Jobb mint otthon* 582.

érzékenységet árult el Móricz. Azt is meglátta a pesti asszony sorában, hogy a nőket mennyivel erősebben meghatározzák a terek, amelyekben élniük kell, és ahova az öregedés egyre inkább bezárja őket, mint a férfiakat. *A fecskék fészket raknak*ban olvashatjuk: „a férfi elmegy hazulról, s az asszony magában marad egész életére”.⁶³⁹ Ahogy ezt Gyáni Gábor mondja, a „modernitás [...] elsősorban a térben artikulálódik, pontosabban: a nagyváros terében és a nagyváros által ölt látható alakot, benne és általa lesz tömegesen megtapasztalható, s egyúttal szavakban és képekben is kifejezhető társadalmi identitás.”⁶⁴⁰ A nő „modernizálódása” pedig azért volt különösen nehéz, mert a nyilvános helyszínek, a mozi, a kávéház, az utca azonnal a tisztesség elvesztésével fenyegettek. Móricz valamennyi budapesti regényének fontos kérdése a szűkös tér, amelytől leginkább a nők szenvednek, illetve az intimitást akadályozó összecsáttság, a természettel, a szabad levegővel való érintkezés hiánya. Az 1931-es (először a Pesti Naplóban, folytatásokban megjelent) *A fecskék fészket raknak*, Móricz egyik legjobb Budapesten játszódó kisregénye, két fázisában mutatja meg a női sorsot. Látjuk az anyát, aki már tudja, mi vár rá, és a lányt, aki, házassága és önálló élete megteremtésének kezdetén, még csak elképzeli magának az életet.

A regény középpontjában az otthonteremtés nehézségei állnak. Már a regény első mondata ez: „A lakás négy szobából állott.” A fiatal pár, Zsófi és Ákos, a házasságkötés után a lány szüleinek lakásában, egy kis szobában él, és önállóságról álmodozik. A vidékről Pestre menekült, a „falusi szabadság” érzését magával hozó, a fővárosban „tragikus pénzkörülmények” között és „tragikus zsúfoltságban” élő család Zsófikája úgy dönt férjével együtt, hogy a város szélén teremti meg önálló életét. Sárból rakják meg a saját fészket, ahogy a fecskék: téglára nincs pénzük, így vályogból építkeznek. Visszamennek a földhöz, a természethez – a kisregény három részének címe: *Föld*, *Vályog*, *Rózsa*. A házuk egyetlen hibáját éppen az okozza, hogy az ősi építkezési módban nem bíznak meg teljesen, és a vályogot nem sárral, hanem cementtel vakolják be, ezért a festék megrepedezik. Mégis ez a ház lesz Ákos és Zsófi fészke, az a hely, ahova már tojásokat is rakhatnak – a metaforikus megfogalmazás nem az enyém,

hanem az ifjú férj egyik mondatából való. A célzás hatására pirul el a fiatalasszony, mint a rózsa, innen a harmadik regényrész címe.

Bár ezt a Móricz Budapest-képéről szóló fejezetet úgy építettem fel, hogy a fővárosból való elmenekülés zárja, azért ne felejtjük el, hogy *A fecskék fészket raknak* messze nem az utolsó a Pesten játszódó regények sorában. A *Rab oroszlánt* például, amelyben talán legerőteljesebben mutatkozik meg Móricznak az a számos újságcikkben kifejtett véleménye, hogy azért születik Budapesten kevés gyerek, mert a lakásviszonyok nem teszik ezt lehetővé, annyira fontosnak látom, hogy külön is tárgyalom majd. Az viszont kétségtelen, hogy ha az író személyes útját nézzük, akkor mégis azt az utat látjuk meg, amit *A fecskék fészket raknak* fiatal hősei is bejárnak – Móricz Budapest közelében ugyan, de a legkevésbé sem világvárosias Leányfalu élte le élete utolsó éveit.

⁶³⁹ *A fecskék fészket raknak* 106.

⁶⁴⁰ GYÁNI 2008: 13.

Fenyegető kettétörés

Móricz 1924. február 4-én a következőt jegyezte fel naplójában: „Mintha egy vad Móricz regényt olvasnék: először életemben vettem észre, mi az.”⁶⁴¹ Ekkoriban valóban egy vad regényben élt, amelynek fordulatai sokszor szédítőek és rémisztőek. Az 1924–25-ös év dokumentáltságával, összefonódó szövegeivel (ezek között regények, színdarabok ugyanúgy vannak, mint naplófeljegyzések, el nem küldött levelek, emlékeztetőből leírt telefonbeszélgetések) egyszerre nyugtázza le és ejti kétségbe az életműve és életútja iránt érdeklődőt. A szövegáradat mögött két fordulatokkal teli év áll: Móricz ekkor szeretett bele a szép színésznőbe, Simonyi Máriába, menekült el többször a feleségétől (hol Debrecenbe, hol Bécsbe), élte át Holics Janka öngyilkossági kísérleteit, majd halálát, kezdett intenzív levelezésbe Magoss Olgával, a Debrecenben megismert polgárasszonnyal, ábrándult ki Simonyi Máriából, temette el szeretett édesanyját, kezdte fontolgatni, hogy Magoss Olgát kellene feleségül vennie⁶⁴² – a „regény” közhelyes, ezek után némileg mégis meglepő zárata, vagyis a Simonyival 1926. június 29-én megkötött házasság már kiszorult ennek a két évnek a keretei közül. De Móricz ebben az időszakban nemcsak önmaga magánéleti válságába zártan, szinte a világról tudomást sem véve élt a saját életregényében: ezekben a válságos években született a *Kivilágos kiveradtig*, a félbehagyott, ám csonkán is közzétett *Kamaszok*, valamint a *Pillangó*; a drámák közül a *Búzakalász*, *A vadkan*, a soha be nem mutatott *Ámor és Psyché*, a nevezetes (hiszen Holics Janka öngyilkosságát közvetlenül megelőző, talán részben előidéző) *Gaea* című novella.

Az új, a lehetőségekhez képest teljes, nem az eseményekben fájdalmasan érintett családtag szűrőjén át érkező naplókiadás (a feljegyzésekből ugyanis számos részletet olvashattunk már Móricz Virág könyveiben) az 1919-es évvel indult el ugyan, erőteljes és széleskörű

visszhangot azonban az 1924–25-ös napló hozott. (2012-ben még színdarab is készült belőle, B. Török Fruzsina és Koltai Róbert közös munkájának eredményeképpen, *Naplószilánkok 1924–25* címen.) Mintha erre a kötetre is érvényesek lennének Márainak Kosztolányi halála után megjelent műveire vonatkozó mondatai: „A halott költő szorgalmasan dolgozik, majdnem azt mondtam: alkotó ereje teljében van. Mert az élet és a halál semmi. Csak a teremtető lélek és a mű számít. Ha szórakozott lennék, jóhiszeműen azt írhatnám e beszámoló végére: még nagy műveket várhatunk tőle.”⁶⁴³ A napló hosszú évtizedeken át íródott, de nem egyenletes ütemben és nem is azonos intenzitással: a személyes válsághelyzetek idején a feljegyzések megsaporodtak, szinte bekebeleztek a nagyközönség számára írt műveket is, ahogy ez ebben a válságos két évben történt. Móricz tisztában volt vele, le is írta, hogy feljegyzései és levelei egyszer kiadásra kerülhetnek (azoknál a műveinél, amelyeket nem kívánt mások szeme elé bocsátani, radikális megoldást választott, a kéziratégetést) – egy feljegyzés 1925. június 10-éről:

„Reggelente mostanában folyton a fiókjaimat szortírozom. Minden sort elégetek, ami a múltra vonatkozik, csak az marad meg, amiről azt hiszem érdemes megmaradnia a jövő munkáim számára.”⁶⁴⁴

Az eredetileg nem közönségnek, hanem az egyetlen, meghódítandó nőnek szánt szerelmi levelekből is jól látható, hogy valójában

⁶⁴³ MÁRAI 1992: 93.

⁶⁴⁴ *Naplók 1924–1925* 437. Elek Artúr, akinél Móricz többször helyezett el kéziratot, egy 1925. január 6-i levélben kéri arra barátját, gondolja át alaposan a kézirat-megsemmisítést: „Visszakéred leveleid. [...] De esztelenség lenne életednek ilyen fontos dokumentumát megsemmisítened. [...] megsemmisíteni ilyen gyönyörű írásokat amelyek valamikor lelkednek magyarázóí lesznek azok számára, akik arcodba nem nézhettek és lelkedhez nem érhettek, mert nem éltek, amikor te éltél, a természet megcsúfolása lenne. A világ megkárosítása. Értelem nélkül való tett. Nem elegend megsemmisítettél már úgyis?” *Naplók 1924–1925* 698. Olyan feljegyzést is találunk a naplóban, amelyből kiderül, gyermekeit már nem kívánta megkímélni Móricz az ebben az időszakban született feljegyzéseinek nyilvánosságra kerülésétől. Feltehetőleg ezt is Elek Artúrnak írta: „(Ha meghalnék, add a borítékot a Nemzeti Múzeumnak azzal, hogyha a feleségem is meghal, rögtön felbontható. Mást nem kímélek. Lányaim akkorára nagyok lesznek, s kell, hogy megtudják apjuk bűnét és szerencsétlenségét.)” *Naplók 1924–1925* 246.

⁶⁴¹ *Naplók 1924–1925* 51.

⁶⁴² Móricz életének ebből a két évből napokra lebontott életrajzi kronológiával is rendelkezünk, lásd *Naplók 1924–1925* 808–814.

nem valakihez szólnak, hanem önálló, a címzettől leváló, a céltól eltávolodó írásművek, ahol a válaszra tulajdonképpen nincs is szükség. Jól érezte ezt meg és írta le a legkisebb Móricz-lány, Lili, aki apjának és Simonyi Máriának a levelezését felhasználva készített egy forrásközlésként nem használható, inkább kommentált levélregényként olvasható válogatást:

„Az ő leveleinek nem volt valóságos alapja. Azok: írások voltak. Novella, regény. Regény, amelynek címe: Mária a szenvedély. Mária nehezen ment bele ebbe a játékba, de végül elfogadta, viszonzta. Teljes szívvel és testtel – élte. Itt kezdődhetett a bomlás. A szobor életre kelt s ezért Pygmalion lassan elfordult az ő szépen megtervezett Galatheájától.”⁶⁴⁵

Amikor Móricz, többször bekövetkező szakításai idején, azon aggódott, mi lesz a Simonyinak írott levelei sorsa, úgy tűnik, nem kizárólag a botránytól félt, hanem a jövőnek is szánt írásait szerette volna megmenteni: „Nem tehetek róla, de hogy ennyi szót ejt a leveleiről, az az érzésem, hogy ezeket a szavakat már az utókornak írja. Az utolsó levél, a nyolc hónap előtti is erről szól: »... Őrizze tovább a többi levellemmel. A sok levéllel.« »Még mind megvan« – feleli Mária. És ez jólesik a szerelmesnek és az – írónak.”⁶⁴⁶

Levélről, el nem küldött levélről, naplófeljegyzésről beszélek egyszerre: ezek a különmeműnek tűnő szövegek egymás mellett olvashatók a *Naplók 1924–25* címet viselő 2010-es kiadásban is. Móricz nem könnyítette meg azoknak a kutatóknak, feljegyzése sajtó alá rendezőinek a dolgát, akik szinte „társszerzőivé” voltak kénytelenek válni – holott társszerzők már egyébként is voltak Móricz mellett, hiszen Holics Janka, Simonyi Mária, Magoss Olga, Móricz Virág egyaránt jelen van szövegeivel is ebben a kötetben. A naplók, különösen a talán legzaklatottabb 1924–25-ös évben,⁶⁴⁷ nem szép, rendezett

füzetekben maradtak fenn a hagyatékban: tükrözik azt a zaklatottságot, amely Móricz életének ezt a két évét is jellemezte. Maradtak fenn lányai iskolai füzetéből kitépett lapokra, vasúti jegyek hátoldalára írott feljegyzései, de arra is van példa, hogy egy Simonyi Máriával folytatott telefonbeszélgetés írott változata *A gyöngysor* című színdarabjának jegyzetei közül került elő. Így fokozott nehézségekkel találkozott és a szokásosnál nagyobb felelősséggel lett megterhelve a napló sajtó alá rendezésekor a kötet szerkesztője, Cséve Anna, hiszen döntenie kellett, miként állítja össze könyvvé a széttartó, nyitott folyamat létrehozó jegyzeteket. És nemcsak azzal szembesült, hogy a szépirodalmi szövegek összekeverednek a naplókkal (hiszen *A gyöngysorban* a Móricz–Simonyi-dialógus két szereplő párbeszédébe íródik bele), de azzal is, hogy naplót és levelet is nehéz egymástól elkülöníteni, hiszen Móricz sajátos műfaja az el nem küldött levél, amelyet a feljegyzései közé illesztve a napló részévé tett. A naplófeljegyzések tehát, ha másképp is, mint Móricz Virág tevékenysége kapcsán, de függnek a sajtó alá rendezőjüktől, az 1924–25-ös napló (és a 2012-ben megjelent, 1926–29-es is) jelenlegi formájában Cséve Anna műve is, nemcsak Móriczé.

Ha azt nézzük, melyik műben íródnak regénnyé az 1924–25-ös feljegyzések, egészen a *Míg új a szerelem* című regényig kell előreszaladnunk az életműben: „Tizenhárom év telik el, míg ezeknek az éveknek a története meg is íródik. A kötetünkben is szereplő levél-másolatok, a naplók témái kapnak sajtónyilvánosságot a Pesti Napló sorozatában 1937-ben, majd könyv formájában, vagyis a napló a *Míg új a szerelem* című regény előszövege (genetikus textusa) is. Mintha a napló és a regény kéziratlapjai összekeveredtek volna.”⁶⁴⁸ Bármennyire kínálkozna a lehetőség, hogy a naplófeljegyzéseket a *Míg új a szerelemmel* összeolvassam, az „életregény” közönség elé bocsátott művé formálására nem fogok kitérni: a regényt abban a kontextus-

⁶⁴⁵ MÓRICZ Lili 1979: 244.

⁶⁴⁶ MÓRICZ Lili 1979: 170.

⁶⁴⁷ „Az 1924–25-ben írt »Naplók« címen összefoglalt szövegek igen sokfélék, ebből a szempontból a sorozat első kötete rendhagyó. 1926 után sem napról napra készülnek a feljegyzések. Néha az sem bizonyos, hogy a naplóírás szünetelt-e, vagy csak a kéziratok kallódtak el az évtizedek során. Az 1929 feliratú naplókönyv kivételesen gazdag, teljes, zárt – egységes hangvételű – egészet alkot. A *Nyugat* szerkesztése (1929–1933) mellett az

írónak alig van ideje naplóvezetésre, a harmincas években viszont olyannyira rendszeressé válik a naplóírás, hogy ez a tevékenység reggel, délből, este, sőt éjjel is a géphez köti. Bár a napló ekkor is lapokból áll, formája következetes, koncepciózus. A *Kelet népe* (1939–1942) folyóirat kiadása és fenntartására irányuló erőfeszítések következtében 1942-ig aztán lassan elfogynak a naplólapok.” CSÉVE 2010: 6.

⁶⁴⁸ CSÉVE 2010: 8.

ban fogom vizsgálni, ahol megszületett, az 1930-as évek közepén. A regényszöveg és a naplósöveg összevetésére Cséve Anna mind *Az írás gyepölője* című könyvében (melynek középpontjában a *Míg új a szerelem* áll), mind az általa szerkesztett naplók kiadásban bőséges anyagot szolgáltat: a vándorló mondatok egymás mellé helyezése azonban, Móricz sajátos írástechnikájának igazolásán túl, nem állítja más fénybe sem a regényszöveget, sem a naplót. Ráadásul a *Míg új a szerelem* hibáiról könnyen megfélemlíthetünk, ha a genesis, vagyis a napló felől olvassuk, ahogy erre Benyovszky Krisztián figyelmeztet: „Nem hiszem, hogy az önálló, szinte transzcendens hatalommal bíró írás vagy Írás tételezése menten az író nagyepikai műveinek nemegyszer zavaró »szerkesztetlenségét«, nyelvi pongyolaságait és az életművet behálózó monoton önismélteléseket.”⁶⁴⁹ A napló és a regény különbségén egyébként, éppen a szerkezet felől közelítve, Móricz maga is töprengett: „A regény a leggazdagabb lehetőséget adja az élet közvetlen közlésére: de hogy bírná meg ez a műfaj is az életnek azt a teljességét s gazdagságát, ahogy valóban folyik. Mennyi szál, cél, szükség, ember alak, egymást befolyásoló cselekmény még egy ilyen egyszerű kis életben is, mint az enyém. Hát még egy erősen üzlettel s a pénzkeresés számtalan bonyodal-mával rakott életben?”⁶⁵⁰ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a *Míg új a szerelem* az utóbbi időszakban megfigyelhető felfedezése részben annak köszönhető, hogy a regény nyitottsága, szerkesztetlensége, önreflexivitása a mai irodalom felé közelíthető alkotássá teszi – ezek a sajátosságok jellemzik „előszövegét”, a Móricz-naplót is.

Gyakran emlegetjük, hogy Nádas Péter a magyar irodalmi hagyományból kiemelten fontosnak tartja Móricz „szerelmi levelezését”, annak „mélységeit, botrányait, súlyát”.⁶⁵¹ Az a nyelv, amire Nádas gondol, többek közt ennek a naplónak a nyelve,⁶⁵² annak oka pedig, hogy ez a szöveg sokszor formabontó, szókimondó, megbotrántoztató, abban is kereshető, hogy Móricz itt kiszabadult a korabeli iro-

dalmi és társadalmi elvárások keretei közül. Kísérletezhetett azzal, hogyan fordítható át egy prózaszöveg versbe, miként rögzíthető (és regénybe áttéve finomítandó) egy utcán hallott párbeszéd, hogyan írható le egy hangos veszekedés, majd egy szeretkezéssel záruló kibékülés. Ezt a szöveget azért is érezhetjük helyenként a mai irodalomhoz igen közelinek, mert nem a saját korához, hanem hozzánk, késői olvasóinkhoz szól.

Jól látható például, a feljegyzések és az abban az időben született, nyilvánosság elé bocsátott művek egyes részleteinek egymás mellé helyezésével, hogy Móricz miként zárt le azon a ponton, ahonnan a korabeli irodalmi és társadalmi elvárások miatt már nem léphetett tovább – például azért nem, mert ezzel a róla kialakult képet rombolta volna, ráadásul könnyen szeméremértési perbe sodorhatta volna saját magát. A *Kivilágos kivraddtig*ban, például, így hangzik a „bekecs-nóta”:

„Nincsen nekem egyebem, egyebem, de egyebem...
Csak egy kurta bekecsem, bekecsem, de bekecsem...
Magának sincs egy pendelynél egyebe, de egyebe!...
A kedvemért még azt is tegye le, de tegye le...
Magának sincs egy szoknyánál egyebe, de egyebe,
Asse legyen, a kedvemért tegye le, tegye le, de tegye le!...”⁶⁵³

Ennek a változatnak az erotikus töltete nyilvánvaló ugyan, a dal végét, a metaforák egyértelműsítését azonban csak a naplójában írta le Móricz, 1925. február 9-én, akkortájt, amikor a napilap-közlésekben megírt regény köteté formálásán dolgozott:

„Kendnek sincsen a faszánál egyebe,
Arra lesz itt a picsám, tegye be.”⁶⁵⁴

De találunk olyan példát is, ahol egy utcán hallott párbeszédet jegyzett fel, majd megállapította, hogy ebben a formában nem emelheti át a regényébe – finomítva tette aztán a *Pillangó* részévé az „évődést”:

⁶⁴⁹ BENYOVSZKY 2010: 210.

⁶⁵⁰ *Naplók 1924–1925* 387–388.

⁶⁵¹ PÁL–NÁDAS 2001: 35.

⁶⁵² Nádas, ahogy ezt a neki e-mailben feltett kérdésemre válaszul megírta, a Móricz Lili által szerkesztett Móricz–Simonyi levelezéskötet alapján beszélt itt. A levelek nagy része a Cséve Anna által összeállított *Naplók 1924–1925* kötetnek is része lett.

⁶⁵³ *Kivilágos kivraddtig* 537.

⁶⁵⁴ *Naplók 1924–1925* 307.

„Képzeld, nagy bánatomban a következő párbeszédnek voltam fül-tanúja.

Moziból jött ki a nép, s megálltam köztük, egy legény s egy leány beszélt:

Legény – Fingani tudsz?

Lány – (*zavarban*) Nem tudom én.

Legény – Hát varrni?

Lány – (*dacos*) Nem tudok.

Legény – Hát főzni?

Lány – Azt se.

Legény – Hát stoppolni?

Lány – (*odakap a lábához*) Mér? hogy lyukas a harisnyám?

Legény – Csakis.

Lány – Azt se.

Legény – Hát mit tudsz?

Lány – Semmit se, csak enni, meg aludni.

Legény – Baszni se?

Lány – Azt se nem.

Legény – Magadba nem.

Lány – Hogy?

Legény – Egyedül nem. Csak párba.

Lány – A fene egye meg a ragyas pofáját, hagyjuk mán.

(*El s a legény nevetve áll.*)

Nem jó? Sietve bele fogom dolgozni a Zsuzsikába. Kár, hogy nem lehet szó szerint. Épp a legjobbakat kell kihagyni.”⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ *Naplók 1924–1925* 275–276. A *Pillangóban* így hangzik a beszélgetés:

„– Tudsz-e ilyen szépet köpni? – szólt fölényesen.

És büszke volt rá. A lány elámult.

– Nem tudom én – mondta elfordulva. – Ez mi? ez valami új? – tette hozzá.

De Jóska nem hagyta békén.

– Hát varrni tudsz? – piszkálta szinte mint idegen, heccelve.

– Nem – vadult el a lány.

– Hát főzni?

– Azt se.

– Hát stoppolni?

Zsuzsika a harisnyájához kapott:

Ezek a párhuzamok azért is értékesek, mert a XX. század első felének irodalmi nyelve és ugyanannak a korszaknak az utcán, mindennapokban beszélt nyelve közti távolságra figyelmeztetnek, meg azért is, mert hasonlóan grafomán, az írás lehetőségeivel kísérletező, sokszor az előbeszédet is írásban rögzítő íróknál talán nincs is több ebből az időszakból. (És feltehetőleg más korból sem nagyon.) A finomítás, tompítás pedig nemcsak azért történhetett meg, mert Móricz tisztában volt vele, a kiadók és az olvasóközönség szeme elé egyes megszólalásokat nem bocsáthat: arra is találunk példát, hogy a levéllel megszólított nő kedvéért finomította Móricz a megfogalmazás módját. Janka a *Gaea* című novellára érkező reakciót kétféleképpen találjuk meg a *Naplók* című kötetben. Először így: „Pénteken reggel elolvasta a Gaea című írást, amit frissen hoztam a gépből, s azt mondta. Lehunyta szemmel tartotta, mintha aludna vagy halott volna. / – Jó? / – Jó. / – Szép? / – Szép. / – Tetszik? / – Nem!!! / – Elégessem? / Hallgatott. Akkor rettentő szemekkel rámdühödve, teljes erőből kiáltotta. / – *Addig nem tudott megírni egy ilyen baszást*, míg a kurvával nem volt. / Oly félelmetes és váratlan volt, hogy kiszédültem a szobából.” Majd, egy Simonyi Máriának szánt, de el nem küldött levélben a következőképpen: „Nem tudta addig megírni... míg a k-nál nem volt!... / Megfagyott bennem a vér, aztán felrobbant, a halántékom majd szétpattant.”⁶⁵⁶

De Móricz 1924–25-ös naplója nemcsak a testiség nyílt, a szemérmes magyar irodalomból nemcsak akkor hiányzó, később is csak keveseknél megfigyelhető leírásaival szól a mához. Vannak olyan részletek is, ahol Móricz prózaversbe vált át, és nem önmaga verseszményét kívánja megvalósítani, keverve a 19. századias, romantikus és az Adys beszédmodot, nem túl magas színvonalon, hanem, egészen meglepő módon egy mai költő, mondjuk, Kukorelly Endre

– Mér, hogy lyukas a harisnyám?

– Csakis.

A lány elvörösödött, mert eszébe jutott, hogy hisz a legény nem láthatta a harisnyán a lyukat, a jobb lába hüvelykujján van a lyuk.

– Azt se – mondta gögősen.

– Hát mit tudsz?

– Semmit! csak enni meg aludni!” *Pillangó* 704.

⁶⁵⁶ *Naplók 1924–1925* 356, illetve 446. FORGÁCH 2010: 130–131.

hangján szólal meg. Versbe nem illő tárgyat választva teszi költésszé a hétköznapiaságot, jelen esetben egy pörköltfőzést:

„délelőtt tizenegyor átmentem a Húscsarnokba
vettem egy fél kiló sertéscombot,
Böske árulta mert a bátyja Pesten van
s már ő is tud kimérni, egy nő mindent tud, ha muszáj.
Akkor a boltban kenyeret vettem
és öt deka paprikát és egy kila sót,
és itthon krumplit hoztam a pincéből, kicsírázott
(délután le fogom tisztítani mind) meghámoztam.
Egy szűk evőkanál zsírt a lábasba vettem
Nyolc tíz apró kicsírált hagymát belekarikáztam
Sót, paprikát s mikor elkezdett pirosra puhulni
A darabolt húst belekapartam utálattal.
S hogy láttam, a hús már csaknem készen van
akkor a krumplit vettem bele.
De nem tudtam jól kiszámítani,
a krumpli még mindig elébb lett puha, mint a hús vele
Böske épp akkor jött, mikor én már enni is kezdtem
ígérte, hogy ő fő[z] meg nekem tudniillik,
hozott egy kiló forró zsírt egy zöld csuporban
és beleöntöttem a kis szürke zsíros vödörbe.
Így az ebédre kiadtam 19.000 s 14.000 s 40.000 koronát.
De elég is lesz három napra, mert ilyen keveset
ilyen jó pörköltből még életemben nem ettem.
Mondom Böskének mosogasson el, mert víz[e]t forraltam
I[g]len de a zs[í]rja a tűzön van, majd inkább visszajön
vigyen el az ördög, nekiálltam s szépen elmosogatta[m].
Konyhát kisépertem, a kút körül is mindent
Rendbe raktam
csak a kezemet sajnáltam a mosogatástól
különben jól mulattam.”⁶⁵⁷

Jól látható tehát, hogy Móricz naplófeljegyzéseit komoly hiba lenne kizárólag az életrajz „háttérszövegeként” olvasni, de akkor is

⁶⁵⁷ *Naplók 1924–1925* 123–124.

szűkítjük a *Naplók 1924–25* kínálta gazdag olvasási lehetőségeket, ha csak regények, novellák, drámák előszövegeként fogjuk fel. Egyes helyeken különösen érzékelhető, hogy Móricznak nem egyszerűen az események, érzések rögzítése volt a célja, nem a szöveg és a történet közti kapcsolat foglalkoztatta csak, valójában a nyelvvel folytatott párbeszédet. Máriához fordulva írja a következőt: „Volt ma Lukácsnak sikere: látta a bubust? Maga becsstelen nyelvű, jaj a nyelve, a nyelve nyalva.”⁶⁵⁸ A „nyelve nyalva” szókapcsolatnál nemcsak a testi vágy irányít, de a hangzás is, egy másik részletben pedig Móricz egy név etimológiáját bontotta ki, miközben Mária testvérét jellemezte: „Lehajoltam a Jolán kezére, és először életemben melegen megcsókoltam s meghatottan, mert oly jó lány.”⁶⁵⁹

Kétségtelenül az írásba menekülés évei voltak ezek. Móricz írói szabadságát komoly veszély fenyegette: Janka nemcsak a másik nőre, de az íróasztalra, az írógépre is féltékeny volt, az író maga pedig pályájának kettétörését is fenyegető lehetőségként élte meg. Az írás és az élet végzetesen összefonódott, többféle módon. Móricz szinte önmaga életben tartásának eszközeként kezelte az írást, ahogy a naplóban is rögzítette: „Én addig bírom, míg van papírom.” De a saját szövegébe menekülő Móriczot nemcsak az őt körülvevő nők szavai és írásai övezték, hanem egy ennél tágabb nyilvánosság is, pletykák, újságcikkek hálózata – érdemes megnézni, milyen közönség előtt zajlott Móriczék szerelmi drámája.

Szerelmi dráma – közönség előtt

A Móricz által külön is kiemelt bezártságot a saját „életregénybe” a nyilvánosság szűkebb és tágabb körei övezték: Móriczot a pletykák, vélekedések szóban terjedő hálózata ugyanúgy körbevette, mint a sajtónyilvánosság, amely élénken érdeklődött magánéletének fordulatai iránt. Még olyan áhír is megjelent akkortájt (igaz, nem budapesti, vezető napilapban, hanem a kolozsvári Keleti Újságban), amely Móriczot Simonyi Mária helyett egy másik színésznővel, Gombaszögi Fridával (Miklós Andor feleségével) hozta hírbe. Az újságcikk a „megelevenedő regény” képzetére épül: „az Élet lemá-

⁶⁵⁸ *Naplók 1924–1925* 94.

⁶⁵⁹ *Naplók 1924–1925* 427.

solta a nagy regényíró alakjait, s fájdalmas megpróbáltatásként magát a szerzőt állította előtérbe: Játssz meg amit megírtál.⁶⁶⁰ De jelentek meg álhírek Móricz és Simonyi házasságáról is, jóval azelőtt, hogy az valójában megkötött – Móricz sajtóközleményt is kiadni kényszerült ebben az ügyben:

„Móricz Zsigmond a következő sorok közlését kéri:

Külföldről hazaérkezve azzal a szenzációval fogad az egész világ, hogy közben – lapok szerint – feleségül vettem egy szép, előkelő, s ragyogó tehetségű művésznőket. Mivel sajnos nem vagyok abban a helyzetben, hogy e hírt megerősíthessem, lovagias kötelességem azt dementálni. Én magam egyelőre síremléket építék, s nem oltárt. Tisztelettel Móricz Zsigmond.”⁶⁶¹

De mi is történt valójában Móriczcal, ha csak a magánéletének történéseire összpontosítunk, 1924–25-ben? Ebből a két évből, éppen Móricz megállíthatatlan önelemző, öndokumentáló írásfolyama miatt, valamint annak köszönhetően, hogy két nővel is élénk levelezést folytatott, még olyan eseményekről is adatokkal rendelkezünk, amelyeket, talán, nem is lenne fontos tudnunk. Pontosan megjelölhető, mikor került sor az első szexuális aktusra Móricz és Simonyi Mária közt, de még arról is készíthető lenne egy lista, hány kibékülés végződött az ágyban az író és Holics Janka közt. Bár úgy tűnhet, csak a leskelődés vágyát rejtene komoly, irodalomtörténeti adathalmaz mögé, aki ennyire részletekbe menően tárná fel Móricz életét: arra azonban érdemes figyelni, hogy Móricz és Simonyi első, kedden történt együttléte komoly szimbólumképző erőre is szert tett, elindította a „kedd-kultuszt”, hatására az író létrehozta a *keddista* kifejezést.

A gondok Móricz és Holics Janka házasságában már 1924 előtt jelentkeztek, válságos időszakot éltek át, ahogy erről már esett szó, az első világháború éveiben is. Amikor az író visszatekintve megkísérelte összerakni önmaga számára a történetet, már Simonyi felbukkanásánál sokkal korábban meglátta a csak a halállal feloldható

válság előjeleit. A házasságot, legalábbis Móricz nézőpontjából, két irányból fenyegette komoly veszély. Egyfelől, a negyvenes évei közepén járó férfiban leküzdhetetlen testi vágy támadt a szép, vonzó, nyíltan erotikus színésznő iránt, aki, ráadásul, épp az ő mondatait mondta fennhangon a *Búzakalász* próbáin, majd előadásain, megvalósítva ezzel a Móricz számára szinte egyedül elképzelhető teremtmény-teremtett viszonyt férfi és nő közt, életre keltve a Pygmalion-mítoszt. A testi vágy azonnal az újrakezdés, a feltámadás ígérését is elhozta, hiszen Móricz nem egyszerűen szeretőt akart (bár később rájött, hogy Simonyinak ez a szerep sokkal testhezállobb lett volna, mint az írófelesége), de új életet, feleséget, gyereket, és egyáltalán, szabadulást az őt egyre inkább korlátozó Janka „fogságából”. Ugyanis a válságot az is okozta, másfelől, hogy Janka Móriczot az írásban, irodalmi jelenlétében kezdte egyre erősebben akadályozni, felmondva azt a „szerződést”, amit Móricz megkötni vélte vele házasságuk kezdetén, s amiben önmagára a létrehozó, teremtő szerepét, míg az asszonyra a modellét, múzsáét, olvasóét, bírálóét osztotta. Ahogy Cséve Anna írja: „Az író minden célja ennek a »szerződésnek« a fenntartása volt, melyet azonban Janka nem vállalt, nem támogott, sőt irodalomellenessége már évek óta akadályozott.”⁶⁶² Ennek köszönhetően a házassági drámába az irodalmi szempontok folyton belejátszottak, a művek a szerelem vagy a megcsalás bizonyítékává válhattak a résztvevők számára, a férfi fenyegetettsége egyúttal az írói szabadságra is átsugárzott veszélyként.

Cséve Anna szerint Móricz egy 1925. decemberében írt, de el nem küldött levelében olvasható el az események kulcsa, a házasság felrobbanását elindító pillanat:

„S mikor éppen torkig voltunk egymással, jött neki valaki. Egy férfi, aki pont megfelelt az ízlésének. [...] És benne fölfakadt egy kis szerelem... És egyszer azt mondta nekem: »Ej, más is elvenne engem.« / Ez a szó tragikus volt: ez ölte meg őt. / Mert én addig egyenlő, kitaró harcot vívtam a szerelemért. A várat ostromoltam. / Ebben a percben elfordultam a vártól. Elvesztettem. Kiábrándultam. Ezért küzdöttem húsz évig, hogy ezt kapjam a végén.”⁶⁶³

⁶⁶⁰ Megjelent az újság 1925/31-es számában, elolvasható a *Naplók 1924–1925* 704–706. oldalán is.

⁶⁶¹ Az Est, 1925. augusztus 7., 7., elolvasható a *Naplók 1924–1925* 742. oldalán is.

⁶⁶² *Naplók 1924–1925* 18.

⁶⁶³ *Naplók 1924–1925* 612.

Nem hinném, hogy Janka felidézett mondata és állítólagos szerelme magyarázat lenne arra, hogy Móríczt beleszeretett Simonyiba: sokkal inkább utólagos önfelmentésnek tűnik ez.⁶⁶⁴ Mindenesetre 1924. január elején kezdődtek el a *Búzakalász* főpróbái, 19-én már a bemutatóra is sor került. 31-én Móríczt megírta a színésznőnek első levelét, pár nappal később, február 5-én, a később nevezetessé tett kedden pedig már az első testi együttlétre is sor került köztük. Simonyi szerette volna megszakítani a kapcsolatot, feltehetőleg nem kívánt házasságtörő viszonyt kezdeni, csak rövid kalandot tervezett, Móríczt viszont ebbe nem tudott belenyugodni. Még ugyanennek az évnek a nyarán elvesztette imádott édesanyját: Pallagi Erzsébet, aki a házasság megingását meghallva az addig különösebben nem kedvelt menyé mellé állt, Leányfalun halt meg, váratlanul, és a pócsmegyeri temetőben temették el. 1924 szeptemberében újabb közös munka kezdődött meg Móríczt és Simonyi közt, megindultak *A vadkan* próbái, október 22-én megtörtént a bemutató, és folytatódott (pontosabban újakezdődött) a szerelmi viszony az író és a színésznő közt. Decemberben Móríczt elmenekült Debrecenbe, több mint egy hónapot töltött ott. Ezalatt (hogy látszólag egymástól független eseményeket soroljak) megírta a *Pillangó* első változatát, részt vett a Csokonai Kör Byron-ünnepén, megismerkedett özvegy Kardos Gézánnával Magoss Olgával, és rövid, különös viszonyt folytatott egy várandós szállodai cseléddel, Kegyes Böskével, aki a férjétől szökött el éppen és állt be a hotelbe szolgálni. „Két szökött pár találkoztunk össze... s mindenik arra gondolt, ha most bejönne a párja...”, írta „vad szerelmi regényének” kevésbé dicsőséges fejezetéről Móríczt. Az író a karácsonyt is családjától távol töltötte.

Bármennyire nem érzem feladatommak, hogy igazságot osszak valamelyik résztvevőnek ebben a hajdani házassági drámában, megrázóak Móríczt lányának, Virágnak az erről a szörnyű karácsonyról tudósító levelei, azok az apjának írt, illetve telefonban el-

⁶⁶⁴ Nem sokkal később mintha el is felejtette volna Móríczt, hogy Jankának „jött valaki” élete végéfé: amikor 1926. október 29-én az esküvőjüket idézte fel, és azt, miként maradt vele a templomban, mert nem akarta kettesben hagyni a pappal, ezt írta: „Azt éreztem, nem, nem engedem meg, hogy egy idegen férfi egyedül állhasson meg a feleségem életében egy pillanatra is, mint férfi... És nem is volt soha szegényke számára több férfi rajtam kívül...” *Naplók 1926–1929* 157.

mondott és lejegyzett üzenetei, amelyekben könyörög neki, jöjjön haza. Számomra az a legnehezebben elfogadható, hogy kapcsolatuk válságában a házastársak gyerekeikre mennyire kevés figyelmet fordítottak, így a Móríczt-lányok őrjöngő veszekedések kényszerű tanúi voltak.⁶⁶⁵ Leginkább az akkor már 15 éves Virágot tekintette Móríczt is, Janka is felnőttek: legidősebb lányát Holics Janka meg is eskette, hogy egész életében gyűlölni fogja Simonyi Máriát – azt a nőt, akivel aztán Virágnak jónéhány évet együtt kellett élnie. Ha Móríczt Virágot, a későbbi írókat illethetjük is jogos kritikával azért, ahogy apja kéziratával, naplóival bánt, ahogy a saját irodalmi imázsát még a szocializmus idején is apja segítségével építette, Virágot, a szülei házassági válságától szenvedő, anyját az öngyilkossági kísérlete után megtaláló egykori kislányt képtelen vagyok elítélni azért, hogy apja életének ezeket az éveit nem tudta elfogulatlanul, objektíven megírni.

Ezt a karácsonyt (bár Móríczt Virág visszaemlékezéseiből úgy tudjuk, a karácsony Mórícztéknél, mint nem kevés magyar családban feltehetőleg akkor is, azóta is, rendszeresen veszekedéssel, sírással zárult⁶⁶⁶) követte, január 11-én, Holics Janka első öngyilkossági kísérlete. Az asszony veronált ivott, a Korányi klinikán hozták helyre. Két zaklatott hónap volt még hátra az asszony életéből, aki, békülési kísérleteket, majd újabb, hatalmas vitákat követően, március 30-án ismét mérget ivott, és április 2-án meghalt.

Érdekes ezen a ponton megállni, és nemcsak azért, mert, gondoljunk bármit Holics Jankáról, akiről a vélemények, ahogy ez az írófeleségeknél lenni szokott, a *férje áldozata* – *férje rossz szelleme* skálán mozognak, megrendítő egy negyvenéves, háromgyerekes anya

⁶⁶⁵ Legalábbis a naplóban ilyeneket olvashatunk Jankáról: „Soha egy pillanatra sem volt tekintettel arra, hogy leánygyermekai ne hallják a legdurvább kitérőseit is. [...] De íme, ami most folyik, a nemi élet titkainak kitalálása, serdülő lányok előtt, ez mégis így nem mehet tovább.” *Naplók 1924–1925* 206.

⁶⁶⁶ „[Móríczt] nem szerette a karácsonyi szentimentális hangulatokat. Nem szerette a lutheránus, énekes, karácsonyfás estét, hiszen ő ezt gyerekkorában bálványimádásnak tanulta, s az egészet csak azért nyelte le, mert nem akarta megsérteni a feleségét. De a karácsony nálunk rendszerint sírással végződött, mert ilyen volt ő, engedett, engedett mindenben, s a végén egy csapással, egy dührohammal elrontotta, s visszavette a maga igazát.” MÓRICZ Virág 2002: 266.

öngyilkossága.⁶⁶⁷ Holics Janka első öngyilkossági kísérlete, majd halála nemcsak Móricz személyes életében sorsfordító, de abból a szempontból is, mert ezek az események egészen nyilvánvalóvá tették, hogy a szerelmi dráma nem pusztán a közvetlen ismerősök előtt játszódik. Már nemcsak a pletykákkal, de a sajtónyilvánossággal is számolni kellett: az emlegetett, erdélyi lapban megjelent, az állítólagos Móricz–Gombaszögi-szerelemről beszámoló cikk apropóját is Holics Janka első öngyilkossági kísérlete adta. Móricz ebben az időszakban az ország egyik legismertebb írója volt, akinek nemcsak a műveire, de a személyes életére is kíváncsiak voltak az olvasói, a felé irányuló érdeklődés következményeit pedig akkor is viselnie kellett, amikor nem vágyott semmiféle közfigyelemre. Felesége első öngyilkossági kísérletének híre Móriczot Debrecenben érte. A történetek hallatán nem rohant azonnal haza, és, bár a visszaemlékezések szerint többektől is kapott levelet, táviratot felesége állapotáról, végül, négy nap után, feltehetőleg azért tért vissza Pestre, mert megértette, hogy nem láthatják őt olvasói nyugodtan sétálgatni, kávézni Debrecenben, miközben felesége kórházi kezeléséről számolnak be a lapok: „Móricz Zs. Megbolondult. – Elutazott Debrecenbe, – hogy ő ott akar magában végezni az asszonnyal... Simonyi Mária! – az kell neki! – Az asszony veronált vett be... Az orvos telegrafált: az asszony a végét járja... Nem jövök vissza, az asszony tegyen amit akar, – válaszolta sürgönyileg. *Mégis hazament, mert a debreceni lapokban benneállt a hír... s ő nem ülhetett benn a kávéházban...*”⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ Hogy igaz-e ez vagy sem, nem könnyű ma, forrás hiányában ellenőrizni: mindenesetre Móricz egyik közeli barátja, Mikes Lajos, hogy az író bűntudatát csökkentse, felboncoltatta az asszony holttestét, „s jegyzőkönyvet vettetett föl arról, hogy öngyilkosságának oka agydaganat volt, elmezavarásban mérgezte meg magát.” A történetet Kodolányi idézi fel, lásd: KODOLÁNYI 1968: 98. És még egy különös, ugyancsak nem ellenőrizhető állítás ebben az ügyben, Rádics Károlytól: „Egész életében elkísérte Janka emléke, ez leveleiből egyértelműen kiolvasható. Soha nem hozakodott elő azzal a levéllel, amit Verebély professzor írt neki Janka boncolása után. A gyógyíthatatlan agytumorról senki nem akart tudni. Móricz annál gerincesebb volt, hogy a betegsége háritotta volna Janka tettét. // A levélre 1980-ban bukkantam, fölolvastam az intézet fiatal munkatársainak, de azóta nem találom, nincs a Verebély leveleit őrző palliumban.” *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében* 13.

⁶⁶⁸ FÜST 1999: 2/131. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

Országos és helyi lapok sora számolt be Holics Janka első öngyilkossági kísérletéről – véletlen balesetként emlegetve a történeteket.⁶⁶⁹ Hogy az akkori olvasók ezt elhitték-e, vagy ugyanúgy tudták dekódolni, mint a Kádár-korszak olvasói a „tragikus hirtelenséggel” bekövetkezett halálesetek valódi okát, nem tudom eldönteni. Annyi biztos, hogy Móricz Simonyi Mária iránti lángolása ekkorra már beszédtema lehetett Pest-szerte. Nemcsak annak köszönhetően, hogy volt olyan színházi előadás, amelyen Móricz megjelent, és ennek hatására Simonyi észrevehetően zavartan játszott, de azért is, mert ebben az időszakban különös üzenetelésre használta az író a sajtót, kódolt szerelmi üzeneteket küldözgetvén nemcsak a színésznőnek, de Magoss Olga debreceni polgárasszonynak is. Ahogy Cséve Anna írja: „Móricz a lapokat és a folyóiratot mintegy üzenőfalként használta, feltűzte rá a még mindig eldöntetlen élethelyzetének, a válasz nélküli szerelemnek a kérdőjeleit.”⁶⁷⁰ Sajátosan kezelte Móricz ebben a lázas, zaklatott időszakában az újságokat. Egyetlen példa, Cséve Anna kutatásai nyomán, arra, milyen módon szőtt a sajtóból, saját szövegeiből és a levelekből, naplókából sajátos hálót Móricz, ugyanazt az írást két irányban „elsütve”, rendkívül gazdaságosan. 1925. május 29-én tette közzé *Az Estben A feketeruhás nő* című tárcáját, majd levélben hívta fel Simonyi Mária figyelmét a közleményre: „Mondja kicsim, nem volt ma egy hete feketében? [...] Az valami rendkívüli volt, ahogy rám hatott... aznapon írtam a fekete ruhás nőt, beledolgoztam a fekete ruha kérdést: üzenetül Majának!”⁶⁷¹ Másnap viszont Magoss Olgának mellékelte ugyanezt az írást: „küldöm a tárcát, hogy, hogy lássa... bár nem valószínű, hogy valaki fölismerné és bepletykálná az esetet [...] ellepleztem álnévvel.”⁶⁷² Választott álnevének monogramját pedig, a B. P-t kétféleképpen fejtette

⁶⁶⁹ Az Újság például a következőképpen kezdte az erről szóló cikket, 1925. január 14-én: „Könnyen végzetessé válható szerencsétlenség történt vasárnap este Móricz Zsigmond, a kitűnő író családjában. Móricz Zsigmond felesége, aki az utóbbi időben idegessége ellen csillapítószeret használt, az este folyamán a megszokott adagnál nagyobb mennyiségű veronált vett be, s csak a gyors orvosi segély gátolta meg a nagyobb veszély bekövetkeztét.” Elolvasható: *Naplók 1924–1925* 702.

⁶⁷⁰ CSÉVE 2010: 20.

⁶⁷¹ *Naplók 1924–1925* 378.

⁶⁷² *Naplók 1924–1925* 715.

meg a két nőnek: Simonyi Máriának „bűdös parasztként” (ezt az asszony használta rá, becézésképpen), Magoss Olgának pedig „budapesti ismerősként”.

Abban, hogy egy újság milyen módon tudósított Holics Janka haláláról, feltehetően annak is szerepe volt, mennyire kötődött Móricz az adott orgánumhoz – a Pesti Naplónál, ahol rendszeres munkatárs volt, valószínűleg részben átengedték neki az irányítást, itt feltehetőleg bele is szólhatott a róla megjelenő hírek tartalmába. A március végi öngyilkossági kísérletről ebben a lapban a következőképpen tudósítottak (egy olyan korban és újságban, ahol minden lapszám elengedhetetlen része volt az öngyilkosságokat taglaló rovat – amikor az olvasók Holics Janka náthalázáról értesültek, egyúttal olvashattak többek közt Fülöp Böske, Tóth Gizella és Erdődi Elek, 36 éves író önkézével elkövetett haláláról):

„Nagy rémülettel értesültünk arról, hogy Móricz Zsigmond, a nagy író felesége súlyosan megbetegedett. Pénteken kezdődött a betegsége náthalázzal, amelyből kétoldali tüdőgyulladása fejlődött. A lesújtott Móricz Zsigmond napok óta nem mozdult el nagybeteg felesége ágya mellől, amelyet sűrűn keres föl a beteg kezelőorvosa, dr. Rusznyák István, egyetemi tanársegéd, aki odaadó figyelemmel őrködik a betegnek aggodalomra okot adó gyöngye szívéen.”⁶⁷³

Ha a szerelmi dráma közönségét kívánjuk elképzelni, nemcsak a résztvevők és a család szűk csoportjára, illetve az újságolvasók népes táborára kell gondolnunk: a kettő közé helyezhetjük el az irodalmi nyilvánosságot, melynek szereplői (sokszor egymásnak ellentmondó, elfogult) visszaemlékezéseikkel ma megeleveníthetik előttünk a történeteket. Holics Janka haldoklása is, különös módon, kisebbfajta közönség előtt történt meg. A szemtanúk közül az egyik, Kosztolányi Dezsőné, aki a „Nyugat-nők” egyikeként, többek közt Gellértnével, Schöpfunglennével, Bohuniczky Szeffel együtt várta a halál bekövetkeztét, arról tudósít minket (Móriczról maradt emlékeit összegyűjtő, rövid írásában), hogy Móricz első dolga a sajtó kellő informálása volt:

⁶⁷³ Pesti Napló, 1925. ápr. 1., 9.

„Kis idő múlva Móricz sietve bejött a szomszédos szobából. Egyenesen a telefonkészülékhez lépett, fölhívta az Est-lapok szerkesztőségét, és utasításokat adott arra vonatkozóan, hogy a vasárnapi képes mellékletben hogy legyenek elhelyezve a maga, a felesége és családtagjainak képei. Ő, mármint Zsiga legyen a középen nagyobb formátumban, a többi kép pedig kisebbben örkörülte, és hogy az egész oldalt csakis ezek a képek töltsék ki – mondta a telefonba – más képet nehogy oda tegyenek.”⁶⁷⁴

Kosztolányiné legendás (bár ma már szövegekkel nehezen dokumentálható és alátámasztható)⁶⁷⁵ rosszindulatával is számolnunk kell, amikor ezt az emléket olvassuk – azonban, mivel az eseménynél sokan (számomra meglepően sokan) voltak jelen, van más visszaemlékezőnk is. Gellért Oszkárnál például az esemény másként íratik le, és ezt az emléket megerősítheti, hogy az óra összetöréséről Móricz naplójában is olvashatunk:

„Estefelé kinyitotta az ápolónő a szomszéd szoba ajtaját és beintette a férjet. Az ajtó becsukódott. Csönd. Aztán valami furcsa reccsenés. Mi volt ez? az utolsó hörgés?

Nem. Móricz a padlóhoz csapta aranyóráját, úgyhogy az száz szilánkra tört.

Amikor visszajött az ebédlőszobába, megbeszélte lányaival, hogy kiket hívjanak meg a temetésre. Az egyik lánya Jankának valamelyik jolsvai nagynénjét is említette.

– Azt is? – kérdezte Móricz és egyszerre nevetőgörcs fogta el. A nevetés a lányaira is ráragadt. Rémüldözve néztünk egymásra a feleségemmel. Soha az életben nem tapasztaltam ennyire, hogy tragikum és komikum, sírás és nevetés idegpályái ilyen közel esnek, így súrlódnak egymáshoz.”⁶⁷⁶

⁶⁷⁴ KOSZTOLÁNYI Dezsőné 2003: 380.

⁶⁷⁵ Annyi biztosan látszik Kosztolányiné hagyatékban maradt írófeleséggé-portréiból, hogy az asszonynak Móricz mindkét feleségéről (ahogy, hozzászemesem, csaknem valamennyi tárgyalt hölgyről) meglehetősen sarkos véleménye volt. És ilyen részeket is találunk a Móricz-naplóban: „– Halljuk a pletykát – mondtam ránevetve, mert biztos, hogy Kosztolányiné már betrombitálta a világot.” *Naplók 1924–1925* 563.

⁶⁷⁶ GELLÉRT 1954: 117–118.

De lehetett bármennyire éles nyelvű Kosztolányiné, Móricz nyilvánvalóan tudta, hogy felesége halálának híre őmiatta érdekes, ahogy azt is, a legkevésbé sem mindegy, milyen szöveggel, fotókkal jelenik meg a hír. Azt is felmérhette, hogy Holics Janka öngyilkossága sokkal rosszabb hatást keltene, mint a megtört férjet is váratlanul érő tüdőgyulladás. Bár a sajtó meglehetősen finoman bánt Móriczcal, akit a közvélemény egy része nyilván vétkesnek talált volna felesége halálában, a cáfolatokból is érzékelhető, hogy nem kellett volna sok ahhoz, hogy a sajtó botrányt keltsen a haláleset körül. A Pesti Naplóban a temetésről szóló tudósítás például a következőképpen zárult:

„A temetést megelőzően, néhány déli lapban mindenféle képtelen híresztelés jelent meg a temetés elmaradásáról. Erre vonatkozólag *Móricz Zsigmond* a következő nyilatkozat közlését kérte tőlünk:

Egy déli lap mai számában közlemény jelent meg, amelynek az a tartalma, hogy én egyrészt a rendőrségen, másrészt az ügyészségen jelentést tettem, hogy feleségem orvosi kezelés áldozata lett.

Ezzel szemben az az igazság, hogy engem azokkal a kiváló orvosokkal szemben, akik szegény feleségemet kezelték, – szeretettel és önfeláldozással – a legnagyobb hálaérzet tölt el.

*Móricz Zsigmond*⁶⁷⁷

Az 1924-25-ös években Móriczot körülvevő szövegáramlatban tehát a sajtót mint közeget is tekintetbe kell vennünk – voltak azonban más szövegek is, amelyeket Móricz akkoriban olvasott, és, helyzetére vonatkoztatva őket, alak másként használta fel a bennük felbukkanó valódi vagy teremtett alakokat. Ezek közül is kiemelkedik három, a naplójegyzetekben felbukkanó alakmások: Odüsszeusz, Robinson és Lev Nyikolajevics Tolsztoj.

Mások bőrén: Tolsztoj, Odüsszeusz, Robinson

Móricz, saját bevallása szerint, még napilapokat sem vett a kezébe ebben a két évben, nemhogy arra figyelt volna, milyen könyvek jelentek meg akkoriban – ahogy gyakran megtapasztalhatjuk nála,

⁶⁷⁷ Pesti Napló, 1925. április 5. 13.

önmagát ezúttal is műveletlenebbnek, ösztönösebbnek, egy akkori kifejezést használva „életesebbnek” kívánta beállítani, mint amilyen valójában lehetett. Pedig egy akkor megjelent könyvet annyira alaposan olvasott el például, hogy írni is kívánt róla, igaz, a recenzió csak töredéke maradt fent, kéziratként. Pásztor Árpád író, újságíró *Tolsztoj tragédiája* című, 1925-ben az Athenaeumnál megjelent könyve volt ez a munka, amelyet Móricz is, Janka is elolvasott. Veszekedéseikben indulatosan emlegették fel Tolsztojnak és feleségének az alakját: konfliktusukat, nem meglepő módon, önmagukra vonatkoztatva.⁶⁷⁸

Móriczék házassági drámájában egyébként az írófeleség-szerep értelmezése kiemelt jelentőséget kapott: a viták ugyanis nem egyszerűen a megcsalás, a Simonyi Mária iránt érzett szerelem körül zajlottak, de az is minduntalan előkerült, milyen módon kellene Holics Jankának férjéhez és annak munkájához viszonyulnia. (Móricz előre fel kívánta készíteni a helyes magatartásra Simonyi Máriát is, bár még egyáltalán nem dőlt el, házasságra lépnek-e majd: „Remélem maga nem esett abba a bajba, amibe polgári asszony bele tud űrlni: hogy egyszerűen életrajznak tekinti az írásművet.”⁶⁷⁹)

A házasság felrobbanásához nagyban hozzájárult, hogy Janka az írástól, és a vele elérhető sikertől is el kívánta zárni a férjét, végül pedig már azt a vágyát is megfogalmazta, hogy „társ szerzőként” kellene a férje mellett szerepelnie – és mivel amúgy is „együtt írták” a műveket, a fényképeken is tükröződnie kellene ennek a kooperációnak:

„– És én ezt kikérem magamnak, és ez ellen tiltakozom, hogy maga, mint egy legény, önállóan szerepeljen. Ahol az uram ott van, nekem is ott kell lenni, vagy ő se. [...]

– Mondja, hol látta Arany Jánost és feleségét együtt az összes műveiben az élén?

⁶⁷⁸ Vargha Kálmán összefoglalónak szánt, Móricznak az irodalomhoz való viszonyát tárgyaló könyvében (amelynek helyére újabb mű, leszámítva Rákai Orsolya tanulmányát, máig nem került) Tolsztoj ebben a vonatkozásban nem, kizárólag a Shakespeare-hez való, Móriczéval összefüggésben is tárgyalható viszonyával fordul elő. Ld. VARGHA 1962: 338–342.

⁶⁷⁹ *Naplók 1924–1925* 482.

- Az más. Akkor még nem volt fénykép, valaki lerajzolta, s a bitang világ kisajátította az asszony nélkül.
- Hát Jókai a feleségével szerepelt?
- Igen! És annak színésznő volt a felesége, az eleget szerepelt magában is külön. [...]
- Ki volt Homéros felesége?
- Mit tudom én?
- És hányszor látta a Byron feleségét és a Victor Hugót?”⁶⁸⁰

Móricz (hiszen ő volt az, aki a vitában más írókat hozott elő párhuzamként) a saját történetéhez mintákat, fogódzókat, alakmásokat keresett ebben az időszakban. Volt rá példa, hogy más művek szereplőit hívta segítségül, és saját szövegébe emelte őket, de arra is, hogy olvasóként fedezte fel a párhuzamokat: előbbire példa az Odüsszeusz- és Robinson-szerep, utóbbira pedig Lev Nyikolajevics Tolsztoj alakja. Írómintákhoz egyébként is előszeretettel fordult ebben az időszakban: Csokonairól tervezett drámájába is önmaga és Simonyi szerelmét írta bele, a szöveget azonban, az asszony visszautasítása miatti dühében, elégette. Azt is mondhatnám, hogy bárkiről próbált írni ekkortájt, voltaképpen mindig saját magáról beszélt: „A Bánk bánról írtam a Nyugatnak: a feleségem ráismert, hogy nem Dérynéről és Katonáról van szó, hanem – másról. / A kéziratot félredobtam.”⁶⁸¹ Tolsztoj futásának (pontosabban a történés Pásztor Árpád-féle tálalásának) esetében Móricz és a felesége azt érezték meg, hogy a különös, egyedien tragikus történés voltaképp a házasságról, a családi boldogság lehetetlenségéről, vagyis mindannyiunkról szól – ahogy ezt Pásztor is leszögezi könyvében:

„Tolsztoj otthagya Jasznaja Poljanát! ... rohan végig a világon a hír... Misztikumot keresnek benne, a rendkívüli élet rendkívüli befejezését... Végso megtszultságában talán az is, de közlrol emberi túleke-

⁶⁸⁰ *Naplók 1924–1925* 351–352. Bár a veszekedések során ritkán fogalmazunk pontosan és vezetünk elő cáfolhatatlan észérveket, annyit mégis meg kell jegyezni: Arany János idején már volt fénykép, feleségében, Ercsey Juliannában viszont nagy valószínűséggel sosem képződött meg a gondolat, hogy férje művein fényképpel szerepeljen.

⁶⁸¹ *Naplók 1924–1925* 161.

dés, kaotikus zűrzavar, pénzért és eszmékért veszekedő pártok harca, egy család tragédiája.”⁶⁸²

A *Tolsztoj tragédiája* az akkoriban ismerhető nemzetközi Tolsztoj-szakirodalom (leginkább visszaemlékezéseket kell ezen érteni) felhasználásával készült, Dusan Makovicky naplóján alapul, és a 15 évvel azelőtt, 1910-ben bekövetkezett „futást”, a hozzá vezető utat elemzi, Tolsztoj feleségének, Szofja Andrejevna-nak a történetben játszott szerepét kutatva. Könnyen belátható, hogy Móricz Tolsztoj „álláspontját”, míg Janka a feleségét érezte közelebb magához. Móricz számára az a dilemma vált a legfontosabbá Tolsztoj esetéből, mit tegyenek a házasságok a szerelem (amin leginkább a testi vágyat értette) elmúltával, és mennyire tér el egymástól a férj és a feleség reakciója erre a helyzetre:

„– Maga tudja, mit: ezt írtam, röviden:

Tolsztoj tragédiája a férfi és nő harca. A férfi belopja magát a házasság falovában a nő életvárába, és egy idő múlva (nem mondtam, hogy a varázs, a szerelem elmúltával) belülről döngeti, rombolja a várat.”⁶⁸³

Ha a Móricz-házaspár 1924–25-ös évének történetét és Pásztor Árpád könyvét egymás mellett olvassuk, két párhuzam rajzolódik ki élesen: az élet írásműbe fordításának kényszere egyfelől és az öngyilkosság mint „válságkezelési módszer” másfelől.

Móricz korábban is sokszor tette meg, hogy felesége mondatait használta fel különböző műveiben: ez az írói eljárás akkor vált igazán élessé, amikor Holics Janka a saját mondatait a színpadról, Simonyi Mária szájából hallotta vissza. Bár Móricz ezeknek a hónapoknak a történéseit csak jóval később írta szöveggé, naplófeljegyzéseket ugyanúgy folyamatosan írt, mint Tolsztoj, aki a feleségével a „futás” előtti egyre erősödő feszültségben leginkább a naplói miatt aggódott: „És ha meghalok, mi lesz a naplóimmal?... Tizenkilenc éves korom óta írom... Minden gyónásom, vallomásom és vezeklésem ez a napló... Rettenetes, hogy Zsófia Andrejevna, hogy kínoz

⁶⁸² PÁSZTOR 1925: 161.

⁶⁸³ *Naplók 1924–1925* 325.

ezekért a naplókért...”⁶⁸⁴ De Pásztor Árpád könyvében (aki, különböző források felhasználásával, Tolsztoj belső beszédét is elképzelte és rögzítette) azt is elolvashatjuk, miként tud(hat)ta Tolsztoj egyszerre megélni a szörnyű veszekedéseket, és ugyanekkor kívülről, íróként, regénytárgyként tanulmányozni a feleségét:

„És ha Zsófia Andrejevna valóban eszelős?... [...] Ha csakugyan eszelős?... Milyen érdekes regénytéma!... Kellene még írnom egy regényt, mielőtt meghalok. S lehet-e érdekesebb téma?”⁶⁸⁵

A szerelem elmúltá voltaképpen a halállal vált azonossá Móricz számára (ezt majd jóval később, a *Rab oroszlán*ban bontja ki regénynyé), ezért is hozta el neki a Tolsztoj-könyv olvasása azt a felismerést, hogy akkor kell a házasságból kilépni, amikor még van esély az újrakezdésre:

„A férfi azonban nyolcvanéves koráig kínlódik a házasságban (mert a házasságon kívüli viszonyokkal ő is könnyen végez) s mikor végre elfut s meghal: kinevetik érte.

Idejében kell csinálni a házasságot is, a válást is.”⁶⁸⁶

A Tolsztoj-könyvben arról is olvashatott a Móricz-házaspár, miként lehet odáig eljuttatni egy kapcsolatot, hogy kizárólag valamelyik fél öngyilkossága hozhatja el a megoldást – Szofja Andrejevna több öngyilkossági kísérletet (vagy hisztérikus, fenyegetésnek szánt „önmerényletet”) követett el, mielőtt a 83 éves Tolsztoj, önmagát vagy a „saját halálát” keresve, elfutott otthonról. Janka és Móricz közt is halálos játszma zajlott, a naplóban olyan kijelentést is találunk, hogy „meg kell ölnöm Jankát”, olyat is, hogy Móricz maga gondolkodott az öngyilkosságon, de annak felismerését ugyancsak, hogy voltaképpen mindketten a másik döntésére vártak. Móricz tisztában lehetett azzal, hogy a felesége mire készül, rettegett Janka határozott szándékától, és önmagában el is dönthette, a helyzetből más kiút nem mutatkozik:

⁶⁸⁴ PÁSZTOR 1925: 18.

⁶⁸⁵ PÁSZTOR 1925: 18.

⁶⁸⁶ *Naplók 1924–1925* 715.

„Ez az igazi haláltánc, mikor a két házastárs szíve fenekén azt lesi, rettegetve, iszonyattal, mikor lesz a másik öngyilkos?

Én az utóbbi időben már nem akarok az lenni.”⁶⁸⁷

Móricz számára Tolsztoj mellett Odüsszeusz volt a legmeghatározóbb alakmása ennek az időszaknak. Nemcsak naplófeljegyzéseiben és leveleiben használta fel az eposzi hőst ön maga helyettesítésére, de egy teljességében soha be nem mutatott drámát is megírt, egy hét alatt, 1924. május 2. és 9. közt, *Odüsszeusz bolyongásai* címmel. Az Odüsszeusz–Penelopé–Kirké háromszöget ugyanúgy használta fel, mint a már emlegetett, *A feketeruhás nő* című tárcát, amelyet elküldött Simonyi Máriának és Magoss Olgának is: a feleségének úgy értelmezte a darabot, hogy ez a Penelopé és a házasság melletti kitartásról szól, Simonyit pedig az őrzítő és leküzdhetetlen vágyat ébresztő Kirkéként azonosította. Holics Jankáról ilyesmiket írt a naplójában: „Nem következett be, amit reméltem, hogy sírva fut hozzám az én Penelopém: nem s nem akar az lenni.”⁶⁸⁸ „Minden érzésem az, hogy ez a darab a férj himnusza a feleségéhez. / Ez a családi élet nagy dithirambusa.”⁶⁸⁹ Simonyinak viszont a következőt: „De Maga is itt maradt bennem, és itt él bennem, és az árbochoz kell kötözni magamat, mint Odyseust, hogy vissza ne rohanjak... valami hallatlan édes örületben.”⁶⁹⁰ Ezt a nem egészen tisztességes játéknak látszó ket-tős címzést, ha jóindulattal közelítünk, úgy is értelmezhetjük, mint annak bizonyítékát, hogy Móricz éppen a két nő közti választás lehetetlenségét, a házasság és a szenvedély feszültségét kívánta megírni a darabban. Mégsem meglepő, hogy sosem mutatták be színpadon az *Odüsszeusz bolyongásait*: a homéroszi történetet Móricz alapvetően nem írta át, nyelvileg pedig sokszor bántóan kiforratlan maradt a szöveg, gondolok az ehhez hasonló részletekre:

„Amit Odysseus parancsol: az olyan nagyon meglesz, amit Odysseus üzen: az olyan nagyon üzenve lesz!”⁶⁹¹

⁶⁸⁷ *Naplók 1924–1925* 201.

⁶⁸⁸ *Naplók 1924–1925* 139.

⁶⁸⁹ *Naplók 1924–1925* 141.

⁶⁹⁰ *Naplók 1924–1925* 51–52.

⁶⁹¹ *Drámák II.* 45.

Talán leginkább azért írhatta meg Móricz a darabot, hogy képzelete színpadán eljátszassa a női főszerepeket Jankával és Máriával, akik így végre azt csinálták, mondták, amit „teremtőjükként” előírt nekik. Mindenesetre fontos adalék az *Odüsszeusz bolyongásai* ahhoz az állítólagos műveletlenséghez, amelyet az író maga élete vége felé, 1941-es, *Babits Mihállyal a Garda-tón* című esszéjében éleztet ki és égetett bele olvasóinak emlékezetébe. Bár itt az irodalomra és kultúrára figyelő Babits, valamint az életet szemlélő és megíró Móricz ellentéte jelenik meg, hiba lenne ebben a dichotómiában értelmezni a móríci életművet: látható, hogy 1924–25-ben épp az irodalmon keresztül igyekezett megérteni és megírni a vele történeteket. És az *Odüsszeusz* szerzőjéhez élete során igen sokszor fordult,⁶⁹² még ha nehéz is lenne sikeres, jól megformált, Homéroszt újíró Móricz-alkotást mondanunk. Egy 1938-ban az *Estnek* adott interjújában⁶⁹³ a „legöregebb” kedvenc írójaként nevezte meg Homéroszt, az 1937-es *Míg új a szerelem* egyik elmélkedő, szerzői kitérőjében pedig a következőt olvashatjuk: „Persze, vannak halhatatlan alkotások. Olyanok, amelyek már évezredekkel éltek át. Itt van elsősorban Homérosz.”⁶⁹⁴

A harmadik naplóbeli irodalmi alakmás, Robinson (vagy, ahogy Móricz írta: *Robinson*) versekben kerül elő. Olyan művekben, amelyek, az *Odüsszeusz bolyongásaihoz* hasonlóan, leginkább Móricznak magának voltak fontosak, nem az elképzelt olvasóközönségnek: amikor Móricz verseket írt, nem volt saját költői hangja, olyan, mintha időnként előreszaladna az időben, a posztmodern, alulstilizált prózaversekhez (ilyen a már idézett pörköltfőzésről szóló), időnként viszont nem egyszerűen Adyhoz, de talán még annál is hátrébb, Pető-

⁶⁹² A Színházi Élet 1927/40-es számában a következő címmel olvashatunk egy tudósítást: *Móricz Zsigmond nyilatkozik Odysseus című operájáról, melynek zeneszerzője Kodály Zoltán*. A cikk a premiért az adott szezonra ígéri, Kodály Hárty Jánost követő újabb színpadi műveként. A soha meg nem valósult bemutatóról Móricz úgy beszélt, olyannyira részletekbe menően, mintha már az utolsó fázisban járnának a munkával: „A három női főalak közül az első az érintetlenség mintaképe, Nautika, a második a démoni haetera, a harmadik, Penelope, a feleség mintaképe. Az opera színhelye: 1. Nausikaa szigete. 2. Circe kastélya. 3. Odysseus otthona.”

⁶⁹³ Ld.: *Életéről és művéről beszél leányfalusi kúriáján a 60 éves Móricz Zsigmond* – Az Est tudósítójától – Az Est, 1938. július 2., 8.

⁶⁹⁴ *Míg új a szerelem* 621–622.

fihez, rosszabb esetben pedig Tompa Mihályhoz. A *Robinson levelei. Feleségemhez írottak* a következő sorokkal indul:

„Új Robinson egy pusztaszigeten.
A szerelem hajótöröttje lettem.”⁶⁹⁵

Az irodalmi alakmások annak ellenére izgalmasak, hogy csak be nem mutatott drámát, felejthető verseket, Janka miatt részben megsemmisített esszéit és lejegyzett veszekedést eredményeztek. De ne felejtjük el, hogy 1924 és 1925 nemcsak a nők közti vergődés, a polgári lét és az írószerep közti, sokszor feloldhatatlannak tűnő feszültség évei voltak: igen fontos művek is születtek ebben az időszakban, jól mutatva, hogy Móricz milyen koncentráltan tudott dolgozni életének legzaklatottabb szakaszaiban is.

Gyöngyszem, mélytűző ragyogással

A *Kivilágos kivilradtig* című regényhez az első tervet még 1923-ban készítette el Móricz, majd 1924. január elsején kezdte el folytatásokban közzétenni a Pesti Naplóban. A regény, amely a napilapbeli változathoz képest jelentősen kibővült, átalakult, csak 1926-ban jelent meg kötetben az Athenaeumnál. A mai olvasók tehát nem ugyanazt a szöveget ismerik *Kivilágos kivilradtig* címen, mint az 1924-ben a folytatásokban bontakozó művet követők, és nem is ugyanabban a kontextusban olvassák – a napról napra megjelenő részletekhez a háttér az 1924-es Pesti Napló parlamenti tudósításai, hírei, cikkei adták. A lap új vállalkozást indított el Móricz folytatásos regényével, ahogy erről 1923. december 31-én hírt adtak. A beharangozó, amely a Móricz-regényt *gyöngyszemnek* nevezi, *mélytűző ragyogással*, azt az értelmezési vonalat jelöli meg, amelyikbe mindmáig beleragadt a regény:⁶⁹⁶ a *Kivilágos kivilradtigot* szinte kizárólag a dzsentri-tematika kapcsán szoktuk emlegetni, ráadásul az úgynevezett dzsent-

⁶⁹⁵ *Naplók 1924–1925* 119.

⁶⁹⁶ Ilyesmik voltak ebben az ajánlóban: „A »Kivilágos kivilradtig« az elcsúszott lefelé zuhló magyar dzsentrivilág drámai erővel tömörített rajza. Izgalmas, lihegő gyorsasággal lüktető meséje egyetlen éjszaka alatt játszódik le, egy vidéki jószágigazgató házában.” Pesti Napló 1923. december 31., 9.

riregények közt az *Úri murit* „előkészítő” szerep jutott neki. Nagy Péter például a következőképpen összegez: „azt a képet, amelyet a *Kivilágos kivraddig* egy dárídós éjszakában felvázol, az *Úri muri* (1927) három év múlva kikerekíti, kiszélesíti, általános érvényűvé és a szereplők és olvasó közös tragikus élményévé teszi.”⁶⁹⁷ Ne értsük félre Nagy Pétert: a *kikerekítés* nem művészi tökéletesedést jelent nála, hanem erősödő társadalombírálatot. Hiszen a *Kivilágos kivraddig* kapcsán ő maga is „művészi bravúrról”, páratlan szerkesztő művészettel megvalósított, vagyis csak látszólagos szerkesztetlenségről⁶⁹⁸ beszél, Czine Mihály pedig a *talán* „legtökéletesebb”, művészileg *talán* a legharmonikusabb móríci dzsentri-regényként ír a *Kivilágos kivraddigról*.⁶⁹⁹ Mórícz maga műve értelmezőjeként szintén nem járult hozzá regényének árnyaltabb olvasásához, hiszen a Pesti Napló-beli kedvcsinálóban ugyancsak a dzsentriket és a „sírva vigadást” emelte ki: „Az egész így a nótás, dínom-dánomos magyar tönkremenés példázata kíván lenni s azt hiszem, az is.”

A Kádár-korszak Mórícz-kutatásának „másként gondolkodója”, Bori Imre felszínes ítélet következményének tartja a dzsentriregény minősítést, és sokkal inkább a *Rokonok*hoz vezető utat lát a regényben – azzal az érdekes különbséggel, hogy a rokonság problematikája a *Kivilágos kivraddigban* a zsidókérdés kontextusába kerül. Két mondatot szembesít egymással Bori: „– Hát maguk mindnyájan rokonok... Liscsány... Nincs magának Liscsány nevű rokona?... Lihtenstájn...” (*Kivilágos kivraddig*), illetve „ez így van Magyarországon, kicsi az ország, mindenki rokon” (*Rokonok*).⁷⁰⁰ A zsidó rokonság-felfogás és a Kopjáss köré szerveződő, hagyományosan „magyarosnak” tartott rokoni hálózat közti kapcsolat Mórícz levelekből, naplófeljegyzésekből és egyes műveiből (például az *Életem regényéből*) kirajzolódó énképe alapján nem meglepő. (Gondolok például az ilyen részletekre: „Ebben a mi családukban soha egy pillanatra sem szűnt meg a vérrokonoknak egymásra támaszkodása. Csak

a zsidók tudtak olyan faji szolidaritást mutatni, mint a Pallagiak és a Móríczok ebben a generációban.”⁷⁰¹)

Könnyen lehet, hogy valójában nem az *Úri muri* miatt került homályba ez a Mórícz-regény, sokkal inkább azért, mert a zsidók idegenségének és kiközösítésének Pogány Imre alakján keresztül megmutatkozó, még ma is nehezen tárgyalható problémája megkerülhetetlen az elemzése során. És a regényben nemcsak téma a dzsentrik sorsa vagy a zsidókhoz való viszony, hanem mindez a szerkezettel, a nézőpontokkal, az elbeszélés módjával is összevethető. Mielőtt azonban erre rátérnék, érdemes megvizsgálni, miként mond ellent egymásnak Mórícz önértelmezése és a napilapnak a folytatásokhoz adott kontextusa: míg az előbbi a dzsentrikre, addig az utóbbi a zsidókérdésre irányítja az olvasók figyelmét.

A *Kivilágos kivraddig* egyszerre és azonos közeg számára íródott Kosztolányi *Aranysárcánnyával* – olyannyira, hogy ugyanabban az évben jelentek meg folytatásokban, Móríczé január 1. és 29. közt a Pesti Naplóban, Kosztolányié áprilistól a Pesti Hírlapban.⁷⁰² Feltehetően a húszas évek társadalmi és politikai helyzetétől, közhangulatától nem függetlenül lett fontos mindkét regényben a zsidó és keresztény szereplők viszonya. Az *Aranysárcánnyban* is tematizálódik Glück Laci zsidó volta, de Novák ráébredése kedves tanítványa zsidóságára mégis kisebb hangsúlyt és jelentőséget kap, mint a legátus felismerése Mórícznál: az események láttatásának módjára is hatással van, hogy a legátus hosszú ideig nincs tisztában vele, a házigazda lányának kérője zsidó, majd egyszer csak rádöbben erre:

„A legátus tágra nyílt szemmel nézett: most értette meg... Most tisztult ki előtte a mai éjszaka titkossága... Hogy ő ezt eddig föl nem fogta, hogy Pogány Imre zsidó... S már egyszerre látta is rajta az idegen vonást, a kis szeplőt, a vonásaiban valamit, élesebb, erősebbet, amire eddig nem ügyelt...”⁷⁰³

⁶⁹⁷ NAGY Péter 1975: 276

⁶⁹⁸ „A szétfolyó, epizodikus-anekdotikus szerkezet a figyelemelterelő-önámító közösségi védekező mechanizmus képeként is érthető”. GYÖRFFY 2004: 49.

⁶⁹⁹ CZINE 1979: 134.

⁷⁰⁰ BORI 1982: 149–150.

⁷⁰¹ *Életem regénye* 1007.

⁷⁰² Az *Aranysárcánny* keletkezéstörténetéről részletesen lásd: BENGI 2010. Ebből a tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy a Kosztolányi-regény nem napi, hanem heti folytatásokban jelent meg, vasárnaponként, és a közlés egészen 1925. április 5-ig tartott.

⁷⁰³ *Kivilágos kivraddig* 639.

Az olvasó számára már az első fejezetben világossá válik, hogy a háziak lányához zsidó kérő érkezik, hiszen ez a mama és a jegyző párbeszédéből kiderül. A beszélgetést hallja a legátus is, de nem érti meg az elhangzottakat. Annyira lenyűgözi őt a szép menyasszony, Annuska, hogy semmi más nem észlel a világból. Innentől kezdve a történeteket mindvégig két nézőpontból látjuk – a társaságból, amelynek tagjai Pogány Imre minden mondatát, gesztusát, tettét a zsidóságával hozzák összefüggésbe, és a legátuséból, aki még a 13. fejezetben sem fedezi fel, miért lett az este központi témája a zsidókérdés: „Mért beszél itt folyton mindenki a zsidókról – gondolta a legátus, aki még mindig nem fedezte föl Pogány Imre titkát. Persze, ha ezt tudta volna, akkor az ő gondolatainak túlnyomó részét szintén a zsidókérdés foglalta volna le.”⁷⁰⁴ A kicsit nehéz felfogású legátus, aki hiába hallja a zsidócsúfolókat, fedez fel Pogány Imre arcán különös, idegen vonásokat,⁷⁰⁵ nem jön rá, hogy a férfi zsidó, így maradhat képes arra, hogy az eseményeket ne a zsidó-magyar ellentétén keresztül figyelje. A legátus helyzete ráadásul Pogány Imrééhez hasonló lesz, hiszen „kerge birkaként kóvályog”⁷⁰⁶ az este különböző helyszínei és szereplői közt, ugyanúgy idegenné, kívülállóvá válva, mint a zsidó fiú. A regény végén, amikor Pogány Imrét kiveti magából a társaság, a legátus szintén kívülré kerül, jól megfigyelhető módon: a tornácon áll, onnan néz befelé a táncoló, mulató társaságra. A legátus fűzi össze az elkülönülő jeleneteket, változtatja elmondhatóvá, hiszen időben kibomlóvá az egymás mellett, egyidejűleg lezajló történeteket, konfliktusokat. Ezt a párhuzamosságot az elbeszélő is kiemeli:

„A lakás minden zugában párok ültek, és mind a legtúlzottabb odaadással beszéltek. A szívek olyanok voltak, mintha a »szezám nyílj

⁷⁰⁴ *Kivilágos kivilradtig* 573.

⁷⁰⁵ Például a 15. fejezetben: „Nézte a Pogány Imre arcát, s elkezdte azt nagyon gyanúsni látni. Olyan puha volt az arca, és oly szokatlan nyugtalanság volt benne, amire neki még nem volt szava. De érezte, hogy itt valami erős, illetlen tűz perzsel ebből az emberből, amit a többiek a maguk száraz, kemény, egyszerűbb természetével felhabzsoltak ugyan, de egyúttal vissza is taszították maguktól, mint valami idegen dolgot.” *Kivilágos kivilradtig* 577–578.

⁷⁰⁶ A házigazda mondja ezt a legátusra, a 14. fejezet végén: „– Nézzétek ezt a legátust, úgy kóvályog, mint a kerge birka.” *Kivilágos kivilradtig* 577.

meg!» varázsigével érintette volna meg az éjféli tündére. Egyszerre kellen hallani, ahogy párhuzamosan, egymás mellett éjféli virágba nyílnak a lelkek, s az írónak szimultán kellett lezongorázni a sok titkot, melyet a kevergő magyar élet egyszerre röpit föl; titkokat a Midasz nádasába. A tánc is arra kell, a muzsika, a bor, evés, hogy éjfélutánra előkészítse a szíveket, s ez a furcsa nagy közös gyónás megkönnyebbíti, szinte feloldja a hétköznapi élet minden feszültsége alól a lelkeket.”⁷⁰⁷

Az első, napilapbeli közléskor azonban nem pusztán a regény világában, de a részleteket közlő lapszámokban is kiemelt helyen szerepeltek a zsidókkal kapcsolatos hírek. Nemcsak egyetemen lezajlott zsidóverésekről tudósított a Pesti Napló, de arról is, hogy a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, V. Országos Diákkongresszusán, kiállt a numerus clausus mellett. De 1924 januárjának története volt az is, hogy a parlamentben Sándor Pál benyújtotta a numerus clausus eltörlésére és a zsidó egyetem felállítására vonatkozó határozati javaslatot. Bár a határozatot, mint ezt ma már pontosan tudjuk, leszavazták (erről január 30-án adott hírt a Pesti Napló), érdemes beleolvasni a január 5-i lapszámba, amely címlapján a határozati javaslat felterjesztése körüli vitáról tudósított. A zsidók földhöz jutásának kérdése, a zsidók iránti irigység ebben a tudósításban ugyanúgy ott van, mint a *Kivilágos kivilradtig*ban:

„Sándor Pál: A trafikengedélyeket, italmérési jogokat, moziengedélyeket törvénytelenül elvették. Az iparengedélyek tekintetében a zsidókkal szemben a legszigorúbban járnak el, csak keresztény protekcióra kapnak zsidó iparengedélyt. A numerus clausus alapján szellemi téren is kisebb lett a kereseti lehetőség. Földbérletet zsidó nem kap.

Grieger Miklós: A bérletet keresztény ember kapja meg, de kiadja albérletbe zsidónak!

Sándor Pál: Katonai grádust zsidó nem nyerhet el. Most már kereskedelmi térről is el akarják küldeni. Hol van itt a miniszterelnök állítólagos liberalizmusa? Mindössze egy liberális ember ül a kormányban, nagyatádi Szabó István. Kérdem, milyen szerepet szántak ebben az országban a zsidóságnak?

Hegedüs György: A zsidók mégis auton járnak!

⁷⁰⁷ *Kivilágos kivilradtig* 623.

Sándor Pál: Hegedüs Györgynek ez a megjegyzése mutatja, hogy a zsidókkal szemben tisztán csak kenyérrigység működik. Ne a zsidóktól féltsek az országot, hanem az elproletarizálódó polgárságtól és a meztelbasoktól. Nem a zsidók a kommunisták, hanem ön a kommunista, Hegedüs György képviselő úr, mert a zsidók autójára és pozíciójára vágyik.

Nagy Ernő (Hegedüs György felé): Sándor Pál nem kívánja az ön esztét, de ön kívánja a Sándor Pálét! (Derűtség.)⁷⁰⁸

Sándor Pál érvelésében a zsidók és a reformátusok üldözése kerül egymás mellé – ahogy Móricznál a legátus és Pogány Imre idegensége: „Most a zsidókat ütik. Volt idő, amikor a reformátusokat ütötték sokkal erősebben és eljőhet még az idő, hogy mikor a zsidókkal végeztek, akkor megint a reformátusokat veszik elő.”⁷⁰⁹ A parlamenti tudósításban egymás mellett olvashatjuk Sándor Pál és a kormánypártiak megszólalásait, zsidók és zsidótörvények mellett és ellen, minden kommentár nélkül. Móricz regénye, ez a jól megszerkesztett, gondosan megírt művészi szöveg ennél összetettebb módon éri el azt, hogy a zsidók idegensége, valamint a zsidóság és a magyarság azonosíthatósága egyszerre legyen belőle nyilvánvaló.

A *Kivilágos kivilradtignak* az egykori olvasó számára a Pesti Napló jelentette a kontextusát – a maiak pedig a naplófeljegyzésekkel összevetve olvashatják el a regényt. Innen nézve ez a mű Móricz számára fordulópont, a Jankával való szakítás fontos dokumentuma lett: saját bevallása szerint első olyan regénye volt ez, amelyben első feleségének alakja semmilyen formában nem bukkant fel. Persze, ez csak a regény megkezdésekor már egyre erőteljesebb harcot folytató házasság számára volt fontos: csatározásaik során az egyes írásművek a szakítás, a távolodás, a megcsalás bizonyítékaiá váltak. Ráadásul, mára jól tudjuk, Janka mint modell a halála után sem tűnt el a Móricz-regényekből: az *Uri muri* Rhédey Eszterébe ugyanúgy őt szokás belelátni, mint a *Rab oroslán* Julukájába. Hogy jogosan vagy jogtalanul, nehéz eldönteni, hiszen Jankát nehezen ismerhetjük meg máshonnan, mint Móricz szövegeiből: még Móricz Virág *Anyám regénye* című könyve segíthet ebben, teletűzdelve ugyancsak

⁷⁰⁸ Pesti Napló, 1924. jan. 5., 1–2.

⁷⁰⁹ Pesti Napló, 1924. jan. 5., 2.

Móricz Zsigmondtól idézett mondatokkal. De akár egy valaha élt asszonyt és egy regénybeli alakot kívánunk „összeolvasni”, ahogy ez sokáig szokás volt, akár azt keressük, milyen mondatokat emelt át az író valóságos személyektől a regényeibe (ahogy ezt Cséve Anna teszi az 1924–25-ös naplók kapcsán), inkább azt állapíthatjuk meg, hogy Simonyi Mária hagyta rajta személyisége és beszéde „nyomát” a *Kivilágos kivilradtignak*. Azon a regényen, amelynek írodása közben zajlottak, Simonyi főszereplésével, a *Búzakalász* próbái, majd előadásai, történt meg az író és a színésznő közt a „lángra lobbanás”, a testi beteljesülés, és folyt a szenvedélyes szerelmi küzdelem, többszöri egymásratalálással, szakítási kísérlettel, újrakezdéssel.

A *Kivilágos kivilradtignak* Annuska lett a mindenkit magához vonzó, lángra lobbantó nőfigura: tudjuk azonban azt is, hogy Móricz már jóval Simonyi megismerése előtt is meg tudott írni ilyen nőalakot (gondoljunk csak *Az Isten háta mögött* Veresnéjére). Simonyi Mária egyik Móricz által nevezetessé tett mondata viszont a nevelő és a postáskisasszony párbeszédébe került bele:

„– Igaz. Énnám egy szerelem nem tart soká.

A fiúnak valami emlékre megvillant a szeme.

– Két hét múlva kirúgom?...”⁷¹⁰

Az 1924–25-ös naplójegyzetek alapján tudható, hogy a *Nekem nincs lelkem*,⁷¹¹ és a *Két hét múlva kirúgom* mondatokat eredetileg Simonyi Mária mondta Móricznak, hogy aztán a kijelentések különféle regényekben és drámákban bukkannak fel újra és újra. De

⁷¹⁰ *Kivilágos kivilradtignak* 611. Erről lásd még: „Az élőszó sugárzik szét, Simonyi Mária, Holics Janka hétköznapi szavai, gyakran együgyűségek, mások lényeges tartalmak, foszlányok, töredékek, vagy enigmatikus, fájó mondatok: Simonyi Mária szavait 1924. február 11-én jegyzi a napló első alkalommal: »Hogy két hét múlva kidobsz?« 1924. május 6-án az *Odyseusban* így hangzik: »Kirke (virággal veregeti arcát) Két hét múlva kirúglak a disznók közé / híres Odyseus.« 1925. november 15-én a *Pesti Naplóban* a *Mary Steinben*, majd a *Kivilágos kivilradtignak* című regényben: »– Két hét múlva kirúgom?...«” CSÉVE 2010: 14.

⁷¹¹ „Igaz, legelső szava az volt hozzám, halkán és rebegeve mondta: »Nekem nincs lelkem.«” *Naplók 1924–1925* 230. A mondat aztán feltűnik többek közt a *Pillangóban*, de Móricz regényt is tervezett írni ezzel a címmel.

az azonosítás önmagában még nem ad jelentést ezeknek a mondatoknak, sőt: a Móricz-műveket olvasó, esetleg a napilapközléseket követő Simonyi számára lehetett ugyan jelentősége annak, hogy ráismert saját szófordulataira, a mai olvasó számára az effajta felfedezéseknek már különösebb hozadéka nincs.

De Simonyi nemcsak néhány emlékezetes mondatával került be a *Kivilágos kivirradtigba*: egy jelenetben az egyik szereplő *múltjaként* jelenik meg Móricz töprengése önmaga és gyermekei *jövőjéről*. A tanítóné meséli el a többi asszonynak a saját történetét, azt, hogy az apja, felesége halála után, színésznő-mostohát hozott három gyereke mellé, aki elkergette őket a háztól. A megrázó sztorira a hallgatóság a következőképpen reagál:

- „– Látod! a színésznő-feleség!
- Csodálatos, hogy az emberiség megtűri ezt a fajt.
- Csodálatos, hogy azokat is nőknek nevezik.
- Dehogy nők, kedvesem, állatok, csak a percnak élnek!
- Azt hiszem, beszámíthatatlanok.
- Nem is lehet másképp, hogy bírná el egy nő annyi férfinak a befolyását? Hiszen ahány emberrel az életében találkozik, minddel köze van. Náluk az, ami a legnagyobb oltári szentség egy tisztességes asszony életében, csak annyi, mint egy kézfogás egy úrral.
- Ez a gyermekek sorsa.
- Azt hiszed, bármelyik férfi nem tenné meg, ha a felesége meghal? Elveszi a cafatot.”⁷¹²

De a színház másképp is kapcsolatba hozható a *Kivilágos kivirradtiggal*: a jószágigazgató, annak családja, és a náluk István-napra összegyűlt vendégsereg úgy függnek a regény egyedüli helyszínét adó háztól és uradalomtól, ahogy a *Cseresznyés kert* szereplői a kertől. Itt Lichtenstein Adolf és Ármin bécsi zsidó kereskedők veszik

⁷¹² *Kivilágos kivirradtig* 621. Érdekes ezt összevetni Móricz töprengéseivel, Janka halála után, a naplóból: „De én mégsem tehetek mást. Nem léphetek fel ország világ előtt, mint nőkérdő, nem vehetem feleségül, korunknak társadalmi szokása szerint. Mert 1. három lánygyermekemhez nem hozhatok egy egész világ által közismert kurvát anyának. Ezzel tönkretenném őket is, magamat is, az áldozatot is. 2. Mert ő nem is jönne, annál sokkal okosabb és kevésbé szerelmes.” *Naplók 1924–1925* 384.

bérbe a házat, vezetnek be terveik szerint újításokat és hoznak létre mintagazdaságot – ott, Csehovnál, Jermolaj Lopahinén, a jobbágyok gyerekkorában még télen is mezítláb szaladgáló leszármazottjává lesz a cseresznyés kert. Lopahin kivágatja a fákat, villákat és nyaralókat épített az egykori kertbe. Lichtensteinék (akik személyükben nem jelennek meg a regényben, zsidó „rokonuk”, Pogány Imre „testesíti meg” őket) és Lopahin idegensége egyik műben sem kérdéses, ahogy az sem, hogy a régi, úri világ (még ha ezen az orosz drámában és a magyar regényben mást is értenek) és ezzel együtt egy eltűnő korszak végét egy korábban lenézett, kiközösített alak hozza el. Bár Móricz olvasmányairól szisztematikusan nem számolt be, azt tudjuk, hogy színházba még az 1924-25-ös időszakban is járt, és nemcsak akkor, ha Simonyit láthatta: éppen 1924 őszén, vagyis a Pesti Naplóban olvasható közlés és a szöveg végleges megformálása közti időszakban részt vett a Vígszínház nevezetes *Cseresznyés kert*-premierjén. A bemutatóról (amelynek külön érdekessége volt, hogy színpadon bizonyította tehetségét Kabos Gyula és Mály Gerő), a Színházi Élet mint a szezon kiemelkedő eseményéről írt, és Móricz a következőképpen nyilatkozott:

„Nagyon-nagyon gyönyörű! Ugy meg vagyok hatva, szinte szégyellem ezt a gyöngeségem – és nem merek maradni. Tökéletesebben gyönyörű dolgot alig láttam még. Az előadás? A legteljesebb, legnagyobb és legszebb. Tökéletesebb szépséggel ezt a miliót már nem hozhatják ki! Csucs a miliőfestészetnek az, amit szerző, fordító, színészek és rendezés ebben a darabban produkál!”⁷¹³

Kosztolányi, aki szintén jelen volt a premieren, Móricz semmitmondó lelkendezésénél elgondolkodtatóbb nyilatkozatot tett a Színházi Élet riporterének (ráadásul, Zágonyi Ervin szerint, az interjúk az előadás szünetében készültek, és Móricz a darab második felére már nem is maradt a színházban):⁷¹⁴

⁷¹³ Színházi Élet, 1924/38, 9.

⁷¹⁴ Bár a „nem merek maradni” kitételt nehéz másképp magyarázni, mint ahogy Zágonyi Ervin teszi (ld. ZÁGONYI 1990: 102.), a cikkből nem egyértelmű, hogy a sajtófőpróbán vagy a premieren készültek-e az interjúk, ahogy az sem világos, valóban a szünetben nyilatkozott-e Móricz Zsigmond, akik ezek szerint csak egy fél Csehov-drámát látott volna.

„Csehovné nemrégén tette közzé ura levelezését. Egyik levelében a kis rajzok és kis drámák óriása azt írja francia fordítójának, hogy ne vesződjék a Cseresznyés kert átültetésével; hiábavaló munka volna ezt idegen nyelven színpadra vinni, hiszen ezt csak oroszok érthetik meg. A főpróba délelőttjén láttam, hogy Csehovnak ez az aggodalma alaptalan volt. A Vigszínház mai előadása, mely hitem szerint az utóbbi évek legnagyobb színházi és színészi eseménye, velünk, magyarokkal is megértette, hogy nem kell a színpadon okvetlenül megrázó drámának lezajlania. A Cseresznyés kert, melynek fáit kidöntik, nem földrajzi fogalom, hanem korán muló idilljeivel, házibáljaival, bohókás figuráival: a lélek és az emlék. Dallamos címét minden nyelv így adhatja vissza: Ifjuság.”⁷¹⁵

Maga a *Kivilágos kivilradtig* is példázza, amit ma már szükségte- len bizonygatni, de 1924-ben még kérdéses lehetett: Csehov *Cseresznyés kertjé* határozottan megszólal más nyelveken is, sőt, összevethető tőle látszólag távoli alkotásokkal. A Móríciz-regény *oroszossága*⁷¹⁶ nem egyszerűen a szereplőknek a birtoktól (háztól, udvartól), illetve a cseresznyés kerttől való függésében mutatkozik meg, de abban is, ahogy mindkét műben elterelik a szót a közelgő csapásról, ahogy mindig másról beszélnek, nem a cseresznyés kert elárverezéséről vagy a birtok eladásáról.⁷¹⁷ Bár Móríciznál a főhősök nem tulajdo-

⁷¹⁵ Színházi Élet, 1924/38, 4.

⁷¹⁶ Györfy Miklós, nem jogtalanul, Gogol *Revizor*ával tartja összekapcsolhatónak a *Kivilágos kivilradtig*ot, Aradiék balesete kapcsán írja a következőt: „Ebben a jelenetben, mint ahogy az egész befejezésben, van valami gogoli. Egyáltalán, kicsit gogoli-»revizor«-i szerkezetű az egész elbeszélés: az elején elhangzik egy hír, amely új megvilágításba helyez mindent, aztán mintha maradna minden a régiben, de végül egy újabb, most már visszavonhatatlan fordulat magasabb feszültségi fokon visszahozza és egyben beteljesíti a kezdetet.” GYÖRFFY 2004: 50. Jó tíz évvel később, a *Moszkvai éjszakák* című filmet nézve, Móríciz maga is rádöbbsent a dzsentrik és az oroszok (így általában) hasonlóságára: „Az oroszok tudnak, még Párizsban is. Tökéletes színészek, tökéletes rendezés. Egész idő alatt azon szédültem, hogy mi magyarok, legalább a múltban, mintha ennek az orosz világnak a darabjai lettünk volna... A mi dzsentrink ugyanezt az életét tűzte ki maga elé. Élne, inni, kártyázni. Fessen dorbácsolni [sic!] át az életet. Különös a népeál.” MÓRICZ Virág 1981a: 515.

⁷¹⁷ Ha nem is a *Kivilágos kivilradtig*, hanem egy másik húszas évek-beli „dzsentriregény” esetében, de a színház mintha az irodalomtörténe-

nosok, veszteségük nem kisebb, mint Ranyevszkajáé, hiszen volta- képp életüket veszítik el a változással: a ház elhagyásával ráadásul a régi világtól is búcsúzniuk kell, amit csak megerősít, hogy Móríciz az 1924-ben megkezdett, majd 1926-ban lezárt regénye cselekményét a XIX. század végére vitte vissza. Móríciznál éppen ezért nem írói kényelmességből született megoldás lesz az anekdotázás: a regény az elodázás, elfedés technikáját mutatja meg ezzel. Az elbeszélő külön rá is irányítja a figyelmünket a történetmesélés, a látszólag üres beszélgetések jelentőségére: „Szótalan hallgatták, belemerülve, mintha vízben, fürdőben úsznának, végighallgatták az unalmas beszédet, amire senki sem volt kíváncsi; de arra jó volt, hogy eltolta egy kicsit a megrendítő dolgok hallását, amitől úgy féltek mindnyájan. Nem is merték sürgetni az ispánt, aki maga is azért beszélt előbb idegen bajokról, hogy erőt gyűjtsön.”⁷¹⁸

A *Kivilágos kivilradtig*ban, amely István-napkor, vagyis karácsonykor játszódik, márcsak a hideg, a havazás miatt is a belső világ, a ház a fontosabb helyszín, a kinti világból leginkább a tornácot, és a behavazott, éppen ezért idilli udvart látjuk (a hólepel pedig, ahogy Móríciz más műveiben is, például a *Pillangó* végén, az égi kegyel-

seknél hamarabb észrevette volna a Csehov-drámákkal való lehetséges kapcsolatot: „S a meszelt deszkák fehérségében mintha ismerős nyírtörzseket is meglátnánk: a Csehov-drámák hangulata lengi be a mórícizi színpadot. Ez a közbeeső állomás – sarkalatos pont a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Csehovot többször is rendező Harag György koncepciójában. Móríciz magyar néző számára erősen megkötött világából erőszakolt lehetne apokaliptikus vízióig rugaszkodni, a számunkra általánosabb, jelképeesebb – s drámaíró-formátumban jelentékenyebb – Csehov közvetítésével viszont már bejárható az út. // Szakhmáry Zoltán mint magyar Ivanov jelenik meg a színen. [...] Harag György »oroszító«, csehovizáló megoldása nem is ér egészen váratlanul, hiszen 1977-ben Kaposvárott Zsámbéki Gábor hasonlóképp – azaz: *pontosan fordítva* – állította színpadra az Ivanovot: Mórícizra emlékeztető úri murit támasztott a címszereplő körül. Ha mindehhez azt is hozzávesszük, hogy Csehovnak ezt a darabját Magyarországon a Vigszínház játszotta először (1923-ban, öt évvel csupán az *Úri muri* előtt), akkor Harag eljárását történeti értelemben is jogosultnak tarthatjuk.” TARJÁN 1982: 7. Tarján arra is felhívta a figyelmet kritikájában, hogy a Csehov-drámák bemutatásának és a Móríciz-regények keletkezésének időbeli közelsége is indokolhatja ezt a rendezői ötletet.

⁷¹⁸ *Kivilágos kivilradtig* 522.

met jelezheti): „Fényes tél volt, a tágas mezőket, a szalmakazlakat s a kútgémet is hó borította, de a nap csillogva fénylett a kora délutánon, mint valami tiszta fény, amelynek semmi melege nincs, egyetlen hópihe meg nem olvadt, csak szikrázott puhán, mint a pely.”⁷¹⁹ A hó a regényben másutt a soha el nem múlnak tűnő boldogság szimbóluma is lesz: „Mikor az ajtót kinyitotta, a tornácról becsapott a szél, s havat hozott be, egész az asztalig repült. // Mintha befűtta volna a múltat, a jókedvet, a boldogságot, ami olyan állandónak látszik, pedig csak egy álom az egész.”⁷²⁰

Épp a külső világ zordsága és a ház meleg, barátságos jellege miatt növekszik szinte mitikussá a Móricz-regényben az ellentét kint és bent között: a kinti világhoz tartozik minden, ami a házat körülvevő udvaron kívül esik. Ugyanígy felerősödik mindenfajta kontraszt a múlttal szervesen összefüggő jelen és a fenyegető, mert ismeretlen, a hiánnyal, a veszteséggel azonosítható jövő közt. Ezekben a szembeállításokban a ház otthonossága, barátságossága szinte mitikussá növekszik, és ezt a benti világot a kifogyhatatlan bőség jellemzi:

„– Fűtsetek jobban – mondta az anya, s kendőt vett a vállára. – Van fa elég.

Hirtelen előrevetette árnyékát a jövő: még eddig soha, soha nem gondolt arra a lehetőségre, hogy spórolni a tüzelővel. Istenem, az uradalom erdejében annyi a fa, vonatokat raktak meg vele: ha az öreg ilyen bolond becsületes nem lett volna, most erdeje lehetne... Itt van fa s van léhűtő munkás, aki csak lóg az udvar környékén, van aki levágja a fát... De mi lesz jövőre...”⁷²¹

Bár Csehov drámája májusban játszódik (többnyire meglehetősen hideg időben), a kert nála sem elsősorban helyszín: leginkább úgy jelenik meg, hogy beszélnek róla, vagy hangélményként, mikor a dráma végén a szereplők hallják a fákat kivágó fejszék hangját. Móricznál a ház a fenyegető külvilággal szembeni menedékké válik: egy vendégségbe érkező házaspár a hóiharban szinte halálos veszedelemben kerül, beleborul a hóba, a *kint* tehát valóban a veszély,

⁷¹⁹ *Kivilágos kivilradtig* 517.

⁷²⁰ *Kivilágos kivilradtig* 524.

⁷²¹ *Kivilágos kivilradtig* 524.

a *bent* a biztonság terrénuma. Ennek a biztonság az elvesztése fenyegeti a házigazdákat, akik hiába tudják, mi vár rájuk hamarosan, mintha nem akarnának róla tudomást venni, ahogy Ranyevszkaja sem. A csehovi dialógusokban is folyton másra terelődik a szó, mint a kert fenyegető, és hamarosan mindenképp bekövetkező elárverezése. Ranyevszkaja például, miután Lopahin részletesen elmagyarázta neki a tervét, a lehetőségeket, és az el nem odázható döntés fontosságát, a következő párbeszédet folytatja le Gajevvel, a jelenből és a jövőből ismét a múltba menekülve:

„GAJEV És a kertet most elárverezik... milyen képtelenség...”

LJUBOV ANDREJEVNA Nézz csak oda... A mi jó édesanyánk itt jár még a kertben... fehér ruhában... (Örömtől kacagó hangon) ő az!

GAJEV Hol?

VARJA Az istenért! Anyuska!

LJUBOV ANDREJEVNA Senki sincs ott, csak a szemem káprázott... Ott jobbra a lugasnál előbbre hajlott az egyik kis fehér fa... olyan volt, mint egy női alak...”⁷²²

A szembenézés halogatására szolgál a *Kivilágos kivilradtig*ban az evés is,⁷²³ a névnapi vacsora, amely egyszerre pogány szertartás és a testi ösztönök (a férfiak és nők közti, a társadalmi korlátok miatt beteljesíthetetlen testi egyesülések) helyettesítője: a regény cselekménye karácsonykor zajlik, a kereszténységből az egyik központi szereplő, Szalay Péter számára mégis kizárólag a kánai menyegző eseményeinek felidézése, a kenyér megtörése és a bor megsziporítása lesz a fontos. Érdekes ezzel összevetni, ahogy, természetesen igen eltérő kulturális mintázatokat mutatva, Csehovnál is étellé alakul a cseresznyés kert – az öreg szolgál, Firsz megszólalásaiban:

⁷²² *Cseresznyés kert* 241–242.

⁷²³ Az étel és az evés szemiotikájáról, többek közt a *Kivilágos kivilradtig* kapcsán, Benyovszky Krisztián tanulmányát érdemes elolvasni (BENYOVSZKY 2010: 151–175.), itt írja többek közt a következőt: „Az evésnek ebben a kisregényben helyettesítő, elodázó és felszabadító funkciója van. A legátusnak, aki a külső, idegen szemlélő szerepét tölti be a lakomán, nem is fér a fejébe a házigazda viselkedése, hogy »ennyi csapás után, ami ma érte ezt a nagyszerű kun embert, olyan jóízűen lehessen enni.«” BENYOVSZKY 2010: 155–156.

„Valamikor negyven vagy ötven esztendővel ezelőtt a cseresznyét, ha leszedték, megaszalták, befőzték, befőttet meg édespálinkát csináltak belőle, és volt úgy akárhányszor, hogy... [...] Akárhányszor annyi volt az aszalt cseresznye, hogy szekérszámra vittük Moszkvába meg Har-kovba. Dőlt is érte a pénz, mint a pelyva! De milyen jó aszalt cseresznye volt az, puha és zamatos meg édes... jó szagú... külön receptje volt annak...”⁷²⁴

Csehovnál a kert szépsége, jelképi ereje (a tisztaság, a gyermekkor ez a kert maga, mondja Ranyevszkaja) áll szemben a Lopahin által felvázolt jövőbeli hasznossággal, amit a kiparcellázás, a fák kivágása hoz majd el. Nem mond ennek ellent Firsz imént idézett megszólalása sem, amelyben a fénylő múlt önmagában is a jó ízekkel és a megszámlálhatatlan anyagi nyereséggel azonosul – a kertet védelmezők már kizárólag az önmagában vett szépséget, a fákban megtestesülő dicsőséges múltat tudják felemlíteni. Amikor Móricznál a házigazda lányának a kérője, az idegen, hiszen zsidó Pogány Imre elkezd magyarázni, milyen rossz gazdálkodó a társaság valamennyi tagja, a lánynak is éppen a múlta, a gyermekkorára gondolva fájdul meg a szíve, még ha a fiú érveit nem is tudja cáfolni:

„Annuska mosolygott, de a szíve fájni kezdett. Honnan veszi a jogot magának ez az idegen, hogy ilyen hangon merjen beszélni az ő ismerőseiről, azokról az emberekről, akik őt a térdükön ringatták, még nemrég, a levegőbe dobták játékból, mint egy babát és összecsókolták: nem érzi ő ezeknek a csókján sem a pipafüstöt, sem a törkölypálinka szagát, csak a jóságot, az iránta való gyöngédséget és szeretetet.”⁷²⁵

A *Kivilágos kivilradtig* „nagy zabálásként” is meghatározható névnapi lakomája ugyanakkor az ember és az állat közti határvonalat is elmosza. A legátus, aki ismét egy idegen tekintetével szemléli a körülötte falatozókat, hirtelen önmagát is, a többieket is a disznókkal azonosnak látja. Ebből a felismerésből az is következik, hogy a regény szereplői gyakorlatilag önmagukat és egymást falják fel a vacsora alatt:

⁷²⁴ *Cseresznyés kert* 237.

⁷²⁵ *Kivilágos kivilradtig* 605.

„Olyan közvetlenül beszélt a disznóról, mintha emberről beszélne és a legátus megütődve hallgatott el. Ő még nagyon fiatal volt, sohasem gondolkozott arról, hogy a hurka disznóból készült. De most valahogy megérezte a teste belsejében a saját hurkáit, amelyeket éppen úgy meg lehet tölteni rizksásával és a saját vérével keverve, ahogy otthon látta az édesanyjától, mikor készítette a finom, jó véreshurkát, és azon a módon a nyers vérről átgúrt rizst meg is kóstolta, hogy elég sós, borsos, gyömbéres, sáfrányos s tudja isten milyen ízekkel csinálják a hurkát, szóval, hogy tökéletes-e. Végigfolyt a hátán valami borzadály. Ezeket a kövér disznókat nézte most itt az asztal körül, és valahogy úgy érezte, mintha semmivel sem volnának különbek, mint azok a kanok és emsék, akik odakint szoktak rőfögni az ólakban a moslék után.”⁷²⁶

Nemcsak a disznó-ember azonosítás mossa el az emberek és az állatok közti határt a regényben, hanem a *Kivilágos kivilradtig*on végigvezetett bolhametafora is, amely egyúttal a szereplők és a birtok elválaszthatatlanságát is megmutatja. Már a nyitómondat (amelyet Nagy Péter „filmszerűnek” érzett) bolhakká változtatja a szereplőket: „A nagy, dupla tetejű földszintes ház úgy feküdt a rengeteg udvar sarkában, mint egy nagy bolhászkomondor.”⁷²⁷ Így lesznek a ház lakói és vendégei a házból (komondorból) élő, azon élősködő bolhák, megerősítve a regénybeli világ pogányságát, animális jellegét. Érdekes módon az idegen, zsidó kérő viseli a Pogány nevet – egyébként a regényhez készült jegyzet alapján Móricz 1923. december 28-án, vagyis alig pár nappal a napilapbeli közlést megelőzően még a Hajdu Pali nevet tervezte adni ennek a szereplőnek. (És szinte valamennyi nevet megváltoztatta, szinte csak Annuskáét tartotta meg.) A háziasszony pedig a gróf eljárását, a karácsonykor benyújtott felmondást nevezi pogányságnak – eközben viszont az István-napra összegyűltek ülnek pogány ünnepet.

Móricz, rá nem mindig jellemző fegyelmelmezettséggel és odafigyeléssel, a regényt a bolha-metaforával zárja, egyszerre hozva vissza az animális világot és problematizálva a faji kérdést – a zsidó Pogány Imre ebben a zárlatban nem másmilyen állat, hanem ugyanúgy bolha, mint a mulató magyarok, csak egy a társaságnak nem tetsző bolha:

⁷²⁶ *Kivilágos kivilradtig* 567–568.

⁷²⁷ *Kivilágos kivilradtig* 517.

„Bent a muzsika szólt, s amint a legátus bepillantott, mintha őrült cirkszt látott volna: komikus és groteszk volt, ahogy ez embernek nevezett állatkák összelelkezve forogtak, nyüzsögtek a hegedű cincogására... Az nem tetszik neki, az a bolha, amelyik elpattan, s ők tetszenek egymásnak.”⁷²⁸

Ez a zárlat egyébként csak a regény köteté átalakított változatban került be a szövegbe, a folytatásos közlésben még másképp, kevésbé összetett módon zárult a regény, így:

„Erre általános rivalgó kacagásba törtek ki. A postamester ismét ledobta a zöld tokot a hegedűről:

– Hát tovább muzsikáljunk?
– Tovább, tovább – üvöltötte Péterke –, úgy-e, kedves apám, kivilágos-kivirradtig.

És ezzel valamennyien belekezdtek egy dühöngő csárdásba s a lányokat úgy megrángatták, mint a rongyot és mindenki úgy szédült és bódult és bögött: vad nótába fojtották bele a síró dühöt.

A legátus bágyadtan, bódultan szédült ki a tornácra friss levegőre, kint a kutyák üvöltöttek, mint az ördögök és egy lovasember jött keresztül az udvaron az istállók felől.

Pogány Imre volt, aki a hajnalodó fehér hóvilágban lova nyakára hajolva, harminc kutya ordításától kísérve vágatott ki a tágra nyitott nagy kapun.”⁷²⁹

A *Kivilágos kivirradtig* így a zsidókérdésben nem hoz „döntést”, nem teszi le egy helyre a szavazatát, mint az első megjelenés idején a numerus claususról vitázó képviselők – a regénynek számomra a legfőbb érdeme éppen az idegenség rendkívül árnyalt érzékeltetése. Bár, természetesen, másfelől is olvasható lenne, hiszen (mondhatnám: természetesen) folyton felbukkan benne a házasságban elmúló szerelem kérdése is, ahogy minden ebben az időszakban írt Móricz-műben, így az „idilliként” beállított *Pillangóban* is.

⁷²⁸ *Kivilágos kivirradtig* 641.

⁷²⁹ Pesti Napló, 1924. január 29., 7.

A legbájosabb regény?

A *Pillangó* keletkezése 1924 végére tehető: Móricz ekkor menekült el Debrecenbe, válni készült, vágyakozott Simonyi Mária után, de közben megismerkedett Magoss Olgával. Ezt az életrajzi hátteret azért szokás felvázolni a *Pillangóról* szóló elemzésekben, hogy lásuk, mennyire nem hagy nyomot a válság a regényen: „Nyoma sincs ebben a könyvben a szörnyűséges móríci férj-feleség viszonyának. Oly őszintén füttyöl, mint a madár, mely kiszabadult börtönéből.”⁷³⁰ Valóban nem hagyott nyomot?

A keletkezésről olvasható szövegek elsősorban nem azért érdekesek, mert a *Pillangó* „idillje”, „pozitív végkifejlete” és Móricz akkori helyzetének tragikuma izgalmasan állítható szembe. A mű értelmezését talán még inkább meghatározza a keletkezéstörténetnek az a fejezete, amelyik a mű megszületésének közvetlen körülményeiről, idejéről, sajátos módjáról szól. A sztori forrása Móricz Zsigmond maga, egy Jankának írt, kissé ellentmondásos (nem véletlenül, hiszen erősen zaklatott) levelével: itt egyrészt azt írja, hogy „Tíz tárca, egy teljes regény (és a legbájosabb, amit valaha írtam), egy fejedelmi vígjáték teljes terve huszonhárom nap alatt?”, másrészt pedig azt: „ha hat nap alatt a *Pillangót* megírom (3-4000 sor)”⁷³¹ Ez a második állítás, a „hat nap”, meg az írás helyszíne, a búvóhely, a „parányi szoba” változtatja a *Pillangó* születését egy korábbi legendához hasonlatossá: az irodalmi mítoszok szerint Petőfi János *vitéze* íródott hasonló módon. Ennek a keletkezésnek az egyetlen tanúja, Vahot Imre beszélt a mű megszületésének bámulatosan rövid időtartamáról és

⁷³⁰ MÓRICZ Virág 2002: 265. Móricz Virág, ahogy ez apjáról szóló könyveiben sokszor előfordul, saját véleményeként tálalta apja szavait. Az idézett részlet ugyanis szinte szó szerinti idézet Móricz 1924. december 30-án, feleségéhez írt leveléből: „És egyetlen sor sem vonatkozik a férfi és nő, a férj és feleség szörnyűséges móríci viszonyára. Isten tudja, úgy füttyölök, mint a madár, ha kiszabadult.” A levél olvasható: MÓRICZ Virág 1988: 343.

⁷³¹ MÓRICZ Virág 1988: 343., illetve 344. Feltehetően ellenőrizetlenül, mindenesetre bármiféle kétely és kritika nélkül kerül be a „hat nap” például Nagy Péter monográfiájába: „Az a hat nap, amelyben a *Pillangót* megírta, mint azok a hetek, amelyek során Debrecenben a regény és egy maroknyi novella anyagát gyűjtötte, Móricz életének egyik legnagyobb fordulója, magánéletének legnagyobb válsága volt.” NAGY Péter 1975: 283.

a szállongó pipafüstről – szavai már általános iskolás korunkban belénk vésődtek: „Szokása ellenére honn maradt estvénkint, s jól befűttette kis szobáját, pongyolára levetközött, rá rá gyujtott hosszú száru pipájára, s egész füstfelhőt csinált maga körül s olykor egyet kortyantva a hevítő piros borból, nyugtalanul járt fel s alá, mint egy oroszán a szűk kalitban. Megjegyzendő, hogy szomszédos szobánk üveg ajtaján át jól láthattam a mint bámulandó gyorsaság- és szabotossággal írta le a szívében s agyában megfogamzott szebbnél szebb költői eszméket, érzelmeket.”⁷³² A *Pillangó* keletkezése kapcsán különös módon továbbéltek a Petőfi-kultuszt építő visszaemlékezés egyes elemei, felbukkan például a kis szoba és az emblematikus füst, sajátos módon: „Nem szállodában lakott akkor, hanem elbújva, egy parányi szobában, a maga két nagy titkával, mely egy: az írás szerelmével. És füstölt körülötte a szegénység, a panasz, a fájdalom és az ártatlan jószág boldogsága.”⁷³³

Az alkotás sűrítettségéhez mindkét esetben a teljes elzárkózáson, az erős, a világot kizáró összpontosításon keresztül vezetett az út – a legenda szerint. A szemtanú Vahotot cáfolni nem tudjuk ugyan, Móricz esetében viszont kétféle verzió is van az alkotói magány jellegéről, érdekes módon mindkettő Móricz Virágtól. *Apám regénye* című könyvében még a magány teljességéről írt, későbbi, *Anyám regénye* című munkájában viszont már meglehetősen epés, szinte anyja nézőpontjával azonosuló megjegyzést tett arról, hogy Móricz ez esetben is meglehetősen közvetlenné érezte élet és irodalom viszonyát: „Kiköltözött a Bikából, elbújt a szemek elől, kerített magának egy Pancsit, és (ágyban) tanulmányozta, hogy modellül használhasa a *Pillangó* Zsuzsikájához.”⁷³⁴ Ma már, a naplófeljegyzéseket ismerve, nem nehéz kitalálni, honnan tudott Móricz Virág apja debreceni kalandjáról, vagyis Kegyes Böskéről, akiről Móricz mint a *Pillangó* „ihletőjéről” is írt: „Hogy ki ez a kis nő, a *Pillangó* örökre megőrzi, igyekeztem oly híven adni szerelmének vonalát, ahogy az élete ki-termelte. Fölgazdagítva a Mária rabló-egyénségének szilaj energiájával s a Janka családtermelő nyugalmának nemességével. // Három női karakter olvad össze ebben az alakocskában oly erősen, hogy

mindenik csak magát látja benne, s ha valamit nem érez sajátjának, egyszerűen az író fogyatékoságának tudja be.”⁷³⁵

Annak, hogy Móricz Debrecenben, a családtól elmenekülve írta meg a *Pillangót* (pontosabban annak első változatát), az írásmódra és a lehetséges életrajzi olvasatra nézve is komoly következménye van: a regény a kézírás-gépirás szempontjából ugyanúgy átmeneti, mint a hősök „azonosíthatóságát” illetően. Hiszen egyfelől a kézzel írott első verzió és a kész regényszöveg közt áll egy (több?) korrektúra, másfelől a Móricztól nagyon távoli, személyesen meg nem tapasztalt élethelyzetből kiinduló regény többszörösen, és erősen el-lentmondásosan beleíródik az író „életregényébe”. A művet ugyanis semmiképp sem nevezhetnénk az irodalomtörténet tradicionális szóhasználatával „életrajzinak”, mégis, ha a főszereplő lány, Hitves Zsuzsika modelljét keressük, különös megállapításokra bukkanhatunk a Móricztól körbefonó személyes szövegekben. Ahogy Móricz Virág írja, Móricz arra törekedhetett a *Pillangóban*, hogy Janka a főszereplő lányban magára ismerjen, ezzel kívánta megnyugtatni az asszonyt: „Apám mindent elkövetett, hogy írás közben eltitkolja a másik nő után rohanó érzéseit, mindent úgy írt meg, hogy a felesége magára ismerhessen, a maga elveire, életfelfogására, szavaira, személyére, mégis mindent tisztán látott.”⁷³⁶ Ha elfogadjuk azt a Móricz Virág-féle olvasatot, amely jelentősen meghatározza a Móricz-regények és a biográfia együttozását mind a mai napig, akkor a *Pillangó* ugyanannak a riasztó átmenetiségnek a dokumentuma lesz, mint a *Búzakalász* című dráma, amelyről Móricz naplójában a következőt írta: „Mikor hallgattam tőle a színpadon a magam szavait, úgy tűnt fel, mintha az én tiszta és hű feleségem sátáni másodpéldánya volna előttem.”⁷³⁷ A *Pillangóban* ugyanis Janka alakjába beleíródik Simonyi Máriaé: „repült a levél a színésznőnek, hogy »Pillangóm, most is magát írom!«, ez éppúgy nem volt teljes, mint az, amikor eddigi regényeit Jankára fogta.”⁷³⁸ És a helyzet, persze, még összetettebb, ha nem feledkezünk meg a szintén Móricz Virág által emlegetett, ágyban tanulmányozott „Pancsiról”. Móricz maga

⁷³² *Petőfi kritikái* 305.

⁷³³ MÓRICZ Virág 2002: 265. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

⁷³⁴ MÓRICZ Virág 1988: 340.

⁷³⁵ *Naplók 1924–1925* 282.

⁷³⁶ MÓRICZ Virág 2002: 268.

⁷³⁷ Idézi: CSÉVE 2005b: 89.

⁷³⁸ MÓRICZ Virág 2002: 265–266.

a naplójában a „hármás eredetet” szögezi le, summázatként: „Kegyes Böske szerelmi történetét a Holics Janka élete alapján: de Simonyi Máriaért való emésztő sóvárgásban és benne való valóságos nemi kéjelgésben írtam meg.”⁷³⁹

De ne lépiünk túl könnyedén a keletkezéstörténet a megírás idejére vonatkozó legendáján, hiszen a hat napot mintha szintén Petőfitől örökölte volna Móricz – pontosabban a *Pillangó*ról beszélők. A *János vitéz* kapcsán ugyanis a *hat nap* kétféleképpen is beíródott a köztudatba: a legendás időtartamot megtaláljuk a mű első felolvasásának, de megírásának idejeként is. Illyés Gyulánál ezt olvashatjuk: „»Csak néhány est és éjfél kellett ahhoz« (pontosan hat nap és hat éjszaka), hogy a maga képzelte magyar eposzt, a *Kukorica Jancsit* Vörösmartýéknak felolvassa.”⁷⁴⁰ A megírás (amely Kerényi Ferenc szerint valójában úgy 1844. október 20-a és december 5-e közt zajlott) ilyen szűkre, 6 napra vagy éjszakára szabott ideje pedig „forrás nélküli állításokból” hagyományozódott ránk.⁷⁴¹ A 6 nap makacs vissza-visszatérése nemcsak a két író őstehetség mivoltát hivatott bizonyítani, de alkotásmódjukat az isteni teremtettséghez teszi hasonlatossá.

Míg a *János vitéz* esetében a remekmű és a rövid megírás „aggasztó” ellentétét az előtörténettel lehet csak cáfolni, hiszen nem maradt fenn a mű kézirata, a *Pillangó* esetében lehetőségünk van a kézirat tanulmányozására, és ezt a változatot össze is vethetjük a nyomtatásban megjelent regényszöveggel. Ez az összevetés pontosan jelzi, hogy Móricz esetében a 6 napos alkotói folyamat csak az első változatra volt elég: ez a kéziratos verzió hosszú oldalakkal rövidebb a nyomtatásban megjelent szövegnél, a regény korábban is zárult még akkor, rengeteg kisebb-nagyobb javítást vehetünk észre.

Az már a sok szövegből összeállítható „életregényhez” tartozik, hogy Holics Janka a *Pillangó*t a megcsalás dokumentumának látta. Ezért akarta megszerezni a kéziratot Mikes Lajostól,⁷⁴² és ezért

kezelte, egészen hátborzongató módon, úgy, mintha a megcsalás „valódi dokumentuma”, egy házasságon kívül született gyermek lenne. Móricz Virág idézi fel szülei (a könyv tanúsága szerint) utolsó veszekedését: „– Mondja, a Pillangónak sem örül? / – Örülök neki – felelte anyám –, ahogy maga örülne, ha gyereket szülnék, akinek nem maga az apja.”⁷⁴³ Maga Móricz is döbbenetes módon kevert össze életet és irodalmat, amikor például a szenvedő feleségről egy gyors váltással a hiányzó írógépre fordította a szót: „Ti pedig viseljétek jól magatokat és szeressétek és vigasztaljátok anyukát, aki ha az írógépet ideadta volna, nagyot könnyített volna rajtam.”⁷⁴⁴ Ugyanígy „bizonyíték” lett Janka számára az öngyilkosságához közvetlenül hozzájáruló, már emlegetett *Gaea* című novella. A földanyával egyesülő fiú történetében, amely a szeretkezés, kielégülés irodalmi leírására tett kísérletként is olvasható, az asszony kizárólag „baszásleírást” látott, megcsalásának igazolását. Ha megpróbáljuk a *Gaeat* a már mindent, így férje műveit is csak a házassága összeomlása felől szemlélő, egyre hisztérikusabbá váló asszony szemével nézni, akkor különösen fájdalmas lehet, hogy a szövegben nem egyszerűen egy igazi kielégülésről, de a szüzesség elvesztéséről olvashatunk, amelyet, fordíthatta le Janka, ezek szerint Simonyi adott meg Móricznak.

Hogy a *Pillangó*t mindezek után felfoghatjuk-e Móricz „életregényének” kontrasztjaként, erősen kérdéses: még ha igaza is lehet Móricz Virágnak abban, hogy „nyoma sincs ebben a könyvben a szörnyűséges móríci férj-feleség viszonynak”,⁷⁴⁵ és ilyen értelemben a regény és az „életregény” ellentétbe állítható, a szerelem pillanatszerűsége, a hosszan tartó szerelem lehetetlensége ott van az irodalomtörténet közhelyei szerint „bájos”, „édes” szerelmi történetben. A Janka által vágyott állapot, az örök menyasszonyság, a hosszú évekig eltartó első pillanat, amelyről Móricz a válság ide-

⁷³⁹ *Naplók 1924–1925* 294.

⁷⁴⁰ ILLYÉS 1977: 130.

⁷⁴¹ *Petőfi kritikai* 306.

⁷⁴² „Tegnap, vasárnap újra felhíjt, és azt kívánta, hogy a *Pillangó* kézirátát vigyem ki neki és elolvassa. Ezt kereken megtagadtam. Nem is értem – mondtam neki –, hogy kívánhatja ezt tőlem? Hiszen tudja, hogy az én elvi álláspontom, hogy a feleség ne avatkozzon bele az ura írásába. De

ezenkívül semmi jogom nincsen arra, hogy *Az Est* megvásárolt kéziratát kiadjam a kezemből. Ezt igen határozottan megmondtam. Azóta nem beszélünk egymással.” Mikes Lajos levele Móriczhoz, 1924. dec. 29-én, olvasható: MÓRICZ Virág 1988: 342.

⁷⁴³ MÓRICZ Virág 2002: 268.

⁷⁴⁴ Móricz Zsigmond levele Móricz Virágnak, 1924. decemberében, ld. MÓRICZ Virág 2002: 263.

⁷⁴⁵ MÓRICZ Virág 2002: 265.

A kezdeti idill:
Móricz Janká-
val, házasságuk
elején

jén született naplóiban nagyon pontosan beszélt, a *Pillangó*ba olyan módon épült be, hogy a szerelem ebben a regényvilágban kizárólag a realitástól elkülönülő, fiktív világokban lehetséges. Móricz a regényébe többek közt éppen a *János vitézt* idéző zárlattal emeli be azt, amiről felesége kapcsán, naplójában így írt: „Pedig megesküdtött rá, hogy feleségem lesz, de maga menyasszony akar lenni egy életen át, eskü előtti állapot. Pedig már másnap reggel disznót kell etetni az asszonynak, igenis, ez a dolga, s ha nem végzi, hazaküldik: mert a menyasszony azért boldog, hogy asszony lehet, erős, munkás, kiszolgáló feleség.”⁷⁴⁶

A *Pillangó*, ha idillként kívánjuk olvasni (ez az önmeghatározás egyébként, ahogy a regénykéziratból megállapítható, a semleges *regényt* váltotta le),⁷⁴⁷ szinte népmesei véggel zárul.⁷⁴⁸ Hitves Zsu-

zsika és Darabos Jóska sok megpróbáltatás, félreértés és baj után végre egymáséi lesznek. A zárlat mégis csak annyiban emlékeztet a népmesékére, mint a *János vitéz*é (és már ebből a párhuzamból úgy tűnik, a két mű között nem csupán keletkezéstörténetük legendája teremt kapcsolatot): ahogy Petőfinél a halál és az erotika összekapcsolásával a zárlat sokkal inkább a romantika kanonikus témájához áll közel, mint a népmesék világához vagy a naiv realizmushoz,⁷⁴⁹ úgy Móricznál sem a realitásban vagy a népmesék „boldogan éltek, míg meg nem haltak” formulájában oldható föl Zsuzsika és Jóska egymásratalálása. A *János vitéz* voltaképpen Jancsi öngyilkossági kísérletével zárul, és a kölcsönös boldogságot csak a halál birodalmaként felfogható Tündérország hozza el, a *Pillangó* végén Zsuzsika szintén öngyilkosságra és gyilkosságra (mással összeházasodott szerelme, Jóska megölésére) készül. Ahogy Bori Imre is megállapította, „valószínű, hogy csak az írói jó szándék ajándékozta meg őket a tragikus végkifejlettől való mentességgel.”⁷⁵⁰ A gyilkosság és öngyilkosság ugyan Móricznál elmarad, Zsuzsika és Jóska közös története a műbeli debreceni realitásban mégsem folytatódhat. A regény azzal zárul, hogy egy házasember és egy maszkot viselő fiatal lány, mint két kísértet, hőésében, tündérektől körülvéve elindul a semmibe, egy másik, realitáson túli világba, a halálba vagy akár Tündérországba: „Ezzel a kis maszkával úgy eltűnt a tömegben, a holdfény kétes világán, hogy bottal se tudták ütni a nyomát. // És szaladt, szaladt, mint boldog kísértet a boldog teherrel, ki a világbul, ki a világbul és mintha szárnya nőtt volna, repült, repült. Jaj be jó, jaj be jó... // És muzsika szólt felettük, a hulló hó édes muzsikája, angyalok röpködtek s tündérek csipogtak a lelkük fölött [...] És a hó vastagon hullott a debreceni kövér házakra, angyalok rázták boldogan, ragyogón és tündérek csengettek víg muzsikát.”⁷⁵¹

⁷⁴⁹ Erről ld. HERMANN 2002: 103.

⁷⁵⁰ BORI 1982: 75–76.

⁷⁵¹ *Pillangó* 152. A kéziratban a regény még az „Ezzel a kis maszkával úgy eltűnt a tömegben, a holdfény kétes világán, hogy bottal se tudták ütni a nyomát” mondattal zárult. A végleges szövegben Móricz tovább erősítette a zárlat eloldódását a realitástól, és még határozottabban emelte a mű középpontjába a pillangó-motívumot. A regény több helyén bekerült a szerelmet elindító pillangó-epizód: a 23. fejezetnek például csak a végleges változatába írta be Móricz, hogy amikor Zsuzsika kiterveli, Jóskát megöli az esküvőn, visszaemlékszik a pillangóról folytatott párbeszédükre.

⁷⁴⁶ MÓRICZ Virág 1988: 353. A feljegyzés dátuma 1925. január 19., Janka épp túl volt egy öngyilkossági kísérleten ekkor.

⁷⁴⁷ A kézirat a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyaték része, jelzete M. 100/4123.

⁷⁴⁸ Kodolányi János a zárlatot a románcéhoz érezte közelinek: „A pillangó-motívum románcszerűvé teszi, a szerelmesek sok hányódás, elszakadás, félreértés, akadály, sorsverés után végül is összeforrva mennek, a jövő felé.” KODOLÁNYI 1925: 173.

A mű utolsó mondatában is felbukkanó Debrecent mint a mű jól meghatározott, létező helyszínét a regény egészében fiktív világok kísérik, különös kontrasztot képezve. Jóska és Zsuzsika ugyanis nemcsak a zárlatban lépnek ki a „valóságból”, az áthidalhatatlannak tűnő társadalmi törvényekből, amelyek nem a szerelmet, hanem a megélhetésre, az anyagi előrejutásra épülő házasságot kínálják fel életcélként. (A realitás törvényét, a szegény fiú-gazdag lány szükségszerű összetartozását egyébként Jóska, mielőtt átlép Zsuzsikával „Tündérországba”, egy tett-értékűnek is nevezhető, az esküvőn kimondott szavak ellenpárjaként felfogható kijelentéssel rombolja szét: „Mán engedelmet kérek téssasszony, én nem megyek tanyára! Szegény legény vagyok, szegény lányt akarok! Isten áldja.”⁷⁵²) Az egyik effajta, a kilépést jelentő, műbe beépülő fiktív világ az a film, amit Jóska és Zsuzsika az Apolló moziban néznek meg együtt.

Ez a némafilm és a mozilátogatást is magában foglaló randevú a két szereplő szerelmének fordulópontja: Jóska ekkor veti fel, hogy a családok rosszállása miatt akadályokba ütköző házasságot próbálják meg úgy elérni, hogy Zsuzsika teherbe esik tőle, megtörve ezzel a szülők ellenállását. A lány felháborodottan utasítja vissza az ötletet, ezzel végleg a gazdag Maróti-lány mellé sodorva a fiút. Mielőtt azonban ez a szakítás lezajlik, a fiatalok egy szerelmes filmet néznek meg. A film műbe épülő leírása prózavers-szerű, ütemes szövegével, a képek villózását visszaadó gyors ritmusával megidézi Babits 1909-es, a *Levelek Iris koszorújából* című kötetében megjelent híres versét, a *Mozgófényképet*. Egy részlet Móricztól: „Hídra kell érni, híd a rettenetes sebes vízen; jön az autó, nem ér ide, híd fel fog robanni, mert puskaportorony, hídra jutnak, szarvas is átmegy, hídon, leülnek, jaj! itt az autó, puskaportorony felrobban, összedől, híd fele leszakad, ők a hídon, jaj, autó nem mehet hídra, híd lezuhan, nők a vízbe, úsznak, deszkába kapaszkodnak, nagykőbe, lesiklik kezük, özvegy Lucretia jól úszik, tartja Marit, de keze folyton lecsúszik a kőről, a víz rettenetes sebes, zuhog, autóba a fiatalember kabátját leveti, kezét föl, szép fejest a vízbe, eléri a nőket.”⁷⁵³ Ez a *Pillangó*-

⁷⁵² *Pillangó* 152. Itt Jóska, ráadásul, az „isteni törvényt” bírálja felül: „Az az isteni parancsolat a bibliába fiam, hogy a szegény legény gazdag lányt vegyék el, a szegény jány meg módos legényhe menjik, fiam.” *Pillangó* 57.

⁷⁵³ *Pillangó* 124.

beli film ugyanúgy Amerikában játszódik, mint a Babits versében megjelenő. A debreceni moziban ülő Hitves Zsuzsika számára így azt a távoli, elérhetetlen, mindenre megoldást hozó másik világot képviseli, amelyről a Babits-vers summázatában olvashatunk:

„Ah! Amerikába! Csak ott túl a tengeren, ott van az élet!

Ah! Amerikába miért nem utazhatom soha véled...

Ott van az élet, a pénz, az öröm, s a kaland tere, küzdeni tér: tengve a drága kenyéren unalmasan itt nyavalyogni mit ér?”⁷⁵⁴

Ez a távoli, *János vitéz* Tündérországnál nem kevésbé elérhetetlennek tűnő világ Zsuzsika számára analógiaként szolgál, viselkedésmintát ad, hiszen a saját életét látja meg a „szép fiatalúr”, Lucretia, és Mari történetében: „Zsuzsika hagyja [hogy Jóska megmarkolja a karját – Sz. Zs.], istenem, egyszer fiatal az ember, mire emlékezzem, ha öreg lesz. Hagyja és ép oly szelíd és olvadó és odaadó, mint Lucretia a filmen. De jó volna, ha a Maróti-lány szépen meghalna, mint a Mari, vagy megütné a guta legalább...”⁷⁵⁵ A film tehát a szerelmi háromszög (amelyet, ahogy Jóska és Zsuzsika történetében, a vagyonkülönbség idéz elő)⁷⁵⁶ megszüntetésére a halált mutatja fel megoldásként:⁷⁵⁷ Zsuzsika is, mintha nem a Debrecen-széli, paraszti valóságban, hanem egy amerikai filmben lenne, csak ezt a módot látja. A halált szeretné előidézni, ha már magától nem jön, revolverrel.

⁷⁵⁴ *Babits* 38.

⁷⁵⁵ *Pillangó* 125.

⁷⁵⁶ „Nem igen értették, igen nagy urak, igen gazdag amerikai népek. De azt megértették, hogy volt egy fiatal, szép fiatalúr, akinek el kellett venni az unokatestvérét a vagyonáért és a pap bácsi kívánságára, és mert a lány is szereti őtet. Csakhogy ő mást szeret, egy másik nőt, nem is szebb, nem is fiatalabb, özvegy is, és mégis szereti, a Lucretiát.” *Pillangó* 123. Jóska és Zsuzsika, a legkevésbé sem meglepő módon, a saját történetén keresztül nézi a filmet: azt és annyit értenek meg belőle, amennyit saját magukra tudnak vonatkoztatni.

⁷⁵⁷ A szerelem és a halál összefonódása figyelhető meg a Babits-versben is: „Zöldbeszegett hegy alatt toványul sima tó vize, mint a lepény. / Most oda – lám oda jönnek a – szöknek a – törnek a lány s a legény. / A koci mint csodaparipa ront oda, jaj neki – jaj bele vad kerekén / loccsan a – csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknak a tó fenekén.”

Ez a film mint a *Pillangó*ban megjelenő egyik fiktív világ, más szempontból is érdekes: a regény itt a nyelvvé fordított képek segítségével „beszél”. A filmből, a regény megfogalmazásában a „nagy képségből” hiányzik a beszédnek az a megnehezítetttsége, ami sokszor Jóska és Zsuzsika közé áll, s amit csak a (szintén a regény szavaival) „szívek telefonálásával” lehet áthidalni. Számos olyan részt találunk a regényben, ahol a szereplők, bármennyire szeretnék, nem tudják kimondani, amit magukban fogalmazgatnak: „– Zsuzsikám, Zsuzsikám – csak ennyit gügyögött, de magában ezt mondta: Feleségem!... Ides kis Zsuzsikám.... hazamegyek, szólok apámnak! Megkírem a kezed! Jaj, te kicsi lányom, ölelem a te szíp fejedet! Megcsókolom a te szíp szívedet! Aki szeret, megbocsát, Zsuzsi!... Zsuzsikám, bocsáss meg nekem! // Ezt érezte, ezt mondta: de a szája hallgatott.”⁷⁵⁸ Az is jelentéssé válik, hogy Zsuzsikának ez az akár jóslatként is felfogható ráismerése éppen az Apolló moziban születik meg: még ha evidensnek is tűnik, hogy a mozi egyszerűen azért szerepel ezen a néven, mert a „modellként” szolgáló debreceni mozit ugyanígy hívták, a műben párhuzamként megjelenő görög mitikus hősök miatt továbbléphetünk az egyszerű magyarázatnál. Hiszen Zsuzsika és Jóska kergetőzése már a mű kezdetén a következő leírásban jelenik meg: „Elöl a lány futott, utána a legény, ketten a nagy titokzatos pusztán. Mintha aranypor szikrázna körülöttük; úgy dobogtak a tarlón, mintha egy fiatal szatír űzne egy kicsi nimfát, vagy egy kicsi nimfa vadítana egy fiatal szatírt.”⁷⁵⁹ A „nimfa” aztán éppen az Apollóról, a látnokként, jósként is számontartott görög istenségről elnevezett moziban kapja meg azt a sajátos jóslatot, hogy szerelme beteljesüléséhez csak a halálon keresztül vezet az út.

De Zsuzsikának nemcsak a film üzen, hanem, még korábban, egy álom is: „Reggel felé valami rémületest álmodott, Jóskát látta darabokba vágva és ő szedegette össze kötényébe a darabjait, mint a feldarabolt süttőtököt, hogy egy morzsikája, egy magja se vesszen el, és irtózott, szörnyedt a vértől és mégis muszáj volt: mintha így meg tudta volna menteni, neki az lett volna a kötelessége s közben folyton muzsikát hallott, fekete ördögök a Rákóczi-marsot húzták és vigyorogtak a szemébe s az anyja kergette, nem hagyta... rettenetes

⁷⁵⁸ *Pillangó* 52.

⁷⁵⁹ *Pillangó* 11.

volt... ki akarta szórni kötényéből az összeszedett csontokat.”⁷⁶⁰ Ez az álom egy mesemotívum: a feldarabolt hős összeragasztása és új életre keltése a magyar mesék, ha nem is gyakori, de ismert eleme. Mivel a mese egyébként is úgy fogható fel, mint a hős alászállása a halottak világába, majd új életre ébredése, ez a motívum voltaképpen a halál-feltámadás folyamat megerősítése, megkettőzése. Az átomleírásában szereplő ördögök is a pokol-képzetet erősítik meg. Vagyis ez az álom is azt mutatja meg, mint a moziban látott film: Jóska és Zsuzsika szerelme csak a halálban teljesebb lehet.

A *Pillangó*ban megjelenő harmadik fiktív világ nem játszik hasonló jósló szerepet, sokkal inkább a mű idő- és térvizonyainak összetettségéhez, a mesei, mitikus és történelmi idő egymásraépüléséhez járul hozzá. Zsuzsika bátyja, aki a regény ötödik fejezetében tér haza a hadifogságból, úgy hozza be a regénybe történeteivel a tényleges történelmi időt, a világháború, forradalom, ellenforradalom időszakát,⁷⁶¹ és billenti ki ezzel a regényt az archaikus, paraszti kultúra körköröségre épülő időtlenségéből, hogy eközben, különös módon, vissza is visz a mesei előképekhez. Hiszen András történetei a „csudálatos idegen világról” olyanok az öt hallgatók számára, mint a *János vitéz*ben a katonák kalandjairól szóló részek.⁷⁶² András első megszólalása annyira hihetetlen mindenkinek, hogy azonnal nevetni kezdenek rajta: „Archángelba olyan hideg vót, hogy megfagyott bennem a birkapörkölt.”⁷⁶³ Később András hiába adja meg

⁷⁶⁰ *Pillangó* 93.

⁷⁶¹ András történetei kapcsán a hallgatóság saját közelmúltja eseményeire gondol: „Úgy hallgatta ezt mindenki, rémkomoly, de nekik is volt elég mesélni valójuk a forradalomról, a kommunizmusról, az elvtársvilágról, meg a románokról, és azután a fehérterrorról.” *Pillangó* 37.

⁷⁶² Leginkább az elképzelhetetlen hidegről szóló versszakot érdemes itt felidézni: „No de a magyarság erős természete, / Bármilyen nagy hideg volt, megbirkózott vele; / Aztán meg, ha fáztak, hát kapták magokat, / Leszálltak s hátokra vették a lovakat.” *Petőfi kritikai* 56.

⁷⁶³ *Pillangó* 36. Az eset reális magyarázata a következő: „Vasútnál dógoztunk, vonatot pakoltunk, osztán sok ezer birkát raktunk be. Én is levágtam egy combját, más is, csináltam belőle birkapörköltet. Egen, de sürgöttük egymást, hogy megvan-e mán, hát én is levettem a tűzről, nagyon fagyús volt, mert ott nem olyan a birka, mint nálunk, olyan fagyúja van, mint a tenyerem, szomjas vótam rá, ittam a hideg vizet, 47 fok vót a legenyébb, beteg lettem tőle, az orvos azt mondta: össze rántotta bennem a fagyút, megfagyasztotta, no – csak négy hónapig nyomtam az ágyat, fejtfuszt kaptam.”

a furcsa eset reális magyarázatát, „Archángel” továbbra is felfoghatatlan mesevilág marad a debrecenieknek: a valóságon túli mivoltát az arkangyalokra, az ősi eredetre (Arch) és a műben többször emlegetett *angyalokra* utaló neve is erősíti. Móricz egyébként a kéziratban Andrásnak ezt a nagyon hangsúlyos első megszólalását a „Turkesztánba” szóval indította – a változtatás csak megerősítette, hogy a hadifogság az álmhoz, a filmhez hasonló fiktív világként épüljön a szövegbe. Többek közt ennek köszönhetően jött létre a reális történelmi időtől a mitikus ősidőig ívelő regényvilág, teremtmény meg a paraszti és a városi kultúra rétegzettségé.

A regény első kritikusa, a Móriczot kapcsolatuk későbbi megromlása ellenére is mesterének tartó Kodolányi János a Nyugatban a *Pillangó* „pogányságát”, ősi, elemi, ösztönös mivoltát emelte ki.⁷⁶⁴ Ahogy megfogalmazta, itt „ősi, boldog, feledtető és gügyögő párzásba torkollik minden”, és: „ez az, ami Móricz Zsigmondot annyira magyar íróvá és egyedülivé teszi: a pogánysága.”⁷⁶⁵ A regény kezdete, amikor Zsuzsika és Jóska szerelme kibontakozik aratás közben, valóban egészen archaikus, a kereszténység előtti időkre emlékeztető körülmények közt zajlik. Nemcsak azért, mert még a modern idők tanújának tekinthető gép is „gépállatként” szerepel itt, és a két fiatal nimfaként és szatírként kergetőzik a mezőn, de azért is, mert hiába nem történik meg a két fiatal között a testi egyesülés, szerelmük leírásában a magyar népköltészetben jól ismert ősi szerelmi-erotikus szimbólumok, szimbolikusként is felfogható helyzetek bukkannak fel. Ilyen jelkép már maga az aratás is, hiszen a búzaszem kipergése a lány érettségét, az aratás pedig magát a szerelmi aktust jelképezheti, nemcsak a népdalainkban, de Arany János balladáiban vagy Mikszáth *Jó palócok* ciklusában is.⁷⁶⁶ Az aratás és az erotika egyébként más Móricz-művekben, így például a *Még új a szerelemben* is összekapcsolódik.⁷⁶⁷ De ugyanígy a szerelmi aktust szimbolizálhat-

ja Zsuzsika és Jóska esti találkozása a kútnál: az „addig jár a korszó a kútra, míg el nem török” szólást látjuk itt megelevenedni előtt (ahogy a *Jó palócok* ciklust záró *Hová lett Gál Magda?* című novellában is), hiszen a korszó eltörése a szüzesség elvesztését jelenti voltaképpen. És megfigyelhetjük a *Pillangónak* ebben az első részében a párzás után elkövetkező fészekrakást is: „Egész fészük volt már az egyik jászol fején, olyan volt, mint egy kis különszoba.”⁷⁶⁸

A *Pillangónak* azonban csak ez az első része emlékeztet Mikszáth *Jó palócokjának* világára: a negyedik fejezet elején, amikor az aratás véget ér, és a fiatalok hazaindulnak, határozott váltás történik. A mozdulatlanságot, a változatlanságot jelentő nyárból a változást, az átmenetiséget jelző ős lesz: „Őszies volt már az idő, mikor hazafelé mentek a városba a géptől.”⁷⁶⁹ Zsuzsika hirtelen városi lány nyá alakul vissza, sőt, egyszeriben szexuálisan érett lányból kislány lesz, gyerek: „Vágyott már haza, a városba, és öröme volt, mikor távolról meglátta a Nagytemplom kettős süveges tornyát”; „A lány szinte belepirult és elkedvetlenedett. Mit akar ez! ő nem híjta. Gyerek ő még. Hogy mer ő az anyja szeme elé kerülni. Agyonveri őt az ídesanyja.”⁷⁷⁰ Jósának pedig a külseje is átalakul, Zsuzsika még az arcát is másnak látja: „Hamisan, hunyorítva nézett oda egy pillanatra a legény arcára, s most látta meg először, hogy tele van annak az arca olyan piros pattogzással, különösen a homloka. Odakint a pusztán nem is vót észrevenni, de itt bent a városban igen.”⁷⁷¹ A pogány világ és a mai idők, a pusztaváros, a természeti, ösztönvilág és a társadalmi törvények közti váltást jelzi mindezzel a szöveg. Míg a pusztán, aratás közben bőven elég volt a „fészekrakás”, a jegyespár számára komoly gondot jelent, hol lakhatnak majd: „De az esküvőről még mindig nem volt szó, mert nem igen lehetett lakásra szert tenni. Csodálatos az, hogy tele van minden legkisebb zug. Ahun

⁷⁶⁴ Kodolányi részletesen ír arról visszaemlékezésében, mennyire fellelkesítette a könyv, amely „csupa élet, frissesség, bátorság, fordulatosság, őszinteség minden ízében”, és azt is elmeséli, milyen jelenetet rendezett Janka, amikor a fiatal kritikus elvitte Móriczhoz a *Pillangóról* szóló kritikáját megmutatni. Ld. KODOLÁNYI 1968: 84–88.

⁷⁶⁵ KODOLÁNYI 1925: 173.

⁷⁶⁶ Erről ld. SZILÁGYI Zsófia 2005: 149–151.

⁷⁶⁷ A következő jelenetben: „– Nézze, de édesek! // Kimutatott az ablakon. Arattak. [...] Ágnes ottfelejtette a kezét az ő kezén, s erre mintha valami

édes tűz volna, forrni, pezsegni és kavarogni kezdett a vére. // Már a kis aratók régen nem látszottak, ők még mindig így ültek, kéz kézen. Péter szeme meghomályosodott, párás lett, és tűz járt benne. Feloldódott szívében az előbbi indulat, s mint a gőzfürdőben, átadta magát a zsibongó fizikai érzéseknek.” *Még új a szerelem* 469–470.

⁷⁶⁸ *Pillangó* 25.

⁷⁶⁹ *Pillangó* 27.

⁷⁷⁰ *Pillangó* 28. és 29.

⁷⁷¹ *Pillangó* 32.

egy fedél áll, azalatt mindenütt emberek laknak. Itt a Sesta-kertben azelőtt télen át üresen állott húsz-harminc préház is a szőlőkben, nincs most üresen még a fatartó, meg a nyári kemence sem. Hogy az országot így elpusztították, eldarabolták, Erdélyből idemenekült a nép és azok szegények, még az egerlyukat is meglakták.⁷⁷²

Ahogy a két főhős kilép a pusztáról és ezzel együtt mintegy elhagyja Mikszáth, Petőfi, Arany műveinek világát is, összetett alakká változik egyúttal. Már nem egyszerűen párzásra váró nimfa és szatír, játszadozó kiskutya, vagy fészekrakásra készülő madár a két szereplő, de egy városban élő, az anyja véleményétől elszakadni nehezen tudó fiú és egy „cifraságra” is vágyó fiatal lány. Érdekes módon a magát büszkén városi lánynak tartó Zsuzsika a városban is sokkal inkább megőrzi ősi képességeit, mint Jóska: a lány az, aki boszorkányként átkozni képes. Egy összeveszés után a következő átkot szórja Jóska: „No, vegye el őtet meg az isten – mondta Zsuzsika –, és rakja meg az egész arcát-nyakát darázs-fészek-kilissel, én többet nem gondolok rá, rá se tudnék nézni.”⁷⁷³ Az átkot aztán meg is fogja: „A legény lángvörös lett és Zsuzsika látta, hogy egész arca s a nyaka tele van kiütéssel, úgyhogy csúfság ránézni. Darázs-fészek!... eszébe villant, hogy hiszen ő átkozta meg ezzel a legényt.”⁷⁷⁴ De Zsuzsika nem egyszerűen boszorkány, hanem „modern lány” is, aki az átkoknál sokkal hétköznapi módon is fájdalmat okoz Jósának (igaz, az átkokkal „elődézett” keléseket felhasználja azért a bosszúhoz). Amikor a fiú arra kéri, a házasság megkötése előtt essen tőle teherbe, felpofozza: „Erre Zsuzsika fölemeli kemény karját, erős kis tenyerét s úgy vágja arcul a legényt, hogy annak a sebes nyakán harminc kelés fakad ki egyszerre.”⁷⁷⁵

A darázs-fészek-kelés nemcsak Zsuzsika boszorkányi képességeinek bizonyítékává válik: a kártékony, családot nem teremtő, mézet nem termelő darázs itt nem a méhvel kerül szembe (ami egyébként Móricznál alkotás-jelképként is nem egyszer felbukkan), hanem Jóska és Zsuzsika szerelmének gyönyörű, a művet végigkísérő jelképével, a címadó pillangóval.

A pillangó már a mű első mondatában megjelenik: „Egy sárga kis pillangó repült el előttük, hosszúfarkú sárga pillangó.”⁷⁷⁶ Nyomában rögtön ott van Zsuzsika, sárga kendőben, „nagy sárga madárként”. A lány üldözi ugyan a pillangót, mégis, éppen a sárga szín megismétlése miatt,⁷⁷⁷ voltaképpen egyszerre veszélyes a pillangóra, és válik veszélyeztetetté ő maga is. Hiszen, amikor megfogja aztán, csak nézegetni szeretné és elereszteni utána, Jóska azonban a következő tanácsolja neki: „Vedd le a fejét. [...] ha egyszer megfogsz valamit, az többet ne repüljön ki a kezedből.”⁷⁷⁸ Zsuzsika mégis elereszti a pillangót, igaz, megvolt az esély rá, hogy levegye a fejét – talán ezért is írhatta Kodolányi a következőt: „Félelmetes ez a kis lány. Ennek a kezében emberi sorsok pihegnek, mint az elfogott pillangó sorsa: akármikor leveheti a fejét, ha akarja.”⁷⁷⁹ Mert Jóska aztán valóban nem engedi el Zsuzsika, a fiú fejére keléseket bűvöl – de nem egyszerűen egy parasztlány ruhájába bujtatott, férfitisztító démon ő, hiszen végülis Jóska hagyja el Zsuzsikát, majdnem a halálba kergetve ezzel a lányt, ezért is lehet a pillangó Zsuzsika szimbóluma is egyben.

A pillangós nyitójelenet egyébként erősen megidézi Vörösmarty *Szép Ilonkájának* elejét, ahol szintén a lány és a pillangó kerül egymással párhuzamba, mint a rájuk vadászó férfi „zsákmányai”:

„Istenemre!» szóla felszökelve
A' vadász: »ez már királyi vad!«
És legottan, minden mást feledve,
Hévvél a' lány' nyomdokán halad.
Ő a' lányért, lány a' pillangóért,
Verseneznek tündér kedvtelésért.

»Megvagy!« így szól a' leány örömmel,
Elfogván a szállongó lepét;
»Megvagy!« így szól a' vadász, gyönyörrel

⁷⁷² *Pillangó* 81–82.

⁷⁷³ *Pillangó* 95. Az átkot a kézirat tanúsága szerint utólag szúrta be Móricz.

⁷⁷⁴ *Pillangó* 112.

⁷⁷⁵ *Pillangó* 126.

⁷⁷⁶ *Pillangó* 7.

⁷⁷⁷ Ez az ismétlődés az első változatban még nem volt: a kéziratban ezen a helyen a *tarka madár* szerkezet olvasható.

⁷⁷⁸ *Pillangó* 8.

⁷⁷⁹ KODOLÁNYI 1925: 176.

A' leányra nyújtva jobb kezét;
'S rezzent kézből kis pillangó elszáll;
A' leány rab szép szem sugaránál.⁷⁸⁰

Vörösmartynál már a versszöveg hangtani rendezettsége is összeköti a *pillangót* és a *pillanatnyiságot* Szép Ilonka nevével, amely „az időlegesség, a 'pillanatnyi', 'mozzanatszerű', 'váratlanul lezáruló' kategóriáival kapcsolódik össze.”⁷⁸¹ A Móricz-regényt indító és a *Szép Ilonka* kezdetét idéző pillangós jelenet ugyanakkor még tágasabb kontextusba helyezi a *Pillangót*, hiszen, ahogy Szilágyi Márton megállapította, a *Szép Ilonkában* a „pillangó, különösen ebben a tropikus struktúrában, óhatatlanul fölidézi a neoklasszicizmus egyik gyakori toposzát: a halál és szerelem összekapcsolását kifejező mítoszt, Ámor és Psyché történetét.”⁷⁸² Az *Ámor és Psyché* történet a pillangó elröppenésén keresztül köti össze a halált és a szerelmet: „azonossá válik itt a halál és a csók (azaz a szerelmi beteljesülés) pillanata.”⁷⁸³

A pillangó-szimbólum összekapcsolása Ámor és Psyché történetével azért sem alaptalan, mert Móricz éppen a *Pillangó* előtt, 1924 augusztusában-szeptemberében írta meg *Ámor és Psyché* című, teljességében soha be nem mutatott darabját. Ahogy Móricz Virág írta, feltehetőleg apja naplóival szembesülve: „Az *Ámor és Psyché*t írta akkor, az *Odysseus* párját. De ha Odysseus még a három nőtípus útján bolyong, míg visszatér a feleségéhez – Psyché már egyetlen nő a teremtsében. Oly furcsán van megírva, feldíszítve száz Janka-arcával, Janka-emlékkel –, pedig ez is az új szerelem gyereke. Soha ennél líraibbat nem írt, megindítóan szép, színes, dallamos, fájdalmasan édes. Minket, gyerekeit haláláig becsapott vele, úgy olvastuk, úgy szerettük, úgy tiszteltük, mint a legnagyobb hódolatot anyánk pszichéje előtt. S most kell megtudnom, hogy ezt is Kirkének dalolta.”⁷⁸⁴ A becsapottság fájdalma érthető ugyan, az érzés mégis meglepő kicseit: Móricz Virágnak azt a hitét, hogy a darab kizárólag anyjáról,

anyjának szólt, már a húszas években megingathatta volna, hogy apja akkoriban tett útjain, amelyekre Simonyi Mária is elkísérte, a színésznő rendszeresen Psyché monológiáit szavalta. Móricz maga ezt a művét ugyanúgy több, számára fontos asszony mondatainak felhasználásával írta meg, mint szinte bármit ebben az időszakban: az elhagyott Psyché monológja például Janka egyik, öngyilkosság előtti búcsúlevelének versbe szedésével készült,⁷⁸⁵ Simonyihoz fordulva pedig a következőt írta 1924. október 27-én Móricz: „Kilenc hónap! Ha maga egy rendes ember volna, a napokban babázna nekem – és így én szültem magának kettőt, a Circét és Psychét. Sajnos mindenik vegyülék.”⁷⁸⁶ Ha Simonyit látjuk bele a Móricz-féle Psyché alakjába, felfigyelhetünk rá, hogy az életműben a „Nekem nincs lelkem” mondattal összekapcsolódó nő egy másik drámában magának a léleknek a modellje lehetett.

A *Pillangót* és ezt a drámát együtt olvasva azonban ennél is érdekesebb, hogy Ámor és Psyché szerelme, ahogy Jósikáé és Zsuzsikáé, vagy Petőfinél János vitézé és Iluskáé, csak a romboló időből kiragadva, a halálban teljesezhet be. Vagy a művészetben, ha másképp közelítünk. A két címszereplő a dráma végére önmaga mozdulatlan szobrává változik. Így szól az utolsó rendezői utasítás: „Tánc. Lereszkedik a fekete függöny, és vörös bacchanália kezdődik, melyben Ámor és Psyché nem vesznek részt. Ők a szerelem méltó szobrai: őket táncolják körül.”⁷⁸⁷ A *Pillangót* keretbe foglaló jelenet, a lepke kergetése, már a mű legelején elválaszthatatlanul összekapcsolja a szerelmet és a halált. És amennyiben a *pillangó* a szerelem jelképe is (meg, már a XIX. századi irodalomban, „közhelyszerű lélek-, sors-, halál-allegória”),⁷⁸⁸ úgy éppen a szerelem *pillanatnyiságát*, illékony-ságát mutatja meg, a két szó hangalakjának közelségén keresztül is. Hiszen jogosan írta ugyan saját művéről Móricz, hogy „egyetlen sor sem vonatkozik a férfi és nő, a férj és feleség szörnyűséges móríci viszonyára”, mert az, szintén őszerinte, csak a házasságban teljesez ki, amely egy „szörnyű harc, egyenlő harc egyenlő rangú embe-

⁷⁸⁰ Vörösmarty 132.

⁷⁸¹ HERMANN 2002: 91.

⁷⁸² SZILÁGYI Márton 2000: 42.

⁷⁸³ SZILÁGYI Márton 2000: 42. A *Szép Ilonka*- és az *Ámor és Psyché*-előképet említi stilisztikai elemzésében Kemény Gábor is, kiegészítve egy lehetséges Krúdy-párhuzammal, Az *útítárssal*. KEMÉNY 2002: 158.

⁷⁸⁴ MÓRICZ Virág 2002: 261.

⁷⁸⁵ A két szöveg elolvasható és összevethető a *Naplók 1924–1925* 669–673. oldalán.

⁷⁸⁶ *Naplók 1924–1925* 183.

⁷⁸⁷ *Drámák II.* 201.

⁷⁸⁸ HERMANN 2002: 91.

rek között”,⁷⁸⁹ Jóska és Zsuzsika szerelme éppen attól tragikus, mert megmutatja, ha egy szerelem nem házassággal, akkor halállal végződik. Persze, felfoghatjuk a *Pillangó* zárlatát más módon is: Jóska és Zsuzsika szerelme épp azért őrződik meg, mert nem lesz belőle házasság, és a két fiatal átléphet abba a tündérszországba, ahol egymás iránti szerelmük örökre megmaradhat.

Jól látható talán mindebből, hogy a *Pillangó* messze nem olyan áttetsző, egyszerű „dalolás”, ahogy az irodalomtörténet emlékezete megőrizte. Móricz ennél a múnél is élt a szerzői imázs-építésnek az az eszközével,⁷⁹⁰ ami akár Petőfihez közelítheti, és ami miatt egyszerűbb íróként tartjuk ma számon, mint amilyen valójában volt. Az imázs-építést Móricz ugyanakkor nem olyan, a nyilvánosságnak szánt módon hajtotta végre, ahogy Petőfi, hiszen a *Pillangó* keletkezéstörténetéről legtöbbit a levelezéséből tudhatunk. Az egy lendületből, hat nap alatt „odakent” regény legendájának eloszlátásához pedig, a regényszöveg újraolvasásán túl, nem is kell sok: a kézirat vizsgálata megmutatja azt, hogy a *Pillangó* megírása korántsem néhány röpké pillanatig tartott.

Noé a gyermeke előtt

Bár az eddigiek alapján akár azt is hihetnénk, hogy Móricz 1924–25-ös évének zaklatottsága nem volt hatással munkakedvére, munkatempójára, hiszen több dráma, novella mellett az életmű két értékes darabja, a *Kivilágos kivríradtig* és a *Pillangó* is ennek az időszaknak a terméke, voltak ennek a két évnek kudarcos vállalkozásai is. Nem is a be nem mutatott *Odüsszeusz bolyongásaira* gondolok itt, hanem a Nyugatban folytatásokban közölt, majd 1925 őszén félbehagyott *Kamaszokra*. Nemcsak a Nyugat számára lehetett kínos egy

beígért regény megszakítása, de ezzel torzóban maradt a tervezett iskolai regénytrilógia is, amelynek ez a mű lett volna a közepe, benne egy 15 éves kamaszfúval, akit itt ugyan Kesserű Lajoskának hívnak, de Móricz, mikor a regényről beszélt, nyilvánvalóvá tette, hogy a főszereplő voltaképpen itt is Nyilas Misi, aki félúton van a *Légy jó mindhalálig* és a *Forr a bor* között.

A *Kamaszokat* Holics Janka halálát követően kezdte el írni Móricz, azután, hogy lányaival utazást tett Olaszországban, többször megkérte Simonyi Mária kezét, majd a naplóban rögzítette végleges kiábrándulását a színésznőből. Az érzelmi viharok tehát Janka halálával sem szűntek meg, miért is szűntek volna: Móriczra maradt a három lányáról gondoskodás terhe, és a kétség, hogy elvehet-e feleségül egy „közismert kurvát”, ahogy ő fogalmazott. Ráadásul a naplóban ekként nevezett hölgy sem akart feltétlenül Móricz Zsigmondné lenni, Janka halála után közvetlenül semmiképp: színésznőként ő is a nyilvánosság előtt élte életét, és nem tett volna jót az imázsának, ha ennyire siet a három, többé-kevésbé épp miatta árván maradt kislány mostohája lenni. Mindenesetre a *Kamaszok* félbehagyásának okaként a Simonyi-szerelmet szokás emlegetni, Móricz Virág nyomán: „Apám akkor kezdte a *Nyugat*-ban a *Kamaszok*-at. Egyszer csak összetalálkozott az utcán a színésznővel. [...] Újra kezdődött minden, végsőkéig fokozódott szenvedéllyel és szörnyű kiábrándulásokkal. Ez a nyugtalanság odáig fokozódott, hogy félbeszakította a regényét a *Nyugat*-ban, és elutazott Bécsbe. Meg akart szabadulni ettől a szerelmi átoktól.”⁷⁹¹ A *Nyugat* olvasói másfajta, a szerelmi szenvedélynél szalonképesebb magyarázatot kaptak a félbehagyásra. A *Nyugat* 1925. évi 22. számában a következő rövid levél jelent meg: „Kedves Barátaim, betegségem egyelőre, remélhetőleg csak rövid időre, megakadályoz abban, hogy regényem második részét megkezdjem. / Természetes, hogy addig sehol egy sorom sem jelenik meg, míg a regényt nem folytathatom. / Ezzel tartozom a *Nyugat*nak s a húsz évnek, melyet együtt átverekedtünk, jóban, rosszban. / 1925. XI. 28. Móricz Zsigmond”. Ma már pontosan tudjuk, nem tartotta be az ígértét: ha megnézzük ugyanezt a „beismerő vallomást” a naplófeljegyzések közt, az egyes mondatok

⁷⁸⁹ *Hogy nézi a regényíró az életet?* = *Tanulmányok I.* 702.

⁷⁹⁰ Erről beszél Bircsák Anikó az *Árvácska* mitikus előképeit elemezve: „Móricz több helyen hangsúlyozza ugyan, hogy írásai szabad folyásai az emberek között hallott soroknak, és kifejezetten a Csibe-történetek kapcsán írja több helyen is, hogy a keresetlen visszaemlékezést egyszerűen rögzítette. Ez azonban inkább a szerzői image-teremtés része, hiszen például az *Árvácskán* is jól megfigyelhető, hogy a mű mennyire szerkesztett és koherens, egy alkotói koncepció által feszesen végigvezetett struktúra.” BIRCÁK 2005: 70.

⁷⁹¹ MÓRICZ Virág 2002: 280.

ötletgazdáinak jelzésével, már egyáltalán nem csodálkozunk rajta, hogy az író a rákényszerített vállalást nem érezte érvényesnek:

„Betegségem egyelőre, remélhetőleg
csak rövid időre, megakadályoz abban, hogy
regényem II. részét megkezdjem. Osvát
fogalmazta.

Természetes, hogy addig sehol egy
sort sem engedek megjelenni Gellért
sehol másutt, míg a regényt nem közölhetem. diktálta

Ezzel tartozom a Nyugatnak, s a húsz évnek,
melyet együtt átverekedtünk jóban, rosszban. (Gellért
kiprészelt
belőlem)”⁷⁹²

De a magánéleti tragédiák, válságok sora és a Bécsbe „futás” együttesen sem magyarázza meg, miért nem fejezte be soha ezt a regényt Móricz. Hiszen a *Pillangót* is türelmesen javítgatta, több szövegváltozatot létrehozva, ahogy a *Kivilágos kivrattigot* is. Bár a *Kamaszok* éppen a befejezetlensége miatt lett izgalmas alkotás, mondhatnám azt is, jobb így, hogy Móricz nem kerekítette le. (Félreértés ne essék: Móricz ugyan, nemcsak ennél a regényénél, de voltaképpen egész életművében küzdött a befejezés feladatával, mégis szerette volna „rendesen”, vagyis az akkori regényelvadásoknak megfelelően befejezni a *Kamaszokat*.) Ha túllépünk a félbehagyás külső okain és életrajzi magyarázatán, arra figyelhetünk fel, hogy egy *kamaszregény* voltaképpen nem is befejezhető. Móricz mindkét a *Kamaszokat* folytató regényét, a *Bált* és a *Forr a bort* elvitte a hangsúlyos zárlatig, a felnőttlétbe való rituális átlépésig, a bálig, illetve az érettségiig, a *Kamaszokban* viszont épp az átmenetiséghez, a gyermek- és felnőttlét közti lebegéshez, az útkereséshez, a „káoszhoz” megfelelő formát kellett megtalálnia. Ezt az átmenetiséget erősíti

⁷⁹² *Naplók 1924–1925* 598–599. A Színházi Élet 1926/6-os számában *Abbahagytam életem legnagyobb művét* címmel jelent meg egy interjú Móriczsal: munkaképtelenségéről beszélt, és azt érzékeltette, hogy a felesége elvesztése miatti bánat következtében nem volt képes folytatni a regényt, amelyet (mint csaknem valamennyi regényét, amíg írta őket és nyilatkozott róluk) élete fő művének gondolt.

meg, hogy ez a regény, szemben a többi, Nyilas Misit szerepeltető művel, nem iskolaidőben, hanem vakáció idején játszódik.

A kamaszlét és a befejezetlenség összefüggése megállapítható már a műfaj egyik alapművének számító Dosztojevszkij-regényben, *A kamaszban* is: „a regény epilógusában [...] a káosz sajátos, irodalmi értelmezést nyer, és a regény jövőjéről folytatott polémia során esztétikai rangra emelkedve az ún. befejezetlen formával azonosul. *A befejezett* formát a szép típus, a nemesi családok, a szép forma és a történelmi regény jellemzik, míg a *befejezetlen* formát az átmeneti típus, a véletlen családok és a jövődő szép formához nyersanyagul szolgáló »kaotikus feljegyzések«.”⁷⁹³ Ha nem tudnánk, hogy Móricz egészen addig, amíg 1929-ben Babitscsal együtt a Nyugat szerkesztőjévé nem vált, leginkább felvágatlanul tárolta a példányait, erős érvként említhetném meg itt azt, amit csak érdekességgként hozok fel: éppen abban a számban, az 1925. évi 18-asban, amelyben a *Kamaszok* publikálása megkezdődött, találunk két írást Fülöp-Miller Renétől „az ismeretlen Dosztojevszkijről”. Ezekben a cikkekben nemcsak az akkor még *Az ifjúként* emlegetett *A kamasz* kerül elő, de Dosztojevszkij meg nem valósult terveinek, félbehagyott műveinek a *Kamaszok* móriczi problematikájával erősen összecsengő kérdése is.

A kamaszlét a gyermek- és felnőttlét közé szorult átmenetiség, ahogy Horváth Csaba írja: „A kamasz fogalma [...] nem életkori, hanem elsősorban társadalmi-kulturális kritériumok alapján alakult ki. A szó az európai nyelvekben már nyelvtani alakjával is egy befejezetlen folyamatot jelöl. A kamasz szó az európai nyelvek többségében a latin *alere* (’felőni’) szóban találja meg a gyökerét. Az ebből származó *adolescere* jelentése ’felőni, növekedni’, s a szó angol, francia vagy olasz nyelvben előforduló variációja ennek az igének a jelen idejű melléknévi igeneve. A kamaszkor »az az életszakasz, amely a biológiai és a társadalmi érettség között helyezkedik el.«”⁷⁹⁴ Móricz kamasz-hősnének, Kesserü Lajoskának még messze van az érettségi, amely majd belépteti őt a felnőttek világába, vagyis szentesíti társadalmi érettségét, de a fiú már nem egyszerűen küzd a rátörő nemi vágygal, hanem azon a kiábránduláson is keresztülmegy, amelynek

⁷⁹³ *A kamasz* epilógusát értelmezi itt: S. HORVÁTH 2002: 11.

⁷⁹⁴ HORVÁTH Csaba 2005: 58–59.

során az apjáról benne felépített ideálkép széttörik. Az idealizált képet pedig leginkább az zúzza szét benne, hogy rájön, apja ugyanúgy a nemi vágyai által vezérelt férfi még, mint amilyen ő éppen lenni kezd. A *Kamaszok* cím így mindkettejükre vonatkozhat, legalább annyira a kollégája vonzó feleségébe végzetesen beleszerető, hatgyerekes, házasságban élő Kesserü professzorra, mint fiára, a tizenöt éves Lajoskára. A professzor újra szerelmes lesz, mint egy kamasz, és ezzel új életet kezd voltaképpen – a regény zárata, a „vége az életnek” így is értelmezhető. Lajoska számára az apjához való hasonlóság a leggyötrőbb felismerés: „És most, ahogy meghallja a felzendülő éneket, az ő szívét is elfogja valami édesség, a hasa felé, le, valami lágy, vinnyogó öröm fut le s azt hiszi a tüdeje ki fog dagadni, olyan gyönges elbágyadt és sóvárgó lesz... / Még felvillan benne valami búbánat, amely rögtön haraggá lesz: ő igen, mert ő fiatal, ő még csak fiú... de az édesapja?!... akinek hat gyereke van?... s olyan szép nagy feje, széles válla, tekintélye, mint egy hegy... jó isten, csak nem érez ő is ilyen utálatos nyálas vágyakozást...”⁷⁹⁵ De az apa is döbbenetesen fedezi fel, hogy a fia érezhet már vágyat a nők iránt, sőt, az a nő is vonzhatja, akit ő szeretne megkapni: „A fia is oda fog járni... S ha ennyire egyezik az ízlésük... hogy a súrolóasszony... is... neki is megtetszett... Ságihné is... Hm... Hogy a fia is szerelmes legyen Ságihnéba... [...] Hirtelen a fiára nézett, s annak oly zavaros volt a pillantása... Megrémült: talán ez is arra gondol, akire ő?... S még csak meg sem kérdezheti, még csak meg sem pendítheti... Vége lett volna a szülői tekintélynek... az erkölcs... Valóban az apa van a legtávolabb a fiától... Még egy kétértelmű megjegyzést sem kockáztathat előtte...”⁷⁹⁶

A regény motívumokkal is jelzi, hogy apa és fia már nem hierarchiában, hanem egymás mellett állnak. A vágy a szemmel, a tekintettel kapcsolódik össze. Az apa a súrolóasszonyhoz annak könnyező szemét megnézve kerül testileg közel, majd megállapítja, hogy a vágy csapott ki könnyek formájában, a fiú pedig a fürdőben próbál leskelődni, és egy lukon néz be, amikor bentről egy lány kalaptűvel majdnem kiszúrja a szemét. Az apa fiának zavaros pillantásából következtet arra, hogy a kamasz testi vágyat érezhet. A kalaptű-inci-

dens éppúgy a testiségre vágó, de arra még nem érett kamaszfiúk jelképe lesz, mint az apák szivarjával szembeállítható „cigaró” – a cigaretta Móricznál nem egyszer erotikus jelkép, gondoljunk csak *Az Isten háta mögöttre*.

Az alakuló regényben megfigyelhetjük, hogy Móricz eredeti szándékai írás közben is változni látszanak: gyermekkori önmagának regénybe írása mintha háttérbe szorult volna az éppen akkor öt gyötrő kérdések hatására, és ezzel összefüggésben átkerült a hangsúly Lajoska gyötrődéseiről az apa vergődésére. Móricz a vágyak világa felé tartó Lajoskát írva épp azzal az átmenettel küzdött, ami őt kivezetné az Erősz meghatározta létből. Amikor Magoss Olga levélben visszautasította a házassági ajánlatát, akkor írta neki a következőt: „Remélem, hogy elviharzott a neheze: az öregkor talán Eros nélküli.”⁷⁹⁷ (Fontos lesz itt ez a „talán”, hiszen az „öreg” Móricz életében ezek után a Simonyi Máriaival kötött házasság, majd a Csibével folytatott viszony következett...)

Vajon Móricz mit kezdett volna a *Kamaszokkal*, ha zaklatott élete, majd az újabb és újabb témák csábítása nem akadályozza meg a regény a kor irodalmi normái szerinti lezárásában? Hiszen egyfelől megmutatta a kamaszlét legfontosabb gyötrelmeit ebben a „torzóban” is, ráadásul a *kamaszságot* az apára és fiára egyaránt vonatkoztatva a szó jelentését is kitágította. Másfelől viszont, miközben a lezáratlanságra, a regényforma felbontására különösen érzékeny volt, éppen a sehová sem tartó (hiszen a regényben kimerevített időszakként megképződő) kamaszkor lehetett neki idegen. A paraszti kultúrában ugyanis, amely, bármennyire nem volt parasztíró, Móricz számára mégis látásmódját meghatározó alapot adott, a kamaszkor voltaképpen ismeretlen, csak az iskoláztatással megjelenő fogalom. (Nem véletlen, hogy a korszak magyar „kamaszregényeként” is felfogható alkotásai, Máraitól a *Zendülők* vagy Szerb Antaltól az *Utas és holdvilág* a polgári világ a parasztitól egészen eltérő tapasztalatából kiindulva íródtak meg.) A paraszti világban a biológiai és a társadalmi érettség közt időbeli „szakadék” szinte alig van, s az átmenetiség tapasztalatával Móricz maga aligha rendelkezett, hiszen éppen a gyermeklétből a felnőtté váló közvetlen átlépését hangsúlyozta, például egy Magoss Olgának írt levelében: „Én tizen-

⁷⁹⁵ *Kamaszok* 243–244.

⁷⁹⁶ *Kamaszok* 215.

⁷⁹⁷ A levél keltezése 1925. november 20., ld.: *Móricz-Magoss* 51.

két éves korom óta magam tartom el magamat, s állandóan gyötör a szüleimmel szemben érzett kritika, mert ők nem éltek olyan bölcs életet, amelyet én vártam tőlük.”⁷⁹⁸ A *Kamaszok* súrolóasszonyában írta meg Móricz azt a figurát, aki már gyermekkorában dolgozni kezdett, így nincs kamaszkora: „Mert én tizenegy éves koromba árva lettem, mostohaapa kezére kerültem, már engem tizenhárom esztendő koromba dógoztattak, nem volt heverőpercem.”⁷⁹⁹

A személyes megtapasztalás hiánya hozzájárulhatott ahhoz, hogy Móricz úgy érezhette, a *Kamaszok* így is egész, vagy más-képpen: arra jöhetett rá talán, hogy nem tud a kamaszokról többet mondani annál, mint amennyit megírt. A zárlat pedig a kényszerű vágás következtében lett igazán erős. A regénytöredék végén ugyanis Kesserű professzor Noéhoz hasonlított: „Ingerülten, bal kezével intett neki, hogy menjen el. Ahogy Noé befedezte magát a gyermeke előtt. – És most vége az életnek – mondta magában, s elmosolyodott, mint az üdvözültek.”⁸⁰⁰ Ha nem tudnánk a lezárlatlanságról, egésznek érezhetnénk a művet: a vég került a zárlatba, olyan módon, hogy sem a regény indításakor főhősnek gondolható Kesserű Lajoska, sem Kesserű professzor nem halt meg. Ez a vég ugyanakkor, amely meghagyja a kamaszkort a maga lebegésében, mégis a teljes kiábrándulást mutatja meg. Kesserű Lajoska itt az apját nemcsak az ösztönei és nemi vágyai által vezérelt férfiként látja meg, de részegen, hányás közben is: „De alig feküdt pár percre, fel kellett ugrania, s kirohant. Alig bírt az ajtón kiesni, már megindult, mint a lavina, benne a bor, és okádott. // Mikor javában szenvedett és szégyellte magát, felismerte a sötétben a fiát, aki reszkette, egy ingben, mezítláb állt előtte.”⁸⁰¹

Bár Kesserű Kálmán mondja azt, *vége az életnek*, de ugyanígy vége van Lajoska gyermekkorának is, amit az apáért rajongás határozott meg: itt ismét oda jutunk el, hogy a *Kamaszok* cím egyként jelölheti az apát és a fiút. Ráadásul Móricz ebben a zárójelenetben egy bibliai történetet tesz a kamaszfiú és az apa története mögé – Kesserű Kálmán ahhoz a szőlőtermelő Noéhoz válik hasonlatossá, akit ugyan-

csak a fia látott meg meztelenül: „Noé pedig földművelő kezdte lenni, és szőlőt ültete. És ivék a borból, s megrészegedék, és meztelenen vala sátra közepén. Khám pedig, Kanaánnak atyja, meglátá az ő atyjának meztelenségét, és hírül adá künnlevő két testvérének Akkor Sém és Jáfet ruhát ragadván, azt mindketten vállokra veték, és háttal menve takarák be atyjok meztelenségét; s arczzal hátra meg sem láták atyjok meztelenségét.”⁸⁰² A *Kamaszok* befejezetlenségének többértelműségét, a regény párbeszédképességét pedig az is megmutatja, hogy a Noénál olvasható parancs, amelyet Noé legkisebb fia megsért, a Móricz-regényt egyszerre köti Babits 1921-es, először Nyugat-beli folytatásokban közölt, majd könyvalakban 1922-ben megjelent *Timár Virgil fia* című regényéhez,⁸⁰³ de a Móriczhoz a testiség irodalomba emelésén keresztül határozottan kapcsolódó Nádas Péter⁸⁰⁴ *Egy családregény vége* című művéhez is. Utóbbiban mondja az elbeszélő kisfiú a következőt: „A nagypapa azt mondta, a törvény értelmében senki ne lássa apjának az ágyékát fedetlenül.”⁸⁰⁵

A *Kamaszok* tehát nem volt képes arra, hogy megképezze a hidat a *Légy jó mindhalálig* és a *Forr a bor* közt (persze, ne feledjük, ez csak a mi perspektívánk, hiszen 1925-ben a *Forr a bor* sehol sem volt), legfőbb témái a szülőkből való kiábrándulás és a lebegő kamaszlét maradtak – biztosan nem függetlenül attól a szégyentől, amit Móricz érezhetett kamaszlányai előtt, akik apjuk szerelmi drámáját közelről voltak kénytelen végignézni. Bár sokszor nem az író önmaga legjobb értelmezője, érdemes megnézni, hogy Móricz maga is ezt tartotta legfontosabbnak a *Kamaszok* kapcsán: „írok most egy regényt, amelyben a tizenöt éves gyermekek lelkében végbemenő roppant szerencsétlenségeket írom meg. Azt a pillanatot, amikor

⁷⁹⁸ Móricz-Magoss 76.

⁷⁹⁹ *Kamaszok* 205.

⁸⁰⁰ *Kamaszok* 268.

⁸⁰¹ *Kamaszok* 268.

⁸⁰² Mózes 9. 20–23., Károli Gáspár fordítása

⁸⁰³ A következő párbeszéd zajlik le a fiú „két apja” között: „– Én nem vagyok ebben a nézetben. A természet kapcsa szent kötelék, s az Úr úgy rendelte, hogy a fiú kövesse atyját és engedelmeskedjék neki. // – Ó, de ha az atya ilyen vén bűnös, mint magam... // – A fiúnak nem szabad meglátni az apja hibáit... A fiú eltakarja atyja meztelenségét, mint Noé gyermeke... // – Higye el, kedves tisztelendő uram, egy jóra való fiatalembernek kedvezőbb mulatsága is lehet, mint egy vénember meztelenségeit takargatni...” *Timár Virgil fia* 78.

⁸⁰⁴ Erről ld: SZILÁGYI Zsófia 2008: 209–228.

⁸⁰⁵ *Egy családregény vége* 97.

a férfivá vagy nővé váló gyermek kiábrándul az apjából, az anyjából, a felnőttekből, mert rajtakapja őket a csaláson: azon, hogy vizet prédikálnak s bort isznak, hogy erkölcsre, modorra, önuralomra tanítják a gyerekeiket, s ők maguk erkölcstelenek, vadaknak és beszámíthatatlannak tűnnek fel a gyermeki lélek abszolút ítélete előtt.”⁸⁰⁶

A *Kamaszok* Nyugat-beli folytatásainak közlése 1925. november 20-án szakadt meg – ekkortájt már és még nem Simonyi Mária, hanem a Debrecenben élő Magoss Olga volt a legfontosabb nő Móricz életében. Őt kívánta feleségül venni, a tervezetés egy 1925 végén, december 29-30-án lebonyolított látogatás után torpant meg, amelyet Móricz a lányaival együtt tett Debrecenben, s amelynek során mindenki csalódott a másikban. A zökkenő ellenére újraéledt a kapcsolat, leginkább levelekben, de 1926 márciusában egy véletlen találkozás Móricz és Simonyi közt végleg szétzúzta annak esélyét, hogy Magoss Olga legyen az újabb Móriczné. 1926. június 29-én, az író 47. születésnapján Móricz Zsigmond és Simonyi Mária öszzeházasodtak.

Egy kiadói reklámfüzet nyomában

Bár nehezen lehetne Móricz második házasságának első éveit, az 1926 és 1929 közti időszakot alkotói válságként meghatározni, ez az időszak kétségtelenül nem a regényeké, sokkal inkább a Simonyi Máriával közös utazásoké (a nászúton Olaszországban, az asszonyt meglátogatva a Tátrában, magyarok nyomában Szlovenszkóban, és bemutatókon, esteken szerte az országban), illetve a színházé volt. Persze, van olyan író, akinél az 1926 és 1928 között született négy regény (*A nagy fejedelem, Uri muri, Ágytakaró, Forró mezők*) akár egy egész pályára elég lenne – Móricznál ez mégis a regénytől elfordulás (a színházról remélt nagyobb anyagi sikerrel is összefüggő) ideje volt. Ebben az időszakban a leghosszabban az *Uri murin* dolgozott, márcsak azért is, mert drámává is átírta, és kétségtelenül erről a regényről született a legtöbb értelmezés is, keletkezésétől máig. Számomra az lett a legizgalmasabb kérdés az *Uri muri* olvastán, vajon milyen eszközeink vannak arra, hogy, legalább valamennyire, azt a Móriczt lássuk, akit a korabeli olvasók? Megtehetjük, például, hogy az eredetileg folytatásokban közölt regényeit magában a napilapban olvassuk el – erre tettem kísérletet a *Kivilágos kivirradtig* kapcsán, szembesülve azzal, hogy 1924 januárjában a Pesti Napló olvasói milyen hírek, parlamenti tudósítások közt találkozhattak Móricz regényével. Az *Uri muri* esetében másfajta játékra van lehetőségünk – egy korabeli kiadói reklámfüzet segíthet abban, hogy kicsit beleképzeljük magunkat annak az olvasónak a helyzetébe, aki az Athenaeum Kiadó ösztönzésére megvette és elolvasta Móricz legújabb regényét. A Móricz-hagyatékban fennmaradt lapkivágatok között megtaláltam azt a kiadói prospektust, amely a *hamarosán* (1928. február 21-én) megjelenő *Uri murit* ajánlotta az olvasók figyelmébe, az Athenaeum négy másik könyve társaságában, a *Könyvek, amelyek mindenkinek szólnak* szlogenrel. Arról ugyan nincs szó, hogy, miként a prospektusban ajánlott regények közül nem is egyben, utazhatnánk az időben, mégis másképp olvastam újra az *Uri murit* a következő művek társaságában: Lakatos László: *A jövő házassága*; Pakots József: *Az ember, aki útvesztőbe jutott*; Drasche-

⁸⁰⁶ Idézi: HEGYI 2007: 745–746. A levél a Magoss Olga és Móricz levelezését tartalmazó kötetben nem szerepel.

Lázár Alfréd: 2222; Ifj. Hegedüs Sándor: *Sir Douglas könyve*. Azt az *Úri murit*, amely mindmáig az egyik legismertebb, legtöbbet elemzett, színdarab-változatban is sokat játszott Móricz-regény, gimnáziumi kötelező olvasmány. És amelyet szokás elemezni a dzsentri-létforma bírálatként, az író két nőtípusát (a szent asszonyt és a férfit ellenállhatatlanul vonzó, a vesztét okozó kurtizánt) szembe-sítő alkotásként. (De született külön elemzés nemrég az *Úri muri* sokáig elhanyagolt, 25. fejezetéről, a daruvadászatról szólóról is.⁸⁰⁷) Ha viszont arra gondolunk, milyen regények környezetében jelent meg Móricz, legfeljebb Babitstól a *Halálfi* (1927) vagy Kosztolányi *Édes Annája* (1926) jut eszünkbe – mintha ezek a ma is emlegetett, tananyagká vált szerzők afféle „tanúhegyként” maradtak volna meg egy olyan korszakból, amelyben őket még nem feltétlenül magaslattként érzékelték.

Könyvek, amelyek mindenkihez szólnak

Móricz műve a prospektusban nem a többiekénél magasabb értéke okán, hanem egyetlen megjelenés előtt álló regényként kapta a legnagyobb helyet és terjedelmet. A reklámszöveg szerint Móricz „nagy író”, aki „lebilincselő, nagyszerű regényt” írt, de, például, Lakatos László is „kiváló íróként” mutatják be, akinek ez a kötete regényei közt páratlan emelkedést mutat. Arról szó sincs tehát, hogy Móriczot „húzóévként” kezelte volna a kiadó, a prospektus első oldala sem tesz különbséget a szerzők között.

Ez az öt könyv azonban, amelyet a kiadó közös szlogenrel ajánlott, már műfaji szempontból is meglehetősen különmeműnek látszik – leginkább Móricz és Pakots regénye áll közel műfajában egymáshoz, Lakatos és Drasche-Lázár művét tudományos-fantasztikus műnek, ifj. Hegedüsét pedig regényes útirajznak lehetne nevezni. Felvetődhet ezért a kérdés, jogos-e egyáltalán egy kiadó egy-két évének könyvtermését összeolvasni. Ha a mai helyzetből kiindulva adnék erre választ, azt mondanám, hogy a 2011-es évből nyilván nehéz lenne, mondjuk, egymás felől értelmezni Izing Róbert *Támadás az úrból*. A nagy budapesti úfőinvázió (Agave) és Rakovszky Zsuzsa VS (Magvető) című regényeit. Azt viszont már elképzelhetőnek tar-

⁸⁰⁷ Ld. BENYOVSZKY 2010: 66–88.

A prospektus első oldala

tom, hogy egyetlen kiadó brandjét és egy adott korszak irodalmában is megmutatkozó kérdéseit rajzoljuk ki az adott évben megjelenő kötetek alapján, egymás mellett olvasva el, együtt értelmezve, mondjuk, Darvasi László, Esterházy Péter vagy GreCsó Krisztián Magvető-szerzők könyveit.

Mindezek után ideje mondanom valamit arról, milyen is ez a négy, Móriczéval szemben mára teljesen elfelejtett kötet, amelyek azonos külsővel, a *Korunk mesterei* felirattal jelentek meg. A legkevésbé izgalmasnak a *Sir Douglas könyvét* találtam,⁸⁰⁸ amely egy gazdag ír utazó főként ázsiai, afrikai kalandjairól szól – az elbeszélő szerepét is betöltő ifj. Hegedüs Sándornak a belső címloldal felsorolása szerint ez a 23. (!) könyve. A *Sir Douglas könyvét* azért is nehéz olvasni ma, mert az egzotikus vidékeken tett utazásokról szóló beszámolót mint irodalmi műfajt a film és a televízió csak-

⁸⁰⁸ Ezt a könyvet egyébként a kiadó is elkülönítette a többitől: narancssárga borítóval jelent meg a többiek középkékjével szemben.

Könyvek, amelyek mindenkihez szólnak

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

2222

Mi okozza Drasche-Lázár Alfréd népszerűségét? Mindenkiféle követsége, eleven mesélő művésze. A népszerű írónak ez a regénye a mesztörvény fordulatosságát még a merész elképzelés szellemi élességével is gazdagítja: háromszáz esztendő múlva játszódik le ez a bűbájos és elragadó szerelmi történet, amely mindenki érdekelt, aki csak szereti az igazi regényt, a görögülkényt, eleven és lebilincselő művet, amely nem tud lenni az olvasó.

mesé. — Ez a regény az, amelyet nem tud lenni az olvasó.

Ára félre (496 oldal) 9 pengő 80 fillér

LAKATOS LÁSZLÓ

A JÖVŐ HÁZASSÁGA

Lakatos László páratlan ereje szatírája, amely mindenben elmélyül és az élet nagy problémáit feje ki. Ki ne izgatja a házasság kérdése, s ki ne érdekli: miként jászok egy pompás szellem egy izgalmasan érdekes és eleven regény keretében ezzel a kérdéssel? Az emberi társadalom elcsúszott ebben a regényben: látni a gépezet, figyelni a mozgást és mindenfajta halálra váró szívócső dést mutat az élet.

Ára félre (240 oldal) 4 pengő 40 fillér

MÓRICZ ZSIGMOND

ÚRI MURI

A magyar öröm, a magyar fájdalom és a magyar kétségbeesés nagy regénye Móricz Zsigmond új műve. Duhaj tréfi, sorsokbagázoló muriai mögött emberi lelkek mély-séges tragikuma vergődik; az író páratlan művészetével a magyar vidéki társadalom nagy eposza bontakozik ki előttünk. A vídám derű és a mély-séges megindulás váltakozása, amely végül véres drámai kimenetelbe fejlődik, mindvégig lebilincselővé teszi a nagy írónak ezt a nagyszerű alkotását.

Megjelenik 1928. február 21-én.

Ára félre kb 8 pengő

Könyvek, amelyek mindenkihez szólnak

PAKOTS JÓZSEF

AZ EMBER, AKI ÚTVESZTŐBE JUTOTT

Hogy megváltozott az emberek élete és gondolkodása a háború után! Új világ, új életfelfogás, új szemlélet kezdődött. Az új emberek világát, tépelődéseit, küzdelmeit, harcát és szenvedéseit, lelkesültséget és csalódásait, szerelmeket és vigyázatokat boncolja nagy-szerűen érdekes mese keretében Pakots József regénye. Ahogy a tengerparti szanatórium lakói együtt élnek s ahogy világukban kibontakozik az egész társadalom képe: robbanó erővel ragadja meg az olvasó érdeklődését a regény látképe lendülete. Meglepően friss és tisztes eleven ennek a regénynek gyors üteme és izgalmas cselekménye.

Ára félre kb 4 pengő

IFJ. HEGEDÜS SÁNDOR

SIR DOUGLAS KÖNYVE

Ki ez a Sir Douglas? Dásgazdag angol úr, akinek egyetlen barátja a vadász-fegyvere és aki a legcsodálatosabb történeteket él végig exotikus és titok-zatos világokban. A Szahara végietlen pusztaságában, óserdők mélyén, furcsa emberek és különös állatok között kalandozunk Sir Douglas-szal, ha meghallgatjuk változatos és lebilincselő élményeit. Ki ne szeretné a fantáziát merész birodalmát, ki ne kalandozni valjon szívesen a meglepő és izgalmas események birodalmában?

Ára félre kb 5 pengő

1924. — Budapest, Athenaeum.

Az *Úri muri*
és a többiek

nem teljesen elsöpörte: a National Geographic csatornán futó valamely sorozat írott változatának tűnnek mostanra az ilyen művek. Ifj. Hegedüs Sándor ráadásul még a ziccereket is kihagyja: már az előszóból megtudjuk, hogy nőkről nem esik szó majd, hiszen az utazó gyűlölte ezeket a „szeszélyes teremtéseket”, de hogy honnan ez az ellenszenv, nem derült ki az elbeszélő számára, így nem tudják meg az olvasók sem. Esélyt adna a könyv fordulatossá tételére az is, ha Sir Douglas sorsát mélyebben megismernénk – az utazó haláláról ugyan többször is értesülünk (ez is meglehetősen ügyetlen megoldás), de ez nem eredményez olyan fordulatot, mint Lermontov *Korunk hőse* című regényében, ahol a Kaukázuson utazgató, Makszim Makszimics által megfigyelt Pecsorin halála után a főhős naplójába léphetünk be. A könyvnek egyébként a Lermontovéhoz hasonló, romantikus, civilizációellenes művekhez van leginkább köze, de a *Korunk hőse* vagy Puskin *Cigányokjának* összetettségét nélkülözi.

Pakots József, aki, ha íróként nem is, de irodalmi munkásként Móricz számára is fontos volt (egy időben együtt tevékenykedtek az IGE-ben, az Írók Gazdasági Egyesületében), *Az ember, aki útvész-tőbe jutott* című regényét a világtól elzárt, tbc-sek gyógyítására vállalkozó tüdőkórházba helyezte. Középpontjában egy házaspár áll, az orvos-férj és az orvostanhallgatóból feleséggé lett asszony, akit megérint a kórházba érkezett gyógyíthatatlan beteg, az egykori forradalmár. Vannak itt elvi vitákat folytató betegek, megjelenik a világtól elzárt tüdőbetegek felfokozott érzékisége, és egy helyét kereső, útvész-tőbe került ember – a könyvet nehéz másként, mint Thomas Mann néhány évvel azelőtt megjelent *Varázshegyének* elég szerényen kivitelezett utánzataként olvasni. Nem értő újrairás ez, hanem másolat, de ezt a magyar olvasók közül csak azok ismerhették fel, akik a *Varázshegy*et eredetiben olvasták, hiszen a regény magyar fordítása akkor még nem készült el. A négy „elfeledett” könyv közül Pakotsé kíván a leginkább komoly és maradandó lenni: nemcsak filozofálás van benne, de még, ha akarom ezt így nevezni, nyelvi reflektáltság is,⁸⁰⁹ mégsem méltatlan az, hogy ma már nem emlegetjük

⁸⁰⁹ Ha a következő elmélkedést hangalakról és jelentésről ennek minősíthetjük: „Ez a de váratlanul úgy belehasított a szívembe. Mi az, hogy de? Miért a tagadás e konok, értelmetlen szavacskája? Mi a jelentése most, az ő gondolataiban, az urával kapcsolatban? Eddig sohasem merült fel

egyáltalán. Nemcsak az alapötlete „kölcsonzott”, de a szerkezetben, az elbeszélésmodban is több ügyetlenség van (lényeges jelenetekről csak későbbi elmesélésből értesülünk), és az asszonyban feltámadó kételemek is túl simán rendeződnek el a regény végén.

Drasche-Lázár Alfréd (akit az ajánló nem nagy vagy kiváló, hanem népszerű írónak nevez),⁸¹⁰ ahogy már kétkötetes regényének címe is mutatja, a távoli jövőbe, 2222-be viszi el az olvasókat. De, ahogy ez egy tudományos-fantasztikus könyvtől el is várható, legalább annyira szól a 2222 a jelenről: a jelen és a jövő szembesítését az is elősegíti, hogy a regény kezdetén a tudósok felolvasztanak egy orosz férfit, a cári család leszármazottját, akit az addigra elpusztult Moszkva romjai alatt találtak, és az ő értetlenkedése, téblábolásán keresztül ismerhetjük meg a 2222-es év társadalmát, meglehetősen hosszú, sokszor lapozásra készítő leírásokban. (Az ajánló ugyan lebilincselően izgalmasnak nevezi a regényt, de mi mást is tett volna.)

Lakatos László *A jövő házassága* című regénye, amely a négy könyv közül, leginkább humora és a cselekménybonyolítás kiszámíthatatlansága miatt, egyértelműen a kedvencem lett, szintén két időt ütköztet egymással: főhőse egy eszméletvesztést követően 1927-ből, Velencéből, számára is érthetetlen módon, a huszonkettedik századba és Amerikába kerül. A regény középpontjában a férfi és a nő viszonya, a szerelem és a házasság kérdései állnak – 1927-ben és 2127-ben. A főhős, mielőtt a jövőbe kerülne, egy könyv megírásá-

ra készül, hiszen az 1920-as években íróként tevékenykedik. Lakatos László regényében, az elbeszélő-főhős szájába adva találunk mára többértelművé vált, hiszen a könyvhöz (és a másik három alkotáshoz) magához is köthető mondatokat az irodalmi felejtésről, az egykori olvasottság és népszerűség szétporladásáról (amelyhez, mint látható, kétszáz évnél sokkal kevesebb is legendó volt):

„Nevem és munkám feledve. És mennyi igazság van ebben is, a művészet titokzatos erkölcsi törvényeinek milyen szép győzelme! Elbuktam? Nem is. Bukni csak a nagyok tudnak. Hogy elmúltam, hogy könyveimet nem találok egyetlen huszonkettedik századbeli könyvtár polcán, nevemet egyetlen mai lexikonban sem, nem tragédia, hanem csak egy elmúlás természetes és nyomtalan története.”⁸¹¹

Meglehet, nehéz ezek alapján elképzelni, mit tehet hozzá ez a négy regény az *Úri muri* értelmezéséhez. Egyrészt éppen azért vetnek fel izgalmas szempontokat, mert annyira különböznek tőle, holott kiadjuk ugyanazon olvasóközönségnek szánta őket, másrészt fontos pontokon össze is kapcsolódnak az egyik legismertebb Móricz-művel: ilyen az idő kérdése, a magyarság és európaiság (sőt, Amerika) viszonya, a házasság válsága, a testi szerelem, de az irodalmi előképekhez való viszony is.

1896-tól 2222-ig

Ha az *Úri murit* ezzel a négy regénnyel együtt olvassuk, a legfeltűnőbb sajátosságaként az mutatkozik meg, hogy mennyire múltba révedő könyv. Lakatos és Drasche-Lázár könyvei a jövőt, a huszonkettedik és a huszonharmadik századot szembesítik az 1920-as évekkel, de a jelenben játszódik a másik két mű is, Móricz viszont a múltba, a tizenkilencedik századba viszi vissza az olvasókat. Ha Móricz regényét olyan sokat emlegetett húszas évekbeli regények mellé tesszük, mint Kosztolányi *Aranysárkánya* és *Pacsirtája*, egyáltalán nem látszik különösnek ez a múltba menekülés, hiszen a Kosztolányi-regények is a kettős Monarchia, a „boldog békeidők” idején játszódnak. Mintha a jelen sokakat izgató kérdéseit a korszak máig legmagasabb értékű-

benne ez a szó, amikor az ura valamit mondott, akart, vagy cselekedett. De... de... Mi következik utána? És miért de? Egyáltalán ez a szó! És minden szó. Hogyan keletkezik egy ilyen szó, a betűk egymásutánja? És miért éppen ilyen egymásutánban és ezek a betűk? Alapjában a szavak keletkezése csupa rejtelem. Ha még valamely hangot, a természet hangját, valami zenei utánzatot fejez ki a szó. Abban van értelem. De akkor minden ország, nép nyelvében egyformán kellene hangzania. De ahány nép, ország, faj és vidék, annyi nyelv és annyi különböző szó.” *Az ember, aki útvesztőbe jutott* 33.

⁸¹⁰ És a nevét egészen máshonnan lehet ismerni – ő volt az egyik, aki magyar részről aláírta a trianoni békeszerződést: „A delegációvezető Apponyi Albert vagy a külügyminiszter Teleki Pál helyett – akik egyébként mindketten vállalták volna az aláírást – két kevésbé ismert miniszteri rangú köztisztviselőre, Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszterre és Drasche-Lázár Alfréd követre hárult e feladat, akik később csakugyan nem játszottak meghatározó szerepet a politikában.” ZEIDLER 2009: 40.

⁸¹¹ *A jövő házassága* 185.

nek tartott irodalma átengedte volna a népszerű könyvek szerzőinek – a merész következtetést azért is kockáztatom meg, mert az effajta múltba menekülés a mai napig jellemzi az egyre nehezebben körvonalazható „magas irodalmat”. (Azzal az érdekes, új árnyalattal, hogy ma a megújuló magyar krimi is *történelmi*, azaz nem a jelenben játszódik.)⁸¹² Nézzük meg, hogy Lakatos László, akinek a hőse, mielőtt a jövőben eszmélne föl, a jelenről készül regényt írni, miként foglalja össze, miről is kellene szólnia egy 1920-as évekbeli regénynek:

„A ma, a háború utáni világ, nagy gazdagságok és szegénységek, nagy szerelmek és nagy szeretkezések, kezdetnélküli vadság és végső bölcsesség, utazások, szenvedélyek, repülőgépek, yachtok, sport, színház, testiség, okkultizmus, mozi, tőzsde, siker, bukás, női divat, a jazz születése Amerikában és Wagner halála a Vendraminóban, a tegnap békéje és a holnap háborúja, vitustánc és dollárkölcson, buddhizmus és térdszoknya, vegetarianizmus és táncórület, technika és tömegszédültség, politika és autóversenyek, hossz és bessz, elméletek, testek és gépek harca.”⁸¹³

Ha nem is lehet ezt minden regényre érvényes receptnek tekinteni, mégis szembetűnő, mennyire nincs szinte nyoma sem a felsorolás bármely elemének az *Uri muriban* – hogyan is lehetne, hiszen Móricz nagyon határozottan megjelöli a regény idejét, amely még az 1899-ben játszódó *Kivilágos kivilradtignál* is korábbra, 1896-ra tehető:

„Akkor rámeredt a falon függő naptárra, s azt nézte: Június. Később a számat nézte: 7. Nézte, de nem gondolt hozzá semmit. Azt úgyis tudta, hogy péntek van, s azt is, hogy a Millénium nagy esztendeje.”⁸¹⁴

⁸¹² Ez ellen szólalt fel Bán Zoltán András, az *Élet és Irodalom* 2011. július 15-i számában közölt *Ex Libris*-ében, Kondor Vilmos és Baráth Katalin egy-egy új történelmi krimije kapcsán: „E két új történelmi krimi olvastán egy elvi megfontolás talán leszűrhető: amíg a mai magyar szerzők nem jönnek rá, hogy az úgynevezett könnyebb fajsúlyú irodalomnak csak és kizárólag a mai magyar élet lehet a *punctum saliens*, az egyedül érvényes közege, addig csak jobb-rosszabb stílusgyakorlatokat olvashatunk ebben a zsánerben. Mínek a múltba utazgatni, helytörténeti művekből kiollózott részletekkel festeni a szerzők által soha nem látott tájakat-korokat, amikor a bűn itt és most az utcán hever.”

⁸¹³ *A jövő házassága* 12.

⁸¹⁴ *Uri muri* 5.

A múltban játszó Móricz-regény ráadásul mintha még inkább a múltba nyúlna, érzékeltetve a műbeli világ mozdulatlanágát, ősi eredetét: Csörgőheő Csuli kedvenc kandisznója olyan, mint egy „őskori állat”, az alföldi urak úgy isznak, mint a „mulató istenek”, s Szakhmáry Zoltán úgy érzi, a magyarok nem a Vereckei-szoroson keresztül jöttek be, az ő vére „itt csörgött” már „az ősidőkben”. A pusztá pedig egyenesen az emberek előtti ősóceánhoz hasonlít: „Lassan egészen sötét lett. Az a különös pusztai sötétség, amelynek se csillaga, se holdja, fekete ködfelhők boronganak a pusztá felett, mintha a tengert álmodná vissza a föld, s a mozgó lény a tenger fenekén lézengene, mint a nagy óceánok titkos állatai.”⁸¹⁵ De van olyan szereplője az *Uri murinak*, a többször is *idegenként* emlegetett könyvügnök, Lekenczey Muki, aki ugyan földrajzi értelemben érkezett messziről, mégis ő az, aki „látja a jövőt”, legalábbis a jövő tanyáját. (Mellette még a zenetanár, Wagner az, aki kívülről lát rá a regénybeli világra.) A két, tudományos-fantasztikus regény az időutazás segítségével biztosítja az „idegen tekintetet” – Móricz, bár rejtettebb és összetettebb módon, de ugyanazzal a fogással él, mint Lakatos és Drasche-Lázár, hiszen egy regénybeli világot egyszerre mutat meg belülről és kívülről az olvasóknak, a saját és az idegen feszültségét megteremtve. A távolság tehát a regények közt nem is olyan nagy, mint gondolnánk – a közelség már akkor is érzékelhető, ha az *Uri muri* pontos dátumjelölése mellé tesszük a másik két regény hasonló részleteit:

„Durgan tanár csodálatos kísérletének híre futótűzként terjedt el az egész világon. Még aznap, 2222. szeptember 26-án, délután, külön riadóval jelezték az összes rádióállomások, a legelrejtettebb kunyhókban is, a szenzációs ujságot és másnap reggel a hírlapok hasábjait hozták róla.”⁸¹⁶

„– Pontos választ kérünk. Ön azt mondja, hogy huszonnégy óráig aludt. Tessék ezt bizonyítani. Milyen nap van ma?

– Kedd. 1927. augusztus 23-ika.

Három rémült arc meredt rám és egymásra.

⁸¹⁵ *Uri muri* 67.

⁸¹⁶ 2222 I. 24.

– Hogyan!? Mondja még egyszer.
 Azt hittem, hogy az előbb túlhalan beszéltem.
 – Kedd. 1927. augusztus 23-ika.
 – Micsoda?
 – Tegnap hétfő volt, 1927. augusztus 22-ike.
 Nagy csend. Azután a főorvos fuldokolva és dadogva.
 – Szerencsétlen!... Hogyan mondhatja, hogy ma 1927 van, amikor ma 2127 van, igaz, hogy augusztus 23-ika, de a 2127-ik esztendő.”⁸¹⁷

Pakots József regénye ugyan a cselekmény pontos idejét nem adja meg, de többször reflektál az első világháború után kialakult helyzetre, hiszen az a férfi, akibe a főorvos felesége beleszeret, mind a háborúban, mind az azt követő forradalmakban tevékenyen részt vállalt, a szanatórium egyik olasz betege pedig már a regény kezdetén emlegeti, hogy az antant nagyhatalmaknak szembe kell nézniük a trianoni béke revíziójával. De még Hegedűs Sándor könyve is, számomra kissé váratlanul (a korabeli olvasó számára bizonyára nem) egy Trianon-sírató futammal zárul, hiszen az elbeszélőnek egy francia koldusról a megcsonkított Magyarország jut eszébe:

„én megdöbbenve néztem ezt a rőtszakállú embert, akinek a nagy szeméből iszonyú fájdalom sugárzott felém. És ez az iszonyú fájdalom bennem fölkeltette a részvét minden erejét, pedig annak a nemzetnek fia volt ez a szerencsétlen, aki a Trianon szörnyű amputálását sujtotta mireánk. Megrendülve hagytam el a Laghet kis templomát és nem tudtam másra gondolni, mint arra a lehulló százhusz karra és lábra, amelyet egy örült elpusztít az ép testről, éppúgy, ahogy a mi hazánkról lefaragta egy örült tévedés az ép tagokat és mi keressük és könnyezünk és a mi szemünkéből és a mi szívünkéből is az a fájdalom tör elő, mint annak a szerencsétlen francia koldusnak a szeméből, aki önhibáján kívül áldozata lett egy borzasztó dolognak. Úgy látszik, az örültség a szenvedélynek oly faja, amely koronként egyénben, néha nagy milliós ember-tömegben és nemzetekben is kitör s akkor végigszángul a földrészen és milliósámra lekaszája, sírba dönti az embereket, hogy azok sírba hulljanak, s aztán mikor elvonul és elmúlik ez a borzasztó betegség, akkor az életbenmaradottak újra megpróbálják összerakni a romokból az

⁸¹⁷ A jövő házassága 32.

életet és kezdik magyarázni maguknak és másoknak, hogy miért is volt ez, miért kellett ennyi életet kiirtani, miért kellett ennyi kegyetlenséget elkövetni.”⁸¹⁸

Nem állítom, hogy Móricz regénye kevesebb lenne a többinél amiatt, hogy nem a jelenben vagy a jövőben, hanem a múltban játszódik – nem kérdéses, hogy az *Úri muri* a reklámozott könyveknél a cselekményét, nyelvét, elbeszélésmódját, hősei összetettségét tekintve is kidolgozottabb regény. De a húszas évek égető kérdéseihez legfeljebb annyiban szól hozzá, hogy megmutatja a múlttól elszakadni nem tudó magyar világot, olyan regényalakokat megrajzolva, akik még a vasúttal sem tudnak megbékélni – teszi mindezt a háború előttihez képest alapjaiban megrendült világban, amelyben már a modernizáció számos jelenségével kellett szembenézni, és ahol az emberek azzal a tapasztalattal is kénytelenek voltak felvérteződni, hogy a technikai fejlődés, ha fegyvereket ad az emberek kezébe, pusztító is lehet.

A magyarság nagy problémái

A prospektus első oldalán nemcsak a szerzők méltatását olvashatjuk, de azt a reklámszöveget is, amely „a magyarság nagy problémáit” feltáró munkákat ajánl az olvasóknak. Hogy az *Úri muri* a magyarság sorskérdéseivel foglalkozik, már a gimnáziumban megtanulhatjuk, valahogy úgy, hogy Móricz ebben a regényében leleplezi a dzsentri-mentalitást, azt, hogy a múltból kilépni nem tudó vidéki Magyarország miként húzza vissza a kitörni és modernizálódni kívánó Szakhmáry Zoltánt, meg felmutatja, az úr-szolga viszony milyen egyenlőtlenségeket teremt. Ha viszont a többi regénnyel együtt olvassuk el Móriczét, az is feltűnő, hogy nála a „magyarság nagy problémái” mennyire elszigetelten, a külvilágtól elzártan mutatkoznak meg. Míg a prospektusban ajánlott könyvek Európa válságjelenségeit igyekeztek előtérbe hozni, Amerikát, sőt, Ázsiát is érintve, addig az *Úri muri* hőseitől még Budapest is igen távol van: aki oda elutazik, mint Rozika, mintha meghalna, a mítoszok saját világából kilépve az idegenségbe zuhanna bele. Csörgő Csuli külföldön sem járt soha, s a számára Magyarország mintha szigetként létezne a világban:

⁸¹⁸ *Sir Douglas könyve* 150–151.

„A magyar jövő. Ennek a kis magyarságnak a titokzatos élete itt Európa közepén. Mily különös és milyen reménytelen. Az ember él s él, s leél egy fél életet, s eszik és iszik és mulat és búsul, de az ország sorsa eszébe sem jut, pedig ez a mindennap. Mintha nem is volna az ország határán kívül világ, mintha óriási falak vennének körül bennünket. Milyen távol van a német császár az alföldi kisúrtól. Ő is van, meg mi is vagyunk. De hogy a német császár valamit tehet, vagy valamiképpen belefolyhat a magyar jövőbe, ez egy olyan fogalom, amely soha meg nem érinti a magyar koponyákat.”⁸¹⁹

A 1920-as évekből a tizenkilencedik század végére visszavitt olvasó, természetesen, úgy olvashatta az *Úri murit*, hogy már tudta, hiszen a világháború, az ezt követő forradalmak, majd a trianoni határrendezés világossá tették: Magyarországot nem veszik körbe óriási falak. A regény saját világukba zárt hőseinek magyar bánatát éppen a megírás és az olvasás idején már jelenné vált, de akkor még ködösnek tűnő jövő mélyíti el. A bezárkózás ugyanakkor az *Úri muriban* nem a magyarság egyediségét megmutató, és így büszkén nagyra értékelt tulajdonság, hiszen a fogság, a kalitka, a pusztulás képzeteit is előhívja:

„Mert a nagy alföldi város, a maga mogorván primitív képével egy gazdag és csodálatos lápvilágot takar. Annyi élet fojtódik itt le, s lesz kívülről egyszínűvé... Ezek a tanárok, akik az ország legtávolabbi részeiből vetődtek ide, ismeretlenül, hivatali kinevezés útján, ezek az intellektuelek, akik az egyetemeken a kultúrélet ábrándjaival nőttek fel, s egy új Magyarországot hordanak a szívükben, ahogy lekerülnek az Alföld porába, a fátlan és porban fürdő városba, összetört ambícióval, magukra maradva, a családi élet kis kalitjába zárva, fokról fokra törnek le, mint ahogy a madárnak a fogságban elhullanak a tollai s elgyengülnek a szárnyizmai...”⁸²⁰

Pakots József Magyarországtól távoli helyszínre tette jelenben játszódó regényét: orvos-főhősét, a magyar tuberkulózis-specialistát már az első jelenetben tengerparton ülve látjuk, a szanatórium-

ban olasz, svájci, szerb betegek ugyanúgy megfordulnak, mint angol tengerésztisztek, Pest pedig csak egy végül meghíusult utazás lehetséges helyszínévént kerül szóba. Ebben az egész Európára nyitott regényvilágban Magyarországról csak beszélnek, de egészen másként, mint az *Úri muriban*, ahol Dobokay Bandi, szolgálaton kívüli őrnagy azért jött haza a külföldről, mert belebetegedett a honvágyba. A *jövő házassága* még határozottabban jelzi, hogy a színtere Európa, s az európai kultúra válságáról kíván szólni – a főhős Velencéből, a Lidóról kerül át Amerikába, s az átugrott kétszáz év alatt Európa vészesen elszegényedett régiója lett a világnak, amely 2127-re a Japán-Kínai Birodalom és az Amerikai Császárság közé szorult. A 2222 pedig egyenesen Amerikában játszódik, s az 1922-ben lefagyasztott oroszok nem Magyarország, hanem egykori hazája teljes pusztulásával kell szembesülnie.

Az önmagába zárt Magyarországon és a magyar pusztán játszódo *Úri muriban* azonban a kivonulás, a saját világ megteremtésének igénye, a szigetre menekülés szétfosló illúziója ugyanúgy megjelenik, mint Lakatos László európai és amerikai helyszíneken játszódó regényében. Nemcsak Magyarország képez szigetet Európában, Szakhmáry Zoltán a saját tanyáján mintha a jövőt teremtené meg, dús növényzetű oázist hozva létre a korábbi kecskelegelő helyén. Lakatos elbeszélő-főhőse egyenesen az „idő Robinsonjának” nevezi önmagát, de nemcsak azért kerül szigetre, mert egy másik időbe lép át – Amerika császárnője ráveszi arra, hogy szökjenek meg együtt a Huszonkettedik Szigetre, amely éppen olyan, mint a velencei Lidó a 20. században. Az egyik regényben tehát az elképzelt jövő, a másikban a nosztalgiával áhított múlt képez szigetet – s mindkettőre a vágyott nő kedvéért költözik a férfi főhős.

Parázsló, perzselő vágy

Szakhmáry a kis summáslány, Rozika kedvéért teremt paradicsomot a pusztán – a buja növényzettel körülvett ház, benne a vágykeltő és a vágyak kielégítésére mindig kész lánnyal, mintha önmagában is szexuális szimbólum lenne. Holott ez a regény messze nem tartozik a testi egyesülésről, a szeretkezésről nyíltan beszélő Móricz-művek közé. Miközben az *Úri muri* egyértelművé teszi, hogy főhősét a testi vágy kergeti frigid felesége mellől Rozikához, az aktusok leírásában

⁸¹⁹ *Úri muri* 57–58.

⁸²⁰ *Úri muri* 230.

meglehetősen szemérmes: a szeretkezés jelzésére az „egészen megcsókolta” fordulat kerül, az aktusoknak pedig a szöveg csak az elejét és a végét jelöli meg. Holott Szakhmáry számára az egyik leggyöröbbs dilemma az, miként lehet a gyerekek közös felnevelésére létrejött, „gazdasági társaságként” is működő, a társadalom alapegységét képező házasságot akkor fenntartani, ha a férfit a nemi vágy egy másik nő felé hajtja – amikor a regény elején két, „szerelmi párbajt” kezdő legyet néz, amelyek meglehetősen hamar végeznek az aktussal, majd az egyik erre, a másik arra repül, meg is jegyzi: „Így kék ezt csinálni [...] az embernek is. Nem volna annyi fájdalom...”⁸²¹

Azt, hogy Móricznak a házasság válsága az egyik legfontosabb témája volt, leginkább személyes életével szokták magyarázni, holott, ha az *Úri murit* Lakatos László, Drasche-Lázár Alfréd vagy Pakots József regénye mellé tesszük (és még csak nem is olvasunk hozzá mást, például korabeli újságcikkeket a polgári házasság válságáról), jól látszik, hogy az 1920-as éveknek mennyire fontos problémája áll Szakhmáry egyéninek és egyedinek látszó tragédiája mögött. A *jövő házassága* már a címbe is a férfi-nő kapcsolatot emeli: Lakatos a nők egyenjogúvá válásának általa elképzelt következményeit mutatja meg azzal, hogy 2127-ben a gyermekek már az anyjuk nevét viselik, létrejön a többférjűség, s a huszonkettedik században a nők nadrágban, a férfiak tógyszerű szoknyában járnak. Pakots József regénye egy huszadik századi házassággal kérdez rá a nők helyzetére, az alárendeltség és az egyenjogúság feszültségére – a főhősnő, Lujza, a férje kedvéért mond le az orvosi karrieréről, és a forradalmár Romhai hatására döbben rá hirtelen arra, hogy lehetséges, mégsem elégíti ki a háttérrel biztosító feleség szerepe. (A regény címe így vonatkozik őrá is, hiszen a Romhai sírkövére vésetett idézethez képest – „A férfiúnak, aki útvésztoéba jutott és akit Isten bekerített köröskörül. Jó könyve, III. 23.” – a címben a *férfiú* helyére az *ember* kerül.) Pakots mindent szépen visszarendez a regény végére, a kicsit tévovázó, útvésztoéba került hősnő visszamenekül férjének izmos, védelmező karjaiba. Érdekes módon ez az egyébként színvonalában Móriczéhoz nem mérhető regény sokkal részletesebben ír le egy szerelmi jelenetet, talán Lujza első orgazmusát (hiszen a kehely a huszadik század elejének egyik kifejezése volt a női nemi szervre), mint az *Úri muri*:

⁸²¹ *Úri muri* 8.

„Most levetette minden tartózkodását, azt a szemérmet, amely mindig majdnem szüziessé tette, s amellyel úgy lebegett a dolgok felett, a szerelem brutális gesztusai, érzéki kilobbanásai, vad lendületei felett, mint valami könnyed, testetlen szellem. Most asszony volt, igazi, szerelmes, pázró illatú asszony, a nő, akiben ott bujkál a bestia, a nő, aki lelkéről egymásután suhogtatja le lepleit, hogy ott álljon a maga kivillanó, dús meztelenségében, a rengő kebleivel, a halmok csúcsán barnáló csókrózsákkal, a remegő csípőivel, az egész magamegadó, sürgető, parázsló, perzselő vágyával... Most először, legelőször pattant fel e nő zárt, szemérmes kelyhe, hogy részegen igya, habzsolja a szerelem piros borát...”⁸²²

A 2222-ben a testi együttlét neve „egyáramúság” lesz, megtörténtét ugyan mindenki észreveszi, de leírást róla nem kapunk – holott Iván Nyikolájevics afféle huszonharmadik századi orosz Turi Daniként, vonzó barbárként, hihetetlen erővel vonzza az ágyába a gyönyörű amerikai nőket. Ez a regény a féltékenységnak, a megcsalásnak, a szerelmi játszmáknak a hiányát köti a 2222-es évhez (olyannyira, hogy az egyik hősnő, miután barátnője partnerével testi kapcsolatot létesít, szégyenében azonnal öngyilkos lesz) – olyan tiszta viszonyokat mutat meg tehát, amelyek az 1920-as évekből nyilvánvalóan kínzóan hiányoztak.

Közvetítő állomás, cserekereskedő, handlé

Bár ma már egyre kevésbé elfogadható magas irodalomról beszélni a könnyűvel, népszerűvel szemben (és nem tett ilyen megkülönböztetést a húszas évek végi athenaeumos könyvajánló sem), mégis szokás olyan módon gondolkodni értékes könyvekről és az olvasót kiszolgálni kívánókról, hogy az előbbi megújítja az irodalmi beszédmódot, műfajt teremt, újraír korábbi irodalmi műveket, kirajzolva egy hagyományvonalat, az utóbbi pedig csak felhasznál műfaji sémákat, lemásol korábbi, sikeres alkotásokat. Leginkább

⁸²² *A ember, aki útvésztoéba jutott* 52–53. Talán azt sem érdektelen itt megjegyezni, hogy Erdős Renée-nek a női orgazmusról (is) szóló, óriási vihart kavart, nagy népszerűsége szert tett regénye, *A nagy sikoly*, már 1923-ban megjelent.

Pakots Józsefnél látszik az, hogy semmit sem tesz hozzá Thomas Mann *Varázshegyéhez*, csak átemeli néhány alapötletét, és kicsit lebutítva átadja őket a magyar olvasónak – de nem azért, mert szórakoztató, Thomas Mann-nál közérthetőbb kíván lenni, talán inkább azért, mert lenyűgözte ugyan a német nagyregény, de továbbírni, újraértelmezni nem tudta. Móricz regénye ezzel szemben értelmezi és továbbírja Jókai Mór a magyar olvasó számára jól ismert *Az arany emberét* – nem másolva az elődöt, éppen azt mutatva meg, hogy Szakhmáry nem ismételheti meg Tímár Mihály sorsát.

Jókai és Móricz hősét a két nő közti őrlődés és a szigetre menekülés egyaránt szorosan összeköti: mintha a hideg, alabástromszerű Tímea és a természetes, szerelmet adó Noémi kettőse ismétlődne meg Rhédey Eszterben és Rozikában. Abban a Rozikában, akinek Szakhmáry a Paradicsomot idéző, gyümölcsfákkal teleültetett, dús növényzetű kertet épít, ahhoz hasonlót, amelyet Tímár Mihály pillantott meg a Senki szigetére lépve:

„Egy rendezett kert, valami öt-hat holdra terjedő, nem sorba, de szabályosan csoportokba ültetett gyümölcsfákkal, amiknek ágait földig húzza édes terhük. Aranyló, pirosló gyümölcsnek ágait földig húzza édes terhük. Aranyló, pirosló gyümölccsel rakva alma- és körtefák; a szilvafák minden faja, mintha rózsa- vagy liliomcsokor volna a ragyogó gyümölcstől; a fűben a láb előtt terítve hever a lehullott fölőslég föl-szedetlen. Közben egész bozótot képez a málna, ribiszke és köszméte, s a terebély fák hézagait aranyszínű lecsüggő gyümölcságaival tölti be a cidoni alma, a birs.”⁸²³

De Szakhmáry nem tud elmenekülni sem a felesége, sem a világ elől. Tímár Mihály még eljátszhatja a halált, Móricz hőse számára már csak a valódi öngyilkosság marad. De előtte még arra is rá kell döbbernienie, hogy az ő Rozikája nem olyan, mint Jókai Noémije volt, a házassága nem azért boldogtalan, mert nem a megfelelő feleséget választotta, és Rhédey Eszter mást szeret, hanem azért, mert, miként azt Móricz sokszor, sokféleképpen igyekezett megírni, *a házasságban elmúlik a szerelem*. Rozika éppúgy illúzió csak, mint a tanyán megteremtett tündérkert – előbb a lányt veszíti el Szakhmáry, majd

⁸²³ *Az arany ember* 56.

önmagával együtt a „szigetét” is elpusztítja. Mintha az a tűz égetné porrá, amellyel korábban Rozikáért lángolt.⁸²⁴

A két tudományos-fantasztikus regényben nem is érdemes keresnünk effajta, az értelmezést is gazdagító irodalmi párbeszédet. Lakatos Lászlónál mégis van egy jelenet, ahol a szövegévándorlással szembesül az író-főhős, annak is azzal a változatával, ami aligha több egyszerű lopásnál. A férfi a huszoneketedik században egy színházban ül, és egyszer csak felfedezi, hogy az éppen játszott angol vígjáték egyik jelenetét az ő egykori, huszadik századi darabjából lopták el. Majd gondolkodni kezd, és rájön, hogy ő maga is lopta ezt a jelenetet egy „tizenkilencedik századbeli francia író darabjából, aki azt viszont egy tizennyolcadik századbeli német komédiából csente el, de ez a német komédia egy korábbi spanyol darab nyomán készült, amelynek őse kimutathatóan egy olasz commedia dell arte volt, amelyet egy Erzsébet-korabeli angol drámából készítettek és ezt az angol darabot...”⁸²⁵ Majd sajátos meghatározást ad a szövegek vándorlásáról:

„Amit én csináltam, amit én éreztem, amit én gondoltam ki, jóhiszeműen, de közepes tehetséggel, minden, egy egész kis könyvtár elmúlt és elveszett az idők árjában. Művem elporladt és minden belőle az utolsó betű is, ami az enyém volt. De túlélte engem és túlélte munkámat az, ami benne nem volt az enyém, a lopott helyzet, a halhatatlan közhely, a sokezeréves banalitás, az elmúlhatatlan ostobaság, az örökéletű giccs. Valamikor azt hittem író vagyok, most tudom, nem író voltam, csak közvetítő állomás, cserekereskedő és handlér a színház sokezeréves zsibvásárán, mérföldkö a butaság, a tolvajság és a halhatatlanság országútján...”⁸²⁶

⁸²⁴ A Móricz-recepcióban Bori Imre figyelt fel erre a párhuzamra: „mintha reprodukálható lenne *Az arany ember* Senki szigetének idillje! [...] Rozika nem Noémi már, és Szakhmáry Zoltán sem Tímár Mihály. Az ő kezében az arany salakká válik, az érték devalválódik, hiszen a summáslányt maga prostituálta, amikor szeretőjévé tette.” BORI 1982: 154. Oláh Gábor pedig, legalábbis Móricz naplójának tanúsága szerint, 1924. december 8-án, amikor elolvasta az *Ámor és Psyché* című drámát, a következő felfedezést tette íróbarátja akkori *életével* kapcsolatban: „Barátom, neked egy titkod van. Te vagy az Aranyember, és van neked egy Senki szigeted és egy Noémid.” *Naplók 1924–1925* 196.

⁸²⁵ *A jövő házassága* 219–220.

⁸²⁶ *A jövő házassága* 219–220.

Lakatos László könyvében több helyen is beleütközünk abba a megsejtésbe, hogy a felejtéssel minden írónak számolnia kell – ha az Athenaeum prospektusára gondolunk, azt látjuk, hogy az ötből egyetlen könyv, Móricz *Uri muri*a nem porladt el, pedig még nem is vagyunk a huszonkettedik vagy a huszonharmadik században. De az elfelejtett könyvek és szerzők is új életre kelthetők, ha elolvassuk őket – és még egy unalomig ismert regény újraolvasásában is segíthetnek.

Szemérmetlenül?

Móricz érdeklődését a szexualitás irodalomba emelése iránt igen késeknek tűnik a húszas éveknél tárgyalni, hiszen már a pálya egyik kezdetét jelentő *Sárarany* is a testiség nyílt műbe emelésével keltett feltűnést. Ehhez képest akár meglepő is lehet, miért lett olyan szemérmes Móricz az *Uri muri* írásakor – miközben az egykorú naplófeljegyzéseiben nyílt és árnyalt testiség-leírásokat olvashatunk. A magyarázatot, részben mindenképp, a bíróságon érdemes keresni: a *Sárarany* és az *Uri muri* közt születtek meg azok a novellák, az 1924-es *Királyné* és az 1925-ös *Titok*, amelyek aztán, egy 1927-es novelláskötetbe, a *Baleset*be bekerülve, a bíróság elé kényszerítették szerzőjüket. Az 1928. október 31-én elsőfokon, majd 1929. február 23-án a fellebbviteli főtárgyaláson lefolytatott szeméremsértési per szembesítette Móriczt az írói bátorság lehetséges határaival. A korszak irodalmi témáiról, nyelvéről és a magyar irodalom sokat emlegetett prűderiájáról ma gondolkodókat pedig arra készítheti, hogy végiggondolják, mennyiben volt szuverén, belső döntés a szexualitás témává emelése abban az időszakban, amelyben szeméremsértési perek sorozata folyt le magyar írók ellen. Talán ezzel a perrel és a harmincas években majd számos kollégája elleni (szintén művekkel elkövetett szeméremsértés miatt történt) vádemeléssel is összefügg, hogy 1939-ben Móricz megdőbbszent egykori merészségén, korai regényét, *Az Isten háta mögött*et újraolvasva:

„Csak azon csodálkozom, hogy Janka egyáltalán meg tudott velem lenni. Egészen el vagyok kábulva ettől a regénytől: hol járt az eszem ilyeneket írni.

Annyira nem volt felfedezve a magyar irodalomban a nemi élet? Jönni kellett egy ártatlan, együgyű írónak, hogy felderítse, hogy az emberek gondolkodását túlnyomó részben az erre vonatkozó gondolatok foglalják el. Mi van ebben a könyvben. A közönségesen állati.

Nem az, hogy szabadulj fel az állati alól – csak annak az igazolása, hogy állat vagy.”⁸²⁷

⁸²⁷ A feljegyzés Leányfalun született 1939. január 14-én, lásd MÓRICZ Virág 1981b: 216.

A szeméremsértési pert és lehetséges művészi következményeit (hiszen másmilyenek nem voltak: hogy megelőlegezzem az ítéletet, Móriczot felmentette a bíróság) azért is fontos megvizsgálni, mert a Móricz iránti érdeklődés az 1990-es években tapasztalható megélénkülése nyilvánvalóan összefüggött egyes műveinek, illetve (teljesen vagy részleteiben) „láthatatlan” írásainak a saját korukban, de még később is szokatlan nyíltságával, szókimondásával. Ahogy 1998-as könyvükben Kemenes Géfin László és Jolanta Jastrzębska írták, „Móricz volt az az író, aki a szexualitást mint témakört úgyszólván bevezette a magyar irodalomba, s a körülményekhez képest szokatlan nyíltsággal és gazdagsággal tárgyalta.”⁸²⁸ Ez az *Erotika a XX. századi magyar regényben* című könyv Móricznak mint írónak a szexualitáshoz való viszonyát a *Sárarany*, *Az Isten háta mögött*, az *Úri muri* és a *Rokonok* alapján vizsgálja – holott, miként arra Nádas Péter hívta fel a figyelmet, Móricznak nem a centrumban lévő, hanem az általában a perifériára helyezett művei izgalmasabbak ebből a szempontból. Nádas a *Párhuzamos történetek* című regényével erőteljesen kapcsolódott Móriczhoz, de nem az irodalomtörténetben kialakult képhez, és elsősorban nem is a közönségnek szánt szövegekhez, hiszen Nádas számára a testiségnek az a nyelve az érdekes, amelyet Móricz szinte soha nem mert, akart az egykorú olvasóinak megmutatni: a leveleinek, naplóinak, *Tükör*-köteteinek nyelve ez.

Kemenes és Jastrzębska elemzése szerint a Móricz-regényekben a nemi aktusokról szóló részletek általában hiányként, hallgatásként mutatkoznak meg, hiszen „az író megjelöli ugyan a nemi aktus kezdetét és végét, de magát az aktust elhallgatja”,⁸²⁹ a szexualitás móríci nyelvét pedig eufemizmusokkal lehet jellemezni, illetve azzal, hogy a teljesen „szalonképes” kifejezéseket új jelentéssel ruházza fel: „Az író figyelme a nemi izgalom ébredésére irányul leginkább, azért viszonylag gyakori nála a »megkíván« ige, valamint a tárgyilagos szavak használata, amelyek többnyire halmozott jelzők kíséretében szerepelnek. [...] a nemi aktusra többnyire az »ölel« igeet használja az író, amelynek »szeretkezni« jelentésére csupán a szövegkörnyezetből lehet következtetni.”⁸³⁰ Az életmű a korabeli olvasók számá-

ra láthatatlan részében nem eufemizmusokkal találkozunk. (Ahol a mai közlésekben kipontozás van, az nem a szerzőtől, hanem a Móricz-család kérésének engedelmeskedő szövegközlőtől származik.) Bár Nádas egyértelműen a Simonyi Mária-hoz írott leveleket emeli be egyedülként a magyar irodalomból kínzóan hiányzó, erotikus nyelv folytatható hagyományába, a Litkei Erzsébetnek írott levelek sokkal közelebb állnak a *Párhuzamos történetek* beszédmódjához, mint a Simonyi Mária kiváltotta szenvedély nyelvezte. A Mária-hoz írott levelek között ugyanis efféléket olvashatunk: „Édes Kedves! / Édes Kedvesem! / tele van a szívem mély, feszítő, gyilkos, bánatos nagy szerelemmel, oly kimondhatatlan sóvárgás Maga után! szeretnék elájulni a Maga karjai közt, csókolni szeretném a szemét, a szemét, a Maga varázsló, gyilkos szürke szemét, a puha hosszúpillás édes szempilláját és a homlokát, a ragyogó ész gyönyörű kupoláját, amit a Maga drága lobogó haja árnyékol, és a száját, amely sima, mint a tükör, és izgató, forraló, és a nyelvét, amely rettenetes, és az állát, ami gömbölyű és szép, és a torkát, amit át kellene harapnom, és a völgyet a két emlője közt és a talpát, a talpa közepét csiklandósan és fölfelé a térdeit, a combját... és meg vagyok örülve, és nem tudom, mi lesz velem, imádom, imádom, de imádom éjjel-nappal...”⁸³¹ Ezzel szemben Csibéhez 1942. június 26-án, vagyis úgy fél évvel halála előtt, a következőképpen szólott Móricz: „Jankovich még most sem fizetett. Most azonnal fel is hívom a minisztériumot... Már fel is hívtam, s tessék, valóban nem Jankovich a hibás, az állam még mindig nem fizetett. Kutya-fáját, kutya-faszát, mi? Jó vóna már egyet baszni, de kit? A markomat? Ha pénzt tudnék kapni, akkor rögtön elszaladnék két napra hozzád. No, szervusz, babám, csókollak.”⁸³² Egy Magoss Olgához írt levélben pedig az látszik, hogyan küzdött Móricz a polgári elvárásokkal – váratlanul beleírta határozott vágyait a levélbe, majd, talán a címzett, Magoss Olga megrökönyödését maga elé képzelve, kihúzta ezt a részt, és szép, XIX. századi levélstílushoz tért vissza:

„Engedje meg azt hinnem, hogy a kifogyhatatlan fordulatosságú Élet még számon tart bennünket s a jövő még ígér.

⁸²⁸ KEMENES – JASTRZĘBSKA 1998: 27.

⁸²⁹ KEMENES – JASTRZĘBSKA 1998: 35.

⁸³⁰ KEMENES – JASTRZĘBSKA 1998: 35

⁸³¹ MÓRICZ Lili 1979: 94.

⁸³² *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője* 522.

Hogy milyen közel vagy milyen távol, azt nem tudom

~~De én máától kezdve fokozottabb életörömmel élek, s remélem, egyszer csak megb... magát.~~

Én csak azt tudom, hogy mint valami életelem, úgy hiányzik nekem a maga gondolatvilága, a levele, a sugárzó intelligenciája, amely virágok viharában él és lélegzik.”⁸³³

A Simonyi Máriával töltött házasság első éveiről (is) szóló, 1926 és 1929 közti feljegyzésekből jól látszik, szó sincs róla, hogy Móricz ne tudott volna leírni egy szexuális együttlétet. Igaz, egyhelyütt megjegyzi egy szeretkezés kapcsán: „Nagyon szép volt, bárhogy röstelllem megírni még itt is.”, általában azonban nem ilyen szemérmes, és voltaképp ezt a kijelentést folytatva sem az:

„Valami olyan összelobbanás, amire csak Mária képes. Utána úgy feküdt, mint a hulla.

– Az agyvelő is kiment.

A szájából egy szőrszálat vett ki.

– Maga őszül? Nem bánom, ha körülötte egész fehér is lesz, csak ilyen 18 éves édes nagy kemény maradjon mindig. Jaj, rokkontra csinált.”⁸³⁴

Itt talán azért is röstellkedett kicsit, mert az eset húsvét vasárnapján történt, délben, amikor Móricz sétálni indult volna a lányokkal, végül mégis előreküldte őket egyedül, mert „váratlanul megjelent Eros”. De vannak olyan részletek is, amikor effajta szemérmességről szó sincs, a nászút alatt született feljegyzésekből csak néhány mondat: „Lüktet és dolgozik mind a kettő a kéjért. Egy szó nélkül, komolyan, nemesen, tiszta szívvel, elszántan baszunk.”, vagy: „Mohón, ijedten, lázasan nekilátott, s az édes drága jó lucskosa úgy lihegett és dolgozott.”⁸³⁵ Nem is elsősorban azért idéztem ezeket a mondatokat, mert ne tudtuk volna elképzelni, mi történhetett Móricz és Simonyi nászútján: az derül ki belőle világosan, hogy Móricz tudott volna annál sokkal tisztábban, felszabadultabban és

⁸³³ MÓRICZ Virág 1967: 171–172.

⁸³⁴ *Naplók 1926–1929* 380.

⁸³⁵ *Naplók 1926–1929* 114–115.

merészebben írni a testiségről, mint ahogy ezt a közönségnek szánt műveiben, igazodva a korabeli elvárásokhoz, megtette. A kimonálás természetességéhez Mária (akit leginkább szavakkal és nem látvánnyal lehetett felizgatni, mint a férje leírta) viszonya a testről folytatott beszédhez, az, hogy a *baszni* kifejezést magától értetődően használta, ugyanúgy hozzásegíthette Móriczot, mint az a színésznők által képviselt nyíltság, amely óriási változást jelentett a szemérmes és sokszor hideg Janka után. Még azt is megtudjuk a naplóból, hogy a „malac szavak” izgalomfokozó használatát Simonyi Fedák Sárítól tanulta meg.⁸³⁶

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy Móricz közönség elé nem bocsátott szövegeinek hangvétele mennyiben tért el a korszak hasonló státuszú szövegeinek nyelvezetétől (hiszen a leveleket, naplókat nem regényekkel, novellákkal, hanem ugyancsak magáncélra készült, legfeljebb a beláthatatlan utókornak szánt művekkel kelleni összevetni),⁸³⁷ nincs egyszerű dolgunk. Lehetne írók naplóiban is, például Brenner Józsefében, azaz Csáth Gézában keresgélmi, de számomra ennél még tanulságosabb volt egy (irodalmi szempontból) „civil” napló, amelyről történészi közvetítéssel értesültem.⁸³⁸ Létezik olyan szövegegyüttes, éppen Móricz korából, egy 40 (!) kötetből álló napló, amelyet a történész Balogh János Mátyás olvasott el és elemzett. Ez a napló némi képet ad a testiség szöveggé alakításának korabeli nehézségeiről, és támpontot annak megértéséhez, hogy annak idején nem pusztán írói probléma vagy jogi kérdés volt a szexualitás nyelvének megtalálása. Az 1866-ban született, 1935-ben elhunyt Lowetinszky János József (foglalkozásai közt megtaláljuk

⁸³⁶ Erről lásd: *Naplók 1926–1929* 160.

⁸³⁷ Az összevetésre való felszólítás egyébként a szemérmességi perekben védekezéséppen is előfordult: amikor Szabó Lőrincet állították bíróság elé Erich Maria Remarque *Der Weg Zurück* című regényének fordítása miatt, más érvek mellett ő is a korabeli kontextust hozta fel védekezéséppen, azt állítva a magyarításról, hogy „kifejezései messze elmaradnak a napi irodalom, sőt az újságok hangja mögött.” Ld. BUSKU 2008: 48.

⁸³⁸ Egyetlen apró párhuzam annak igazolására, miért izgalmas összevetni Móricz naplóit Lowetinszkyével: a naplóját mániákusan vezető altiszt a feleségével való első egyesülést élete végéig számon tartja, az évfordulókról megemlékezik a naplójában (BALOGH János Mátyás 2008: 112.) – miként Móricz a naplójában arról a keddről, amikor először történt meg a szexuális aktus közte és Simonyi Mária között.

a pénzügyőrt, a vasúti kocsifelíró és az irodai segédtsíztet, többek között)⁸³⁹ 16 éves korától egészen haláláig vezetett naplójából kiderül, hogy a gátak még akkor is megfigyelhetők, amikor a szerzőn kívül senki sem látja a szöveget. A hatalmas és valószínűleg egyedülálló szövegfolym, melynek szerzője egyik fontos (bár messze nem kizárólagos) feladatául jelölte meg közösléseinek és ejakulációinak statisztikailag pontos regisztrálását, kimondottan saját szerzője, és az utókor, illetve a tudomány számára készült – ennek ellenére éppen „nemi életének egyes mozzanatait, szomszédsági pletykákat, valamint munkahelyi sikasztásait rejtette morze-jelek, illetve – ritkábban – cirill-írás mögé.”⁸⁴⁰ És hiába rejtőzködik effajta titkosírással, még rövidítésekkel is él: „Lowetinszky naplójában »Kéj«-ként, illetve csak »K«-ként tüntette fel közöslései során bekövetkező ejakulációit.”⁸⁴¹ Ezt a naplófolymot (illetve a róla készült történet-szi elemzést) felhasználhatjuk ugyan háttérként, párhuzamként a Móríc-naplóhoz, de tisztában kell lennünk azzal, hogy értékelésének nehézségei éppen egyediségéből következnek. A rögzítés ekkora szövegmenyiséget eredményező vágya ugyan nemcsak a saját korában, hanem bármilyen időszakban kivételes lenne, ha viszont Lowetinszky tetteit kívánjuk értékelni, ismét az egykorú, összevetést lehetővé tevő források hiányába ütközünk: „a meglehetősen szabados életvitel, melyet különösen ifjúkorában űzött, egyáltalán nem számíthatott kirívónak korában és környezetében, legfeljebb ma már az utókor nemigen tud róla.”⁸⁴² Ha tehát Lowetinszky naplójával vetjük össze Móríc naplóinak, leveleinek a szexualitást nyíltan

kezelő nyelvét, nem láthatjuk egyedinek az író bátorságát: a szexualitás *irodalomba* emelésében viszont Móríc nyilvánvalóan merészebb volt kortársainál.

A közöslésnek szánt műveiben Móríc egyre bátortalanabb lett az idő előrehaladtával, és ez nem az öregedéssel vagy szuverén alkotói döntésekkel hozható összefüggésbe, hiszen, miként idéztem, az élete utolsó időszakát meghatározó Litkei Erzsébetnek írt levelekből vagy a róla szóló naplórészletekből ez a bátorság nem tűnt el. Az életmű látható és láthatatlan részének távolodása sokkal inkább a húszas-harmincas évekre a szeméremstést már nem irodalmi, hanem jogi problémaként kezelő közeg (értve ezalatt nemcsak az olvasókat, irodalmárokat, de az ügyészeket is) megváltozásával függhet össze. Ugyanakkor azt is fontos leszögezni, hogy ahhoz, Móríc miként kísérletezett a testiség szövegbe emelésével (akár a közöslésnek szánt, akár csak önmaga által látható műveiben), semmi köze sincs a személyes szemérmességének. Ha hihetünk Németh Lászlónak (más kortársi megszólalást pedig ebben a vonatkozásban nem találtam), akkor a hétköznapi életben, a szóbeli megnyilvánulásaiban kimondottan szemérmes embert állítottak a bíróság elé szemérmestés vádjával:

„Valaki, akit akkor mutattam be, azonnal pornográf képekkel kedveskedett neki. Gyönyörűen kipingált képek voltak, Amerikában vásárolta őket. Móríc Zsigmond a legszemérmesebb ember volt, akit csak ismertem. Sosem felejttem el azt a komor megbotráncozást, amellyel az első képet a kezébe vette. A kiállításukra mondott valamit, csak hogy a kedveskedőt meg ne bántsa. Hanem amikor magunkra maradtunk, már megvolt a mentsége. Hogy milyen fess, fiatalos ember ez a kép-mutogató, pedig annyi idős, mint ő. Amikor megtudta, hogy nemcsak a képeket forgatja, hanem az élőket is: Nagy inger az, mondta méltányolva. Láttam szemében a regényt: a férfi, amint kujonságával a halálnak szembeúszik. Egy este nagynevetve jön: Le a kalappal előtte. Együtt voltunk a gőzfürdőben. Az egyetlen trágár szót ezzel az emberrel kapcsolatban hallottam tőle. Ez már a médium szava volt, aki föl tudja adni magát, hogy a másikat megérthesse.”⁸⁴³

⁸³⁹ Balogh János Mátyás tanulmánya címében altisztként emlegeti Lowetinszkyt – valószínűleg azért, mert az „altishti altest” különösen jól hangzó szó szerkezet.

⁸⁴⁰ BALOGH János Mátyás 2008: 104. Balogh még hozzáteszi, hogy „állítása szerint rovás-írást is használt naplójában, ilyen részt azonban nem találtam”.

⁸⁴¹ BALOGH János Mátyás 2008: 108.

⁸⁴² BALOGH János Mátyás 2008: 124. V. m. ö. a következővel: „[Lowetinszky] korának tabuit nem szegte meg; esetleg csak annyiban, hogy egyáltalán írt róla, bár kevés dolog állhatott messzebb tőle, mint például a pornográfia. Adatait elsősorban saját, illetve – ahogy tanulmányom elején már idéztem – lényegében a tudomány számára állította össze, egy ilyesfajta tevékenységet pedig még korának önjelölt hangadói sem kárhoztattak.” BALOGH János Mátyás 2008: 124.

⁸⁴³ NÉMETH László 1943: 79.

Szövegelemzés a tárgyalóteremben

A húszas-harmincas évek szeméremsértési pereiről összefoglaló, magyar nyelvű munkát nem találunk, holott a bíróságnak és az irodalomnak a periratokban írásos nyomot is hagyó találkozásai sok szempontból tanulságosak. Egyrészt figyelmeztetnek arra, hogy a feszegető hallgatás nem pusztán a magyar írók prűderiájából következett, másrészt az ilyen ügyekbe keveredett írók életének és irodalmi beszédmódjának alakulására adnak legalábbis részleges magyarázatot, harmadrészt sajátos, közös szövegelemző szemináriumok anyagaként is olvashatóak a periratok, hiszen az ilyen perek során felolvasták a „bűnös” szöveget és együttesen értelmezni próbálták. Ahogy Ferencz Győző meg is jegyzi arról a perről szólva, amelyet Radnóti Miklós ellen folytattak le 1931-ben az *Újmódi pásztorok éneke* című kötete miatt, a bíróságon nagyobb figyelmet keltett a könyv, mint az értelmezők körében: „Van abban valami sötét ironia, amit Radnóti persze aligha értékelt, hogy a magyar királyi ügyészség, rendőrség, törvényszék egész apparátusa megmozdult verseskönyvének megjelenésekor, és olyan átható figyelemben részesítették, verseit az ügyészség vádindítványában olyan alapos tartalomelemzésnek vetette alá, mint korábban egyetlen irodalomkritikusa sem.”⁸⁴⁴

Ha összegző, az egyes pereket egyetlen történetté rendező magyar nyelvű monográfiát nem is találunk, jónéhány olyan esetfeldolgozásra rá lehet bukanni, amelyek segíthetnek benne, hogy Móricz szeméremsértési perét ne egyedi eseményként lássuk: Radnóti Miklós mellett többek közt Szabó Lőrinc a *Remarque*-fordítás, Tersánszky Józsi Jenő a *Kakuk Marci új kalandjai* című novella, Kellner István könyvkereskedő és könyvkiadó egy erotikus gyűjtemény miatt állt hasonló ügyben bíróság elé. (Ferencz Győzőtől is kapunk egy felsorolást, Radnóti szeméremsértési pere kapcsán: „Babitstól Kassákon, Illyésen és József Attilán át Várnai Zseniig szinte minden, magát baloldalinak valló írónak volt sajtópere, és ezek a perek a hatalom megfélemlítési gyakorlatához tartoztak, ritkán végződtek komoly büntetéssel.”⁸⁴⁵ Móricz vagy Szabó Lőrinc esete viszont azt is jól

mutatja, hogy erős egyszerűsítés lenne a szeméremsértési perekben pusztán a jobboldali hatalom baloldali írók megfélemlítésére indított akcióit látni.) Ha pedig nemzetközi párhuzamot keresünk, évtizedekkel kell visszamennünk az időben – Franciaországban ugyanis a 19. század közepe-vege volt az effajta perek legfőbb időszaka. (Ha jogi szempontból nem is tudom megítélni ezt az elcsúszást, irodalmi szempontból a legkevésbé sem meglepő ez a megkésetttség, hiszen a magyar klasszikus modernség volt irodalmi értelemben szinkrónban Baudelaire-rel, Flaubert-ral, és nem a 19. század második felének magyar irodalma.) Ebben az időszakban, miként azt Yvan Leclerc *Crimes écrits. La littérature en procès* című, 2001-ben, Párizsban megjelent könyve kapcsán a *Bovaryné* esetét tárgyaló Röhrig Eszter írja, „egymást érik az irodalmi perek, 1853 és 1875 között nyolc író-költő került vád alá. Flaubert mellett Baudelaire, Eugène Sue, Paul Verlaine és Barbey d'Aureville is idézést kap a bíróságra.”⁸⁴⁶ Ezek a francia perek, köztük a Flaubert ellen indított, szintén azért izgalmasak, mert a bennük résztvevő jogászok esetenként határozott irodalmi érzékenységet mutattak: a Flaubert-perben résztvevő ügyész, Pinard például „jogi szempontból ítélte meg az irodalmat, de [...] mindennek ellenére a mű különösségét, a mai olvasó számára még jobban látható újszerűségét is azonnal érezte.”⁸⁴⁷

Nem véletlen, hogy Magyarországon a harmincas években sokasodtak meg az irodalmi szeméremsértési perek: „1929-ben cikelyezték be a 38 állam által elfogadott, »a szeméremsértő közlemények és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben létrejött nemzetközi egyezményt«, amely már a mozgóképre is kiterjedt. Ennek értelmében hat hónapig terjedő fogházzal volt büntetendő az, aki »szeméremsértő iratot, rajzot, metszetet, festményt, képet, falragaszt, jelképet, fényképet, mozgófényképfilmet vagy más ilyen tárgyat« kereskedés, szétosztás, közszemlére tétel céljából készíti, forgalmaz (akár a nyilvánosság kizárásával) vagy hirdeti, illetve üzletszerűleg kikölcsönöz.”⁸⁴⁸ Ahogy Sipos Balázs írja, maga a tör-

⁸⁴⁴ FERENCZ 2005: 221.

⁸⁴⁵ FERENCZ 2005: 226.

⁸⁴⁶ RÖHRIG 2010: 52.

⁸⁴⁷ RÖHRIG 2010: 54.

⁸⁴⁸ FARKAS 2010: 90. Magának a törvénycikknek a szövege hozzáférhető a www.1000ev.hu-n.

vény Európa-szerte az első világháború kiváltotta „morális pánik következménye volt”, „a magyarországi törvények közé becikkelyező jogszabály indoklása szerint éppen a nagy háború alatt »általánosan megrendült erkölcsi érzék« miatt» léptették életbe.⁸⁴⁹

Magyarország a megerősítő okiratot Genfben, 1929. évi február hó 12-én írta alá⁸⁵⁰ – amikor tehát Móricz *A királyné* és a *Titok* miatt először állt bíróság elé, még csak az 1878. évi V. törvénycikk XIV. fejezet 248 §-a alapján fogták perbe, „sajtó útján elkövetett szemérem ellen való vétség miatt”. A lehetséges büntetés három hónapig terjedő fogház és száz forintig terjedő pénzbírság volt, viszont, amennyiben az „irat, nyomtatvány vagy képes ábrázolat szerzője, készítője, nyomtatója, ha ennek többszörözése, terjesztése vagy nyilvános helyen kiállítása az ő tudtával történik: hat hónapig terjedhető fogházzal, és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”⁸⁵¹ Lehettek tehát szeméremsértési perek már 1929 előtt, ahogy voltak is: érdekes párhuzam lehet az az eset, amelyet nemrégiben Bíró-Balogh Tamás tárt fel, Kosztolányi kapcsán. 1911-ben a *Szent Szkarabeusz* című regény két fordítóját, a regényszöveget magyarító Kunfi Zsigmondot és a versbetéteket fordító Kosztolányi Dezsőt vádolták meg pornográfiával. Az esetről így számolt be a korabeli sajtó: „Dr. Geguss Dániel rendőrkapitány, aki a rendőrségen a nyomtatvány útján elkövetett vétségeket kezeli, néhány héttel a könyv magyar kiadásának megjelenése után *indítványt tett*

az ügyészségen Jerusalemban regényének elkobzása iránt. Az ügyészségen 62.285. szám alatt kezelik ezt az aktát. Geguss szerint a könyv *szeméremsértő tartalmú* és a terjesztése megakadályozandó. Az ügy dr. Balás Elemér királyi ügyész elé került.”⁸⁵² Annak, hogy Kosztolányit elítélték volna, nem találjuk nyomát (bár felröppentek olyan hírek, hogy elrendelték a regény példányainak elkobzását, de ez nem bizonyítható, sőt, valószínűtlen),⁸⁵³ azt viszont biztosan tudjuk, hiszen elolvasható a perirat ma is, hogy Móriczt felmentették. Megtudták ezt korabeli olvasói is, hiszen a nyilvános tárgyalásról a fellebbviteli bíróság döntését követően hírt adott a sajtó:

„Mit szabad az írónak és mit enged meg a törvény?
A Tábla is felmentette Móricz Zsigmondot.
(Saját tudósítónktól.)

Az ügyészség szeméremsértéssel vádolta meg Móricz Zsigmondot két novellája, a »Titok« és »A királyné« miatt. Az egyik a Nyugat-ban, a másik Az Est-ben, később mind a kettő a Baleset című kötetben jelent meg. A Töreké-tanács felmentette Móricz Zsigmondot a vád alól, azzal az indoklással, hogy novellái művészi értékűek és egyáltalában nem szeméremsértőek.

Szombaton tárgyalta az ügyet másodfokon a Tábla Gadó-tanácsa, mely dr. Berinke Dénes védő és dr. Kéler Béla főügyész felszólalása után a felmentő ítéletet érdekes indoklással hagyta helyben. Kimondotta, hogy a szeméremsértés fennforgását az eset körülményei szerint kell eldönteni s nem álszeméremmel és álszenteskedéssel vagy beteg idegizzal, hanem azt kell nézni, hogy vajon egy sajtótermék tartalma olyan-e, amely a nemi életet oly formában állítja előtérbe, amely az általános erkölcsi érzéket – nem egyes kivételes vagy egyes beteg embereknek erkölcsi érzékét, hanem az egészséges erkölcsi érzéket – és az egészséges szeméremérzetet, bántó, durva módon sérti. Ha ez nem állapítható meg, akkor a törvény helyes értelmezése szerint, amelyet a Kúria és az ítélőtábla szem előtt tart, nincs szeméremsértés. Az ítélőtábla szerint sem A »királyné«, sem »Titok« című novellákban a nemi

⁸⁴⁹ SIPOS Balázs 2011: 45.

⁸⁵⁰ A *Kakuk Marci új kalandjai* esetében már ez a törvénycikk szerepel a peranyagban: „Novelláját a bíróság az 1929. évi VII. tc. 2. §-ának 1. és 12. pontjára hivatkozva obszcénnek és szeméremsértőnek találta. Emiatt dr. Löbl Ödönt, a nyomda tulajdonosát, Cserépfalvi Imrét, a lap tulajdonosát és felelős kiadóját, Ignótus Pált és József Attilát, a Szép Szó két szerkesztőjét, valamint Tersánszky Józsi Jenő író, a lap külső szerkesztőjét bíróság elé állította.” Ld. http://bfl.archivportal.hu/virtualis_kiallitasok/jozsefattila/virtualis/jozsefattila.html Az 1929-es szigorítás a szeméremsértő művek megítélésének szempontjából mindenképp *enyhébb* időszakot zárt le: „Az első világháború és a forradalmak után életbe léptetett szigorú sajtórendészeti eljárásról szóló kormányrendelet ugyan a bethleni konszolidáció jegyében 1921 decemberében hatályon kívül helyezték, ugyanakkor az állam továbbra is ellenőrizte az irodalmi és politikai lapokban megjelenő írásokat.” BUSKU 2008: 43.

⁸⁵¹ Ld. www.1000ev.hu

⁸⁵² A »Szent Skarabeusz« az ügyészségen. A rendőrség és a pornográfia. Az Est, 1911. febr. 4. 2. Részletesebben lásd: BÍRÓ-BALOGH 2010: 79.

⁸⁵³ Ld. BÍRÓ-BALOGH 2010: 79.

életet nem tolták olyan módon előtérbe, hogy az egészséges erkölcsi és szeméremérzést durván sértené.”⁸⁵⁴

Az effajta perekről fennmaradt iratokban azért is találjuk nyomát az értelmezői tevékenységnek, mert nehéz a jogi kategóriákat a szövegekre vonatkoztatni: már Flaubert pere kapcsán kiderült ez, hiszen „az ügyész, Ernest Pinard már a vádirat ismertetésének második mondatában elismeri, hogy a közerkölcs fogalmának képlekenysége miatt nehéz az irodalmi művön számon kérni a közerkölcs megszegését.”⁸⁵⁵ Móricz perében először a két novellát olvasták fel (vagyis nemcsak egy műelemző szemináriumot, de egy felolvasóestet is prezentáltak), majd, a perirat szerint, értelmezték a szövegeket.⁸⁵⁶

Ezt követően a felmentő ítélet megszületett, a bűnügyi költség az államkincstárt terhelte, vagyis semmiféle közvetlen következménnyel nem járt ez a per a bíróságon nem is egyszer megforduló, és nemcsak jogi eszközökkel, de a sajtóban is sokszor támadott író számára. (Sokkal keményebb harcokba került majd bele épp 1929-et követően, s az, hogy a hazaárulás vádjával szemben kellett védekeznie nem sokkal később, ezt a pert még kevésbé jelentékennyé tehetette számára.) Az olvasók figyelmét pedig a tárgyalásról szóló újságcikk felhívta a két novellára és egészében a *Baleset* című kötetre, így az egész ügy akár még reklámként is felfogható. De mennyiben is felel meg az izgatott várakozásnak ez a két novella – egyfelől „szemérem-sértési szempontból”, másfelől a művészi érték okán?

A királyné, amelyet Móricz maga a perben meséhez, mondához hasonlított, valóban a népmeséket idézi: a mesék boldog végén egymásra találhat a szegény legény és a királylány is, különösen akkor, ha a legény próbatételeket állt ki a leány kezéért. Ebben a szövegben ilyesmiről szó sincs, csak egy találkozásból született szexuális vonzalomról, a nő ráadásul nem is leány már, feltehetőleg férjes asszony. A szerelem és a királyné magasztossága, égi volta („mint glória vette körül a mosoly”) találkozik a nyers testiséggel („Mit csinálsz?

– szólította meg a királyné. / – Verejtékezek – mondta a paraszt.”), amelynek az asszony nem tud ellenállni, hiába tiltakozik a vonzalom ellen. A mesékből többnyire kimarad (de tudjuk mindannyian), hogy a zárlatot jelentő lakodalmat a testi egymásratalálás is követi (bár a Móricz által fiatalkorában, a Szatmárban gyűjtött mesék ebből a szempontból nem szemérmesek) – a nemi aktus maga már ennek a novellának sem része. A periratnak többször megismételt állítása, hogy a királyné kőszoborrá (ott: márványszoborrá) vált, és ezért nem tudott védekezni, jól mutatja, hogy a szimbolikus olvasatra a Dr. Törek Gyula királyi törvényszéki elnök által vezetett vádtanács már nem volt képes (és lehet, hogy ezt Móricz sem erőltette, hiszen a felmentéshez elég volt a meséhez kapcsolni a novellát). A novellát olvasva azonban úgy tűnik, a szoborszerű asszonyt épp a vad, hőséget árasztó paraszt változtatja élővé azzal, hogy vágyat kelt benne. De a novellát az utolsó mondat nélkül erősebbnek gondolnám: mintha csak azért lenne ott a zárómondat, hogy a bíróságon rá lehessen mutatni, nincs itt semmilyen szemérmetlenség vagy fajtalanosság, hiszen mit is lehetne kezdeni egy szoborasszonnyal. Így zárul ugyanis a novella:

„A paraszt azonban már nem vesztegetett több szót a dologra, fogta a királynét, s szép kedvesen letette a friss szénába.

S a királyné nem tudott védekezni, mert valóban kőszoborrá vált.”⁸⁵⁷

A vágy felébredése tehát még része a novellának (a királyné elalélva szól a novella végén és lehunyja a szemét), az aktust azonban már az olvasó képzeletére bízva Móricz, ahogy ezt nem egy művében láthattuk már. Az asszony és a férfi ellentétét számos módon nyilvánvalóvá teszi a szöveg: a királyné távozásakor a szellő ibolyailatot hoz, a paraszt ellenben bűdös, az asszony arcát festék és púder fedi, a paraszt verejtékezik. Egymásratalálásukra semmiféle magyarázat és mentség nincs (felségsértés az, hogy a paraszt szemet vetett a királynéra, olvassuk a novellában), kizárólag a leküzdhetetlen testi vágy.

Mai (és női) szemmel nézve ugyanakkor az is feltűnő, hogy a királyné és a paraszt egymásratalálása férfinezőpontból lett megírva (hogy sarkítva mondjam: örült volna a paraszt, ha pusztán a verej-

⁸⁵⁴ Pesti Napló, 1929. február 24.

⁸⁵⁵ RÖHRIG 2010: 52.

⁸⁵⁶ A peranyag a Petőfi Irodalmi Múzeumban az M 100/5226/1-3 jelzet alatt található meg.

⁸⁵⁷ Novellák II. 669.

Móricz második házassága idején, lakása ebédlőjében – öt nő társaságában

tékezését látva és szagolva így megkívánja őt a királyné), ami, ha azt sem felejtjük el, hogy a kettősbe nem nehéz Simonyi Máriát és Móriczot belelátni,⁸⁵⁸ egyáltalán nem meglepő. Ahogy számomra a *Titok*ból is nyilvánvalóan kiderül, hogy egy férfi írt novellát az első menstruációról: az a vértenger és szenvedés, ami a kislány nővé válását kíséri, (fiziológiai szempontból mindenképp) eltúlzottnak tűnik. (Holott Móricz Zsigmondnak nem kevés tapasztalata lehetett menstruációról, premenstruációs szindrómáról, még ha ezt akkoriban nem is a mai, intimbetét- és tamponreklámok meghatározta világ nyíltságával intézték a nők. Bár gyerekkorát, lévén öt fiú- és egyetlen, nála jóval fiatalabb lánytestvére, még fiúk közt töltötte, felnőttként azonban nőkkel élt együtt: első házasságában Jankával, három lányával és esetenként egy szolgálóval, második házasságában viszont, beleszámítva a szakácsnét és a szobalányt is, nyolc nővel.

⁸⁵⁸ Figyelhetünk a királyné leírásában azokra a részletekre is, amelyek a Simonyiról ránk maradt Móricz-szövegekben ugyancsak ott vannak: ilyen a nagy madárszem és a békaszáj.

Mindenesetre, ha Móricz műveiben előkerül a menstruáció, akkor komoly megpróbáltatásként, görcsök és fájdalom kíséretében látjuk csak – így van ez *Az Isten háta mögött* Veresnéje esetében is.)⁸⁵⁹

A novelláról még a bíróság is azt állapította meg, hogy „felgerjesztés célzatát még burkoltan sem foglalja magában” – ha a többi, szeméremszértési perben előkerült művel vetjük össze, amelyekben nemi aktusok, utcalányok és bordélyházak szerepeltek, valóban nem könnyű megérteni, miként kerülhetett ez a szöveg, képletesen, a vádlottak padjára. A novella a nemi élet és a szegény elválaszthatatlan összetartozását mutatja meg, illetve a nemi vágy ébredését köti össze az első vérzés jelentkezésével. Szemérmert ugyan nem sért a *Titok*, a női egyenrangúságot sokkal inkább. A novellában egy tanár igyekszik egy kislányt bevezetni a törtekkel végzett műveletek rejtelmibe: az, hogy a férfi sztereotip módon gondolkodik a lányokról („Nem bírja koncentrálni magát. Leány. Ostoba lány. Ilyen elemi logikai munkára is alkalmatlan.”⁸⁶⁰), még hagyján, de a novella zárlatából már úgy tűnik, a nővé válás egyúttal azt is jelenti, hogy ezt követően semmi szükség nincs már a gondolkodásra:

„– Törtet törttel úgy szorzunk – mondta magában váratlanul –, hogy közös nevezőre hozzuk, aztán... Édes néni én nem... én nem... – mondta hangosan.

– Jaj, szegény gyermek – mondta a néni – hát már te is nő vagy!...

A kisleány boldog ütest érzett, valami titok virágzott ki benne. Lehuntya lassan a szemét, és lágyan elmosolyodott. Semmi fájdalmat nem érzett, csak igen szelíd és jó és kimondhatatlan boldog lankadságot.”⁸⁶¹

Ha létezett volna vagy léteznék olyan, hogy feminista bíróság, akkor nyugodtan a színe elé citálhatta volna Móricz Zsigmondot a *Titok* című novellája miatt. Persze, a novella nemcsak egyféle-képpen értelmezhető: úgy is olvashatjuk, mint arról szóló szöveget, hogy a férfiak mennyire nem látnak bele a nőkbe (a tanár nem

⁸⁵⁹ Erről Móricz Virágnál olvashatunk: „Nyolc nő és egy férfi. / – Kakas a szemétdombon! – nevetett a gazda.” MÓRICZ Virág 2002: 295.

⁸⁶⁰ *Novellák II.* 799.

⁸⁶¹ *Novellák II.* 802.

tudja, miért nem képes figyelni a lány a matematikára), miként úgy is, hogy a kislány még a rá nőként váró boldogságot képzelel el első vérzésekor, az élete végefelé járó néni viszont már annak a sok szenvedésnek az első jeleként tekint rá, ami minden asszonyra vár. A két művet a Móricz-novellisztika gazdag terméséből kétségtelenül a miattuk indított szemérmesértési per emelte ki: az a per, amely, hogy maradjak a szexualitás terminusainál, szinte csak előjáték volt a harmincas évek elején Móriczot ért támadásokhoz.

Mint egy modern Julianus barát

Többféle magyarázatot is adhatnánk arra, mi indíthatta el Móriczot 1926-ban azokra az országjáró, illetve az akkori országhatárokon is átívelő túrákra, amelyek következményeit aztán éveken át elviselni kényszerült. Összerakható a történet úgy, hogy a trianoni fájdalom okozta bénultságból hirtelen felébredt író tettvágyához kötöm a kezdetét. Ezt a verziót erősíti meg Móricz maga is. A kassai Renaissance Kultúregyesület meghívására tett, 1926. novemberi, Kassán kezdett, majd Ungváron, Munkácson, Beregszászon folytatott útja után írta meg, miként ugrott ki abból az állapotból egycsapásra, amikor a fájdalom miatt évekig nem volt képes átlépni a trianoni országhatárokat:

„S mi történik: valaki nálam van októberben, egy elszakított területi magyar s nekem igen kedves: szóba kerül ez az én egész elfogódottságom. Azt mondja rá:

– Mindenesetre kényelmes álláspont: ez a magyar politika álláspontja... Nekünk azonban ott meg is kell tudni élni.

S erre az egy szóra szétomlik az egész hétéves lelkiállapot, egyszerre becsületbeli kötelességnek érzem, hogy azonnal menjek és lássak mindent.”⁸⁶²

Ebből a Nyugatban megjelent, *Julianus barát útirajza* című írásból könnyen idézhetnék olyan részleteket, amelyek Móricz Magyarország megcsonkítása miatt érzett mély bánatát bizonyítják – ráadásul az írás egyes részletei, a használt szimbólumok az elvesztett régi Magyarországról, Móricz-regényekben is felbukkannak. A *Légy jó mindhalálig*ban még a „szép kis debreceni cipő formájú”, ebben az esszében a kenyérre, de inkább szívre emlékeztető országról olvashatunk:

„A trianoni szerződés teljesen rombadöntötte a régi magyar világot. Azt a világot, amely bennem élt.

⁸⁶² *Tanulmányok II.* 671. A *Julianus barát útirajza* a Nyugat 1927. június 16-i számában jelent meg; az írás alatt a következő dátum szerepel: 1927. jan. 9.

Én, az író, ismertem egy Magyarországot, amelynek a térképen szép kenyérialakja van, vagy inkább szívalakja; főerei a Duna és Tisza; amelynek van 63 vármegyéje, van neki Alföldje, Felföldje, Erdélye, Horvátországa, vannak mágnásai és parasztjai, vannak magyarjai, németjei, tótjai, nemzetiségei; amelyet véleményem szerint nem kormányoztak bölcsen, de könnyen lehetett volna jobbra fordítani az útját; – amelyik minden pórusomat betöltötte; – amelybe szerelmes voltam; – amely éjjeli álmaimban is benne élt. S amelyből semmi sem tudott volna eltávolítani, csupán a halál.”⁸⁶³

De az 1926-ban kezdődő, és 1930-ig eltartó utakat másképp is lehetett értelmezni. Nagy Péter szerint olyan sikertörténet volt ez, amely Móriczsal feledtetett mindenféle válságot, és lehetőséget adott neki arra, hogy egy szabad, baloldali közegben megtalálja, amit nélkülöznie kellett Magyarországon: „Érzelmi és világnézeti viharai közben az utazásban próbál gyógyírt keresni: még 1925-ben lányai-val bejárja Dél-Olaszországot, majd a magyar írók közül elsőként ez év őszén ellátogat Erdélybe és a következő év elején Szlovénzkóba, saját problémái elől menekülve, a nemzet problémáinak megoldását keresve. Ezekről az útjairól hitében megerősödve tér haza. Különösen az itthoninál szabadabb levegőjű polgári demokrácia: Csehszlovákia magyarsága s ott is elsősorban a lelkes, buzgó, baloldali fiatalok, a »sarlósok« töltik el a nemzet életerejének, nagy hivatásának meggyőződésével. Csehszlovákiába a következő év tavaszán vissza is tér, s a szlovákiai haladó magyar fiatalság diadalmenetéhez hasonló fogadtatást biztosít az előadókörúton járó művészházaspárnak, lépten-nyomon megható jelét adva szeretetének, ragaszkodásának. Harmadszor 1930-ban látogat el Csehszlovákiába, mikor Prágát is felkeresi, ott is nagy sikerrel ad elő, sőt a cseh írók fogadást rendeznek a tiszteletére.”⁸⁶⁴ Szinte könnyű prédának tűnnek Nagy Péter erősen pontatlan mondatai: Móricz 1926 novemberében lépte át először a magyar-csehszlovák határt, és nem 1926 elején, 1930-ban pedig két szlovénzkói körutat tett, az egyiket februárban, a másikat november közepén. Ezeket a tévedéseket (vagy tudatos csúsztatásokat) nem azért emelem ki, hogy egy sokak által, éppen elégszer

bírált könyv újabb hibáira mutassak rá: azt szeretném demonstrálni, miként lehet rosszul felsorolt adatok segítségével hamisan beállítani egy egész életszakaszt, összesmosva egymástól jelentősen eltérő eseményeket. Hiszen Móricz 1925-ös olasz útjait, amikor lányaival együtt Holics Janka tragédiáját elfelejteti utazott el, nehéz lenne egyetlen sorba rendezni az 1926 őszi szlovénzkói útjaival: a húszas évek második felében az író már az előadókörutak, felolvasóestek nagy részére nem egyedül, hanem második feleségével ment.⁸⁶⁵

Simonyi nemcsak a sajtó figyelmét mindig vonzó látványos díszlet volt (akinek öltözködése, sminkje, hangszíne az estekről beszámoló újságcikkek állandó témáját jelentette, akár férfi, akár nő volt a tudósító) ezeken az alkalmakon, hanem aktív résztvevő – Móricz-drámarészleteket mondott, Móricz-verseket szavalt a láthatólag gondosan összeállított programban. Móricz utazásai mögött tehát nemcsak azt kell látnunk, hogy a trianoni határok két oldalán élőkét kívánta volna „modern Julianus barátként” összekötni: a közönséggel való közvetlen kapcsolattartás egy új írói stratégia részét is képezte. Hiszen Móricz, éppen a színésznővel kötött házassága körüli időszakban, egyértelműen a színház világa felé kívánt fordulni, nem kis mértékben azért, mert ebben jobb pénzkereseti lehetőséget látott, illetve amiatt is, mert egy színházi előadássorozat közönségének reakciói pontosabban felmérhetőek voltak, mint egy könyv olvasóinak véleménye. Azt is érezte, hogy a sajtó figyelmét egy színházi előadás sokkal inkább felkelti, mint egy könyv megjelenése – a rengeteg utazás és fellépés tehát az irodalom „színházszerűvé” változtatására tett kísérletként is felfogható. Ezt a szándékát megerősíthetik azok az utazgatások kezdetéhez és a házasságkötéshez képest néhány évvel későbbi, de még ugyanebből az időszakból való újságcikkek is, amelyek arról számolnak be, hogy Móricz volt Magyarországon az első, aki a regényét a maiakhoz hasonlítható könyvbemutatón prezentálta a megjelenés után. Az Est 1931. december 6-án arról tudósított, hogy 2 nappal később megrendezik „az első magyar könyvbemutatót Az Est kiadóhivatalában (Erzsébet körút 18-20)”, a főszereplő pedig a frissen kiadott *Forr a bor*, illetve

⁸⁶³ *Tanulmányok II.* 670.

⁸⁶⁴ NAGY Péter 1975: 289–290.

⁸⁶⁵ Bár Móricz Virág szerint ezek az utazások „menekülések” voltak, Móricz láthatóan nem Simonyi Mária elől rohant el, hiszen többnyire feleségét is vitte magával. Vö.: MÓRICZ Virág 2002: 300–302.

Móricz Zsigmond és Vaszary Piri színésznő lesznek. Magyarázatképpen hozzáfűzték a hírhez: „Külföldön régi szokás, hogy nemcsak a színdaraboknak, hanem a könyveknek is bemutatót rendeznek.”⁸⁶⁶ Pár nappal később az Ellenzék című lapban Sz. Weress Jolán a mai, internetes irodalmi oldalakon olvasható „helyszíni tudósításokhoz” hasonló cikkben számolt be az eseményről,⁸⁶⁷ kitérve arra is, hogy a fellépők közt a Móricz-verset elszavaló Simonyi Mária is ott volt. (Az írás a következő alcímet kapta: *A szerzői könyvismertetés, mint a könyv-propaganda szellemes ujtása.*) Móricz már a húszas évek második felében tett útjait felhasználta arra, hogy készülő vagy frissen megjelent regényeiről beszámoljon: kezdetben még a *Kivilágos kivrattigot* ismertette vagy olvasott fel belőle részleteket, később a *Tündérkert* folytatását, *A nagy fejedelem* című regényt mutatta be már előkészületben.

De semmi meglepő nincs abban, hogy a Kádár-korszak Móricz-monográfiáiban nem az események marketingértékét taglalták: az irodalom piaci viszonyainak számbavétele annak az időszaknak a kérdésfeltevései közt szinte sosem fordult elő, ráadásul a Móriczot a szlovenszkoí útjai (pontosabban az azokról írt, mondott beszámolók) miatt ért támadások szinte kapóra jöttek az író baloldaliságának igazolásához. A történeteket valóban össze lehet úgy is rakni, különösen, ha nem megyünk túl közel az eseményekhez, hogy Móricz balra tolódását igazoljuk velük, összefüggésbe hozva az 1926 és 1931 közt történeteket az író 1919-es tetteivel: a Móriczot támadók is nem egyszer vezették vissza felháborodásukat néhány évvel korábbra, hogy magyarázatot adjanak az író „hazaárulására”. Pekár Gyula például, a Petőfi Társaság elnökeként, így érvelt 1931-ben, Móriczot a „tudatos vagy öntudatlan bacillushordozók itthon hemzsegető hadába sorolva”:

„Persze, illet csak olyan ember írhat, aki tizenkét évvel ezelőtt már alaposan letette a vizsgát a nemzethüségéből, aki 1919-ben dunántúli propagandaköruton járt Kun Béla népbiztosával, aki kommunista lapot szerkesztett, aki a bolsevista »Ifju proletár« cikkirója volt, s akit mind-

ezekért utóbb az irodalmi társaságok ki is vetettek magukból. Ő bárgyu magyar türelem, mikor szakad el végre már fonatad. Herosztráteszi csoda, hogy egy ilyen, sosem vezeklett ember még vezérként nyithassa ki a száját magyar földön. Minden más hazában a közvélemény vihara elsöpörné őt.”⁸⁶⁸

Móricz, éppen egy Pekár ellene intézett támadása nyomán készült interjújában, határozottan visszautasította azt, hogy a baloldalra került volna az általa tett kijelentéseknek és az ezekre érkezett támadásoknak köszönhetően. Válaszaiból az látszik, elsősorban az olvasó- és nézőközönségét használta fel ellenérvként, és olvasói (nézői) egy részének fenyegető elvesztése miatt is fontosnak tartotta azt, hogy ne rángassák át a baloldalra:

„– Nem sodorja ez a támadás balra?

Móricz: Miért sodorna balra? Mert Pekár kirobbant ellenem?

– Pekár támadása az élen levő osztály állásfoglalását személyesítette meg. Azt lehetne mondani, hogy ez a keztyűdobás a divatos rend szakítását jelenti a Mesterrel...

Móricz: Nem valószínű, hogy elsodródnam. Mert nemcsak író, hanem szerkesztő is vagyok. Nagy csomó ember érdekeit képviselem. A közönség szükségleteit tükrözöm vissza. Sokkal higgadtabb vagyok, semhogy pozíciómat, állásomat feladnam. Különben is, a támadás értékét nem becsülöm ugyan le, de nem becsülöm túl sem.

– De az író munkáját feltétlenül befolyásolja az a kapcsolat, mely olvasóihoz köti. Pekár támadása egy jelentős, illetve fajsúlyos réteg elfordulását vonhatja maga után.

Móricz: Nem, mert ez az osztály az én osztályom. Ez az az osztály, mely a »Légy jó mindhalálig«-ot közel százszor megnézte. Százhuszszázharmincezer ember látta az előadást. S ugyanez az osztály nézte végig 118 előadáson a »Nem élhetek muzsikaszó nélkül«-t. De hiszen Pekárnak éppen az fáj, hogy nem ő ennek a rétegnek a szószólója s éppen attól retteg, hogy végleg elveszíti azt, ami egyébként is alig az övé.”⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ A keddi ünnepnapon ingyenes Móricz Zsigmond-matinét rendezünk, Az Est, 1931. december 6., 2.

⁸⁶⁷ Lásd: Ellenzék, 1931. december 15., 4.

⁸⁶⁸ A Petőfi Társaság elnökének éles támadása a cseheket dicsérő Móricz Zsigmond ellen, Magyarország, 1931. márc. 17., 5.

⁸⁶⁹ MIKES Imre, Öregek és fiatalok harca ez! Brassói Lapok, 1931. március 22., 2.

Ez az affér Pekár Gyulával még nem az 1926-os szlovenszkói út és a Julianus barát-esszé következménye volt: de jól mutatja, könnyű érveket előszedni ebből a meglehetősen kaotikus időszakból Móricz baloldaliságának igazolására. Ahogy akkor is látványos példákat lehet hozni, ha az író az akkori hivatalos politikához igazodva a nemzetegyesítő szerepében kívánjuk látni, áthúzza nagy lendülettel a baloldaltól jobbra. A számomra legkedvesebb újságcikk a Sopron vármegye című lapban jelent meg, Móricz ottani fellépése nyomán – itt az újságíró számára Móricz teste a magyar nemzettesttel lett azonos, a (talán kissé kihízott) szűk, francia szabású öltöny pedig a trianoni határok szimbólumává vált. Az már csak ráadás ebben a remek leírásban, hogy Móricz, aki úgy feszeng a ruhájában, mint a Csonka-Magyarország az új határok között, Arany Jánossal is azonosul:

„Mikor leült a felolvasó asztalhoz, egy pillanatra szinte megdöbentő volt a hasonlatosság. Oldalt profilban: a férfikorából való Arany János portréja. A haj, a homlok- és szemöldökvonala, a két hollószárny árnyéka: a bajusz. És a test zömök, rustikus szabása, a jószabású frakkban: egy muszájságba öltözött kényelmes test. A láb valahogy keresi a helyét a villamfényben uszó estély világában, pedig a lakkcipő kifogástalan fényben ragyogja a kulturember befejeződését.

Valami erő, ami a ruhát szét akarja feszíteni, amit a francia karcsúság szabása nem ismert és nem rajzolt le a szabásminta vonalvezetésében. Móricz e, Turi Dani e a Sáraranyból, nehéz lenne eldönteni. De súlyos, zömök, nagydarab magyar ember. Rajta a Párizsban szabott trianoni ruha. A mell jól kifeszül benne, a comb asszir-izmai kierősödnek valahogy a pantallóból. A ruha aligha van jó hangulatban: benne a tüdő igen maradtalan zug fenyegetődzik, a karizom kidudorodik és a nagy naponérett kézfej gyűri és fogja keményen Szlovenszkót, Ruszinszkót és Románia maret. [...]

Egy nagy, tudattalan, térdmeghajtó, örökemberi vonalba csuklott össze a trianoni ember alakja. Móricz Zsigmond, aki mint Julián barát, járt messze és hazajött a kálváriákról.”⁸⁷⁰

⁸⁷⁰ MÉSZÁROS Sándor, *Magyar vonalak a Móricz Zsigmond-estről*, Sopron vármegye, 1927. február 27., 2.

Móricz Julianus barát-túráinak politikai kontextusa tehát épp elég bonyolult volt a saját korában is – semmi okunk nincs rá, hogy egyszerűsítve közelítsünk hozzá. Ahogy azt sem szabad elfelejtelnünk, hogy a határokon túlra vezető utak, amelyek során többnyelvű közegekbe került, írói tapasztalatként is rendkívül fontosak voltak számára. Móricz, aki sokszor hangsúlyozta, hogy gyermekkorát nyelvi és vallási szempontból is egynemű közegekben élte le, fordulatként élte meg a kultúrák találkozásának megtapasztalását, a határon túli magyar közösségek egymástól függetlenül meginduló alakulását pedig az általa már régen várt irodalmi decentralizáció jeleként üdvözölte.⁸⁷¹ A magyarság Móricz által gyakran, többek közt a *Légy jó mindhalálig*-ban is fájlalt rokonalanságát is megoldódni látta a széttagolódással – bár kissé különös elképzelés az, hogy a magyarság mintegy önmagából képzi meg a rokonait: „Ugy tűnt fel nekem, mintha a magyarság, amelyik egy tagban élt a régi Magyarországon, most szétarabolva, egymással párhuzamosan új elemmé fejlődne. Eddig a magyarnak sehol a világon nem volt rokona, most ez a szétarabolás öt külön magyarságot teremtett. Egészen más a szlovenszkói, ruszinszkói, erdélyi és jugoszláviai magyarság élete.”⁸⁷²

Ennek az első szlovenszkói útnak a tapasztalatát, amikor Móricz, Julianus barát modern utódjaként, rátalálni vél a magyarság rokonaira a mindössze néhány évvel azelőtt más országok állampolgáraivá vált magyarokban, nemcsak a Nyugat-beli esszéjében adta tovább, de egy zeneakadémiai esten is, amelyet 1927. január 9-én rendeztek meg. A Pesti Napló, ahol Móricz állandó munkatársként

⁸⁷¹ Móricz maga is elismerte, hogy első útja után talán túlzottan lelkes volt, és így nem ítélte meg realisan a szlovenszkói magyar irodalom helyzetét: „Két évvel ezelőtt, mikor itt jártam, sokkalta jobbnak, kecsegtetőbbnek láttam a szlovenszkói magyarság kulturális ügyét. Azóta látom: mi sem változott. Sőt ellenkezőleg: visszaesés állott be! Egészen vigasztalannak, üresnek érzem most ezt az országot. Kháosz ez. Annyi a politika itt, hogy nem látni tőle sem irodalmat, sem más értékes társadalmi törekvést. Milyen más a világ Erdélyben! Ott tudnak dolgozni az írók, egymás mellett: bal és jobboldal.” SZALATNAI Rezső, *Móricz Zsigmond a szlovenszkói magyar irodalomról, az ifjúságról, Simonyi Máriáról, az Uri muriról és önmagáról*, A Nap, 1929. márc. 1., 3.

⁸⁷² *Móricz Zsigmond tanulmányútján „öt külön magyarságot” fedezett fel*, Esti Kurir, 1927. jan. 8., 8.

is dolgozott, az esemény politikamentességét hangsúlyozta: „Költői szépségű, szuggesztív hatású mondataiból láthatatlan szálak eredtek, nőttek és fonódtak Kassa, Ungvár, Várad és Gyulafehérvár köré, – menten minden politikától – az örökgy nemzeti psziche kultúrközösségének széttéphetetlen szálai.”⁸⁷³ Erre a zeneakadémiai estre alakította ki az író azt a műsort, amellyel aztán bejárta az országot – tudjuk például, hogy már február elsején elindult Simonyival együtt Békés megyébe, 1927. március 20-án pedig arról tudósított a Magyar Hírlap a *Mi készül?* rovatban, hogy Móricz a közelmúltban tizenhét vidéki városban tartott felolvasást. Az estek programja többé-kevésbé azonos volt ezeken az alkalmakon – a Pesti Napló a zeneakadémiai est beharangozójaként közölte is a részletes műsort:

„I. Rész. *Magyar problémák*: 1. Julianus-barát utazása Szlovénzkóban, Ruszinszkóban és Erdélyben. Felolvassa *Móricz* Zsigmond. 2. A gyermek hazamegy (Érzések Erdély kapujában.) *Móricz* Zsigmond verse, elmondja *Simonyi* Mária.

II. Rész: *Szerzői-est*. 1. Odysseus bolyongásai. Felolvassa *Móricz* Zsigmond. 2. Az elhagyott Psyche. Az »Ámor és Psyche« című ötfelvonásos mesejáték részlete. Előadja *Simonyi* Mária. 3. Novella. Felolvassa *Móricz* Zsigmond.”⁸⁷⁴

A programot közlő újságcikkből az is kiderül, hogy a közönség számára maga az írói est is szokatlan műfaj lehetett – jól látszik, hogy Móricz gondosan kitalálta, miként lehet egy ilyen este változatos, hiszen volt benne előadás, vers, drámarészlet, novella, váltakoztak az író és a színésznő műsorszámai. A közönség mégsem tudta, mire számíthat, amint ez Móricz elmondásából kiderül: „A feleségemnek telefonált egy hölgyismerőse, hogy eljön vasárnap este a Zeneakadémiára, de csak a koncertre... Ha a politikai részt befejezem... Az előadás *nem lesz koncert és nem lesz politika*.”⁸⁷⁵ A „nem lesz politika” kitételt leginkább úgy kell értenünk, hogy Móricz

a határon túlra került magyarság sorsát, a különböző országokban élő magyarok közti kapcsolat kérdését, az önálló kulturális közösségek kialakulásának esélyét és jelentőségét *nem* politikai kérdésnek tekintette – természetesen nem is pusztán irodalminak, ezt az árnyaltságot viszont, hogy a politika-irodalom nem kezelhető egyszerű ellentétként, a korszak közvéleményének nagy része sem értette meg. Hiszen az estnek kétségtelenül nem egyszerűen annyi volt a célja, hogy Móriczot és műveit népszerűsítse – éppen ezért különös megoldás volt, hogy a Békés megyei körútja során egyes helyi lapok nem is említették meg az est főszámát jelentő esszét, kikerülve ezzel az állásfoglalást. De voltak olyan sajtóorgánumok is Békés megyében, amelyek „kicsiben” lejátszották a Móricz ellen újra meg újra fellángoló, az országos napilapokban lefolytatott támadásokat. Ezeknek a cikkeknek az alapja ekkor még, a *Julianus barát útirajza* olvastán csak annyi volt, hogy az író nem az elszakított területek visszaszerzésének vágyára építette az írását, hanem effajta kijelentéseket tett: „Míg kezdetben a magyarság ezeréves létének tragédiáját éreztem, most azt mondtam: pardon, mi mai magyarok nem vagyunk jogosultak az elmúlt magyarok, őseink tettei fölött pálcát törni. Ők itt voltak s ezer év alatt nem tudták, talán bölcsőbbek voltak és nem is akarták beszívni, felföngyölíteni, magyarrá szülni ezt az egész országot, ennek a következményeiképpen nem lehet az itt élő magyarságot arra kárhoztatni, hogy ők vállalják azt a feladatot, hogy valamennyien hősi halált haljanak és pihenéstelen mártírumban éljenek. Ha pedig nem kívánom ezt tőlük, akkor örvendenem kell, hogy tudnak élni, hogy egyszerű életük van és tudnak egyéni boldogságot érezni s meg tudják állani magyarul a sarat az életnek e mai folyásában.”⁸⁷⁶

A magyarországi körút után, 1927 tavaszán újra a határokon túlra, ismét Szlovénzkóba indult Móricz – de mintegy „előreküldte” egy írását, a *Gyalogolni* jót, amelyet a *Mi* Lapunk felkérésére írt, és amelynek jelentőségét, ha pusztán a gyaloglás boldogságáról, a világ személyes, közvetlen, gyermeki birtokbavételéről szóló, egyszerű írást olvassuk, nem könnyű megérteni. Az esszé elsősorban a gesztusértéke miatt volt fontos – Móricz, az ünnepelt budapesti író egy határon túli, Losoncon megjelenő diáklapnak első szóra

⁸⁷³ *Móricz* Zsigmond, az új Julián-barát vallomása az elszakadt magyar testvérekről, Pesti Napló, 1927. január 11., 8.

⁸⁷⁴ „A regényíró fogja végigvezetni a közönséget azokon a hangulatokon, melyek az útján végigkísérték” *Móricz* Zsigmond vasárnapi felolvasó-estjéről, Pesti Napló, 1927. január 8., 12.

⁸⁷⁵ Pesti Napló, 1927. január 8., 12.

⁸⁷⁶ *Tanulmányok* II. 675.

írást adott. Ahogy Balogh Edgár elmesélte Móríczt emlékére született írásában: „mozgalmunk csatát nyert vele az akkor már középiskoláinkra is áttérjett nemzedéki küzdelemben.”⁸⁷⁷ Az ellentétek országok közötti jellege Móríczt számára fokozatosan generációk közöttivé vált – de ez leginkább a harmincas években tett utak után tudatosult benne.

Az 1927-es felvidéki körúton Móríczt járt Komáromban, majd Érsekújvár, Léva, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó és Pozsony következett. A műsor itt már más volt: „Móríczt általában két-két előadást tartott és egy-egy novellát olvasott fel. Simonyi Mária részleteket adott elő az író drámai műveiből és Móríczt verseket szavalt. Móríczt művein kívül Ady, Babits, Kosztolányi és Szép Ernő verseit mutatta még be Simonyi Mária. A városonként visszatérő két Móríczt-előadás címe: »Képek Európa irodalmi életéből« – »Az író és az írás«.”⁸⁷⁸ Fontos kiemelni, hogy ezeket az alkalmakat íróársai népszerűsítésére is felhasználta, előadásában pedig alapvetően az európai kontextusba helyezett magyar irodalomról beszélt: az egyes irodalmak közös vonásainak, párhuzamos fejlődésének felfedezése nagyrészt ezeknek az utaknak a következménye volt.

A Mi Lapunknak adott cikknél még nagyobb jelentősége volt Móríczt azon döntésének, hogy 1927 nyarától (Karinthy Frigyessel együtt) a Prágai Magyar Hírlap „rendes és állandó” munkatársa lett. A hírt címlapon bejelentő számban Móríczt kapcsán azt emelték ki, hogy nem Budapesten írta fájdalmas sorait a határon túli magyarokról, hanem személyes tapasztalatai alapján szólalt meg: „ő volt az első nagy magyar ember, aki közénk jött és nagyszerű szemével, mindenre táruló lelkével, hevülő szívével megérezte és megértette a mi különös gondjainkat és a mi különös vívmányainkat. Eddig úgy bántak velünk, mint egy elvont masszával, melyért veszekedni vagy tárgyalni kell, de bensőségesen, közvetlenül törődni velünk még senki meg nem kísérelte. Ő volt az első. Idejött, megszeretett s pesti cikkeiben – melyek mindegyike jelentős tett volt a mi megértésünk szempontjából – fel nem becsülhető értékű propagandát végzett érdekünkben. Ezt sohasem felejtjük el neki, mert látjuk, hogy ő volt az az igazi magyar, aki a legmélyebben érzett velünk

s ment volt minden egyéni vagy kollektív céctől. Kétszeres örömmel vesszük tehát közreműködését és tudjuk, hogy őt is az irántunk érzett szeretet vezérelte, amikor a P. M. H. révén a szlovenszkói magyar társadalomhoz jött és különös súlyt helyez erre a kapcsolatra.”⁸⁷⁹ A Móríczt és a lap közti kapcsolat abban is megmutatkozott, hogy az *Úri muri* (a beharangozóban még *Egy úri muri története*) első közlésének jogát a Prágai Magyar Hírlapnak adta – valójában a szlovenszkói és a magyarországi közlés (a Pesti Naplóban) csaknem párhuzamosan zajlott.

Móríczt határon túli útjaiban 1927 után néhány évnyi szünet következett – a következő két útra csak 1930-ban került sor, és ekkor indultak meg a minden korábbinál erőteljesebb támadások az író ellen. Ezt a pár évet azonban nem ugorhatjuk át könnyedén, hiszen Móríczt nemhogy egyöntetű ünneplésben, de még nyugalomban sem tölthette azokat az éveket, amikor betöltötte 50. születésnapját is. Még 1927 őszén a Pesti Naplóban Hevesi Sándort kérdezték a Nemzeti Színház új programjáról. Hevesi Móríczt kapcsán azt mondta el, hogy az író „politikailag le van tiltva”.⁸⁸⁰ A lap aztán pár nappal később magát Klebesberg Kunót kérdezte meg erről a letiltásról, aki kijelentette, hogy „Semmiféle kifogásom sincs az ellen, hogy a Nemzeti Színház előadja Móríczt Zsigmond darabjait!”⁸⁸¹ A Pesti Napló aztán tovább latolgatta a lehetőségeket másnap, arra jutva, hogy Hevesi Sándor voltaképpen hitet tett Móríczt mellett azzal, hogy nyíltan beszélt az ezek után már vállalhatatlan „titkos cenzúráról”.

De Móríczt 1926–27-es útjai és az 1930-as határon túli látogatásai közti időszak más szempontból is rendkívül mozgalmas volt: ebben az időszakban folyt le a szeméremcsértési per első, majd másodfokon, adtak hírt a (nem Mórícztal rokonszenvező) lapok arról, hogy saját öccse tört be a leányfalusi villájába, újabb irányból ki-kezdve a róla olvasóiban kialakult képet, illetve zajlott le a tervezettnél sokkal kevésbé magasztosra sikerült születésnap-i ünnepség Tiszacsécsén.

⁸⁷⁷ BALOGH Edgár 1979: 151.

⁸⁷⁸ VARGHA 1957: 316.

⁸⁷⁹ Móríczt Zsigmond és Karinthy Frigyes a Prágai Magyar Hírlap munkatársai, Prágai Magyar Hírlap, 1927. július 10., 7.

⁸⁸⁰ Pesti Napló, 1927. szeptember 4., 19.

⁸⁸¹ Pesti Napló 1927. szept. 10., 12.

Születésnap a lángfolyó partján

Az 1929-es évet, naplója tanúsága szerint, fáradtan,⁸⁸² de nagy várakozásokkal kezdte Móricz – az évfordulóknak, születésnapoknak mindig kiemelt jelentőséget tulajdonított. Nem ünneplést várt, hanem önmagát készítette ilyenkor számvetésre, és készített nagyívű terveket. De az, amit Nagy Péter állít, hogy „el is feledkezett volna” a saját születésnapjáról,⁸⁸³ ha nem emlékeztetik rá, és nem szerveznek számára ünnepséget, nem valószínű – Móricz pontosan tisztában volt önmaga írói jelentőségével és a jubileum reklámerkévével, ezért is fontosnak tartotta a kerek évfordulót. Az 1929-es évet ráadásul nemcsak születése felől látta kerek évfordulónak, de a drámaírással folytatott kísérletezésének harmincadik évfordulójaként is megjelölte, az 1899-es, hetedik gimnazista korában írt *Sertorius* című drámájától számítva. Azért is lehetett számára fontos, hogy a „dráma éveként” is kiemelje 1929-et, mert egyrészt még mindig tele volt kétséggel a színpadra termettségét illetően („Vajon most eljutottam 1899-1929, tehát pont harminc év után valósággal a színpadhoz?”⁸⁸⁴), másrészt határozottan elszánta rá magát, hogy ebben az évben teljesen a színház felé fordul.

A döntést tehát meghozta Móricz, de (ma már tudjuk) tartani hozzá magát nem volt képes – már 1929-ben is (ahogy a lánya fogalmazott), „honvágya volt” a regényírás után, és fárasztotta a színdarabírással járó állandó, intenzív jelenlét. A drámaírás, a színházi szerzővé alakulás ráadásul a hozzá tapadó komolytalanság miatt is elkedvetlenítette, töprengésre készítette sokszor. A naplójában jegyezte fel a következő esetet:

⁸⁸² Január 16-án írta: „Fáradt s kábult vagyok. Azt hiszem, a koplalás. Nem tudok dolgozni, csak ha testileg kitűnő kondícióban vagyok.” *Naplók 1926–1929* 292. Előtte három nappal pedig leírta a koplalás okát is: „Reggel 8-kor el kellett menni fürdőbe, jól kiizzadtam, lemasszíroztattam magam s – rémes, 88 kiló vagyok. Ez a maximális súlyom. Ennyi voltam 1914-ben, mikor kitört a háború, aztán lementem úgy 75-ig. Azóta sosem híztam fel ennyire, ma értem el újra a 88-at. Mégis muszáj koplalni. Nehéz a lábaknak. 167 cm mellett sok. 20 kg fölösleg.” *Naplók 1926–1929* 287.

⁸⁸³ Vö. NAGY Péter 1975: 317.

⁸⁸⁴ Idézi: MÓRICZ Virág 1967: 12.

Az ötvenéves író egy korabeli karikatúrán

„Tegnap azt kérdezte tőlem egy úr:

– Min dolgozik, regényen?

– Nem. Semmi regény.

Nagyon elamult.

– Hát mi?

– Csak színdarab.

Érzem, hogy elkedvetlenedik.

– Rettenetes. M. Zs. komédiás lett?

Előbb nevettem, aztán hatott, mint a méreg. Azóta folyton tűnődöm rajta.”⁸⁸⁵

Már Móricz vidéki és külföldi útjai is felfoghatók arra tett kísérletekként, miként lehetne a regény- és a drámaíró elismertségét közelíteni egymáshoz, hogyan lehetne a regények megjelenését a sajtó számára is érdekesebbé, eseményszerűvé tenni. Effajta esemény-

⁸⁸⁵ *Naplók 1926–1929* 400.

ként kínálkozott az 1929-es kerek születésnap is – bár a Nyugat csak egyetlen írással köszöntötte Móriczt, hiszen írói jubileumát az 1924/4-es számban méltóan és hosszan ünnepelték meg, mégis, mind az esetleges budapesti, mind a vidéki köszöntés téma lehetett volna a sajtó számára, és alkalom arra, hogy az életművére felhívják a figyelmet. A születésnap többször visszatérő „szlogenje” az *ötven év – ötven könyv* volt (ilyen címmel meg is jelent egy füzet az Athenaeumnál: a kiadvány bibliográfiát adott az író életművéből és a róla szóló írásokból). Móricz kiadója, ha új kiadást nem is készített erre az alkalomra, raktárkészletének kiadásában reménykedett – új kötésben kihozott egy összkiadást, és a születésnapban jó lehetőséget látott ennek reklámozására.

A díszpolgárrá avató ünnepség gyógyír lehetett volna nemcsak a Julianus barát-túrák miatti támadásokra, a Petőfi- és a Kisfaludy Társaságból történt (és már hosszú évek óta nem rendezett) kizárásra, de Móricz egyúttal megmutathatta volna második feleségének azt a szatmári vidéket, amely benne az ősi idillt őrző, háborítatlan mesevilágként élt. Móricz akkorra már, ahogy erről a látogatást előkészítő újságcikkek is számot adtak, huszonöt éve nem járt Tiszacsécsén – bőven volt tehát ideje arra, hogy önmagában a tökéletességet építse fel a meglehetősen távoli gyermek- és ifjúkori emlékeiből. Móricz reménykedhetett abban, hogy az őt ért támadások nem értek el a Budapesttől igen távoli Csécséig,⁸⁸⁶ s az ünnepséget különös jelentőségűvé avatta, hogy a június 28-ára tervezett budapesti köszöntés végül valamilyen okból elmaradt, a Móriczt méltató hivatalos táviratokat és köszöntéseket is a tiszacsécsi díszünnepségen olvasták fel.

A Móricz elleni támadások híre azonban eljutott Tiszacsécséig. Az 1928 elején indult szervezést nemcsak az zavarta meg, hogy Móricznak vissza kellett vernie a túlzó, kivitelezhetetlen és feltehetőleg

ízlésétől távolálló ötleteket, mint az emléktábla-avatás vagy a szoborállítás, de az is, hogy kiderült, a vármegye számára Móricz ott sem kedves és ünnepelt szerző: „Elmondja [Gaál Endre – Sz. Zs.], hogy beszélt az alispánnal, aki a legnagyobb zavarban mondta el, hogy referált a főispánnak Péchy Lászlónak, aki mint egy tigris támadt rá, s azt mondta, hogy minden erejével megakadályozza, hogy a vármegye részt vegyen egy ilyen ünnepen. Ha nem tiltja be, az is nagy engedmény. M. Zs. még nem rendezte a dolgait az irodalmi társaságokkal, s így lehetetlen ünnepelni. »A főispán túlságosan is exponálta magát« – ezt mondja az alispán.”⁸⁸⁷ Még ha az ünnepség után a legutóbb nyomozó Hamar Péternek talán igaza is van abban, hogy Móricz rövid időre eljátszhatott a gondolattal, milyen lenne látni saját emlékművét, inkább riaszthatta ez a lehetőség, részben a református neveltetése miatt,⁸⁸⁸ részben azért, mert az ünnepséget már így is saját temetéseként élte meg.

A nagy várakozásból, a boldog hazatérésből aztán csalódás lett – Móricz Virág, aki Berlinben tanult abban az időben, és így két húgával ellentétben nem vett részt az ünnepségen, az *Apám regényében* ezt írta: „Apám sose beszélt erről a csécsi ünnepről.”⁸⁸⁹ Az ezeket az éveket részletesen tárgyaló, *Móricz Zsigmond szerkesztő úr* című, Móricz Nyugaton töltött szerkesztői éveit, vagyis az 1929 és 1933 közti időszakot feltáró könyvében apja naplóját idézve több oldalon beszél az ünnepségről, majd a következőképpen summáz: „Utólag se hallottam szebbet az ünnepről, se Mária, se a testvéreim nem dicsekedtek. Inkább adoma és öngúny maradt belőle. Pedig ugye, milyen szépen hangzik: a szülőfaluja díszpolgárrá választotta.”⁸⁹⁰ Holott az ünnepségen volt lovasbandérium, istentisztelet, díszbéd, esti műkedvelő előadás (Móricz egyfelvonásosát, a *Hány az óra, Zsuzsi?*-t adták elő), tűzijáték (piros M betűvel, fehér

⁸⁸⁶ Móricz az ünnepséget beharangozó interjúban is kiemelte ezt a távolságot: „Magyarországnak *Budapesttől legtávolibb helye Tiszacsécsé* – mondja Móricz Zsigmond olyan hangsúlyozással, amelyben benne van, hogy külön fontosságot tulajdonít kis Magyarországon ennek a távolságnak. – Tetszik nekem, hogy *Tiszacsécsére egy nap alatt lehet csak eljutni*, reggel hét órakor indul az ember és este hét órakor érkezik meg.” *Beszélgetés az ötvenéves Móricz Zsigmonddal díszpolgárságáról és szülőfalujáról*, Az Est, 1929. június 28., 5.

⁸⁸⁷ MÓRICZ Virág 1967: 38.

⁸⁸⁸ Móricz maga is ezt hangsúlyozta: „Én anyám után régi papcsalád maradéka vagyok és *nekem nem kellemes semmiféle személyi kultusz*. Másfél évig tartott a tárgyalás és a kapacitálás részükről. Közben *még mellszobrot is akartak építeni a templom elé*. Ez ellen a leghatározottabban tiltakoztam.” Az Est, 1929. június 28., 5.

⁸⁸⁹ MÓRICZ Virág 2002: 340.

⁸⁹⁰ MÓRICZ Virág 1967: 81.

Zs betűvel, zöld mezőben), sőt, még leveunteünnepség is: „Ez afféle sportverseny lehetett, többnyire futószámokból összeállítva. A környéki (milotai, tiszabecsi) fiatal fiúkkal mérte össze erejét a csécsi fiatalság. *Molnár Mátyás* gyűjtése szerint a tíz legjobb versenyző az író egy-egy könyvét kapta jutalmul. Móricz egyik későbbi levele szerint 18 ilyen fiú volt akkor Csécsén. A mezítláb futó fiatalok versenye sem lehetett valamilyen felemelő, a csécsiek többnyire le is maradtak, a milotai uraság tornacipőben futó fia könnyen jutott dicsőséghez”.⁸⁹¹ Ma szórakoztató elképzelni, például, egy Esterházy-kötetekkel díjazott jubileumi irodalmi futást, vagy, hogy mai falusi gyökerű írók mondják, azt, hogy Oravecz Imre ötvenedik születésnapján a szajlai gyerekek a *Héj* című verseskötetért futnak: Móriczban mégis az ünnepségnek ezek a részletei kelthették fel azt az illúziót, hogy nemcsak hazaérkezett, de az olvasói közé tért meg, akik sokkal közelebb érzik magukhoz őt, mint a pestiek. Holott a falusiak leginkább értetlenül básméskodtak egész nap, Móricz maga pedig minden pillanatban az idegenséget élte meg, amit csak erősíthettek a fegyelmezett, de a szatmári falutól elalélni nem tudó pesti színésznő-feleség reakciói. És nem ugyanabba a faluba tért vissza Móricz, amelyik emlékezetében élt: ez a Tiszacsécse határfalu volt, a Tisza túlsó partján cseh határőrök álltak, fegyverben, és az egész ünnepség letagadhatatlanul átfordult olyan honfibtútró szírva vigadássá, amit Móricz a szlovenszkói útjai kapcsán majd kimondottan meghaladásra érett magatartásnak lát. De az érzés alól ott, akkor, nem tudta kivonni magát. Az Est tudósításából ismerhető, a köszöntőkre válaszképpen mondott beszédében a következőt emelte ki: „Mikor ideérkeztem, első útam a Tiszához vezetett. Átnéztem a túlsó partra... Itt valami rettenetes dolog történt! Rettenetesen megváltozott minden. Lángfolyó hömpölyög a falu alatt, lángfolyó: válaszfal az egyik part magyar népe és a másik part magyarja között.”⁸⁹² Ezek a mondatok az akkori élmények hatása alatt születhettek, hiszen Móricz több beszédet is megírt Budapesten (mivel nem szeretett nyilvánosság előtt szabadon beszélni), de egyet sem olvasott fel. Az előre megírt beszédek szomorú ma elolvasni, mivel pontosan jel-

⁸⁹¹ MARGÓCSY József 1979: 46.

⁸⁹² DERNŐI KOCSIS László, *Móricz Zsigmondot díszpolgárává avatta szülőfaluja*, Az Est, 1929. júl. 2., 5.

zik az író várakozását, de következtethetünk el nem hangzásukból arra is, hogy feltehetőleg nem a Budapesten vizionált, meghatottan ünneplő tömeg várta. Tiszacsécse népét pedig Móricz azért látta szépnek, mivel az emlékeit vetítette ki. És Móriczot hiába érintette meg a határfolyóvá vált Tisza látványa, az már feltehetőleg nem töltötte el örömmel, hogy a díszbédén az első köszöntőt Streicher Andor alispán nem órá, hanem Horthy Miklós kormányzóra mondta.

Lehetséges egyáltalán visszatérni a gyermekkor „tündérvilágába”? Vagy csak olyan módon lehet, ahogy a diadalmasnak szánt, fájdalmas tiszacsécsei kirándulás után Móricz tette, vagyis irodalmi művekben, lemondva az óhatatlanul fájdalmat okozó, a veszteségérzést csak elmélyítő személyes látogatásról? A születésnap ünnepség után Móricz feltehetőleg soha többet nem tért vissza Tiszacsécsére, de művek sorában teremtette meg azt a világot, amelyik a Szatmárról benne élt, és amelyet csak rombolt volna, ha szembesíti a valósággal.

Beleimet is kitaposnák

Az 50. születésnapját betöltő Móricz, még ugyanennek az évnek a végén arra kényszerült, Osvát Ernő öngyilkossága után, hogy Babits Mihállyal együtt átvegye a Nyugat szerkesztését. Ennek a jól ismert irodalomtörténeti ténynek ezúttal azért van jelentősége, mert, amikor Móricz 1930-ban újabb szlovenszkói körútra indult, már nem egyszerűen íróként, a Nyugat egyik szerzőjeként lépett fel a közönség előtt, de képviselte a folyóiratot is – az estek része volt például az, hogy Móricz ismertette az eredetileg a Nyugat-matinén előadott szerkesztői programját. Ha pedig az írók támadások érték, azokat már nemcsak neki, de a lapnak is szánták. 1930 februárjában Kassán és Eperjesen tartott Móricz előadóestet. Simonyi Mária mellett Ascher Oszkár is közreműködött a programban. A két előadóművész „több magyar író: Ady, Babits, Gellért Oszkár, Karinthy, Kosztolányi, Móricz, Palotai Boris, Simon Andor, Somlyó Zoltán, Tóth Árpád műveiből adott elő.”⁸⁹³ Ennél az útnál is nagyobb jelentősége volt azonban az 1930 végén tett szlovenszkói látogatásnak, hiszen ekkor Móricz nemcsak Pozsonyba jutott el, de, Balogh Edgár távirati meghívására, Prágába is. Bár a meghívók és a közönség

⁸⁹³ VARGHA 1957: 322.

egy része is magyar volt, fontos kiemelni, hogy „Móricz életében a prágai volt az egyetlen eset, amikor egy külföldi állam fővárosában idegen nemzetiségű és idegen nyelvű hallgatóság körében, mint a magyar irodalom egyik képviselője, a legjelentősebb irodalmi folyóirat társszerkesztője jelent meg.”⁸⁹⁴ A külföldi közönség számára pedig Móricz a magyarság tökéletes megtestesítője lett – ezúttal is az író külsejéből indult el a töprengés a magyarságáról. Az ősi ösztön és a kifinomult értelmiségi lét közti feszültséget pedig az arc, az alkat és a hang közti meglepő ellentmondásban ragadta meg az újságíró:

„Móricz tökéletes magyar minden tekintetben. Nemcsak a bajsza az, s koponyájának jellegzetes formája, hanem a lelke is. Egyike a legnagyobb magyar íróknak, aki anyanyelvén kívül aligha tudná magát más nyelven megértetni. [...]

Alacsony, tömzsi termet, széles húsos arc, erős arccsontokkal, apró fürgé szempár, mely a villanyfényben megállapíthatatlan fényben ragyog. Hatalmas, buja fekete hajfürtjeit hamuval hintette be a megkezdett második ötvenév. A legnagyobb meglepetés azonban Móricz hangja. A magyar falu legkiválóbb ismerője, aki külsejére ennek kitűnő képviselője olyan sajátos nőies hangon szól, mint egy szalonokban mozgó értelmiségi ember. (Majakovszkijról mondják, hogy ugyanilyen hangon vetett vihart a tömegben.)”⁸⁹⁵

⁸⁹⁴ VARGHA 1957: 326.

⁸⁹⁵ Stefán Letz tudósítása az Elánban: *Móricz Zsigmond propagátorom csehszlovák-magyarországi kultúrpolitikai sblizenia*, Elán, 1930. XI. sz. Szalattai Rezső fordításában közli: VARGHA 1957: 324. Illetve: „Most az alacsony Móricz Zsigmond érkezett meg, szuszogva, pislogva, nagy testéből valószínűtlenül vékony hangokat lehelve szét.” GELLÉRI 2000: II/45. (Hogy fiziológiailag miként lehet ezt megmagyarázni, fogalmam sincs, de a Híd-számban olvasható emlékezések szerzőinek egyike, Móricz egykori osztálytársa, a későbbi színházi rendező Csathó Kálmán ugyancsak a külső és a hang ellentétéről számolt be, csak épp fordított előjelekkel: „Sápadtképu, kefehajú, vézna kisfiú volt, égő szemmel és feltűnően mély hanggal.”) Móricz külsejének ellentmondásossága, parasztféj/úriember-öltözék változatban, tűnt fel Gulyás [Juhász] Géának, a Debreceni Független Újság újságírójának is: „Láttam egyszer Debrecenben. A Piac ucca aszfaltjáróján ment, zömöken, vállasan, pocakosan. A lábait kissé szétvetette, ahogy a kövérek szokták, de különben izmosan, rugalmasan járt. Térdnadrágot viselt, finom szövethől, vaskos lábszárán nehéz harisnya feszült, a cipője sárga bőr volt, alighanem vadonutaj. Nyakig úgy festett,

Prágába Móriczot a szlovéniai fiatalság hívta meg, és a velük kialakult kapcsolattal szoros összefüggésben írta 1931 tavaszán azokat az esszéit, amelyekben, miként a prágai útja után adott interjúban fogalmazott, azt fejtette ki, hogy: „Az irodalomban és a művészetben nincsenek horizontális harcok, csak vertikálisok. Az egymás után következő generációk harcolnak egymással. A korosztályok verekedését csak a politika állítja be.”⁸⁹⁶ Ez a két, Nyugatban megjelent írás *Az irodalom és a „faji jelleg”* és *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége* volt – az első Négyesy Lászlónak a Budapesti Hírlapban Hegedűs Lorántot ért támadása nyomán, az Ady irodalomtörténeti értékelése kapcsán indult vitában, de a szlovéniai utak tapasztalata alapján született meg. Móricz hangsúlyosan nem magyart és csehet, főleg nem nemzeti érzelműt és Beneš-hívót állított szembe egymással, hanem honfibúba keseredett öreget és európai szemléletű fiatalat:

„Nem régen voltam Szlovénia-ban s még mindig tele vagyok azokkal a mélységes és megdöbbentő benyomásokkal, amiket ott kaptam. A szlovéniai magyarságot két főtypusra lehet bontani. Az öregekre és a fiatalokra. Az öregek még a Négyesyék iskolájában nőttek, tele vannak szegények honfibúval és honfitúzzal. Az életet úgy látják, mert nem láthatják másképp, csak ifjúságukban magukba szedett világkép alapján, ahogy a hivatalos népnemzeti iskolák nevelték beléjük. A fiatalok másképpen látnak. A fiatalok már idegen iskolákban nőttek fel, olyan nyelven tanulták a tudományokat, amelyen szüleik ma sem értenek, nekik tehát szükségszerűen egy új magyarságot kellett kitermelniök magukból. Egy szociálisabb és kultúraltabb magyarságot. Európaibb magyarságot. Ők már semmit sem tudnak az extra Hungariam jelszaváról. Ők

mint egy angol lord. De a feje! Szép, nagy koponya, oldalt omló, rendetlen üstök, ravaszka szemek, vastag bajusz, jókora toka. Alaposan kitellett paraszti fej volt. A mosolya meg kedélyes, biztonságos mosoly, nem is mosoly: a jóézés derűs vonása csak. Az angol ruha, akármilyen pompásan festett, valahogy nem illett rá. – Gazdag parasztbirtokosnak éreztem, aki kiöltözött, a forradalmiságot, ujszerűséget, teremtő bátorságot, tragikus magyar lángelmét nehéz lett volna e percben kiolvasni ezt.” Ld. SIMON (szerk.) 1980: 161.

⁸⁹⁶ *Móricz Zsigmond nyilatkozik prágai útjáról*, Pesti Napló, 1930. november 20., 8.

már nem mondják, hogy Magyarországon kívül nincsen élet s ha van élet, az nem élet. Ők már úgy látják, hogy a magyar világon kívüli élet okosabb és emberségesebb élet. S ha a magyar meg akar állni ebben a rája kényszerített életben, okosabbnak és emberségesebbnek kell lennie, mint a régi volt.”⁸⁹⁷

Móricznak tehát a szlovenszkói utak és ezek a Nyugat-beli esszék együttesen a „bűnlajstromára” kerültek – még egy esettel együtt, amelyről Móricz *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége* című cikkében számolt be, a Nyugatban, 1931. március 16-án: „egy darabomat, a *Légy jó mindhalálig*ot előadták Debrecenben. Elutaztam a premierre. Láz és lelkesedés volt a színházban. Másnap egy egyetemi Bajtárs Egyesület tüntetést rendezett, mert a darab főszerepét zsidó fiú játszotta. Ezt én bizony nem kérdeztem meg előre. Én csak azt konstatáltam a közönséggel együtt, hogy briliánsan játszott, és a lelkek mélyéig meghatotta a nézőket.”⁸⁹⁸ És 1931 tavaszán megindult a legkomolyabb ütközet Móricz Zsigmond ellen: nem pusztán vezércikkekben támadták, leghevesebben talán a Magyarság főszerkesztője, Milotay István vagy a már emlegetett Pekár Gyula, a Petőfi Társaság elnökeként, de 1931. április 2-án Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága, majd utána többek közt Borsod-Gömör, Kishont, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok is határozatot fogadott el arról, hogy Móricz Zsigmond hazaáruló. Az még a Magyarság tudósításaiból is kiderül, hogy a vármegyei urak aligha tudták, miről is szavaznak pontosan, többségük nem is olvasta Móricznak azokat az írásait, amelyeken mélységesen felháborodott. De ekkor már a szövegismeretre szinte szükségük sem volt, hiszen átvehető, ismételtethető véleményt alakítottak ki az újságírók, „véjárulónak”, Beneš propagandistájának nevezve Móriczot, aki (szerintük) azt állította, hogy cseh elnyomás alatt élő magyarnak lenni sokkal jobb, mint magyarországinak. Milotay első, a témában született vezércikkét az „el lehet menni” formulával zárta: „Te, kedves Barátom, Benešeket és az európaisságot választod. De ha ez így van, miért nem mégy oda, miért nem válsz végleg és egészen európaivá?

⁸⁹⁷ *Tanulmányok I.* 663–664. Az *irodalom és a „faji jelleg”* eredetileg a Nyugat 1931. március elseji számában jelent meg.

⁸⁹⁸ *Tanulmányok I.* 675.

Miért szenvedsz itt, köztünk, ha onnan egy szebb és szabadabb élet int feléd?”⁸⁹⁹ A vezércikket aztán, szintén ismerős mechanizmust követve, felháborodott olvasói levelek követték, amelyekben *Egy magyar asszony*, *Egy magyar iparos*, *egy kaposvári középiskolai tanár* fejezte ki mélységes megbántottságát Móricz szavai miatt.⁹⁰⁰ Érdekes módon, miközben a Móricz ellen indított hajszában a Magyarság című lap élen járt, épp ott jelent meg az a cikk is, Makkai János *Akik nem érettek az európaiságra* című írása, amelyben a szerző azt taglalja „nem lehet tudni azt sosem, hogy a kimondott, a leírt szó, amely rögtön megkezdí önálló életét, mihelyt a tömegek elé kerül, milyen hatást fog gyakorolni, hogy a nehéz kő »hol áll meg és kit, hogyan talál meg.«”⁹⁰¹ Makkai ugyan elismerte, hogy Móricz európaiságot és a nemzetek közti megbékélést hirdető akciója nem példátlan, mégis arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon az effajta szándék nem helyeselhető:

„Más országokban is folynak bizony néha hasonló viták, legalább olyan kényes kérdésekről, amilyent például Móricz Zsigmond pendített meg legutóbb egy szerencsétlen cikkében. Nemrégiben például száznyolcvan francia író állott össze, hogy memorandumot küldjön a német kulturnép szellemi vezetőihez és ezek az írók a két ország közti szellemi kiegyezés útját tárták föl igen bátran és minden mellétekintet nélkül. Mondanunk sem kell, hogy a száznyolcvan francia író senki sem hazaárulóztta le a sovíniszta Franciaországban, mert mindenki érezte, hogy cselekményük nivója felette áll a hétköznapi ítéleteknek. Csakhogy óriási a különbség a francia írók és azok között, akik nálunk ezekkel a kényes kérdésekkel játszani szoktak, – mindenestre legalább akkora, mint amekkora a két ország társadalma között.”

A Móriczot támadók közül az újságcikkeket feltehetőleg sokkal többen olvasták, mint az ezeket kiváltó, a közvéleménybe a „hazaárulás” tényét beleégető írásokat – hiszen a Nyugatot sem olvasták

⁸⁹⁹ MILOTAY István, *Az emberség és az okosság – Levél Móricz Zsigmondhoz* –, Magyarság, 1931. március 15., címloldal

⁹⁰⁰ „A magyar olvasóközönség elfordul attól az írótól, aki megsértette a magyarságot”, 1931. március 18., 2.

⁹⁰¹ 1931. április 5., vasárnapi melléklet, 33.

sokan. A támadássorozat igen fájdalmas következménye volt, hogy, miközben Móricz vidéki útjait éppen előfizetők toborzására igyekezett felhasználni, csökkentette a lap vevőinek számát: „Valamennyi hivatalos hely és szerv lemondta azonnali hatállyal a folyóiratot, de a kezdeményezés ragályosnak bizonyult, mert sokan mások is lemondták a Nyugat előfizetését. A helyzet már oda fajult, hogy csekélyke nyolcszázra csökkent az előfizetők száma.”⁹⁰²

Móricz aztán arra kényszerült, hogy bocsánatot kérjen a magyar nemzettől a kijelentései miatt: „*Én lelkesíteni akartam a magyarságot, feltűzteni egy szebb és jobb munkára az ifjúságot.* Én bocsánatot kérek a nemzettől, boldogan és teljes szívvel, ha akaratlan nemes érzületeket bántottam meg. Ha fájdalmat, vagy sérelmet okoztam. Őszintén sajnálom és ugyanúgy fáj nekem, mint azoknak, akik e téves okokból származott fájdalmat érezték. Én magyar szívvel és magyar tűzzel írtam és azt vártam, hogy úgy fogadják, amit mondtam, ahogy én azt éreztem. Elvárom mindenkitől, aki személyes hiúság vagy politikai célok miatt támadott meg, nem hajlandó belátni, hogy távol áll tőlem minden nemtelen szándék, amivel gyanúsítottak, hogy ők is bocsánatot kérjenek tőlem.”⁹⁰³ Ugyanezt a bocsánatkérést a naplójában, 1934. december 16-án a következőképpen, az egzisztenciális kiszolgáltatottságát jelezve magyarázta: „És én bocsánatot kértem, mert – beteg lettem, mint ma. Egy próféta nem lehet beteg. Nem vagyok próféta, családapa vagyok, aki megalázkodtam a pénzereset parancsa miatt. / Ez a parancs, ez a könyörtelen törvény ma is itt van fölöttem.”⁹⁰⁴

Igaz, még a nyilvánosan közreadott, mentegetőző nyilatkozatok után is azt írta (feltehetőleg) Milotay István, hogy „hozzá kellett volna nyomban tennie, hogy neki is megvan a cseh kultúrpolitikáról, a cseh demokráciáról a maga véleménye, ő is tudja a felvidéki magyarság sorsát, együtt szenved vele és együtt érez igazságával.”⁹⁰⁵ A vármegyék egy része megnyugodott a választól: ahol később kap-

tak észbe és tüzték napirendre a kérdést, ott már vagy lemondtak az író elítéléséről, vagy megelégedtek a hazaárulás kinyilvánításával, de nem léptettek életbe további szankciókat.⁹⁰⁶ Bottlik József országgyűlési képviselő volt az, aki 1931 áprilisának végén felhívta a vármegyéket arra, felejtsek el végre a „Móricz-ügyet”, hozzátéve, hogy „amíg Zemplén vármegye ezzel a kérdéssel nem foglalkozott, addig az egész Móricz-ügy szűkkörű irodalmi vita volt, amely a közvéleményben hullámokat nem vert.”⁹⁰⁷ Azt pedig még a Magyarság az ügyet lezáró vezércikke is elismerte, hogy „nagyon furcsa lenne, ha a magyar vármegyék hivatásuknak éreznék eldönteni, hogy ki milyen író, hogy egy író destruktív-e, vagy nem destruktív. Ez nem a vármegyék dolga s a vármegyék ebből az afférból adódóan nem igazolhatják Jánossy Gábort, mint nagy költőt, Móricz Zsigmond-dal szemben.”⁹⁰⁸ A vita végén tehát mégis előkerült, hogy Móricz jelentős író – a csatazajban többnyire teljesen elsikkadt az, hogy a „hazaáruló” elsősorban a kultúra felől kívánt közelíteni a határon túlra kerül magyarság sorsához.

A tudósítások alapján leghevesebb, Csongrád megyei közgyűlésen nemcsak Móricz író-volta került elő, hanem paraszti származása is – a támadássorozat olyan értelmezést kapott, hogy a főrendek voltaképpen a parasztírónak mentek neki, sőt, a katolikus urak a kálvinistát kezdték ki. Legélesebben a katolikus főrend, Cicatricis Lajos szólalkozott össze Gilicze Antal református pappal, aki azt is kijelentette, hogy „minket, kálvinistákat csak másodrendű állampolgárnak tekintenek.”⁹⁰⁹ Sőt: „A közgyűlésen a kisgyűlés javaslatához elsőnek Böszörményi Jenő református lelkész szólott, aki azt hangoztatta, hogy Móricz Zsigmondot azért üldözik, mert paraszti származású. [...] Közbekiáltások: Az a baj, hogy Móricz

⁹⁰² SUGÁR 1979: 18.

⁹⁰³ Csongrád vármegye közgyűlése és Móricz Zsigmond nyilatkozata. Pesti Napló, 1931. április 28., 12.

⁹⁰⁴ MÓRICZ Virág 1981a: 260–261.

⁹⁰⁵ M. I. monogrammal, A Móricz-ügy címmel, a Magyarság címoldalán, 1931. április 29-én.

⁹⁰⁶ Ez történt pl. Zala megyében: „A közgyűlés egyhangulag elfogadta a kisgyűlés határozati javaslatát, amely szerint a törvényhatósági bizottság elítéli Móricz Zsigmond magatartását, az ügy súlyosabb megbélyegzésétől azonban eltekint, mivel Móricz Zsigmond közben már megkövette a nemzetet.” Zala megye elítélte Móricz Zsigmond magatartását, Magyarság, 1931. május 13. 2.

⁹⁰⁷ Bottlik József felhívja a vármegyéket, ne foglalkozzanak tovább a Móricz-vitával, Pesti Napló, 1931. április 29., 6.

⁹⁰⁸ A Móricz-ügy, Magyarság, 1931. április 29.

⁹⁰⁹ Pesti Napló, 1931. április 30., 10.

Zsigmond paraszti sorból származik.”⁹¹⁰ Különös reakcióként az Estben nyugalommal állapították meg a már lecsengő vita kapcsán, hogy az eset kiszélesítette az irodalmi nyilvánosságot: „a zempléni átiratnak mindenestre megvan az a jó hatása, hogy egy széleskörű irodalmi érdeklődést nyilvánít és provokál s megszólaltatja azokat a *hatalmas magyar közvéleményeket is*, amelyek a magyar vidéken Móricz Zsigmond lángoló és törzsökös magyarsága mellett tesznek tanuvallomást.”⁹¹¹

Nemcsak a korabeli sajtóban, de a támadássorozatról szóló könyvfejezetekben és tanulmányokban is háttérbe szorult többnyire, hogy ebben az ötévnyi időszakban milyen írói tapasztalatokkal gazdagodott Móricz. Pedig egyáltalán nem lényegtelen, hogy ekkor kezdett komolyabban gondolkodni a magyar irodalom közvetíthetőségén, és jutott arra a megállapításra, hogy az irodalom befogadása egy másik kultúra megismerését is jelenti, sőt, sokszor a kulturális idegenségérzés leküzdése az előfeltétele az irodalmi megértésnek. Ahogy a Prágai Magyar Hírlapnak adott interjújában fogalmazott: „Olyanformán van velünk a külföld, mint mi voltunk sokáig az orosz irodalommal. Én csak akkor kezdtem bensőleg megérteni és élvezni az orosz írókat, amikor Jolsván töltöttem néhány hetet s ott a szlovák nép lelkivilágához is közelebb jutottam.”⁹¹² Ebben az időszakban fedezte fel egyes közép-európai népek párhuzamos fejlődését is: „amint a cseh írókkal és szerkesztőkkel együtt voltam, arra a megállapításra jutottunk, hogy *a cseh irodalomnak pontosan ugyanazok az irodalmi problémái, mint a magyaroknak*. Például összehasonlítottuk a mult század irodalomtörténetét. Pontosan ugyanabban az időben, ugyanazok az irodalmi korszakok figyelhetők meg mindkét irodalom történetében. A század első harmadát a romanticizmus tölti ki, akkor támadt fel náluk is a népies nemzeti irány és a népköltési gyűjtések kora, ami felfrissítette az irodalmat. Aztán jöttek a naturalista látás különféle szakaszai: az angol-francia, orosz hatások. Ma is ugyan-

az a helyzetünk. A legfiatalabb generáció náluk is a szürrealista és szociális vívódás szellemében küzd.”⁹¹³ És innen jutott el arra a megállapításra, hogy a harc nem országok, hanem generációk közt zajlik: az már meglehetősen fájdalmas tapasztalat volt, hogy az akkor ötvenéves Móricznak, aki ugyan az új házasságában átélte „második kikeletről” beszélt, de fiatalnak nem volt nevezhető, még mindig az előtte járó nemzedékkel kellett küzdelmet folytatnia.

Hogy győztesként jött-e ki ebből az időszakból vagy erősen megtépázva, nehéz lenne eldönteni: mondhatnám, nézzük meg azoknak a műveknek a listáját, amelyek ebben az időszakban születtek, és rögtön megállapíthatjuk, íróilag szó sincs vereségről. Hiszen ekkortájt írta meg az *Űri murit*, a támadások ellenére (ahogy Gellért Oskár fogalmaz) „példátlan lelkiérettel” folytatta a Nyugatban a *Forr a bor* közlését, és, ahogy Cséve Anna írja: „A *Barbárok* az e cikket [Az *irodalom és a „faji jelleg”*-ről van szó] követő heves támadások légkörében készült, s április 12-én, éppen azon a napon, amikor a magyar sajtó hemzsegett a hazaárulónak bélyegzett Móricz Zsigmond becsmérlésétől, a Pesti Naplóban csendben megjelent a magyar novellairodalom egyik remeke.”⁹¹⁴ Ez éppen az az időszak volt, amelyikről Móricz a következő összegzést írta: „*két hét óta taposnak a hátamon. Még a beleimet is kitaposnák, ha elnöki beszédekkel és vezércikkkel lehetne*.”⁹¹⁵

De Móricznak nemcsak a mű megszületése volt fontos, legalább annyira az is, hogy eljuttassa a közönséghez – ha ez nem így lett volna, ezekre az utakra biztosan nem is vállalkozik. És bár maradandó hatással volt a szlovenszkói fiatalokra, útjai nem zárultak diadalmasan, állításai pedig meglehetősen torzan jártak körbe a korabeli sajtót. Személyesen nagy árat fizetett ezért az időszakért – rettenetesen elfáradt, amin egyáltalán nem lehet csodálkozni, s így erre a szinte önpusztításig aktív időszakára (legalábbis saját, későbbi visszatekintése szerint) az „alvó évek” következtek. Persze, ezt az önvallomást ne úgy értsük, hogy Móricz egy alkotásokban szegény, visszavonult

⁹¹⁰ „Móricz Zsigmond elégtételt adott egy olyan sértésért, amelyet el sem követett”. *Csongrád megye közgyűlésén izgatott vita közepette tárgyalták Móricz Zsigmond cikkei*, Pesti Napló, 1931. április 30., 10.

⁹¹¹ Az Est, 1931. május 1., 3.

⁹¹² *Móricz Zsigmond a magyar irodalom külföldi kilátásairól*, Prágai Magyar Hírlap, 1930. augusztus 31., 9.

⁹¹³ *Móricz Zsigmond nyilatkozik prágai útjáról*, Pesti Napló, 1930. november 20., 8.

⁹¹⁴ CSÉVE 2005c:77.

⁹¹⁵ Az írás *Eszmehearc* címmel jelent meg a Nyugat 1931. április elseji számában, lásd: *Tanulmányok I.* 682.

időszakkal fizetett volna az 1926 és 1931 között történetekért: olyan válságot, amikor ne írt volna folyamatosan, nem találhatunk az életútjában. Mégis beszédes ez az összegzés, amelyet az 1930 után következő évekről írt:

„Most már merek róla beszélni, mert azt hiszem, utána vagyok. De visszagondolni ezekre az évekre... Nem lehetett velem beszélni, magam elé meredve néztem egész nap, idegesen és kimerülten s mégis akcióban kellett maradnom... Milyen különös, regényeket és színdarabokat írtam ez időben is, de ha levizsgáztatnának belőle, nem tudnék mást felmutatni, csak fizikai utófájdalmakat... Nem is tudnám hirtelen felsorolni, miket írtam ebben a hét évben, az öntudat csekély töredékével. A legnagyobb csoda, hogy nem pusztultam bele. Egy szerencse volt, hogy folyton tudtam aludni. Aludni igen, semmi mást... álomlebegésben tengődve írtam.”⁹¹⁶

⁹¹⁶ A naplót idézi CSÉVE 2005c: 79.

Kultúrák keresztútján

Mára mindenképp jelképpé vált, hogy a Móriczot a „hazaárulása” miatt elítélő, Zemplén vármegyei határozat éppen azon a napon, 1931. április 12-én született meg, amikor a *Barbárok* című novella a Pesti Naplóban megjelent. Ez a nap messze nem a támadássorozat elejét jelentette, Móricz akkorra, de már a novella megírása idején is folyamatosan viharban élt, nem meglepő tehát, hogy lánya a *Barbárokat* a támadássorozatra, elsősorban Pekár Gyula fellépésére adott válaszként értelmezte, az akkori naplófeljegyzések indulatát elemezve: „Micsoda tomboló düh ez! Csak írásban volt ilyenre képes. Ki ez a Pekár Gyula kultuszállamtitkár? Veres juhász, aki a *Barbárok*-ban agyonveri az ártatlan, jóhiszemű kollégáját...”⁹¹⁷ Kétségtelen, hogy Móricz a naplójában, az őt ért támadásokról szólva, sokszor a novellára emlékeztető retorikát használt: „Vérebek acsarkodnak, hiénák tépik a begyepesedett múlt hantjait, hogy az eltemetett hullát húzzák napfényre, de nem találhatnak egyebet csak ócska kapcákat és perváta tölteléket, amit jobb lett volna otthagyni, ahol vannak, az idő múlásában nem azt piszkítják el, aki valaha viselte őket, vagy kiadta magából, hanem azokat, akik most túrják bele az orrukat.”⁹¹⁸ Ahogy az is jól látszik, hogy Pekár szerepét kulcsfontosságúnak gondolta a történetekben, kettejük konfliktusát pedig 1919-ig vezette vissza, és a tehetségtelen író bosszújaként fogta fel: „Mondom, akkor hozzá fordultam, író az íróhoz: ki értsen meg egy író, ha nem az író társa. Azt vetette ellenem, hogy »csak hogy én téged írónak tekintelek, de te engem nem«.”⁹¹⁹

A *Barbárok* tehát olvasható a támadássorozat kontextusában – nagyszerűsége mégis abban ragadható meg, többek közt, hogy a személyes sértettség nem változtatja allegorikussá vagy tételszerűvé a szöveget. Hiszen, ha a *Barbárok* olvasatainak egyik pólusára Móricz Virágét helyezzük (nem értékpólusokra gondolva itt, hiszen

⁹¹⁷ MÓRICZ Virág 1967: 292.

⁹¹⁸ MÓRICZ Virág 1967: 288–289.

⁹¹⁹ MÓRICZ Virág 1967: 290.

a *Barbárok* remekmű-voltát tudtommal még senki sem vitatta), a másikéra odatehetjük Kosztolányiét, aki nemhogy a Móriczcal a novella megírása idején történeteket nem hajlandó belelátni a szövegbe, de „erkölcsrajtot” vagy „korfestést” sem: „Nincs benne »eszmei mag«, nincs mögötte »jelképes értelem« sem. Csak az, ami, és annyi, ami, semmivel se több.”⁹²⁰ Érdekes, hogy találtam az interneten olyan indulatos bejegyzést (a számomra pontosabban azonosíthatatlan, *Huszedik század* című, magát „történelmi blognak” nevező portálon), amely Kosztolányi írását úgy elemzi, mint az „öltönyös, sálás, parfümös”, az irodalom falai mögé bújó „Desiré” elzárkózását a magyar valóságtól, szembehelyezve az éhező Kis Jánosokat a „nyafogó Esti Kornélokkal”.⁹²¹ Mindenesetre, ha Móriczot magát próbálnánk megkérdezni arról, kinek az oldalára áll a *Barbárok* értelmezői közül, azokéra-e, akik a novellát valamilyen üzenetként olvassák (legyen ez akár az őt támadóknak szóló, akár a társadalomért aggódóknak címzett), vagy azokéra, akik kimagasló művészi produktumként értelmezik, annyi biztos, hogy nem helyezhetnének élesen szembe Móricz a novelláról kialakított önképét a Kosztolányi-olvasattal: „Mi az enyém a *Barbárok*-ban? A közlés művészete. A leleményt készen kaptam összes motívumában. Az egész mesét s belső fordulatait, s bizonyára azt is mind nekem tulajdonítják.”⁹²²

A *Barbárok* ugyanakkor, amelynek fényét a magyar olvasók számára erőteljesen megkoptatta, hogy nem egyszerűen gimnáziumi tananyag, de gyakori érettségi tétel is, nemcsak a támadássorozat egy pontjaként vagy Móricz novellisztikájának egyik csúcscaként olvasható. Beilleszthető abba a történetbe és gondolkodási folyamatba is, amely Móriczban annak hatására indult el, hogy tudósítóként 1929 végén, 1930 elején végigülte a tiszazugi méregkeverő asszo-

nyok persorozatát, majd írt erről a Pesti Naplónak, illetve a Nyugatnak. Ahogy az 1910-es évek elején az ököritói tűzvész kínált Móricznak alkalmat rá, hogy a paraszti kultúra válságán eltöprengjen, és felismeréseit ne csak egy esszében írja meg, de a *Sáraranyba* is beépítse, most a tiszazugi asszonyok ügye vált fordulóponttá számára, olyan szembesüléssé, amely a kultúra és a barbárság feszültségének, a modernitás és az „ősidők” ütköztetésének megírásához vezette el, novellákban és tudósításokban is. Nemcsak a parasztság válságán gondolkodott el újra,⁹²³ a barbárság lett számára téma leginkább. Remekműként olvasható novelláját ezekben a körökben helyezem el ezúttal: az arzénos gyilkosságok felett érzett döbbenet, a méregkeverő asszonyokat hősként szerepeltető európai regények, az azonos című novelláskötet egyes további darabjai, más közép-európai írók a *Barbárok*éhoz hasonlítható témájú novellái, kisregényei adják a keretet ahhoz, hogy megkíséreljük megérteni a Móricz novelláját olvasó Kosztolányi Dezső egykori elragadtatottságát, amelyet ő kizárólag a szövegből magából vezetett le.

Ősidők morálja – modern élet

A tiszazugi méregkeverő asszonyok ügye, amely az eset napvilágra kerülése idején nemcsak a magyar sajtót foglalkoztatta élénken, de a Times címlapjára is felkerült,⁹²⁴ a mai napig fel-felbukkan különböző dokumentatív és szépirodalmi művekben, szociológiai, néprajzi, történeti-antropológiai elemzésekben, de még filmekben is.⁹²⁵

⁹²⁰ KOSZTOLÁNYI 1977: 275.

⁹²¹ A blogbejegyzés szerzője Szabó Ágnes; Kosztolányi ostromozása a kommentekben is meglepő indulattal folytatódik. Amúgy Nagy Péter kevésbé indulatosan közelített Kosztolányi írásához 1979-ben, mint még 1953-ban: „Hajdanán magam is vitakoztam Kosztolányi Dezső elemzésével, mint amely a l'art pour l'art esztétikának végletes kifejezése a *Barbárok* ürügyén; ma már, újra olvasva, megértőbb s gyengédebb lennék irányában, éppen érzékeny beleérző-készsége, mesterségbeli finomsága okán, melyekkel aligha veheti fel bárki is a versenyt.” NAGY Péter 1979: 67.

⁹²² MÓRICZ Virág 1981a: 260.

⁹²³ Ha az interneten a *Barbárok*ról szóló, kidolgozott érettségi tételeket olvastunk, szinte kizárólag azt a nyitómondatot találjuk valamilyen változatban, hogy Móricz figyelme a harmincas évekre a dzsentriőről ismét a parasztságra irányult, a *Rokonokkal* lezárta azt az alkotói korszakát, melynek a dzsentribírálat állt a középpontjában. Gondolom, ahogy a tételek kidolgozóit, úgy a feleleteket meghallgatókat sem zavarta különösebben, hogy a *Rokonok* későbbi a *Barbárok*nál, utóbbi pedig nem paraszti közösségben élőkről, hanem az attól határozottan elkülönülő juhászokról szól.

⁹²⁴ „Az eset kiváltotta a nemzetközi sajtó figyelmét is. A Times magazin 1929 decemberében címlapján fotóval kíséri végig az első négy vádlott perét. 2004 májusában az úgy az amerikai The Wall Street Journal címlapjára került.” KOTICS 2009: 330.

⁹²⁵ Csak néhány példa: már 1945-ben megjelent Háy Gyula *Tiszazug* című drámája, 1997-ben Paczolay Béla *A Senki szigete*, 2007-ben pedig egy

Írt az esetről annak idején Móricz mellett (akinek tudósítássorozata minden tudományos elemzésben forrásként idéződik meg) Kassák, Féja Géza, de Klebesberg Kunó is. Móricz először a Pesti Naplót tudósította, ide írta *A rossz virágai*, *Az egész falu tudja* és *A magyar falu a senki szigete* című írásait, majd, összefoglalva tapasztalatait és írásműként az előzőeknél gondosabban megformálva tudósítását, a Nyugatban adta közre a *Tiszazugi méregkeverők* című esszéjét. Ma már az is meglepő lehet, hogy irodalmi lapban egy gyilkosságsorozat tárgyalásáról adtak hírt: ne felejtjük el azonban, hogy Móricz ekkor a lap (társadalmi kérdések iránt élénken érdeklődő) szerkesztője, a tiszazugi eset pedig kétségtelenül a korszak legfontosabb bűntény-sorozata volt.

A tiszazugi méregkeverő asszonyok „központja” Nagyrév volt,⁹²⁶ ahova Móricz, aki nemcsak a tárgyalóteremben kívánt tájékozódni a történetekről, el is látogatott 1930 januárjában. A nyomozás 1929-ben, névtelen levelek alapján indult, a rendőrség 57 gyilkosságot tárt fel. Az áldozatok becsült számát 100 és 300 közé teszik, de az „exhumálások folytatását [...] leállították, mivel a mérgezési ügy kellemetlenül nagy méreteket kezdett öltetni.”⁹²⁷ A korabeli sajtó az

holland filmrendező *The Angelmakers* címmel készített filmet. 1997-ben jelent meg a Noran Kiadónál Saád Katalin *Csupaszon* című regénye (amely a kötetbeli ajánló tanúsága szerint: „évekkel ezelőtt íródott, de a nyilvánosság tekintete elől elsodorta a hirtelen jött rendszerváltás, a kiadói nyomor, a csőd hátán csőd állapot”): a regényt a Nagyrév határában letelepedett szerző a falubeli öregekkel beszélgetve írta meg, megnyitva a méregkeverő asszonyok leszármazottainak dimenzióját is, megmutatva egyes családok, házaspárok sorsát a jelenben és a múltban. Az egyik legkorábbi, az esetre reagáló szépirodalmi mű József Attila *Tiszazug* című verse volt (először: A Toll 1929. szeptember 8.).

⁹²⁶ Nagyrév a „halál falujának” bélyegét (így nevezték a harmincas évek sajtójában) még sokáig viselte: Illés Sándor 1961-ben *Tiszazug* című könyvével igyekezett bizonyítani, hogy a falu, amelyben 1959. március 6-án megalakult az Új Élet Termelőszövetkezet, a „lidérces álomból” felébredt, szocialista község lett. A gyilkosságsorozat legfőbb kiváltó okától (legalábbis Illés Sándor szerint) a téves megszabadította Nagyrévet: „A védő a per tárgyalásán, amikor az indító okokat kereste, többek között ezt mondta: »A gyilkossági sorozat első oka a föld volt. Nagyréven a határ 75 százaléka nagybirtok.«” ILLÉS Sándor 1961: 21. Az esetről készült 2007-es filmben elmondják, az odavalósiak általában elhallgatták a falun kívüliek elől, hogy Nagyrévre valók.

⁹²⁷ GYÁNI 2006: 124.

eseteket elsősorban szerelmi gyilkosságokként tárgyalta, holott az áldozatok közt nemcsak férfiak és szeretők, de csecsemők, ápolásra szoruló felnőttek és már munkaképtelen öregek is voltak. Bár nem minden akkori írás tárgyalta az eseteket szerelmi gyilkosságokként: Szász Zoltán A Tollban inkább az *életrevalóságot* felülvizsgáló közösségi döntésekként elemezte a történeteket, Nietzsche-re hivatkozva: „A kihallgatott asszonyok vallomásából az derült ki, hogy Tiszakürt és vidékének női közvéleménye szerint ezek úgylis »halálba való emberek«. Bár ezek a parasztasszonyok biztosan nem ismerték Nietzscht, úgy látszik, a nagy német bölcsező egyik legkegyetlenebb tétele életfelfogásuk egyik alapelve volt: aki esendő, azon még lökni is kell egyet. Nos, a népnek ezek az egyszerű gyermekei szorgalmasan lökdöstek is. A forma, melyben ez történt, a férfiak, nagyszülők, sógorok és más, az öröklést elálló és a női szabadságot némileg korlátozó férfinépség megéretté volt.”⁹²⁸ A Tollban már az ügyről először hírt adó szerkesztőségi „beharangozó” (amely az arzénos gyilkosságokat a Móriczot is nagyon aggasztó „egykezés” mellé helyezte) mintha némi kárörömmel hívta volna fel rá a figyelmet, hogy ez a persorozat megszünteti az ártatlan, tiszta falu és a „bűnös város” szembeállításának lehetőségét:

„Az egykének társa akadt a magyar népbetegségek sorában, még pedig úgy hatásra, mint kiterjedésre nézve veszedelmes vetélytársa. Tiszakürt, Nagyrév, Újkécske, Karcag... és ki tudja, hová bővül ama színmagyar falvak, községek, városok sora, amelyeknek példásan tiszta jóerkölcsét és józanságát annyiszor dörzsölték nekünk, a romlott, destrukciótól megfertőzött nagyvárosiaknak az orrához és amelyekben most a nyomozó hatóságok alig győzik jegyzőkönyvbe szedni a hitvestárs és fölfelé menő ágbeli rokonok ellen előre megfontolt szándékos emberöléseket, azaz gyilkosságokat.”⁹²⁹

⁹²⁸ SZÁSZ 1929: 13.

⁹²⁹ Szerkesztőségi bevezető, név nélkül, A Toll, 1929. augusztus 18., 4. Később a lapban Szász Zoltán közelített az ügyszökhöz hasonló nézőpontból: „egyre apadva bár, de még ma is tart, valami korlátozott paraszt- és falukultusz, mely a föld népét nem mint minden reményekre jogosult s a fejlődés útján majdan erős, viruló, tiszta életformákba emelkedő réteget állította élénk, hanem már mai mivoltában, mai életstílusa alapján a városnál, a civilizált rétegeknél becsebbnek tüntette fel.” SZÁSZ 1929: 16.

Móriczot egyébként az egykézés már a harmincas évek elején anyyira foglalkoztatta, hogy regényt készült róla írni – a kéziratot hagyatékban fennmaradt tervezet, amely egyetlen, A3-as lapból áll, rajta *A kriptá* címmel és a *parasztregény* műfaji meghatározással,⁹³⁰ érdekes módon nem a megírás jelenében, hanem a XIX. században, 1870 és 1895 közt játszódott volna. Három főszereplőt nevezett meg Móricz, Farkas Károlyt, Boldog Esztert és egyetlen fiukat, ifjabb Farkas Károlyt. A tervezet alapján úgy tűnik, egy olyan parasztcsalád pusztulása, „elrohadása” lett volna a középpontban, amely egyre nagyobb vagyonra tesz szert ugyan, de, miként a vázlatban olvashatjuk: „A pénz nem isten. Nem vált meg.” Móricz véleménye szerint csak a természet ellenében alakítható ki az egygyermekes család – idézek az 1931. március 30-án feljegyzett első, később tovább nem fejlesztett vázlatpontokból:

„A női aktivitás ferde úton érvényesül.

A férfi szerelmi rabszolgaság csődje.

Az egyke a nőben kielégítetlen hagyja az életet.
Majomszeretet, rettegés, erotikai szegénység.
Férj és feleség közt elidegenülés.
Az asszony rossz útra tér, kicsapongása.
A férfi titkos bordélyelete.”

Regényt nem írt Móricz sem az egykézésről, sem a tisztazugi méregkeverők ügyéről – de ahogy az egykézésből a szexuális életre is kiható következményeket emelte ki, úgy a tisztazugi eseteket is szerelmi bűntényeknek látta első közelítésben, nem véletlenül, hiszen az újságokban is ilyen módon tálták őket. Az újságírók effajta beállítása nem egyéni lelemény volt a közvélemény kíváncsiságának felcsigázására: a példátlanul nagy érdeklődéssel kísért tárgyalássorozat sorrendisége, az, hogy elsőként férjeiket megmérgező asszonyok álltak a bíróság elé, szintén közrejátszott abban, hogy a perek „mint a kikapós parasztasszonyok esetei kerültek be a köznapi tudatba.”⁹³¹

⁹³⁰ Megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, M 100/4190-es jelzeten.

⁹³¹ KOTICS 2009: 331.

Móricz első, ebben a témában született írása is a „falusi rosszakról”, a „cifrákról, bujákról, cégéresekről” tudósított – *Az Isten háta mögött* Veresnét kitaláló író, aki egykori hősnének függő helyzetét azzal is jelezte, hogy nemhogy a lánykori-, de még a keresztnévét sem adta meg a regényben, észrevette, amint az asszonyok a tárgyalások során saját nevüket és ezzel egyéniségüket is visszakapták. Kotics József egyébként az esetek egyik lényeges összetevőjét épp a női szerepek megváltozásában, a női emancipáció meglehetősen torz megindulásában találta meg:

„Dari Julianna és Szendi Mária.

Lassan lefoszlik róluk a férjük neve: egyének, egyéniségek.”⁹³²

Lehet, hogy már a tárgyalássorozat sorrendisége és sugalmazása is összefüggött azzal, hogy a korban számos olyan regény vagy külföldi bűnesetről szóló tudósítás volt ismert, amely nők által elkövetett arzénos gyilkosságokról számolt be. Ilyen volt François Mauriac *A méregkeverője*,⁹³³ amely a Révai Kiadónál, Juhász Andor fordításában és dr. Strém Géza bevezetőjével 1928-ban jelent meg, mindössze egy évvel a francia eredeti után, vagy Alfred Döblin németül 1924-ben, a „társadalom számkivetettjei” sorozatban, egy valós eset alapján megírt *A két arzénos barátnője*. Még a 19. században, az 1830-as években zajlott le Brémában Gesche Margarethe Gottfriednak, egy borkereskedő özvegyének a pere – az asszony legalább tizenöt embert ölt meg arzénal, köztük férjeit, szüleit, gyermekeit.⁹³⁴ Ha a tisztazugi méregkeverők ügyét ezeknek az eseteknek a sorába állítjuk be, akkor a gyilkosságsorozat társadalmi okairól is elterelődik a figyelem, hiszen a nyugat-európai asszonyok magányosan, legfeljebb párban követték el tetteiket. Mindenesetre érdekes, hogy Mauriac regényének a magyar fordító vagy kiadó által kitalált címe bukkan fel Móricz Nyugat-beli tudósításának címében is, ahogy az sem feltétlenül véletlen, hogy Móricz az első riportjának, Baudelaire híres verseskötetének akkori magyar címét kölcsönvéve, *A rossz virágai* címet adta. Mauriac regénye ugyanis egy Baudelaire-móttóval indul:

⁹³² *Riportok III.* 6. (*A rossz virágai*, eredetileg: Pesti Napló, 1930. január 19.)

⁹³³ A francia cím egyszerűen a főhősnő neve, *Thérèse Desqueroix* volt.

⁹³⁴ Az esetet ld. JACTA 1972: 103–127.

„Uram, Teremtőm, irgalmazz, irgalmazz az örülteknek, a férfiaknak és az asszonyoknak, mert ugyan vannak-e szörnyetegek. Annak a szemében, aki egyedül tudja, miért vannak, hogyan lettek azokká, amik és hogyan ne lehettek volna azokká, amiké lettek...”⁹³⁵

A tárgyalássorozatot Móricz erősen színház-szerűnek látta, az egyik asszonyt például a Nyugatban így írta le: „Előkelően, gögösen, sápadtan, tragikai mozdulattal lép be, mint a tragédia hősnője a színpadra.”⁹³⁶ Az asszony belépőjét és vallomását közönség fogadta, ahogy közösségként vette körül a gyilkosokat a falu annak idején. De a bíróságon fiatal, szép úriasszonyok zsisibongtak és ítélték el a gyilkost, a Tiszazugban pedig az ősi, barbár szabályokat követő nőkből alakult „törvényszék” döntött a sorsok felett Móricz szerint:

„Az öt halál a falu szemében lassan szinte plebiscitum jellegűvé alakult. Mintha a falu ítélte volna őket halálra, mintha a falu természetesnek vette volna, hogy ez az öt ember erőszakos halállal ment el s az ő szemükben a vád legfőbb bizonyítéka, hogy mind az öt terhére kellett hogy legyen a két asszonynak.”⁹³⁷

A néprajzos-antropológus Kotics József szerint az esetek egyik okát a lokális társadalom zavarában kell keresni, abban, hogy a helyi közvélemény mint kontrollforma megszűnt (miután már sem az egyház, sem az állam nem gyakorolt semmiféle ellenőrzést), a „közösség ellenőrző erejének hanyatlása pedig példa nélkül álló lehetőségeket kínált a karizmatikus egyéniségek számára. Fazekas Gyuláné, a helyi bába, aki minden család életét, problémáit belülről ismerte, jó érzékkel vette észre, hogy a helyi társadalom-

ban hatalmi vákuum keletkezett.”⁹³⁸ (A bába volt az, aki felfedezte a légyapírból kiáztatott arzén felhasználási lehetőségeit, és egyben az egész gyilkosságsorozat Móricz által is sokszor kiemelt jelszavát – *Mit kínlódsz vele?* – megadta. Később az asszony öngyilkos lett.) Móricz, írásainak tanúsága alapján, más véleményen volt. Számára a falu mint ítélőszék működött ezúttal is (évekkel később, az *Életem regényében*, családja kiközösítését is közösségi döntésként írta le), csak nem a modern kor törvényei, hanem valamiféle ősi, barbár törvény vált szabályozó erővé: „A hitványát, betegét, a rossz erkölcsűt népítéletszerű közvélemény ítéli halálra. Ezek csak végrehajtották az ítéletet.”⁹³⁹ Ahogy Móricz írta, ebben az esetben „az ősidők morálja ütközik a modern életével”, hiszen az asszonyok „csak” a munkaképtelent, az értéktelent távolították el a faluból – az is feltételezhető, hogy az öregek egy része hallgatólagosan tudomásul is vette a halálra ítéletét, ahogy ezt majd Sánta Ferenc 1954-es *Sokan voltunk* című (egyesek által Móricz folytatásaként olvasott, nagy feltűnést keltő) novellájának főhőse teszi.

Nem is azt szeretném eldönteni, hogy az antropológusnak vagy az írónak van-e igaza, számomra az a lényeges, Móricz miként látta az esetet. Mindenesetre Kotics József történészekkel is vitába száll, hiszen Gunst Péter és az ő nyomán Gyáni Gábor is úgy látja, „hogy szélesebb körű népi-gyakorlatról van szó, olyasmiről tehát, amely kifejezetten élvezte a közösség jóváhagyását, és amelynek létezéséről az érintettek mélyen hallgattak a külvilág színe előtt.”⁹⁴⁰ Kotics sze-

⁹³⁵ *A méregkeverő* 25.

⁹³⁶ *Riportok III.* 22. (*Tiszazugi méregkeverők*, eredetileg: Nyugat, 1930. február 1.)

⁹³⁷ *Riportok III.* 11. (*Az egész falu tudja*, eredetileg: Pesti Napló, 1930. január 21.)

⁹³⁸ KOTICS 2009: 334.

⁹³⁹ *Riportok III.* 6.

⁹⁴⁰ GYÁNI 2006: 124. Gunst szerint: „A módszer, a feltételezések szerint, már a századfordulón elterjedt az egész országban, s az 1920–1930-as években már bizonyíthatóan nem csupán a Tiszazugban volt mindennapos. Erre utalnak azok a perek, amelyek a tiszazugi esettel egy időben vagy közel egy időben zajlottak például Békés megyében, Vésztőn, Gyulán és másutt, valamint Zala megyében Kertanémethalván vagy Szegváron, Csongrád megyében. [...] S ha a kortársak nem is élezték ki a dolgot, s nem is általánosítottak, amiben minden valószínűség szerint nagy szerepet játszott a Trianon utáni általános hangulat, amelyben olyan ügy, mint a tiszazugi, korántsem erősítette azt a vonzerőt, amelyet a »magyar kultúrfőlénynek« a politikai vezető erők tulajdonítottak, számomra teljesen egyértelmű a következtetés: egy, az egész országban előforduló, a parasztság soraiban lépten-nyomon űzött szokásról van szó.” GUNST 1986: 92.

rint azt, hogy általános gyakorlatról lett volna szó, semmiféle adat vagy érv nem támasztja alá – a néprajzos a tiszazugi falvak felborult értékrendjét a kultúrától való elszigeteltségükkel hozza összefüggésbe: „Elsőként említhetjük a terület elzártságát, elmaradottságát, a város közelségének hiányát. Ez kétségtelenül konzervál egy korábbi kulturális állapotot”.⁹⁴¹ Ez utóbbi megállapítás összeecseng Móricz töprengéseivel a modern értékrend és az ősi törvények összeütközéséről – amikor pedig arra tért rá, lehet-e egyértelműen igazságot tenni (hiszen egy másik szabályrendszer alapján cselekedtek azok, akiket meg- és el akarunk ítélni), akkor a paraszti közeget valamenynyire belülről is ismerő, de már a szellem emberévé vált íróként fogalmazott meg véleményyt:

„Ma minden élet szent.

Az őskorban csak a hasznos emberek élete volt az.

Melyik a helyes?

Nyilván a mai fölfogás. Hiszen az ősember halálra ítélte a betegen született gyermeket, s a szellem hősei a testi gyötrődők közül kerülnek ki.”⁹⁴²

Az egész falu tudja című írásban a falu nyelvének sajátosságait emelte ki Móricz, az élők nyelvben megnyilvánuló, holtakkal szembeni kegyetlenséget („Ismerni kell a falu nyelvét. Kegyetlen nyelv az, az élő ember kegyetlen a holtakkal szemben.”) – az eltérő nyelvek kérdése a *Barbárok* olvasásakor is fontos szempont lehet. A tárgyaláson megfigyelt két asszonyt is a nyelv felől közelítve állította szembe: az elsőről azt írja, hogy: „Szól azon az édes magyar nyelven, amely olyan, mint a borok közt a tokaji.”, a másodikról pedig a következőt állapítja meg: „Ez már más ember. Ennek a nyelve is más. Ez már azon a kultúrmérgezett hangon beszél.” A nyelv önmagában nem helyezhető szembe a barbársággal, mondta a riportokban – és ez már a barbárságot tematizáló novelláihoz vezet el, az asszonyok valomásai pedig a kimondhatóság és a hallgatás viszonyára irányítják a figyelmünket. De már ott sem a tudósítót, hanem a prózáíró látjuk, ahol a szövegben először arról olvasunk, hogy az asszony légy-

papírból kifőzött méreggel ölt, majd külsejének leírásában ezt: „apró, barna szemei *mint a legyek* ülnek vékony szemöldöke alatt”⁹⁴³

A tiszazugi méregkeverők tárgyalássorozatának tapasztalata több ekkortájt született, a *Barbárok* című kötetbe beválogatott novellája mögött ott van.⁹⁴⁴ Tapasztalaton egyszerre értem a társadalmi kérdésekkel és a nyelvvel való szembesülést – a kötet egyik mindmáig legerősebb értelmezője, Kosztolányi Dezső azonban egy határozott mozdulattal lesöpört az asztalról mindent, ami a *Barbárok* szövegén kívülre mutat, és kizárólag írásműként közelített a novellához. Nézzük meg, milyen Móricz-olvasó volt Kosztolányi, akinek több, az íróról szóló elemzéséből kétségtelenül ez a legizgalmasabb.

Ide nézzetek, szaktársak

Kosztolányi *Barbárok*-kritikája első közelítésben egy remek műelemzői érzékkel megáldott, kritikákat, elemzéseket rendszeresen közlő író pályatársa iránt megnyilvánuló folyamatos figyelmének utolsó írásos bizonyítéka, amely a *Hét krajcár*ról és az *Árványokról* szóló írásokat követte. Nincs tehát a megszületésében és a megjelenésében semmi különös – ha azonban megnézzük, milyen kontextusban, miféle viharos irodalmi légkörben született meg ez az elemzés, már egyáltalán nem biztos, hogy annyira magától értetődőnek látjuk a megíródását.

Ez a *Barbárokról* szóló írás nem a Pesti Naplóban 1931 tavaszán történt novellaközlés kapcsán jelent meg, hanem az azonos című kötet kiadását követően, a Nyugat 1932. március elseji számában. Kötetkritika tehát, de annak elég különös változata, Kosztolányi ugyanis előzetesen leszögezi, hogy csak egyetlen novelláról, a címadóról fog beszélni: „Feledjük a többi nyolc elbeszélést, és ezúttal

⁹⁴³ *Riportok III.* 19.

⁹⁴⁴ Bodor Béla említette meg ezt az összefüggést, Móriczot és a *Barbárok* román „párját” megíró Sadoveanu-t elemezve egymás mellett: „Az idealizált életforma és a kriminalitás összeegyeztetése igencsak nehéz helyzetbe hozza az írókat. Móricz élete végéig birkózik ezzel a problémával (gondoljunk a *Betyárra*, a Rózsa Sándor-regényekre), de maga a megrázkódtatás éppen 1930-ban éri. Ekkor pattant ki a tiszazugi méregkeverők ügye, és ennek nyomán az a tény, hogy a fél ország asszonyai »légyvízzel« irtják a fölöslegessé váló öregeket, gyerekeket, férfiakat.” BODOR 1993: 68.

⁹⁴¹ KOTICS 2009: 332.

⁹⁴² *Riportok III.* 6–7.

csak a *Barbárok*-kal foglalkozunk, hogy rájöjjünk nyitjára, s vizsgálódó szavak által hűljön izgalmunk.⁹⁴⁵ Kosztolányi már egy hónappal korábban emlegette a *Barbárok*-at a Nyugatban – éppen abban az írásában, amelyben Móriczsal vitatkozott, Arany János kapcsán:

„Móricz Zsigmond nemrégiben írt egy elbeszélést. »Barbárok« a címe. Kevés ily remeke van az elbeszélő művészetnek. Nemcsak nálunk, hanem más irodalmakban is. Most meghatottan és zavartan gondolok erre a munkájára, mely még az ő gazdag életművéből is kiemelkedik, mert ezúttal meggyőződésem egész hevével pörbe kell szállanom vele, azzal a tanulmányával, melyet »Arany János írói bátorsága«-ról a *Nyugat* karácsonyi számában tett közzé.⁹⁴⁶

Ez a vita, amely Móricz és Kosztolányi között folyt le, és voltaképpen nem Arany János irodalmi jelentőségéről, hanem a közéleti szerepvállaláshoz való viszonyáról, társadalmi kérdésekben tanúsított bátorságáról, illetve ennek a szempontnak a jelentőségéről vagy teljes jelentéktelenségéről folyt, voltaképpen egy nem is sokkal korábbi polémia, a sokat emlegetett Ady-revízió folytatásaként is felfogható. Az Ady-vitára (amelyben Móricz és Kosztolányi a legkevésbé sem voltak egy véleményen) mint előzményre utal maga Kosztolányi is:

„Én, aki a közelmúltban egy népszerű költővel szemben a teljes bírálat jogával éltem, most is azt hirdetem, hogy mindenkiről meg kell mondanunk véleményünket, akár élő az illető, akár halott, akár élőhalott s nem irodalom az, ahol a szabadság annyira guzsba van kötözve, hogy az irodalmi jelenségeket nem értékeli át szakadatlanul s nem lehet büntetlenül azt állítani, akár a legnagyobb költőről is, hogy tökfilkó, akár a leggyémántabb jellemről is, hogy óvatos-duhaj. Az ilyen irodalom hovatovább megmerevedik s remekírói csak bebalzsamozott múmiák lesznek államilag gondozott díszsírhelyeken. Viták tűzében olvad ki az igazság.⁹⁴⁷

Kosztolányi *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről* című, abban az időben hihetetlen vihart kavaro, azóta is sokat

emlegetett írása a Zsolt Béla főszerkesztette A Tollban jelent meg, 1929. július 14-én, a lap által Adyról indított ankét részeként. Móricz nem A Tollban szólalt meg a vita kapcsán, nem is esszét vagy vitacikket írt, hanem interjút adott D. Kocsis Lászlónak. A nyilatkozatot nem érveléssel vagy elemzésekre épített cáfolattal (erre, persze, egy napilap-interjúban aligha lett volna mód), hanem a Kosztolányi iránti *sajnálát* kinyilvánításával indította:

„Figyelmeztettek rá, – mondja – hogy Kosztolányi Dezső leleplezte az »írástudatlanok árulását«. Elolvastam a cikket és *nagyon sajnáltam érte*. A cikk olvasása közben állandóan az volt az érzésem, hogy végtelenül sajnálom Kosztolányit, mert *valami belső gátlás megakadályozza abban, hogy Adytól azt kapja, amit annyi ezer, tízezer és százezer ember kapott: az elragadtatás boldogító érzését...*⁹⁴⁸

Kosztolányi Füst Milánnak szóló levele egyrészt Móricz nyilatkozatának őszinteségét vonja kétségbe (persze, Fazekas Baba vagy Gellért Oszkár szavahihetőségéről nem tudok semmit), másrészt a szerinte műveletlen pályatársra fordítja vissza a sajnálkozást: „Móricz Zsiga Fazekas Baba előtt olvasta el a cikkemet. Rácsapott az asztalra, mosolyogva kiáltott föl: »Csakhogy akadt egy bátor ember, aki megírta...« (Fazekas Baba telefonálta ezt Gellértnek.) Aztán megírta a cikkét: sajnált... (Én nem sajnálom őt, hogy nem tudja kívülről Mallarmét és Browningot, mint én.)⁹⁴⁹ Akár őszinte volt Móricz ebben az interjúban, akár nem, annyi biztos, hogy Ady emberi várására fordította a szót, és következtetlenül érvelt, ahogy erre Karinthy, három lapszámmal később, figyelmeztetett is. Hiszen Móricz a Kosztolányi megindította *harc* miatt értetlenkedett, miközben azt mondta Adyról (ez lett az interjú címe is), hogy *a nagy harcok meghalt és tovább harcol*. Nem mentegetve, de magyarázva ezt a következtelenséget: Adyval kapcsolatban Móricz egyszerűen nem tudott tárgyyszerű lenni, a rajongása barátja halálával sem szűnt meg, és messze nem versek aprólékos elemzéséből vagy a költői beszédmód boncolgatásából következett. Ady az utókor számára igen nehezen

⁹⁴⁵ KOSZTOLÁNYI 1977: 274.

⁹⁴⁶ KOSZTOLÁNYI 1932: 121.

⁹⁴⁷ KOSZTOLÁNYI 1932: 123–124.

⁹⁴⁸ *A legnagyobb harcok meghalt és tovább harcol! D. Kocsis László interjúja Móricz Zsigmonddal*, Pesti Napló, 1929. július 18., 5.

⁹⁴⁹ KOSZTOLÁNYI 1996: 581.

megragadható, hiszen csak a kortársak egymásnak is ellentmondó emlékező szövegeiből valamelyest összerakható *személyisége* volt ellenállhatatlan hatással Móriczra – elbűvölőnek, lenyűgözőnek látta mindazt, amit mások gőgnek, póznak, modorosságnak. Még egy 1938-as interjúban is a következőt válaszolta arra az újságírói kérdésre, hogy kit szeretett legjobban a barátai közül: „*Ady Bandit és a feleségét, Csinszkát*. Velük élek, velük vagyok minden nap. Ők nem mentek el. Csak éppen úgy veszem, mintha évek óta már nem találkoztunk volna.”⁹⁵⁰ Az Ady-revizio kapcsán megjelent nyilatkozatában pedig ezt mondta még:

„*Ady Endre, mint ember, bűbájos volt*. Odaadás, beleolvadás volt benne azzal szemben, akihez közeledett, önmagának valami olyan föltétlen átadása, ami csak nőknél van... Semmi zárkózottság, semmi tartózkodás, semmi fenntartás nem volt modorában. Ellenben szikrázó intelligencia, hallatlanul bátor, csúfolkodó fölényesség és egyben – valójában az elhivatottságnak soha nem múló fölénye. Sokszor voltam vele együtt és soha nem csökkent az az erős szuggesztív varázs, amely lényéből áradt.”⁹⁵¹

Sokan támadták élesebben Kosztolányit ebben a vitában, mint Móricz – kettejük szemléletének különbsége leginkább abban ragadható meg, hogy Móricz mindig az emberre figyelt, soha nem tudott kizárólag a szövegekről gondolkodni, az effajta érvekre mintha oda sem figyelt volna, meg sem értette volna őket. Már Arany János kapcsán is a következőt mondta az írására érkezett Kosztolányi-cikkel együtt megjelent, rövid, *Sub rosa* című megszólalásában: „Én Arany Jánossal mint emberrel s nem mint bálvánnyal találkoztam költészetében s élete útjainak kutatásában. Sokkal nagyobb költőnek tekintem, mióta nemcsak versbűvésznak és költészeti csodatevőnek látom, hanem embernek, aki élt és megértem, mért gyötrődött lelki válságokban.”⁹⁵² És amikor majd, mindössze hat évvel később, azt

a feladatot kapta, hogy Kosztolányi sírjánál a búcsúztatók egyike legyen (a Színpadi Szerzők Egyesülete nevében beszélt, a Pesti Napló tudósítása szerint „szomorúan, csendesén, néhány megilletődött, szép szóban” elmondva búcsúját),⁹⁵³ a temetésre készülve a következőt írta naplójába:

„Kosztolányi halála nagyon lesújtott, pedig fél éve agonizál, vagy legalább is várták a halálát. Csathó felhívott s rákényszerültem, hogy beszéljek a sírnál. Nem tudok mást mondani róla, mint hogy szakszerű költő volt, aki ebben oly meghatóan következetes, hogy már nem is fontos a vers, amit írt: ő, mint költéssel foglalkozó egyén az érdekes. Számomra legalább.”⁹⁵⁴

Nem fejthető fel könnyen ez a gondolatmenet, amely mintha azt mondaná, Kosztolányi annyira szakszerű volt, hogy épp ezért már emberként érdekes. Vajon azért, mert Móricznak nehezen volt megérthető, hogyan vehette valaki ennyire komolyan a költészetet? Akárhogy is, az a szemlélet, hogy nemcsak az általa ismert, de a számára csak szövegekben létező írókhoz is kizárólag embereként tudott közelíteni, ott volt már az Adyról és az Arany Jánosról folytatott vitában. Áttételesen (de finoman) csatlakozott így Móricz mindazokhoz, akik az Ady elleni kirohanás mögött Kosztolányi személyes ellenszenvét, az iránta érzett irigységét is látták. (Hiszen azt sugallta, mintha Kosztolányi azért írta Adyról azt, amit, mert nem hatott rá a költő személyes varázsa, nem amiatt, mert a ver-

⁹⁵⁰ *Éléről és művéről beszél leányfalusi kúriáján a 60 éves Móricz Zsigmond*, Az Est tudósítójától, Az Est, 1938. július 2., 8.

⁹⁵¹ *A legnagyobb harcos meghalt és tovább harcol! D. Kocsis László interjúja Móricz Zsigmonddal*, Pesti Napló, 1929. július 18., 5.

⁹⁵² *Tanulmányok I.* 735. (Eredeti megjelenés, Nyugat, 1932. február 1.)

⁹⁵³ *Eltemették Kosztolányi Dezsőt*, Pesti Napló, 1936. november 6., 8. A búcsúbeszéd szövegének nyomára (bár Móricz a legritkább esetben lépett fel nyilvános helyen papír és előre megírt szöveg nélkül), még minden igyekezetem ellenére sem sikerült rábukkannom, nem közli a Kosztolányi betegségének és halálának dokumentumait összegyűjtő kötet sem. Móricz valószínűleg szabadon beszélt a temetésen. A szerepléséről Füst Milántól tudunk meg annyit, hogy a beszéd feltehetőleg nem sikerült különösebben jól – vagy csak a Móriczot az Ady-revizio után már nem kedvelő Füstnek nem tetszett, ahogy más beszédek sem: „A Pesti Hírlap nevében valami ökör beszélt, aztán Móricz Zsigmond beszélt silányságokat...no Dezső, ezért nem volt érdemes annyiféle bohócnak lenni!” FÜST 1999: 2/420.

⁹⁵⁴ A feljegyzés dátuma és helye: 1936 november 4., 13 óra 46 perc, Budapest. A részlet Móricz Virág könyvéből hiányzik.

seivel voltak, jogosan vagy jogtalanul, gondjai.)⁹⁵⁵ És az emberre és nem(csak) a műre forduló figyelme ott volt például abban is, ahogyan a harmincas években sorra megjelenő Esti Kornél-novellákat olvasta, ugyancsak az Ady-revízióval kötve össze őket, és az egyes alakokat kortársaik szövegbeli változataiként látva:

„Kosztolányi Dezső, akiben most, hogy vénül, s azt hiszi, már sok minden szabad neki, egyre jobban kiüt belőle a kajánság. Kezdte akkor, mikor megtépázta Ady emlékét és költői nimbuszát. Tavaly Berzeviczy Albertet, az alvó elnököt karikírozta ki elég gyáván, mert maga megijedt írás közben és igazi németet igyekezett csinálni belőle. Most egy novellét írt a P. N. [Pesti Napló – Sz. Zs.] vasárnapi számában, amelyben Somlyó Zoltánt Sárkány néven kitalálta. Mindenki ráismert a figurára, mert szó szerint írta meg. A számtalan feleségét, akikre már nem is emlékszik, a rengeteg kölcsönkérését, amit mindig regényes rémitgetésekkel csal ki, s efféléket.”⁹⁵⁶

A *Barbárokról* szóló Kosztolányi-kritika tehát több szempontból különös helyzetben íródott meg. Azért is sajátos ez a szituáció, mert mindenki, aki irodalmi lapokat olvasott akkoriban, és kicsit is követte az irodalmi élet történéseit, tisztában volt a Móricz–Kosztolányi ellentéttel. Akik, hiába tartoznak addigra már évtizedek óta ugyanahhoz a laphoz, soha nem voltak igazán közeli kapcsolatban, annyira más volt a neveltetésük, irodalmi eszményük, kulturális háttérük, írásmódjuk. Leveleik hangneme többnyire barátnak mondható, dedikált könyveket ajándékoztak egymásnak rendszeresen, olvasták is egymást, de kettejük távolsága nyilvánvaló. Egyetlen különös darab található a Móricz–Kosztolányi-levelezésben, amely 1931. augusztus 5-én született: a Nyugat szerkesztője írta az egyik fontos szerzőjének, akitől írást várt, de aki, önmaga helyett, Kisbéry Jánost ajánlotta a Nyugat figyelmébe. (A hat elemi végzett fiatalember szövegeit aztán a Nyugat nem közölte.) A levél stílusa, nyelvisége egészen döbbenetes, nem is elsősorban önmagában, hanem azért, mert Móricz írta, aki ilyen szavakat, mint *kijajgatándja*, *tetszetes* és *negély*, soha

(de a harmincas években már biztosan) nem használt, és akinek a Nyugat-levelezése amúgy tárgyyszerű, praktikus volt. Nem úgy írt, ahogy Kosztolányi, hanem ahogy, talán, az ő fejében Kosztolányi (neki) túl költői, túl szép szövegei éltek. Hogy gúnyolódni szeretett volna, azért nem tartom valószínűnek, mert a levélben valós kedvesség van, és ott a közös generációs tapasztalat lenyomata, az érkező fiatalok miatt felfedezett öregedés együttes élménye:

„Édes Dezsőm,

leveledet örömmel láttam s ismertem föl, mert véltem, kéziratot kapok benne Tőled, barátom. Ennek is örülök, mert nevendéked, Kisbéry, nagyon kellemes jelenség. Új Idők-beli írásai ugyan inkább értelmiségükkel csillannak fel, mintsem szükségszerűségükkel. Bizonyára, megkapartatván, kijajgatándja még lelkének súlyosabb bajait.

Vetted-e észre, Dezsőm, hogy nyomunkban egy új nem jár, mely sietten gereblyéli el mélyebb barázdáinkat, s vidámabb magvakat kerteszkedik a mi zord mezőinkben. Nem forgatják a talajt nyersig, csak a felszínt rendezik, és szemnek tetszetes szépségeket kedvelnek. Ez annál csodálatosabb, mert a kor, melyet élünk, a nagy fordítás kora, úgy a társadalmi állományban, mint a gazdálkodási rendszerben gyökeres újjáavakodás szükségére éreztetik, s a nagy szellemiségi elrendeződés szinte új planétává kívánná életünket tenni.

Vedd költészeink ifjabb népét, alakzatban kiválóságukat és kijelentésben pehelysúlyú bökényeiket (idea), s vedd a társadalomtudományok robbanatos egyeduralmát.

Vedd elmesélőink játékos negélyét s vértelen gondolataikat (problema), s vedd a császárszékeket döntő korviharzatokat körülöttünk.

Mért ez, Dezsőm? Jelenünk öntudatlan takarja a veszélyt, mi vékony értelmi rétegünket fenyegeti? Ments ég! hogy érijük a napot, ki megmutatja, hogy a Míveltség (civilizáció) nem mentség... hogy a Köztudás (kultúra) mit sem tudás.

Azonban a nyár szép, bár esőtlen, fűvünk aszott, kedélyünk dús.

Szeretve tisztelt barátod, Atyámfia, mint a régiék mondanák, idvezel, s Nődet csókolja, kinek én is, kérlek, kézcsókom jelentsd, s Téged ölel

Móricz

Gyertek ki melőbb!”⁹⁵⁷

⁹⁵⁵ Márai Sándor az, aki úgy magyarázza meg a vitában önmaga kizárólag olvasói pozícióját, hogy egyáltalán nem találkozott Adyval, aki a számára „soha nem volt más, mint nyolc kötet vers”. MÁRAI 1929: 7.

⁹⁵⁶ MÓRICZ Virág 1981a: 21–22.

⁹⁵⁷ Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 196–197.

De hiába volt ez a levél, Kosztolányi nem adott sok írást ebben az időszakban a Nyugatnak – 1929-ben már a neve is lekerült a címlapról, a főmunkatársak névsorából. A név eltüntetésének magyarázatát Móricz meleg hangú levélben adta meg ugyan, de a lépésről például A Toll erősen furcsállva írt. (Lehet, hogy az imént idézett levél stílárís túlzásaival Móricz ezt a döntését is ellensúlyozni akarta.) Ugyanakkor azokban az években járunk, amikor a Nyugatot, épp Móricz szlovenszkói, ruszinszkói útjai és az ezek kapcsán született megszólalásai miatt előfizetők sora hagyta el. A renomé helyreállításért pedig Kosztolányi és Móricz együtt kívántak tenni, ismét megmutatva az egymás iránti szolidaritást és azt, miként „zártak össze” a külső támadások hatására, feledve a személyes ellentéteket. Még az 1931-es, a Zemplén vármegyei határozatot követő Nyugat-estről írta Móricz Virág a következőt:

„Alighanem ezért ment apám Nyugat-estet tartani Miskolcra, és hogy megijedve nem volt, az biztos. Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes jött még szerepelni a Móricz házaspáron kívül. Ez volt az első eset, hogy mint ügynök a Nyugat kirándulóit kísértem. És minden más emléket elhomályosít az az utazás, mert Karinthy és Kosztolányi, mint két vásott gimnazista, egész úton kiapadhatatlan mókákkal ugratták egymást. Soha ember a vonaton többet nem kacaghatott, mint mi öten.”⁹⁵⁸

Ugyanazon éveknek az általam három külön történetre rendezett, de egymással párhuzamosan futó eseményei szorosan összefonódnak időnként, sajátos hálózatot alkotva: a Kosztolányi-Móricz viszony, s így a *Barbárok* című kötet és novella fogadtatása ugyanis a Nyugat akkori helyzetétől is elválaszthatatlan, az Ady-revizió pedig Móricz a trianoni határokon túlra tett útjaival kapcsolódik össze. A vitában nem egyszer került elő az a szempont, maga Móricz is felvetette, hogy Ady szimbolikus összetartó erővé vált a határon túlra került magyar fiatalság számára, s költészetének erről az önmagán túlmutató sajátosságáról hiba lenne megfeledezni: „Azt nem lehet idehaza éreztetni, hogy az idegen nyelv uralma alatt nyomorgó magyar ifjoknak milyen végtelen segítsége és erőforrása Ady költészete.”⁹⁵⁹ Ady és Erdély kap-

csolatával a vitában külön írás foglalkozott, ebben olvashatjuk: „Nem esetlegesség, hogy az új Erdély első tankönyvében először jelentek meg Ady versei a magyar iskola céljára és hogy már az 1919. évi érettségi vizsgálatokon Ady Endre »tétel« volt. Nem véletlen, hogy Erdély tősgyökeres magyar művészei Ady szavalásokkal utaztak körül és az első erdélyi koszorút, mikor megnyílt a határ, Ady sírjára tették le.”⁹⁶⁰

A *Barbárok*ról szóló írás tehát részint a Nyugat „nagy generációjának” egymás iránti, a vitákat is felülíró szolidaritásáról tanúskodhat a számunkra (és feltehetőleg már a kortársak számára is). Ugyanakkor mintha azt a „küldetést” is teljesítené, hogy megmutassa, Kosztolányi felül tudott emelkedni a személyes sérelmeken, képes volt elfeledkezni egy remekmű hatására arról, hogy a szerzőjével vitában áll (vagy arról, hogy a műnek van szerzője egyáltalán). A *Barbárok*-elemzés mintha számos ponton válaszolna az Ady-revizióban Kosztolányinak szegezett vádakra – amelyekre, úgy tartja az irodalomtörténet, az író csak áttételesen, szépirodalmi művekben reagált. A Móricz-elemzés válaszként olvasható, például, Kassák szavaira arról, hogy épp ennek a „nagy generációnak” a tagjai tüntették el az irodalmi életből a valódi kritikát – mintha azt mondaná Kosztolányi az írásával, kissé dacosan, hogy nincs más mércénk, csak az esztétikai, hiszen, íme, Móriczról, aki nyilvánvalóan nem az „én oldalamon” áll, leírom, hogy remekművet hozott létre, ha úgy gondolom.⁹⁶¹ Kassák szavait érdemes idézni, hiszen ma sem ismeretlen az az írótypus, aki mindaddig éles kritikákat követel, amíg nem

⁹⁵⁸ MÓRICZ Virág 2002: 387.

⁹⁵⁹ A legnagyobb harcos meghalt és tovább harcol! D. Kocsis László interjúja Móricz Zsigmonddal, Pesti Napló, 1929. július 18., 5.

⁹⁶⁰ SPECTATOR 1929: 13. Márai Sándor vetette fel azt, nem kimondottan a határon túli, hanem általában a magyar ifjúságra gondolva, hogy Kosztolányi mintha Ady kétségtelen, versei esztétikai minőségével önmagában meg nem magyarázható hatásával nem tudna számot vetni: „nem bírom véletlennek tartani azt, ha egy költő nagyon sok rossz s néhány jó verssel felráz, érezni, lelkesedni, hinni és gyűlölni készlet három generációt, ugyanakkor, mikor pályatársai hasonlíthatatlanul tökéletesebb versekkel képtelenek erre.” MÁRAI 1929: 14.

⁹⁶¹ Kosztolányi már korábban is szolidaritást vállalt Móriczcal, kilépett a Petőfi Társaságból, miután íróársát kizárták – és akkor sem a baráti érzelmek vezették: „nem Móricz Zsigmond az, akivel Kosztolányi közösséget vállalt, hanem a magascélú, nemes irodalom. Az írás becsületéért állt ő ki ezzel a Petőfi Társasági sorból való kiállással. Az elbeszélő író neki nem barátja, még csak nem is fegyvertársa. // – Jó író és ez mindennél több, – mondogatja róla.” KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938: 238

ő a bírálat tárgya (Kassák egyébként feltehetőleg az általa amúgy sem kedvelt Babitsra célzott):

„Állapítsuk meg, hogy az Adyval jövő generáció magával hozta a magyar kritika megsemmisülését, alattomosan s a szomszédaikat megvakítóan tömjéneztek egymást s ezzel többet ártottak, mint amit használtak irodalmunknak. Ezt valamennyien tudjuk s milyen rosszul esik most olvasnunk, hogy ezek a beérkezett írók »az Ady-revízió« alkalmával mind megszólalnak és panaszkodnak a kritika hiányáról. Mi csoda álszemérmeskedés.

Nem régen történt meg velem, hogy az egyik nagy költőnk regényről, (aki most egy napilapban szintén a kritika hiányáról panaszkodik) tárgyilagos és szakszerű kritikát írtam s mikor ez a költő elolvasta az írásomat, sírógörcsöt kapott és olyan nemessé edződött benne a kollégialitás érzése, hogy annak a lehetőségét is meg akarta gátolni, hogy továbbra is munkatársa lehessen annak a lapnak, ahol a kritikát le tudtam adni.”⁹⁶²

De mintha Kosztolányi írása válasz lenne A Tollban az Ady-revíziót lezáró József Attilának is, aki 24 évesen, igaza teljes tudatában úgy osztotta ki a vita valamennyi résztvevőjét, Füst Milántól Kosztolányiig, hogy bátorságát és kérlelhetetlenségét (illetve, az irodalmi életet máig meghatározó sértődékenységet ismerve: önsorsrontó fellépését) csak ámulattal tudom szemlélni. József Attila ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy mindenki csak víziókról beszél, nem a szövegek elemzéséből levont érveket hoz fel: „Ő az első s az egyetlen is, aki nyíltan kimondja, hogy a revízió azért vált »vízióvá«, (igazolhatatlan, szubjektív értékelések terévé), mert hiányzik belőle az, aminek alapján – akár Adyról, akár Kosztolányiról – ítélni lehetne: műveik elemzése.”⁹⁶³ És Kosztolányi *Barbárok*-elemzése akár Márai Sándornak az Ady-revízióhoz írt hozzászólásával is összekapcsolható. Márai, aki a vitában igen határozottan Kosztolányi mellé állt,⁹⁶⁴ a primitívség szempontját is behozta az Ady-vitába: „Primitív költő.

⁹⁶² KASSÁK 1929: 21.

⁹⁶³ SZITÁR 1998: 272.

⁹⁶⁴ Ld.: „Kosztolányi Dezső cikkét elsőrangú kritikai írásműnek tartom és mindenben egyetértek vele.” MÁRAI 1929: 8.

Páris, Nyugat, kultúra úgy lógnak rajta, mint a vademberen a frakk. Tetszik magának benne, de semmi igazi köze hozzá.”⁹⁶⁵ És a barbárság kifejezés ott van abban a Kosztolányi-versben is, a *Marcus Aurelius*ban, amelyet az irodalomtörténet úgy tart számon, mint az Ady-revízióban a költőt ért támadások hatására írt művet. Ha arra a sorra gondolunk, hogy „Semmi, ami barbár, nem kell nekem, semmi, ami bárgyú”, mintha még egy érvet kapnánk ahhoz, hogy a *Barbárokat* magát, majd a róla szóló Kosztolányi-írást egyaránt az Ady-revízióra adott utólagos reakcióként is olvassuk. És mielőtt rátertnék arra, voltaképpen mit is mondott Kosztolányi a *Barbárokról*, árnyalom tovább az írás kontextusát.

Ebben a vitákkal, támadásokkal terhelt időszakban zajlott a tisztújítás a Pen Clubnál, összefüggésben azzal, hogy Magyarországon rendezték meg a szervezet nagygyűlését. Kosztolányi lett az elnök – Móricz pedig nem sokkal azelőtt kilépett az írószervezetből. Móricz Virág értelmezésében a *Barbárokról* azért is szólt meg Kosztolányi, hogy a magyar irodalom egyik „nagyágyúját” visszacsalogassa a Pen Clubba:

„Kosztolányi Dezső gyönyörű kritikát írt a megjelent *Barbárok* novellás kötetéről. Bizonyára őszintén, de az is igaz, hogy a Pen Klub magyar elnöke sürgősen ki akarta engesztelni a kilépett tekintélyt, a Pen Klub budapesti nagygyűlése előtt. Ha így volt, hiába bókolt, apám nem vett részt a nagy cécóban. Az ünnepségekre, bankettekre kapott meghívókkal engem küldött báméskodni.”⁹⁶⁶

Kosztolányi kritikája ráadásul éppen az azt követő hónapban jelent meg, amikor Móricz, Krúdy Gyulával megosztva, megkapta az egyenként 500 fonttal járó Rothermere-díjat. A pénzt az a Rothermere vikomt adományozta, aki 1927. június 21-én *Hungary's Place in the Sun – Safety for Central Europe* című, a trianoni békeszerződést bíráló, saját lapjában, a Daily Mailben megjelent írásával a trianoni Magyarország hőse lett: Nagy-Britannia egyik leggazdagabb, 25 millió fontos vagyonnal rendelkező emberének Magyarországra érkezett adományainak összege „konzervatív becslés szerint is meghalad-

⁹⁶⁵ MÁRAI 1929: 10.

⁹⁶⁶ MÓRICZ Virág 1967: 379–380.

ta a félmillió pengőt”.⁹⁶⁷ Rothermere tehát a revízió indokoltságának, külföldi támogatottságának szimbóluma lett Magyarországon, „a magyar közvéleményt [...] valóságos Rothermere-láz kerítette hatalmába”,⁹⁶⁸ „országszerte utcák, ligetek, kertek, lakótelepek viselték a nevét”.⁹⁶⁹ És Kosztolányi Dezső elérte azt, hogy a díjat első ízben épp az a Móríczt kapja meg, aki nem sokkal korábban hazaárulónak minősült, hiszen írásaival kétségbe vonta a határrevíziót mint egyedüli megoldást. Kosztolányi a másik díjazottnak, Krúdy Gyulának írt, 1932. január 29-i levelében arról számolt be, milyen nehéz volt elérni, hogy a díj valóban *irodalmi* lehessen: „én ezt a jutalmat, melyet Londonból hozok, bármily csekély is, fölfogásomhoz mérten *arisztokratikus* kitüntetésnek szántam, vagyis az igazi írói érték elismerésének. Sok küzdelmembe került, míg ezt elértem.”⁹⁷⁰ Az ügy aztán, a Móríczt elleni támadássorozat ismeretében nem meglepő módon, nem maradhatott pusztán az irodalom berkein belül, hiszen a Móríczt melletti döntést követően a PEN Clubban „tiltakozásul a védnök József főherceg, az alelnök Voinovich Géza, és az igazgatósági tagok közül öten lemondtak tisztségükről, Kosztolányi posztját Berzeviczy Albert vette át.”⁹⁷¹ Kosztolányi gesztusa egyszerre kivételes, ha az irodalom érdekeinek érvényesítésére tett erőfeszítéseit, és akkor is, ha a személyes ellenszenven való felülemelkedését nézzük. Móríczt, belefáradva a harcokba, el is menekült egy időre – 1932. február 26-án, Újtátrafüredről írta Kosztolányinak a következőt: „Kettészakadt irodalom?... Az nem is fog összeforjni soha. Sőt, úgy látszik, épen most válik el a víz az olajtól. Had folyják le az olaj a vizek mérhetetlen tömege felett. Az élő víz az istené, – az olaj, az rothadási termék.”⁹⁷²

⁹⁶⁷ ZEIDLER 2009: 226.

⁹⁶⁸ ZEIDLER 2009: 122.

⁹⁶⁹ ZEIDLER 2009: 227.

⁹⁷⁰ KOSZTOLÁNYI 2006: 643. Krúdy esetében még az sem volt egyszerű feladvány, hogyan lesz olyan kötete, amelyre a díjat megkaphatja – Kosztolányiné állításai szerint azt is Kosztolányinak kellett elintéznie, hogy megjelenjen egy díjazható Krúdy-kötet: „Krúdy Gyulának abban az esztendőben nem jelent meg könyve, s nem is volt megjelenendő. Férjem vállalta, hogy elintézi a kiadónál egy kötet megjelentetését, s hogy melyik kötet legyen az, ennek megbeszélésére jött el hozzánk Krúdy.” KOSZTOLÁNYI Dezsőné 2003: 383.

⁹⁷¹ CSÉVE 2005c: 80.

⁹⁷² *Levelei* II. 82.

S hogy mindezek után milyennek mutatkozik Kosztolányi gondolatmenete? Írása „kiváltó okaként” kizárólag a „művészi gyönyörűséget” nevezte meg, pontosabban azt, hogy a minden olvasásnál fokozódó izgalom csak a szöveg aprólékos vizsgálatával hűthető le. A *Barbárok*at úgy emelte ki a kötetből, hogy a kötet többi darabjáról szót sem ejtett. Nem minősítette tehát a „maradékot”, mégis ítéletet mondott arról a hét novelláról, amely a *Barbárok*at követte az 1932-es kötetben, vagyis a *Disznótorról*, *A fejedelem poharáról*, *A két fehérről*, *A tajtékipáról*, *A kondás legszennyesebb ingéről*, *a Debreceni emberről*, *a Gyalogösvényről*, és az *A nyáj és pásztoráról*. Móríczt kétségtelenül nem kísérelte meg a szerkesztés átgondoltságával a novellaciklushoz közelíteni a kötetét: bár vannak az egyes darabok közt motivikus, tematikus kapcsolatok, egységről nehéz lenne beszélni. A „barbárság” és a modern élet ütközése a *Barbárok*on kívül *A kondás legszennyesebb ingének* a központi témája még,⁹⁷³ a kötetet záró *A nyáj és pásztora* című novellában pedig a nemcsak Móríczt, de más, a korszakban a parasztság önpusztításáról gondolkodók számára is a tiszazugi méregkeverők ügyének párhuzamaként felfogott *egykezés* kerül elő. Mindkét novella didaktikusabban épül fel, mint a *Barbárok*, egyértelműbbé teszi, hiszen valamelyik szereplővel vagy az elbeszélővel ki is mondatja (nemcsak egyetlen szóval, mint a *Barbárok*ban), hogy kultúrák, normák, világlátások ütköznek össze itt. *A kondás legszennyesebb ingében* a nagyságos asszony és a béresasszony világa a gyermekeikhez való viszonyukon keresztül kerül szembe egymással: látjuk egyfelől a szép nagyságos asszonyt, aki a kedvetlen, betegnek látszó (de még csak nem is lázas) kisfiát nem engedi el az iskolába, másfelől a béresasszonyt, akinek kapálnia kell, de a gyermekét nem tudja kire hagyni, ezért magával viszi, és derékgig beássa a földbe. A nagyságos asszony felháborodik a látványon, kiemeli a gyermeket, majd néhány nap múlva, mikor elmegy a cselédlakásokhoz, ugyanezt a gyereket lázasan, a földön fekvő látja viszont. A betegség oka a nagyságos asszony szerint agyhártyagyulladás, az anya szerint viszont a megrontás, a szemmel verés – ahogy a diagnózisuk, úgy a terápiájuk is különbözik,

⁹⁷³ De olyan ciklust is ki lehetne alakítani, amelynek középpontjában az öregedés miatti fájdalom áll. Olyan novellák tartozhatnának ide, mint *A tajtékipa*, a *Debreceni ember*, a *Gyalogösvény*.

hiszen az anya a kondás földre letett legszennesebb ingére fekteti rá a gyereket, mert a „néni” azt mondta, hogy az leveszi róla a ron-tást, a nagyságos asszony pedig puha, tiszta ágyba fektetné a kicsit. Az ellentét tehát messze nem egyértelmű, hiszen az úriasszony nem arról intézkedik, hogy lássa azonnal orvos a gyereket, vagy arról, hogy gyógyszerert kapjon. (Az ellentéteken amúgy is érdemes tű-nődni, hiszen a földbe ástott gyermeket csak a nagyságos asszony látja nyomorultnak és boldogtalannak, egyébként azt olvassuk róla, hogy „ragyogó szemmel nézett a kicsike, és kis karjait az anyja felé nyújtotta.”) A gyermeket aztán hiába fektetik a kastélyból lehozott, puha párnára, tiszta ágyneműre, néhány óra múlva meghal. A két asszony egymást hibáztatja. A földbirtokos felesége a „mérhetet-len butaságot” kárhoztatja, a béresasszony pedig dühösen támad: „A nagyságos asszony az oka. A nagyságos asszony lelkén szárad! Még három napja olyan volt a gyerek, mint a csik! Olyan eleven és most meg kellett neki halni! Mert a nagyságos asszony megtörte az isteni akaratot!”⁹⁷⁴ Az elbeszélő ezt követően összegez:

„A nap ragyogott, szellő sem volt, az egész természet boldog volt és vidám, de a gyermekecske bizony szegény kis hulla volt, ott feküdt az úri párnán kinyújtózva, mint egy szomorú emlék a kultúrák kereszt-útján.”⁹⁷⁵

Nem mondja ki tehát az elbeszélő, hogy a babonák világa rossz, a felvilágosult úrinőé pedig jó. Nem sugallja ezt nekünk a szöveg sem: a kisgyermek, különös módon, akkor volt a legközelebb a természethez (amely a zárómondat szerint *boldog és vidám*), amikor egy kis növényhez hasonlatosan, földbe ásva láttuk, és úgy lengett a szélben, mint a zöldellő búza rövid szára: „Végigjárta a szép me-zőt, s nézte a búzát, hogy zöldell s leng a rövid szára a szélben. [...] Mintha csak kezecskéi lettek volna, s azzal úgy csápolt, mintha a szél lobogtatta volna.”⁹⁷⁶ Persze, elborzasztó a földbe ástott gyermek látványa, különösen akkor, ha a novellabeli, gramofonnal játszado-zó úrigyerekek is eszünkbe jut: mégsem olyan „áttetsző” ez a novella,

⁹⁷⁴ Novellák III. 257.

⁹⁷⁵ Novellák III. 258.

⁹⁷⁶ Novellák III. 254.

ahogy első olvasásra tűnik. És nem az az *Ami megérthetetlen*⁹⁷⁷ című 1932-es Móricz-novella sem, amelyik a *Barbárok*-kötetbe már nem került bele. Éppen ez a novella erősített meg abban, hogy lehetett volna egy remek novelláskötet szervezni a kultúra és az ősi rend ütközése köré, hiszen már a *Barbárok* címűben van egy „belső no-vellaciklus”, és hasonló tematikájú novellák a kötet megjelenése után is születtek.

Az *Ami megérthetetlen*ben egy tanítónő próbál a társadalmi prob-lémákra megoldást találni azzal, hogy megkéri a gazdag családokat, lássák vendégül ebédre a szegény osztálytársakat: a munkanélküli apa lánya már az első ebéd után elmarad, az iskolába sem megy be többet, a gazdag apa, a nagyságos úr pedig nem érti, miért is történ-hetett ez, holott ők csak jót tettek. A kislány és az apa megalázása fi-nom eszközökkel valósul meg ugyan (a szegény Pannika egyszerűbb tányért kap, kioktatják, hogy illene tudnia az apja teljes nevét, meg kellene tanulnia késsel-villával enni, és így tovább), mégis Kosztolá-nyi *Édes Annáját* idézi meg. És nem kínál arra egyszerű megoldást ez a novella sem (pedig Móricz néhány riportja például igen), mi-ként is lehet *jól* segíteni a szegényeken. Ahogy a *Barbárok* című kö-tetet záró *A nyáj és a pásztora* sem egyetlen igazságot mutat fel. Mi-közben riportjaiból, tanulmányaiból tudjuk, mennyire aggasztotta Móriczt az egykézés, a novella végén a pap nem tudja lesöpörni ellenfelei érveit – csak lehajtja a fejét, amikor ilyeneket hall:

„– Tiszteletes uram – mondta a másik –, kódus országot akarnak vagy gazdag országot? Tíz-tizenkét gyereket minden család tudna szaporítani, ha csak a kell. De mit csinálunk vele? Ellep bennünket a sok éhes em-ber. Hát van lelke az uraknak azt kívánni, hogy töméntelenre sokasodjon

⁹⁷⁷ A novellát Kelemen Péter úgy kapcsolja hozzá a *Barbárok*hoz, hogy a bí-ró novellát záró mondatával az *Ami megérthetetlen* ügyvédfigurájának summázatát látja összevethetőnek: „– Megérthetetlen. Hát nem sajnál-ja, hogy a kislánya koplal és éhezik? Hogy micsoda emberek maguk, az megérthetetlen!” Ld. KELEMEN 1971: 44–45. Kelemen, aki a szecesszió felől olvasta a *Barbárok*-at a novellaelemző konferencián, a „két világ” át-hághatatlan különbségének gondolatát is a szecesszióhoz sorolja, ahogy az ember szörnyé válásának kérdését is, és a Móricz-novellát ebben a vonatkozásban az *Édes Annához* és a *Nero, a véres költőhöz* közelít-hetőnek látja.

a világ. Hiszen munkanélkülivel van tele most is minden város. Itt a falvak is. Ezrével hevernek a munkáskezek, tudnak neki kenyeret adni?”⁹⁷⁸

Ezek a novellák tehát mintha azt mutatnák meg, az a hit tűnt el Móriczból, hogy a kultúra felemelheti a „történelem alatt” élőket. Hiszen a tiszazugi méregkeverők persorozatáról szóló egyik riportjában még ilyenfajta hevült bekezdéseket olvashattunk:

„Tudást kell vinni a népnek. Tudást minden téren. Az anyagi élet és a lelki élet terén.

A kormányzatnak nem szabad tűrni, hogy senkiszigetekkel legyen tele az Alföld. Örülnie kell, hogy legalább ilyen félig kész állapotban itt vannak ezek a falvak. Készen arra, hogy megszervezzék, felvillanyozzák őket, hogy munkába állítsák, és azt a hatalmas erőt, amit ez a nép jelent, a nemzetélet hasznos tényezőjévé képezzék ki.”⁹⁷⁹

De arra is következtethetünk a novellák és a riportok egymás mellé helyezéséből, hogy Móricz (többnyire) határozottan elkülönítette a művészi szövegeket a publicisztikától, annyiban mindenképp, hogy az egyértelmű kijelentéseit az utóbbira tartogatta. Ezzel egyes olvasóit nehéz helyzetbe is hozta, hiszen találunk olyan megszólalást a *Barbárok*ról, amely igazolja, hogy mindazok, akik Móricz novelláját a társadalmi problémákat feltáró, egyben cselekvési modellt is megadó „kiáltványként” próbálták olvasni, tanácstalanul fogadhatták az írásművet:

„Persze, azért a Barbárokban is elsősorban a mondanivaló, illetve a társadalompolitikai szándék érdekelt. Miként ad nekünk, munkásoknak, jóleső búzditást arra nézve, hogy egyszer tényleg sikerül egy jobb világot teremtenünk. Sikerként elhitetni Móriczban, hogy tényleg barbárnépség ez a nagyalföldi, meg hogy tényleg létezik az a sokat emlegetett paraszti magyar őserő. De azt már kénytelen voltam magam hozzá tenni, hogy ez az őserő csak arra jó, hogy a parasztot, ha egyebet nem kezdhet vele, ősszállatához cövekelye mindörökre. Hogy mit kezdhetne, arra nem találtam a Barbárokban kielégítő választ.”⁹⁸⁰

⁹⁷⁸ *Novellák III.* 387.

⁹⁷⁹ *Riportok III.* 17.

⁹⁸⁰ NAGY István 1945: 203.

Vagyis úgy tűnik, Kosztolányi *Barbárok*-olvasata, amely a novella megalkotottságáról kíván beszélni, nem tartható a műben felépülő világtól idegenkedő „pesti író” értetlen reakciójának.⁹⁸¹ Kosztolányi, akit leginkább a novellabeli „víziók” érdekelték, a szóhasználat, amelynek köszönhetően elborzadunk, mikor „gyerekként, emberként” emlegetik a holttesteket, kissé ellentmondásba is keveredik, hiszen egyfelől azt boncolgatja, hogyan van megcsinálva a szöveg (ahogy majd a formalista Eichenbaum nézi Gogol *Köpanyegét*), a mesterségbeli fortélyokra kíváncsian. Két író egymás műveire fordított figyelmét ahhoz hasonlítva, ahogyan az egyik asztalos szemléli a másik által készített rózsafa, reteszes dobozt. Másfelől pedig ösztönösségről, természetességről és alakíthatatlanságról beszél: „Mind a szó ott áll, keményen, ahova éppen való.”; de: „Úgy dolgozik, mint a természet, biztosan, bátran, gyakran elhanyagoltan, és gyakran pongyolán is.”⁹⁸² Bár az ellentmondás akár fel is oldható, azért is, mert Kosztolányi nem folytonosan pontosított irodalomelméleti kategóriákban beszél, meg azért is, mert néhány évvel később Móricz az *Utazás a koponyám körül* kapcsán fejti ki azt, hogy a természet „rendjének” követése nem jelent szerkesztetlenséget: „én már legelső írásaimban a valósággal megtörténtet vadásztam. Mindig előzetes végiggondolás nélkül engedtem történni az eseményeket,

⁹⁸¹ Érdekes, hogy Juhász Béla, egy 1995-ös konferencián, vagyis épp „öt perccel” azelőtt, hogy a Móricz-újraolvasás határozott lendülettel megindult volna, úgy látta, hogy Móricz leértékelődése szorosan összefügg a nyelvileg tudatosabb, jobban megformált szövegeket létrehozó Kosztolányi felértékelődésével: „A Móricz-értelmezés drámai helyzetbe került; az elfogadás és elutasítás küzdelme régen kezdődött, legalábbis a hetvenes évek elejétől, azonban tovább mélyült az értékítéletek konfliktusa. Az ismert szembeállítások között és mögött Kosztolányi tűnik fel vagy bújik meg leggyakrabban. Kosztolányi művei a tudatos komponálás, a bravúros nyelvi megjelenítés, az artistikus megformáltság, a tökéletes megalkotottság példái. Móricz emocionális teremtményeinek, epikai alakzatainak kompozícióját elsodorja a magas hőfokú érzelmi-indulati energia, a pillanat ihlete olykor fölébe nő a mű tervének, a művészi megformálás, megalkotottság ismételt csorbát szenved.” JUHÁSZ 1995: 18. Bár a Kosztolányi-Móricz ellentétet (értve ezalatt az írásmód különbségét és emberi szembenállást egyaránt) teljesen elmosni nem szabad, igyekezzem bizonyítani, hogy nem gondolkodhatunk egyszerű oppozícióban.

⁹⁸² KOSZTOLÁNYI 1977: 277.

ahogy az életben történnek a dolgok: ez az egyetlen lehetőség, hogy a természettel egyenértékű történhessék az emberi fantáziában.”⁹⁸³ Kosztolányi Mórictot elemezve, Mórictz Karinthy regényét olvasva beszélt arról, mit is gondol a valóság szöveggé alakításáról, vagy, másképpen, a realizmusról (Kosztolányi a kifejezést magát is használja). Kosztolányi voltaképpen azt igyekezett megmutatni ebben az elemzésben, hogy a novellát elindító sztori, jelenség lényegtelen is, hiszen az adagolás, a valóság nyelvvé fordítása a legfontosabb, s hogy az élet egyszerűnek tűnő „lefestésénél” bonyolultabb feladat nem is képzelhető el:

„Ha megbízunk valakit, hogy »írjon« le egy göröngyöt, amennyiben nem tudományos meghatározást követelünk, mely korlátot emel eléje, az illető zavarba jön, és visszatorpan. Hogy kapjon belé? Melyik oldalról közelítse meg? Meddig haladjon, és mikor hagyja abba? Egy leírás lehet tíz sor, de lehet tíz kötet is. A föladat merő képtelenség.”⁹⁸⁴

S hogy mennyire igaza volt Kosztolányinak, azt alátámaszthatja a *Barbárok* cselekménymagjának, motívumainak vándorlása a magyar és a közép-európai irodalomban.

Barbárok Közép-Európában

Mórictz maga is azt írta a *Barbárokról* a naplójában, hogy a „mesét” és a leleményt készen kapta, ami az övé a novellában, az csak a „közlés művészete”. Ha a forrásait igyekszünk számbavenni, többet is találunk. A novella egyik alapja megtörtént eset volt, Bajdor Jánosnak és bandájának tettei, még a XIX. század végéről⁹⁸⁵ – erről újságcikkek is hírt adtak. Az eset folklorizálódott nem sokkal a megtörténte után, majd novella született róla, Békefi Antaltól *A másli*. Azt is tudjuk, hogy Mórictz 1930-ban járt Szegeden: feltételezhető, hogy ekkor ismerkedett meg az esettel, és akár a folklórba átkerült,

⁹⁸³ *Tanulmányok I.* 878.

⁹⁸⁴ KOSZTOLÁNYI 1977: 275.

⁹⁸⁵ Erről részletesebben lásd: PÉTER 1968: 163–164. A valóságos eset leírása a *Szegedi Napló* 1899-es karácsonyi számában olvasható. Reizner János történetét itt a hírhedt rablógyilkos kecskeméti banda rémtetteit ismertette: CSÉVE 1998: 12.

akár ponyvairódommá írt változataival. De létezik a novellának egy másik „előképe” is, Móra István *Párbaj* című novellája:

„A »nyersanyag«, amibe Mórictz lelket lehel, vidékünk egy, a maga korában országosan ismert krónikásnak, Móra Istvánnak *Párbaj* című novellája, amely az *Atyámfiai* című elbeszéléskötetben jelent meg 1898-ban a könyv első írásaként. Móra István, Móra Ferenc tizenhat évvel idősebb bátyja, ahogy Komlós Aladár minősíti: »a népnemzeti iskola utolsó szakaszának tanítványa«, a Zenta-vidéki tanyákon tanítóskodott [...]. Műveivel a fiatal Mórictz a századforduló lapjaiban és folyóirataiban gyakran találkozhatott, hisz a Vasárnapi Újság, az Új idők [sic], a Magyarország, a Budapesti Szemle stb. nemegyszer közölték verseit és prózai írásait, különösen Móra Pestre költözése után, 1895-től.”⁹⁸⁶

Mórictz valószínűleg ezt a szöveget is ismerte, és ugyanúgy nyersanyagként használta fel, mint Bajdor János történetét. Ahogy a Móra–Mórictz párhuzamot feltáró Szeli István kimutatja, a két novella szövege közt határozott egyezéseket lehet találni. A Mórictz-novellát indító jelenet, mikor a kutyák már azelőtt jelzik, ember jön, hogy a szamaras juhászt megpillantanák, a puli pedig azt is „közli” gazdájával, hogy „pusztabeli” közeledik, Móra Istvánnál így szerepel: „Csakugyan, napáldozat felül erre tart egy szamaras ember, nyilvánvalóan juhász-ember. Amért is a kutyák csahintanak bár egyet-kettőt maguk közt – nem ütnek semmi nagyobb lármát. Mit is ugasson világos nappal, juhászemberen.”⁹⁸⁷ De érdekes annak a leírásnak a változása is, a veres juhászé, amelyet Kosztolányi Mórictznál külön megdicsér mint „leglázasabb víziót („Milyen szép az, hogy »a haja nemigen látszott«, milyen izgalom és valóság.”)⁹⁸⁸”

„Szép szál, széles csontú, inashúsú fiatal ember volt. Mindössze a kék szeme volt kivehető benne, meg a verhenyeges haja.” (Móra István)⁹⁸⁹

„Szeplős, nagy kemény ember. Kékszemű és verhenyeges bajszerű. Hogy a haja milyen volt, nem igen látszott, mert a kalap egészen a szemöldökére volt akasztva.” (Mórictz Zsigmond)

⁹⁸⁶ SZELI 1969: 183–184.

⁹⁸⁷ Idézi: SZELI 1969: 184–185.

⁹⁸⁸ KOSZTOLÁNYI 1977: 276.

⁹⁸⁹ Idézi: SZELI 1969: 187.

Ha jobban megnézzük, Kosztolányi (akinek feltehetőleg fogalma sem volt a *Barbárok* és a *Párbaj* kapcsolatáról) az egyik olyan pontra tapintott rá, ahol Móricz eltért novellájának egyik forrásától – Móránál még a veres juhász haja verhenyeges, Móricznál már a bajsza, hiszen a haja nem is látszik a kalaptól. Léteznek tehát a *Barbárok*-nak forrásai, de a novella éppen ott válik igazán izgalmassá, ahol elkülönül az előképektől – és érdemes ennek kapcsán azon is eltöprengeni, különösen most, amikor a szövegbe épülő idézetek, az átírások és az ezekről folytatott, a plágium és az intertextualitás határait feszegető viták korát éljük, hogyan is bánt Móricz íróként mások szövegeivel. Hiszen ma egyszerűen azt mondanánk, Móricz szövege továbbírja Móra István novelláját, vagy azt, hogy a két mű közt intertextuális kapcsolat van. Akkoriban ezt még nem így gondolták (és, persze, ma sem gondolkodik erről mindenki ilyen könnyed, elméletileg megtámogatott egyértelműséggel, ha az Esterházy *Harmonia Caelestise* kapcsán kirobbant vendégszöveg-polémiára gondolunk), hiszen Móriczt vádolták meg plágiummal,⁹⁹⁰ ha nem is a *Barbárok* kapcsán. Pedig egyszerűen úgy tűnik, hogy a szövegek művekbe építéséhez való viszonya sokkal közelebb állt a posztmodernitáshoz, mint koráé és kortársaié. Ahogy Péter László írja: „a művet sokszor a mű *nyersanyagával* azonosítja, olyan értelemben, hogy az érdekes, feltáratlan anyagot tartalmazó írást akkor is teljes mértékben lelkesedik, ha a téma kidolgozása nem tökéletes, vagy éppen gyarló. Ezekben az esetekben nem az olvasó, hanem az író szemével nézi az írást, aki az érdekes témához már eleve hozzáképzeli a maga korrekcióját, aki a kész mű helyett inkább azt a lehetőséget látja már, amelyet ő tudott volna vagy ő tudna ugyanebből az anyagból teremteni.”⁹⁹¹ És abban is közelíthetjük Móriczt

saját korunkhoz, hogy forrásként nemcsak a magas-, de a népszerű, ponyvairodalmat is felhasználta. Ahogy a *Barbárok* lehetséges előképei után kutató Cséve Anna írja: „A *szegedi vár kazamatái* című olcsókönyvtári ponyvakiadvány öt kis formátumú kötetéből négyben Rózsa Sándor történetét olvashatjuk. Az ötödikben a vegyes témák között akadtam rá Bodri Péter esetére s a kilinccsel kapcsolatos ominózus »modoros beállítás« egyetlen forrására. »Midőn L. vizsgálóbíró látta, hogy hamarjában nem boldogul emberével, sötét este volt, s már visszaindította a rabot magányos börtönébe. B. megkönnyebbült szívvel indult kifelé, az ajtónál egyszerre visszatántorodott s merő nézett az ajtókilinccsre, melyen a közelébe helyezett gyertya egy rozsdás vérrel mocskolt, s vastag hurokra kötött kötelet világított meg. Kebléből nehéz fohászok törtek ki, lélegzete megszakadozott, két kezét óvólag terjeszté a kötel felé, s hörgő hangon valamit mormogott. Erre nem volt elkészülve, elárulta magát. Hiába szólította föl a vizsgálóbíró, nem merte az ajtót kinyitni. Kűszködött magával, újra meg újra hozzálépett az ajtóhoz, egyszer aztán visszafordult s tompa hangon elhörgé: – Igen, mi öltük meg Bodrit fiával 300 birkájáért s két szamaráért.« (Az utolsó mondat szinte szó szerint egyezik a *Barbárok* veres juhászának szavaival.)”⁹⁹²

A *Barbárok*-nak azonban nemcsak „ősei”, de testvérei is vannak, a közép-európai irodalomban – olyan művek között van érzékelhető párhuzamosság, amelyek közel egyidőben születtek, és amelyeknek szerzői nagy valószínűséggel egyáltalán nem tudtak egymás szövegeiről.⁹⁹³

⁹⁹⁰ A *Barbárok*-at a (hamarosan emlegetésre kerülő) Sadoveanu-kisregény-nyel összevető Szentí Tibor is azzal a mondattal indít egy 2008-as tanulmányban, hogy Móricz esetében „szó sem lehet plágiumról”, hiszen, bár a román mű egy évvel korábbi, a magyar író nagy valószínűséggel nem ismerte.

⁹⁹¹ VARGHA 1962: 310. Ugyanezt a *Barbárok* előképe kapcsán Szeli István meglehetősen költőien mondja el: „a Móra-novella kipattanó szikráját Móricz tovább élesztgette képzeletében, s egy apró magból egy egész dús lombzatú fát csíráztatott ki”. SZELI 1969: 183. Találunk olyan álláspontot is a korabeli sajtóban, amely a legkevésbé sem emeli Móriczt a le-

hetséges forrásai fölé: „Alig egy héttel a *Barbárok* megjelentése után, a *Nemzeti szalon* kulturális rovatában Tóth László arról elmélkedik, vajon honnan vehette az író novellája anyagát. Idézem: »Móricz Zsiga írt nemrégén egy novellát, azt hiszem, ez volt a címe, hogy Barbárok... Ha én a politika miatt nem lettem volna rá dühös, akkor talán csak azt mondtam volna erre a novellára, hogy nem nagyon sikerült... De így önkéntelenül is az jutott eszembe, hogy mennyire jobban írta meg ezt már egyszer Tömörkény István. Mert Tömörkény István ezt már jól megírta, olyan jól, hogy én még most is emlékszem rá s igazán kár, hogy Móricz Zsiga nem emlékszik rá, mert akkor talán meg se írta volna...«” CSÉVE 1998: 12. Tóth László Tömörkény *Oda a juhász* című novellájára célzott.

⁹⁹² CSÉVE 1998: 16.

⁹⁹³ Hogy a magyar és a román író találkozott-e egymással, nem tudjuk: „Móricz Sadoveanu-nak írt 1927. márciusi leveléből megtudhatjuk, hogy

A legközelebbi rokon, *A balta* című kisregény, a román irodalomban született meg, 1930-ban, szerzője a Móriczcal csaknem egyidős Mihail Sadoveanu. A másik mű, amit a *Barbárok* kapcsán a közép-európai irodalomból emlegetni szoktak, már 1912-ben megjelent, a Letopis Matice srpske folyóiratban (de magyar fordítása egészen máig nem készült, vagyis Móricz, ahogy a román kisregényt, úgy ezt a novellát sem olvashatta) – a horvát novella szerzője Ivo Čipiko, a címe pedig magyarul *Juhászok* vagy *Pásztorok* (*Čobani*).⁹⁹⁴ Ezeknek a novelláknak a *Barbárokkal* való kapcsolata nem a Móricz-kutatóknak volt különösebben fontos, sokkal inkább a Romániában, illetve az egykori Jugoszláviában, a mai Szerbiában élő magyar írók, irodalmárok hangsúlyozták ezt a párhuzamot, mintha saját „híd-szerpük” megerősítésének lehetőségét látták volna egy magyar és egy román, illetve délszláv mű kapcsolatában. A magyar-román szakon Romániában tanulók számára rendszeresen kiadott szemináriumi téma volt Móricz és Sadoveanu művének összevetése, a vajdasági irodalomnak pedig két meghatározó alakja, Thomka Beáta, illetve Tolnai Ottó írt a *Čobani*-val kapcsolatos terveiről: „Čipiko egyik erős hatású novellája, a *Juhászok* (*Čobani*) Móricz *Barbárok*jának tematikus és formai párdarabja, amelyben a reduktív szerkezet és a nyelvi szűkszavúság a konfliktus és a tragikus feszültségtetőzés halogatásának eszköze.”;⁹⁹⁵ „egyszer elhatároztam, összevetem Móricz *Barbárok*ját Čipiko *Čobani* című novellájával”.⁹⁹⁶ Persze, a rokonság, különösen Móricz és Čipiko közt, inkább amolyan „szegről-végről” atyafiságnak tűnik: a magányos hegyi pásztorok világa, a gyilkosság, valamint némi motivikus kapcsolat ellenére (ami a rézzel kivert öv Móricznál, az egy hosszú hajfonat Čipiko-nál) az a gyanúm, hogy az „urbánus tekintet” látja ezeket a műveket annyira hasonlóaknak. Ugyanakkor mindegyik szöveget, Sadoveanuét is, le lehet bontani balladisztikus, mesei elemekre, vagy visszavezetni egy „összöveg-

hez” – a román kisregény előképe a *Miorița* (Báránka) című román pásztorballada (innen való *A balta* mottója is: „Gazdám, szólít más is, / Szólít a kutyád is...”). Ha pedig elkezdjük a novellákat a mesei szerkezetre, balladisztikus magra visszabontani, fennáll a veszélye, hogy rengeteg rokont találunk egyszerre: ahogy Péter László megjegyzi, ha csak azt látjuk meg ezekben a művekben, hogy bennük két juhász megöl egy harmadikat, akkor Móricz novellájának vagy Sadoveanu kisregényének rokona lesz minden olyan epikus hagyomány, amely az Ibikusz darvai vagy a jávorfa motívumot tartalmazza.⁹⁹⁷

Annyiban mégis érdemes a népmesék szerkezetére vonatkozó kutatásokhoz fordulnunk, hogy, amennyiben a varázsmesék proppi funkciókra bontását nézzük, a megölt juhász felesége az, aki a *Barbárok* főhősevé válik. A Propp által leírt meseséma alapján egyértelmű, hogy az asszony a kereső hős, míg a megölt juhász szerepköre csak a „bajba jutott hősé” lehetne, a történet viszont a keresés köré szerveződik, még ha az már, természetesen, messze nem mesei, hogy a férjét és a gyermekét az asszony csak holtan találhatja meg. A román kisregényben még egyértelműbb, hogy az asszony a főszereplő, hiszen ebben a műben a férjet nem látjuk életben egyszer sem, már a mű elindulásakor halott (még ha felesége ekkor ezt nem is tudja), és később is csak emlegetik, a csontjait találják meg, álmokban találkoznak vele. Az asszony alakja az egyik olyan tényező, ami leginkább közelíti egymáshoz Móricz és Sadoveanu művét, még ha a román kisregény sokkal bőbeszédűbb a *Barbároknál*, ebben a vonatkozásban is.

Ha Móricz novelláját az előképekkel és a párhuzamokkal olvassuk össze, a legfontosabb az lesz, miként emeli épp a barbárságot, a megmagyarázhatatlan indulatokat, a kultúrán kívül élők megértésének nehézségeit (lehetetlenségét?) a középpontba. Hiszen a gyilkosság oka a többi műben leggyakrabban a szerelem vagy a szerelemfájtás, ezt látjuk például a horvát novellában, vagy Móra Istvánnál: „A *Pár-baj* gyilkosságának hátterében szokványos szerelmi história áll: Bóczán Simon elszereleti a veres juhász feleségét, összeütközésüknek tehát valóságos, reális, emberi oka van, ami indokoltá teszi az indulatok kirobbanását – a szégyent csak vér moshatja le.”⁹⁹⁸ Sadoveanu

brassói barátai közvetítésével meghívólevelet kapott Sadoveanu-tól és román íróársaitól Bukarestbe. Egyelőre adatok hiányában nem tudjuk, létrejött-e ez a találkozás, csak műveik szellemi párbeszédére figyelhetünk.” CSÉVE 1998: 15.

⁹⁹⁴ Ezúton köszönöm Mann Jolánnak, hogy segített nekem a horvát novella elolvasásával és a megjelenése utáni nyomozással.

⁹⁹⁵ THOMKA 2009: 100.

⁹⁹⁶ TOLNAI 2010: 142.

⁹⁹⁷ PÉTER 1968: 166.

⁹⁹⁸ SZELI 1969: 188.

főhőse, Vitoria, megkönnyebbül, amikor megtudja, hogy férje nem valamilyen nővel tűnt el, hanem meghalt – a szerelem helyére indítékként *A baltában* az anyagi haszonszerzés kerül. Móricznál viszont, bár a háromszáz birka megszerzése nyilvánvalóan szerepet játszik az emberölésben, épp a központi motívum, a rézveretes szíj jelzi, hogy a gyilkosság voltaképpen megmagyarázhatatlan és épp ezért hátborzongató.⁹⁹⁹ Hiszen a rézveretes szíjat, amelyet korábban meg akartak maguknak szerezni, arra használja a két juhász, hogy a holttesteket behúzza vele a gödörbe. Ez a motívum egyébként különböző alakváltozatokban bukkan fel az egyes történetekben: a sztori körforrását a folklórban, az irodalomban és a filmművészetben végigkövető Péter László azt emeli ki, hogy korábban kötőfék volt az, ami Móricznál a rézveretes szíj. A horvát novellában a szerelmi szálát erősíti a hasonló szerepet játszó motívum, hiszen ott a megölt lány hosszú haját bontja ki és tekeri a karjára a szerető, a vőlegény pedig a lányt a kibontott fonattal fojtja meg. A román kisregényben a balta kerül hasonló szerepkörbe, ezzel ölik meg Nechifor Lipant, és ennek látványa töri meg végül a gyilkost.¹⁰⁰⁰ Az, hogy Móricz nem szerelmi gyilkosságot, hanem egy csaknem motiválatlan, barbár tettet emelt novellája középpontjába, ismét azt erősíti meg, hogy abban az időben a kultúra-barbárság kérdése igen erősen foglalkoztatta – és épp ellentétes utat járt be, mint azok, akik a tisztasági méregkeverők persorozatát szerelmi gyilkossággént igyekeztek beállítani.

Csodálatra méltó elán

Az első Nyugat-szám, amelyen Móricz neve szerkesztőként szerepelt, 1929. december elsején jelent meg, az utolsó pedig 1933. február elsején.¹⁰⁰¹ Ez a 73 lapszámot és úgy három évet jelentő időszak a XX. század irodalmát meghatározó folyóirat legjobban dokumentált szakasza, Móricz levelezéséből, lánya nagyrészt apja naplóira támaszkodó, belőlük bőségesen idéző könyvéből egyaránt megismerhető. Ha a Nyugat 1908-tól (valójában 1907 végétől, ha az előkészületeket és az első megjelenés dátumát nézzük) 1941-ig tartó történetét nézzük, lehet akár epizódként is tekinteni Móricz szerkesztői éveire – hiszen Osvát Ernő a Nyugat kezdetétől egészen 1929-ig, „két évtizeden keresztül egyszemélyes auctoritásként döntött a Nyugat tartalmi kérdéseiben”,¹⁰⁰² Osvát öngyilkosságától pedig egészen a megszűnésig Babits képviselte az állandóságot. Babits, bár három évig Móriczsal közösen szerkesztett, „ugyanolyan összetartó és mértékadó erő lett, mint Osvát volt: neki akartak megfelelni, tőle tartottak, őt tisztelték. Átvette az irodalomba beavató, a felhatalmazást adó funkciót”.¹⁰⁰³ Móricz hihetetlen lendülettel érkezett a laphoz, majd úgy távozott, miként Babitsnak írta 1933. február elsején, hogy *kedvének és erejének utolsó cseppjeit is kiadta*. Vajon rossz döntés volt, hogy vállalkozott a Nyugat szerkesztésére? És egyáltalán, miben mérhető a siker és a kudarc ebben az esetben – az

⁹⁹⁹ Szelei István is ezt emeli ki: „Móricz juhászára látszólag hirtelen, szinte motiválás nélkül támadt rá görcsös, atavisztikus, értelmetlen, darabos, brutális ösztöne, okát maga sem adja, legfeljebb ürügyet keres hozzá. S az ürügy, a rézzel kivert hitvány csat a lélek barbárságának ijesztő példázata.” SZELI 1969: 189.

¹⁰⁰⁰ A kisregény végén Sadoveanu visszahozza a balta motívumot – a mű ugyanis, a gyilkos leleplezése után, a következőképpen, Vitoriának a fiához intézett szavaival zárul: „A végén hazamegyünk Magurára, és folytatjuk, ahol elhagytuk. De azt tudd meg, hogy a húgodat nem adom hozzá a Topor dászkálné bütykös orrú, nyakigláb fiához.” *A balta* 168. A Topor szó jelentése (az oroszban, és, mint megtudtam, a románban is) ugyan csak ’balta, fejsze’ – mintha a Lipan-családot fenyegető veszély is balta-ként érkezne meg.

¹⁰⁰¹ Az 1933/4-es, vagyis a február 16-i lapszámban jelent meg a következő híradás: „A Nyugat e számát javarészen még Móricz Zsigmond állította össze. A következő számtól azonban a nagy író, hogy egészen írói működésének élhessen, elhagyja a szerkesztés fáradságos munkáját. Természetesen továbbra is megmarad a Nyugat kötelékében s mint főmunkatárs támogatja folyóiratunkat. A szerkesztést Babits Mihály és Gellért Oskár veszik át; főmunkatársak: Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és Schöppflin Aladár.” Főmunkatársként 1936 júliusig még fel volt tüntetve Móricz, de ez már csak névleges részvétel volt, 1933. február 16-a után írása sem jelent meg a lapban. Jelképesnek is tekinthető, hogy az utolsó Nyugat-cikke az örökké legjobb barátjának tartott Adyról szól.

¹⁰⁰² SZILÁGYI Judit 2009: 31.

¹⁰⁰³ SZILÁGYI Judit 2009: 34–35.

egyes lapszámokba beszerkesztett írások minősége számít, netán az előfizetők száma? Hiszen az utóbbiban Móricz, legalábbis egy ideig, komoly eredményeket ért el – ahogy Kenyeres Zoltán írja, „Osvát halálakor 1700 példányban jelent meg a lap, ennek harmada viszszaajótt remittendaként, az előfizetők száma 600 körül mozgott”¹⁰⁰⁴ 1930 nyarán már 1200 előfizető volt, 1931-ben pedig kétezernél is több – igaz, a számuk 1932-re, vagyis még Móricz szerkesztése alatt és részben az őt ért támadássorozat hatására, ismét ezer alá esett.

Ha Móricz Nyugatnál eltöltött éveiről olvasunk, leginkább az tűnik fel, mennyire *nem* az írások kiválasztásának esztétikai kérdéseivel, a szövegek megítélésével foglalkozott – sokkal inkább a pénzügyek, a terjesztés, a népszerűsítés gyakorlati kérdései foglalták le, mintha egy személyben lett volna a lap gazdasági igazgatója, propagandistája és kreatív menedzsere. Arról, hogy egy szöveget milyen elvek alapján szerkesztett be a lapba, keveset mondott, nem is tartotta az effajta döntéseket pontosan leírhatónak – Magoss Olgának írta egy levelében: „Én a Nyugatban csak olyan írást akarok közölni, ami nekem is adott valamit. Én a Nyugat legkiválóbb régi munkatársainak is visszaadtam a kéziratát, ha az csak konvenció és rutin volt. Ellenben egy csöppet sem zavar, ha soha nem hallott nevű ifjak jönnek, ha az írásuk hoz valamit. Nem tudom, és nem is lehet megmondani, mi ez a valami. Ezt nem lehet az iskolában rendszeresen tanítani, az ember a szívvel érzi meg, mi az.”¹⁰⁰⁵ A gyakorlati ötletei viszont messze túllépték a folyóirat körül adódó feladatokat – a legizgalmasabbnak éppen ezért a „szerkesztő úr” működéséből azt látom, mit is jelentett az a *csodálatra méltó elán*, amellyel, Gellért Oszkár megfogalmazása szerint, belevetette magát a szerkesztésébe.

Éppen Gellért Oszkár sorsa játszott jelentős szerepet abban, hogy Móricz egyáltalán elvállalta az Osvát halálának idejére komoly, 24 ezer pengőnyi adósságot felhalmozó Nyugat szerkesztői tisztségét – ha a lap megszűnt volna, Gellért állástalan lesz, egy meglehetősen nehéz időszakban. Móriczot aggasztotta, mi lesz akkor Gellért Oszkár családjával, miből él meg a kollégája a feleségével és négy fiával együtt. A vállalás okai azonban nemcsak emberbarátiak voltak – amikor 1930. augusztus 23-án, a Nyugat Szindikátusának

írott levelében Móricz összegezte, miért is vállalta el annak idején a szerkesztést (ekkor egyébként éppen ki akart lépni a szerkesztőségből), három okot határozott meg, magyarázatképpen. Első helyen a *humánus érzést* nevezte meg, azt, hogy mások egzisztenciája miatt felelősséget érzett, másodikon a *hiúságot* említette, ezen azt értette, hogy sajnálta volna, ha az a lap, amelynél írói pályája indult, és amelynek a legjobb írásait adta, megszűnik, harmadikként pedig a *missziót* emelte ki, vagyis azt, hogy koncentrálni, összefogni szeretne volna az írókat és a magyarságot. Személyes érdekét, anyagi hasznát, hatalmi törekvéseit nem látjuk tehát ebben a felsorolásban. Nem elhallgatta őket, valóban nem játszottak főszerepet a döntésében. Sőt, jelentős pénzüsszeggel támogatta a lapot, a kilépéskor pedig még a leányfalui házának elvesztése is fenyegette. Inkább mások honoráriumának kifizetéséről gondoskodott, mint a sajátjáról, a hírnevét pedig nem növelte a Nyugat szerkesztése, inkább az ő ismertsége, eladhatósága járult hozzá az előfizetők számának növeléséhez. Kezdetben, az első nekibuzdulás idején úgy is gondolta, hogy a Nyugat nem pusztán munka a számára, ugyanúgy az írói tevékenységének terméke, mint a saját alkotásai: „A Nyugat ugyanis ma már nekem ugyanolyan fontos, mint a saját műveim.”¹⁰⁰⁶

Csak egyetlen példa arra, milyen lehetett Móricz a fiatalokkal, hogyan kezelte sajátjaként a lapot, valósággal „gazdaként” fellépve, sorsokat egyengetve, felelősséget vállalva, zsebből fizetve az írókért. Az eset még akkor is nagyon szép, ha nem feltétlenül forrásként kell olvasnunk Gelléri Andor Endre remek könyvét, az *Egy önérzet történetét*, amely, ahogy Réz Pál írja, „megélt eseményekből, gazdagon ábrázolt érzelmekből, indulatokból indul ki, de Gelléri szabadon szárnyaló képzeletének formáló erejével színezi, gyúrja át a tényeket.”¹⁰⁰⁷ Gellérinek a végül a Nyugat 1930. október 16-i számában megjelent, *A szállítóknál* című novellájáról szól a történet:

„Hazafelé jöttem Pestről, s ugyanarra a villamosra szállt fel Móricz Zsigmond is. A Lukácsba ment, hogy reumás tagjait fürdőztesse. Én hetet-havat összehordtam, de Móricz lehúzott magával a villamosról:

¹⁰⁰⁴ KENYERES 2001: 50.

¹⁰⁰⁵ Móricz Zsigmond *a Nyugat szerkesztője* 149.

¹⁰⁰⁶ Móricz Zsigmond *a Nyugat szerkesztője* 42.

¹⁰⁰⁷ GELLÉRI 2000: II/189.

- Piszkos mind a két füled – mondta –, gyere csak be te is a fürdőbe. Most aztán elkomolyodott:
- Mi van a pénzszekrényszállítókkal? Mit akarsz te azon javítani, amikor ezt a tündéreid hordták a papírodra? Ne légy már olyan végtelenül beképzelt, hogy a remekműnél is többet akarj.
- A zsebébe nyúlt, és harminc pengőt adott át:
- A novella az enyém. Ha rossz, én fizetek rá a boltra. Csókolom az édesanyád kezét.”¹⁰⁰⁸

Amikor tehát Móricz belevágott a Nyugat szerkesztésébe, felelősséget érzett a nagy gazdasági világválság által erősen sújtott pályakezdő fiatalok sorsa iránt is. Önfeláldozását mégsem szabad kizárólag meghatottsággal felidézni. Kétségtelen, hogy arra vállalkozott, kifizeti a lap adósságait, cserébe pedig, a részvénytöbbség és a tulajdonjog fejében, az anyagi ügyek felett szabad rendelkezést kért. A pénzt a *Légy jó mindhalálig* színpadi változatának anyagi sikeréből remélte – Babits Mihály a Baumgarten alapítványtól szerzett tízezer pengőt a lapnak. Móricz terve az volt, hogy nem egyszerűen megmenti a lapot, de nyereséges vállalkozást csinál belőle, vagyis nemcsak más fiatalok miatt vette rá magát erre a munkára, de a saját lányai miatt is – 1929. november 8-án ezt írta Babitsnak: „Ha tiszta haszon mutatkozik, akkor abból 25 % téged illet. További 25% Oszkárt, aki a szerkesztés felelősségét vállalja, a fennmaradó 50 % engem.”¹⁰⁰⁹ Abban, hogy a remélt nyereség elmaradt, sőt, 1929 és 1933 között többször is megszűnés fenyegette a lapot, hogy az 1932. január 10-én, a negyedszázados jubileum tiszteletére, a Zeneművészeti

¹⁰⁰⁸ GELLÉRI 2000: I/16. Érdeemes, csak összevetésképpen, megnézni, miként ír Gelléri ugyanebben a kötetben Babitsról: „Aj, hiszen ült itt egy ítészi szék, a rettenetes Babitscsal, ezzel az írói Hitlerrel az élén! Csak kétszer voltam nála, de elég volt az nekem egy egész életre is. Mintha ezer tyűkszeme lenne ennek a sápadt bolondnak! Mintha egyiptomi szentély lenne a szobája, ahol a gyanútlan primitív körül félelmes lángok lobognak fel, és mérges kígyók suhannak a talpai körül. Micsoda zsarnok volt ez a halk szavú ember! Mindenkit a maga lába előtt akart látni, az összes szobrok-tól azt kívánta, hogy menjenek el a parkjaikból, és nyíljon meg a kőből való szájuk, és azt mondják: – Babits-szobrot kérünk a magunk helyére is. Legyen Budapest tele Babits Mihály szobraival.” GELLÉRI 2000: I/52.

¹⁰⁰⁹ Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 3.

Főiskola nagytermében megtartott ünnepség Móricz Virág szerint egy temetéshez hasonlított,¹⁰¹⁰ a gazdasági válság jelentős szerepet játszott. De szerepet játszottak más, nem kevésbé fontos tényezők és történések is.

Móricz szerkesztői időszakának nehézségei közül hagyományosan azt szokás kiemelni, hogy Babitscsal nem tudott együttműködni. A mindkettejüket ismerő Németh Lászlót gyakran idézik megerősítésként: „Nincs az az Osztrák–Magyar Monarchia, amelynek a két fele ennyire különbözött volna, mint a kétféle Nyugat.”¹⁰¹¹ A közös munkában kétségtelenül voltak zökkenők: már 1930. elején, mikor még alig kezdődött el az együttes szerkesztés, felosztották egymást közt a lapot, az öt ívből egyet tartottak fenn egy folytatásokban közölt regénynek, két ív lett Babitsé, pontosabban a verseké és a kritikaké, két ív Móriczé, vagyis a novellaké és a cikkeké. (A hamar beköszöntő nehézségeket jelzi, hogy panaszkodó, csaldott levelek igen hamar megszülettek: 1930. január 25-én írta Móricz debreceni íróbarátjának, Oláh Gábornak, hogy „szerkeszteni utálatos, veszedelmes és fárasztó. Nem is értem, hogy kerültem bele. Az Isten elvette az eszemet. De olyan természetem van, hogyha egyszer felköttem a kolompot, rázom.”¹⁰¹²) 1930. szeptember 3-án aztán Babits kilépett a Nyugat Szindikátusából, innentől kezdve szerkesztőként, havi fizetésért dolgozott a lapnál. A kettős szerkesztés mindennek ellenére sem volt működésképtelen, nem ez okozta a válsághelyzeteket – Kenyeres Zoltán már igyekezett leszámolni azzal a mítosszal, hogy Móricz és Babits harca a helyzet kezelhetetlenségéhez vezetett volna: „A két szerkesztő keze között tehát korántsem szakadt kétfelé a Nyugat, meggyőződésük széles övezetében egymás mellett haladtak. Volt közöttük elvi nézeteltérés, sok mindenről nem egyformán gondolkodtak, de az elvek egész sorában nem választotta el őket olyan mélyreható különbség, hogy meg ne tudták volna őrizni a Nyugat hagyományos koalíciós egységét, a többféleség együvé

¹⁰¹⁰ A Nyugat 25 éves jubileuma csak 1933 januárjában lett volna esedékes – ha figyelembe vesszük, hogy az első lapszám 1907. karácsonyán jelent meg, akkor is csak 1932 végén. Az esemény előrehozatalában Móricz Virág szerint az is szerepet játszott, hogy az apja „alig hitt benne, hogy még egy évet kihúzzhat” a lap. MÓRICZ Virág 1967: 376.

¹⁰¹¹ Idézi: KENYERES 2001: 51.

¹⁰¹² Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 65.

tartozását.”¹⁰¹³ Móricz sokat idézett, *Babits Mihállyal a Garda-tón* című esszéje, amelyben 1941 augusztusából, Babits elvesztésének és a Nyugat megszűnésének friss élményével tekintett vissza egy 1913-as, olaszországi találkozásukra, nyilvánvalóan a közös munka időszakának tapasztalatáról is szól. És, miközben Móricz számos írói fogással élezi az ellentétet az élet iránt érdeklődő író, és az irodalomban élő, életidegen alkotó közt, a szeretet és az elfogadás is kiolvasható az esszéből. Egy véletlen találkozást ír le, Velencében, ahol Jankával együtt jártak. Az írás megszületésekor már Janka sem élt, Babits sem, és az egykori feleség meg az elvesztett író társ több szempontból egymáshoz hasonló: az írásban egyformán zavarban vannak, megtudjuk róluk, hogy mindketten hivatalnokgyerekek, azonos a vérmérsékletük, a kultúrához való viszonyuk. Egyformán különböznek tehát Móricztól – aki éppen ezért találja vonzó személyiségeknek őket, sőt, ekkor jön rá arra, „hogyan lehet két ember szerelmes egymásba, akkor is, ha ízlésük, neveltségük, egész fizikumuk más irányú is.”¹⁰¹⁴

Amikor pedig olyan szembeállításokat tesz, amelyek a szocializmus idején kedvelt „életes író” – „irodalmi író” ellentétet erősítik meg, sokszor úgy tűnik, provokálja az olvasót, miként Babitsot annak idején. (Az esszében Janka rá is kérdez, miért bántja a „kedves, drága, jó fiút”, miért mond neki mindig ellent.) Saját magát igyekszik *kizárólag* az életre figyelő íróként beállítani, szellemes mondatokban: „Nem tudtam, mi baja van Danténak a Garda-tóval, én különösen azért akartam odamenni, mert egy kerti napszámosom azt mesélte Leányfaluban, hogy a Garda-tónak olyan kék a vize, hogy az evezőről úgy csepeg le, mint a kékítő.”¹⁰¹⁵ Ugyanakkor Móricz javasolja az operalátogatást, nem Babits, az olasz matrózzal pedig egyikük sem tud beszélni, Babits sem, aki csak Dante nyelvét ismeri. Távolítások és közelítések vezetnek végig a remek esszén, amelyet felületesen lehet csak Móricz és Babits feszültségének kései „dokumentumaként” olvasni.

Ahogy a közös szerkesztés idején egy-egy novellával végrehajtott „párbajt” sem lehet egyféleképpen értékelni. A Nyugat 1930/7-es

számában jelent meg Babitsnak egy novellája, *Bodri és Pityu. Tavaszi példázat Móricz Zsigmondnak* címmel. (Ne felejtsük, a novellákat Móricz szerkesztette be a lapba, vagyis szó sem lehet „orvtámadásról” ebben az esetben.) A novellában egy családot látunk, a közel hároméves, mégis anyatejre vágyó kisfiút, akit egy kutya szoptat meg, az apát, aki a konyhában, fényes nappal teszi magáévá a feleségét. A szöveg sok szempontból határozottan Móriczra emlékeztet, aki lánya szerint azt is mondogatta, mennyire hasonlít egymásra a prózai stílusuk (megkockáztatom a kérdést, talán azért, mert Babitsnak nem volt saját prózáiról hangja?) – vannak azonban olyan mondatok, amelyekben a költő szólal meg, és amilyeneket Móricz semmiképpen nem írt volna le, például ezek: „A tej a Napból csorgott és átfolyt az egész földi teremtesen, állaton emberen, mint egy részeg és mégis nyugodt folyam. (Így folyik évezredek óta már s mindig a jövőbe; kultúrák halnak és születnek, de az Élet teje ömlik tovább, Róma ledőlt, de a Farkas halhatatlan.)” Babits ugyanis az esetet a farkas által megszojtott Romulus és Remus történetével kapcsolja össze, mintha a különbség kettejük közt csak annyi lenne, hogy Móricz az életben megtapasztalt élményekből, ő maga pedig az olvasmányából kiindulva írta a műveit.¹⁰¹⁶ Móricz maga, ha hihetünk a lányának, nem is vette támadásnak a novellát: miközben Simonyi Mária azt írta Móricz Virágnak, hogy utálta az írást, és hányingerre volt tőle, Móricz dicsérte, hogy „nyers, ízes, költői”. A szövegtől idegenkedő Virág is kénytelen elismerni, hogy: „Apám, míg nem dolgoztak együtt, gyöngéden szerette Babitsot. Ady többet jelentett

¹⁰¹³ KENYERES 2001: 53.

¹⁰¹⁴ *Tanulmányok I.* 967.

¹⁰¹⁵ *Tanulmányok I.* 966.

¹⁰¹⁶ Móricz Virág ezt írja: „Apám [...] úgy nyilatkozott, hogy Babitsnak ehhez a novellához klasszika-filológiai élménye volt”. MÓRICZ Virág 1967: 191. Kodolányi szerint viszont ő mesélte el a sztorit Móricznak, Babitsnak és Kosztolányinak, amikor négyesben a Nyugat irodalmi szalonjában az *Édes Anna* kapcsán az ember állati énjéről és arról beszélgettek, hogy a cseléd lány éppen a menstruációja idején követi el a gyilkosságokat. Móricz állítólag biztatta Kodolányit, írja meg a házörző szuka tejét szopó kisfiú esetét – aztán egyszer csak megjelent a Nyugatban a *Pityu és Bodri*. Kodolányi szerint (aki Móricz Virághoz hasonlóan azt írja, Móricz maga nevetett az eseten) Babits egyértelműen és körmönfontan akart borsot törni ezzel szerkesztőtársa orra alá: „Babits még mást is akart [nemcsak a realizmust kikezdeni – Sz. Zs.]: nesze a kedves író, őt vágom a fejéhez, egy bordában szóttek benneteket! Igen, éppen engem vágott Móricz Zsigmond fejéhez.” KODOLÁNYI 1968: 117–118.

számára, sokkal többet, de utána Babitsot tartotta a legkülönb élő magyar költőnek. Soha, még előttünk sem bántotta, még a szakítás után sem, még a fel-feltámadó dühét is részvétellel leplezte.”¹⁰¹⁷ Móricz számára a gyermeket szoptató állat képe sem lehetett olyan undorkeltő, mint Simonyi Máriának – az *Életem regényében* maga írt le egy jelenetet, benne a tehén tőgyéből szopó gyermek-önmagával. A válaszképpen írott *Pityu és Bodri* sem harcias, támadó írás – ebben a Pityu nevű kisfiút, aki rákapott a kölykeket vesztett kutya tejére, Bodri menti meg, életét is feláldozva, lenyalogatva a bőréről a ráömlesztő mosósódat. Babits novellája tavaszi példázat, Móriczé a forróság és az égető nyár szövege – ragyog a nap, forró a kiömlő szóda, zsibong az élet, de a novella a hősiességébe belepusztuló kutya képével zárul. A két írást elemezve nem érzékelhető az, hogy Babits neveltségessé akarta volna tenni a novellájával szerkesztőtársát. Móricz pedig határozottan különválasztotta, mit értékel nagyra Babitsban, és mi az, amiben csalódott. 1930. augusztus 28-án írta Fenyő Miksának: „Mihály nagy költő. Róla sem mint költőről, sem mint emberről nem változott meg az érzésem. Megváltozott az ő üzleti képességei és lehetőségei felől.”¹⁰¹⁸

Közös szerkesztői munkájukban, legalábbis a külvilág felé, igyekeztek elrejtetni az esetleges ellentéteket. Márcsak azért is, mert mindkettejüket és a Nyugatot egészében is érték támadások, ezek kivédéséhez vagy pusztán az elviseléséhez kölcsönös szolidaritásvállalás kellett. Mindkét szerkesztőnél bármikor elő lehetett venni a kommunista-vádat és az 1919-es szerepvállalást, ebben az időszakban zajlottak azok a szlovenszói, ruszinszói utak, amelyek miatt Móricz a hazaáruló titulust is megkapta. Együtt viselték annak a terhét is, hogy a Nyugatnak milyen híre alakult ki 1929-re, és ez miként befolyásolta a lap lehetséges új előfizetőit, akiket megszólítani szerettek volna. Jól jelzi ezeket a sokféleképpen megfogalmazódó hiedelmeket Wallentinyi Samunak, az eperjesi gimnázium

tanárának, az evangélikus egyház főjegyzőjének sommás mondata, egy Móriczhoz írt levélben, a reménybeli közönségről: „Ők a Nyugatban valami ultramodern, úrellenes, baloldal felé hajló, kissé zsidóízű folyóiratot látnak, amelyik hozzájárult a régi úri dicsőség és nálunk: a dzsentrionalom bomlásához.”¹⁰¹⁹

A Nyugat múltja más szempontból sem jelentett egyszerűen feldolgozható örökséget: Móricz ugyanis egyszerre szerette volna építeni a lapot nemzedéktársaira, az induláskor már összegyűlt csapatra, és volt tisztában azzal, hogy a nehéz gazdasági helyzetben a fiatalok közlése és segítése az „öreg” publikálásánál is fontosabb feladat. Mintha a Nyugat indulása után nem sokkal kipattant vitában, amelyben Hatvany és Osvát feszültek egymásnak, és amely akörül zajlott, vajon az új tehetségek felfedezése álljon a középpontban, vagy a lap „használja” a már körülötte összegyűlt írócsoportot, nem kívánt volna döntenit, hanem a bölcs kompromisszum fontosságát kívánta volna demonstrálni. Figyelt a fiatalokra, de a „húzónevekre” is szüksége volt. Hogy más mércével mérte-e őket, nehéz megmondani – bár Kodolányi János, akinek visszaadhatta egy novelláját azzal, hogy hosszú és nem eléggé koncentrált, ezzel vádolta meg: „Kosztolányi legutóbbi írása pszichoanalitikai remekmű volt, de éppen nem volt koncentrált. Az elején bátran elmaradhatott volna négy oldal s a végén három. Kosztolányi ezért viseli a felelősséget. Én még nem tartok ott, hogy én is felelhetek magamért? Pláne, amikor egy novella nekem mindent jelent, az életet jelenti, és a koncentrálni tudást jelenti, s amikor egyetlen orgánus van az egész országban. // Írod, hogy nem vehetsz el 36 oldalt a novellámmal. [...] Édes jó Zsiga bátyám, Beczássy novellája sokkal több volt egy ívnél, s rossz is volt. Kosztolányi is jóval több.”¹⁰²⁰ Elképzelhető ugyan, hogy, mint minden szerkesztő, Móricz is örült, ha megbízható nevektől közölhetett írást – ráadásul Kosztolányi emlegetett novellája a később az *Esti Kornél*ba bekerült, ma is sokat elemzett Csók volt, amelynek közlését nehezem tudnám vitatni. Bár Móricz válaszát Kodolányi megszólalására nem ismerjük, de az egyszerre sértett, kétségbeesett és indulatos levél a Nyugat-beli közlés súlyát is

¹⁰¹⁷ MÓRICZ Virág 1967: 192.

¹⁰¹⁸ *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője* 133. Nem hiszem, hogy a Babits-novellát feltétlenül úgy kellene olvasni, miként Cséve Anna tette: „A szerkesztőtárs irodalmi hitelének, a művek modernitásmértékének a megkérdőjelezése már a BODRI ÉS PITYU című, Móricznak ajánlott paródiában megnyilvánult (1930).” CSÉVE 2008b: 227.

¹⁰¹⁹ *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője* 83.

¹⁰²⁰ *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője* 120. Csak Kodolányi levele ismerhető, a novella visszaadása szóban vagy telefonon történhetett.

mutatja: nem pusztán az irodalmi presztízs szempontjából, egyszerűen egzisztenciális okokból is unikális jelenség lett a Nyugat erre az időszakra, hiszen honoráriumot fizetett az írásokért. A pénzök összegereblyézése, illetve kiutalása, a Nyugat anyagi biztonságának megteremtése mindvégig Móricz legnehezebb feladata volt¹⁰²¹ – úgy, hogy közben sem a személyes élete, sem az írói pályája nem függesztődött fel. Ebben az időszakban kis híján szakított Simonyi Máriával, és „átváltott” Magoss Olgára, dolgozott továbbra is a színházakban, megírta a *Rokonokat*, a *nagy fejedelmet* és a *Forr a bort*, hogy csak néhány példát mondjak. Gondoskodott a lányairól és a rokonságról – vagyis a fiatal és idősebb írók, és saját környezete számára is folyamatosan termelnie kellett a pénzt. És már kínozták betegségek is, nemcsak a mindig visszatérő trombózis, de vesekő is, illetve krónikus fáradtság. Ez utóbbin nincs mit csodálkozni: ha a Nyugat-szerkesztés nem is tekinthető sikernek, nehéz elképzelni, hogy annál többet lehetett volna dolgozni, amennyit Móricz próbált ezekben az években.

Tisztában volt azzal is, önmagát már ismerve valamennyire, hogy részben talán apai örökségként is, a kitervelésben sokkal jobb, mint a nyugodt, pontos kivitelezésben, az „üzemben tartásban”. A saját generációjáról írta ezt, de önmagának is mondhatta volna, figyelmeztetésképpen: „a Sturm und Drang nem örökélet, csak egy korszak, utána jönni kell az alkotó munkának. Kiverekedte magának egy réteg a maga helyét, most aztán dolgozzon.”¹⁰²² És ő dolgozott is, rengeteget tett azon túl is, hogy novellákat, regényrészleteket és cikkeket szerkesztett be a lapba. Elképzeléseinek egy része megvalósult, de többnyire rövid ideig működtek csak, holott néhány

¹⁰²¹ Hogy még a közvetlen barátai is milyen vehemenssen követelték tőle a pénzt, arra csak egyetlen levélrészlet, a debreceni Oláh Gáboré. 1931. április 8-án írta – akár ironikus, akár komoly a levél, annyi világos, hogy nem volt irigylésre méltó Móricz helyzete: „Kedves Zsigám, nagyon megszégyenítesz azzal, hogy a regényemből csak mutatványt közölsz; fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy... Én nem bánom, közölj belőle annyit, hogy 200 (kétszáz) pengőt kitegyen a honoráriumra, mert én igazán beteg vagyok, s ez a pénz inzulinkúrára megy nálam. Küldesd is el a pénzt, ha lehet, előre, a regényem kéziratát pedig a közlés után juttasd el hozzám; valahol mégiscsak meg kell jelennie az egésznek.” *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője* 178.

¹⁰²² *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője* 43.

még ma is hiányzik az irodalmi intézményrendszerből. Pedig nagy szükség lenne rájuk.

Magyar Írók Sátora

Az 1931/12-es számtól új rovat indult a Nyugatban – a *Magyar Írók Sátora*. A cím ötletét az adta, hogy 1931 májusában a Nyugatot meghívták a nemzetközi vásárra, amelyet a Városligetben rendeztek ezerháromszáz kiállító, főleg kisiparosok részvételével. A sátorban könyveket árultak, az írók és családjaik jelenlétében és segítségével, voltak felolvasások is – és a kezdeti szerencsétlenkedések után (rossz volt az akusztika, egyes írók féltek a tömeg elé állni), viszonylagos sikereket értek el, mind a közönség megszólításában, mind a bevételben. És Móricz máris terveket kezdett kovácsolni, ahogy írta: „egyre nagyobb arányokban foglalkoztat a terv, hogy az üzletet teszem a *Nyugat* főmunkájává”.¹⁰²³ Olyan kérdéseken töprengett folyamatosan, amelyek a magyar írók egzisztenciáját, a magyar irodalom szervezeti kereteit, az író-kiadó-olvasó viszonylatot érintik – és ezek megtárgyalására nyitotta meg a Magyar Írók Sátora rovatot, a következő beköszöntővel:

„Új rovatot nyitunk a Nyugatban. A magyar irodalmi élet parlamentjét indítjuk meg, s munkánk, ha úgy tetszik irodalompolitika lesz. Aktuális problémák felvetése, megpendítése, hozzászólások és megvitatások.

A magyar író sorsa sohasem volt rózsás, de ma nagyon keserves. Két malomkő közt őrlődik az író: a gazdasági nyomor és a politikai nyomás közt. A közönség nem vesz könyvet, s akiknek módjukban van, hogy megakadályozzák, nem is engedik, hogy megszülessen a könyv. Most itt áll egy hatalmas írótábor kétségbeesve és reménytelenül. Se kenyere, se szabadsága. Se jövője. Maga sem tudja, mért él és mire nézi a napot.

Ebben a rovatban az életnek ezeket a kis, vagy nagy dolgait fogjuk megtárgyalni. Célunk az igazság kutatása és a megoldás keresése.

S hogy ez a munka könnyebben menjen, ezek a cikkek főleg névtelenek lesznek. Nem zárjuk el a lehetőségét, hogy aki akarja, névvel is alájegyezhesse indítványát, de az ilyen természetű munkásságnál nagy

¹⁰²³ MÓRICZ Virág 1967: 297.

segítség, ha a felelősséget a lap szerkesztősége vállalja s az irányzatot a lap szellemisége szabja meg. Ebben az esetben én magam vállalom e rovatnak a felelősségét.”¹⁰²⁴

A rovatban aztán nem egyszerűen a felelősséget vállalta, de gyakorlatilag ő írta meg, névtelenül maradva, a cikkek nagy részét: „titok maradt volna annak a félénként legalább harminc apró cikknek és korfestő adomának szerzője – ha saját bekötött évfolyampéldányában ceruzával alá nem írja az M. Zs.-t. Ő használta, ő kívánta elsősorban a névtelenséget. // Az első *Sátor*-t ugyan nem szignálta ceruzával sem – ezt csak az év második kötetében kezdte –, de a témák és a hangja elárulja, hogy egy cikk kivételével az egészet ő írta.”¹⁰²⁵ Az „egy cikk kivételével” nyilvánvalóan túlzás, az 1932/13–14-es számban például több nevesített írás is került a rovatba, de az nem vitatható, hogy a rovat Móricz pragmatikus érdeklődéséből született meg, és az is tartotta fenn, egy évnél is tovább. Már a Nyugat átvételekor izgatták olyan kérdések, hogy üzlet-e a színház, vagy az, miként kellene viszonyulni a reklámhoz – mindkettőről indult anket a lapban. A reklámról, amelyet egyébként elengedhetetlennek tartott, külön is írt, elfogadhatatlannak tartva annak az amerikai gyakorlatnak a magyarországi meghonosítását, hogy az író ingyen, a reklámértékben bízva ajánlja fel írásait egyes lapoknak. A Magyar Írók Sátorában beszélt az olcsó könyvekről és a ponyváról, a szerzői jog szabályozatlanságáról, az iskolákban tanított irodalmi anyagról, az írók nyomoráról, az írói szervezetek hiányáról, arról, hogyan szólhat meg egy író az új médiumban, a rádióban, sőt, azt a kérdést is felvetette, hogyan lehetne a magyar írók érdekeit műveik külföldi felhasználásakor megvédeni. Meg, persze, olyan, az irodalomhoz csak áttételesen vagy úgy sem kapcsolódó kérdésekről, mint az érettségi vizsgától való szorongás miatt elkövetett diáköngyilkosságok vagy a nyolcmillió áldozatot követelő kínai árvíz. Az irodalmi élet égető problémáit nem kizárólag vádló, patetikus hangnemben mutatja meg, de viccek formájában is – ilyen „korkép-adomák” is olvashatók a Magyar Írók Sátorában:

¹⁰²⁴ Nyugat, 1931/12, 846.

¹⁰²⁵ MÓRICZ Virág 1967: 352.

„Bemegy a könyvkereskedésbe a sopronmegyei földbirtokos:

– Kérem, szeretném megvenni Arany János összes műveit.

– Milyen kiadás?

A vidéki úr elgondolkozik:

– Igaza van... Milyen kiadás!... Le is mondok róla.”¹⁰²⁶

„Egy vidéki földbirtokos felesége azt mondja Móricz Zsigmond-nénak:

– Az én uram is ír, de olyan szerény ember, hogy senkinek se mutatja meg a regényeit, csak nekem. Hát én meglepetést akartam neki szerezni s elvittem a regényét egy kiadóhoz, hogy adja ki. Elolvasta, azt mondta, nagyon szép. Ki is adja, de 2300 pengőt kell neki fizetni. Roppant sokba kerül a papír, meg a betűk, meg a könyvfedél... Mondd, édesem, hogy győztek ti ezt? Az uradnak, ahogy hallok, már ötven könyve van kiadva... Mi az, ti lopjátok a pénzt?”¹⁰²⁷

Az olvasók megnyerésére, az előfizetők toborzására az egyik leghatékonyabb eszköznek a felolvasóesteket, az irodalmi rendezvényeket látta Móricz. Vidéki turnékat tartott, amelyeken a Nyugatot is népszerűsíteni kívánta, a helyiek bevonásával – amikor például Debrecenbe ment, fontosnak tartotta, hogy ott a debreceni költőről, Tóth Árpádról essék szó. Közösséget igyekezett kovácsolni a Nyugat alkotóiból, ahogy Móricz Virágtól tudjuk, ebben az időszakban például a szilvesztert mindig közös mulatsággal töltötték – és ezt a társaságot, kibővített formában, „áruként” felkínálta a közönségnek is. Hosszas tervezgetés után létrehozta a Nyugat Barátok Körét, és megszervezett egy napi (!) rendezvénysorozatot, ahol a témák és az előadók úgy váltották egymást, hogy a hétfő a pszichológusoké volt, a kedd a költőké, a szerda a prózáé, a csütörtök az összegyűlteket egyedül is szórakoztatni tudó konferansziéé, Nagy Endréé, a péntek a képzőművészeké. A szombat eredetileg a női irodalomé lett volna, de ez annyi vitát generált, hogy végül, Móricz Virág elmondása szerint, ez a nap is az irodalomé lett, megkötések nélkül. Már ez is túl soknak tűnik így egyszerre, ilyen rendszerességgel, de volt még más is: Móricz létre kívánta hozni a Nyugat könyvkiadóját,

¹⁰²⁶ Megjelent: Nyugat, 1931/12, 851.

¹⁰²⁷ Megjelent: Nyugat 1931/13, 60.

szeretett volna újsággönyveket kiadni, folyóiratkölszönzöt alapítani, az írókról készült fényképeket árulni. És érzékelte azt is, hogy hiányzik egy írószervezet, amelyet pótolni próbált ugyan, de kiváltani nem tudott a Nyugat körül összeszerveződött, és a hivatalos, előre-gedett, merev írószervezetekből kiszorult közösség. Az 1930/11-es számban a *Szentiváni Kúria* című írásban fakadt ki Móricz, lánya szerint arra válaszképpen, hogy első kísérletét a Nyugatbarátok Társaságának megszervezésére az íróársak arisztokratikus lekezeléssel és hűvösséggel fogadták:

„Mi itthon úgy teszünk, mintha az érettségnek, sőt a túlérlettségnek olyan fokán volnánk, ahol már nincs másra lehetőség, csak kritikára, cinizmusra és unalomra: mintha bizony mindent elértünk volna már.

Pedig fenét értünk, semmit sem értünk el. A magyar írók ugyanolyan nyomorban és elhanyagoltságban élnek, mintha a maláji szigeteken tengődnének. Egyetlen írói egyesületünk sincs, amelyik komoly munkát végezne. Van néhány dísz-társaságunk, amely a múltból maradt s nyugodtan viseli a babérait. S van néhány gazdasági egyesülésünk, amely életjelt is alig tud adni magáról. Tömegtelen írói tehetségünk van, akik szegénységben s papír nélkül panganak el. Hányan vannak jeles költőink, akiknek a napi kenyere sincs, s hányan, akik kedvezőbb körülmények közt alkotni tudnának, de a percnyi fekete gond mocsara megfojtja az isteni szikrát.”

Aztán a társaság megalakult, ha nem is a tervek szerinti nagyszabású keretek közt. 1932. december 30-án pedig megtartották a Nyugat Irodalmi Társaság alakuló ülését. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a megjelenteket egy esetleges évkönyv megjelenése, egy kiadvállalat létrejötte vagy felolvasóestek szervezése foglalkoztatta – Móricz célja ennél összetettebb volt, egy „irodalom- és íróvédő” egyesületet kívánt volna létrehozni, amely a vegetáló, nem távlatosan gondolkodó, csak gyorssegélyeket kiutaló Írók Gazdasági Egyesülete szerepét vehette volna át. Móricz ezt a működést közelről látta, ahogy az irodalom „életes” problémáit is: 1932. július 13-án levelet kapott Remenyik Zsigmondtól, aki arra kérte, segítse hozzá, hogy az IGE segítségével egy pár cipőhöz jusson, mivel, mint írja: „egyetlen lábbelím jelenlegi állapota dolgaim után való futko-

sásaimat nagyban lecsökkenti.”¹⁰²⁸ Remenyik nemcsak azért fordult a Nyugat szerkesztőjéhez a kérésével, mert Móricz tevékenykedett az IGE-nél is, de azért is, mert, mint bevallotta, a Nyugaton elfogadott írása honoráriumából kívánta megvenni a cipőt, de, miként akkor is, ma is, csak az írás megjelenése után volt kiutalható a honorárium. Móricz intézkedett, Remenyik remélhetőleg megkapta a cipőt. Az írók sorsával tehát tisztában volt Móricz, ahogy látott olyan, máig rendezetlen kérdéseket is, mint az írói nyugdíjé, vagy, meglepő felvetésként, az írók temetésének finanszírozásáé. Létre akarta hozni az Írói Temetkezési Egyletet, egyes amerikai temetkezési egyesületek mintájára: „az egyesület egy tagjának halála esetén minden tag egy pengőt fizetne a halott családjá javára. Az összeget a pénztár már a haláleset napján előlegezné, s aztán maga hajtaná be a pengős járulékokat. Aki nem fizeti be ezt az összeget, az nem tekinthető tagnak.”¹⁰²⁹

A Nyugat Irodalmi Társaság alakuló ülése már Móricz végjátéka volt a Nyugaton. Bevezetőjében elmondta, hogy az egyesületnek csak egy fogyatékoságát látja, azt, hogy a Nyugat mint név a frakció-jelleget erősíti, nem azt mutatja, hogy a magyar irodalmat egyetemesen képviseli. (Egyébként Kosztolányi is azt vetette fel, hogy a Nyugat név a tervezett almanachon elriaszthatja az olvasók egy részét.) Móricz abban bízott, hogy létrehozható a társaság belső köre mellett egy külső is, és így már nem megosztja, hanem egyesíti majd a magyar irodalmat, és benne nem a társadalmi érték fog számítani (miként a Kisfaludy és a Petőfi Társaságban), kizárólag az irodalmi. Effajta írószervezetet azonban már akkor sem sikerült létrehozni. Móricz maga még egyszer vállalkozott közösségszervezésre, szerkesztésre – élete végén, a Kelet Népe-nél. Akkor már elvesztve pályatársait, magányosan, csak fiatalokkal körülvéve – a Nyugaton még, ha egymással vitatkozó tagokból álló közösségben is, de csapatban lehetett. Érdemes elolvasni a Nyugat Irodalmi Társaság alakuló ülésén résztvettek névsorát: Elek Artúr, Fenyő Miksa, Füst Milán, Gellért Oszkár, Kassák Lajos, Kárpáti Aurél, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Schöppflin Aladár, Szép Ernő, Tersánszky Józsi Jenő. A „csapat” annak ellenére szakadozott szét

¹⁰²⁸ Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 242.

¹⁰²⁹ Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 363.

1938-ra, a Kelet Népe indulásának idejére, hogy közülük csak Kosztolányi halt meg addigra. De nem élt már 1938-ban sem Karinthy, sem Krúdy, és Móricz sem akart Nyugatot csinálni többé, más tervei lettek. A *Babits Mihállyal a Garda tón* című esszében ugyanakkor ott van a generációját túlélő író fájdalma is – Móricz, egy zárójeles közbevetésben, Fra Bartolommeo *Krisztus siratása* című képén Mária Magdolna alakját elemezve írja:

„Ahogy az élet leánya ezt a megtöretett lábszárcsontot magáévá mentve öleli. Mindnyájan meg fogunk halni. Mind. Milyen boldog, aki már. De a nő loknis feje visszaborzad, hogy orcája bőrével érintse a hulla tetemet. Még az ujja hegye is visszajed: csak ruhán át s még a vállá hegyén is érzem a haláltól való irtózást, mely a fájó mentő szeretettel egyszerre, egy ritmusban él.”¹⁰³⁰

Nemcsak a halott Krisztusról, de a halott Babitsról is szólnak ezek a mondatok. Ahogy Móriczról magáról is, aki a Nyugat-szerkesztésre úgy gondolt vissza, mint egy túlélő betegségre, hogy aztán egyetlen, bár önmagában is nagy tehertől megszabadulva a sok közül, félelmetes tempóban folytassa az írást – és egy ideig még a színházcsinálást.

Most már majdnem

„Ez a viaskodás [mármint a színpaddal folytatott] teszi Móricz drámáit szinte kivétel nélkül balsikerré, s ez az oka annak, hogy a továbbiakban Móricz drámáival nem, csak prózai műveivel, vagy esetleg életrajzi adataival kapcsolatosan foglalkozunk futólag.”¹⁰³¹ Nagy Péter monográfiájából ezzel a sommás ítélettel került ki Móricz úgy nyolcvan drámányi színházi életműve, számos előadáskritikája és színházzal foglalkozó esszéje, folyamatos jelenléte a Színházi Élet című hetilapban, a Színházi Szerzők Egyesületében betöltött vezető tisztsége, vagyis úgy általában a színház és a drámaírás. Hogy mikor minősít egy *irodalomtörténész* „balsikernek” valamely drámát, nem egyszerű kitalálni: hiszen színházi siker akkor is lehet egy darab, ha olvasva nem tűnik esztétikai remeknek. Azt nem lehet tagadni, hogy Móricznak élete során voltak több színházban bemutatott, nagy előadásszámot megért darabjai. Kiemelkedően sikeresnek a *Sári bírót*, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*, és a *Légy jó mindhalálig* színpadi változatát lehet minősíteni – persze, a *Sári bíró* sikeréhez a bíróné szerepében Blaha Lujza, a *Légy jó mindhalálig*éhoz a Nyilas Misit alakító Vaszary Piroska jelentősen hozzájárult, vagyis azonnal látszik, hogy a színházi siker, amely sosem egyetlen emberen, jelesül a szerzőn múlik, mindig csak egy adott korszakban értelmezhető. A siker és a bukás viszonylagosságát, ha a regényekből eladott példányokhoz viszonyítunk, pontosan érezte Móricz maga is: „az *Uri muri* mint regény és darab egy napon indult. A regény jó, a darab rossz. Darabnak is rossz. És mégis, a regényből nyomtak három-ezer példányt, s van belőle eladatlan ezer. Ellenben a bukott darabot megnézte 25 000 ember.”¹⁰³²

A Móricz drámáival több írásában foglalkozó, hozzá 1952-ben, 1963-ban, majd 1979-ben visszatérő drámaíró „kolléga”, Hubay Miklós számára is a siker-kudarc kérdése volt a legizgatóbb Móricz egykori színházi működése kapcsán (bevallottan azért is, mert drá-

¹⁰³⁰ *Tanulmányok I.* 969.

¹⁰³¹ NAGY Péter 1975: 93.

¹⁰³² MÓRICZ Virág 1967: 12.

Móricz színészek közt (Bacsányi Paula, Hajdu József, Vaszary Piroksa, Iványi Irén és Móricz lánya, Gyöngyi)

maíróként próbálta megfejtetni siker és sikertelenség titkát). 1952-es írását azzal indítja, hogy „felmondja” az akkoriban elfogadott vélekedést a drámaírás kudarcosságáról, majd megjegyzi, határozottan vitába szállva a korabeli, alapvetően Nagy Péter képviselte felfogással: „És most ezzel szinte tökéletes párhuzamosságban megírhatjuk mindennek az ellenkezőjét is.”¹⁰³³ Az, hogy Móricz drámaírói működése elgondolható sikertörténetként is, szinte forradalmi álláspont lehetett – ennek egyik bizonyítéka, hogy Hubay írásai szinte kizáródtak a Móricz-kutatásból, a másik pedig az, amit maga Hubay Miklós oszt meg velünk, 1963-as írásában: „midőn a nyolc évvel ezelőtti Móricz-ünnepségek alkalmából drámaírói hosszabban írtam, a szerkesztőség kikapott: eltért a hivatalos állásponttól, amely szerint Móricz nem drámaíró, pontosabban, az, de rossz drámaíró.”¹⁰³⁴

¹⁰³³ HUBAY1983b: 400.

¹⁰³⁴ HUBAY 1983c: 448.

A siker kérdése, a „jó darab” meghatározásának nehézségei többször is felbukkantak abban a két vitában, amelyek a Nyugatban folytak le 1928-ban, illetve 1930-ban: az elsőnek a drámaírás válsága volt a témája, a másodiknak az a kérdés, üzlet-e a színház. (Móricz maga ugyan egyik vitában sem szólalt meg, de a második idején már a lap szerkesztője volt.) Nem volt abban egyetértés, van-e válság egyáltalán – egyesek azon az állásponton voltak (Ignotus, például), hogy válság csak ott lehet, ahol volt virágzás is, ez pedig a magyar drámaírásról nem mondható el. (Móricz egyébként már egyik első nagyszabású tanulmányában, amely *A magyar színpad tradíciói* címmel az Uránia folyóiratban, 1905. november elsején jelent meg, hasonló hiányérzetet fogalmazott meg: „A magyar színpadnak még ma sincs igazi színműirodalma, s így a magyarság élete a színpad világában ma sincs eléggé képviselve.”¹⁰³⁵) De akadtak olyanok is, akik azt nem tudták elfogadni, hogy lehet kizárólag a dráma és a színház felől közelíteni, mivel úgy érezték, irodalmi válságról is kellene beszélni, vagy arról, hogy a színház nem tudott a film megjelenése okozta megváltozott helyzetre reagálni.¹⁰³⁶ És többen figyelmeztettek arra, hogy a színházi válságot az ország Trianon okozta válságának és a gazdasági világválságnak a tágabb összefüggésében szabad csak szemlélni.

Moly Tamás a drámaírás aktuális helyzete kapcsán épp azon töprengett el, amin Nagy Péter hárítása nyomán magam is, vagyis azon, mit érthetünk „jó darabon”. Hozzászólásában a *szövegként sikeres dráma* összetételt csaknem értelmetlennek minősítette: „Darabot írni nem nagy dolog: jó darabot írni? Melyik a jó darab? Amelyet százszor játszottak el nyakra-főre »táblás ház« előtt? Vagy amelyikben óriási művészi értékek vannak? Vagy talán ez is jó, az is jó? És ki tudja megmondani, hogy a színház szempontjából jó-e a darab, amíg elő nem adták? Ki tud ilyen pompásan darabot (tehát:

¹⁰³⁵ *Tanulmányok I.* 184.

¹⁰³⁶ Móricz maga *A leányzó nem halt meg, csak újjászületett* című írásában (Színházi Élet, 1932/52) azt fejtette ki, hogy a mozi népszerűvé válása nem a színházak megszűnését okozza majd, hanem a megújulásukat hozhatja el azzal, hogy átveszi a tömegszórakoztatás feladatát. Így, vélte Móricz, a színház, a korábbinál ugyan kevesebb helyen, de „a magasabb és nemesebb művészetnek lesz kísérleti helye”.

partitúrát) olvasni? Kétségtelen, hogy vannak, akik értenek ehhez, de ezeket még a közelébe sem engedik a színháznak.”¹⁰³⁷ Úgy tűnik, mintha a színházhoz és az írók drámaírói működéséhez való viszonyt alapjaiban határozná meg az üzleti siker, amiről leginkább szemérmesen hallgatni szokás – különösen akkor, ha az kerül szóba, vajon neves íróink miért is vállalkoztak drámaírásra. Holott, ahogy Kárpáti Aurél írta *Thália és Mercurius* című írásában: „A mai színház különös épület. Egyik végén van a színpad, másik végén van a kassza. Művészettel kezdődik és üzlettel végződik. (Bár fordítva lenne!)”¹⁰³⁸ Bárdos Artúr a siker feltétlen hajszolásában jelölte meg a magyar darabok „életidegenségének” okát: „A magyar dráma – túlnyomó részében – valami furcsa elefántcsont-toronyban él és szaporodik, de nem a választékosság, hanem a siker fanatizmusában. A siker receptjei szerint készülnek itt valami furcsa lombikokban a magyar dráma homunkuluszai, melyek meglepően kevés közönséget tartanak az élettel.”¹⁰³⁹ Ne felejtjük el, ha a mai színházi struktúra felől gondolunk vissza Móricz korára: a siker akkoriban kizárólag közönségikert jelentett, a színházak nem állami dotációból, hanem a bevételeikből működtek.

A drámaírói sikert vagy sikertelenséget akkortájt nemzetközi összefüggérendszerben is lehetett szemlélni, elsősorban Molnár Ferenc miatt, de az orosz szerzők magyarországi diadalmenete miatt is: „Mert ha megnézzük, hogy szindarabjaink nyomán mit tud rólunk valami igazán magyart a külföldi néző, akkor azt kell felelnünk, hogy majdnem semmit. De mit tudunk egy pár Gorkij-, Csehov-, Tolsztoj-, Andrejev-előadás után az oroszszágról? Mindent.”¹⁰⁴⁰ Azt a rejtélyt Harsányi Zsoltnak nem sikerült megfejteni, miért nem azok a darabok „szólalnak meg” külföldi színpadokon, amelyekből az „igazán magyart” lehetne megérteni. Egyes Móricz-darabok erre különösen alkalmasak lettek volna, ennek ellenére, legalábbis a Színházi Életben közölt interjú tanúsága szerint, az író éppen abba törődött bele, hogy nem arat majd sikert külföldi színpadokon, mivel a műveiben az érthetetlen és éppen ezért hiteltelennek érzett

(vagyis nem az egzotikum miatti izgalommal szemlélt) magyar világ mutatkozik meg:

„– A külföld darabjaim iránt kevés fogékonyságot tanusít. Nemrég Berlinben jártam és elolvastattam a Muzsikaszót egy berlini direktorral és két színházi szakemberrel. Egyhangú véleményük az volt, hogy Berlinnek ez olyan »harmlos«; aztán hol lehet olyan német nézőt találni, aki elhiggye azt, hogy van a világon olyan hely, ahol három napig tart a névnap.

– Egy magyar kereskedő, aki Berlinben gyárosának vendége volt az egyik hotelben, elmesélte nekem, hogy levelet kapott Pestre való visszaérkezése után a gyárostól, amelyben az érdeklődik, hogy a számla helyes-e? Mert lehetetlennek tartja, hogy tényleg jogos legyen az a tizenhat darab kenyér, amit felszámítottak. Ehhez tudni kell, hogy Berlinben nem adnak kenyeret és vizet az asztalra. Mikor vizet kértem, azt hitték, kezet akarok mosni. A kenyér viszont olyan vékony, hogy abból magyar ember huszat bevághat egy ebédre. Mikor ezt megértettem, lemondtam arról, hogy a Muzsikaszó két és félórás kacagásorkánja valaha berlini színpadon felharsogjon. Dehát ez az ő bajuk.”¹⁰⁴¹

Móricz inkább a magyar színpadokon hadakozott Molnár Ferencel – lehetett akármilyen sikeres, mindig maradt benne keserűség, ha a pályatársra gondolt, vagy, ha máshonnan közelítettünk, nem létezett akkora siker, amelynél nagyobbbat önmaga számára ne tudott volna elképzelni. A Móricz-hagyaték lapkivágatos gyűjtemény-

¹⁰³⁷ MOLY 1928: 270.

¹⁰³⁸ KÁRPÁTI 1930a: 92.

¹⁰³⁹ BÁRDOS 1928: 254.

¹⁰⁴⁰ HARSÁNYI 1928: 179.

¹⁰⁴¹ *Önvallomás 50 évről. Móricz Zsigmond elmondja élete legelső és legnagyobb élményeit: irodalomban, színházban, sikerben és szerelemben.* Színházi Élet, 1929/30, 6–8. De mások, máskor szintén felvetették Móricz külföldi sikerének kérdését, éppen a magyar-orosz párhuzamot emelve ki. Például itt: „Mi lesz már, nincs ebben az Európában senki Stefan Klein úron kívül, aki például Móricz Zsigmondot fordítaná? Hát angolul, csehül, olaszul, oroszul, dánul és jordanul nem kötelező tudomásul venni könyves társadalomnak emberi fölfedezéseket? A mi parasztjaink élete nem éppen olyan érték-e, mint az orosz parasztoké? (Én az eleven ember szavának, szívének világraszóló érdekességét, örök értékességét gondolom, mert ez az az úgynevezett irodalmi érték!) // Azt érzem, elsikkasztják, eltagadják, a kíváncsi világtól a mi gyémántos szépségeinket. Móricz Zsigának legalább is öt-hat ilyen kicsi darabját meg mondjuk csak huszonöt elbeszélését világá kéné portálni.” SZÉP 1924: 278.

ben maradt fenn egy hír, a Pesti Napló 1929. október 9-i számából: „A Nem élhetek muzsikaszó nélkül századik előadása. Egy év leforgása alatt száz előadást ért meg a Kamaraszínházban és a Nemzeti Színházban Móricz Zsigmond vígjátéka, a Nem élhetek muzsikaszó nélkül. A keddi estői jubiláris előadást a Nemzeti Színházban tartották meg s a színházat megtöltő közönség egész este ünneplésben részesítette Móricz Zsigmondot és a kiváló együttes valamennyi tagját.” A gondosan megőrzött fecsin, a lapszálon, Móricz kézírásával ez olvasható: „Ha Molnárról volna szó, két hasábot írnának.”

De egyébként is, egy dráma esetében miért annyira fontos évtizedekkel később, sikeresek voltak-e egykor vagy sem? Vajon a regényeknél, ha már az irodalomtörténet tárgyaivá váltak, figyelni szoktunk-e arra, milyen példányszámban keltek el annak idején, miként vélekedtek róluk a korabeli kritikusok? Éppen ellenkezőleg: sokszor az egykori olvasó ítéletével szemben fogalmazza meg saját álláspontját az irodalomtörténet, az igazságszolgáltató utókor szerepét magára véve. A drámák esetében viszont mintha kizárólag a színpad és a közönség változtathatna meg korábbi ítéleteket, vagyis egy-egy újabb, sikeres színpadi változat irányíthatná rá a figyelmet egyes íróink színházi működésére. Hasonló megtörtént például Füst Milánnal, akinek az Írók Színházában 1923 februárjában bemutatott *Boldogtalanok*jával, amelyet a korszak egyik kiemelkedő, ma is játszható drámájaként tartunk számon, a „napisajtó alaposan elbánt”.¹⁰⁴² Móricznál mintha éppen fordított folyamatot látnánk. Egykor sokat játszott darabjai, amelyek vagy a népszínmű hagyományára építettek kisebb-nagyobb mértékben, vagy a „jó vég” kíváncsiságainak feleltek meg (happy enddel ért véget a színpadon a *Rokonok*, a *Légy jó mindhalálig*, sőt, első változatában az *Úri muri* is) aligha kelnek majd új életre eredeti szövegükkel, jelentősebb átdolgozás nélkül a színpadokon – holott egykor határozottan sikeresek voltak, a *Légy jó mindhalálig*ot például 160-szor játszották az 1929-es premiért követően a Nemzetiben, a Színházi Élet 1929/18-as számában a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* 75. előadásáról tudósított. Móricz maga pedig, egy 1929-es interjúban, a *Sári bírót* nevezte meg legnagyobb sikereként: „A legnagyobb sikerem mégis a *Sári bíróval* volt, bár felényszer sem adták a Nemzetiben, mint a »*Nem élhetek mu-*

szikaszó nélkül«-t. Sári bíróban *Blaha* Lujza és *Ujházy* Ede játszottak, mindketten életüknek egyik legnagyobb figuráját teremtették meg.”¹⁰⁴³ A *Nem élhetünk muzsikaszó nélkül* sikerének kapcsán még vers is született, amelyet a legkevésbé sem remekmű mivolta miatt idézek fel, hanem azért, mert a szerző, Kálmán Jenő is a szerző és a közönség „együttműködéséből” származtatja a sikert:

„A Nemzeti Színház sikerét
Két párhuzamos részre osztom.
Bent látható a Tábornok
És kint a pénztár előtt az ostrom.

Így indul a harctér felé
Kemény léptekkel, készen tette,
Az első Tábornok, aki
Vojnich-díjjal lett kitüntetve.

De egyébként is nagy a jókedv,
Nem félnek hidegtől és széltől,
Lám, egy prózai színház, amely
Nem élhet muzsikaszó nélkül.”¹⁰⁴⁴

Éppen a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* kapcsán írt Móricz cikket a Színházi Életbe, *A legragyogóbb pillanat* címmel – ebből egy beszédes részlet annak igazolására, miért nehéz a szövegek elemzéséhez szokott irodalomároknak drámákat és hajdan volt, nem dokumentált előadásokat vizsgálni:

„Azt kérde, kedves Szerkesztő ur: – mondjam meg, melyik volt a legmagasabb részlet a »Nem élhetek muzsikaszó nélkül« előadásában.

A legelső, ami eszembe jut, Vizvári Mariska, mikor azt mondja Zsani néni hangján, hogy:

¹⁰⁴³ *Önvallomás 50 évről. Móricz Zsigmond elmondja élete legelső és legnagyobb élményeit: irodalomban, színházban, sikerben és szerelemben*, Színházi Élet, 1929/30, 6–8.

¹⁰⁴⁴ Színházi Élet, 1929/11, 6. Az emlegetett Vojnich-díjat a *Sári bíró*ért kapta Móricz.

¹⁰⁴² Erről lásd: MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1920–1949: 588–590.

– Ááááá...

Az az »ááá« még eddig minden este megkapta a nyíltszíni tapsot.

De meg is érdemli, mert az a hang egy egész világot jelent.

A mondat, ami a szövegben van, úgy szól, hogy:

– Itt nincs más Zsani néni. Válok az uramtól.

– Válni!... Ilyen ajándékot adni a gaz férfiaknak!... Ááááá...

Erre a hangra tör ki az emberekből a taps. Ki is próbáltam vidéken.

Ha a színésznő ezt az »ááá«-t jól ki tudta mondani, tapsot kapott. Ha nem mondta ki, még nevetést sem kapott, mert akkor a mondatok végére tartogatta a közönség a kacagást.¹⁰⁴⁵

Vízvári Mariska ááááá-jának „eredetije” ott van ugyan Móricz szövegében is, egykori hatását azonban, ha csak a drámát olvassuk, nehéz elképzelni – még Móricz cikke alapján sem könnyű ma megérteni, miért éppen ez a hang váltott ki annak idején nyíltszíni tapsot. Ez a siker nyilvánvalóan nem a szövegé, hanem a színésznőé, aki a színpadokon gyakran megjelenő válás-témánál feltehetőleg a bosszú-dramaturgiára építette a szerepfarmálást.

A színházat Móricz maga mindig szerző, rendező és színészek kooperációjaként képzelte el.¹⁰⁴⁶ Hevesi Sándor munkássága kapcsán felismerte, hogy a drámaszöveg más, mint az irodalmi szöveg, ahogy azt is, hogy a színháznak önálló értékszempontjai vannak. (Hevesi szerepét Hubay Miklós, aki azt igyekszik bizonygatni, Móriczot drámaíróként a színház követelményeihez alkalmazkodás tette tönkre, egész másképp értékeli: „Nemrég egy Móricz-ünnepségen, Nyíregyházán Móricz Zsigmond lánya elmondta, hogy apjának átkozottul rossz szelleme volt Hevesi, mert drámái bemutatását az eredeti írói koncepció feladásához kötötte...”¹⁰⁴⁷ Azt önmagában in-

kább üdvözlendőnek látom, ha egy alkotó felismeri, a színházi produkció közös munka eredményeképpen jöhet csak létre – persze, ettől még a korabeli, Hevesi is képviselte elvárásokat jogosan lehet szidni.) A sikert pedig a nézők és a színpad egybelobbanásaként képzelte el: ezért ülte végig az *Úri muri* számos előadását, kezében drámája szövegével és egy ceruzával, jegyezgetve a lapszélre, mikor tapsol a közönség, mikor nevet.

Móriczról és a színházról szólva tehát alig támaszkodhatom irodalomtörténeti előzményekre – persze, felfoghatom úgy is, hogy legalább ezen a területen nem kell vitatkoznom az elődök által kialakított elképzelésekkel. De ez sem teljesen igaz, hiszen két vélekedést mégis sikerült beépíteni a Móricz-tudásunkba: egyrészt azt, hogy színházi működése regényírói ténykedéséhez nem mérhető, tehát érdektelen volt, másrészt azt, hogy mindennek okát abban kell keresnünk, hogy „igazi” regényíróként képtelen volt igazodni a színpad elvárásaihoz, vagyis kudarcainak fő oka színházidegen, regényírói gondolkodása volt. Ezt az álláspontot már a kortárs Schöppflin Aladár beleégette a Móriczról való gondolkodásba az ilyen és ehhez hasonló megállapításaival: „Nem akar alkalmazkodni a színpadhoz. A színpadot akarja az őt mindenben jellemző impetuozitással magához idomítani. Mondhatni, két dráma folyik előttünk: a tulajdonképpeni színdarab és az író viaskodása a színpaddal.”¹⁰⁴⁸ Azon kevesek egyike, Erdődy Edit, aki a Móricz-újraolvasás a drámaírói tevékenykedést szinte egyáltalán nem érintő folyamatában (még ha kötelező feladatként is),¹⁰⁴⁹ számot vetett az írónak és a drámának,

¹⁰⁴⁵ Színházi Élet, 1929/18., 50.

¹⁰⁴⁶ Móricznak a filmkészítéssel folytatott küzdelme, amelyet Hamar Péter tárt fel könyvében nemrég, sokkal inkább azt mutatja, nem tudott alkalmazkodni ahhoz, hogy a műveiből készült filmekben nem ő irányít, sőt, még annál is kisebb súlyt kap, mint egy színházi produkció elkészülte során. A *Légy jó mindhalálig* című film kapcsán írja Hamar: „A naplófeljegyzés híven tükröz Móricznak a filmkészítéssel kapcsolatos, jó szándékú naivitását. Hisz abban, hogy ő maga írhatja a forgatókönyvet, szerepet oszthat, különös figyelemmel a családtagjaira, s az anyagi kondíciókat is meghatározhatja.” HAMAR 2012: 80.

¹⁰⁴⁷ HUBAY 1983a: 72–73.

¹⁰⁴⁸ SCHÖPPFLIN 1979: 245. Az írás eredetileg a Nyugat 1933. március 16-i számában jelent meg, és *A murányi kaland* Nemzeti Színház-beli előadásáról szól. Hubay már „szinte bon mot-ként”, nem is pontosan idézi ezt a kijelentést: „ő írta, hogy Móricz drámaiban mindig két drámát lehet megfigyelni: a drámahősét és a szerzőjét.” HUBAY 1983a: 69–70.

¹⁰⁴⁹ Erdődy Edit előadása eredetileg a 2005. február 1–2-án, a *Móricz Zsigmond világi* címmel az író születésének 125. évfordulója alkalmából tartott konferencián hangzott el, amelyet az MTA Irodalomtudományi Intézete és az ELTE Modern Magyar Irodalmi Tanszéke rendezett. A konferencián résztvevő egyetlen, azóta, sajnos, elhunyt színháztörténésznek nem volt más választása, mint Móricz drámáiról beszélni, még ha ezt nem is különösebb lelkesedéssel tette, és ha egy húszperces előadás megtartásához nagy és nem egészen arányos feladat volt az összes dráma végigolvasása.

illetve a színpadnak a viszonyával, a második vélekedést igyekezett cáfolni, ehhez a konklúzióhoz jutva el: „Móricz küzdelme a színpaddal, a formával való viaskodása ugyanis véleményem szerint éppen azért drámai, mert ő igenis akart alkalmazkodni a színpad törvényeihez, hatalmas erőfeszítéssel, tudatos szívóssággal akarta meghódítani a színpadot.”¹⁰⁵⁰ Erdődy ugyanakkor azt az álláspontot, hogy Móricz drámaíróként sikertelen lett volna, nem akarta cáfolni – nyitómondata előrevetíti személyes vélekedését, még ha ennél árnyaltabb véleményt fogalmaz is meg aztán a tanulmányában: „Móricz Zsigmond drámaírói működéséről már a kortársak sem voltak nagy véleménnyel.”¹⁰⁵¹ Valóban meglehetősen vegyes fogadtatása volt a darabjainak – Ignótus Pál a *Szépasszony kocsisáról* például ezt írta: „Móricz Zsigmond ebben a darabjában megszünt író lenni. Megérdemelné, hogy a Kisfaludy Társaság visszavállassza tagjai közé.”¹⁰⁵²

Ha igaz (és véleményem szerint az), hogy Móricz minden erejével alkalmazkodni akart a színpadhoz, ezért kívánt szórakoztató, zenés, happy enddel záruló darabokat írni, ezért tette félre a mély, súlyos témákat boncolgató terveit (például a Dózsa Györgyről tervezett darabját), ezért gondolkodott színészekben és színházakban, vagyis hozott létre a jelennek szóló, talán az öröklétben és utókorban gondolkodó irodalomtörténet számára érdektelen színházi műveket, akkor a két közkeletű vélekedés egymással biztosan nem egyeztethető össze. (Meglépő, hogy a Móricz drámaírói és színházi működését alaposan ismerő Hubay Miklós is, az opponálás indulatában és a Móriczcal elbánó színházi emberek ellen szinte személyes dühöt érezve, azt írja egyhelyütt, hogy „a színházak közelébe se engedett színházi ember” volt. Holott több írásával bizonyítja ő maga is, hogy szó sem volt erről, még akkor sem, ha jónéhány darabját nem mutatták be, és ha „kötetbe rúgó színházelméleti cikkei életében meg se jelentek könyvben”¹⁰⁵³ – ha Móricz egy effajta kötetben látott volna fantáziát, feltehetőleg el tudta volna érni, hogy megjelenjék.) Azt se felejtjük el, hogy Móricz a regényeivel, novelláival sem a halála utá-

ni dicsőségre áhítozott, hanem a kortársakat kívánta megszólítani, a színháznál pedig egyértelműen az alkotás élő mivoltát tartotta a legfontosabbnak – nemcsak az irodalommal, de az általa érdeklődéssel szemlélt új művészeti ággal, a filmmel szemben is: „Rájöttem, hogy igenis, ez a színház és ez a színháznak minden mozi által leverhetetlen és pótolhatatlan varázsa: az élő test, aki kell, aki izgat, aki ott születik hirtelen mozdulatokban, lelki, testi akcióban, a szemek és a szívek és a vér pezsgésében, a nézőtér és a színpad egybelobbanásában.”¹⁰⁵⁴ A színész szerepének jelentőségét Móricz akkor is kiemelte, 1935. december 20-i, Est-beli cikkében, amikor az irodalmat, a színházat és a filmet egymáshoz képest próbálta meghatározni: „A regényben az író mesél, a színpadon a színészek mesélnek, a filmen az élet szólal meg. A filmen a fák, a felhők éppen olyan fontosak, mint az ember.” Az 1928-as Nyugat-vitában is előkerült, természetesen, hogy a drámaírásról elszigetelten beszélni azért is lehetetlen, mert a siker mindig a színházé, a bukás pedig az íróé marad: „Minden színházunkban olyan eredeti darab kerül színre, amelyet az igazgató szeret, megrendel, megbeszél a szerzővel és végül előad. Bukása előtt az ilyen darab az igazgatónak jó darab, bukása után pedig az irodalomra keni a maga tehetségtelenségét.”¹⁰⁵⁵ Mindez azzal is összefügg, hogy a korban a színikritikák sokkal inkább darabkritikát jelentettek, a szerzői teljesítmény bírálata, mintsem az előadás, a színészi játék, a színpadkép elemzését.

Móricz egyébként a húszas évek végén, pontosabban 1927. augusztus 14-én, amikor a Prágai Magyar Hírlapnak írt Reinhardt *Mirakel*-rendezéséről (amelyet akkor Budapesten látott, de korábban Salzburgban is), azt nehezményezte, hogy a rendező szerepének növekedése a színészeket már jelentéktelenné teszi, vagyis felborítja író, színész és rendező harmonikus együttműködését. Itt valójában a színész személyiségének, egyéni játékmódjának jelentéktelenné válásán kesergett: „Nincs itt semmi egyéb, csak hangok, harangok, muzsika; csak fény, fénykör, reflektor; csak zaj, mozgás, mozgalom. Nincs más, csak ügyesség, ügyeskedés, bravúr. Hogy tódul a tömeg... S milyen szép az angol lány, aki a nővért játssza. Magas,

¹⁰⁵⁰ ERDŐDY 2005: 88.

¹⁰⁵¹ ERDŐDY 2005: 87. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

¹⁰⁵² IGNÓTUS Pál 1929: 23.

¹⁰⁵³ HUBAY 1983a: 69.

¹⁰⁵⁴ Színházi Élet, 1933. jan. 22. Móricznak a filmmel és a mozival kapcsolatos nézeteiről részletesebben ld.: HAMAR 2012: 7–21.

¹⁰⁵⁵ PÁSZTOR 1928: 192. Kiemelés az eredetiben.

egyenes, nemes figura, s a mozgása, ahogy átszalad, mint a rezgő liliom... De tavaly egy más nővel láttam ezt az apácát, s az kísértetiesen ugyanígy szaladt át a színpadon, s ugyanígy borult a harangkötélre...”¹⁰⁵⁶

A *Móricz és a színház* kérdésénél sokkal tágabb problémába ütköztem bele máris: miként lehet ma egyáltalán az irodalomtörténet keretein belül drámákról beszélni? A magyar színházstudomány az utóbbi évtizedekben lezajlott örvendős önállósulása mintha azt is magával hozta volna, hogy az irodalomtörténet kitette a drámákat a maga illetékességi területéről¹⁰⁵⁷ – tudomásul vettük, hogy drámákról érdemben a színpadi megvalósítással együtt érdemes beszélni, de hogy azt miként is lehet megtenni, inkább ráhagyjuk a színház történetészekre. A regényeket író és színházaknak dolgozó (sőt, saját regényeit színpadra alkalmazó) írókat viszont így kényszerűen félbevágja a két tudományterület elkülönülése.

S hogy éppen Móricz kapcsán miért száműzetett mindezekon túl a színház a vele foglalkozó munkákból? Azt hiszem, azért, mert azok a színházi sikerdarabjai, amelyekről szólni kellene, a könnyed szórakoztatás jegyében születtek, a súlyos kérdésekkel viaskodó, komornak, sőt, humortalannak beállított írók viszont nehéz lett volna a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* szerzőjeként vagy a Színházi Életben esetenként furdőruhas fotókon megmutatott íróként (is) láttatni. De ha azt hisszük, a komédiázás, a színházi „léhaság” úgy egészében idegen volt Móricztól, érdemes egy kortársat meghallgatnunk, aki elég jól ismerte őt. Németh László a szerepjátásárra, az élet és az irodalom határainak feszegetésére való hajlamot látta meg egy novella hősében, amely mögött magát Móricztól vélte felfedezni: „Jelent meg Móricz Zsigmondnak a Hídban egy bűbajos

novellája: a híres színész hazakerül a városába s meglátogatja egykori ideálját. Abban van egy-két bekezdés arról, hogy szaladnak át az öreg bohém fején a különféle pózok, szerepek, mint a füttyörésző száján a tétovázó melódiák. Ráismertem, túlozva, de magán gúnyolódott. Móricz Zsigmond annyira mozdíthatatlan ember volt – nehéz szemlélet, hogy amikor ő fölkellesítette magát, agitált, egyszerűen megmozdult, abban mindig volt egy kis belelovallás, magahitetés, komédiázás.”¹⁰⁵⁸

A Németh László által adott „tippre”, vagyis az emlegetett novellára rá lehet ismerni, ha végignézzük Móricznak a Hídban megjelent írásait: a címe *Zsók*, 1941-ben született, és egy sajátos novellatrilógia első darabja, hiszen Gedinek, az öreg színésznek és egykori ideáljának, Zsóknak a története még két további novellában, a *Rég szertefoszlott felhő árnya* és a *Tényleg olyan súlyos betegség a szerelem?* címűekben is folytatódik. A remek novella Móricz akkortájt kedvelt, többször megírt témáját, az egykori szerelmesek, vagy egyszerűen csak ismerősök évtizedekkel későbbi találkozását dolgozza fel, úgy, hogy férfi-hőssé egy színészt tesz. Ezekben a novellákban (ilyen még, többek közt, a *Piroska*, a *Fatime* vagy akár a *Művészházasság* is) általában férfi-nézőpontból látjuk az időközben megöregedett asszonyt – a férfi önmagát, természetesen, ugyanolyan fiatalnak és vonzónak érzi, mint egykoron, és döbbenet mered rá az egykori szép, fiatal lányra, akit esetenként önmaga anyjának vagy nagynénjének néz. A *Rég szertefoszlott felhő árnya* című novellában van talán a legszebb bekezdés arról, milyen is az, amikor az ember egyszerre látja a jelen-, illetve a múltbeli arcot:

„Már sokszor megfigyelte életében, hogy az ember az időben nem változik. Azt még nem tudni, mi van a száz évesekkel, de a hatvan év határán még a fizikum mindenre képes. Csak az első perc a jelené: aztán a szem visszalát a múltba. Igen, valahogy úgy van: milyen nagy dolog egy fényképezőgépet beállítani a távolságra: a szem ezt magától a pillanatot tört részei alatt végrehajtja. Domborodik a szem lencséje, vagy ellapul, ahogy kell, de ez nem minden: idézhető is. Időre is be lehet állítani. Az ember nézi a régi ismerőst s néhány pillanat múlva már olyanannak látja, amilyennek megismerkedésük korában látta. Tehát nem kell meg-

¹⁰⁵⁶ *Tanulmányok I.* 545–546.

¹⁰⁵⁷ Persze, vannak ellenpéldák is: *A magyar irodalom története*i harmadik kötetében vannak színházi fejezetek (színház történetészek írták őket, mint Jákfalvi Magdolna, Kékesi Kun Árpád vagy Schuller Gabriella), de például Grendel Lajos 2010-es „írói irodalomtörténetében”, *A modern magyar irodalom történetében*, ahogy az alcím is jelzi, csak líráról és epikáról esik szó. A bölcsészkarok irodalomtörténeti szemináriumain is, nem reprezentatív felmérésem ezt mutatja, egyre ritkábban esik szó drámákról – a színház iránt érdeklődő hallgatókat át szokás irányítani a különféle színházi specializációkra, színház tudományi képzésekre.

¹⁰⁵⁸ NÉMETH 1943: 51–52.

ijedni az öregségtől, s attól még kevésbé, hogy a kortárs öregnek lát. A ráncok felszívódnak, a szem egyszer csak meglátja a pókhálók alatt a régi arcbojt, a hajdani sima, bársonyos, selyemfényű felületet.

Minden visszasimul a régibe.

Nem a bőr él, nem a csont, nem az anyag. Hanem az emlék. A mozdulat, a nevetés, a tekintet, a lélek.”¹⁰⁵⁹

A testet romboló idő kérdése egy színészt szerepeltető novellában azért is kerülhet a középpontba, mert a színházat Móricz, a filmmel és irodalommal szemben is, a test művészeteként fogta fel. A színész legfontosabb meghatározója a teste a *Zsókban* is: „Színész volt. Hiába, semmi más, csak színész. Amerre ment, testi érzése volt, jó, gazdag, kövér testi hatást keltett benne, ahogy mindenki utánanézett, mindenkinek felragyogott az arca, mert mindenki felismerte, ha színpadon nem is látták. Kép senkiről sem jelent meg több: egyszer ő nyerte a nagy versenyt, kinek jelent meg a szezonban a legtöbbször az arcképe.”¹⁰⁶⁰ Már ez a novella is mutatja azt, amit Móricz számos esszéje – kimondottan modern színházfelfogása volt, ha gondolkodott a színházról, és nem tudott szabadulni a sémaiktól akkor, ha *színházat csinált* ő maga is.

Az öreg színész, visszatérve ifjúsága helyszínére, találkozik az egykori kislánnyal, Zsókkal, akinek valójában az anyjába, Nyuciba volt szerelmes. Az anyát, akit harmincnyolc évvel azelőtt annyira öregnek látott, hogy „fizikai undort érzett attól, hogy megérintse”, annak idején nem csókolhatta meg, ezért maradt a kislánynál. Mégis Nyucira emlékszik vissza, az emlékképeiben pedig színház és élet összekeveredik. Az élet teatralitása jelenik meg itt, sőt, Gedi az adott pillanatot is színdarabként éli meg, megérezve a csehovi hangulatot. És jól mutatja ez a részlet azt is, miként veszíti el az öreg színész a saját hangját (ha volt neki egyáltalán), és hogyan tud kizárólag szerepekben megnyilvánulni:

„Mit tudjátok, ki volt ő – szavalta, zörögte hirtelen ibseni hangon. Ibsent is játszott és Strindberget! Ha a Haláltáncban látta volna őt a Nyuci...”

¹⁰⁵⁹ *Novellák IV.* 791.

¹⁰⁶⁰ *Novellák IV.* 786.

Aki ebből a lakásból nyitotta meg neki a nagyvilágot: Londonról beszélt és Berlinről. Párizsról és Bécsről. A Riviéráról és Nápolyról...

Rárohant a múlt. Mikor őneki is sikerült eljutni azokra a tájakra: mindig a Nyuci utasítása szerint szállott meg, tett kirándulást és élt... S most is itt áll a kriptában: elmúlt érzések temetője... Csehov... a Három nővér hangulata...

Még egy pillanat, míg észrevenné, hogy itt van már.

Sohase mert harmincnyolc év alatt idejönni. Rettegett az emlékektől. Hütelennek és gonosznak érezte magát: hogy soha nem közeledett többet a Nyuci felé...

Nyuci... Milyen ostoba szó... Kaméliás hölgy végnyugalomban... Harminckét évesen... Igaz, villant át rajta: a Kaméliást nem szokta fiatal színésznő játszani... Pedig nem volt több huszonnégy évesnél a darabban. A színpadon öreg nők szokták visszajátszani magukat a múltba...”¹⁰⁶¹

Egy fiatal színésznő szerepelt az 1907-es *Kamélia és muskátli* című Móricz-novellában – míg a *Zsók* a pálya végpontjának közelében, ez a novella a kezdetekkor született. A *Kamélia és muskátli*ban a vidéki fiatal művésznőhöz látogat el szeretőjének felesége, kérve őt, mondjon le a férjéről. Már ebből a novellából jól látszik, mennyire érzékenyen látta és láttatta Móricz az élet és a színház összefonódását – a színésznő úgy készül fel a vitára, mint egy előadásra, és lesi az asszony minden mozdulatát, hátha valamit ellophat tőle egy-egy jövőbeli alakításhoz:

„A művésznő meghatva mosolygott, s nem tudta, mit szóljon, ellenben föltűnt neki, hogy az asszonyka nem borult le, de testtartásában benne volt a teljes megtörtség, a tökéletes megalázódás.

– Jó kis trükk, ezt meg fogom csinálni – rebegette magában, és kínosan érezte, hogy mondania kellene valamit.”¹⁰⁶²

A *Kamélia és muskátli*ban a színésznő még azután is benne marad a szerepben, „kitartja a pózt”, hogy a másik nő eltávozott, és záratként ezt jegyzi meg, rebegetve: „Ah, mégis, igazi szerepeket csak az Élet ad!” A *Zsókban* az öreg színész ásitva veszi tudomásul, hogy

¹⁰⁶¹ *Novellák IV.* 789.

¹⁰⁶² *Novellák I.* 202.

az öregasszony színpadi mondatokkal kíván rá hatni, mintha egy rossz szövegkönyvet citálna: „– Kedves Gedi. Tudja maga, ki maga nekem?... Tudja, hogy maga az én végzetem? // A színész ásitott. Nem tetszett neki a hangnem, vagy a megíratlan szöveg. Végzetem. Ezt a színpadról tanulják az öregasszonyok...”¹⁰⁶³

Hiába jegyezte fel tehát kiábrándultan, a harmincas évek közepén, hogy második felesége, Simonyi Mária nem adta meg neki a színházat mint témát: „M. mellett semmi többet nem kaphatok, mint anyagot, csak éppen azt, ami már itt van, s kiírva áll bennem. Ő ti. nem hozott semmit: sajátságos, hogy az a vágyam, hogy vele megismerhetem legalább a bohémvilágot, abszolúte nem sikerült.”¹⁰⁶⁴ Hiszen a színészeket, színésznőket, a színházat, az élet színjátékszerűségét számos művében megírta, novellákban és regényekben is. A felesége, Mária, mint színésznő-modell legösszettebben a *Míg új a szerelemben*, Ágnes alakjában jelenik meg, az élet színházszerűsége pedig az 1933-as *Az asszony beleszólt*ban – nem véletlen, hogy, amikor a Színházi Élet 1934/17-es számában körkérdést intéztek 10 ismert színésznőhöz arról, mit olvasnak éppen, melyek a kedvenc könyveik, Dajbukát Ilona *Az asszony beleszólt* nevezte meg.¹⁰⁶⁵

S hogy miért láthatta meg Németh László atyai barátját a Zsók öreg színészeiben? Valószínűleg leginkább azért, mert Móricz meg is élte a színjáték és az élet összekuszálódását. Utolsó szerelmének szövegekből kibogozható történetét átszötte a szerepjátszás: Litkei Erzsébettel találkozva Móricz azonnal „Pygmalion-esetnek” látta a lány történetét. Aztán *Csibe* címen drámát írt, ugyanakkor az életben eljátszatta a lánnyal a Shaw-dráma egyik jelenetét, azt, amikor Higgins professzor egy estély vendégeivel kívánja elhíttetni, Lisa is úrinő: „Amikor [Móricz] Erzsike lenn járt Kolozsvárt a könyvna-

pon, külön utasítást adott [Móricz], kivel hogy bánjon, mit beszéljen. Egy kis orv mulatság is volt ebben: ezt a lányt a sok középosztályi emberrel mint egyenrangút elfogadtatni. Mint az östehetségekkel, vele is azt bizonyította, lesz belőle olyan »úrinő«, mint akárből.”¹⁰⁶⁶ A *Csibe* című darabot, amelyről Móricz ugyancsak sikert remélt, az író életében nem mutatták be – a Belvárosi Színház igazgatója, Bárdos Artúr „világzemléleti okokra” hivatkozva, a proletárok, a szegénység színpadi megjelenítése miatt adta vissza. A *Csibe* is különös bizonyítéka Móricz színházzal folytatott viaskodásának, önmagával kötött kompromisszumainak és a közönség kiszolgálására tett erőfeszítéseinek: ahogy Móricz Virág is írja, a meztelen szegénység operettmázzal van bevonva ebben a darabban. A dráma elején Csibe környezete, a körülötte élők nyelvileg, környezetüket, világlátásukat illetően is igen plasztikusan jelennek meg, a mű második felében viszont megérkezik az álruhás gróf, aki rátalál Csibére a Vak macskában, majd azonnal rájön, hogy inkább őt választja menyasszonya, Clarissa helyett, végül záratként amúgy „apacsosan” sálat teker a nyaka köré, és elindul Csibével, bele a világba.

Ha tehát a színháznak mint témának a helyét keresem az életútban, nem egyszerű megtalálni, melyik pályaszakasznál kellene leginkább tárgyalni – hiszen a pálya elejétől a végéig meghatározó volt a színház Móricz számára. Mégis, a húszas évek végén látok olyan fordulatot, amikor Móricz a korábbiaknál is erősebben fordult a színház felé, sőt, a naplójában még azt is leírta, hogy az epikát otthagyja a drámáért. És a húszas évek végén, pontosan 1928-ban, egy közönség elé bocsátott írásában jelezte, hogy fordulatot remél a drámaírói működésében. A már többször felidézett két, Nyugat-beli vita a színházról szintén azt mutatja, hogy ebben az időszakban nemcsak Móriczot, de úgy általában az irodalmi és kulturális élet szereplőit erősen foglalkoztatta a drámaírás helyzete, valamint a színház és az üzlet kapcsolata.

A színházi szerző

1928-ban beszédes című cikket írt a Színházi Életbe Móricz: a *Húsz éve kísérletezem a színpaddal* egy nappal az *Úri muriból* írt első

¹⁰⁶³ Novellák IV. 790.

¹⁰⁶⁴ A feljegyzés dátuma 1935. október 9., lásd *Móricz Zsigmond naplójából* 880.

¹⁰⁶⁵ Dajbukát Ilona egyébként játszott ezt megelőzően Móricz-darabban, a Belvárosi Színház 1923-as *Sári bíró*-előadásában, de emlegeti őt Szép Ernő is, Móricz egyfelvonásosai kapcsán: „a kicsi színdarabjait is ropant szeretem és tisztelem, míg írok azok felől, addig is élvezetem van avval, hogy visszagondolok rájuk, én azt hiszem mind láttam e prima prmissima darabokat, valamikor a Magyarban, azután a Royal-Orfeumban, a legtöbbet meg az Andrássy úti színházikóban Dajbukát Ilonától és Bársony Pista barátomtól, a múlt műsorban is adtak ők ketten egy kis Móricz Zsigát, az volt a címe: Hány óra Zsuzsi?” SZÉP 1924: 277.

¹⁰⁶⁶ NÉMETH 1943: 72.

színdarabváltozat bemutatója után jelent meg. A Vígszínházban az 1928. március harmadiki bemutatón szerepelt Simonyi Mária, Varsányi Irén, Mály Gerő, Somlay Artúr, Maklár Zoltán. A feltehetőleg a bemutatót megelőző időszakban született írásban a hárítás, a menetetőzés és a várakozás egyszerre van jelen:

„A regényírók nem is tudnak darabot írni.

Se Jókai, se Tolsztoj, se Balzac, se Thomas Mann...

És én mégis, most már húsz éve kísérletezem a színpaddal. A *Sári bíró* óta több kísérletet tettem, hogy olyan esetben, mikor nem bírtam elérni a tollal, amit akartam, a színpad segítségével közelítem meg. Az egyfelvonásosoktól eltekintve, két komoly próbám volt: a *Búzakalász* és a *Vadkan*. Mind a két esetben úgy éreztem, mint a trenírozó, hogy most már majdnem... Csak még egyszer próbáljuk...

Remélem, hogy az *Uri murival* sikerült ez a csak még egyszer.”¹⁰⁶⁷

A később vele kapcsolatban is közhellyé vált vélekedést, amely szerint a regényírók nem boldogulnak a színpadon, másokról gondolkodva Móricz maga is osztotta. És hiába várta nagyon, az áttörés nem sikerült az *Uri murival* sem – csak azon töprenghetett (nem ott-hon, az íróasztal mellett, hanem jegyzetfüzettel a színházban ülve), hogy a darab, amely sok vita és kompromisszum árán született meg, miért bukott meg. Móricz azért is lehetett csalódott, mert mindenben igyekezett megfelelni a színház kimondott és a közönség vélt elvárásainak. Az *Uri muri*ből vígjátékot csinált, beleírt egy fontos szerepet Varsányi Irénnek – a színház vezetése ugyanis Rhédey Eszter szerepét szánta a vezető színésznőnek, de Móricz ragaszkodott hozzá, hogy Simonyi Máriaé legyen a főszerep.¹⁰⁶⁸ És kompromisszumokat feltehetőleg nemcsak a színház kedvéért kötött, talán az otthoni béke kedvéért is: bár az *Uri muri* első, kéziratos színdarabváltozatát Simonyi Máriának dedikálta 1927-ben („Az én kedves feleségemnek, Simonyi Máriának írtam, mert ő ihletett rá művészetével.”), már 1926. október 24-én a következőt írta naplójába: „Arra jöttem

rá, hogy Mária nem nagy színésznő.” A húszas évekbeli, színpadra állított változatban még happy end volt – a „jó vég”, ahogy Bécsy Tamás írja, „minden esetben egyértelmű kíváncsi”¹⁰⁶⁹ volt a színpad részéről. A zárlat elsimítását, a boldog végkifejletet más, regényből adaptált drámájánál is megfigyelhetjük, igazodván a szórakoztató színház hagyományához. A *Légy jó mindhalálig* drámaváltozatának végén Misi ártatlansága nyilvánosan kimondatik, Valkay tanár úr és az igazgató dialógusában:

„VALKAY Adják vissza neki mindazt, amit elvettek tőle. Vissza a hitét a felnőttekben, vissza a hitét a jóságban... és vissza a kollégiumban, az emberi közösségben...”

IGAZGATÓ A kollégium pedig vegye át az ősigazságokat, amelyek a gyermeki szívben élnek.

VALKAY Úgy legyen, ámen.”¹⁰⁷⁰

A regény ezzel szemben nem Misi megdicsőülésével, hanem szimbolikus halálával zárul, ráadásul Misi ott összetett alak, nem csupa remek jellemvonásból összegyúrt áldozat. Erre mutatott rá az adaptálásról szóló írásában Háy János, aki új drámaváltozatot készített a *Légy jó mindhalálig*-ből a debreceni Csokonai Színház számára: „Nyilas Misi szokványos érzélgős, netán moralizálgató értelmezése nem felel meg a regénynek. A könyv erősen realista, s ekként a jellemrajz is összetett és – ha tetszik – néhol a kedvenc kis hőssel szemben is kegyetlen. Maga Móricz is élen jár saját munkáinak lebontásában, mikor drámaátiratokat komponál a híres regények alapján. Olyan morális és érzelmi terhekkal rakja meg a dialógusokat, amiket az alapszövegekben soha nem engedne meg magának.”¹⁰⁷¹ Hasonló „elgyávulást” látunk a *Rokonok*-nál is. A regény azzal zárul, hogy Kopjáss körül a rokonok és a panamák olyan szorosra fonják a hálót, hogy nem tud kiszabadulni belőle, így öngyilkos lesz, a drámában Kopjáss megdicsőül, hiszen meglátják benne a tiszta embert, aki „nem veszi meg a panamából készült villát”: a város lakói tízezer aláírást gyűjtenek, hogy Kopjáss legyen a következő polgármester.

¹⁰⁶⁷ *Tanulmányok I.* 553–554.

¹⁰⁶⁸ A színdarabváltozat kalandos történetéről részletesen olvasni lehet az Európa Könyvkiadó *Regény és dráma* sorozatának *Uri murit* közlő kötetében, H. Bagó Ilona utószavában.

¹⁰⁶⁹ MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1920–1949: 160.

¹⁰⁷⁰ *Légy jó mindhalálig* 404.

¹⁰⁷¹ HÁY 2008: 79.

A színház válságáról vitázók között volt olyan, aki az írókat megbéklyózó és a színházat körülvevő világ általános hangulatától nem függetleníthető elvárásokat okolta a komédiák ennyire erőteljes térnyeréséért, a „jó vég”, a mulattatás érdekében kötött kompromisszumokért: „Azok az urak tehát, akik az úgynevezett drámával foglalkoztak, hamarosan belátták, hogy a háború utáni közönséget, a tömeget, minden idők legfélelmetesebb tragikus hőst, nem tudják többé megrendíteni és fölemelni. »A közönség felejteni akar« – mondták. »Nem. A közönség röhögni akar« – toldották meg a színigazgatók a kijelentést és *irodalom és színpad két különböző dolog* jelszó alatt megkezdtek a harcot az egész irodalom ellen. A színpadot átalakították hordóvá s nyolc esztendő lármás, következetes és könyörtelen munkájával megöltek minden ámulást, elragadtatást és hitet.”¹⁰⁷² Volt olyan, aki ennél is messzebb ment, és a színházi sikert áhító írók prostituálódásáról beszélt: „Darabot írni annyit jelent, mint megalkudni, prostituálódni, könnyű mulatságot, vagy könnyű idegizalmat szerezni a fáradt és alacsony ízlésű tömegnek. És pénzt kapni cserébe, sok, minél több pénzt. Az írónak, ha valami igazi mondanivalója van, regényt ír vagy verset, de nem drámát. A dráma az az áldozat, akinek vérén táplálkozik a megalkuvás nélküli művészet.”¹⁰⁷³ Kárpáti Aurél viszont arra figyelmeztetett, hogy a könnyű darabok, az olcsó komédiák kikényszerítésével a színházak már régen nem a közönség valós elvárásait szolgálják ki, csak mutogatnak arra a publikumra, amelyiknek eleget az effajta színjátszásból: „Holott a helyzet az, hogy a budapesti színházak igazgatását ilyenformán átvevő, tekintetes publikum már jóideje egymásután buktatja meg a »könnyű«, igénytelen ismétlésekben kimerülő, szolgai alázatossággal kegyeit hajhászó magyar darabokat. Már rég megcsömörlött tőlük, unottan válogat bennük s legfeljebb egy-egy »szenzációs« előadás kedvéért hajlandó olykor »bevenni« közülük egyiket-másikat. Színházaink vezetői azonban ezt a *változást* egyszerűen nem veszik tudomásul. Makacsul ragaszkodnak rögeszméjükhöz, amely szerint a háború után kialakult új publikumnak »szemét« kell. (Mellesleg szólva: annak a publikumnak, amelyet hét-nyolc év alatt ők maguk rontottak el, ahelyett, hogy

¹⁰⁷² BIBÓ 1928: 175.

¹⁰⁷³ MARSOVSZKY 1928: 265.

megneveltek volna!) S tovább követelik a magyar szerzőktől – akik elvégre szintén élni akarnak e gyalázatos konjunktúrában – a vásári portékát, az írói és művészi *megalkuvás* szükségképpen való eredményét.”¹⁰⁷⁴

Feltehető a kérdés, Móricz miért kötött ennyi kompromisszumot a színház kedvéért, miért futott bele ennyi kudarcha, egyértelmű színházi sikerei pedig hogyan halványulhattak el mára. A megalkuvásnak, vagyis annak, hogy Móricz sokszor a színház és a nézők szolgálata miatt lett bukásra ítélve, számos oka lehetett: Móriczot a húszas évektől kezdve, amikor legerősebben próbált színházi szerző lenni, számos támadás érte, nem csoda tehát, hogy áhította a sikert, legalábbis az elismerést. 1919-es szerepvállalásáért (ahogy Babitsot is) támadták a keresztény sajtóban. Már a Nyugathoz csatlakozása óta vádolták zsidóbarátsággal, a harmincas években, amikor a zsidótörvények ellen kívánt nyilvánosan felszólalni, ez csak felerősödött. Ekkortájt írta a következőt a naplójába: „azt mondják, zsidó lettem. Én pedig azt mondom, ember maradtam, s nem tolódtam el pártok labdájává.”¹⁰⁷⁵ Naplójában hosszan elmélkedett a színház és a zsidóság viszonyáról – 1929. január 7-én, egy bécsi színházlátogatás kapcsán írta: „Ahogy az autóból kiszálltam, mindjárt megdöbbentem, csak zsidókat láttam. Mintha a Vígszínházba mentem volna. // Csak zsidók a nézőtérén. De mind. Minden típus, vörösek, feketék, mind érzéki ajkú, bankemberek, duzzadt szájak. Egy ősz nyolcvanas agg, mintegy talmudista. Eljött. Páholyokban csak zsidók. Cvikkeres direktorok, négerhajú nők.”¹⁰⁷⁶ Móricz aztán ebből a zsidó közönség és a zsidók által írt darabok nemzetköziségéig jutott el, megállapítva, hogy az ő munkáival ellentétben náluk „a nyelv csak eszköz, nem gát”. Egy 1934. október 20-án született (a napló ma még kiadatlan részében olvasható) feljegyzése szerint pedig Virággal beszélgettek arról, miért olyan kevés a nem zsidó drámaíró. Móricznak saját magán, Csathó Kálmánon és Zilahy Lajoson kívül nem is jutott eszébe más keresztény színházi szerző. Ennek magyarázatát pedig részben abban találta meg, hogy a nézőközönség nagy része is zsidó – sokszor, sokféleképpen visszatért arra, miként le-

¹⁰⁷⁴ KÁRPÁTI 1928: 187.

¹⁰⁷⁵ Közli: CSÉVE 2005c: 98.

¹⁰⁷⁶ *Naplók 1926–1929* 275.

Színházi próbán

hetne a magyarokat is olyan aktív kultúrafogyasztóvá nevelni, mint a zsidóságot. A fejtegetés a továbbiakban nemcsak a ma már elképzelhetetlen nyíltsága miatt döbbsenhet meg (holott egyértelmű, hogy Mórincz életében mindvégig tudható és kimondható volt, ki zsidó és ki nem az), de azért is, mert a faji megkülönböztethetőségben gondolkodik ugyan, mégis fontos felismerésre jut saját magával kapcsolatban. Azt mondja ugyanis, hogy a „zsidó fiúk” a mesterségbeli tudásnak sokkal inkább birtokában vannak, mint a keresztények: nem egy probléma felől közelítenek, hanem a „színházban laknak”, és onnan elindulva írják a darabjaikat, azt mérlegelik, milyen hatásuk lesz az egyes jeleneteknek. A sikeres drámaíró a színházhoz ért, jött rá ennek kapcsán Mórincz, ahhoz, miként érhető el a közönséggel, a rendezővel, a színészekkel közösen a siker. Ehhez olyan szerző kell tehát, aki nem otthon, egyedül dolgozik, hanem közösségben és színházban, és olyan darab, amely a saját korához szól. Mórincz pontosan tudta tehát, mit kellene tennie, ha valóban sikeres színházi szerzővé szeretne válni, de azt a szükséges „hideg ésszt” (az ő kifejezése ez), amely ehhez kell, csak ritkán tudta használni.

Ha innen továbblépünk a Mórincz-drámák későbbi, vagy akár mai színpadra állításaihoz, arra juthatunk, hogy egyáltalán nem idegen Mórincz „szellemétől”, ha együtt dolgozunk vele. Annak idején nem-

csak drámákat, de regényeket is átirrt, többek közt, nagy felhőrdülést kiváltva a kortársakból, akkori magyarra kívánta „lefordítani” Kemény Zsigmond regényeit. Ha tehette, a saját drámáit is elővette újra, végiggondolva, milyen rossz döntéseket hozott: így tett az *Úri muri*-val, amelynek első színpadi változatával 1927 karácsonyára készült el, de 1939-ben újra hozzányúlt, és számos ponton a regényváltozathoz vitte vissza a drámát. Ebben az utolsó verzióban, amelynek színpadra vitelét az író halála és a háború akadályozta meg, Mórincz kiiktatta Rhédey Zsuzsit, és nem békítette ki Szachmáry Zoltánt a feleségével, nem adta meg a főhősnek az újrakezdés lehetőségét: ez a változat a tanya felgyújtásával és Szachmáry öngyilkosságával zárul. Rhédey Zsuzsi alakjára azért volt 1927-ben szüksége, hogy az 1928-as bemutaton Simonyi Mária játszassa Rhédey Eszter szerepét, de a Víg-színház által favorizált Varsányi Irénnek is jusson fontos szerep.

Az általa készített regényadaptációk helyett műveinek újradramatizálása látszik jobb megoldásnak, ahogy történt a Háy-féle *Légy jó mindhalálig*-nál, vagy a debreceni Csokonai Színházban 2008-ban (rendező: Vidnyánszky Attila), illetve a Nemzeti Színházban 2010-ben készült (rendező: Bezerédi Zoltán) *Úri muri* esetében is. Ez utóbbinál például azt a döntést is meghozta a rendező, eltérve az eredeti Mórincz-dráma szövegétől, hogy a színészeket nem beszéltette tájszólásban – ezzel, véleményem szerint, csak jót tett az előadásnak, ma ugyanis, a kiejtés egységesülésének idején, a tájszólás egészen más hatással van a nézőkre, mint lehetett annak idején, és olyan színészsünk sincs sok, aki az egyes tájszólások közti különbséget érzékeltetni tudná, vagy bármelyiket közülük „anyanyelveként” beszélné. Ha a napjainkban számos okból sem „színpadra kívánczó” *Sári bíró* egyik első szerzői utasítását egy rendező betartatná („Valamennyien az erősen í-ző nyelvjárás szerint beszélnek”), szinte biztosan nézhetetlen előadást hozna létre. Pedig a *Sári bíró* egyes szereplőinél még rá is erősített erre a „kíváncságra” Mórincz, például Csobaji koma első megszólalása így hangzik: „Aunnye, bíró uram, mír hatta felmenni az árát.”¹⁰⁷⁷

Ahogy a *Sári bíró*n, úgy más Mórincz-darabokon is az avulás jelei fedezhetők fel – messze nem csupán a tájszólás miatt, lehet, azért is, mert olyan erőteljesen a saját korukhoz kívántak szólani. És nehézséget jelent az is, hogy eltűnt világot igyekeznek a színpadra állítani

¹⁰⁷⁷ Drámák I. 7.

– ezt, paradox módon, nem színházból, hanem filmből vett példával érzékeltetném. A Magyar Televízió számára 2011-ben készült új tévéjáték, az *Égi madár* számára láthatólag nem találtak olyan valódi falut, ahol leforgathatták volna – így a szentendrei Skanzen szolgáltatta a helyszínt. (Móricz egykori szülőfalujában például egyetlen olyan ház van, az egykor szülőháznak is kikiáltott emlékház, amelyik az eredeti felső-tiszavidéki építkezést megmutathatná – a skanzen kiválasztása így akár ironikus gesztusként is felfogható.) Az *Úri muri* esetében is jobb, ha a környezetre, a szereplők kinézetére vonatkozó móríci utasításoktól ellép a rendező, és az előbbi esetében érzékeltetésre, stilizálásra vállalkozik, az utóbbi esetében pedig határozottan átértelmez egyes szereplőket. Mind a Csokonai Színház-beli, mind a Nemzetiben játszott *Úri muri* legerősebb karaktere Csörgheő Csuli lett, pedig sem Cserhalmi György, sem Stohl András nem emlékeztet a Móricz-dráma szerzői utasításában leírt alakra: „Kemény, fekete kun: kalapja a feje búbjára tolva. Deres kun kurta bajusza van, felpederve”. Persze, nem is ez a leírás alakította legjobban a hősről bennünk élő képet, hanem, miként ezt Koltai Tamás és Stohl András egy interjúban megbeszélték, a „Nemzeti Színház egykori híres Csulija”, Tompa Pufi, akinek köszönhetően ez az alak „sokáig a mozdíthatatlan, kövér paraszt-nagygazda típusa volt a színpadon”: „A »zsíros paraszt«. Neki aztán nem forgott az agya. Beleragadt a saját mozdíthatatlanságába. Ahogy a későbbi előadások a kedélyes, népieskedő naturalizmusba.”¹⁰⁷⁸ Stohl válasza erre a felvetésre jól mutatja az *Úri murival* kapcsolatos sztereotípiákat és a Nemzeti Színház előadásának ezek átformálására tett szándékát, melyeket először a színészeknek kellett megérteniük és elfogadniuk: „[Bezerédi] Zoli határozottan kijelentette, hogy nem akar népszínműves ihaj-csuajt, hanem valódi embereket és emberi viszonyokat szeretne. Számomra érdekes felismerés, hogy Móricz majdnem csehovi mélységű író. [...] Addig én is azt gondoltam, hogy majd tinglitanglizunk, jókat notázunk, és a végén főbe lövi magát egy ember. Lehet, hogy ez most szegénységi bizonyítvány, de az én fejemben az *Úri muri* egy mulató darab volt, aminek a közepén beleharsogjék Csuli fülébe, hogy megdöglött a nagy kan.”¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁸ KOLTAI-STOHL 2010: 8.

¹⁰⁷⁹ KOLTAI-STOHL 2010: 8.

Az *Úri muri* színpadi változatánál Móricz komoly küzdelmet folytatott azzal, az erotikus jelenetek miként állíthatóak színpadra – már az 1928. március 3-i bemutató előtt két nappal arra panaszkodott naplójában, hogy az első, általa készített változat „túlfűtöttnek” bizonyult, ezért számos olyan kompromisszumba belement, amit kétségesnek tartott: „Nem tudom, hogy hasznára vált-e az a sok minden, amit csináltattak velem. Én, sajnos, még áldozata voltam a Beöthy-rémületének. Tavaly azzal adta vissza darabomat, hogy nem színpadképes, kettőt nem fognak nevetni, a színpad nem bírja el ezt az erotikát, s egyáltalán nem alkalmas semmi, amit hozok.”¹⁰⁸⁰ Ez a figyelmeztetés mintha még az 1939-es változaton is nyomot hagyott volna: a Móricz-féle változat csökkenti és nem fokozza a feszültséget a szerető és a feleség közt. A regényben határozottan elkülönül a városi lakás, benne a hideg feleséggel, és a Zoltán által megépített „tündéerkert”, benne a szexuális izzást adó Rozikával – így válhat a regény csúcspontjává az a jelenet, amikor az „úri muri” közepén a feleség hirtelen a tanyára érkezik. A mai drámaadaptációk egy része is ebben a jelenetben lépteti színre Rhédey Esztert, még azt is vállalva, hogy ezzel ez a szerep Rozikához képest szinte súlytalanná válik. (Ez történt a Nemzeti Színházban játszott verzióban, még akkor is, ha a színház vezető színésznője, Schell Judit játszotta a szerepet.) A Móricz-drámában viszont a feleséget a pusztán látjuk először, egy olyan jelenetben, ahol a háttérben átmegy a színpadon Rozika is, Rhédey Eszter még utána is néz, „de nem gondol semmit”. A drámaváltozatban ugyanis Móricz úgy döntött, hogy Rozika és Zoltán szerelmének kibontakozása nem előzmény marad, hanem a cselekménybe kerül – az egymásratalálás, amely ebben az első-sorban a testi vonzódásból született szerelemben csak szexuális egyesülés lehetett volna, mégis két jelenet között, a néző számára láthatatlanul játszódott le. Rozika Zoltánnak írt, erotikusan túlfűtött búcsúlevele pedig lerövidült a drámaváltozatban, és így egy fontos jelentés is elenyészett. A regényben a búcsúlevél így hangzik: „Zoltán bácsi, kedves! Én magát sohasem fogom látni. Csókolom magát, imádom magát, sohase lát többet. Az egész testem tűzben ég, ha magára gondolok, de sohase szabad többet találkozunk az életben. Én most vonatra ülök, ne haragudjon, de idehozattam magam a ko-

¹⁰⁸⁰ Idézi H. Bagó Ilona, lásd: *Úri muri* 394.

csival az állomásra, s még nem vettem meg a jegyet, de olyan mesze megyek, hogy soha többet el nem ér. Isten áldja, drága egyetlen Zoltán bácsi, a testem tűz, éljen boldogul és szeresse gondolatban a maga kis Rozikáját. Én nem vétettem magának, mért tette ezt velem. Nem haragszom. Isten, Isten veled.”¹⁰⁸¹ A drámában mindössze ennyi maradt belőle, a többi a feleség némán olvassa el: „Kedves Zoltán bácsi... soha se lát többet, Rozika.” Bár a dráma sűrítettége miatt még érthető is lenne a rövidítés, ezzel eltűnt a drámából az a tűz is, amely Rozika testében ég, és amely nyilvánvalóan összefüggésbe hozható az *Úri muri* végén a tanyát elpusztító tűzzel. Az erotika rejtett módon került csak be a drámaváltozatba: az elején Csuli által énekelt „bekecsnóta” (amelyet nem az *Úri muri* regényverziójából, hanem a *Kivilágos kivirradtig*ből hozott ide Móricz) már önmagában is a testi szerelemre utal, de ismert volt egy nyíltan szexuális változata is, ahogy erotikus jelkép a Rozika által a Zoltánnal való találkozásakor cipelt korsó vagy az utolsó, mulató jelenetben Csuli által visszatérően skandált bunda is. A magyar folklór effajta erotikája a mai nézőnek már biztosan nem adódna egyértelműen.

Ha Móricz darabjait olvasva ma esetenként azt érezzük, a paraszt-ság-vidéki kismenőség mostanra csak nyomaiban létező világa temette őket maga alá, érdemes elgondolkodni azon, hogy már az első színpadra állításkor a kényszerű múltba fordulásukat regisztrálhatták a nézők. Ennek oka pedig megint nem egyszerűen Móricz személyes „gyávaságában”, de abban is kereshető, hogy, amennyiben hihetünk Heltai Jenő kifakadásának, az akkori színház kénytelen volt úgy egészében a múltba menekülni (és nem tehetett másképp a Nemzeti Színházból egy időre, politikai okokból kitiltott Móricz maga sem): „Mi marad ma a magyar írónak? A máról nem írhat, mert akárhová nyúl, a kezére ütnek. Szent és sérthetetlen mindenki! A jó erkölcsök mindenek előtt! Marad számára a múlt, amelyhez szintén csak keztyűs kézzel szabad hozzányúlania, vagy marad egy olyan elképzelt világ, melynek nemcsak falai vannak papírosból, hanem igazi élet híjjával ténferegnek alakjai is.”¹⁰⁸² Hiszen a korszak a szeméremértés tilalmát törvénybe iktatta, de meghurcolhattak valakit a sajtóban a határrevíziós törekvések megkérdőjelezése, vagy a nyomor színpadra állítása miatt is.

¹⁰⁸¹ *Úri muri* 214.

¹⁰⁸² HELTAI 1928: 173.

De voltak Móricznak olyan darabjai is, ahol nem tett engedményeket, nem kívánt megfelelni a kor elvárásainak a „jó véggel” vagy a dalbetétekkel: igaz, ezek a darabok nem érték meg hosszas szériát vagy nagy nézőszámot, és nyilvánvalóan anyagi sikert sem hoztak a szerzőjüknek. A *Ház az erdőben* című darabot 1923. április 15-én mutatták be, Ady Endre *A műhelyben* és Kuncz Aladár *Vitéz Mihály a halál révén* című egyfelvonásosaival együtt, az Írók Bemutató Színházának a Nyugat folyóirat által is támogatott rendezvénysorozata keretében. (Mindössze egy héttel később ugyanitt „a vállalkozás utolsó bemutatója, Kertész István *Fecskék* című műve Siklóssy Pál rendezésében megbukott”¹⁰⁸³ – és véget is ért az egész sorozat.) A rövid darab, ahogy ezt Erdődy Edit, a darabot a színpadi nyelv és dramaturgia megújítására törekvő Móricz-művek egyikeként tárgyalva, megjegyzi, a naturalizmus eszközeivel dolgozik. Ugyanakkor az abszurdhoz is közelíthető, hiszen a „történet végletessége, a józan kegyetlenség túlhajtottsága, az alakok szándékait és cselekvését motiváló birtokvágy és kegyetlenség azonban túllép a józan ésszel felfogható úgynevezett realitást, így pszichológiai realizmus keretein.”¹⁰⁸⁴ Az egyfelvonásosban egy tisztességes (nek látszó) vadőr-család határozza el, hogy pénzért megöl egy férfit, majd annak kislányát, a gyilkosság szemtanúját, elégeti a kemencében. Lehet a darab „pszichológiai abszurdként” színpadra állítását is elképzelni, ahogy Erdődy Edit tette, de azt sem szabad elfelejteni, hogy a művet a kegyetlenség, az ölés emberben élő ösztöne akár a néhány évvel később megíródott *Barbárok* vagy a *Szegény emberek* előképeként is olvashatóvá teszi. A gyilkosságra készülő apa és fia a háborút emlegeti annak igazolásaképp, hogy el merik majd követni tettüket, ahogy a *Szegény emberek*ben is azt a magyarázatot adja a háborúból hazatért katona, hogy a gyilkolásról nehéz leszokni: „A semmi, háborúba! a semmi... mikor gyün a sturm... hujj... neki az ellenségnek, mindenkiről elkezd csurogni a verejték, osztán neki az ellenségnek... eccő láttam két katonát, úgy nekszalattak egymásnak, hogy mikor átment mindakettőnek a szuronya a másikon, úgy megtámasztották egymást, hogy úgy maradtak állva, még másnap reggelibe, mikor esszeszettük őket, még mindig csak nézték egymást hóttan... a semmi.”¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸³ MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1920–1949: 589.

¹⁰⁸⁴ ERDŐDY 2005: 91.

¹⁰⁸⁵ *Drámák I.* 369.

De a darab nemcsak későbbi Móricz-novellákkal olvasható össze, a színpadra állításánál akár a meseszerűségét is érzékeltetni lehetne – a kislány megölésére készülő vénasszony, aki a gyereket meg akarja etetni-itatni, mielőtt a kemencében elégetné, a Grimm-mesék Jancsi és Juliskát megölni szándékozó boszorkányára hasonlít. A darab vége, a kislány megmenekülése és a bűnösök leleplezése is mesei – az utolsóként megszólaló Csendőrmester mondatai viszont többféleképpen értelmezhetők, nemcsak a mesebeli házikót láthatjuk meg itt:

„CSENDŐRÖRMESTER *útra indítva a négy embert*. Van az erdőbe egy kis ház... *Fejét csóválja*. Csak sose tudja az ember... hogy mi lakik benne... *El mind*.”¹⁰⁸⁶

A *nem tudhatjuk, mi lakik benne* már nemcsak a ház lakóira, de úgy általában az emberben rejtő ismeretlen ösztönökre is utal, az erdőbeli házikót az ember szimbólumává változtatva, az egyfelvonásost egyúttal Freudhoz kapcsolva. Ahogy a *Ház az erdőben* című darabnál számomra még izgalmasabb *Groteszk* kapcsán szintén szokás Freudot emlegetni, a „vágykielégítő álom színpadra vitele”¹⁰⁸⁷ miatt. Ezt a darabot még 1915 márciusában mutatták be, a Magyar Színházban, meglehetősen nehéz, háborús időszakban, amikor az önfenntartó társulat háborús alkalmi játékokkal, régi darabokkal, vendégművészek meghívásával próbálta becsalogatni a közönségét – biztosan nem a legszerencsésebb időszak volt ez Móricz kísérleti darabjának bemutatására, amely a színház életében kiemelkedően jelentős nem lehetett, ha a *Magyar Színháztörténet* a Magyar Színháznak ezzel a korszakával foglalkozó fejezete meg sem említi. Mindezenre Szép Ernő, aki a Nyugat 1924-es Móricz-számába a „kicsi színdarabokról” írt, nagy élményként idézte fel az egykori előadást:

„Ki emlékszik a Groteszk című krözüsi drámájára? A Magyar Színház játszotta 1915-ben, Hegedüs Gyulával. Annak az ábrándos falusi asztalosmesternek az ábrándja, az élete sorsa, a részegsége, aki Londonban dolgozott fiatal korában... emlékeznek erre? Ebben az egy fel-

¹⁰⁸⁶ Drámák I. 375.

¹⁰⁸⁷ ERDŐDY 2005: 91.

vonásban legalább is hét-nyolc felvonásra való álom és élet van, ebből valami gyönyörű magyar Maeterlinck tellett volna! Ha azt mondtam, hogy a kicsi parasztos komédiáinál az oldalamat tartottam nevettemben, ennél a Groteszknél azt mondom a szívemet kellett fogni nehéz gyászomban, köteles szenvedésemben, szeretetemben, felelősségemben ez iránt a szegény gazdátlan asztalos iránt, ez iránt a bolond szegény felnőtt ember iránt, minden szegény szegénysorsúak iránt akik felnőttek és itt élnek nekünk bolondjába. Ebből a határtalan témából háromfertály órás színházat csinált Móricz Zsiga. Sok csinálni valója van neki. Nem ér rá. Siet.”¹⁰⁸⁸

A darab, amelyről Schöpflin még *Óra*¹⁰⁸⁹ címmel, Szép Ernőénél kisebb lelkesedéssel írt, egy asztalos családjában játszódik. Cselekmény alig van, viszont a hétköznapi ebédből az elveszett illúziók, a meg nem valósult tervek drámája bomlik ki. Az elvágyódást, nemcsak Pestre, de Londonba is, a kulcsszerepet játszó óra segítségével mutatja meg a darab – ebből lépnek elő az asztalos múltjának, egykori álmainak legfontosabb alakjai. De ezt megelőzően az asztalos „rendületlenül szónokolva” előadja az alábbi monológot, összekapcsolva a szerelmet és az öreg órát:

„Mert, uraim, a legfontosabb dolog az életben a szerelem, mert ha szerelem nincsen a dolgok és az emberek iránt, akkor semmi sincs. Egyedül a szerelem képes csodákra. Aki nem szereti a mesterséget, az annak gyilkosa, aki nem szereti az anyagot, azt az anyag öli meg. Mert minden anyag él. Élet van, uraim, abban a fában, kérem alássan, kedves uraim, amelyből a bútort csináljuk, s abban a darab deszkában, amely egy ötszázéves diófának végső maradéka, talán több karakter van, mint a legmagasabb állásra jutott emberben. Ez legyen az első, hogy éljünk.

¹⁰⁸⁸ SZÉP 1924: 277.

¹⁰⁸⁹ A Magyar Színházban Móricz három kis darabját játszották együtt, *Az égerfogót*, *Az órát* és a *Csiribirit*. Schöpflin ezek közül *Az órát* tartja „legnagyobb igényűnek”, bár az egész produkcióról ezt állapítja meg: „többé-kevésbé könnyedén odavetett kis képek, elnagyoltan felvázolt háttérrel, néhány egyszerűsített vonással megrajzolt arcokkal, olyan munkák, amelyek szünet közben, nagyobb dolgokra való készülődés melléktermékeiül teremnek egy gazdag produkció-képességű író műhelyében.” SCHÖPFLIN 1979: 93.

Élet, élet kell az embernek: s ez, amit mi élünk, az nem élet... Az ember önmagának s az emberiségnek gyilkosa... *Az inas az óraszekrénynél áll, s ki akar menni, az asztalos szó nélkül félreparancsolja onnan, s az órát nézi.* Itt van, uraim ez az öreg óraszekrény. Ugyebár ha rápillantanak, nem látnak rajta semmit, mást, csak hogy ez egy öreg óratok, mely egy haszontalan bútor, s valóban már tűzre volt ítélve, bár az sem megsemmisülés, mert a legistenibb dolog, ha az álló és porladó fából, tűz lesz...¹⁰⁹⁰

Az asztalos később még párbeszédet is kezd az óraszekrényvel, amelyből kilép egykori szerelme, majd annak szülei, a pap és a papné. Bár egyszer elhangzik a darabban, hogy mindez az asztalos ál-mában történik, mégsem egészen nyilvánvaló, hogy ez csak álom, látomás. Izgalmas rendezői megoldásokra adna lehetőséget, például, hogy a szekrény egyszer még meg is öleli az asztalost, ahogy a nem könnyen megvalósítható, effajta színpadi instrukciók is: „AZ ASZTALOS az óraszekrényre néz, s meglátja a feleségét, erre fogja Piroskát, akit a karjai között tartott, s óvatosan, mint valami ruhabábot, leteszi egy székre, s Piroska ott elenyészik... Mint a pap s a papné.”¹⁰⁹¹ De arra is találunk a darabban példát, hogy egy-egy megnyilatkozás, üresnek tűnő fordulat tárgyiasul – az asztalos azt mondja a fiának: „Ne súgj olyan sokat a fülembé, mert ilyen nagy fülem nő tőle, ni! Mint egy elefántnak!”¹⁰⁹², később pedig a férfinak valóban nagy elefánt-füle lesz, piros posztóból. Vagy egy másik példa erre az eljárásra – az asztalos figyelmezteti a feleségét, hogy: „Ne beszélj bele a dologba... Mert bajszod nő a végén...”¹⁰⁹³ a darabban később pedig ezt olvassuk az asszonyról: „Megpödrí a bajszát, s az orra alatt hosszú, nagy pedrett, fekete bajusz nőtt. [...] Az ajtóban megáll, visszafordul, s megpedrí a bajszát.”¹⁰⁹⁴ A *Groteszk* a szimbolista dráma fogásait alkalmazza – nem véletlenül jutott róla Szép Ernőnek Maeterlinck az eszébe.

¹⁰⁹⁰ *Drámák I.* 289–290.

¹⁰⁹¹ *Drámák I.* 294.

¹⁰⁹² *Drámák I.* 288.

¹⁰⁹³ *Drámák I.* 289.

¹⁰⁹⁴ *Drámák I.* 297.

Móriczot azonban nem effajta, kísérleti darabok szerzőjeként ismeri a magyar színház.¹⁰⁹⁵ Ha valami szorosan a nevéhez tapadt, az a népszínmű és a népies darabok voltak – érdemes éppen ezért külön is megnézni, mit lehet kezdeni ezzel a címkével.

A népszínmű és a „műkedvelés”

Mára egy Móricz-előadásnak leginkább az érvénytelenné, sokszor önmaga paródiájává vált színpadi népiességtől, az „ihaj-csuhajtól” kell eltávolodnia. Hiszen, bár szó sincs arról, hogy kizárólag paraszti vagy falusi témájú darabokat írt volna Móricz, kétségtelenül ez a klisé kötődik leginkább a nevéhez. Ahogy ez, például, Térey Jánosnak a *Protokoll* című darabja 2012. januári bemutatója kapcsán adott interjújából kiderül: „Beleuntam a kulisszahasogató, és egytől-egyig önsajnáltató tónusú »spagetti-easternekbe«, a kocsmában, kőfejtőben, szántóföldön játszódó magyar drámákba, mert a falut egyszerűen nem hiszem el a színpadon. (Ahogy a szexet sem). A gémeskút meg a tornác sajnos »népiesch«-nek bizonyul, és egyszerűen lehullik a színpadról. Nem igazán kedveli a falut a színház, még a robusztus tehetségű Móricznak sem sikerült a színházban gyökeret eresztetnie.”¹⁰⁹⁶ Móricz paraszti témájú darabjait ma hajlamosak lennénk népszínművekként felfogni, hiszen mostanra ez a műfaj szinte arra egyszerűsödött, hogy *vígjáték, paraszti (falusi-vidéki) figurák szerepelnek benne, akik tájszólásban beszélnek.* Leginkább a korai Sári bíróra illenék az a címke¹⁰⁹⁷ – ho-

¹⁰⁹⁵ A magyar színház helybenjárását, a kísérletezés nehézségeit jól mutatja ez a megszólalás – 1982-ből: „A közízlés, a »szolgáltatószínházi« tradíció nem kedvezett a kísérletezésnek, az új dráma többnyire magányosan, az élő színháztól elszakítva készülődött. És – egy-két kivételtől eltekintve – hasonlóképpen formálódik ma is. »Színházi struktúránk – jegyezte meg Örkény István – galvánelektromos idegességgel fogad mindent, ami más, mint a megszokott.« S úgy tűnik – legalább ebben az egy dologban – következetesek vagyunk. Idestova kétszáz esztendeje.” VINKÓ 1982: 114.

¹⁰⁹⁶ *Aki beleunt a kulisszahasogatásba – Beszélgetés Térey Jánossal*, www.szinhaz.hu

¹⁰⁹⁷ A Sári bírónál sokkal inkább illeszkedett a népszínmű-tradícióhoz Móricznak az az egyfelvonása, a *Mint a mező virágai*, amelyet először a Nemzeti Színházban, majd 1921-ben az Apolló Kabaréban mutattak be – a főbb szerepeket Rózsahegy Kálmán és az a Berki Lili játszották, „akinek ilyen irányu talentumát már sok népszínmű előadás sikere biztosította.” *Móricz Zsigmond az Apolló Kabaréban*, Színházi Élet, 1921/16, 30.

lott a kortársak számára már ez a darab is azt mutatta meg, miként igyekszik szerzője *túllépni* a népszínmű műfaján. Schöpflin Aladár a *Sári bíró* 1923-as, Belvárosi Színház-beli felújítása kapcsán írta a következőt: „hogyan ezt a darabját megírhatta, félre kellett dobni mindent, ami népszínmű, és visszamenni a falu valóságos életéhez egyrészt, a vígjáték molière-i formájához másrészt, s a kettőnek összeöntéséből alakítani valami újat”.¹⁰⁹⁸ Schöpflin kritikájából kiderül, a darabban játszó színészeknek éppen az volt a legnagyobb feladat, hogy a népszínmű-tradíció sablon-figurái helyett „valódi” parasztokat hozzanak a színpadra: „Van egy népszínműi játék-tradíciónk, mely szinte kész sablonokat kínál a színészeknek. Ettől teljesen és tökéletesen meg kell szabadolniuk ebben a darabban, ami nem könnyű dolog. Az ősfarmához, a paraszt-alakok életstílusához kell visszamenniük, amire azonban nem minden színésznek van megfelelő tapasztalata. A Belvárosi Színház előadásának már az is jelentékeny kvalitása, hogy el tudott szakadni minden népszínműi megszokástól, és nagyjában meg tudta közelíteni a darabnak új stílusát.”¹⁰⁹⁹ Hiába Schöpflin lelkesedése, ha ma olvassuk a drámát, nehéz csatlakozni hozzá – a *Sári bíró* szövegeként csaknem olvashatatlan (ha játszani szeretné egy társulat, „újra kellene fordítani”, hiszen szinte idegen nyelven beszélnek a tájszólásban megszólaló szereplők), és furcsán tagolatlan is, mivel csak három felvonásra van felosztva, jelenetekre nem. (És voltak ekkor még Móricznak ügyetlen színpadi megoldásai is – például az a megszólalás, amikor Sári hirtelen betoppanó gyerekkori barátnője tisztázza a bíróék családi viszonyait, hiteltelen alapossággal: „Hallom, Sári, neked is három fiad van, meg két jányod... Két fiad házasság, két jányodat neked is elvitték a faluból. Csak egy gyerek van itthon.”¹¹⁰⁰) Vannak benne jól ismert vígjátéki fogások, mint a papucsférj alakja vagy a szerelmesek egymásratalálásának végül happy enddel végződő nehézségei, éppen ezért inkább sablonosnak tűnik, nehéz ma érzékelni a népszínmű megújítását benne.

De hiába írt Schöpflin bármit, a „népszínműíró” címkéje már életében ráragadt Móriczra, legnépszerűbb darabjai közül kettő

(a *Sári bíró* mellett a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*) is ezt erősítette meg.¹¹⁰¹ Ez egyszerűen annyit jelentett, hogy a közönség *leginkább* a dalbetétekkel tarkított, falusi, paraszti témájú darabokat kötötte a nevéhez. A színházba járó közönség számára pedig a parasztságot színpadra emelő íróként mutatták meg – erre abból következtek, hogy a Színházi Életben végignézttem azokat az írásokat, amelyek Móriczról adtak hírt komolyabb vagy vicces formában. Nem is azok az írások igazolják leginkább az effajta imázsalkotást, amelyek Móricz darabjairól tudósítanak, hanem azok a humoros szövegek, paródiák, amelyek adottan veszik az íróról már a közönségben kialakult képet. Karinthy Frigyes volt az, aki a lapban rendszeresen jelentkezett olyan írásokkal, amelyek a Színházi Életben gyakran szereplő írók köré szerveződtek. A *Diszkrét levelek* címűben például Karinthy azzal játszott el, hogy hölgyektől próbálta megszerezni az írók nekik címzett „intim leveleit”, és, mivel nem adták oda, kitalálta és megírta őket. Itt Móricz a következő fiktív levéllel szerepel:

„Riska, hé,
há má mi lesz?
Zsiga”¹¹⁰²

Vagy mutatok még egy hasonló írást, ugyancsak Karinthy Frigyesről: az 1932/41-es Színházi Életben jelent meg, *Koktél* címmel, és benne különböző írók és más neves közéleti személyiségek „koktélreceptjeit” olvashatjuk (a pálinka és a koktél szinonimaként használtatik a cikkben). Móricz Zsigmondhoz ezt a receptet társította Karinthy:

„Leányka, szemelt, muskotály, csóri csukamájolaj, mádi zsidó-asszu, badacsonyi tüzlélkü, ringató, plébános, móri, villányi, szegedi papri-

¹⁰⁹⁸ SCHÖPFLIN 1979: 128.

¹⁰⁹⁹ SCHÖPFLIN 1979: 130.

¹¹⁰⁰ *Drámák I.* 10.

¹¹⁰¹ Gelencsér Gábor a Móricz-művekből készült filmek kapcsán írta a következőt: „Az 1945 előtti korszakban »népszínművesítették« az írókat, míg a második világháborút követő időszakban »osztályharcosították«. Túlzás volna azt állítani, hogy ezzel a gesztussal meghamisították művészetét, hiszen e műfaj és látásmód valóban jelen van az életműben.” GELENCSÉR 2006: 20.

¹¹⁰² Színházi Élet, 1930/49, 11.

ka, makói hagyma, debreceni kolbász, matyó kézimunka, kalotaszegi varrotas, tulipánosládá, szarvasbőgés, Athenaeum.”¹¹⁰³

Ebből a „koktéltreceptből” is látszik, hogy Móriczot nemcsak parasztíróként, de az egész országot „átölelő”, írásaiba beemelő, súlyos, országos gondokkal küzdő alkotóként tartották számon. (Másik írásában, ahol Karinthy azt találgatja, melyik írónkból milyen artista válhatna, Móriczra a súlyemelő szerepét osztja, mivel „naponta oldja meg, játszva, a legnehezebb problémákat s regényalakjai, akikkel dobálódzik, csupa súlyos egyéniség.”¹¹⁰⁴) Nem egyoldalú tehát az a kép, amelyet a Színházi Élet alakít ki (a nyári lapszámokban például Móricz a Leányfalun időző „pesti bohémek” egyik legfontosabbikaként szerepel rendszeresen), mégis letagadhatatlanul fontos összetevője a népiesség. És az imázsalakítás határozottan érezhető a Színházi Életben: mintha az írók is színpadi karakterek lennének, megállapítható jellemvonásokkal. (Karinthy például önmagát sem hagyja ki az idézett, humoros cikkekből, és saját magára a folytonos pénzzavarral küzdő, honoráriumért dolgozó szerző szerepét osztja.)

De Móricz népszínművek iránti érdeklődése a Színházi Élet olvastán másképp is nyilvánvalóvá válik – az 1933. évi 35-ös számban arról írt Móricz, *Gyöngyös bokréta* címmel, hogy meg kell újítani

¹¹⁰³ Ebből az írásból párhuzamképpen két szellemes, és (és tudva, például, azt, hogy Karinthy második felesége, Böhm Aranka a zsidóüldözés következtében halt meg) mellbevágó koktéltreceptet idéznék. Az első Hitleré: „Bécsi *branntwein*, jól felrázott orosz *jerzabinka*, nehéz Rajna-párlat, asszír *szvasztika*, salétrom-nitrogén-melonit, lőporalakban. Az egész keverék nem üvegpopóhárban, hanem Papen-deckli stancliciban (Papen levágott és kellően letisztított koponyájában) rázandó. Tálalás előtt néhány csepp zsidóvér.” a másik pedig Sztáliné: „Burzsuj bikavér, tőkés-el-szomorodni, ötéves hatputtonyos, trojka, pjetiletka, kátrányfröccs, munkásverejték-asszu, G-in, P-eppermint, U-borkalé (GPU). Az egészséget erősen összekeverni, használat előtt felrázni az osztályönérzetet és citrommal felkínálni annak, aki inni akar belőle – abban a percben az illetőt letartóztatni és főbelőni, mert hiszen Oroszországban szesztilalom van.”

¹¹⁰⁴ Karinthy Frigyes, *Parnassus a Beketowban, a szellem artistái az artistaszellem színterén*, Színházi Élet, 1934/26, 34–35. Karinthy effajta írásaiban Móricz többnyire az első helyen szerepel, ez is jól jelzi, hogy a Színházi Élet olvasói számára az egyik legismertebb élő magyar drámaíró lehetett.

a műfajt, hiszen a mai falu már nem olyan, ahogyan az effajta darabokban megjelenik:

„Ha az új népszínművet valaki meg akarja írni, – én magam is készülőkré rá – a kórusban nem kell félni a színésznőknek, hogy copfot hogyan kell feltűzni. Nincs már copf, csak az öregasszonyokon. Minden lány az egyéniségéhez vágatja a haját.

De attól se kell félni, hogy mi lesz a helyretyutyutyuval.

Ezek a lányok modernebbek, mint a kisszínésznők a kulisszák mögött.

Hát persze, egyelőre csodálkozni fog a közönség és azt hiszi, ámtítás, ha a nép gyermekeit úgy állítja be a színpad, ahogy ma van, mert a színpad, bizonyos szemszögből, a legkonzervatívabb intézmény. Nem azért van a színpadnak népszínműi ruhatára, hogy a mai ruhákat kutassa és vásárolja. Én például soha a Nemzetiben nem tudtam elérni, hogy a valóságnak megfelelő ruhákat viseljenek: akkor ugyanis a színésznők körülbelül a saját ruhájában kellene a színpadra lépni.

De a színpadtudósok azt mondják, hogy a közönség akkor nem fogadja el a népet népek.

Hát ezennel bejelentem, hogy a mai nép nem játszik többé idillt az életben. A mai parasztlány nem gyöngyszem, amely öntudatlan szépséggel merül fel az etnográfia habjaiból, nem is virágszál, amit le lehet törni, hanem inkább kis állat, aki friss és vidám és karmol és harap. Vagy inkább ember, aki semmiben sem akar elmaradni a felette élő társadalmi rétegek lányai mögött.

Olyan bátorság és nyíltság és életvágy perzsel itt a kazlak körül, hogy az felülmúlja még a strandolók és vadevezősök életstílusát is.

A Gyöngyös Bokréta templomi áhítatának odakint vége. Ott ma a gyönyörű élet tombol. Nyersen, kedvesen, lihegő örömmel.”

Móricz tehát nem idejétmúlt, hanem megújítandónak gondolta a népszínmű műfaját, amelyet nemcsak a közönség szeretete, de olyan egyszerű ok is színpadon tarthatott, mint a színházak felhalmozott ruhatára. A népszínműveknek nem is azt a változatát tartotta a legfontosabbnak, amelyet a professzionális színházak, a pesti színészek és színésznők állítottak színpadra – sokkal inkább azokat, amelyek amatőr társulatokban, kisvárosokban vagy falvakban, műkedvelő előadásokként születtek meg. A Színházi Élet 1930/5-ös

számában országos műkedvelőversenyt hirdettek, társulatok szerveződését várták, a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* előadására. Neves zsűri névsorát tették közzé, melynek egy tagja és Móricz maga az ígéretek szerint megtekintette valamennyi előadást. A színpadra állításhoz alapos segítséget nyújtott a lap, amely „közli a darabot, képekkel, kottákkal, rendezői instrukciókkal, hogy a lehetőséghez képest megkönnyítse a műkedvelők munkáját. A rendezők és szereplők szemléltető képet kapnak arról, milyen diszletekre, ruhákra és egyéb segédeszközökre van szükségük ahhoz, hogy előadásuk a lehető legjobb lehessen.” Hogy mennyire volt sikeres ez az akció, nem sikerült kiderítenem – de az kétségtelen, hogy Móricznak már évekkel korábban megszületett az a regénye, amely egy műkedvelő előadás köré szerveződött. A *kis vereshajú*ban sem maga a produkció volt a lényeg (amely nem is valósulhatott meg végül), hanem a próbafolyamat, a készülés, és ennek hatása a felvidéki kisváros, a fiktív névvel Klopacsának nevezett regényhelyszín társadalmára.

Ez a Móricz-regény volt az egyetlen, amelyet, 1922-ben, a Színházi Élet közölt folytatásokban. A beharangozó tudósításból egy részlet: „Móricz Zsigmond regényének cselekménye a »Vereshaju« vidéki műkedvelő előadása körül bonyolódik. Egy kis magyar város egész társadalmát ez az előadás tartja lázban és a főszereplő, a kis Vereshaju, ünnepelt és irigyelt hősnője lesz a regénynek. [...] Ez a szerelem alakul ki az ünnepelt kis műkedvelő-primadonna szivecskéjében és ez adja a regénynek azt az illatot, amely csak májusi rózsakertekből áradhat ki, úgy, mint Móricz Zsigmond mesélő tolla alól.”¹¹⁰⁵ A regény előzetes leírása olyan, mintha nem is a *Sárarany* és *Az Isten háta mögött* szerzőjének művéről, hanem Mikszáthéról szólna (bár, ne felejtjük el, Móricz is tudott olyan édeskés szerelmi történetet írni, mint a *Harmatos rózsza*) – a regényről a legutóbb megszólaló Benyovszky Krisztián is Móricz Mikszáth-olvasatának sajátos lenyomataként kezeli a *kis vereshajú*t. A regényből egyetlen részletet választottam ki annak igazolására, hogy Móricz sokszor mintha valóban Mikszáth hangját imitálná: „Fakó Feri lógó buksival ballagott az irodából hazafelé, s csizmája szárát csapkodta a nádvevesszővel, távolról varrógépzörgést hallott, arról vette észre, hogy már megint a Biriék ablaka alatt jár, megállt: ejnye, jó volna másfele

kerülni! De az nem könnyű feladat, mert az utcák úgy kanyarogtak, ahogy a völgy s a patak szabta meg az irányukat, nem volt átjáróház, ahol el lehetett sikkadni más útra...”¹¹⁰⁶ Mikszáth megidézését magyarázhatja a helyszín is (amely nem egyszerűen felvidéki kisváros, de nagyon hasonlít *Az aranykisasszony* világára), de akár a műkedvelő előadás keretében bemutatandó népszínmű is indokolhatja az effajta archaizálást. Mintha ezzel is megmutatná a regény, mennyire letűnt világ a regényben megjelenő. Ugyanakkor ennél összetettebb a múlthoz való viszony, hiszen az egyik darabban szereplő fiatal lány anyja visszaréved egykori ifjúságába, „tündéralomként” élve meg az elszalasztott esélyt arra, hogy valaha színpadra lépjen.

A regényben a színielőadás a kisváros társadalmi viszonyait is felülírja, hiszen egyenlősít azzal, hogy az „előkelő fiatalemberek” is parasztleányeket játszanak, mivel a darabban „mindenki paraszt”. A műkedvelő előadás pedig nem üres játék ebben a közegben, hanem maga az élet: „Egyáltalán csudálatos volt ez az egész műkedvelő játék. Ami a színészeknél csak játék, hang, üres buborék, bennük feloldódott, életigazsággá vált, egy szót nem fordítottak s nem ferdítettek a szövegben, s oly meggyőződéssel mondták, mintha valóban az ő sorsuk fordult volna meg a szón. Mennyire hasonlít az emberek élete egymáshoz, mennyire egy múltból, egy ősből eredt az élet, mintha önmagára ismert volna mindenki a neki kiosztott szerepben, mintha elmúlt életek, eltolódott századok reparálódtak volna helyre.”¹¹⁰⁷ És színpadszerűvé válik a városka élete is, például a következő remek képben: „Ha a sánta ördög ezen az estén félrehúzta volna a klopacscai házikók falait, a rendes esti képtől nagyon eltérő jeleneteket, arcokat s lelkeket mutatott volna meg.”¹¹⁰⁸ Amikor a regény megírásánál évekkel később, 1929-ben Móricz Tiszacsécsén, a születésnapja tiszteletére rendezett ünnepségen azt tekintette meg, miként adják elő amatőr szereplők az ő darabját, a *Hány az óra, Zsuzsi?*-t, a „másik oldalról” közelítve hasonlóképpen fogalmazott. Míg ott az élet színjátékszerűségét, itt az előadás életszerűségét emelte ki: „Olyan volt, mintha hiányzott volna a negyedik fala a szobának; a színpad nem vált külön a közönségtől,

¹¹⁰⁵ Színházi Élet, 1922/38, 15.

¹¹⁰⁶ *A kis vereshajú* 211.

¹¹⁰⁷ *A kis vereshajú* 255.

¹¹⁰⁸ *A kis vereshajú* 231.

a játékban mindenki résztvett és helyeselte azt, ami a színpadon történik.”¹¹⁰⁹

Ezen a születésnapon már ott ült Móricz mellett második felesége, a híres pesti színésznő, Simonyi Mária, aki a tudósítások szerint sikongatott, tapsolt, és azt kiabálta, hogy „nahát, ezek a parasztok önmagukat játsszák!” Nyilván keltett némi feltűnést, miközben „eljátszotta” az írófeleséget ilyen módon – arról, hogy miként alakította ezt a szerepet, az utókor a legtöbbet a Móriczcal folytatott levelezését közlő kötetből és az utóbbi évek Móricz-kutatásának egyik kedvencévé vált *Míg új a szerelemből* vél tudni.

Révbeérték

Írófeleségnek lenni akkor is nem könnyen játszható szerepet jelent, ha nem hivatásos színésznő az, aki *alakít*. A nem pontosan körvonalazott elvárásoknak nehéz megfelelni, és még azt sem lehet tudni, ki fogja meghozni az „ítéletet” az alakításról. A férj maga, aki esetleg úgy nyilvánítja ki a véleményét, hogy megcsalja az asszonyt vagy elválik? A kortársak (az olvasók és az íróársak), akik még akkor is folyamatosan ítélkeznek az írófeleségekről, ha azok nem a Nyugatéhoz hasonlóan pletykákkal átszótt, szoros közösség magánéleti történéseikkel a sajtóhírekben is felbukkanó tagjaihoz tartoznak? Netán az az utókor (beleértve az irodalomtörténeti munkákat és a tankönyveket is) mondja ki az ítéletet, amelynek, ha írófeleségről van szó, kis túlzással, semmi sem jó. Az sem szokott tetszeni, ha egy nő nem megy feleségül a jeles íróhoz-költőhöz, és ezzel a szenvedésbe taszítja őt (gondoljunk arra, mit tanultunk Csokonairól és Lilláról, vagy József Attiláról és a későbbi Illyés Gyulánéről, Kozmutza Flóráról), de az sem, ha hozzámegy ugyan, viszont a halála után aztán máshoz is, vagyis *eldobja az özvegyi fátyolt* (ez a magatartás nevét is „megadó” Szendrey Júlia, illetve Boncza Berta, azaz Csinszka esete). De az sem szokott lelkesedéssel fogadtatni, ha az írófeleség nem elég önfeláldozó, nem mond le a saját pályájáról, nem áldozza fel önmagát (eléggét), vagyis nem ismeri fel, mit jelent egy zseni feleségének lenni. Móricz feleségei, Janka és Mária, leginkább az utolsó kategóriába illeszkehetnek bele, hiszen Janka sokszor akadályozta férje munkáját, Mária pedig, bár a színésznőktől ez szinte elvárás volt akkoriban, nem hagyott fel látványosan és azonnal a színházi munkával feleségként, még ha egyre inkább ki is szorult a színpadokról a házassága során.

Igaz, Mária nem kezdőként, hanem ismert színésznőként, kisebb színházi csillagként lett Móricz felesége. A pályaelhagyásra, például Kosztolányi feleségével, Harmos Ilonával szemben, ezért sem gondolt, és nem követelte ezt tőle a férje sem. Sőt, éppen férje darabjaiban játszott továbbra is, felolvasóestjeinek állandó fellépője volt, egy néhány mondatos szerepben még a *Légy jó mindhalálig*-ből készült 1936-os filmben is felbukkant. Ugyanakkor, még mielőtt a házasság

¹¹⁰⁹ Színházi Élet, 1929/30, 7.

ságba Mária beleegyezett volna, Móricz felhívta rá a figyelmét, hogy mostantól nemcsak a jelennek, de a jövőnek is játszik: „Egyre azonban figyelmeztetem. Soha nem fogja elkerülni, hogy arcképe minden irodalomtörténetben benne ne legyen. Az iskolában fogják tanulni a kislányok a nevét, születését, életét.”¹¹¹⁰ Aztán azzal folytatta Móricz, hogy reméli, Simonyiról többet tudnak majd, mint Jókainéről „Márton Miksa irodakisasszonya”, aki, miután Jókainé szobraként azonosított egy görög mitológiai alakról készült alkotást, összekeverte Szendrey Júliát Laborfalvi Rózával. Ez az intelem meglepően hasonlít arra a jóslatra, amelyet Hatvany Lajos fogalmazott meg *Kedves Csinszka!* című levélesszéjében: „Kedves Csinszka! te lecke leszel. Téged még ötszáz év múlva is magolni fognak a gyerekek. A tanár még 2431-ben is ki fogja hívni Schwarzot, és meg fogja kérdezni: hogy hívták Ady Endre feleségét. [...] Akár hiszed, akár sem, kicsi Csinszka, szép, nagy golyóbis szemekkel tudós disszertáció lesz belőled – ha akarod, ha nem, mindenféle lélekűbűvár-, irodalmár-, történésznépség számára probléma leszel a kekk-fitos orroddal. Ezért csak jól vigyázz a problémádra, kicsi Csinszkám, az utókor minden mozdulatodra figyel.”¹¹¹¹ Hiába írta Kosztolányiné kimondottan Babits feleségéről azt, hogy „nem az irodalom fontos számára, az irodalomtörténet”¹¹¹² – mintha az összes Nyugat-feleség a jövőnek adta volna elő az alakítását. A legkevésbé azokat foglalkoztatta a saját szerepük és az utókor, akik semmiféle művészi hajlamot nem nyomtak el magukban a házasságot választva, és leginkább azok az asszonyok reflektáltak írófeleség-mivoltukra, akik az írói, festői, színészi ambícióikat voltak kénytelenek az írófeleség-szerepre „átirányítani”. Nekik mintha ez a szerep lett volna a központi „alkotásuk”, meg nem született képeik, verseik helyett. Az előbbieket, a „polgáriak”, a „civiliek” sokkal kevesebben voltak, Kosztolányiné Tóth Árpád feleségét nevezte meg olyan kivételként, aki „kispolgári nőként” unta az egész „irodalmi bagázst”, s éppen ezért a csatákból is kimaradt: „Mi, akik csaknem valamenynyien ugrásra készen, kinyújtott karmokkal álltunk egymással szemben, őt sohase bántottuk, ő sohase bántott egyőnket sem.”¹¹¹³

¹¹¹⁰ MÓRICZ Lili 1979: 175.

¹¹¹¹ Idézi ROCKENBAUER 2009: 266.

¹¹¹² KOSZTOLÁNYI Dezsőné 2003: 418.

¹¹¹³ KOSZTOLÁNYI Dezsőné 2003: 439.

Simonyi
Mária egyik
híres szerepében
(Strindberg:
Hattyúvér, Bel-
városi Színház,
1919)

Az írófeleségekre talán a lehető legnagyobb teherként nehezedett a *modellé válás* esélye: Móricz két feleségének különösen kijutott abból a dicsőségből, hogy a kortársak a férj műveit kulcsregényekként olvasták, így őket látták meg egyes nőalakokban akkor is, ha más néven szerepeltek, vagy történelmi alakokként bukkantak fel. Ebben a vonatkozásban leginkább Holics Jankát szokás emlegetni Móricz állandó modelljeként, vagy, az újabb kutatások nyomán, olyan asszonyként, akinek a mondatai szétszóródtak az életműben – Simonyi Máriát leginkább a hiánnyal, a csalódással szokás összekapcsolni, hiszen hajlamosak vagyunk elhinni Móricznak, amit állított, vagyis azt, hogy nem tudott „belőle” regényeket írni, mivel az asszony nem „szállította le” neki azt a színházi regényt, amelyre vágyott.¹¹¹⁴ Így, hiába vette el Máriát, állította Móricz, mégis, még az első felesége halála után is, Jankát alakította regényalakká.

¹¹¹⁴ A Móricz életében Simonyi Máriát „követő” Csibe meglehetősen pragmatikusan reagált arra a panaszra, amelyet az írótól magától hallhatott: úgy döntött (vagy legalábbis ezt mondta Kálmán Katának), hogy, ha le

Kétségtelen, hogy Mária előtt intő példa lehetett Jankáé: levélben is megírta férjének, hogy nem akar téma lenni, sőt, még a testvéreiről sem akar mesélni, nehogy művek tárgyaivá váljanak. Ahogy nem szeretett veszekedni vagy harcolni sem, nehogy aztán az indulatos mondatait nyomtatott formában lássa viszont. Ettől még, persze, téma lett ő is: kapott, egyfajta „elbocsátó, szép üzenetként” egy olyan regényt, amelyet 1937 nyarán a Pesti Napló közölt először folytatásokban, és ahol az egyik főszereplőt, Városh Ágnes nemcsak akkor, de azóta is Simonyi Máriaként olvassák a legtöbben. A szép színésznő regénye ez, akit neves művészfeje (a regényben nem író, hanem szobrász) az első feleségének halála után vett el, majd szinte azonnal, már a nászúton kiábrándult belőle. Akkor viszont még olyan testi vonzást gyakorolt rá az asszony, hogy nem tudott róla lemondani mindaddig, *míg új a szerelem*. Mária és Móríc közös, tíz évig tartó élete ebből a végpontból visszatekintve állt össze történeté – de egyáltalán nem lehetünk biztosak benne, hogy valóban ezt a házasságot érthetjük meg a regény olvastán. A *Míg új a szerelem* kétségtelenül rengeteg „dokumentumot” és tényt tartalmaz, hiszen Móríc 1924–25-ös naplójegyzeteiből, az általa vagy hozzá írt levelekből számos mondat vándorolt át a szövegbe, ahogy adatnak tekinthető az is, hogy Móríc csak a nászúton jött rá, felesége nem is szereti az édességet, vagy az, hogy Simonyi Máriának hennával volt vörösre festve a haja. De az, hogy ez a házasság valóban úgy értékelhető, ahogy a regény első olvasásra sugallni akarja, olyan kapcsolatként, amely már a kezdetektől kudarcra volt ítélve az erotikusan vonzó, de férjéhez felnőni képtelen asszony lelki üressége miatt, a legkevésbé sem biztos. Móríc legkisebb lánya, Lili, aki Simonyi

akarja győzni Máriát, akkor 1. ő nem kerül majd sokba, 2. szállít a férfinak irodalmi anyagot. „– Apuka még nem vált el Mária nénitől, csak külön élnek – mondta aggodalmas hangon –, külön lakást tart neki, és még mennyi pénzébe kerül. A Mária néni nagyon pazarlós, azért is vált el Apukám. [...] – Elmegyek a Fürediékhez, belekerül 2–3 pengőbe, és hazahozok egy novellát. Veszek neki, meg a gyerekeknek valamit – teszi hozzá magyarázólag –, akkor az asszony mindjárt kibeszél mindent, és hazahozok egy novellát. – Majd továbbfűzve a gondolatait. – A Mária néni nem beszélt Apukának semmit, azért is hagyta ott Apukám, az nem hozott haza soha egy novellát, de még egy címet sem.” KÁLMÁN 2012: 113–114.

Máriához mindvégig ragaszkodott, és sosem tagadta, hogy megszerette nevelőanyját (ő adta neki a családban használt „Kisanya” nevet), a házaspár levelezéséből válogatva és azokat kommentálva igyekezett „igazságot szolgáltatni”. A Móríc-lány egészen másképp látta ugyanezt a történetet: „utólag, tíz év távlatából, sőt tizenegy, úgy írja meg azt a forró, lobogó és szerelmes nászutat, mintha már ott kezdődött volna a kiábrándulás. A levelei ennek ellenkezőjét bizonyítják. Évekig volt töretlen és őszinte a szerelem, évekig volt új és erős.”¹¹¹⁵

A regény, amelyet a korábbi időszak Móríc-kutatása mereven elutasított, a pálya „kitérőjeként” értékelt (mintha pontosan meg tudnánk rajzolni azt az ívet, amelynek mentén az életmű valahonnan valahova tartott), nem pusztán a benne olvasható, hosszas írói önkomentárok, szinte posztmodern fogásként is értékelő reflexív betétek miatt összetett alkotás. Ahogy Margócsy István írja, nagyszabású önleplezésként is olvasható, és ilyen közelítésben arról szól, „hogyan teszi egy rendkívül bonyolult férfi rendkívül bonyolult módon, önbecsapásokkal és felelősség-áthárításokkal, lehetlenné azt, hogy akár egy pillanatra is harmonikus kapcsolatban érezhesse magát azokkal a nőkkel, akiket pedig állítólag egy egész életre választott magának”.¹¹¹⁶ Nemcsak a regény és a levelezés összevetésével rakhatjuk össze ennek a szerelemnek és házasságnak a történetét kétféleképpen: magában a regényben is legalább kétféle sztori bújik meg, egy olyan, amely a férj „szenvédéstörténete”, és egy olyan, amelyben az asszony (sőt, *asszonyok*, hiszen a visszaemlékezések révén az első feleség is fontos szereplő,) lesz a férje áldozata. A fontos talán az lenne, hogy ne akarjunk igazságot tenni, hiszen az irodalomtörténetnek különös hajlama van arra, hogy, mondjuk, Csinszkat Ady megmentőjeként vagy elveszejtőjeként értékelje, de arra is, hogy döntsön, Léda avagy Csinszka volt-e a megfelelőbb partner a költő számára. Bármennyire csábító lenne értékelni a Móríc-hoz tartozó asszonyokat, a kérdést meg kellene hagyni a maga összetettségében, különösen azért, mert élet és irodalom összefonódása éppen az asszonyok műbe kerülése kapcsán lesz talán a legbonyolultabb, és a móríci megszólalások, illetve a különféle

¹¹¹⁵ MÓRICZ Lili 1979: 405.

¹¹¹⁶ MARGÓCSY István 2005: 54.

visszaemlékezések sem rendezhetőek egyetlen, ellentmondásoktól mentes történeté.

A *Míg új a szerelemben* Dus Péter folyton beszél, monológokat mond társadalmi kérdésekről, a szerelem mibenlétéről, saját előző házasságáról, sőt, a belső beszédnek köszönhetően még a gondolataiba is beleláthatunk – eközben pedig, hiába veszi észre, hogy nem is ismeri saját feleségét, mégsem faggatja az asszonyt, nem hallgatja meg őt. Városey Ágnes leginkább izgató *test* marad számára. A regénybe beépül Simonyi Máriának az a mondata, amellyel más Móríc-művekben is találkozunk, a „nekem nincs lelkem”: a kijelentés úgy bomlik ki, hogy a férj számára ismeretlen marad frissen elvett felesége lelke, annyira a sajátjával van elfoglalva. Ezen a ponton erősen önéletrajzinak tűnik a regény, legalábbis Móríc Lili is azt erősíti meg, hogy apja valójában nem fejtette Mária „titkát”, nem kérdeztette eleget, nem volt rá eléggé kíváncsi. Hiszen előzetes írói elképzeléssel lépett be a házasságba, amelynek lényege az volt, hogy Mária segítségével a pesti bohémvilágot szeretné megírni és a színházat az irodalomba emelni. Ezt nem kapta meg, valami másnak a megismerésére pedig nem tett erőfeszítéseket. (Persze, fogalmam sincs, megtudni sem lehet már sehonnan, mi is lehetett volna ez a „más”.) Móríc nagyon sokszor, és nemcsak a második házasságában, saját elképzeléseit látta valóságnak, és nem arra figyelt, ami körülötte történt. Ahogy be is ismerte egy Magoss Olgának írt levelében: „nekem hajlambom van arra, hogy amit elképzelek, biztosabbnak tekintsem, mint amit megfigyelek...”¹¹¹⁷ De hasonló „beismerést” találunk a *Míg új a szerelemben* is: „Mikor legelőször meglátta Ágnes, azonnal támadt benne, róla, valami végleges kép, s ő azóta folyton ehhez a képhez ragaszkodik. // A kép az volt, hogy Ágnes tartalmazza Margitot és még valami többletet, ami Margitban nincs s ami ellenállhatatlanul kell. // Azóta szakadatlanul folyik benne a kép restaurálása. Az élet újra s újra összetöri az első képet, hogy újat dobjon a helyére, de ő makacsul ragaszkodik a legelső elképzeléshez s annak a lényegéhez.”¹¹¹⁸

Miközben a Móríc életében meghatározó nőket, nemcsak Jankát és Máriát, de Magoss Olgát és Csibét is, regényalakok modell-

jeinek szokás látni, megdöbbenő, hogy, amikor Móríc életébe belépett Mária, majd később Csibe, az író saját, sokkal korábbi regényeinek hőseit látta meg bennük. Máriáról azt írja Móríc Lili, hogy vele „mintha eléje állott volna a grófnő, akit azelőtt tizenöt évvel írt meg...”¹¹¹⁹ Móríc mintha nőtípusokban, „szerepkörökben” gondolkodott volna, de ezeket nem a megismert hölgyekből építette fel, hanem a valós, összetett jellemű, folyton változó asszonyokat volt képes kizárólag egyfélének látni. Mária így a csábító nő szerepét kapta meg, ezt a szerepet azonban hűséges feleségként nem lett volna könnyű eljátszani. Csibe esetében Móríc maga is emlegette a Pygmalion-effektust, azt, hogy a lányt szinte műalkotásként formálta meg: a szobrász-modell kapcsolat a *Míg új a szerelemben* ugyancsak utalhat erre a történetre. Különösen beszédes ebben a vonatkozásban, hogy Dus Péter képtelen feleségéről szobrot készíteni, hiába tervezgeti: az előzetes elképzelés ellenére nem a légies szépséget, hanem a vaskos súrolóasszonyt mintázza meg. Ágnes nem illeszkedik az előzetes képhez, és ez a férfinak csalódást okoz, de nem képes a saját hibája következményének (is) betudni a csalódást.

Ha hihetünk Móríc Lilinek, apját zavarhatta például, hogy Mária feleségként színésznő volt továbbra is, sőt, Jankával ellentétben, a levelei hangnemén sem változtatott. Kimondottan izgalmas, erotikus célzásokat is tartalmazó leveleket írt Mária, ilyen fordulatokkal: „– Magára mikor gondoltam? – mindig? – nem tudom – sokat – vezett álmaim voltak. Párizsban is túlzás lenne.”¹¹²⁰ Meg ilyet: „Drága gonosz becstelen kutya édes – hát lehet ilyen levelet küldeni egy szegény »szalma« asszonynak. Minden porcikám bizsereg. Hát én most mit csináljak. Jaj de csókollak – foggal, nyelvvel, ajakkal, minden kis porcikád. Érzed? Én nagyon. Annyira, hogy fáradt lettem, szerelmes lankadság, megmaradt erőmmel nagyon öllelek Máriád.”¹¹²¹ Móríc viszont, Máriát folyton Jankához mérve, megütődött azon, hogy egy feleség miként szólalhat meg a levelekben így – holott éppen a felszabadult, nyílt erotika vonzotta annak idején Máriához. Kodolányi János, egykori „férfibeszelgetéseiket” felidézve, azt is elmondja, hogy

¹¹¹⁷ MÓRICZ Lili 1979: 326.

¹¹¹⁸ *Míg új a szerelem* 603.

¹¹¹⁹ MÓRICZ Lili 1979: 220.

¹¹²⁰ MÓRICZ Lili 1979: 276.

¹¹²¹ MÓRICZ Lili 1979: 296.

Máriának a szexualitáshoz való viszonya úgy egészében meglepő, és nehezen feldolgozható volt Móricz számára: „Magáévá tette a múlt századvég képmutató morálját: a nő áldozatot hoz, amikor a férfinak odaadja magát, ez az áldozat keserves és megalázó a nő számára, s csak különös kegyképp hozza meg, ha a férfi bebizonyította »halálos« és »örökké« tartó szerelmét, jobbágyi hódolatát s kellőképp megimádja őt. Úrinő, művelt nő sohasem vetemedhetik az olyasféle viselkedésre, mint a »közönséges« asszonyok, pláne a »rossz« nők. Tőle mindez merőben idegen. Az igazi úrinő mélyen megveti a szerelmi élet »állati« megnyilvánulásait, s csak azért nem szenved az ölekezésben, mert az imádó, a szeretett férfi kedvéért tűri el.”¹¹²² Ezzel szemben Mária, miközben tökéletes úrinőként lépett fel a feleség-szerepben, még a testi együttléteket is szeretete, és nem is kellett vele megharcolni minden egyes aktusért, ahogy ez az 1926 és 1929 közti naplófeljegyzésekből egyértelműen kiderül: Móricz, bármennyire élvezte ezt a felszabadultságot, valójában nem értette, mindez hogyan lehetséges. Kodolányi szemléletes hasonlatával, újra „várta a »kozmas babot«, mint az egyszeri ember, akinek első felesége mindig odaégette az ételt, s csak akkor könnyebbült meg, amikor a második is elkövette ezt a hibát.”¹¹²³

Megkockáztatom, már a levelek alapján is, hogy Mária lehetett volna érdekes regényalak, ha Móricz valóban órá figyel, és nem az előzetes elképzeléseit kergeti. És lehetett volna a szerelmük izgalmas regénytéma, éppen azért, mert az író-színésznő kapcsolat regénnyé alakulva a művészregény hagyományába is beilleszkeszhetne. Egy levél szövegéből látszik, hogy a szerelem kezdetekor milyen erős szexuális töltete volt Móricz számára annak, hogy az ő szava (vagyis, voltaképpen, ő maga) van Mária szájában: „Most lép ki Maga a színpadra, és az édes, édes, szép szájában van az én kis szavam. A szájában, a nyelvén, az ínye között az egész száját teletölti az én szavam... amit én adtam a szájába. És a maga ajak közt megnő, mint egy bűvös isteni vázában, és a maga lelkében felizzva lobog ki, és mint egy drága bunkós gyilkos dikció lobog az emberek ámuló szeme előtt.”¹¹²⁴ Persze, a szerelem effajta kezdete, vagyis az, hogy egy

színésznőbe szeretett bele az az író, aki a szerepet és a szöveget megírta számára, szinte előre jelzi, hogy később, ha már nem a színpadon áll az asszony, hanem feleségként lakásuk ebédlőjében, akkor is férje „teremtmenyeként” kellene viselkednie. Ez a hétköznapi életben kétségtelenül nem valósítható meg egyszerűen, az irodalomban viszont kimondottan izgalmas lett volna az élet effajta teatralitását megmutatni, amelyet Móricz érzékenyen figyelt egyébként is, ahogy ezt több novellája, regénye igazolja.

Móricz később ostromozta magát, hogy nem hagyta meg Dus Pétert írónak, hanem szobrászt csinált belőle. Gyávaságból, a regény túlzott intimitásától való félelemből (pedig a kortársak már így is a Színházi Élet Intim Pista rovatának hosszú változataként olvashatták a művet) lemondott arról, hogy az író-színésznő viszonyt emelje a középpontba. Nem tudott számolni annak minden következményével, hogy nem maradt író a főhőse: ahogy Margócsy István is írja, feltűnő például, hogy Dus mindenről, leginkább szociális kérdésekről bármikor hosszan beszél, épp csak a képzőművészetről nem nyilatkozik meg soha. A szobrász-hős viszont még erősebbé tette, hogy ez a szerelem testi kapcsolat, sőt, hogy a szerelem lényege a testek vonzódása, hiszen az egyaránt „testi művészet” űző színésznő és szobrász talált egymásra. Móricz ebben a regényben épp azt próbálta megérteni, amit korábban lehetetlennek tartott – azt, hogy miként lehet egy testi vonzalomra épülő házasságban élni, ahol a férfit a felesége tartja izgalomban, ahonnan nem vágyódik el, illetve, ahol tudja, hogy semmi oka nincs elvágyódni, mégsem érzi jól magát. És ez a regény másképp is szólt a jelenhez, más vonatkozásban is felfogható magyarázkodásként, mégpedig a Csibe-kapcsolat mentegetéseként. A jól értesült olvasók, amikor a Pesti Naplóban az egyes folytatásokkal találkoztak, már azt is tudhatták, hogy Móricz második házassága végetért, sőt, egy „kislány” bukkant fel az író mellett: a regény egyik jelenetében, amelyben társaságbeli urak arról beszélgetnek, érthető és elfogadható-e egy öreg ember fiatal nő iránti szerelme, Péter önmagára és Ágnesre gondol ennek kapcsán, *kifelé* viszont itt Móricz már nem Mária, hanem Csibe miatt magyarázkodott. Hiszen Mária mindössze 9 évvel volt fiatalabb Móricznál, Csibe viszont 37-tel, és vele találkozva Móriczot a közvélemény valóban olyannak lát-

¹¹²² KODOLÁNYI 1968: 101.

¹¹²³ KODOLÁNYI 1968: 101–102.

¹¹²⁴ MÓRICZ Lili 1979: 36.

hatta, mint a *Míg új a szerelemben* párhuzamként emlegetett agg Goethét vagy Jókait.¹¹²⁵

A *Míg új a szerelemben* nem találja meg a hős megoldást, de nem kap kész receptet az olvasó sem. Péter az öreg férfi és a fiatal lány szerelmét tárgyaló jelenetben pusztán a következő „mentséget” mondja ki: „– A szerelemhez a szellemnek semmi köze! Kívánja egymást a két test? vagy nem? itt a szerelem titka!”¹¹²⁶ A *Míg új a szerelem* lezáratlan marad, legalábbis a hősök sorsát nem viszi el a XIX. századi nyugat-európai regényekben hagyományos véghez Móricz, ahogy ezt megtette több más regényében is: nincs öngyilkosság, nincs halál a mű végén, a házasság megkötése pedig a mű elejére kerül. „Úgy helyezkedtek el, mint a révbeérték,” így indul a regény, és a következő mondattal zárul: „Csüggedten és keserű szájjal adta át magát a boldogságnak.” Mondhatnám, hogy nem jutottunk sehova a regény végére, ahogy azt is, hogy nem ismerhetjük meg belőle a Móricz–Simonyi házasságot, hiszen annak csak az első napjairól szól (ha egyáltalán arról szól) a *Míg új a szerelem*. De a regény sokkal több ennél, és hiába vannak benne hanyagul megfogalmazott mondatok,¹¹²⁷

¹¹²⁵ A Móricz Zsigmond utolsó szerelmének könyvet szentelő Hamar Péter szerint a *Míg új a szerelem* részben az imázst helyreállítandó született meg: „Az ő élete ekkor már jó ideje a nyilvánosság előtt zajlott, egy pletykákra és intimításokra éhes, prüd nyilvánosság előtt. Az író számára a szó szoros értelmében létkérdéssé vált, hogy megőrizze jó hírnevét és megtartsa olvasói bizalmát. Tudta, hogy sokan helytelenítik Simonyi Máriával kötött házasságának felbomlását, és azt is tudta, hogy annak a kapcsolatnak a lényegét titkolnia kell a közvélemény előtt, amely Csibéhez fűzte. [...] A *Míg új a szerelem* megírásával olvasóit élete intim szférájába avatta be, bizalmával ajándékozta meg őket, és ebben a lélektani helyzetben olyan védőbeszédet tárt eléjük önmaga érdekében, amely erkölcsileg igazolta eltávolodását a színésznőtől.” HAMAR 2007: 157–158.

¹¹²⁶ *Míg új a szerelem* 626.

¹¹²⁷ Ebből a szempontból Benyovszky Krisztián bírálta a regényt (és annak az utóbbi időben tapasztalható felértékelését) a legutóbb, a szerkesztetlenséget, nyelvi pongyolaságokat, az önismélteléseket emlegetve. És idézte Sükösd Mihályt, aki Babits prózájával állította szembe Móriczét: azt sem tagadva, hogy „a *Halálfiat* nem az előbeszéd regénynyelvén keletkezett: ez a nagysága, és ez a hátránya, méltatói ezt dicsérték, bírálói ezt kárhoztatták, szélesebb közönséghez ezért nem került közel soha.” Ezzel szemben, Sükösd szerint: „Móricz népszerű regényeinek mondatai viszont telítve vannak stiláris ingatagságokkal, olykor – ne szemérmeskedjünk – közönséges nyelvtani hibákkal.” Benyovszky és Sükösd véleményét lásd: BENYOVSZKY 2010: 210.

hiába nyúlnak egyes részek jóval hosszabbra (és unalmasabbra) a kelletténél, mindenképp elmozdulást jelent Móricz pályáján a XIX. századi regénypoétikától, épp az olyan részek miatt, amikor az író átveszi a szót alvó hőseitől, és a fogfájásáról, a regényírásról, a valóságghúségről, vagy akár saját írói pályájának kezdetéről „beszélget” az olvasóval. Van benne írói alteregó, Dus Péter, és a regényben megszólaló író, aki szintén nem magával Móriczcal azonos: ráadásul a hősök sorsa és az írói elmélkedések több ponton is izgalmasan kapcsolódnak össze. Például abban, hogy a regény egyik fontos kérdése az, vajon gyermeket vár-e Ágnes, aki egy badeni kirándulást követően vérezni kezd, de nem tudhatjuk biztosan, abortuszon esett-e át, vagy egyszerűen csak megkészt menstruációja jelentkezett – az egyik írói elmélkedésben pedig a regényírást a terhességhez hasonlítja a szöveg. Gyermekek nem születnek Ágnes és Péter kapcsolatából, s ha ezt a párhuzamot továbbgondolom, akár azt is mondhatom, valójában regény sem jött létre: a *Míg új a szerelem* olyan marad, mintha az alkotói folyamatot mutatná meg, az alakulást és nem a végeredményt. Az más kérdés, hogy nagyobb szigorral és következetességgel, például a szociális elmélkedések megnyirbálásával és az írói önreflexiók „szétszórásával” a szövegben valóban remek lehetett volna – így megmaradt rendkívül izgalmas, helyenként kiemelkedően jó, másutt unalmas és pongyolán megírt regénynek.

S ha, nem az ítékezés szándékával, mégis felteszem a kérdést, milyen is lehetett a Móricz–Simonyi-házasság, és milyen feleség volt Mária, azt, hogy férje életét megkeserítő, őt a halálba kergető, felfokozott munkatempóra kényszerítő asszony lett volna, semmiképp sem tudnám válaszolni. Kétségtelenül magasabb életnívón élt a család, mint Janka idejében, és ez az életszínvonal több pénzt követelt meg – de el lehet hinni Móricz Lilinek, hogy nem Mária volt követelőző, Móricz volt túlzóan és fejedelmien adakozó. És a harmincas évek első időszakának anyagi nehézségeihez messze nem pusztán Mária eltartása járult hozzá, de legalább ennyire a minden időszakban, de akkor különösen (hogy képletesen mondjam) Móricz vállaira nehezedő *rokonok*.

Mindenki rokon

Ha Móriczra gondol valaki, legyen bármennyire is kopott vagy foszladozó a róla kialakult képe, a *Rokonok* minden bizonnyal eszébe jut. Nemcsak azért, mert a regény hosszú ideig gimnáziumi kötelező olvasmány volt, de azért is, mert a 2005-ben elkészült, 2006 elején bemutatott film kapcsán ismét sokat beszéltek a műről, sőt, a regény és a Szabó István-film összevetése érettségi tétel lett. A kettőt együtt szokás még ma is ajánlgatni különféle netes oldalakon, tanulságképpen, ha valamilyen korrupciós ügyről esik szó – és ilyesmi nem ritkán fordul elő erre felé. A *Rokonok* a szocialista Móricz-értés számára az író legfontosabb, kiteljesedett kritikai realizmusát bizonyító, „talán a legtudatosabban megkomponált, legegységesebb műve, melyben már egy pillanatnyi pihenő, kitérő sincsen: mindvégig központi hőse fejlődését követve tárja fel az ország egész képét”.¹¹²⁸ Első, 1954-es megfilmesítése egy sajátos trilógiának lett a *Forró mezők* (1948) és az *Úri muri* (1949) filmváltozatait követő záródarabja, az akkori hatalomnak az „úri Magyarországot ostromozó, a szegények mellett elkötelezett, realista íróra”¹¹²⁹ volt szüksége, így ez a három film is ennek a szándéknak a szolgálatába állt. A *Rokonok* értelmezését pedig jelentősen befolyásolta, hogy a korrupciós ügyek a szocialista berendezkedés számára egyértelműen a múlt emblémáivá váltak, sőt, ahogy a magyarországi korrupció működésének 1867 és 1918 közti időszakát feltáró történész írja: „A korrupció működésének komor színekké váló bemutatása a letűnt polgári kor megbélyegzését szolgálta, ezzel is erősítve az új politikai berendezkedés amúgy bizonytalan legitimációját.”¹¹³⁰

Az már a *Rokonok* rendezőjének, Máriássy Félixnek volt köszönhető, hogy filmje több lett az ideologikus cél kiszolgálásánál, ahogy az is, hogy a regény és a film főhőse, Kopjáss István nemcsak Móricz korának, hanem „legalább annyira saját kora, vagyis a sztálini-

rakosista diktatúrából kilábalni igyekvő korszaknak is a hőse.”¹¹³¹ Szabó István nem véletlenül ajánlotta egykori tanárának, Máriássy Félixnek a saját filmjét, amely anélkül szólt újra a jelenről, hogy a rendezés különösebb aktualizálásra törekedett volna. A kritikusok által nem különösebb lelkesedéssel fogadott Szabó István-film egyik bírálója szerint nem a rendező érdeme az, hogy a *Rokonok* meg tudta szólítani a nézőt: „Móricz társadalomkutató érzékenységet, jellemábrázoló zsenijét mutatja, hogy a *Rokonok*ban megformált nyájasan korrupt uralmi gépezet hierarchikus emberi viszonyai szinte magától értetődően hagyományozódnak tovább, hiszen a mélystruktúrákban, a viselkedésmódok finomszerkezetében alig-alig változott valami világégek, forradalmak, rezsimváltások nyomán.”¹¹³² Szabó István nemcsak korokat átívelő műnek érezhette a *Rokonokat*, de a rokoni összefonódásokat, az *urambátyám* világát, a korrupció vezérelte működést mintha egész Közép-Kelet-Európára érvényesnek gondolta volna – legalábbis egyes szereposztási, és (feltehetőleg az operatőrrel, Koltai Lajossal közösen meghozott) képi döntései erre engednek következtetni. Ahogy a regény-film összehasonlítóhoz oktatási segédletet író Fenyő D. György sorolja: a „film néhány finom utalást tesz közép-kelet-európai szellemi rokonaira. A befejező képsor *Emir Kusturicának* a filmjeit idézi: a *Macska-jaj* Trabantját, vagy *Az élet egy csoda* kecskéjét. A polgármestert *Oleg Tabakov* játssza, az orosz-szovjet színjátszás és film legendás alakja (többek között *Nyikita Mihalkov* és mások filmjeiből is ismerhetjük). Kardics bácsi bizalmasát, a bankigazgató-helyettest pedig *Jiri Menzel* alakítja, aki előtt szintén tiszteleg a film. Különösen azzal, hogy szinkronhangja maga a rendező, Szabó István hangja, ami komoly azonosulást mutató gesztus.”¹¹³³

A *Rokonok* kapcsán tehát már maga az értelmezéstörténet is sugall egy fontos kérdést: azt, hogy miként lehet a regényt a korrupcióról szóló történeti kutatások felől olvasni. De nem kevésbé érdekes számomra az, milyen módon lehet a *Rokonokat* a Móriczot gyöttrő személyes dilemmákkal összevetni, túllépve azon a kliséen, hogy Kopjáss feleségében, Linában Jankát, Magdalénában pedig

¹¹²⁸ NAGY Péter 1975: 356.

¹¹²⁹ GELENCSE 2006: 22.

¹¹³⁰ CIEGER 2011: 14.

¹¹³¹ GELENCSE 2006: 23.

¹¹³² KOVÁCS 2006: 26.

¹¹³³ FENYŐ D. 2006

a leküzdhetetlen vonzást jelentő Simonyi Máriát rajzolta volna meg Móricz. És, végül, arra sem lényegtelen kitérni, vajon a *Rokonok* tényleg nem több-e fontos és el nem múló társadalmi problémákat megmutató regénynél, vagyis nem lehet-e *szövegként* (is) olvasni.

Ugyanakkor, ha kizárólag a *Rokonok* nyelvi megformáltságára, motívumaira helyezném a hangsúlyt, éppen úgy járnék el, ahogy Tarjányi Eszter szerint az irodalomtudományt művelők szoktak újabban: „az irodalomtudomány megújulása a nyelviségre és a figurativitásra helyezett hangsúllyal vakká válik az irodalmi dzsentri-kérdéssel szemben.”¹¹³⁴ Holott, ha tetszik, ha nem, a *Rokonokról* mint dzsentriregényről, egy folyamat végpontjáról szoktunk tanulni, ha egyáltalán: „Egy olyan ív rajzolódik ki tehát, amely az 1912-es *Kerek Ferkótól* a *Kivilágos kivirradtigon*, az *Úri murin*, a *Forró mezőkön*, az *Esőleső társaságon*, a *Forr a boron* át vonul a bírálattól szempontjából csúcspontnak tartott, az 1932-ben önálló kötetben megjelent *Rokonokig*. [...] A sor tehát a dzsentriről táplált »illúzió«, majd a »kiábrándulás« és végül a »leleplezés« irányába tereli a szövegértést, s a dzsentrikritika mélysége, a társadalombírálat erőssége szerint rendeződik. [...] Ebben az ívben – az életmű egészében szemlélve – vált a *Rokonok* igazi dzsentriregénnyé, annak ellenére, hogy a dzsentri szó elő sem fordul benne.”¹¹³⁵ Amikor elolvastam Tarjányi Eszter 2003-ban megjelent, de érvényességükből mit sem veszített töprengéseit arról, miként hallgat az irodalomtudomány a dzsentrikérdésről, mivel az irodalom lényegének már nem a társadalombírálatot látja, így nem újragondolja ezt a korábban annyira kitüntetett közelítési szempontot, hanem lesöpri az asztalról, kicsit szégyenkezve magamra ismertem. Hiszen valóban egyszerűbb azt mondani, hogy nem a *Rokonok* a „főmű”, hanem *Az Isten háta mögött*, amely „nem annyira teremtett világának valóságsszimuláló voltát, hanem a szövegközöttiséget és az irodalmiságot olvastatja ki magából.”¹¹³⁶ Miközben a *Rokonoknál* akár azt is mondhatnám, semmi köze a dzsentrihez, sőt, nekem sincs semmi közöm hozzá, mert lehet úgy olvasni akár a *Kerek Ferkót*, akár az *Úri murit* (ezt is tettem), hogy nem ennek a nehezen meghatározható társadalmi

rétegnek a bírálataira összpontosítok, mégis kétségtelen, hogy Móricz maga is használta a kifejezést (például a *Kivilágos kivirradtigot* reklámozva), ahogy használtam többször magam is, mondjuk, Jávor Pál dzsentrialkításai kapcsán.

Móricz, amikor dzsentrikről írt, nem társadalmi rétegről gondolkodott valójában, és ezzel mintha egészen közel került volna ahhoz az állásponthoz, amelyhez a 21. századra a történettudomány is eljutott, vagyis oda, hogy nem a származásban, a földbirtok meglétében kell megtalálni a csoportképző jegyet, hanem valahol az identitás, mentalitás kategóriái körül keresgélni: „Gyáni Gábor az identitás fogalmát veti fel. Lehetséges, hogy ez az új lehetőség a körülírás és a magyarázat arra, hogy miért is tudott ez a réteg, ha annyira lecsüllyedőben volt, miként állítják, divatot, példát, viselkedési mintát, szerepet adni, hiszen általában a társadalom felső rétegeinek a szokásai váltak divatossá, nem a pusztulóban lévő, elszegényedő osztályoké. A dzsentri ahelyett, hogy maga asszimilálódott volna, az asszimilálódás folyamatában mentalitástörténeti szempontból uralmi szerepet töltött be, nagy vonzereje volt, magához tudta édesgetni az egyéb társadalmi rétegeket. A dzsentroid viselkedésmód, életmód és a mögéje képzelte világkép a szokásosnál nagyobb hívóerejű volt, erős asszimilációs energiát élesztett.”¹¹³⁷ Móricz maga, ahogy már az apja származása feletti töprengései kapcsán idéztem is, saját apját figyelve értette (majd írta meg) a dzsentrimentalitást, holott Móricz Bálint esetében aligha lehetne társadalmi kritériumok alapján dzsentriszármazásról beszélni. Így talán menthető az, hogy nem a dzsentribírálatot látom a legérdekesebbnek a *Rokonok* olvasása kapcsán (miközben mélyen egyetértek azzal, hogy fontos lenne felzárkózni a történészekhez, és elgondolkodni róla, miként íródik meg a dzsentri Mikszáthnál, Loviknál, Gozsdunál és Móricznál)¹¹³⁸

¹¹³⁷ TARJÁNYI 2003: 43.

¹¹³⁸ „A dzsentrikérdés a magyar irodalom történetének egyik leginkább kitüntetett témája, amelyet e kiemelt helyzete miatt is ki kellene ragadnunk az eddigi beszédmódok közül, megtisztítanunk a ráakódott jelentéstartalmaktól, s amelyet az új értelmezések felé kellene nyitottá tennünk. A történettudomány már kezdi feszegetni a kereteket, rá-rákérdez az eddigi szemléletmódok érvényességére, az irodalomtudomány viszont csaknem gyanúsan, sokatmondóan hallgat.” TARJÁNYI 2003: 38.

¹¹³⁴ TARJÁNYI 2003: 38.

¹¹³⁵ TARJÁNYI 2003: 58.

¹¹³⁶ TARJÁNYI 2003: 59.

– de társadalmi kérdéseket érintek azért, akár a családhoz való viszonyról, akár a „panamák lápvilágáról” szólok majd.

Kimondhatatlanul szereti

Móricz olyan családeshzményt örökölt a szüleitől, amely a testvérek, unokatestvérek, nagybácsik, sőt, a házastárs rokonainak feltétlen tiszteletét, segítségét „írta elő” – a sikeresebbnek, a jobb anyagi helyzetben lévőnek akár erején felül is támogatnia kellett a gyengébbet, elesettebbet. Maga Móricz is egy ilyen gesztusnak köszönhetette, hogy a kisújszállási igazgatói lakás kényelmében élhette le gimnazista élete utolsó éveit – igaz, nagybátyja, Pallagi Gyula adósságot törlesztett ezzel, hiszen őt meg a sógora, Móricz Bálint emelte ki a paraszti sorból és vitte el a debreceni református kollégiumba. Pallagi Gyula, persze, abból a szempontból intő példa is lehetett volna, hogy sorsa figyelmeztetett rá, miként vihetnek valakit a halálba a mások miatt vállalt adósságok. Móricz sem tudott, egészen haláláig szabadulni attól az önként vállalt, de családjától „örökölt” feladattól, hogy felemelkedvén segítenie kell a többieknek, azokon, akikkel, lehet, még nem is különösebben mély személyes szimpátia vagy vérségi kötelék kapcsolja össze, hanem a rokonság bűvös fogalma. Olvashatunk ennek a mentalitásnak a megmutatására alkalmas részleteket magában a *Rokonok*ban is: „Mit ér az egész élet, ha az ember magában áll s nem tud azoknak az eszményeknek élni, amelyek eltöltik s amelyekért érdemes élni. Ő a testvéreit valóban kimondhatatlanul szereti. Nem is gondol arra, hogy ő maga véletlenül annyival tehetségesebb az öccseinél, hogy azok elmaradnak mellette. De ha még úgy volna is, nem azért van egy fészekalja gyermekben egy kiválóbb, hogy az a többi elesetteken és gyöngéken segítsen?”¹¹³⁹ Egy 1936-os szövegében, a *Rokonok*on túl, az *Életem regényére* készülve (ez a mű címe is: *Vázlatok az életem regényéhez*) családi kommunizmusként határozta meg ezt a szemléletet: „a meglévő anyagi javakon a család összes tagja tökéletesen egyenlő arányban osztozott, vagy legalábbis kívánt osztozni.”¹¹⁴⁰ Később egy gyerekkori emlékből, nagyanjának önző módon, naponta és egyedül elfogyasztott kávéjából vezette le,

hogy soha nem tudott nem figyelni arra, tágabb családja hogyan él: „Ma is, mikor egyik szegény öcsém kisgyermeké eljön hozzám, és nem illeszkedik be a házi vidámságba, lelkiismereti furdalást érzek, mint mindenkor, ha csak felvetődik is a gondolat, hogy a testvéreim s azoknak gyermekei nem részesülnek mindabban, amiben én, és családom belső tagjai, nálam: ugyanezt az érzést érzem, hogy bűnös vagyok, mert egyedül kávézom: magam külön a kasszéken fogyasztom el a nagyanám által rám hagyott bögre kávé.”¹¹⁴¹

Móricznak és a rokonainak a viszonya nemcsak az egész életét, de még a halála utáni sorsát is meghatározza: a tágan értelmezett család megsegítése az életmű alakulására is hatással volt, hiszen Móricznak sokszor kellett az anyagi előnnyel is járó munka (a színdarabírás, a tárcák írása, stb.) mellett döntenie, ahelyett, hogy a saját, esetleg kisebb anyagi haszonnal kecsegtető ötleteit valósította volna meg. Ha lehet is túlzás abban a kijelentésében, hogy volt időszak, amikor negyven embert tartott el az írógépével, mégis megdöbbenő a családjának nyújtott anyagi segítség nagyságrendje. És a családja akkor is körülvette őt, amikor már nem élt: megkockáztatom, nincs a magyar irodalomban még olyan író, akiről ennyi családtagja nyilatkozott volna meg könyvben, interjúban. Az emlékeiket ránk hagyók közt vannak olyanok, mint a lánya, Virág és egyik testvére, Miklós, akik a levelekben, naplófeljegyzésekben rendre úgy szerepelnek, hogy ügyesen megállnak a maguk lábán is, és nem szorulnak (anyagi) segítségre. De olyan is, mint egyetlen lánytestvére, Ida, aki folyamatos terhet rótt rá, és akiért szinte mindig aggódnia kellett.

Móricz Ida homályos tevékenységet űző, „vallási fanatikus”, filozófus-theozófus férjével 1920-ban Bécsbe költözött. Varga Hugó János, ahogy feleségétől tudjuk, eleinte „teljes aktivitással dolgozott filozófiai művén, drámákat és verseket is írt, és egy lapot is kiadott”, nem sokkal később viszont, amikor a házaspárnak már három gyermekről kellett gondoskodnia, finomabb fogalmazásban a férjnek „összeroppan az egészsége”, kevésbé eufemisztikusan, elkezdett megőrülni, legalábbis paranoiás tüneteket mutatott, ahogy még a feleség szépítő mondataiból is kitűnik: „Titkos hatalmak üldözésétől félt és féltett bennünket. Elzárt a világtól, és nem engedte, hogy elhagyjuk a házat. Én ezzel ellentétben legnagyobb lelki nyu-

¹¹³⁹ *Rokonok* 86.

¹¹⁴⁰ *Novellák* IV. 439.

¹¹⁴¹ *Novellák* IV. 439–440.

galommal végeztem munkámat, hogy a gyerekek meg ne érezzék apjuk meghasonlását; – de szörnyű szükségbe kerültünk.”¹¹⁴² Ekkor, 1927 tavaszán fordult levélben legidősebb bátyjához Móricz Ida – az erre érkezett válaszból, amelyben Móricz Zsigmond saját sorsának, testvérei életének alakulását évekre visszamenőleg idézi fel, világosan kiderül, hogy a testvérek akkorra már évek óta nem is hallottak egymásról. (A világtól és a hírektől elzárt Ida sem értesült semmiről újságokban is gyakran szereplő bátyjával kapcsolatban.) Ennek ellenére, és úgy, hogy soha nem lelkesedett Ida férjéért és ellenezte a házasságot, Móricz azonnal megígérte nemcsak az egyszeri, de a rendszeres anyagi segítséget is a húgának:

„Nekem is megvan a magam terhe, és ez elég súlyos, de azért természetes, hogy sietek valamennyire a segítségére lenni. Ma rögtön táviratilag küldtem neked ötven schillinget, és elseje után újra fogok ötvenet küldeni.

Ha a férjed nem képes most pénzt keresni, azt vállalom, hogy ebben az évben havonta küldök neked száz schillinget. Ezt az összeget mindig megkapod a hónap első hetében, s erre számíthatsz. De viszont többre nem vagyok képes.”¹¹⁴³

A történet Móricz mentalitását, tágabb családjához való viszonyát jól jelzi. Aztán egy 1928 elején született kisfiúval már hattagúra bővült Ida húgának családja, a családfő pedig egyre rosszabb állapotba került. (Végül 1935. január 6-án, 39 évesen, intézetben halt meg.) Varga Hugó János, felesége tudta nélkül, a családját akkorra már kétezer pengővel támogató Móricznak egy ízben „zavaros és sértő” levelet írt, amelyben azt fejtette ki, hogy sógora valójában nem segíti őket, hanem az adósságát törleszti, az anyai örökség fejében, de ez a törlesztés nem elegendő, így akár még pert is kezdene a gazdag rokon ellen. Móricz, hozzátéveszem, teljes joggal, nagyon felháborodott az alaptalan vádon¹¹⁴⁴ – azt a levelet azonban, amelyben a dühét

Nyár Leányfalun, rokonokkal, 1937-ben (Móricz Lili, Varga Kata és Varga Angyalka)

szabadjára engedte, és amelyet a húgának írt, végül nem küldte el, így Ida is csak akkor ismerte meg, amikor a *Heten voltunk* című emlékező könyvének összeállítása közben belenézett a hagyatékba, és ott felfedezte a levél piszkozatát. Móricz azt írta a húgának, mondja meg a férjének, küldjön egy bocsánatkérő levelet, egyébként nem kap több pénzt. Végül mégsem tartott igényt a bocsánatkérésre, és folytatta a család támogatását, Ida húgának gyerekeit pedig nyaranta hetekig vendégül látta Leányfalun.¹¹⁴⁵ Úgy, hogy Ida, legalábbis Móricz naplójának tanúsága szerint, a rajta segíteni kívánókat könnyen felbőszítette, mivel a hálát nem ismerte és nem is színlelte – amikor,

akkor benne laktak. Dr. Pallagi Gyula özvegyének és két fiának, valamint Papp Andrásnak, feleségének s gyermekének. Ha ő pert akar s a lakásért pénzt, akkor ne hozzám forduljon, hanem azokhoz, akik azt a bíróságtól megkapták. // A bűntört pedig, ami benne maradt, azt ti vettétek át, s adtátok el, én soha nem reflektáltam rá. Ha pört akar, azok, akik megvették, tanúskodni fognak.” Elolvasható: VARGA-MÓRICZ: 153–154.

¹¹⁴⁵ Móricz Ida fiát, Misit, a negyvenes évek elején Leányfalura került Móricz Imre, Litkei Erzsébet fia is jól ismerte, az unokaöcs még akkor is ott töltötte a nyarakat. SZILÁGYI Zsófia 2010: 77.

¹¹⁴² VARGA-MÓRICZ: 61.

¹¹⁴³ Idézi: VARGA-MÓRICZ: 61.

¹¹⁴⁴ Ezt írta a végül el nem küldött levélben Idának 1928. szeptember 20-án: „Már megmagyaráztam annak idején, hogy azt a lakást én nem vettem át, s nem kaptam érte pénzt. Azt a lakást a bíróság odaítélte azoknak, akik

például, Móricz Miklós felesége az egyik kabátját nekiajándékozta, a következőt mondta: „Ez nem jó, Erzsikém, nem divatos. Alakítsd át, és úgy küldd el nekem.”¹¹⁴⁶

A rokonság mint öröm és teherként tehát nem köthető egyetlen időszakhoz Móricz életében. Mégis úgy tűnik, hogy éppen a harmincas évek elejére, a *Rokonok* írása idejére vált ez a vállalat különösen nyomasztóvá: „1930 nyarán folyt a regény első vázlata a *Pesti Napló*-ban, negyvenöt folytatásban. Ebben az időben voltak legjobban terhére a rokonai. Segített rajtuk, de megírta őket. Mint mindig, most is életkörülményei adták regénye ötletét. Itt voltak körülötte felnőtt testvérei, unokatestvérei, sőt távolabbi és előző generációhoz tartozó atyjafiai is. És lassan felnőttek a gyerekei... Mennyit rettegett, hogy mi is olyanok leszünk, mint a többi rokon! Megelőző ápolással igyekezett bennünket ettől visszatartani.”¹¹⁴⁷ És egy részlet a naplóból, 1929. március ötödikére datálva:

„Hogy Szegedről megjöttem, három levél várt:

Károly távirata, hogy rögtön küldjek 6000 lejt, ami 200 pengő.

Ida reklamálja a havi segélyt, 156 P.

Papp Mihály magosligeti unokaöcsém, akinek karácsonykor múlt egy éve, vettem két csikót, értesít, hogy most az egyik megdöglött, vegyék másikat. Ez is 120 P.

Ezzel szemben semmi pénzem, a szegediek a szállodát fizették ki, slussz.”¹¹⁴⁸

Ebben az időszakban születtek azok a levelek is, amelyekből kiderül, hogy nemcsak Idát kellett segélyezni a testvérek közül. 1930. szeptember 9-én írta Móricz a húgának:

„Kedves Idám,

fekszem és nincs pénzem. Azonfelül Károly olyan szomorú helyzetbe került, hogy öt gyermekével kitették a lakásából, s se munkája, se jövedelme, a felesége beteg. Amit tudtam, neki küldtem el.

A hónap közepén azért küldök még, ha tudok, 50 pengőt.”¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁶ Idézi: MÓRICZ Virág 1967: 83.

¹¹⁴⁷ MÓRICZ Virág 2002: 377.

¹¹⁴⁸ *Naplók 1926–1929* 360.

¹¹⁴⁹ VARGA-MÓRICZ 80.

A húszas évek végére tehető az is, hogy már nemcsak a saját családja, de feleségéé is rászorult. Olyan családtagok, akik korábban lenéztek a náluk kevésbé tehető író, de, hirtelen elszegényedve, tőle várták a segítséget. 1928 szeptemberében „Mária legszebb s legidősebb nővérének bankár férje” elvesztette mindenét a tőzsdén egy óra alatt, és akkor, ahogy Móricz Virág írja, számukra is Móricz Zsigmond „lett a boldogság, tisztelet, jövő legbiztosabb forrása.”¹¹⁵⁰

De a családi ügyek nem is maradtak mindig rejtve az olvasóközség előtt: akkortájt, mikor a *Rokonok* írásába belekezdett, a sajtó vele nem barátságos része a rokonain keresztül is próbálta kikezdeni, épp abban az időszakban, amikor az újságokban amúgy is egyre-másra jelentek meg ellene a támadások. Az Új Nemzedék 1929. január 4-i számának következő, mellbevágó tudósítását Móricz a naplójában úgy kommentálta, hogy tendenciózus ugyan, de, sajnos, alapvetően igaz. A cikkben arról olvashatunk, Móricz egyik öccse miként rabolta ki saját bátyja leányfalusi házát:

**„Móricz Sándor teljesen megtörve,
még a helyszínen bevallotta tettét**

Kijelentette, azért tört be, hogy pénzt szerezzen és *Ausztriába* utazhasson. A csendőrsparancsnok intézkedésére *Móricz Sándort megvasalva vitték az őrs fogdájába*. Két napig volt *Leányfalun* *Móricz Sándor*. Ez alatt az idő alatt a csendőrs parancsnoka utána nézett, hogy nem terhelik-e egyéb bűnök is *Móricz Sándor* lelkiismeretét. A nyomozás meglepő eredménnyel zárult. Kiderült, hogy **országosan körözik Móricz Sándor negyvenöt esztendő volt építésmérnököt, akit sikkasztásért és lopásért több évre elítélték.**

Móriczot büntetése kétharmad részének kitöltése után feltételesen szabadlábra helyezték azzal, hogy bizonyos időközönként jelentkeznie kell. A jelentkezést azonban elmulasztotta, sőt Budapesten is bejelentés nélkül tartózkodott. Kiderült, hogy a budapesti főkapitányság is körözi *Móricz Sándort, házasságszédelgésért és csalásért*. Az elzúllott építész szeretett nagylábon élni. Megismerkedett egy elvált asszonnyal, *akitől ötezer pengőt csalt ki azzal, hogy feleségül veszi*. A pénzt elmulatta, állástalan és egzisztencia nélküli barátaival. Tudta, hogy mindezekért felelősségre fogják vonni és ezért akart valamilyen módon pénzhez jutni, hogy *Ausztriába* szökhessen.

¹¹⁵⁰ MÓRICZ Virág 2002: 329.

Letartóztatása után néhány órával megérkezett Leányfalura bátyja, Móríc Zsigmond is és megtörve vette tudomásul öccse újabb ügyét.

Jóllehet nem kívánta öccse megbüntetését, Móríc Sándort még sem engedték szabadon, hanem beszállították a pestvidéki ügyészség fogházába. A pestvi- [sic] átszállította a budapesti ügyészség Markó-utcai fogházába, mert az ügyészség régebbi ügyeiért akarja felelősségre vonni.”¹¹⁵¹

Nem a *Rokonok* értelmezéséhez segít hozzá, sokkal inkább Móríc életének megértéséhez, ha látjuk: ennek a regénynek a megírását messze nem pusztán egy nyugtalanító társadalmi kérdés inspirálhatta, döntő lehetett a személyes élethelyzet is az első ötlet megszületésekor. A regényalakokról gondolkodva nemcsak Janka-Lina párhuzamról beszélhetünk: legalább ennyire ott van Adélka mögött Móríc Ida. A testvérére rászoruló, az életét elrontó, korábban kényeztetett, most nyomorgó, és ezért szívből sajnált hűg egyértelműen őt idézi meg. De a következő két szövegrész közt sem nehéz meglátni a párhuzamot – Móríc ezt írta 1929. december 16-

¹¹⁵¹ Móríc a következőképpen írt a naplójában az esetről, 1929. január 3-án: „– Sándor öcsémről az Új Nemzedék kedveskedik egy nagy cikkel, hogy tört be Leányfaluba. Az Új Nemzedék tendenciózus, de sajnos nagyrészt igaz... Félek, még komoly bajokat okoz ez a Sándor. Dühét ha neki eresztí és fantáziáját. Itt alkot.” *Naplók 1926–1929* 267. (Móríc Virág ezt a részletet kihagyta az *Apám regényéből*, pedig a könyvben olvasható ezen a napon született bejegyzés.) A hagyatékban található irat szerint egyébként az eset korábban történt, hiszen a nyomozást már 1928. december 16-án megszüntették: „A nyomozati iratok szerint Móríc Sándor a testvérenek Móríc Zsigmondnak sérelmére elkövetett a Btk. 333 §-ába ütk. és a Btk. 336 §. 3. p. és a Bn. 48. §. szerint min. lopás büntetével gyanúsítható. A sértett azonban magán indítványát nem terjesztette elő.” Móríc Sándornak valóban nem ez volt az első összeütközése a törvénnyel: az M 100/5283/1–5 jelzetű dossziében, amely a Móríc Sándor bírósági ügyeivel kapcsolatos dokumentumokat tartalmazza, egy ilyen levél is található, a Magyar Királyi Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium miniszteri tanácsosának aláírásával, 1923. december 12-i dátummal: „Önnek az 1919. évben az ugynevezett tanácsköztársaság idejében 704–1919. szám alatt 500.000 (ötszázezer) korona és 963–1919 szám alatt 61080 korona utaltatott ki, mint a Lukácsfürdő építési biztosának a budapesti Lukács-fürdő építési költségeinek fedezésére. // Miután ezen összeg Ön által a mai napig még nem számoltatott el, felkérem, hogy ezekre az összegekre vonatkozó elszámolását nálam mielőbb mutassa be.”

án a naplójába: „Károly öcsém újra kidőlt. A napokban megint jött tőle levél, hogy ül a kávéházban Kolozsváron, a felesége s gyerekei otthon éhen. Most hazamegy és kiirtja a családot.”¹¹⁵² A *Rokonok*-ban pedig Kopjáss István egyik öccsének, Albertnek a leveléről ezt: „A levélben az volt, hogy Albert ott ül egy kávéházi asztal mellett s mivel nincs más dolga, újra ír. [...] A bankban tavasszal felmondták az állását. [...] Áldottlelkű felesége varr és minden más módon pénzt keres, hogy legalább meleg levest főzzön a gyerekeknek, de ő egy fillér nélkül ül a kávéházban s azon gondolkodik, hogy kénytelen lesz kiirtani a családot s ennek csak egy akadálya van, az, hogy áldottlelkű feleségének ehhez még nincs elég lelkijereje, ő pedig nem teheti meg, ha nincs megegyezés a dologban.”¹¹⁵³

Panamák lápvilága

A korrupció vagy, ahogy még Móríc idején is hívták, a panama, nemcsak azért lehetett a huszadik század első időszakának gyakori regénytémája, mert Magyarország már akkor is, azóta is felfogható a „panamák lápvilágaként”. (Hogy egyetlen párhuzamot hozzak fel: Babits 1923-as *Kártyavár* című regényének középpontjában egy építkezés körüli panama áll – és Szálinger Balázs, 2008-ban megjelent „lírai pamfletjében”, *A százegyedik évben ezt a művet írta tovább, egy újabb, ugyancsak újpesti korrupciós ügyet állítva a középpontba.*) Azért is lehet ez kedvelt irodalmi téma, mert a korrupciós ügyeket a valóság-fikció kettősége jellemzi akkor is, ha nem regénybe kerülnek, „csak” a sajtó ír róluk, vagy az emberek egymás közt beszélnek, továbbadva értesüléseiket. Azt is mondhatnám, hogy a korrupció már önmagában olyan, mint egy irodalmi mű, amely a valóság és a szöveg párbeszédéből születik meg: „a valóság (a korrupciós esetek) és annak látszata (a korrupcióról való beszéd, vélekedés) szétválaszthatatlanul összefonódik.”¹¹⁵⁴ Van olyan történész, aki ennél is erősebbnek látja a korrupcióban a valóságtól való eloldódást, hiszen egy ilyen ügy, például Gerő András szerint, „nemcsak valóság, hanem a modern társadalom egyik mitologikus

¹¹⁵² Idézi: MÓRICZ Virág 1967: 147.

¹¹⁵³ *Rokonok* 143.

¹¹⁵⁴ CIEGER 2011: 12.

toposza is.”¹¹⁵⁵ Egy korrupcióról szóló regény esetében íróilag sok lehetőséget ad az a megkettőzöttség, amely a tényekből és a történelek köré szóban szőtt „hálózatból” jön létre. A *Rokonok* kisvárosi közege különösen élessé teszi, hogy nemcsak az a fontos, mit tesz valaki, hanem az is, milyen hírek terjednek el róla – a korrupció és a nyilvánosság elválaszthatatlanul összefonódik. S hogy már az elején leszögezzem: korrupciót emlegetve sokféle jelenségről beszélünk egyszerre, ahogy Cieger András írja, „a korrupció a legkülönbözőbb alakot és terjedelmet veheti fel: a hétköznapi magánbűnöktől – mint például egy hivatalos engedély meggyorsítása ajándékokkal – a többmilliárdos gazdasági kárt okozó pályázati visszaéléseken át, egészen a választási csalásig, vagy a politikai döntéshozók tömeges megvesztegetéséig.”¹¹⁵⁶ Az is regényképző erővel bírhat, hogy sosem elég a korrupcióhoz egyetlen ember: az ilyen ügyek mindig együttműködésből jönnek létre, éppen ezért nem lehet ártatlan áldozatról és gonosz korrumpálóról, vagy a hatalmával visszaélőről beszélni, hiszen a „vesztegető és vesztegetett interakciója együttesen eredményezi a normasértést”.¹¹⁵⁷ Nincs ez másképp Kopjáss esetében sem, aki, bár a regényben a *hálóba belekerült légy* metaforája is hozzákapcsolódik, nemcsak áldozati szerepben jelenik meg. Például, amikor nem fizeti ki a közbenjárását kérő sofőrt, mert tudja, megteheti ezt, és egyébként sincs nála pénz (a jelenet akkor is beszédes, ha Kopjáss később rendezi a tartozását), vagy, amikor rájön, hogy Magdaléna megszerzéséhez és a szeretőtartáshoz sok pénzre van szüksége, így valójában neki sem lenne ellenére, ha Berci bácsi szénüzletéből megkapná a neki járó százalékot.

De a *panama* és az irodalom másként is összekapcsolódhatott Móricz, és úgy általában a XIX. század utolsó harmadában született írónemzedék számára. Hiszen a korrupciós ügyekről akkoriban leginkább íróktól szerezhettek tudomást: „A 19. század második felében minden bizonnyal Jókai Mór és Mikszáth Kálmán munkái formáltak sokaknak a politika világáról alkotott képét, amelyekből természetesen nem hiányzott a korrupció ábrázolása sem.”¹¹⁵⁸ A Móriczra olyan

nagy hatást gyakorló Jókai, és az a Mikszáth, akit nevezetes nekrológiában mint *újságíró* búcsúztatott el, meg is idéződik a *Rokonokban* – Mikszáthot a hídépítés esete idézheti fel, Jókainak a vonatépítkezés körüli panamákat is tárgyaló *Fekete gyémántok* című regénye pedig olyan módon íródhat tovább, hogy Kopjáss vesztét épp Berci bácsi többször is *fekete gyémántként* emlegetett szene okozza.

A Móricz által annyira kedvelt Jókai regényének első, tervezett címe még ez volt: *Hogyan kell meggazdagodni*. A megírásnak ebben a fázisában „Jókai terve alig terjedt túl egy fordulatos, szórakoztató történeten, amely a kor panamáinak és a tőzsde életének kipellengérezésére irányult”.¹¹⁵⁹ Bár a regény később sokkal több lett egy vasútépítés körüli panamát leleplező műnél, abban, hogy alig jelentek meg róla korabeli kritikák, és 25 év alatt csak egyetlen magyar nyelvű kiadása volt, a panama-leleplezés nyilvánvalóan szerepet játszott. Ahogy a kritikai kiadásban olvasható, „a regényben előforduló vasút- és bányarészvénytársasággal kapcsolatos szédelgés számos azonos vonást mutat az 1860-as évek több hírhedt panamájával, elsősorban az úgynevezett Pest-Losonc Vasút esetével.”¹¹⁶⁰ A *Fekete gyémántok* tehát panamaregény is: bár Jókainál nem a fekete gyémánt körül folyik a panama, a cím többféle értelmet is kap a regényben. A köszén a „tegnap világ kővé vált flórája”, így a múlt szimbóluma, a világ mozgatója, vagyis maga az élet, és a Berend Iván által szeretett lány, Evila szeme is fekete gyémánt: „S volt valami ez arcon, amit nem takarhatott el a szénpor; az a két nagy fekete szem, az a két nagy fekete gyémánt.”¹¹⁶¹ Móricznál Berci bácsi szene Kopjáss vesztét hozza el, de ha a *Rokonokat* a *Fekete gyémántok* felől olvassuk, akkor a „fekete gyémánt” összetett szimbólummá válik, hiszen nemcsak a panama, de a múlt és a szerelem szimbóluma Jókainál, így Móricznál is arra hívja fel a figyelmünket, hogy a főhős öngyilkosságához a Magdaléna iránt érzett szerelem, a béklyózó múlt, és a panama hálója egyszerre vezetett el.

De Mikszáth és Jókai korának korrupciós ügyekbe keveredett, talán legnevezetesebb alakja, Lónyay Menyhért, akit korának sajgója „parlament hullaként”, az „erkölcsiség bukott angyalaként”¹¹⁶²

¹¹⁵⁵ CIEGER 2011: 12.

¹¹⁵⁶ CIEGER 2011: 7.

¹¹⁵⁷ CIEGER 2011: 7.

¹¹⁵⁸ CIEGER 2011: 12.

¹¹⁵⁹ *Fekete gyémántok* I. 286.

¹¹⁶⁰ *Fekete gyémántok* I. 287.

¹¹⁶¹ *Fekete gyémántok* I. 52–53.

¹¹⁶² CIEGER 2011: 89.

emlegetett, szintén felbukkan Móricznál. Lónyayval egy olyan adomában találkozunk, amelyet a polgármester mesél el Kopjásznak. Lónyay itt látszólag jelentéktelen mellékszereplő, hiszen az adoma Deák Ferencről szól, akit a polgármester, másokkal együtt, egykor felkeresett az Angol Királynőben: „A folyosón kellett várakoznunk, míg bemehettünk hozzá. Végre elment tőle Lónyay Menyhért s mi bementünk.”¹¹⁶³ Látszatra semmi jelentősége nincs annak, ki távozott egykor Deák Ferencről – ha viszont tudjuk, Lónyay milyen gyakori szereplő volt a dualizmus-kori sajtó korrupcióról szóló tudósításaiban, már nem tűnik véletlennek az emlegetése. Ahogy az a megjegyzés is jelentőséget kap, hogy az adoma hatására, ahogy a regényben olvassuk, „egész elfeledkezett mellette az ember arról, hogy ma is élet folyik, egy régi világ derengett fel.”¹¹⁶⁴ Hiszen ez a jelenet messze nem pusztán a Deák által elmondott „bölcsségekről” (például erről: „az élet rövid, mint a gatyamadzag. Az is mindig akkor szakad bele a korbba, mikor nem kéne...”)¹¹⁶⁵ vagy a visszavágyott, kedélyes múltból szól, hanem arról is, hogy a távozó Lónyay és a helyére érkező polgármester „helycseréje” nem a közügyek működési mechanizmusainak megváltozását, épp a változatlanságot jelzi. Azért is fontos lehet, hogy tisztában legyünk vele a *Rokonok* olvasásakor, ki is volt Lónyay Menyhért, mert erkölcsi dilemmáiba, fennmaradt hagyaték alapján, bepillanthatunk. És a feljegyzéseiből megismerhetjük azt a *Rokonok* felől közelítve nem lényegtelen felfogást is, hogy Lónyay a testvérei segítését morálisan teljesen elfogadhatónak tartotta: „Két megengedő kitétele alkalmaz: egyrészt a tőle távolabb – de még a kormányzatban belül – született döntésekből adódó gazdasági előnyöket kihasználhatónak ítélte, másrészt nem talált kivételt abban, hogy családját – akár a saját tárcájánál keletkező – háttérinformációkkal lássa el, amiket testvérei vagyionuk gyarapítására felhasználhatnak.”¹¹⁶⁵

Móricz korának azzal kellett szembenézni, hogy a dualizmus időszakának elmúltával sem oldódtak meg azok a problémák, amelyeket a modernizálódás folyamata hozott felszínre a 19. század végén. Cieger András nem azért vizsgálta éppen az 1867 és 1918

közi korrupciós mechanizmusokat, mert máskor ne lettek volna effajta ügyek, hanem azért, mert ezt a korszakot „az áttérés a rendi kiváltságokon alapuló gazdasági és társadalmi struktúrákból a kapitalizmusra, a polgárosodás folyamata, a modern politikai rendszer, a parlamentarizmus kiépülése, vagy éppen a polgári jogrendszer és nyilvánosság kialakulása” határozta meg.¹¹⁶⁶ Azt a dilemmát, hogy szinte lehetetlen erkölcsileg ki nem kezdhető módon átugrani a szakadékot, amely egy adott állást betöltőtől elvárt életforma és az álláshoz járó csekély fizetés között van, megmutatja Kopjás István sorsa is. Ez a szakadék még a dualizmus korában keletkezett, amikor is a „pártalapú politizálás korában a törvény még mindig ragaszkodott a politikailag független, tanult és magánvagyonából a közügyekért komoly áldozatokra kész jelöltekről szóló reformkori teóriához”,¹¹⁶⁷ holott akkorra már a költségek (értve ezalatt a személyes kiadásokat és a közügyekért tevékenykedéshez szükséges összegeket is) megnöttek, és ez a korrupciós gyakorlatok elterjedését eredményezte. A XIX. század végét abból a szempontból is a régi és az új világ együttélése jellemezte, hogy a politikafinanszírozásban a régi gyakorlat (például a reménybeli választók etetése-itatása) és a pénzek rejtett áramoltatása egyszerre volt jelen.

Tűz és szavak

A *Rokonok*ban a korrupciós ügyekre is jellemző megkettőzöttséggel igen összetett módon találkozhatunk. A szavak sokszor a tettek és történetek helyére kerülnek, sőt, gyakran kideríthetetlen, van-e valóság a szóbeszéd mögött. A Móricz-regénynek ez a sajátossága megmagyarázhatja, önmagában is, miért olvashatjuk arról a regényről, amely az értelmezéstörténetben nem egyszer szinte egy nagy terjedelmű oknyomozó újságcikként jelenik meg, már 1933-ben a következőt: „Móricz Zsigmondot egy kissé kényelmes kritikai jelszó naiv, ösztönös lángelmeként szokta emlegetni, aki csaknem öntudatlanul alkot. Én nem hiszem, hogy olyan könyvet, mint a *Rokonok*, tudatos erőfeszítés, művészi szándék nélkül létre lehet hozni.”¹¹⁶⁸

¹¹⁶³ *Rokonok* 194.

¹¹⁶⁴ *Rokonok* 194.

¹¹⁶⁵ CIEGER 2011: 61.

¹¹⁶⁶ CIEGER 2011: 10.

¹¹⁶⁷ CIEGER 2011: 27.

¹¹⁶⁸ HEVESI 1933: 246.

Kezdetben még az „öszönösség” Móriczra ragadt címkéje miatt figyelhettek talán kevésbé a *Rokonok* művészi megformáltságára, később a társadalombírálat és a kritikai realizmus fedte el azt, miként van „megcsinálva” a regény mint irodalmi mű.¹¹⁶⁹ Ezúttal két, egymással is szorosan összefüggő motívumon keresztül, a *tűz* (és a köré szerveződő motívumkör), és a *szó* egyes, fontos előfordulásain keresztül mutatom meg azt, hogy a *Rokonok*at hiba lenne pusztán a cselekményre odafigyelve, a hatalmi mechanizmusok működését leplező indulatra összpontosítva olvasnunk.

Amikor megtudjuk, a mű kezdetén, miként lett Kopjáss városi főügyész, két betű (vagy hang) kap szimbolikus jelentőséget. A Zs. V. rövidítés egyfelől Zsarátnok városát jelenti (a település neve pedig máris összekapcsolódik a tűz köré szerveződő motívumkörrel is), de a városi közvélekedésben van egy másik „megfejtése”, a *zsebre váglak*. Kopjáss elődjét, Makróczyt, valójában ennek a két hangnak, a Zsé. Vé.-nek az elhangzása győzi le, a rövidítés „gyilkos golyóvá” változik. Egyúttal azonossá válik már a regény elején Zsarátnok és a *zsebre vágás*, és ugyanebben a jelenetben összekapcsolódik a legyűrt előd és az őt legyűző zse. vé. egy hangismétlés segítségével. Kopjáss belső beszédében először a hangokat emeli ki Móricz és fosztja meg lehetséges jelentéseiktől (hiszen itt már nem a várost, nem is az ügyintézési gyakorlatot jelzik, hanem a szél zúgását idézik meg), majd a Makróczyt jelző szóösszetételben, kezdőbetűkként, de fordított sorrendben hozza őket vissza: „Még a százezer holdas városi határ is szinte végigborzongott, biztosan a szelek is hallották és végigsustorogták a pusztákon, hogy zse, vé, zse, vé... és a föld megrázkódott, barátom és leánya magáról a *vén zshiványt*.”¹¹⁷⁰ Hogy könnyebben elhíhető legyen, nem pusztán az értelmezői önkény ad effajta jelentésképző szerepet a hangoknak, még egy példa: Kopjáss és felesé-

ge veszekedésében, egy kiemelt, hiszen nagy indulattal elhangzó, és a két hős egymáshoz való viszonyát alapjaiban megváltoztató mondatban két szó hasonló, anagrammatikus összekapcsolásával találkozhatunk: „Magának a *Kopjássok poloskafaj?*”¹¹⁷¹ (Egyébként a regény egy nevezetes pontján még egy prózavers-szerű részlet is felbukkan, de erről majd később.)

Arra is találunk a regényben példát, hogy nem a történések alakulnak szóvá, hanem, éppen fordítva, a minden alap nélküli szóbeszéd alakul cselekvéssé. Amikor Kopjáss megválasztása után fia hazatérnek az iskolából, kiderül, hogy „azt beszéltek a Berci fia osztályában, hogy a városatyák meg akarták verni Makróczyt a zs. v. miatt, csak ő mentette meg azzal, hogy azt mondta, hogy: »Vizet az öregnek«.”¹¹⁷² Bár ebből semmi sem volt igaz, de a fiúk azon a napon az öreg tanárokat azzal fogadták, kérnek-e vizet, azt élvezve, hogy egy hétköznapi kijelentésnek számukra szimbolikus értelme van, ráadásul olyan, amellyel a másik fél nincs tisztában. (Ismét nem látszik véletlennek, hogy éppen az terjed el, a Zsarátnok városának nevéből képzett rövidítéssel „megölt” Makróczynak vizet kínált Kopjáss a pletyka szerint – mintha a terjedő történet azt sugallná, ezzel a vízzel kellett „eloltani” Makróczyt.)

De a szavak kapnak jelentőséget akkor is, amikor Kopjáss töpreng, vajon zabálást emlegető felesége szóhasználatára miért nem változott meg abban a pillanatban, hogy egy főügyész felesége lett, vagy, amikor Linára nem a pezsgő, pusztán az italt jelző *szó* van hatással: „valósággal úgy hatott rá a pezsgő szó, mint a Sodoma és Gomorrha idecsendülő híre.”¹¹⁷³ A regény második felében pedig, amikor Kopjáss a Berci bácsi üzletéből neki járó részesedésről, azaz a provízióról kezd el gondolkodni, a szó már úgy égeti, mint a tűz: „Pista úgy vonta össze a szemöldökét, s úgy érezte magát, mintha rágyújtották volna a házat. Űri és anyagiasságtól távol álló életében a provízió még soha nem fordult elő. A szó maga már megégette. Egész testében borzongott s arra gondolt, hogy ez a szó maga elég rá, hogy megölje az ő karrierjét...”¹¹⁷⁴ Ahogy az elődjét a zse. vé.

¹¹⁶⁹ A *Rokonok* értelmezéstörténetének legutóbbi időszakában Tverdota György volt az, aki egy fontos motívumra felhívta a figyelmet: „Egy felszólalás keretében meg kell elégednem egyetlen olyan elem kiemelésével, amely önmagában is bizonyítja, hogy Móricz regényét nem valamiféle közérdekű téma realista tálalása teszi jelentős művé, hanem az az erőfeszítés, amelyet kifejtve az író a regénypoétika eszköztárának céltudatos felhasználásával tör művészi hatás kiváltására. Az elem, amelyen a regény művészi hitelét demonstrálom: a nevetés.” TVERDOTA 2005: 124.

¹¹⁷⁰ *Rokonok* 6. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

¹¹⁷¹ *Rokonok* 84. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

¹¹⁷² *Rokonok* 34.

¹¹⁷³ *Rokonok* 9.

¹¹⁷⁴ *Rokonok* 226.

rövidítés, őt a *provizio* szó ölheti meg. És a szavak erejét megmutató részletek sora ezzel nem ér véget a regényben: amikor Lina és Kopjáss együtt elmennek a Magdaléna házában rendezett estélyre, először Berci bácsi fordul oda unokaöccséhez azzal, hogy „Öcsém egy szóra.” Lina lefordítja a mondatot, hamar megértve, hogy a kérés többértelműsége csak látszólagos („Hagyjuk már azt az »egy szót«”) – pénzt ad a rokonnak. Aztán, kis idő elteltével, ugyanez a megszólítás hangzik el, és Lina azonnal megérzi, itt is pénzről van szó, hiszen a megnyilatkozás jelentése csaknem ugyanaz, mint amikor Berci bácsi szájából hangzott el: „– Öcsém, egy szóra, – mondta most Kardics bácsi s Lina úgy fordult meg, mintha méh csípte volna meg. Egész teste megrándult. Egy kicsit higgadnia kellett, míg rájött, hogy hiszen nem félelmes, hanem mulatságos, hogy Kardics bácsi is evvel a szóval cipeli el Pistát. Pedig biztos, hogy itt is ugyanazt jelenti a szó, mint ott. Vajjon mi kell Pistától egy Kardicsnak.”¹¹⁷⁵ Ezzel Berci bácsi és Kardics közé is egyenlőségjel kerül, Pista sorában legalábbis hasonló szerepet játszanak ők ketten. Nem meglepő ezek után, hogy, amikor Kopjáss összeomlásának folyamata elér a végponthoz, hiszen Berci bácsi szenének ügye kiderül, a főügyész nem hall mást, csak egyetlen szót, azt, amelyik a regény címe is lett:

„Már nem is hallotta, amit a polgármester beszélt, csak azt a szót hallotta:

– Hja, a rokonok, a rokonok...”¹¹⁷⁶

A *rokonok* szó válik olyan „gyilkos golyóvá” Kopjáss esetében, mint Makróczynál a zsé. vé. volt – még akkor is, ha korábban a *provizio* égető erejétől félt. Azért is érdekes, milyen hatásuk van Kopjássra a szavaknak, mert korábban a polgármester már igyekezett megtanítani a frissen megválasztott főügyésznek, hogy az a fontos, a szavak mögött ne legyen semmi, legkevesbé valamiféle meggyőződés: „A szép szavakkal csínján kell bánni. Azok nagyon jók, tudod, de nem szabad, hogy meggyőződés legyen mögöttük... Azok is szép szavak, hogy az ellenzék mindig azt írja, az ellenzéki lapok, hogy a hatóság adjon alkalmat, hogy a polgárság dolgozhas-

son... Nagyon egyszerű... De ezt hadd firtassák ők. Nekünk nem kell ezt tárgyalni... Frázisnak jó.”¹¹⁷⁷ Kopjáss legsikeresebb mondata is üres frázis („A kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon.”), amit aztán valóban mindenki úgy ért, ahogy akar.

A regény másik fontos motívuma, a tűz többnyire pusztító elemként jelenik meg, akár a szerelmi szenvedélyhez, akár a várost „elégítő” korrupciós ügyekhez kapcsolódik. Amikor Kopjáss a Magdaléna iránti vonzalmáról gondolkodik, ezt olvassuk: „Mintha megmerevedett volna egy gázállapotban levő létezés, mintha kikövült volna az izzó láva.”¹¹⁷⁸ De ebben az összefüggésben az sem véletlen, hogy az összeomlást végül Berci bácsinak a város fűtésére megrendelt szén körüli stiklije hozza el. Az emberben égő tűz és a várost fűtő tűz itt is egymással azonossá válik: „Igenis én fűteni akarok azzal a tűzzel, ami bennem van. Központi fűtést az egész világon. Az én szívem az a bánya, ami be tudná fűteni az összes hivatalt, a folyosókkal együtt...”, majd később a szén és a tűz kerül egymás mellé kerül: „van elég tűz a föld belsejében. Ha elfogy a szén, lemegyünk a föld középpontjái.”¹¹⁷⁹

Mielőtt Kopjáss meglőné magát, a belső beszéde szinte verssé alakul (mintha ő is a művészhez közelíthető dzsentrihős lenne): nemcsak a tagolása, de a szimbolikussága miatt is. Kopjássnak egy „lyuk égett az életén”, és mintha maga is hamuvá vált volna, hiszen „lesöprik az emlékét” – de a tüzet idézheti a vörös fény és a feketeség is:

„Vörös fények...
feketeség...
mindennek vége
itt nincs segítség
s minek is, mikor oly utálatos az élet
nem érdemes élni
hányásinger
mikor ő tiszta és becsületes
nem kell becsület
születni kell a rosszra

¹¹⁷⁵ *Rokonok* 231–232.

¹¹⁷⁶ *Rokonok* 263.

¹¹⁷⁷ *Rokonok* 30.

¹¹⁷⁸ *Rokonok* 130.

¹¹⁷⁹ *Rokonok* 224.

nem lehet csak úgy véletlenül gazember lenni
 azt régen kellett volna elkezdni, még gyerekkorában
 ah, mindegy
 kiégett egy lyuk az életén s Magdaléna le fogja söpörni az emlékét is..
 egy panamista nem méltó, hogy...”¹¹⁸⁰

A *Rokonoknak*, éppen az ilyen részletei miatt, minden esélye meglett volna, hogy a huszadik századi magyar irodalom egyik nagyregénye legyen – abban, hogy mégsem lett az, s hogy a szocialista időszak elmúltával határozottan veszített a jelentőségéből, nemcsak a túlértékelés, a hivatalosság erőteljes kánonképző gesztusai játszottak szerepet. Legalább ennyire az is, hogy Móricz nem tartott ki mindvégig a szöveg feszes, összetett megformálása mellett, és így a *Rokonokban* kétségtelenül vannak publicisztikus, oknyomozó riportokra emlékeztető részletek. És ezek zavaróbbak, mint az a javítható hiba, hogy a regény egy pontján (még az általam használt, 1939-es kiadásban is) Sándorrá változik Kopjáss István.¹¹⁸¹ Persze, könnyű lenne ezeket a tévesztéseket Móricz gondjaival indokolni, azzal magyarázni, hogy a ránehezülő családi terhek miatt nem figyelt oda eléggé – de csaknem egész életében ilyen módon, népes családtól körülvéve dolgozott, nemcsak a *Rokonok* megírása közben. És még olyan, sikeres és később is sokszor méltatott regénye is született, amelyről azt terjesztette el, hogy az egyik (ugyancsak segítségre szoruló) rokona „diktálta le” neki.

¹¹⁸⁰ *Rokonok* 265.

¹¹⁸¹ „Hívta a bankot s Kardics bácsit vígan. // Legnagyobb meglepetésére a telefonos kisasszony azt mondta, hogy a vezérigazgató úr nincs bent. // Megnémult. // – Nincs bent? – mondta. – Itt Kopjáss Sándor főügyész beszél.” *Rokonok* 209.

Egy darab élet

Móricz kiterjedt családjából a harmincas évek elején az egyik unokaöccse, Papp Mihály különösen fontossá vált, hiszen az életmű egyik fontos darabjának, *A boldog embernek* a főhőse lett. Segítséget kérni jött a gazdag, pesti rokontól, és egy regény anyagát adta cserébe – ahogy Móricz a szüleitől gyűjtött emlékeket is felhasználta a harmincas évek másik fontos művében, az *Életem regényében*. De ezeknek a műveknek megmutatható egy egészen másfajta kontextusa is: a harmincas évekre tehető Magyarországon az azóta is sokat emlegetett népi-urbánus vita, amely 1933 és 1938 közt zajlott, és ebben az időszakban jelentek meg az Athenaeum Kiadónál, a *Magyarország felfedezése* sorozatban, Sárközi György szerkesztése mellett az ifjú falukutatók szociografikus munkái, nagy társadalmi vitákat generálva, sőt, esetenként a bíróság elé juttatva szerzőjüket. Féja Géza például „sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség miatt” állították bíróság elé 1937-ben, *Viharsarok* című könyve miatt.¹¹⁸² Vagy, miként Bálint György 1937-ben írta: „Veres Pétert két napig faggatta a balmazújvárosi csendőrör. Kezét-lábát merőlegesen kinyújtva, arcát a menyeyezet felé fordítva, óráig tartó görcsös mozdulatlanságban kellett a nyomozók kérdéseire válaszolnia. Súlyos vádpontokat kellett tisztáznia: miért érintkezett Móricz Zsigmonddal és Illyés Gyulával?”¹¹⁸³ Veres Számadás című művének első változata 1937-ben jelent meg, Illyés Gyula *Puszták népe* című regénye nem sokkal korábban, 1936-ban. A harmincas években Móricznál is megfigyelhetjük az újabb odafordulást a faluhoz, látszik ez a cikkeiből, a novelláiból és regényeiből már azelőtt is, hogy a vidék felé fordulást programmá emelte volna a Kelet Népe szerkesztőjeként. Mégis, bármennyire egybeesni látszanak ezek a történések, Móricz nem volt tevékeny résztvevője

¹¹⁸² A perről gyorsírási feljegyzések alapján készült közlést lásd: FÉJA 1980: 255–293.

¹¹⁸³ Bálint Györgynek a Gondolat 1937. március-áprilisi számában megjelent írását lásd: FÉJA 1980: 297.

a mozgalommá kiteljesedő, köteteket eredményező falukutatói mozgalomnak – hivatkoztak ugyan rá, egyesek apafigurának látták, ő maga pedig olvasta a sorra megjelenő könyveket, jónéhányról hírt is adott, de jól látta saját távolságát az ifjaktól.¹¹⁸⁴ Valamikor 1935-ben jegyezte fel a naplójában a következőt: „Nem tudok a fiatalokkal lépést tartani: kezd az írásom klasszikussá, vagyis merevvé válni.”¹¹⁸⁵ Arra egyelőre nem adnék választ, egyet tudok-e érteni Móriczsal abban, hogy *A boldog ember*, amelyet éppen ekkoriban alakított az újságban megjelent részletekből regénnyé, „lemaradást” jelentett-e a fiatalok munkáihoz képest. Érdekeseek viszont ezek a kijelentései, hiszen a pusztá *kimondással* szembeállította a cselekvést, magát a már idejétmúlt szemlélethez sorolva, például ebben az 1935. április 23-ára, este fél 9-re datált feljegyzésében is: „Én is csak a kesergőt fújtam, a meddő jajgatást és remegő hangon célozhattam arra, hogy ez abszurdum, ami itt van. [...] Most ezek a fiatalok a maguk vad és vak lelkeségében megindítottak valamit.”¹¹⁸⁶

Azt persze, hogy Móriczot teljesen hidegen hagyta volna ebben az időszakban a politika, nem merném határozottan állítani: Móricz Virág beszámol róla, hogy 1935 elején „a képviselőséggel kacérkodott”: a Kisgazdapárt környékezte meg, hogy induljon el a választásokon jelöltként, Hajdúszoboszlón. Aztán gyorsan visszakozott, állítólag egyrészt azért, mert sokba került volna jelöltnek lenni, másrészt azért, mert ez az egész az írástól vonta volna el.¹¹⁸⁷ De az

¹¹⁸⁴ És látták, időnként hangsúlyozták ezt az „ifjak” is. Ahogy Lackó Miklós írja, Féja Géza 1933-ban, a Korunk Szavában *Íme: Hungária* címmel megjelent cikksorozatról: „komoly szociális radikalizmusa ellenére, ez a nyíltan polgári kultúraellenes, a népkultúrát faji kultúra értelmében is használó, a parasztot mitizáló gondolatkör [...] Móricz Zsigmond akkori népkultúra-felfogására is mint urbánus-liberális álláspontra tekintett”. LACKÓ 1975: 35.

¹¹⁸⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 398. Némedi Dénes más okokból ugyan, de határozottan elkülöníti *A boldog embert* a népi szociográfiáktól: egyértelműen regénynek tartja. Csak egyetérthetek vele ebben, azonban a Móricz által megteremtett írói pozíciót, a regénybeli író és mesélő viszonyát bonyolultabbnak látom, mint Némedi, aki, persze, csak kontrasztként hozta fel a Móricz-regényt, ebből is eredhet az egyszerűsítés. Ld. NÉMEDI 1985: 180.

¹¹⁸⁶ MÓRICZ Virág 1981a: 410–411.

¹¹⁸⁷ Az esetet lásd: MÓRICZ Virág 1981a: 359–360.

is lehet, hogy elképzelte a rá váró esetleges kudarcot: mindenesetre a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* című regénynek az a fejezete (címe: *Zürzavar*), amelyben Petőfi Sándor csúfos bukását írja meg a szabadszállási választók előtt, akár erre a gyorsan kihevvert lázra adott írói válaszként is olvasható. Hiszen a helyenként igen szellemes regényfejezet azzal zárul, hogy Petőfi, miután rájött, belőle sosem lesz képviselő, elkezd szavalni Szendrey Júliának – *Az apostolból*. Majd, arra a kérdésre, hogy „Mi ez a csodálatos, Sándorom? amit beszélsz.”, a következőt válaszolja: „– A Próféta. [...] Meg fogom írni a prófétát, angyalom.”¹¹⁸⁸ Vagyis már a Móricz által megírt Petőfi is íróként reagál a történésekre, nem politikusként.

Móricz azt vette észre a harmincas években, hogy egy előző, le-tűnőben lévő generációt képvisel, olyan klasszikus lett, akinek az irodalom még mindig fontosabb a társadalmi cselekvésnél. Pontosabban: belátta, hogy leginkább az íráshoz ért, a politikához nem, ahogy azt is (még ha nem is töltötte ez el örömmel), hogy jómódú pesti úrnak látja a világ. Még ha ezzel kicsit előre is szaladok az időben (hiszen *A boldog emberen* már a harmincas évek legelején kezdett gondolkodni), érdemes megnézni, mit írt a naplójába 1938 januárjában, amikor az egykézésről elhíresült Ormánságba tett kirándulást, hogy a helyszínen ismerkedjen meg az ott élőkkel: „Különben helyzetem nagyon meglepő a nép előtt. Ahogy a nevemet meghallják, úgy bámulnak rám, mint valami kísértetre. Nem akarják elhinni, hogy valósággal én vagyok annak a névnek a gazdája, nem hiszik, hogy személyesen láthatnak. Minden faluban valósággal felfordulás következik be, s csak erről beszélnek. Kérdek reggel a borbélyt, míg borotvál: Mi újság a faluban?... Feleli: Az, hogy ön itt van, mindenki csak arról beszél.”¹¹⁸⁹ Nemhogy elvegyülni nem tudott már, de úgy néztek ott rá, ahogy írja, mint a legnagyobb magyar íróra. (Igaz, jegyezte meg csodálkozva, egyetlen kötetét sem látta azokban a házakban, amelyekben megfordult – a „nagy író” képzet kialakulásához könnyen lehet, hogy nem is a művei elolvasása kellett, hanem a róla szóló, fényképes tudósítások a különféle napi- és hetilapokban.) De hasonlóképpen szíven ütötte az is, még 1934-ben, amikor meglátott egy fotósorozatot a Pesti Naplóban

¹¹⁸⁸ *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* 271.

¹¹⁸⁹ MÓRICZ Virág 1981b: 110.

saját lakásáról, és hirtelen kívülállóként tudta szemlélni önmagát. Rádöbbsent, hogy a lakása „egyáltalán nem hasonlít egy paraszti lakáshoz”, sőt: „a bemutatás szinte megijesztett, oly hamisnak tűnt fel előttem: valami dúsgazdag, boldogan élő tőkésnek az életét mutatja.”¹¹⁹⁰

Móricz akkor is elkülönült az „ifjaktól”, amikor 1935 áprilisában¹¹⁹¹ lezajlott a Zilahy-villában a nevezetes találkozó Gömbös Gyula és az irodalom képviselői közt. Az esemény előtt Zilahy Lajos felhívta Móriczt telefonon (aki leírta a naplójában ezt a beszélgetést, innen ismerhetjük ma), kit invitáljanak meg a Gömbös-találkozóra. Ezt mondta neki (állítólag) Móricz: „Az én generációm írói sajátságos módon nem foglalkoztak soha a valóságos élettel, pláne nem abban a mélységben, amit politikának mondunk. Ők írók... Az utánunk jövők már egyre inkább annyira, hogy a legfiatalabb nemzedék már csak politikus, nem is író.”¹¹⁹² Aztán a találkozón, amelyen részt vett, többek közt, Féja Géza, Tamási Áron, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Németh László (Babitsról és Kosztolányiról, mint a társadalmi kérdések iránt érdeklődést nem mutatókról, gyorsan letett Zilahy és Móricz), Gömbös Gyula a következőképpen fordult Móriczhoz: „Te mindig az ellentáborban voltál, ott láttalak, s én azt, aki nincs mellett, úgy tekintem, hogy velem szemben van. Én úgy kívántam a magyar író, hogy velem induljon el Szegedről, de te mindig a zsidó lapoknál voltál, és az ő érdekeiket szolgáltad.”¹¹⁹³ Móricz azt válaszolta erre, hogy ő a magyarság érdekeit képviselte, a fiatalok pedig elkezdtek megvédeni, Féja például így: „Mindnyájan az M. Zs. iskolájában nőttünk.”¹¹⁹⁴ Annyi biztos, hogy Móricz erősen provokatívan lépett föl: felolvasta egy lapról egy nincstelen magyar paraszt egész heti menüjét, erős döbbenetet okozva. (Érdemes egyébként megnéz-

¹¹⁹⁰ MÓRICZ Virág 1981a: 182.

¹¹⁹¹ Hogy éppen melyik napon, arról többféle adatot találtam: volt, aki 12-ére, volt, aki 16-ára emlékezett.

¹¹⁹² MÓRICZ Virág 1981b: 382.

¹¹⁹³ MÓRICZ Virág 1981a: 394.

¹¹⁹⁴ Az esetre Illyés Gyula a következőképpen emlékezett vissza: „Eszendők múlva egyszer Zsiga bácsi, aki pedig nem szerette az érzelmeit kimutatni, maga mondta: Úgy szaladtatok körém, mint a fiakakasok. Becsületbeli ügy volt, hogy megvédjük. [...] A saját szavaimra pontosan emlékszem, ez hangzott el utoljára. – Mindannyian belőle élünk.” Idézi: VASY 2005: 88.

ni, hogyan írt a naplójában Móricz Gömbös Gyuláról, 1933. szept. 11-én, Leányfalun, amikor arra panaszkodott, nem tud már dühbe jönni, pedig anélkül írni sem tud: „Gömbösre haragudjak? Gömbös egy darab szar. Miért haragudjak rá? Arra jó, amire való.”¹¹⁹⁵ Gömbös Gyula megjegyzése jól jelzi, hogy ő még 1935-ben is a „zsidó Nyugathoz” tartozónak látta Móriczt. Mondhatnám azt, hogy teljesen tévesen, hiszen ekkorra már Móricznak a fiatal népi írók voltak a legfontosabbak, nem a nyugatos alkotótársak, ez azonban nem teljesen igaz. Móricz valamennyire nyugatosnak érezte magát a harmincas évek közepén, sőt, úgy gondolom, egészen a haláláig.¹¹⁹⁶ Hogy mennyire nem könnyedén vált meg a Nyugattól, jól jelzi, hogy csaknem belebetegedett abba, amikor, nem sokkal a Gömbös-találkozó után (bár nem hinném, hogy ezzel bármiféle összefüggésben) a saját kérésére levették a nevét a lapról: „1936-ban a folyóirattól való végleges megválás ugyanilyen intenzív érzéseket kelt majd, amikor nevének levételét kéri a folyóirattól: »félórai remegés«, »neuraszténikus izgalom«, »valóban el van most fúlva a lélekzetem [!]. Mintha lázas betegség tört volna ki rajtam« (1936. július 14.)”¹¹⁹⁷

Az viszont kétségtelen, hogy a falukutató mozgalmak számára Móricz lett a mester: a legelső ilyen törekvés képviselői egyértelműen őt tekintették ösztönzőnek. Ahogy Kósa László írja, a szlovákiai Sarló mozgalomé volt az elsőség (ezt követte a szegedi egyetemisták Bethlen Gábor Köre, a kolozsvári Erdélyi Fiatalok között, a budapesti Bartha Miklós Társaság), akik már 1926-28-ban elindultak „falura”,

¹¹⁹⁵ A naplónak ez a mondata Móricz Virág könyveiben nem szerepel, és valójában Cséve Anna sem közli. A kötetében viszont kapunk egy illusztratív fotót, hogy lássuk, miként nézett ki a napló egy oldala – halvány ugyan a gépirat, de kiolvasható, itt fedeztem fel ezt a mondatot is. CSÉVE 2005: 27.

¹¹⁹⁶ Litván György épp arra figyelmeztet, hogy a Móriczt mesterüknek valló népi írók szerették volna kikezdeni a Nyugat első nemzedéke számára annyira fontos magyar-zsidó együttműködést: „Utólag jónéhányan megpróbálták érvényteleníteni a magyar-zsidó együttélésnek és együttműködésnek a csodásan megújult nemzeti irodalomban testet öltött példáját. Leginkább azok a népi írók voltak ebben érdekeltek, akik a magukénak vallották Adyt és Móriczt, de zavarta, feszélyezte őket a Nyugat erősen ’zsidó’ vezetése és támogatottsága. Ezért például Veres Péter és Németh László is igyekezett kettéválasztani a Nyugat magyar nemzeti és zsidó kozmopolita vonulatát.” LITVÁN 2001: 312.

¹¹⁹⁷ CSÉVE 2008a: 99.

és „Adyra, Móriczra, Szabó Dezsőre hivatkozva mentek a parasztok közé, hogy a kisebbségi magyarság számára erősítő-frissítő kulturális élményt szerezzenek”.¹¹⁹⁸ A programjuk aztán menet közben alakult át folklórgyűjtésből a szociális gondok megismerésének és feltárásának szándékává. A falukutató ifjakat általában jellemezte, hogy idegenkedtek a népi kultúrától, a folklórányag tudományos és művészi értékét alacsonynak tartották, sőt, a „visszahúzó” erőt, a primitívség kultuszát látták a néphagyomány kutatásában”.¹¹⁹⁹ Ez összefüggött a társadalmi kérdések iránti fokozott érdeklődésükkel, de azzal a fordulattal is, amelyet elsőként a szociológus Erdei Ferencnél lehet megfigyelni, hiszen ő „volt az első, aki teljes mértékben és végérvényesen szakított a romantikus-nosztalgikus háttérű parasztszemlélettel, úgy, hogy a parasztság polgárosulásának kikerülhetetlen folyamatát társadalmi törvénynek fogta föl”.¹²⁰⁰ Erdeinél nem egyszerűen a folklórtól való távolságtartást látjuk tehát, de azt is, hogy a paraszti életmód átalakulását, eltűnését nem fájdalmas nosztalgiával, görcsös értékörzéssel szemlélte. Móricz ebből a szempontból nem állítható szembe Erdei álláspontjával, de nem is azonosítható vele teljesen: egykori falukutató útjairól, még a XX. század elején, gazdag és műveiben élete végéig használt népköltészeti anyaggal tért vissza, ugyanakkor a parasztság átalakulását árnyaltan látta, és megállíthatatlan folyamatként fogta fel, akár a népviselet eltűnéséről szóló írásaira, akár a népszínmű mint műfaj újraírásának szükségességéről szóló cikkeire gondolunk.

A messzi távolból

Amikor Móricz a harmincas években arra vállalkozott, elsőként *A boldog ember*-ben, hogy a falut tegye meg regényhelyszínnek, hangsúlyozottan nem a jelen, hanem a múlt világát rajzolta meg. A regény először a Pesti Naplóban jelent meg, folytatásokban, 1932-ben – bár Móricz maga is erősítette azt a keletkezéstörténetet, hogy az ötletet az „élet” adta, amely egy tiszaháti parasztember alakjában bekopogott a pesti szerkesztőségbe, legalább ennyire egy *könyvből* szület-

hetett meg *A boldog ember*. Móricz Virág ezt írja ugyanis: „Mikor már fulladásig tele volt ezzel a korrupt dzsentrivilággal, kezébe került egy kedves könyvecske. Kiss Lajos etnográfus tanulmánya a Rétközről. Boldogan és mélyen megrendült a zúgó emlékektől, amelyeket ez a könyv felsorolt. Minden pórusa megtelt gyermekkorának árvi-zes, csodálatos világával, ízekkel, illatokkal, hangokkal. Újjászületett, meggyógyult száz betegségből, lábfájástól, országos bánattól. Én azt hiszem, *A boldog ember* ennek a könyvecskének köszönheti a születését.”¹²⁰¹ Gyermekkori nosztalgia, elfordulás a jelen nyomasztó valóságától – látható, hogy egészen más kiindulás ez, mint a falukutatóké, vagy akár a *Puszták népét* író Illyés Gyuláé.¹²⁰² Ahogy 1938-ban az *Életem regényével* is a múltba ment vissza Móricz, hiszen tízéves koráig tart, vagyis a XIX. században játszódik a cselekmény.

A boldog ember-ben kétségtelenül azt a képzetet építi fel Móricz, hogy a véletlenből, a szerkesztőségbe bekopogó Joó György (vagyis „eredetije”, Papp Mihály) ösztönzésére született volna meg a mű. A valósághoz való odafordulás bejelentése azonban a műben felépülő fikció része: „Hirtelen elmúltak a fantázia játékából, a terméketlen és legtöbbször meddő ábrándozásból született írások. Itt megjelent előttem egy darab élet. Vágy támadt bennem, hogy megismerjem, megértsem és lerögzítsem ezt az életet, amely voltaképpen az egész magyar világnak leghűbb és legbiztosabb, ezeréves alapja: egy paraszt élete.”¹²⁰³

¹²⁰¹ MÓRICZ Virág 2002: 397.

¹²⁰² Érdekes, hogy Móricz, amikor 1937-ben Darvas Józsefről írt, és feltehetőleg emlékezetből idézte fel a *Puszták népét*, a saját művéhez közel állónak érezte: „Illyés könyve egy meleg, színes, sőt ragyogó emlékképet hagy maga után egy elsüllyedt világról, amellyel szemben semmi kötelezettségünk nem lehet, annyira távoli, elzárt, mint egy mesevilág – addig a Darvas könyve azt az érzést kelti, hogy a valóság sötétsége félemlít, s itt okvetlen gyertyát kell gyújtani, vagy a villanyt kell bevezetni, mert így tovább nem maradhat.” *Tanulmányok I.* 868. Vasy Géza szerint elhalványuló emlékképek alapján, tévesen ítélte meg Illyés könyvét Móricz (VASY 2005: 88.), mégis érdekes, hogy a gyermekkori mesevilágot emlegette, szemben Darvas cselekvésre felszólító könyvével.

¹²⁰³ *A boldog ember* 8. Czine egyszerűen ezt a regénybeli kijelentést alakította át monográfiájában, és adta meg a keletkezés történeteként: „A közvetlen indítást azonban magosligeti parasztkona, Papp Mihály adta, aki Pesten jártakor, 1932-ben – mivel munkát nem talált – elbeszélte neki [sic] régi »boldog életét«: a gyermekkorát és a legénysorát. Akkor támadt a vágya, hogy megismerje, megértse és lerögzítse ezt a darab életet.” CZINE 1979: 157–158.

¹¹⁹⁸ KÓSA 2007: 339. Erről még: BORBÁNDI 1989

¹¹⁹⁹ KÓSA 2007: 343.

¹²⁰⁰ KÓSA 2007: 341.

Ahogy azt a vélekedést is a regény építi fel, hogy *A boldog ember* „diktálásból” született volna. Móricz annak ellenére nem cáfolta meg ezt határozottan, hogy ezzel támadásokat védhetett volna ki (bár azt leírta, hogy „kiszélesítette”, ráadásul személyessé tette Joó György regényét, hiszen saját gyermekkorának világát is beleírta). Annak idején ugyanis a regénnyel kapcsolatban „felmerült az a vád, amely már a realizmus nem egy művészi alkotását illette különböző formákban: hogy valójában nem regény, nem művészi munka, hiszen az író pusztán gyorsírással lejegyzett beszélgetéseit adta ki könyv formájában.”¹²⁰⁴ A műbe írt keletkezéstörténet mellé érdemes odaállítani két kortárs, Illyés Gyula és Nagy Endre emlékeit, amelyekből kiderül, hogy Móricz mellett a regény írása közben semmiféle parasztember nem állt:

„Olyan eredendően nagy művész volt, hogy nem is éreztük művésznek. Ennél nagyobb elismerést művész nemigen kaphat. Úgy alkotott, olyan természetesen, magától értetődően, olyan keresetlenül, ahogyan a gyümölcsfa terem. Három sort nem írhatott le anélkül, hogy alakjai meg ne elevenedtek volna; szinte alkotójuk ellenére éltek és cselekedtek. Mi volt a titka? Azt hiszem, ő maga sem tudta. Minden alkotása közt engem legjobban a Boldog ember ragadott el. Még folytatásokban jelent meg ez a regény, amikor a véletlen összehozott a még boldogabb alkotóval. Akkor is a titkot szerettem volna megtudni, a szerencsés remekmű eredetét. Oly hiteles volt annak a művészi szerkezete is, hogy elhittem: a történet valóban nem más, mint egy egyszerű parasztember napszámba vállalt beszámolója. »Igazán megtörtént eset, Zsiga bácsi?« – kérdeztem. »Maradjon műhelytitok«, mondta játékosan ravaszdi tekintettel. Aztán a szót is tréfásra fordította: »Igazabb, mintha igaz volna. Az igaz igaza.«¹²⁰⁵

„Szomszédja voltam Hévizen Móricz Zsigmondnak, amikor ezt a hatalmas munkáját írta. Kora hajnalban kopogni kezdett már az írógépe és késő éjszaka hallgatott el. Úgy dolgozott szakmányba, mint ahogy derék népe szokott, amikor megérett az élet, hogy kipördül a szem belőle. Nem volt a szobájában semmiféle Joó György sem; csak népének lelke lenghetett körülötte. Elképzelni se bírom azt a gyönyörűséget,

amit akkor érezhetett, amikor élete e tán legnagyobb munkáját befejezte. Nekünk, kisembereknek ez az érzés nem adatott meg. Valami lett, aminek már régtől fogva lenni kellett volna és ami most már örökkön-örökké lenni fog.”¹²⁰⁶

Megnézve azt a rövid (mindössze kilenc főlíoni) részletet, amely a hagyatékban *A boldog ember* kéziratából megtalálható, és egy 1934. február 20-i beszélgetés alapján készülhetett,¹²⁰⁷ amikor (miként az első lapon olvasható) *Pap Mihály beszél a házasságról*, megerősíthetem ezeket az emlékeket: Móricz nem folyamatos szöveget jegyzett fel, inkább vázlatpontokat írt, ha nem is gyorsírással, de rövidítéseket használva. Feljegyezte például, csak felsorolás-szerűen, hogy ki mit hozott a házasságba, hogy az esküvőn 32 liter bor fogott el (ára literenként 50 fillér), valamint 5 liter pálinka és 2 kemence kalács, de nem történetet írt itt, sőt, a Joó Györgyre annyira jellemző nyelvjárási fordulatokat sem érzékeltette. A néprajzosok által magnóra vett, szóban elhangzó szövegek, ha nem a pontos lejegyzés, hanem a „parasztregénnyé” alakítás a cél, a megformálás során mindig rövidebbek lesznek, hiszen kikerülnek belőlük az önisméltések, a töltelékszavak – Móricznál éppen fordított a helyzet, hiszen a feljegyzései csak a későbbi regényszöveg igen rövid kivonatát jelentették.

Bár Móriczot azért bírálták, hogy nem regényt írt, „csak” lejegyezte egy parasztember monológiát, érdemes belegondolni abba, mennyire nem hozható létre könnyen az adatközlő és a gyűjtő közti párbeszéd. Szó sincs arról, hogy a paraszti tudás egyszerűen regénnyé szervesül, ha leülünk egy parasztemberrel, vagy tollat és papírt adunk a kezébe – utóbbit különösen megnehezíti, hogy az írás nem természetes közege még egy tanult, egyébként jól fogalmazó és okos gazdálkodónak sem. Joó György története hangsúlyozottan szóban hangozhatott csak el, a műbe írt kettőst az írásbeliség-szóbeliség elkülönülése élesen kettéválasztja. Ahogy Móricz Zsigmond és rokona, Papp Mihály is, hiába a közös pesti beszélgetések, nagy távolságban voltak egymástól – földrajzi távolságot és az írásbeliséghez, az írott kultúrához való viszonyt egyaránt érthetünk ezalatt. Ahogy Schein

¹²⁰⁴ NAGY Péter 1975: 378.

¹²⁰⁵ Illyés Gyulát idézi: VASY 2005: 90.

¹²⁰⁶ NAGY Endre 1935: 9–10.

¹²⁰⁷ Jelzete: M 100/4189

Gábor Papp Mihály levelei alapján megállapítja (a levélrészletből az is látható, hogyan írt a szóban kifejezően fogalmazó férfi): „A két férfi viszonyát, Papp Mihály Móriczhoz képesti térbeli identifikációját a levelekben a »messzi távol« állandó fordulata fejezi ki: »Szerett Keves zsigá bátyám tudósítom ezen pár sorjimal hogy hálistenek nekünk elég jóégességünk vanamelyhez hasonlót kívánunk ameszi távolból Kedven nagy Bácsiyeéknakameszitávolból.« – írja Papp Mihály 1935. június 19-én Magosligetről.”¹²⁰⁸

Móricz Virág könyvéből tudható, hogy *A boldog ember* megírása után Móricz készült még hasonló kötet megírására, 1936 nyarán elkezdett beszélgetni nagybátyjával, Pallagi Józseffel, akit élete megírására ösztönzött. A Móriczra jellemzően nagy lelkesedéssel elkezdett vállalkozás sikertelenségéhez talán az is hozzájárult, hogy itt már nem beszélgetések szöveggé formálását tervezte, hanem írásra bízta alkotótársát, ráadásul a témakörök megjelölésével, az emlékezés „mederbe terelésével” irányítani is próbálta nagybátyját. Pallagi József nagy anyagot küldött el hat év alatt Móricznak, még 1942-re datált szövegek is vannak a hagyatékban fennmaradt, 245 főlioni anyagban, amely levélként elkülöníthető részekből áll össze:¹²⁰⁹ a néhány oldalnyi részletek a jelenbeli nehézségek taglalásával, az egészségügyi állapot részletezésével indítanak, és elköszönő formulákkal zárulnak. A bevezetés után tér át Pallagi „élete történetére”, ilyen felvezetéssel, például, hogy „most éppen van egy kis időm, folytatom ahol elhagytam”. Az anyag végén pár gépelt oldal is található: feltehetőleg Móricz maga gépelt le egyes részleteket, különböző oldalakról válogatva. Itt ceruzával javított is egyes tévedéseket, kiemelt elkülönülő „fejezeteket”, vagyis úgy kezdett dolgozni, mint egy regényíró az anyagával. Ebben a gépelt pár oldalban olvashatjuk a következőt (betűhíven közlöm) – a részlet a legelső küldeményből való, mint megállapítottam. A kétségeket tehát Pallagi József az első levele végén fogalmazta meg. Nyilvánvalóan „utasításokat” kapott író-unokaöccsétől, amelyeknek szeretett volna, amennyire tudott, megfelelni:

¹²⁰⁸ Ld. SCHEIN 2008b: 78. A Schein által idézett levél teljes szövege egy másikéval együtt olvasható a Magyar Nemzet 1987. augusztus 8-i számában.

¹²⁰⁹ A jelzet M 100/5462.

„Kedves Zsigám nem is tudom mit szólasz majd ehhez jó lesze így, hogy ha két lapot leírok és elküldöm, vagy többet irjak és akkor küldjem. Azt is igaz, hogy sokszor szégyenletes dolgot írok magamról, szégyellem is amíg élek. Dehát azt mondtad, hogy leplezetlenül az igazat irjam.”

„Igazat írni” ugyanúgy nem egyszerű, mint megírni egy élet történetét, sőt, ahogy a néprajztudós Mohay Tamás fogalmazott: „semilyen értelemben nem tekinthetjük természetesnek, átlagosnak azt az intellektuális tevékenységet, amelyik a múltat képes egységben látni és láttatni, akár a legegyszerűbb kronologikus rendbe állítva. [...] Amit a parasztságon belüli szocializációról, gyermekkorról, érzelmi világról, a konfliktusok és krízishelyzetek kezeléséről az egyéni életutakon keresztül megtudhatunk, döntő többségében olyanoktól tudhatjuk meg, akik paraszti mivoltuktól már eltávolodtak (s e tekintetben voltaképp mindegy az, hogy életmódjukban, társadalmi állásukban is, vagy »csak« gondolkodásmódjukban, törekvéseikben).”¹²¹⁰ Mohay számára éppen Móricz hőse az egyik példa rá, hogy a paraszti életírók többsége arra törekedett, többek közt élettrajza megalkotásával is, hogy kilépjen a paraszti életformából, és ha ő maga nem tudta megtenni, legalább a gyerekeit hozzásegítse ehhez: „Voltaképp még Móricz »boldog ember«-ét, Joó Györgyöt is ilyennek tekinthetjük, akitől talán a legtöbbet tudhatunk meg arról, miféle módon növekedett fel egy szatmári parasztfaluban valaki a századforduló idején a házasságkötésig. Az ő kilépése falujából a budapesti időszak munkavállalással korán megkezdődött (amiben a fővárosban inaskodó-dolgozó bátyja is segítette), miközben keresete a hagyományos paraszti életformája fenntartását célozta – ám az íróval való céltudatos találkozása már valódi lépés a nagyvilág irányába.”¹²¹¹

Már az is rendkívüli, hogy egy paraszti életút, amelyet sokszor leginkább a körköröség, az ismétlődés, a történeté csak nehezen fordítható kétkezi munka jellemez, *regénnyé* alakuljon. *A boldog ember* főhőse, Joó György is mindössze két oldalnyi szövegben mondja el a mű elején az egész életét, a folytatást, a részekre bontást és

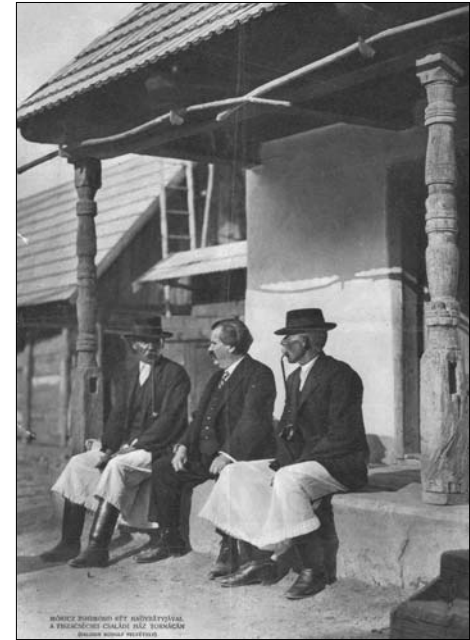
¹²¹⁰ MOHAY 2000: 773.

¹²¹¹ MOHAY 2000: 773–774.

a részletezést a regény tanúsága szerint kizárólag Móricz kényszeríti ki: „Azér mondtam el az én egész életemet, mert abból meglátszik, hogy azelőtt bódog voltam. / – Az életedet? Hát azt hiszed, elmondad az egész életedet? / – Tessék hozzátenni, ami még hibázik. / – Nem, Joó György, én nem teszek hozzá semmit, hanem te most elmégy és mikor legközelebb jössz, mindig elmondod újra egy-egy darabját az életednek. De részletesen, úgy ahogy történt. / – Szóról szóra? / – Úgy...”¹²¹² A kétoldalmi összefoglalás az élet elmesélésének nehézségét is mutatja, ahogy az az anekdota is, amely szerint Joó György egyik falubelije, megirigyelve a sikert, elhatározta, hogy ő is megírja az életét, „a vonalas füzet két teljes oldalát tele is írta göcsörtös betűivel ez az ember, de legnagyobb megrökönyödésére ez alatt végére is ért saját élettörténetének.”¹²¹³

Ha a paraszti adatközlők közreműködésével megszületett művek kivételes képességekről és a közösség kívülről szemléléséről árulkodnak is, mégis egyfajta közös paraszti sors, paraszti tudás közvetítőjeként olvassuk őket. De különbözni látszik az irodalom és a néprajz nézőpontja, hiszen az irodalom sokkal inkább a rendkívüli emberi sorsra, a néprajz pedig az általánosítható tapasztalatokra érzékeny. Jól látjuk ezt, ha összevetjük *A boldog embert* és a Szilágyi Miklós és Szabó Lukács beszélgetéséből megszületett kötetet: bár a két könyv megjelenése közt több mint hetven év különbség van, a két adatközlő ugyanahhoz a generációhoz tartozik, hiszen Papp Mihály 1888-ban született Magosligeten, a száz évet megélt Szabó Lukács ennél mindössze négy évvel később, 1892-ben, Kisújszálláson.

Szabó Lukács és Szilágyi Miklós beszélgetéssorozatát, amelyet az olvasók kérdések nélkül, de kísérőtanulmánnyal és magyarázó lábjegyzetekkel ismerhetnek meg, a kölcsönös tudás, egymásmellettség jellemzi, bármennyire egy „pesti tanár úr” és egy kisújszállási öreg parasztember találkozásából született is meg.¹²¹⁴ Ezzel

A távolság: Móricz 1929-ben, a születésnapj ünnepén, Tiszacsécsén

szemben Móricz a regény keretét megadó első beszélgetésben, és a regény egészében is a műbe írt önmaga és Joó György távolságát hangsúlyozza. A regénybe írt Móricz a szóban elhangzó szöveg első olvasójaként lép föl: „Az ember előtt összefolyik egy ilyen szegény élet. Távolság van a mi életlehetőségeinktől. Mesében is érthetetlen szavak: legelőbér, járó jószág, »ötnyolcad élet«, »bocskorpénz«, »koca«, »kantartás«, »igényelt föld«, »papbér«, öt sorban tíz idegen fogalom, amit meg kell magyarázni...”¹²¹⁵ „Zsiga bátyám” pesti íróként, saját olvasóinak elvárásait ismerve hallgatja „földijét”, igyekszik „pesti szempontból” megközelíteni, számokká fordítani Joó György életét: „Ha nem is tudjuk magunkat azonosítani az életével, éreznem kell, hogy nehéz sorsa van. Egy év alatt egy kendőt kapott a felesége öt

¹²¹² *A boldog ember* 14–15.

¹²¹³ SZÁRNYAS 2003: 103.

¹²¹⁴ A kivételes memóriájú Szabó Lukács igazodni is látszott beszélgetőpartnere elvárásaihoz: „Lehetséges, persze, hogy azért lett ennyire hangsúlyos Szabó Lukács életvitelének, tapasztalatainak Kisújszálláshoz: a városban szokásoshoz, az itteni emberekre jellemzőhöz viszonyítása, a lokálisan jellemző paraszti kultúra alaposabb megismerését szolgáló megannyi általánosítása, mert maradéktalanul azonosulni törekedett önként vállalt

feladatával. Tudatosította magában, hogy a »tanár urat«, bár meghallgatja a katonakori élményeket is, a »kisújszállási dolgok« érdeklik.” SZILÁGYI Miklós 2006: 26.

¹²¹⁵ *A boldog ember* 13.

pengő hatvan fillérért és cipőjavításért. Egy asszony, aki reggeltől estig, »látástól vakulásig« dolgozik, egy kendőt kap egy évre, egy ötpengős kendőt, mikor hatszáztizenötöt kell kifizetnie pénzben. Ilyen átszámítások segítségével közelebb kerülhetnek az életéhez.¹²¹⁶ De nem tesz másként Joó György maga sem, amikor Pestre kerül dolgozni, és a neki ígért bért le kell fordítania a saját világa mértékegységeire: „Hej, nagyjóisten, mondom tizenhat forint hatvannyolc krajcár. Harminckét korona harminchat fillér. Egy héten. // Megvan a bornyú.”¹²¹⁷

Azt, hogy Móricz írói *nyersanyagként* (és nem egy néprajzos, szociográfus érdeklődésével) kezelte Papp Mihály sorsát, azzal is lehet igazolni, hogy a regényhős életének alakulása többféle műfaji hagyománnyal, például a mese tradíciójával is párbeszédbe lép. Az utolsó fejezetben (beszélgetésben) a lehetséges olvasói elvárások felől közelítve merül fel az a kérdés, mennyiben olvasható Joó György története meseként. Joó György valóban felfogható mesehősként is, hiszen a proppi funkciókat betöltve ő a legkisebb, apa nélkül maradt fiú, aki elindul otthonról „szerencsét próbálni”, megosztja egy szegény emberrel a kenyerét, hazatérve pedig elnyeri a „királylány” kezét. Ezzel a momentummal a szegény ember legkisebb gyerekének élete a mesében le is zárul, hiszen ettől kezdve „boldogan él, míg meg nem halt” – Joó György számára is zárlat a házasság, majd a közvetlenül utána kitörő háború, ő azonban a boldogságot nem a házasságától számítja, hanem a próbatételek időszakához kapcsolja. Egy narrátorként is fellépő regényhős élete azonban nem alakulhat mesei egészszé, hiszen Joó György, még ha határozottan jelzi is élete végét, természetesen él még a beszélgetések idején is, sorsa tehát fordulhatna jobbra az első és az utolsó beszélgetés között eltelt időszakban. A műbe írt Móricz ugyanúgy várja ezt a „boldog végkifejletet”, mint az általa elképzelt olvasók – ezt az elvárást jelzi az utolsó részben olvasható mondat: „Nagy kedvtelenség csapott rám: ezen a Joó Györgyön nem lehet segíteni.”¹²¹⁸

Ez az enyhe ingerültség itt az íróé, és nem a beszélgetőtársa életébe esetleg tettekkel beavatkozni kívánó segítőtársé: az író, aki az

utolsó beszélgetésben valamiféle reakciót vár a szöveggé alakított életét elolvasó Joó Györgytől, hiába kívánja az „igazságot” megírni és ezzel példát szolgáltatni, legalább ennyire az élet irodalommal alakításának lehetőségei foglalkoztatják. Hiszen voltaképpen nem *segített* Joó Györgyön, csak regénnyé formálta az életét: az a kerekdedség pedig, amit itt a mű végén olvasói elvárásaira is hivatkozva hiányol, már nem az élet, hanem az irodalom törvénye.

Móricz azonban nemcsak szövegbe írt „pesti úrként” kívánt segíteni, személyesen is javítani próbált rokona sorsán, ahogy ezt lánya visszaemlékezéséből tudjuk. Papp Mihály viszont a történetmesélésben határozottan nagyobb tehetség volt, mint parasztemberként, gazdálkodóként: „Már évek óta járt fel Pestre egy kis pénzt keresni napszámosmunkával, mert a földjéből nem tudott megélni. Furcsa ember volt nagyon, be kell vallanom, az egész család megijedt, ha megérkezett. Rokonnak jött, kérni jött. Mindig tele volt bajjal, semmivel nem boldogult. Apám lovat vett neki, megdöglött, tehenet vett, meddő maradt.”¹²¹⁹ Móricznak éppen a regény zárata okozta a legnagyobb gondot: a mese sémáját azért is választotta, mert rájött, Joó György sorsát nem lehet általános érvényűvé emelni. Azért gondolta így, mert jól látta, hogy Papp Mihály nem a magyar paraszt prototípusa, boldogulásának nehézségei nem a „magyar sorsból” vezethetők le: „mióta ismerem, hogy sorsának irányítására nem annyira a végzetes magyar sors van befolyással, hanem az ő egyéni adottságai, azóta nem merem általánosítani a dolgot, s az ő esetén keresztül nem merem a magyar népsorsot példázni...”¹²²⁰ Ezért döntött úgy, hogy a házasság legyen a mesei zárlat: „úgy látszik, meghagyom az egészet így, amint ma van: azzal végződik a mese, hogy megházasodik...”¹²²¹

Természetesen hiba lenne az atipikus, irodalmi hőssé alakítható Joó Györggyel úgy szembeállítani Szabó Lukácsot, mint jellegzetes, „valódi” parasztgazdát. Hiszen hogyan lehetne *tipikus* egy százévet megélt, bámulatos memóriával és beszédképességgel rendelkező parasztember, aki, a XX. században a legkevésbé sem hétköznapi mó-

¹²¹⁶ A *boldog ember* 14.

¹²¹⁷ A *boldog ember* 180.

¹²¹⁸ A *boldog ember* 314.

¹²¹⁹ MÓRICZ Virág 2002: 407. Egyedül itt találtam meg Papp Mihály nevét ebben az alakban, máshol Papp Mihályként szerepel.

¹²²⁰ MÓRICZ Virág 1981a: 385.

¹²²¹ MÓRICZ Virág 1981a: 385.

don, az egész életét ugyanabban az alföldi mezővárosban élte le. Mégis jól látható, mennyire másképp rajzolható meg Szabó Lukács jelleme, mint a regényhős Joó György. Móricz hősének, egy mesehőshöz hasonlóan, a boldog házasság jelenti a talán legfontosabb célt, Szabó Lukács történetének pedig számomra legdöbbenetesebb, a paraszti lét valóságára ráébresztő részlete az, amikor szeretett első felesége haldoklásáról beszél: „a feleségem ’50-be’ meghalt, magam maradtam. Rákbetegsége volt szegín’nek, nyárba, ’a’gusztusba, beteg lett – 3 hónap múlva eltemettem. [...] De amikor beteg lett, a kórházba se’ tudtam elmenni, hogy megnézzem! Azt se’ tudtam, mikor operálták, csak a fiam leveliből. Nem lehetett itt hagyni a tanyát: a jószág itt vót, nem lehetett magára hagyni egy nap se’.”¹²²² Szabó Lukács szerves beletartozása Kisújszállás társadalmába Joó György nyugtalanságával állítható élesen szembe. Móricz hőse csak a „pestiek”, például a városi nézőpontot a műben megjelenítő Lieb úr szemszögéből tipikus, „megrögzött paraszt”.¹²²³ saját falujában éppen ő az *atipikus*, a falu közösségéből kilógó ember, aki már tizennégy évesen bejárta a világot, majd Budapestre is eljutott, és vissza is tért onnan.¹²²⁴ Joó György a falujabeliektől eltérő *nyugtalansága* a regényben megjelenő író kétségeként is megfogalmazódik a mű végén: „– Nézd, György – mondom neki. – Azért a te faludból senki sem megy el. Mindenki csak megél. Csak te nem tudsz élni?”¹²²⁵ De érdemes abba is belegondolni, hogy *A boldog emberrel* csaknem egyszerre íródott *Puszták népének* Illyéshez meglehetősen közel álló elbeszélője, hiába lennének hajlamosak vallomását a pusztai cselédség egykori életéről szóló for-

rásként kezelni, ugyancsak az odatartozás és a kívülállás feszültségének alaphelyzetéből beszél: „*A Puszták népéből* ugyanis *nem a* »cseléd beszél cselédéről« evidenciája sugárzik. A tudatosan és öntudatosan *vállalt* »pusztai« – azaz: uradalmi cseléd – származásnak és az »olyan tüneményesen gyors felemelkedésről, aminőt az én családom mindkét szárnya végzett, kevésről tudok« szemérmesen büszkélkedő megvallásának belső feszültségére épül a mű – számomra eldönthetetlen, hogy mennyire kiszámított, s mennyire ösztönös – hatásmechanizmusa.”¹²²⁶ A néprajztudós arra is élesen világít rá, hogy mintha éppen a szöveggé alakítás formálná meg az emlékeket, rendezné egyetlen történetté az átéltet és a sztoriként hallottat: „az öntudatosan vállalt, de gyermekkorában inkább csak szemlélt, a »belül, s mégis kívül« gyermeki kíváncsiságának köszönhetően virtualisan mégis átélt élményeivel »ábrázolta« tehát azt a világot, mellyel azonosulni *akart*. »Néha úgy rémlik – írja pl. egyhelyütt – mintha egész gyerekségemet valóban én is azokban a szobákban töltöttem volna, amelyekben születéstől, sőt fogantatástól a halálig minden mások füle hallatára meg végbe.«”¹²²⁷

Ha Joó György és Szabó Lukács sorsát vetjük össze, vagyis két olyan művet nézünk meg, ahol egyetlen hős sorsa áll a középpontban, és az elmondást ösztönző kérdezővel is számolnunk kell (ebben mindkét könyv jelentősen eltér a *Puszták népétől*), akkor a műveket záró summázatok erősen eltérni látszanak. Móricznál Joó György a házassággal és az utána közvetlenül kitörő háborúval zárja élete történetét, az írói szólam pedig a trianoni tragédiát emeli a regény zárómondatába. Joó György sorsa így Magyarország szimbólumává válik, valamifajta közös szenvedéstörténetet mutatva föl. Szabó Lukács, a „valódi” parasztember ezzel szemben zárómondataiban is a gazdálkodásról beszél: „Mondom: erre még kíváncsi lennék, hogy lesz itten a gazdaság... De hát a maga kárán csak megtanulja az ember! Ha valamit nem jól csinál, oszt’ nem sikerül, másíkszor nem csinálja aztat. Így lesznek majd az új gazdák is: egyiknek sikerül, a másiknak meg nem. Majd az egyik meggazdagszik, a másik meg belepusztul.”¹²²⁸ Szabó Lukács monológját ezek a mondatok,

¹²²² SZILÁGYI Miklós 2006: 179.

¹²²³ „– Maga egy megrögzött paraszt – azt mondja Lieb úr. / – Igenis az vagyok, mert annak születtem, és abba akarok maradni.” *A boldog ember* 187.

¹²²⁴ „Tudták, hogy világot járt ember vagyok, még csak tizennégy éves vótam, de mán jártam Beregszászba, Ujlak, Tiszabecs, Milota, az nekem semmi se vót. Még Csécsén is vótam nem egyszer” *A boldog ember* 51.; „Azt nagyon szerettem, ha a faluból el lehetett lépni erre vagy arra. Menni kellett vásárra, fuvarba, kocsisnak, bezzeg én vótam az első, aki jelentkezett. Mán az is jólesett, ha megláttam egy másik falu határát. Hogy én olyan fákat lássak az út mellett, amilyeneket otthon nem látunk.” *A boldog ember* 95.

¹²²⁵ *A boldog ember* 315. Ezt Papp Mihálynak kicsit másképp fogalmazta meg Móricz: „te egy utálatos fráter vagy, hiszen te az életben semmit sem produkáltál”. MÓRICZ Virág 1981a: 399.

¹²²⁶ SZILÁGYI Miklós 1998: 39.

¹²²⁷ SZILÁGYI Miklós 1998: 40.

¹²²⁸ SZILÁGYI Miklós 2006: 188.

lejegyzőjük bármennyire nem szépirodalomnak szánta könyvét, kerek egészé, a paraszti tudás és a paraszti emlékezet „regényévé” formálják. Amelyben ugyanúgy benne van a parasztság XX. századi eltűnésének története, mint az 1935-ös *A boldog emberben*. Szimbolikus értelemben, Szilágyi Miklós könyvét *parasztregényként* olvasva, ott látjuk a paraszti lét és Kisújszállás paraszti társadalmának végét Szabó Lukács sorsában is, akinek egyetlen fia orvos lett, elhagyta nemcsak Kisújszállást, de Magyarországot is, s akit apja már gyerekkorától abban segített, hogy kiemelkedjen a paraszti sorból: „azzal is támogatja fia gimnáziumi, majd orvosegyetemi tanulmányait, hogy nem kívánja meg tőle a paraszti munkákban való részvételt.”¹²²⁹ Jóó György azt jelenti ki, hogy a háború kitörésével „végetért az élete”, Szabó Lukács pedig, a történelmi és a politikai változásokat nem okolva, a „rígí jó világ” eltűnését fájlatja, amikor még „vígkedvűbbek” voltak az emberek.

Nil de me

Az először 1938-ban megjelent *Életem regényét* Móriczról gondolkodva sokféleképpen szokás „használni”: ha gyerekkoráról kívánunk beszélni, ugyanúgy nehéz tőle eltávolodni, mint akkor, ha a házasságról alkotott véleményére vagyunk kíváncsiak, vagy arra, miként reagált a zsidótörvények kihirdetésére. Hiszen olvasható önéletrásként, amelyben az író a születése előtti időkből, majd tízéves koráig kalauzolja el az olvasót, de a megírás időszakának történeteire, az író akkor foglalkoztató kérdésekre reflektáló szövegfolymként is. Annak ellenére csábító lehetőség forrásként kézbe venni, hogy Móricz a regényszövegben kétségessé teszi, mennyire megbízható az emberi emlékezet, számos ponton szembesíti egymással a történeti forrásokat és a családi legendákat, és a *szöveg alakított-sága*, ahogy a XX. századi magyar önéletrásként elemző Dobos István írja, minduntalan nyilvánvalóvá válik.¹²³⁰ Az *Életem regénye* hol történeti értekezésként, hol családtörténetként olvasható, időnként pedig önelemzésbe fordul át – a *Nil de me* című fejezetben ráadásul úgy állítja ezt be Móricz, hogy a fiatalon, még az Istvádban átél-

tek hatására tett fogadalmát, azt, hogy *semmit nem mond magáról*, ezzel a szöveggel töri meg. Az *Életem regényét* különös fénybe állító kijelentést erősen ironikussá teszi, hogy akár az egész életmű az élet-történetek irodalomká fordításaként is felfogható – ez a mű mégis határozottan jelzi, hogy szerzője ezúttal más módon kívánta az ént szövegbe emelni, mint a megelőző regényeiben.

Móricz a naplóírói hangot és az első világháború idején vezetett *Tükör*-köteteinek beszédmódját szerette volna a harmincas években valamiképpen nyomtatott szövegben érvényesíteni. A korabeli olvasónak fogalma sem lehetett róla, ma már tudjuk: a *nil de me* jelként is értelmezhető, hiszen először Móricz kamaszkori kéziratos könyvében bukkant fel (ekkor az ifjúkori fogadalom rögzítéseként), majd a *Tükör*ben is megidéződött: „Megállott. Eszébe jutott a nildeme, s mosolygott. De ez az úr a maga sima és alkalmatlanságtól mentes lényével belőle is, mint mindenki másból, kiolvasztotta, ami benne volt, és beszélt.”¹²³¹

1937-ben, amikor már javában készült az *Életem regénye* megírására (előszövegnek tekinthető novellái, mint, például, az 1886. februárban beteg voltam vagy az *Erzsikét megharaptam*, már 1935-ben megjelentek), és az „új hangot” kereste, azon töprengett a naplójában, miért nem tudja továbbra is regényhősként kezelni önmagát: „Szégyellem, hogy magamat regényhősnek állítottam be, hogy affektáltam azt, hogy én magamról regényes hangon beszéltem. Mert itt nincs egyetlen kitalált helyzet sem [...] Kiállhatatlan feszességet okoz, lúdbőrözök. Annyira kínos, hogy nem bírok meditálni felette.”¹²³² Ez a szándék azért is figyelemreméltó, mert azt is észlelte, hogy kizárólag a saját szövegeivel és az önmagával folytatott vitáiból születhet meg az újfajta regény. Az életében irodalmi klasszikussá vált író ugyanis tisztában volt vele, hogy bírálatra már nem számíthat, nincsenek mellette olyanok, akik saját írásmódjának megmerevedésére vagy az önisméltésre figyelmeztetnének. 1935. augusztus 11-én jegyezte fel a naplójában, hogy „senki se vállalja, hogy egy M. Zs. dolgába beleszóljon, se szerkesztő, se munkatársak, se barátok.”¹²³³

¹²²⁹ SZILÁGYI Miklós 2006: 24.

¹²³⁰ Lásd DOBOS 2005: 182–208.

¹²³¹ Idézi: CSÉVE 2005a: 77.

¹²³² Idézi: CSÉVE 2005b: 109–110.

¹²³³ MÓRICZ Virág 1981a: 509.

Az újfajta regényt úgy vélte megalkothatónak, ha a naplóinak és a *Tükör*-köteteknek az írásmódjához fordul: a *Míg új a szerelem* ugyanúgy ezt a szándékot igazolja, mint az *Életem regénye*, sőt, ahogy Cséve Anna megállapította, „*A boldog ember* című regény bizonyos szempontból a *Tükör*-jegyzet variánsa.”¹²³⁴ A szóbeliség írássá fordítása, az alakíthatatlanság érzetének megteremtése ugyanúgy jellemzi ezeket a műveket, mint a lejegyzés szituációjának műbe emelése: az *Életem regényében* sokféle státuszú szöveg kavarg, köztük azok a mondatok, rövidebb monológok, amelyeket Móricz egykor, apjával és anyjával beszélgetve jegyzett föl.

Az *Életem regénye* tehát olvasható az életmű egyes, kéziratban maradt szövegeivel összekapcsolva ugyanúgy, mint a XX. század más, önéletrajzként is felfogható alkotásaival: de mennyire jogosult a falukutató ifjúság törekvéseivel összevetni? Annyiban mindenképp, hogy a szöveg reflektál a szándékok eltérésére, a generációk közti leküzdhetetlen távolságra, és arra, mennyire más a viszony a faluhoz a „gyermekeknél”, és az ott született „apánál”. Egyhelyütt arról olvashatunk, mennyivel „alkalmasabb” szülőföldnek egy kis falu, mint a nagyváros – majd a szövegben megszólaló Móricz saját lányait és a falukutatókat mossa össze: „Ők nem vállalják már a falut. Gyermekeimben minden visszafordul. Ahogy az egész fiatalság sajátságos vetületben látja azt, ami nekem öröm és emberi szeretet: ők valahogy tudatos hivatást csinálnak abból, hogy a falut átalakítsák... Igen, a falu azon az úton van, hogy a leggyorsabb tempóban átalakuljon, mert átalakultak a gazdasági viszonyok s akkor át kell alakulni a társadalmiaknak is, a társadalom ugyanis a gazdasági létezésnek megvalósult formája.”¹²³⁵

Ha *A boldog ember*, legalábbis első változata, vagyis az 1932-es folytatásos közlés, inkább a meginduló falukutató mozgalmak előzményének tekinthető, akkor az *Életem regénye* akár válasz is lehet a *Magyarország felfedezése* sorozatban megjelent, illetve a sorozaton kívüli, de ehhez a törekvéshez kapcsolható művekre. Hiszen ez a regény is ad egyfajta faluképet, és ez a kép nemcsak azért különleges, mert a gyermeki és a felnőtt nézőpont egyszerre határozza meg, de amiatt is, mert a változatlanságra, a mitikus körköröségre és a moz-

dulatlanságra épül. A mitikusság összefügg a gyermek látásmódjával és az emlékezet működésével (ezt például szemléletesen jelzi, hogy az elbeszélő megjegyzi: Csécséről, a „boldog szigetről” nincs téli emléke, mintha az örök nyár birodalma lett volna), de, érdekes módon, a történeti források is ezt az állandóságot erősítik meg, hiszen, legalábbis miként Móricz írja az *Életem regényében*, a XVI. századi adójóváírásban Csécsének éppen annyi lakosa volt, mint az 1930-as népszámláláskor. A mitikus faluképhez aztán egy mesei emelkedés-történet társul: a paraszti sorból kiváló apáé, aki a faluból kiemelkedve a bujdosó, az örök otthontalan példájává válik. (Itt is a mese lesz tehát a műfaji minta, ahogy már *A boldog emberben* is.) Az ő sorsa azonban csak a regényt éppen író fiú sorsának előkészítése lesz: amikor azt olvassuk a faluról, mennyire keretek közé szorítja az ott élőket, milyen lehetetlen kiemelkedni onnan, eltérni az ottani szokásoktól, lelépni a kijelölt életútról, mindig ott van az olvasónak (az akkorinak és a mostaninak) az a tudása, hogy a kiemelkedés, ha valakinek, úgy Móricz Zsigmondnak mindenképpen sikerült. De, legyen bármennyire ott a szándék Móriczban is a harmincas években a falun élők sorsának jobbítására, az *Életem regénye* nem kínál semmiféle modellt arra, a szükségszerű változásokat hogyan lehet pozitívvá fordítani. Hiszen Móricznak a sorsa ugyanúgy egyéni és különleges, az *Életem regénye* tanúsága szerint, mint egész családjáé, így semmiféle mintát nem adhat (ugyanaz az egyediség-tudat, sőt, az ezzel járó büszkeség hatja át, mint a *Puszták népét*) – sokszor ráadásul Móricz a családi összetartást, a kiemelkedés vágyát (amelyet az iskoláztatáson keresztül vélnek megvalósíthatónak), a magyarokétól erősen eltérő, a zsidókra jellemző mentalitásként írja le. Arra választ kapunk az *Életem regényében*, miként szakadt ki a Móricz-család a faluból, arra viszont nem, miként lehet a megváltozott faluban élni a harmincas években. Hiszen Cséce, Istváni, Prügy már csak az emlékekben, a legendákban és az iratokban, vagyis szövegekben létezett ekkor Móricz számára. Nem tudok egyetérteni tehát azzal (hogy most térjek vissza az önmagamnak feltett kérdésre), hogy Móricz harmincas évekbeli művei elmaradtak volna a falukutatók munkái mögött, csak a szándékuk volt döntően más. Irodalomként pedig Móricz művei sokkal inkább újraolvashatók, mint Féja vagy Darvas József munkái. (Ebből a szempontból *A boldog ember* legközelebbi rokonának a napjainkig új értelmezéseket generáló *Puszták népét* látom.)

¹²³⁴ CSÉVE 2005b: 79.

¹²³⁵ *Életem regénye* 783.

Móricz nem is utazott el friss faluélményeket gyűjteni a harmincas években, hiszen az a Szatmár, amelyet megírni akart, már csak benne létezett akkor. Az *Életem regényével* és *A boldog emberrel* – bármennyire hangoztatta, hogy a „meddő fantáziálások” után az életet akarta megragadni – valójában az irodalom megújításával kísérletezett. Arról pedig szó sem volt, hogy kizárólag a falu kötötte volna le az érdeklődését akkoriban: a Budapesten játszódó *Az aszszony beleszól* és *Rab oroszlán* ugyanennek az időszaknak a termékei.

Búcsúzások és pénzgondok ideje

A harmincas éveket Móricz erősen megtépázva kezdte meg: nem csoda, hogy a harmincas évek közepéig tartó időszakát később „alvó éveknek” nevezte, és azt írta a naplójában, hogy az ekkortájt született műveire szinte visszaemlékezni sem tud. Mondhatnám ezt alkotói válságnak is, de Móriczra ez a fogalom csak erős megszorításokkal vonatkoztatható. Attól kezdve, hogy az írói pályára lépett, egészen haláláig termelte a műveket – ha pusztán a megjelenések ütemét nézzük, törést vagy visszaesést nehéz észrevenni. A harmincas évek elején mégis valamiféle tétovázást látunk nála, még ha az útkeresést el is fedik a folyamatosan születő alkotások. Ebben az időszakban Móricz egész generációját komoly veszteségek érték, sorra haltak meg a Nyugattal induló írói nemzedék képviselői, sőt, még a náluk jóval fiatalabbak is – ezek a halálesetek pedig nemcsak az elmúlással szembesítették az életben maradókat, de megképezték egy irodalmi korszakhatárt is, mindenféle belső folyamatoktól, írásmódbeli változásoktól függetlenül. Hogy felrajzoljak egy szomorú sorozatot: 1933 májusában halt meg Krúdy Gyula, 1934 októberében Ady Endre egykori felesége, Boncza Berta, azaz Csinszka, 1936. november 3-án Kosztolányi Dezső, 1937. április 6-án Juhász Gyula, 1937 decemberében József Attila, 1938. augusztus 29-én pedig Karinthy Frigyes. A felsorolást kezddhettem volna korábban is, hiszen már Osvát 1929-es halála tükröt tartott egy egész írói generáció, vagyis mindazok elé, akiket Osvát indított el a pályán, és befejezhettem volna később, mivel Babits Mihály 1941-ben bekövetkezett halála egyben a Nyugat folyóirat megszűnését is elhozta. Ez a harmincas évekbeli veszteséglista azért fontos mégis, mert ezek a halálesetek a temetéseken résztvevő, ott esetleg beszédek is tartó barátokat és pályatársakat szembenézésre készítették az öregedéssel és a halállal. Egyúttal azzal is számot kellett vetniük, éppen az elhunytak már lezárult pályáját végiggondolva, vajon ők, az életben maradtak miként gazdálkodnak a tehetségükkel, milyen küzdelmet folytatnak a megélhetésért és miféle kompromisszumokba mennek bele azért, hogy továbbra is íróként élhessenek

az egyre nehezező gazdasági helyzetben és a hivatalos irodalmiság velük egyre kevésbé barátságos közegében.

„öreg nők, rokkant férfiak... Mindenki öreg”

Móriczot leginkább Krúdy és Csinszka halála készítette számvetésre. Annak okát, hogy éppen ennek a két hozzá közeli pályatársnak az elvesztése hatott rá ilyen erővel (akiket nagyon szeretett ugyan, de napi baráti kapcsolatban akkorra már nem állt velük), többfelé kereshetjük.¹²³⁶ Hiába volt szorosabb kapcsolatban Karinthyval, mint Krúdyval, hiába kellett Kosztolányi temetésén még beszédet is mondania, Csinszkaén viszont nem – 1933-34-ben közelebb érezte magát a halálhoz, mint néhány évvel később, amikor már, Litkei Erzsébettel megismerkedve és a Simonyi Máriával kötött házasságát lezárva (ha jogi értelemben válásra nem is került sor), voltaképpen új életet, egyben új alkotói korszakot kezdett. Amikor József Attilát gyászolta vagy Kosztolányit, már ott volt mellette Csibe, aki fiatalságával és nyers őszinteségével Móriczot sem engedte íróársai elvesztése miatt hosszan búsulni. Jól látszik ez abból a naplóbejegyzésből, amely Kosztolányi halála kapcsán született, 1936-ban:

„A pincér a másik asztalra odatette az Estet azzal az oldallal, hogy Kosztolányi meghalt. Csibe vette észre: felolvasta a címet. Megdöbbenem... Elolvastam a cikket. Hallgattam, szomorú voltam.

– Ez regényíró volt? – kérdi. – Hál istennek, hogy meghalt. Kevesebben vannak... Már csak mi ketten leszünk, akik írni tudunk. Sokat fogunk keresni.

Nem győztem eleget kacagni rajta magamban.”¹²³⁷

¹²³⁶ Hogy mi igaz ebből, ki tudja, mindenesetre érdekes, és magyarázhatja, miért rázta meg annyira Móriczot Csinszka halála: „Janka halála után azt pletykálták Móriczról, hogy Ady özvegyét, Csinszkát fogja élete párjává választani. // A mostani Gül baba vendéglő akkor is ott volt a Margit-híd budai hídfőjénél. Ott ültünk hárman egy este, a vendéglő utcára terített egyik asztalánál. // – Te is bizonyára tudsz róla és Csinszka előtt sem titok, hogy az emberek a szájukra vettek bennünket. Hogyan cáfoljam meg a sajtóban? // – Mindenesetre úgy, hogy udvarias légy. Írd azt, hogy nem rajtad múlik a dolog. // Csinszka kacagott.” GELLÉRT 1954: 120.

¹²³⁷ Naplófeljegyzés, kézirat, dátuma: 1936. november 4., 13 óra 46 perc, Bp. A részletet Móricz Virág nem közli.

Kosztolányi halála kapcsán Csibe ki merte mondani, ami akkor sokakat foglalkoztatott, még barátaik elvesztésekor is: azt, hogy a pályájukat a tízes évek elején kezdők a szűkülő irodalmi piacon egyre nehezebben voltak képesek biztosítani megszokott életszínvonalukat. Miért fontos, hogy éppen a Krúdy–Móricz–Kosztolányi generációhoz kössük ezt a küzdelmet, miközben minden írónak, a fiatalabbaknak is, komoly nehézséget okozott akkoriban, hogy írói munkával keressenek pénzt? Azért, mert a fiatalok már illúziók nélküli helyzetben kezdték a pályájukat, Móriczék nemzedékének viszont megadatott egy olyan időszak, amikor élénk kereslet volt könyvekre – és egész életükben ezt a néhány évet próbálták újraélni, hihetetlen erőfeszítések árán. 1933-as napilap-cikkében beszélt arról Móricz, két meg nem nevezett író párbeszédét megidézve, hogyan lettek foglyai a soha vissza nem hozható kezdő éveiknek, már öregedve, a harmincas években is:

„– Igen, annak idején azért mentünk erre a pályára, mert a család meggyőződése szerint nem szerettünk dolgozni.

Mind a ketten nevetnek, és vidáman néznek egymásra. Mint két kolyók, akik becsapták a... Kit is?... Saját magukat.

– Becsapott bennünket az élet. Volt tíz év ebben a században, amelyik elhitette velünk, hogy szükség van az íróra, éppen úgy, ahogy szükség van minden foglalkozási ágra... Az emberek olvastak. Sőt, ahhoz, hogy olvashassanak, könyvet vettek. Sok, sok könyvet vettek, és akkor drágák voltak a könyvek... jutott az árukból az írónak is...”¹²³⁸

A Krúdyról szóló nekrológokban, és évekkel később a Móriczról írottakban is felmerült: ezeknek az íróknak irdatlan szövegnyitást kellett létrehozniuk ahhoz, hogy el tudják önmagukat és a körülöttük élőket tartani. Szédítő munkatempójuk pedig talán hozzájárulhatott a mai szemmel meglepően korán bekövetkező halálukhoz, amelyet annak idején is idő előttinek, így különösen szomorúnak éltek meg.

¹²³⁸ Írók, ha találkoznak = Riportok II. 341.

Halálra dolgozzák magukat?

A Krúdy halálakor született búcsúzó szövegekben, illetve az egy évvel később a magára maradt családot bemutató riportban¹²³⁹ is olvashatunk arról, milyen nyomorúságos körülmények közt élt az író családjával a hideg, sötét óbudai házban, ahol a kilakoltatás fenyegette és gyertyaláng mellett volt kénytelen írni. Papp Jenő a Magyar-ság című lapban 1933. május 25-én megjelent nekrológjának egyenesen *Krúdy Gyula villanya* lett a címe. (Érdekes belegondolni, hogy Márai Sándor Krúdynam emléket állító, 1940-es regényének költői zárata mennyire másképp olvasható, ha a gyertya utolsó lobbanását kizárólag metaforaként közelítjük meg, illetve *A gyertyák csonkig égnek* című regénnyel olvassuk össze, és nem a Krúdy halála kapcsán az író nyomorát taglaló újságcikkkel. A *Szindbád hazamegy* zárlatában a gyertya utolsó lobbanása igen poétikussá válik: „A gyertya csonkig égett s utolsó lobbanásával megvilágította Szindbád arcát. Most bölcs volt a csukott szemű arc, közömbös és szigorú. Csak Keleten tudnak ilyen közömbösen és méltóságteljesen nézni az urak, mikor vége van valaminek.”¹²⁴⁰) A Krúdy-nekrológok az író életkörülményeinek méltatlanságát emlegették, azt, hogy a folyamatos szövegtermelés ellenére sem volt képes eltartani önmagát és a családját. (Igaz, a magára maradt özvegyel és Krúdy kislányával interjút készítő Nádas Sándor 1934-ben már az író alkoholizmusát, életmódját is felhozta a lecsúszás okaként.) Móricz halálakor is visszatért az a felvetés (nevezhetném akár vádnak is), hogy az írók halála és az írások termelésének kényszere szorosan összefügg. Nagy Lajos írta a Híd folyóirat Móricztól búcsúzó összeállításában: „A magyar írókról – csak elhaltakat említek most, Krúdyt, Karinthyt, Kosztolányit, Szinit, Surányit – régóta az a gyanúm, hogy halálra dolgozzák magukat. Kétségbeejtő.”¹²⁴¹

A Krúdy halála körüli időszakban Móricz számára is központi kérdés volt naplója tanúsága szerint, miként tartsa el népes család-

ját. Simonyi Máriának magasabb életszínvonalat kellett biztosítani, mint első feleségének – ezt a húszas évek színházi sikereiből megtudta tenni, a harmincas évekre azonban a darabjai már alig jelentettek számára jövedelemforrást. Ráadásul a Nyugat szerkesztésére, ahogy erről a lánya tudósít, „– azonkívül, hogy az ott megjelent tömérdek írásával nem keresett semmit – tizenhatezer pengőt fizetett rá.”¹²⁴² (Folyamatos anyagi gondjait környezete elől titkolni igyekezett – Móricz Virág meg is jegyzi, annak idején fogalmuk sem volt róla, apjukat mennyire nyomasztotta a család eltartásának terhe. Móricz tartozott ekkor már kiadójának, az Athenaeumnak, volt banki adóssága is, amelytől haláláig nem tudott megszabadulni.) Móricz helyzetét különösen nehézre tette, hogy 1933. december 3-án meghalt Miklós Andor, és így a biztos kiadói háttér elvesztése is fenyegető lehetőséggé vált. Móricz az Athenaeummal kötött szerződés felbontását fontolgatta, hiszen senki nem maradt a kiadónál, akiben megbízhatott, és aki a közte és a kiadó közti szövevényes, évekre visszanyúló kapcsolatot ismerte volna. Szerződése értelmében Móricznak nemcsak könyveket kellett „szállítania”, de cikkeket is, az Est konszernnek, ugyanakkor Miklós Andor halálakor ezzel kapcsolatban is félelmei támadtak: „A cikkírás azért is veszélyes, mert nincs tovább Miklós Andor, aki megakadályozza, hogy ellovagoljam magamat. Mindig lebeszél, ha túl őszintén fejeztem ki magam. Mióta Janka meghalt, ő volt az egyetlen fék a számomra.”¹²⁴³

1934-re már napi gondok is nyomasztották Móriczt. Ez év július 8-án mutatta meg a naplójában egy jellegzetes pillanatképből, hogyan vette őt körül a rokonság, amely boldog természetességgel (és a nehézségekről tudomást sem véve) támaszkodott az élet alapjait megteremtő családfőre: „Tegnap szombat volt. Szombaton muszáj személyesen menni be pénzért, mert muszáj. Itt ragyogó boldog kép: itt a Gyöngyi Simonja, itt a Lili Bélája, érkezőben a Mária bátyja feleségével, váratlan vendég Pallaghy Kálmán (Gyula bátyám fia): 12 evő boldog ember, akik az élet teljes gondtalanságával adják át magukat az ifjú élet örömeinek, abban a hitben, hogy bírom.”¹²⁴⁴ A honorárium kifizetésért folytatott küzdelme kapcsán pedig azt jegyezte

¹²³⁹ NÁDAS Sándor, *Krúdy Gyula családjánál*, Pesti Futár, 1934. december 15., 14–16. Elolvasható a www.krudy.hu oldalon is. Krúdy halálának és temetésének a korabeli reakciókat mai nézőpontból olvasó elemzését ld. OLÁH 2008: 73–76.

¹²⁴⁰ *Szindbád hazamegy* 125.

¹²⁴¹ NAGY Lajos, *Híd*, 1942. október 1., 9.

¹²⁴² MÓRICZ Virág 1981a: 13.

¹²⁴³ MÓRICZ Virág 1981a: 166.

¹²⁴⁴ MÓRICZ Virág 1981a: 198.

fel ezen a napon, hogy immár „egy nívón” van Karinthyval, aki szintén a pénzére várt a szerkesztőségben, „izzadó homlokkal, kiveresedett képpel”. Móricz attól félt, hogy a folyamatosan pénzgondokkal küzdő Karinthyhoz hasonlóan, kizárólag pénzért fog írni, pénzről fog beszélni ő is: „Örültem Karinthynek, most valahogy jobb bőrben van, úgy látszik, kapott egy kis pénzt. [...] Vagy egy órát beszélünk, s írók szokása szerint kizárólag anyagi dolgokról. Nem akart egyébről beszélni.”¹²⁴⁵ S még egy példa arra, mennyire meghatározó volt ebben az időszakban a pénzért folytatott küzdelem az írói világban: Móricz már Kodolányi János szerzői estjén, 1932 tavaszán a megélhetés nehézségeire fordította a szót, úgy fogalmazva, hogy az „irodalmi fronton hadiállapot van”. Ismét azt a néhány évet, a század első évtizedének végét „vádolta”, amely félrevezette, illúziókba kergette az írókat, hiszen elhitette velük, hogy az irodalomból meg lehet élni: „Ki él ma meg irodalomból? Hiába nézek körül, nem látok senkit, bármilyen tehetség is, aki ezzel eldicsekedhetne, kivéve talán egy-két olyan író, aki a szintén elmúlóban levő színház segítségével tud valamilyen segélyforrást szerezni magának. [...] Csak mi nagyon helytelenül fogjuk fel a dolgot. [...] Az irodalom csak az utolsó húsz évben tűnt fel úgy, mint közvetlen jövedelemforrás.”¹²⁴⁶

A pénzért írás jelentheti egyszerűen azt, hogy az írónak folyamatosan termelnie kell, és így nagy, kiérlelt művek létrehozására nem marad ereje, ideje, ugyanakkor rövid, lapokban megjelenő írásainak színvonalán ez a hajsza (túlzottan) nem látszik meg. Kortársi helyzetből is jól látszik már, milyen következményei lehetnek annak, ha egy író effajta (többszörre kényszer-) pályára lép. A különféle sajtótermékekbe szétszóró szövegek olvasmányok lehetnek ugyan (bár, ha túl sok van belőlük, már ez sem biztos), de kritikák tárgyaivá nem válnak, így valamiféle „félholt” állapotban maradnak – az író utóéletére (még ha ez Móriczot láthatólag kevésbé foglalkoztatta is) pedig komoly hatással van, ha nem kötetekben, hanem napilapokban elrejtve marad fenn életművének egy része. A Krúdy halála kapcsán született írások közül Hevesi Andrásé az egyik legérdekesebb. Hevesi szerint pályája végén az író maga olyan volt már sokak számára, mintha nem is élne, miközben folyamatosan ömlöttek belőle

a szövegek, amelyeket sokszor nemhogy az olvasók, de még az írókat a lapokba beszerkesztők sem olvastak el:

„Mikor Krúdy Gyula három évvel ezelőtt elköltözött az élők sorából, a napilapok főszerkesztői között talán egy sem volt, aki levonatban megnézte volna a nekrológját. Krúdy búcsúztatása a segédszerkesztők magán ügye volt, a pohos, szívbajos segédszerkesztőké, akiknek a szívében a jól jövedelmező városházi panamák némi vonzalmat hagytak a kadarkafröccsök és a szívhangok iránt. A búcsúztatókat kegyelemből megtűrt öreg riporterek írták, akik minden második-harmadik vasárnapi számban beszélgetést közölnek az utolsó pesti fiakkeressel, a legöregebb pesti hordárral vagy riportot a gyertyaöntés haldokló iparágáról. [...] Krúdy bizonyos tekintetben maga is közéjük tartozott, ölnyi hosszú kéziratait, amelyek hol megjelentek, hol nem jelentek meg, olvasatlanul küldték fel a nyomdába, nem azért, mert feltétlenül bíztak az íróban, hiszen csintalan kitételei miatt vidéki polgári iskolai tanárnők időnként panaszos leveleket írtak, hanem azért, mert unták olvasni. Hiszen nagy író volt, ez nem vitás, ezt mindenki tudta, de oly töméntelen sokat írt és egyik írása szakasztott olyan volt, mint a másik! A társadalmi békét, a nemzet egységét a pártokra és fajokra töredezett Magyarországon az utóbbi években már egyedül Krúdy Gyula képviselte, aki egyforma örömmel írt zsidó, liberális, katolikus és fajvédő lapba, anélkül, hogy bármelyiknek a szelleméhez alkalmazkodott volna. Némelyik vasárnap öt-hat Krúdy-tárca jelent meg és két-három regényfolytatás. Valamennyiben előfordult az őszi szél, a sárguló falevelek és Szemere Miklós. Csupa elszigetelt, hermetikus írás volt, az időpontonál való kapcsolat nélkül, mintha szerzőjük már régen halott volna, a novellák és regényfolytatások maguktól fiadzanának meg és a lapokat valami titokzatos százéves szerződés kényszeríténé a közlésükre. Az olvasók léhák és türelmetlenek; a tömegtermelést még egy Balzacnak is csak halála után bocsátják meg, a tömegírás egyetlen mentsége a monumentális alkotás, enyhítő körülménye az összes művek aranyozott bekötési táblájú sorozata. Márpedig Krúdy rossz újságpapírra és az újságpapírtól csak árnyalatokban különböző selejtes könyvpapírra írta halhatatlan műveit. Mint a nagyigényű szűkszavúság mai profétáinak szöges ellentéte, gavalléros bőkezűséggel, ernyedetlen szorgalommal mázsaszámra termelte a magyar próza utolérhetetlen tökélyét. Ilyenformán nem csoda, hogy aki belenézett

¹²⁴⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 340.

¹²⁴⁶ *Megnyitó beszéd Kodolányi János szerzői estjén = Tanulmányok I. 741.*

egy-egy művébe, az nem bánta ugyan meg, de elenyészően kevesen nézték bele.”¹²⁴⁷

Móricz jelentette az egyik kivételt Krúdy halálakor (Németh Andor mellett): a *Krúdy elaludt* című írásban, amely a Magyarországbán 1933. május 21-én jelent meg, a neves pályatárs szólalt meg, utolsó találkozásukat felidézve, nem valamilyen segédszerkesztő vagy öreg riporter. Krúdy és Móricz, a nekrológ tanúsága szerint, nemcsak a múltba révedtek ekkor közösen, de Budapesttől távoli ifjúságukba is, eltöprengve azon, miért nem találják a helyüket abban a (mások szerint) „átmeneti korban”, amelyben élniük kell:

„– Minket elrontott az élet – szólok.

– Az is lehet – szól. – De nem Budapest, hanem még sokkal hamarabb valami... Abba a tévhitbe éltünk, hogy mindig vasárnap van...”¹²⁴⁸

A munkához, apáik és anyáik tisztos világához való különös viszonyuk is előkerül ebben a szövegben – Krúdy akkor élenként fel a beszélgetés során, mikor Móricz a Nyírségről kérdezte. Krúdy elmesélte, a nekrológ tanúsága szerint, anyja miként műveli maga a földjét, s azt is, hogy ugyanúgy él, mint évekkel azelőtt, kemény munkával töltve a hétköznapiakat és tisztelve a vasárnapot. Krúdy és Móricz fiatalon lázadtak az effajta rend és zártság ellen, öregedő íróként pedig hiába vágyódtak vissza ide a „rendetlenségéből”: nemzedékük nem tudott szabadulni fiatalkori önképének attól a jellegzetességétől, hogy csak valamivel szemben volt képes önmagát meghatározni. Hiába lettek apák ők maguk is, a heves fiatalok már csak nehezen viselhető szerepében maradtak halálukig, ellentmondásos viszonyban állva saját életkorukkal és helyzetükkel. Mindehhez, persze, az is hozzájárulhatott, hogy a harmincas években a hivatalos irodalmiság ismét a lázadó ifjak szerepébe akarta kényszeríteni azokat, akiknek már az irodalom klasszikusainak és bölcs vezéralakjainak szerepét kellett volna magukra venniük. Ahogy Móricz írta a Nyugat huszonötödik születésnapja kapcsán, még 1932-ben: „Mi-

kor mi jöttünk, ott állottak az aggok a porta előtt, s ma ugyanazok az aggok állanak ugyanott, hogy vétőjükkal védjék a pozíciókat. Mi pedig fiatalságunkban és erőnkben bízva egyre nagyobb tömegben dolgozunk a magyar nemzet féltő és féltő, lelkesítő és erőt nyújtó igazságaért.”¹²⁴⁹ (Az pedig már inkább a Móriczék után következő generációt érzékenyen érintő önáltatás volt, hogy Móricz is, Babits is úgy élték meg, természetesen eltérő mélységben és hangsúlyokkal: az utánuk jövőknak nincs mi ellen lázadniuk, annak a nemzedéknek a folytatás és nem a szembeszegülés a feladata. Móricz így írt erről: „Hogy van az, hogy mikor mi harmincévesek voltunk, akkor azok, akik akkor már negyvenévesek voltak, vagy ötvenek, hatvanak, hetvenek, azok szinte kivétel nélkül ellenünk állottak: ellenben ma nekünk nem ellenfelünk az, aki utánunk jött, nekünk ötvenéveseknek barátaink a negyvenek, a harmincak és a húszak...”¹²⁵⁰)

De nemcsak Móriczot vagy Babitsot (akiknek szerkesztőként is döntéseket kellett hozniuk az utánuk jövőkkal kapcsolatban) foglalkoztatta nemzedéküknek apáikhoz és az utánuk következő generációhoz való különös viszonya – szépirodalmi műben ugyanennek a dilemmának a legszebb, egyben legplasztikusabb megfogalmazását Kosztolányi *Barkochba* című novellájában találjuk meg, Esti Kornél-nak és Jancsi Jánosnak, illetve nemzedéktársaiknak szembeállításában. Ha ez a novella értelmezése szempontjából erős egyszerűsítés is, mégis érdekes, hogy az egyik novellaalakba hagyományosan, a kortársi értelmezés óta a szerzőt, a másikba pedig József Attilát „láthatjuk bele”. Móricz két fiatal író, Kodolányi Jánost és Pap Károlyt bemutató írásában beszélt arról, mennyire eltér az övékétől annak a generációnak az élettapasztalata, amelynek tagjait gyerekként, legfeljebb tizenévesen érte el az első világháború, akik (hogy most Kosztolányi novellájára térjek át) „az utcásárban heverő újságokból betűzgették ki, hogy az emberek puskatussal verik egymást agyon, s a betegek rágyújtják a kórházat.”¹²⁵¹ Kosztolányi így ír a rend miatt lázadó, illetve a rendre vágyó két nemzedékről:

„Sokáig magam sem értettem őket. Két nemzedék még nem különbözött annyira egymástól, mint a miénk, meg az övék. Nekünk

¹²⁴⁷ HEVESI András, Apolló, 1936/5, 266–273. Elolvasható a www.krudy.hu oldalon

¹²⁴⁸ *Krúdy elaludt* = *Tanulmányok* I. 786.

¹²⁴⁹ *A huszonöt éves Nyugat ünnepe* = *Tanulmányok* I. 733.

¹²⁵⁰ *A huszonöt éves Nyugat ünnepe* = *Tanulmányok* I. 731.

¹²⁵¹ *Esti Kornél-Esti Kornél kalandjai* 258.

Beszédet tart
egy temetésen

az apánk húszéves korunkban írónnal a kezében kiszámította, hogy mennyit kereshetünk ezen vagy azon a pályán, ha serényen dolgozunk, hogy milyen nyugdíjjal, korpótlékkal vonulhatunk majd vissza pihenni, s e biztos tudatban könnyű volt elrugaszkodnunk a »rendes« élettől. Őnekik ez a rendes élet a kaland volt, mert köröttük mindenki csak rendetlenkedett. Mi a korunk sivár eseménytelenségében fölnagyítottuk a kis eseményeket, hogy meg ne semmisüljenek. Ők, szegények, a nagy eseményeket voltak kénytelenek lekicsinyíteni, ugyanebből a célból. Mi folyton cigarettáztunk, rontottuk magunkat, szép és rút szerelmek lázában éltünk. Ők nem dohányoznak, tornáznak, korán megfürdülnek. Mi naponta ötször-hatszor meg akartunk halni. Ők inkább élni szeretnének, ha lehetne.¹²⁵²

A megöregedett, és ezért már önmaguk számára is nevetséges lázadó fiatalok képe Móricznak Karinthy halála kapcsán született írásában is visszatért: „Mi egyáltalán lehetetlenek voltunk, drága Fricim, kezdettől végig csak úgy tettünk, mintha élnénk, s mintha komolyan vennénk az életet, egyszer elmondtad a kocsiban, a teme-

tőtől a Kálvin térig a házasságaidat, majd kiestünk a kocsiból, annyit neveltünk mind a ketten, kit is kísértünk ki éppen?”¹²⁵³ Egy temetésen megsiratták elhunyt pályatársukat, majd önmagukat nevelték ki hazafelé tartva.

Budapesten ma, 1933. március 28-án

Móricz hiába élt át folyamatosan veszteségeket, több személyes válságot ebben az időszakban, nem tehette meg, hogy ne írjon folyamatosan. Ha a Nyugatnál végzett szerkesztői munka ki is merítette, a szerződések és önmagának, illetve népes családjának eltartása egyaránt írásra kényszerítették. Pedig saját írásmódjában, létrehozott műveinek értékében is kételkedni kezdett ekkoriban – aggódott, hogy „kiírta magát”, nem maradtak többé témái, rutinból hozza létre a műveit. Próbált szembenézni a Babits és Szabó Lőrinc írásaiban megfogalmazott vádakkal is, amelyek szerint slendriánna, átlagossá és közönségessé vált volna.¹²⁵⁴ Az írás miatti aggodalmát azonban, rá rendkívül jellemző módon, írással igyekezett kezelni – igaz, azokat a műveit, elsősorban a regényeit, amelyeket a Nyugat szerkesztőjeként írt, „kicsusszant”, mellesleg létrejött regényeknek nevezte.

Az egyik ilyen regénye a ritkán emlegetett *Az asszony beleszól*, amely általában csak felsorolásokban, a *Rokonok* és *A boldog ember* közti átmeneti korszak sok szót nem érdemlő darabjaként kerül elő, ha egyáltalán.¹²⁵⁵ Ez a regény a Móricz-újraolvasás során sem kapott különösebb figyelmet: olyan formai kísérletezés és újszerűség valóban nem jellemző rá, mint az időben tőle nem is olyan távoli *Míg új a szerelemre. Az asszony beleszól* újrafelfedezése nemrégiben mégis megtörtént, mint „nőtudatú regényé”. Az Irodalmi Centrífuga című, „női, civil és irodalmi online napilap” 2011-ben 26 részletben közölte újra a regényt, a következő bevezetéssel: „1933-ban jelent meg, egy világválság közepén, a városi nők túlélési taktikáit, tanulsága-

¹²⁵³ Karinthy meghalt = *Tanulmányok* I. 914.

¹²⁵⁴ Erről ld: CSÉVE 2008b: 225.

¹²⁵⁵ Czine Mihálynál például egyáltalán nem kerül elő. Nagy Péter viszonylag részletesen ír róla, a következő konklúzióval: „Nem nagy regény, az író magával szemben sem támasztott sokkal nagyobb igényeket, mint a kiadó a művel szemben; de minden lapján érzik a vérbeli író keze vonása.” NAGY Péter 1975: 405.

¹²⁵² *Esti Kornél-Esti Kornél kalandjai* 258.

it és egzisztenciáját vizsgálja benne, regényesen és hétkrajcárosan. A válság és túlélés ma is aktuális, a női szempont ma is ugyanolyan üde, mintha csak nekünk írta volna a mester ezt a regényt, az Irodalmi Centrifugának.¹²⁵⁶

A regénynek sok hőse és cselekményszála van, középpontjában egy fiatal újságíró és felesége, valamint négy ingyen színházjegy felhasználásának nehézségei állnak. A regény elfeledésének nemcsak az lehet az oka, hogy a „parasztíró” imázsába (hiszen teljesen budapesti közegben, leginkább egy Üllői úti bérházban játszódik) nem fért bele, de az is, hogy mintha megszületése jelenéhez, saját korához szólna alapvetően. Móricz mindenesetre tudatosította az (akkori) olvasóban, hogy az olvasás és a cselekmény ideje csaknem egybeesik: „Ő már tudta, hogy a véges, de határtalan tér a Természet laboratóriuma, ahol kísérletek folynak, mint a mikrokozmoszokban, az ember mécses-életének körében, itt például Budapesten ma, 1933. március 28-án.”¹²⁵⁷ Ezt a határozott jelenre mutatót leginkább a sok nosztalgikus, a „boldog békeidőkhöz” visszatekintő regény teszi meglepővé: *Az asszony beleszól* azonban nemcsak azért szól a jelenről és a jelennek, mert napilap-folytatásokban, a Pesti Naplóban volt először olvasható (hiszen ugyanez történt például az 1899-ben játszódó *Kivilágos kivraddig* esetében is). A regény témává is teszi a magasztos, az örökkévalósághoz forduló költő és a hétköznapi napok napi írásokká fordító újságíró közti különbséget. A főhős felesége töpreng el így: „Mi van ezzel az Imrével? Ebből valóssággal újságíró lett, mióta itt vannak együtt. Nem érti, hogy lehet másnak a dolga után szaladni, és éjt-napot eltölteni azzal, hogy valaki megtudja valakinek a legapróbb ügyét. Ő azt hitte, az újságíró az költő. És annak olyan gondolatai vannak, amiben mindig gyönyörködni lehet.”¹²⁵⁸

Az asszony beleszól mintha nemcsak egy újságíró regénye lenne, de arra is rákérdezne, mi (minden) lehet az irodalom feladata, hol van a határ az írói és az újságírói tevékenység között. Mondhatjuk azt, hogy ezt a regényt nem is érdemes (újra)felfedezni, hiszen azt ugyan

igazolhatja, hogy Móricz Budapest írója is, nemcsak a parasztságé, de kétségtelenül van benne valami a Babitsék által felhánytorgatott slendriánságból – ugyanakkor kevés regényből tudhatunk meg többet a harmincas évek Budapestjéről, pontosabban látszat mögötti valóságáról. Arról, milyen volt a korábbi életszínvonalat egyre nehezebben megtartó úriasszonynak kifőzdéből hozni az ebédet, de a látszat kedvéért a legjobb szervízben feltálni, vagy arról, milyen volt egy csőbútorokkal berendezett modern lakás, esetleg arról, hogyan álcázták az asszonyok (már akik ezt megtehették) az abortuszt szanatóriumi kezelésnek. Mindezt, persze, megtudhatnánk a korabeli újságokból is, de azokat aligha olvasgatjuk ilyen célból – a jelennek szánt regény pedig éppen a saját korához kötöttsége miatt szólíthat meg, ha túllépünk azon, hogy egy irodalmi mű kizárólag egyféle módon, nyelvi összetettsége, poétikai innovativitása okán válhat izgalmassá.

Hiába találok többféle magyarázatot arra, miért lett ilyen fogyasztásra szánt, szerkezetében, elbeszélésmódjában nem különösebben kimunkált, voltaképpen az oknyomozó újságírás feladatait is magára vállaló regény ez – Móricz maga nem tudott beletörődni saját regénye „könnyűségébe”. Éppen *Az asszony beleszól* kapcsán tűnődött el a naplójában azon, milyen csapdákat rejt magában, hogy annyira könnyen ír, hogy csak ki kell találnia az alakjait, aztán pusztán követnie kell őket, s hogy a regényei szerkezetén, ívén, befejezésén nem tépelődik sokat:

„Arra gondolok, hogy mért nem kaptam európai népszerűséget, sőt mért nincs rá kilátásom sem. Éppen ez lehet az oka: becsapott a munka könnyűsége. Vadászgatás volt az esti vízen, a fűzes partok közt. Akármikor kapható voltam rá. Csak alkalom kellett, mindig kész voltam, hogy új regénybe kezdjek, gyakran mikor vállalkoztam, még nem is tudtam, mi lesz a téma.

Azt hiszem, ez egy nagyon szomorú vallomás.

Mi az, ami könnyűvé tette?... Az, hogy mindig kezem ügyében volt egy életkeret, amelyben alakok bármilyen tömege jelent meg. Ha száz alak kellett, mind élt és beszélt, és soha egy pillanatig nem kellett várni, hogy melyik mit fog mondani, mert alig várták az alakok, mint a társaságban, hogy megszólaljanak s vissza kellett őket tartani, hogy ne fecsegjenek fölöslegesen.

¹²⁵⁶ Lásd itt: http://elofolyoirat.blog.hu/2011/07/31/noi_labjegyzetek_az_asszony_beleszol

¹²⁵⁷ *Az asszony beleszól* 315.

¹²⁵⁸ *Az asszony beleszól* 385.

Régebben ez annyira volt, hogy nem lehetett meséről szó sem, mert egy jelenet a végtelenségig nyúlt volna. A Sáraranyban csak úgy tudtam tovább vinni a fonalat, hogy egyszer csak új könyvet kezdtem, ami télen játszik. Eluntam a nyarat és új színteret nyitottam nekik.¹²⁵⁹

*Az asszony beleszól*t nem egyszerűen azért látom indokoltnak a nyomasztó, harmincas évekbeli pénzgondok kapcsán tárgyalni, mert éppen ebben a fáradt időszakban született. Nem is pusztán azért helyeztem ide, mert szerzője nyilvánvalóan olvasóknak szánta és pénzt akart keresni vele, de amiatt is, mert az egyik fő témája a pénztelenség, a pénz meghatározta hétköznapiak és sorok, a háború, majd a gazdasági világválság befolyásolta magyar valóság. Mindez egy ferencvárosi bérház különböző társadalmi rétegekhez tartozó tagjainak életén keresztül mutatkozik meg – ahogy a főhősnek tekinthető újságíróval ki is mondatja Móricz: „Ennek a háznak olyan szaga van, hogy itt mindenki el akarja adni, amiye van. Az erejét, a bútort, a testét. Pedig ahol minden eladó, ott nincs vevő.”¹²⁶⁰ A regény így lesz „személyes” szöveg, hiszen a Móriczot akkortájt foglalkoztató kérdések, a piac, a pénzért vállalható kompromisszumok, és az eladhatóság is megjelennek benne. (És sokkal kevésbé lényeges, hogy számos szálát, helyszínt, alakot azonosítani tudunk és Móricz életéhez kötni: bár a helyszín „modellje” például az a ferencvárosi bérház lehetett, ahol egykor Holics Jankával éltek, az újságíró apja mögött pedig Móricz Bálintot fedezhetjük fel.)

Az asszony beleszól azért lett több egy korabeli valóságról tudósító regénynél, mert, miközben cselekménye négy ingyen színházjegy körül bonyolódik, a mindennapok színházzá válását mutatja meg. Az még akár riporter ötlet is lehetne, ahogyan Móricz kibontja: az Üllői úti házban nem találni olyan családot, amelynek hó végén ne okozna gondot az ingyenjegyet felhasználni, hiszen pénzt kell előteremteni a villamosjegyre, a ruhatárra, a szünetben megvásárolandó cukorkára, és így tovább. Az pedig jól kimunkált poén, filmre kívánczó ötlet, ahogyan végül a bérház lakói, mindazok, akiknél jártak a jegyek, de először visszautasítani voltak kénytelenek, végül valamilyen módon (kölcsonból, hízelgéssel, testük vagy becsületük

eladása árán) mégis eljutnak a színházba, Hauptmann *Naplemente* című darabjának hetvenegyedik előadására, Csontos Gyulával a főszerepben. Amit viszont aligha lehetne egy újságcikkben kibontani, s ami *Az asszony beleszól* egyik legfőbb értékét adja, az a színházjegy körül forgó hősök, a színházba igyekvő bérházlakók életének színjátékszerűsége. Maga a bérház is olyan, mintha nézőtérből és színpadból állna, csak ez a két helyszín folyton máshova kerül, a szerepek felcserélődnek: a házban lakó újságíró a lichthofra néző konyhájából lát át egy másik lakásba és egy másik életbe, fedezi fel a kasszírőt, a „közéleti személyt” és a sárga táskát, és kezd nyomozni a férfi után. Más lakók számára pedig, akik látványosságként szemlélik meg az újságíróék modern módra berendezett, laboratóriumra hasonlító lakását, épp ez a berendezés válik díszletszerűvé. De azt, hogy a hősök szerepet játszanak, hogy fenntartani próbálnak egy látszatot, néha viszont lelepleződnek, abban a jelenetben is látjuk, amikor az egyik családban a kamaszfiú, elkobzott könyve után kutatva, megtalálja, hogy az őt mindig az erkölcsre nevelő, komoly apja a fiókjában pornográf képeket rejtget. A színházban pedig az újságíró fiatal felesége dőbben rá arra, hogy a valódi színjáték nem is a színpadon, hanem a nézőtérben folyik:

„Elfordította a szemét a színpadról és a színházat nézte. Az ott odafenn a mesterkéltséget megvesztegetésnek tűnt fel előtte, úgyhogy meg akart pihenni a valósággal. De alig nézte a színházat, a roppant aranycirádákat, a tompa fényt, ami betöltötte az épületet, már beteg lett. Milyen hazugság ez ma. Ki van, akit itt megillet ez a fényűzés?... Ingyenjeggyel ül itt... Ah... Ebből tartják fenn ezt a dús és tékozló dísztermet...”¹²⁶¹

Az asszony beleszól a harmincas évek elejének szegénységgel küzdő, hazugságokkal behálózott világát női szemmel is igyekszik megmutatni – nem véletlenül fedezte fel éppen egy „nőtudatú” online lap. Erre már a cím is felhívja a figyelmet, amely a regény (és a bérház) hősnőinek arra a törekvésére utal, hogy ezentúl nem fogják ráhagyni a férfiakra az élet fontos dolgainak elrendezését, nem tűnnek csöndben és alázattal, hanem „beleszólnak”. Így a cím a regény egyik fontos vonulatára hívja fel az olvasó figyelmét, mégis szerencsétlen-

¹²⁵⁹ A naplórészletet közli: CSÉVE 2008b: 226.

¹²⁶⁰ *Az asszony beleszól* 377.

¹²⁶¹ *Az asszony beleszól* 521.

nek érzem, és akadálynak, ha a mű iránt érdeklődést szeretnék kelteni: olyan, mintha egy kabarétréfa címe lenne, nem regényé. (Bár az csak a mai olvasó gondja lehet, hogy könnyen eszünkbe juthat róla Salamon Béla híres jelenetének visszatérő mondata, a „Ha én egyszer kinyitom a számat!”) Mintha a regényszövegre is teherként nehezedne, hogy Móricznak időnként eszébe jut visszahozni a címet valamilyen formában, kimondatva valamelyik szerepelőjével, hogy *most már beleszólak* – lehet, hogy az lett mára zavaró ebben a címben, hogy a szót ma már csak a *valamibe beszólni* szerkezetben használjuk. Mindenesetre egy naplóbejegyzésében Móricz maga is eltöprengett rajta, vajon jó-e ez a regénycím: „Apró csírák ébrednek bennem, hogy a regény mai formájában nincs benne a jó cím: hát hol szól bele az asszony?...”¹²⁶² A szerző láthatóan más okból elégedetlen a regénycímmel, mint én: Móricz inkább azért nem tartja jónak, mert nem érzi hitelesnek, aktuálisnak azt, hogy az asszonyok „beleszólnak”.

Annak okát, hogy Móriczot foglalkoztatni kezdte, milyen utak állnak egy családanya, fiatalasszony vagy lány előtt, nemcsak abban találhatjuk meg, hogy nők között élt, és egyébként is a férfi-női viszony foglalkoztatta élen: a harmincas évekre lányai már fiatal felnőtté váltak, és az ő pár- és útkeresésük hatására apjuk érezhetően érzékenyebb lett a nők előtt álló nehézségekre. Mintha elkezdte volna a családanya szerepkörét nem a nő egyetlen lehetséges vágyának látni. (Még akkor is, ha *Az asszony beleszól* zárata is az, hogy Ilonka, az újságíró felesége arra kéri a férjét, vállaljanak mégis gyereket.) Még ha nem is olyan *Az asszony beleszól*, mintha egy nő írta volna, a női nézőpont azért is fontossá válik, mert a helyszín a bérház és az egyes lakások – ott pedig a férfiak átmeneti vendégek, hiszen mindig elmennek valahova, dolgozni, kávéházba, vagy ki tudja, merre, a lányok, asszonyok azok, akik ebbe a börtönbe zártan élik az életüket. (Börtön ez még akkor is, ha a friss házas Ilonka számára a „boldogság börtöne”). És Móricz rákérdez arra, még ha választ nem is ad, mennyire lehet elég az egy asszonnak, hogy a mindennapi étkezést és a tiszta ruhát, lakást biztosítsa, hogy miért nem dolgoznak nők újságíróként, és egy hajadon számára valóban mindenre megoldást kínál-e a házasság. Abban, hogy a férfi kimegy a világba,

¹²⁶² Lásd CSÉVE 2008b: 227.

harcol a mindennapokban, majd hazatér, a háború kiosztotta szerepeket sejtlenek fel (vagy akár a feminista irodalomtudomány által is tárgyalt alapképlet a kalandozó férfiról és a rá várakozó nőről)¹²⁶³ – témává is válik a regényvilág közelsége a háborúhoz, ismét a nők nézőpontjából. Az egyik hősnő arról beszél, hogy a háború valójában nem a férfiak, hanem a nők számára volt nehezebb, és a férfi-női kapcsolatok hazugságai is ide vezethetőek vissza: „az egész háborút csak azért csinálták, hogy bennünket, a feleségeket kijátszhasssanak...”¹²⁶⁴

Az asszony beleszól zárlatában egyetlen női sors látszik megoldódni, Ilonkáié, akinek a férje beleegyezik, legyen gyerekük. Ez a férj, az újságíró, jobb fizetést és állást kap, még annak a reménye is felsejlik, hogy elköltözhetnek ebből a modern, de kicsi lakásból, amely ráadásul egy nehezen elviselhető bérházban van. A regény zárata azonban több értelmű annál, amelyet egy egyszeri fogyasztásra szánt lektúrtól várnánk, s ez az összetettség részben annak köszönhető, hogy a számos hőst mozgóató mű nem varr el minden cselekményszálát. Nem tudjuk meg, mi lesz Cikával, aki azért, hogy színházba mehessen, lefeküdt az albérlőjükkal, az állítólag válasát intéző, nő földbirtokossal – bár a színházban már a család kimondatlanul is azt játssza el, a lány főlegénye van velük, valójában egy nő férfi kíséri el őket, aki nem sokkal korábban három pengőt adott a lány szüzségéért. (A házasság különösen akkor válhat illúzióvá, a férfi mint megoldás pedig erősen kérdésessé, ha felfedezzük, hogy az otthon mintagazdaságot építő nő férfi leginkább az *Úri muri* Szakhmáry Zoltánjára hasonlít – márcsak ezért is úgy tűnik, hogy Cikának sokkal több esélye van a kitartott szerető, Rozika sorsára, mint a tiszt feleségére.) De a „másik élet” illuzórikusságát mutatja meg az a könyv is, amelybe a fiatalok beleképzelik magukat: Fraccaroli *Amerikai lányok* című könyve jár körbe a házban.

Ha pusztán Ilonka sorsát nézzük, akkor sem beszélhetünk egyszerű happy endről: akár a házbeli, már sok éve házasságban élő asszonyok alakját fogjuk fel lehetséges folytatásként, akár Móricz számos más művére gondolunk arról, mennyire lehetséges egy há-

¹²⁶³ Menyhért Anna írt erről, emlegetve Móricz *Úri muri*-ját is ebben a vonatkozásban, ld. MENYHÉRT 2000: 46.

¹²⁶⁴ *Az asszony beleszól* 448.

zasságban megtalálni a boldogságot, meglehetősen komornak láthatjuk a regény határain kívülre szorított jövőt. Főleg azért, mert a balsejtelmek a regénybe magába is beleíródnak: amikor Ilonka még a színházban ül, rádöbben arra, a színpadon lévő arckép erősen hasonlít rá, majd rémülten látja, amint Csontos Gyula a botjával kettészakítja ezt a képet.

Bár *Az asszony beszél*nek egy ferencvárosi bérház a legfőbb helyszíne, így Móricz Budapest-regényeinek sorába illeszthető, ez a főváros-kép mégis sajátos, hiszen a szereplőin keresztül a vidékről a fővárosba kerültek világát mutatja meg. Azt a nézőpontot, amely Móriczé és Krúdyé is, és amely a *Krúdy elaludt* című írásban az önmagukat az elhagyott, távoli, vidéki gyermekkorba visszaálmódó írók párbeszédében megjelenik.

Halállás vagy affektálás

Az asszony beszél éppen abban az időszakban íródott tehát, amikor Móricz körül sok, megrázó és váratlan haláleset történt. Krúdy halála így nemcsak életének alakítása szempontjából tartott tükröt Móricz elé – a halál közelségével is szembe kellett néznie, különösen azért, mert ezt a veszteséget rövid időn belül továbbiak követték. Két héten belül meghalt váratlanul Pakots József is, az IGE, azaz az Írók Gazdasági Egyesülete elnöke (pár nappal az IGE lillafüredi találkozója után, amelyen Móricz is tevékenyen részt vett), majd balesetben, váratlanul, Móricz egyik öccse is:

„Magamban ültem egy darabig, s meglepetve éreztem, hogy lázam van, a pulzusom 96-ot vert, tehát ez csakugyan valami láz.

Úgy utáltam az egész életet, s a halált.

Ekkor jöttem rá, hogy halállázam van. Két hete Krúdy, született 77-ben [valójában 1878. október 21-én – Sz. Zs.], most Pakots, született 77-ben, ma Sándor, született 89-ben... Oly sűrűn kaszál körülöttem... Már lassan magam maradok a korban.”¹²⁶⁵

Nem lenne semmi meglepő abban, hogy a közel 54 éves Móricz úgy érezte, bármikor meghalhat ő is. (Gondoljunk csak bele: Ady

nem érte meg a 44. születésnapját, Kosztolányi 51 évesen halt meg.) Ez a naplóban rögzített halálvágy azonban nem maradt tartós, sőt, nem sokkal később, 1933. június 29-én, amikor Móricz hagyományos, összegző naplóbejegyzését írta a születésnapja kapcsán, ő maga is affektálásnak nevezte, hogy az öregedésre panaszkodott:

„Ötvenöt éve születtem.

Vörösmarty ötvenöt éves korában halt meg. Úgy maradt ránk, mint öreg ember. Petőfi mértéke szerint nézzük. Petőfi 24 éves volt, mikor őt megtorpant aggnak, 48 évesnek látta. Öreg, iszákos, elmebajos, késő agg, a vén cigány, mikor elhal koldusszegényen.

És én mindennap újrakezdem 24 évességeimet. Affektálom, hogy öreg vagyok, hogy fájnak a csontjaim, tegnap a gyerekkuglin 59 ponttal vertem meg Máriát, ami óriási eredmény, mert rendszeren csak tíz pont körül szokott mozogni a differencia.”¹²⁶⁶

A bejegyzésben nemcsak az az érdekes, hogy Móricz eltéveszti, hány éves valójában, hiszen még csak 54, de az is, miért következhetett be a tévedés. Móricz az 55 évesen meghalt Vörösmartyhoz mérte magát, akihez korban valóban közelebb állt, mint Petőfihez: mégis a 24 éves költőhöz látta magát hasonlónak. Később (ne felejtjük, két hónap telt el a halállázát rögzítő bejegyzése óta) részletezte, miért is szeret élni: „Étvágyam jó, emésztésem kitűnő. Agyfáradtságom műlóban. Ingerlékenységem, hiúságom ép. Munkakedvem tehát megvan. [...] Tudom, hogy mindennap kész leszek cikket írni. Novella, tárca, szervezés érdekel. Családi béke, boldogság megvan. Potenciám rendes.”¹²⁶⁷ Megrendítette tehát pályatársai és rokonai halála, de ő maga nem készült halni még ekkor, a halálvágy csak pillanatokra fogta el – sőt, mintha éppen ezeknek a veszteségeknek a hatására kezdett volna újabb harcot az öregedés ellen. Amikor egy év elteltével újra búcsúzni ment, az általa mindig feltétel nélkül szeretett Boncza Bertától, hihetetlen láttató erővel tudta leírni naplójában a legmulatságosabb temetést, amelyet valaha látott. Az Ady egykori feleségéről könyvet író Rockenbauer Zoltán meg is jegyzi, hogy a sok „illendő” leírás helyett Móriczé illik leginkább Csinszkához:

¹²⁶⁶ MÓRICZ Virág 1981a: 54.

¹²⁶⁷ MÓRICZ Virág 1981a: 55.

¹²⁶⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 29.

„születésnapján egy kis rigmust táviratoztam neki, hogy 40 rózsát izenek... Nem is válaszolt rá, gondolom, felduzzasztotta az orrocskáját, hogy le van leplezve... Ő de édes teremtés volt: rettentően sajnálom, hogy ez a kis élet kevés arra, hogy foglalkozzanak vele... mindig holnapra toltam. [...] Istenem huszonöt éves volt, mikor elmaradt, s most negyven. Márffyhoz jutok, ő kitárja a karját s megölel és megcsókol s a fülembe súgja: Zsigám... könnyek... köszönöm a leveledet... Bizony könnyek. Édes gyermek. – Láttad, milyen szép. – Lehet látni? – Nézd meg. Odamegyek a fejhez, s nézem. Nézem s közelebb lépek, ki van festve?... Mintha élne... csak a szemei már üveges-nedvesek... Ki van festve, mint életben... Oly fiatal, olyan üde és csodaszépen van dekorálva, mint Csipkerózsika az üvegkoporsóban... A szája rúzsos... Ez úgy megrémített, hogy rögtön elmentem s ki a tereméből a szabadba. Pedig a virágok ágyán a letörött világ, mintha mulatna az egész komédián.

Ahogy a napfényre érek, akkor kezdődik a démoni kép: Csinszka olyan, mint egy tizenöt éves lány a koporsóban, ellenben itt kint mindenki megvénült... Fáradt arcok, veszettül kifestett öreg nők, rokant férfiak... Mindenki öreg. Mikor Pestre jöttem, pár hete (harmincöt éve), akkor volt mindenki ilyen öreg, aki az irodalom körül akkor szerepelt... s most a mi generációnk hullafoltosan és reszkető nyakak, kievett rágott arcok.. Parafinnal fecskendeztek be neki, hogy sima legyen az arca – mondja valaki.

Rátok is rátok férne.”¹²⁶⁸

A halott élőbb itt a tőle elköszönőknél – a provokatív, a (látszólag) tisztos polgárasszonyokat egész életében megbotránkoztató Csinszka, akinek végakarata az volt, hogy a koporsóba is kisminkelve fektessék bele, távozásával egy egész generációt döbbsentett rá arra, mennyire megöregedett. Móricz ezt látta meg egy pillanatra, az öregek nemzedékének egyik tagjaként, de kívül is helyezve magát ezen a társaságon: valójában ugyanúgy nem tudott azonosulni az öregekkel, mint amikor Pestre jött, a vénekkel szembeszálló fiatalként. És úgy tűnik, Móriczot részben a halálesetek feletti töprengések rángatták ki az „alvó évekből”, hozták el számára az újrakezdést, azt az új alkotói korszakot, amely az élete újrarendezésével is együtt járt. Krúdy, Csinszka, Karinthy, Kosztolányi halálát követően

új pályaszakaszba kezdett, a harmincas évek második felében olyan nagyregényei születtek meg, mint a *Rab oroszlán*, a *Míg új a szerelem*, az *Életem regénye* vagy az *Árvácska*. És hatvanéves kora körül a folytonos újrakezdés szükségességéről beszélt, nem a halálvágyról. A már idézett 1938-as interjúban is:

„– Mit érez, kedves Zsiga bá, hogy a hatvanadik életévébe lépett?

– *Most kell kezdeni az egészet előlről*. Mire eljut az ember idáig, sokat tanul, sokat lát. Ilyenkor nem nyugdíjba kell menni, hanem a tapasztalat alapján kell *újrakezdeni az életet*.”

¹²⁶⁸ Idézi: ROCKENBAUER 2009: 328.

Fogságban

Az öregedéssel szembenéző, a Nyugat-szerkesztésből fáradtan kiszálló Móricz 1935-36-ban, a húszas évek közepének mély válságához nem mérhető, mégis gondoktól meghatározott időszakot élt: ezek a hónapok közvetlenül megelőzték a Csibével való megismerkedést és a végleges szakítást Simonyi Máriával. Ha pusztán az ekkoriban született művek mennyiségére és színvonalára figyelünk, azt látjuk, hogy, miként 1924–25-ben, most sem ezen mérhetjük le a válságot. Sőt, mintha Móricz munkakedvére az effajta nehéz időszakok jó hatással lettek volna, hiszen ekkor született nemcsak a Budapesten játszódó Móricz-regények, de úgy általában az életmű egyik kiemelkedő darabja, a *Rab oroszlán*. Ha a regényt a folytatásokban 1932-ben közzét, majd kötetben 1935-ben kiadott, vagyis nem sokkal korábbi, *A boldog ember*rel vetjük össze, jól láthatjuk Móricz érdeklődésének, írói beszédmódjának tágasságát. A két regény egyike falun, a másik Budapesten játszódik, igen eltérő elbeszélőket szerepeltet, és míg *A boldog ember* a házasságot a népmesék mintájára, a „boldogan éltek, míg meg nem haltak” formulát kibontva tárgyalja, az összes nehézséget az esküvő *előttre* helyezve, addig a *Rab oroszlán* a házasság és a szenvedés összekapcsolására épül. Persze, a két regény akár úgy is olvasható, hogy *A boldog ember* mesei, ám kifejtetlenül maradó házasságképét a *Rab oroszlán* érvényteleníti, megmutatva, hogy *őszintén boldog* házasság nem létezik: a *Rab oroszlán* főhőse, Vágrándy Alajos nemcsak maga él át egy házassági válságot, de a környezetében élőket kezdi el vizsgálgatni, az arisztokratáktól egészen a munkásokig, keresve a lehetséges megoldásokat. Vágrándy egészen addig, amíg 45 éves korában meg nem érkezik tökéletesnek hitt életébe a kísértés a hivatalba belépő „szükségmunkás kisasszony” személyében, a parasztokéra jellemző, a házassággal voltaképpen lezáruló életet él: „Annyi az élete, mint a paraszté, aki tavasszal kivirít, mint a növény, s ezzel le is van zárva az élete. Megházasodik. Dolgozik, gyerekeket kap, azokat felneveli, és csendesesen megöregszik s meghal a télben.”¹²⁶⁹

¹²⁶⁹ *A rab oroszlán* 8.

A boldog ember azt sugallja, egy embernek története (és élete) csak a felnőttlétbe való belépését is jelentő házassága előtt van, *A rab oroszlán* azt a kérdést teszi fel újra, amelyet Móricz már a pályája és első házassága kezdetén megfogalmazott több regényében is: lehetséges, hogy nem abban van a valódi bonyodalom, ahogy a házasságkötésig eljut egy hős, hanem abban, ami utána következik?

Ugyanakkor a két, egymástól tehát mégsem annyira távoli regény együtt fed el egy csalódást, illetve meg nem valósult tervet, a *Sámson* című regényt, amelyet Móricz egy nemzetközi regénypályázatra szánt. A különös esetről Móricz Virágtól értesülhetünk – mai szemmel nézve meglehetősen furcsa, hogy Móricz az előre eldöntött pályázaton nem, pusztán a feltételek megváltozásán habordott fel (igaz, a lánya szerint „felbíztatták”, hogy jelentkezzen):

„Az Athenaeum nemzetközi regénypályázatot hirdetett, melynek győztese a nemzetközi és világhírű írókból álló zsűri döntése szerint óriási, nyolcszázezer pengő honoráriumra, számtalan nyelven való megjelenésre és égis érv dicsőségre számíthat. Vadnai először Máriának mondta el, titoktartást fogadó eskü után, hogy ezt eleve úgy fogják rendezni, hogy csak Móricz Zsigmond lehet a győztes. Aztán a győztesjelöltet is felbíztatták, aki erre a pályázatra *A boldog embert* szánta.

Aztán kiderült, hogy a pályázat jelíge – és ő olyanon diákkora óta nem vett részt. És csak nyomtatásban meg nem jelent munkáról lehet szó.

Neki tehát egy teljesen új regényt kell erre a célra írni, mert *A boldog ember* a közeli napokban megjelenik.

Ezen úgy feldühödött, hogy máris volt témája. Megírja a magyarság tragédiáját Európában.”¹²⁷⁰

A düh aztán nem maradt Móriczban annyira tartós, hogy végigírja a *Sámson* – a regényből mindössze tíz oldal készült el. A töredék¹²⁷¹ főhőse Sámson Mihály (a nevet Móricz a kézirat utolsó előtti oldalán Sámson Pálra javította), aki az első világháborúra következő

¹²⁷⁰ MÓRICZ Virág 1981a: 451–452.

¹²⁷¹ Gépiratban megtalálható a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, jelzete M 100/4181.

három év orosz fogság után hazatér, és megpróbálja újrakezdeni az életet, munkát találni magának. A félbehagyott regényt a házasságot mint rabságot megmutató *Rab oroszlán*nal és *A boldog emberrel* (ahol a főhős körül a trianoni döntést követően összeszűkül a tér), mindössze a *fogság* motívuma kötheti össze, pontosabban a rabság értelmének összetettsége. Az orosz fogságból szabadulás Sámsonnak nem a szabadságot hozza el, a szűkös, zárt otthon ugyanúgy fogságként értelmeződik, mint a nyomor, amelyet az egyetlen, így levehetetlen ruha is jelez. A regénytöredékből, amelyből nem derül ki, hogyan íródott volna rá a hős története a bibliai Sámsonéra,¹²⁷² az első néhány, éppen a többszörös fogságot tárgyaló bekezdés:

„Azért az Ujtelepen is megvirrad.

Épen úgy, mint akárhol. A Nap legelső nyila már odalő a pirinyó házakra. Alig látszanak ki a hófuvásból, de a nap megleli őket. Épenugy mint a városi tornyot. A nagy torony tetején az aranyozott kakast.

Mindenik az Isten háza: a kis két méter magas kaliba és a templom is.

A napnak mindegy, ő egyformán kíváncsi arra is, hogy az ő piros sugara a négy méter magas színes üvegekkel tarka ablakokon ha besüt, milyen tarka csikokat vet a márvánnyal kirakott földre s arra is, hogy Sámson hogy emeli fel a fejét, amint a zsebkendő nagyságu ablakon a szemébe lő az isten sugár nyila s hogy bámulja el magát ebben a kis házban.

Mert nem tud egyebet csinálni, csak bámul.

Nézi a falat. Még egészen fekete, mert nincs kimeszelve. Sötét barna sárral ki van tapasztva, de mészre már nem jutott az öregeknek.

A nap azonban vidáman ragyog. Oly piros, mintha álmában megnyomta volna az arcát a jó meleg párnákon s most nevet a vidám éjszaka után.

¹²⁷² A regénynek és a Bibliának az összefüggésére következtethetünk a pályázati anyag elé tervezett bibliai jeligéből („A lélek kész, de a test erőtelen.”), amely Máté evangéliumából való („Vigyázzatok és imádkozzatok, hogy kísértetbe ne esetek; mert jóllehet a lélek kész, de a test erőtelen.”), illetve Móricz feljegyzéseiből, amelyekből kiderül, a hős bukásában a nők komoly szerepet kaptak volna: „Ott bukik el, hogy a nemzetközi versenyben alapműveltsége miatt nem bírja a harcot: megölik a világpiacon. És elbukik, mert lebecsüli az asszonyi segítséget. Szóval a régi témám: harc a nővel és a pénzzel.” MÓRICZ Virág 1981a: 452.

Sámson fázósan összeborzong.

De nem tud ebben a hidegben. Mozog a vackán, mert nagyon kényelmetlenül fekszik.

A pici szobában egy nagy boglyakemence van beépítve, a kemence mögött padka van, ahol csak a gyerekek szoktak aludni, de hát most ő alszik itt, mert ez mégis csak jobb, mintha a pusztai földön feküdne.

Megtapogatja a kemence oldalát: hideg. Még az este, mikor lefeküdt, kicsit meleg volt, úgyhogy nem is mert úgy feküdni, hogy a feje befelé legyen a kuckóban. Inkább a lábát nyújtóztatta be s a fején rajta hagyta a katonasapkát. Különben egészen felöltözve fekszik, mert előre tudta, hogy az éjszaka hideg lesz. Még a sáros bakkancs is rajta van a lábán.

– Ez se jobb, mint az orosz fogság vót, – gondolja el magában. – Itt is fogságban van az egész világ.”¹²⁷³

A *boldog ember* és a *Rab oroszlán* közé ékelt Sámson tehát félbemaradt, de aligha tudta volna legyőzni a pályázat későbbi győztesét, Földes Jolántól *A halászó macska uccáját*, annyira nem tűnik az elkészült oldalak alapján könnyen fordíthatónak és európai kontextusba helyezhetőnek. De nem látom esélyesnek *A boldog embert* sem: ha nekem kellene javasolnom, biztosan azt mondanám, a *Rab oroszlán*t lett volna érdemes beadni a nemzetközi regénypályázatra. Hiszen az egzotikusnak tűnő, a harmincas években már Budapestről és a modern világból nézve is (hogy most az esetleges külföldi olvasót ne is emlegessem) csak egy eltűnt világ iránti nosztalgiával szemlélhető *A boldog emberrel* szemben a *Rab oroszlán* a mindenkori olvasóhoz szól az emberről, a házasságról, és az öregedésről. Ezek pedig nem magyar, és a legkevésbé sem érvénytelenné vált kérdések.

A kor ketrecében

Bár a Móricz-kutatók különösebben élénk érdeklődést nem mutatnak a *Rab oroszlán* iránt, ha mai íróink kijelentései közt keresgélünk, rátalálhatunk Spiró György véleményére, aki több vele készített interjúban, és legújabb, 2012-ben megjelent *Magtár* című esszékötetében is kiemeli ezt a regényt nem egyszerűen az életműből, de az

¹²⁷³ A részletet Móricz gépirata alapján közlöm; az író néhány helyen ceruzával javított, ott a javított változatot vettem figyelembe. Ld. M 100/4181. 1. lap.

egész XX. századi magyar irodalomból. Egy szombathelyi beszélgetésről készült tudósításban például ezt olvashatjuk: „Spiró példaképei arcképcsarnokának Zeusza, Móricz Zsigmond is szóba kerül. Egy regényt és egy kisregényt ajánl tőle egyazon témában. A *Rab oroszán* és az *Ágytakaró* egyaránt arról szól, hogy a férj meg akarja csalni a feleségét, de nem sikerül neki.”¹²⁷⁴ Bár a Móricz-újrőlvasás során többször látunk rá példát, hogy az irodalom és az irodalomtörténet műválasztása összetetlálkozik,¹²⁷⁵ a *Rab oroszán* esetében ez mindmáig nem történt meg. A monográfiákban nem kapott különös hangsúlyt a regény, Móricz húszas évek közepén lezajlott házassági válságának megkésett dokumentuma, a saját élettel való szembenézés akár el is felejtethő kísérlete lett: „a *Bállal* körülbelül egy időben írja meg a *Rab oroszán*-t (1935), amely első házassága válságát vetíti egy fővárosi számtanácsos életébe, a harmincas évek napjaiba. [...] a *Rab oroszán* nem több, mint egy pszichológiai érdekesség, egy különös lélektani eset érdekesen előadott rajza, de az író minden erőfeszítés ellenére megmarad Vágrándy tanácsosék kis lakásának négy fala között.”¹²⁷⁶ „A 30-as évek Móricz Zsigmondja könyörtelen keménységgel néz szembe saját életével is. A *rab oroszán*ban (1936), a *Míg új a szerelemben* (1938) még valamelyest regényesítve a sorsokat; az *Életem regényében* (1938) mindent közvetlenül elbeszélve.”¹²⁷⁷

A *Rab oroszán*, Az *ágytakaró*val szemben, amely még egy férj „kiugrási kísérletét” állította a középpontba és a házasságba való

késérő és kényszerű visszazuhanással zárult, valójában nem is a házasságtörés elmaradásáról szól. Bár Vágrándy Alajos első kísérlete felesége megcsalására nem sikerül, a *Rab oroszán* éppen attól lett XX. századi regény, hogy nem ott és nem úgy zárul, ahogy egy XIX. századi regénytől megszoktuk. A házassági válságba egyik fél sem hal bele (a feleség, Juluka fejében megfordul ugyan az öngyilkosság gondolata), de a házastársak nagy egymásratalálása is csak annyit jelent, hogy életük új fázisában már természetes: a férj testi szükségletei kielégítésére használja a hivatalbeli kisasszonyokat, a feleség pedig látszólag jól érzi magát, és megkísérli, ameddig csak lehet, őrizni a fiatalsága látszatát. A *Rab oroszán* nemcsak a házasság és a boldogság összeegyeztethetőségét teszi újra kérdésé, ahogy *Az Isten háta mögött* annak idején, de abban is visszautal a korai regényre, hogy benne a nagy tragédiák nem a főhősökkel, hanem máshol, másokkal játszódnak le: Vágrándyék házassága nem torkollik válásba, Juluka csak hall róla, hogy a környékükön épp öngyilkos lett egy asszony. Bár az asszony környezete azt mondja, Julukának „az életébe fog kerülni”, ha a férje megcsalja, a *Rab oroszán* azt sugallja, a modern tragédia már így zajlik le, mint az utolsó regényrészben, egy csillogó estélyen, mosolyogva, szépen felöltözve, látszatboldogságban. A *Rab oroszán* szintézise lett mindannak, amit Móricz a házasságról gondolt, és éppen ezek a töprengések terhelték meg kissé a regényt: *Az Isten háta mögött* feszesebb szöveg, ott az író többet bízott az olvasóra, arra, hogy a motívumokon, a hősökön és egymáshoz való viszonyukon, a hasonlatokon és akár a mitikus párhuzamokon töprengve értelmezze a regényt. Itt a hősök folyton monologizálnak, a házasságról beszélgetnek, saját filozófiájukat fejtik ki a beszélgetésekben és vitákban. Igaz, a látszólagos kitérők nem maradnak mindig funkció nélküli elkalandozások: az a jelenet, amelyben Vágrándy vacsorázni viszi Ellát, és beszél neki a lepkék szaporodásáról, az afrikai oroszánvadászokról és a társadalmi igazságosságról, azt mutatja meg, mennyire nem tudja a tanácsos úr, miként kellene udvarolnia egy fiatal lánynak. Amikor ugyanezen a vacsorán Vágrándy felolvassa a lánynak egy bihari paraszt egyheti étrendjét, a lány nem azért döbben meg, mert megsajnálja az éhezőket, hanem azért, mert nem érti, miként kerül ez az „akció” egy Gundel-beli vacsorára. (A hatásmechanizmus kicsit hasonló, mint amilyen a Gömbös-találkozón lehetett, hiszen ez a jelenet

¹²⁷⁴ IRÉDY 2009 Spiró felsorolja kedvenc könyvei közt is: „Kosztolányi: Pacsirta, Móricz Zsigmond: *Rab oroszán*, Andrej Platonov: *Dzsán*, Gorkij: *Klim Szamgin*, Kardos G. György: *Avraham Bogatir hét napja*.” <http://www.litera.hu/szemely/spiro-gyorgy> 1985-ös Móricz-esszéjében viszont még nem említette Spiró a *Rab oroszánt*.

¹²⁷⁵ Például a Móricz szépirodalmi szövegtörpuszán kívüli írárok (napló, levelezés, kéziratok könyvek, amilyen a *Tükör*) csaknem egyszerre, egymástól függetlenül váltak fontossá Nádas Péter és Cséve Anna számára, de említhetném Grecsó Krisztián *Isten hozott* című regényét mint az *Életem regénye* irodalmi újrólvasását és vele párhuzamosan Dobos István, Baranyai Norbert a regényről szóló tanulmányait.

¹²⁷⁶ NAGY Péter 1975: 412–413.

¹²⁷⁷ CZINE 1979: 161. Czine ennek a könyvének a végén, Móricz Zsigmond legjelentősebb művei közt nem sorolja fel a *Rab oroszánt*, amelynek címét is, keletkezési évszámát is hibásan írja le az egyetlen említésben.

a nevezetes találkozóról került be a regénybe – amilyen furcsán és eredménytelenül udvarolt ezzel Vágrándy Ellának, annyira nem ért el semmit Móricz a „performanszával” a politikusnál. De míg Gömbös arcába vágni a magyar valóságot bátor és provokatív tett volt, addig a regényben ez a felolvasás csak Vágrándy udvarlásának kínosságát erősíti meg.) A *Rab oroszlán*t tehát az életmű kiemelkedő darabjának tartom én is, de, Spiróval szemben, úgy látom, a kisregény-forma fegyelmezettebb és szigorúbb szerkesztésre készítette Móriczot, mint a terjengős részeket is elviselő nagyregény.

A *Rab oroszlán*ba közvetlenül A *boldog ember* után fogott bele Móricz, úgy, hogy ezzel párhuzamosan megkísérelte a *Sámsont* is írni, hiszen a már emlegetett regénypályázat elvárásaihoz kizárólag valamilyen nagy, társadalmi témát érzett méltónak. Ebből a szempontból elgondolkodtató, hogy Móricz éppen a *Rab oroszlán* címet adta a magyarság tragédiájának regénybe foglalása *helyett* írt művének – ez a cím ugyanis a magyar irodalomban az 1930-as évekre voltaképpen már „foglalt” volt. Egy 1848-as Petőfi-vers kapta meg (a vers címében, Móricz regényével ellentétben, ott van a határozott névelő), illetve Gárdonyi *Egri csillagok*jának harmadik része: az allegória mindkét esetben a rabságban sýnylódó heroszt, népvézért jelentette, nem a házasság fogságában vergődő alakot, az *Egri csillagok*ban a Héttoronyba zárt Török Bálint a „rab oroszlán”. Petőfinél a *méltóságteljes hős – léha söpredék* ellentétpár határozza meg a verset, amely leginkább a sokkal ismertebb, két hónappal későbbi *Föltámadott a tengert* előlegezi meg. Ahogy ott nem egyértelmű az ellentét („azért a víz az úr”, olvassuk a versben, de tudjuk, mindig a hajó úszik a vízen, és nem fordítva), úgy itt is elgondolkodtató az allegorizálás, hiszen a bezárt oroszlán mégiscsak király („sivatagkirály”), aki tömlöcéből néz ki az „otromba néptömegre”:

„Ott áll merően, méltóságosan,
Még mostan is mily méltósága van! [...]

S a bámuló, otromba néptömeg
Gyalázatán még egy nagyot röhög.

Hogy mersz pisszenni, léha söpredék?
Ha szét találja törni tömlöcét,

Ugy összetéphet, úgy széjjeltagolhat,
Hogy lelked sem marad meg a pokolnak”¹²⁷⁸

Zaklatottan, sok feladat között tipródva fogott bele tehát a *Rab oroszlán*ba Móricz, és, bár előzetesen feljegyzéseket írt, készített előszövegeket, lánya szerint mégis nagy volt benne a bizonytalanság, merre is tart majd a regény: „Már több tartalom, vagy inkább gondolatmenet készült hozzá, de még az egész anyag képlékeny, még akármi lehet belőle. // Soha ilyen bizonytalanul nem ment neki regénynek. Vagy csak nagyon ritkán? *Ketrec? Oroszlánketrec?* Vajon mi lesz ebből?”¹²⁷⁹ Még a regény közlésének megindulása előtt, 1935. június 17-én is azt írta a naplójába, hogy bizonytalan a választott helyszínben és a témában. A *Rab oroszlán*t egyszerre Budapest és a házasság regényének szánta, de tartott tőle, hogy a választott, számára idegen közeg (holott tudjuk, ezt megelőzően már jópár Budapesten játszódó művet írt) miatt a neki igen ismerős témát sem tudja megírni majd: „Egyre nagyobb rémületben vagyok: még mindig fogalmam sincs róla, mi lesz hát ebben a regényben. [...] Félek az első és egyszerű gondolattól: félek megírni azt, amit akar-nék, hogy az áldott jó, hűséges, uráért élő-haló asszony hogy lesz bőszen fenevaddá mindaddig, amíg az urát visszahódítani reméli. [...] Nem merem ezt megírni, mert hiányoznak a külsőségek. Nem ismerem ezeket az embereket. Nem ismerem Budapestet, nem tudom, hogy folynak le ezek a dolgok.”¹²⁸⁰ Ráadásul a folytatásokban közlés, ahogy ezt Magoss Olga-nak meg is írta, sajátos rabságként mégelt elköteleződés volt a számára: „Írnom kell a regényt, mely holnap megindul, s attól a perctől kezdve el van adva a lelkem az ördögnek. Míg be nem fejeződik, éjjel-nappal csak azon évődöm.”¹²⁸¹

A válságérzést fokozta, hogy Móricz akkortájt fontolgatta a kilépést második házasságából. Ha nem is volt ez Móricz első házasságának utolsó időszakához mérhető válság, itt is felbukkant egy harmadik, Magoss Olga, a Debrecenben élő levelezőtárs és vele együtt a menekülés lehetősége. Móricz Virág úgy összegzi ezt az időszakot,

¹²⁷⁸ Petőfi 926–927.

¹²⁷⁹ MÓRICZ Virág 1981a: 451.

¹²⁸⁰ MÓRICZ Virág 1981a: 463.

¹²⁸¹ Móricz-Magoss 177.

hogy apjára vonatkoztatja a „rab oroszlán” kitételt. Az idézet első mondata még Móricz naplójából való, aztán következik Móricz Virág kommentárja:

„Éjjel, mikor az estélyen találkoztunk, úgy menekült előlem, mint egy szabadon járó oroszlán elől.»

Hiszen az is volt, szabadon járó rab oroszlán. Aki megint egerutat keres.

Este estélyre ment a gyönyörű Máriával, s reggel telefonált Olgának. Ugyanabba a csodálatos, kétségbeesett és nyomorult helyzetbe sodorta magát, mint tizenkét évvel ezelőtt.¹²⁸²

A regény születésének ez a személyes háttere is megmutatja a *Rab oroszlán* legfontosabb témáit, és ezek szoros összefüggését: a ketrecnek érzett házasság, az öregedés, a lakás és a lélek egymásrahatása, az emberi kapcsolatoknak és a családoknak Budapest építészeti jellegzetességeivel való kölcsönviszonya nemcsak az ekkor íródo regényben, de Móricz elküldött és el nem küldött leveleiben, naplójában is visszatérő kérdések. Móricz ekkortájt tudatosan kezdte tanulmányozni¹²⁸³ Budapest lakásvizonyait, az egyes lakástípusokban egy emberre jutó légköbmétereket, a népszaporulat, a betegségek és a lakásméretek összefüggését. A tanulságokat aztán nemcsak a *Rab oroszlán*ba építette bele, több cikke született a Budapest építészetről és az épített környezet megújíthatóságáról folytatott gondolkodás eredményeként. Erről tudósította Magoss Olgát 1935. május 22-én írt levelében, az építkezést és az írást azonosítva egymással:

„Most pedig elolvasottnak tekintem a mai cikkemet, melyet ide mellékelek: »Budapest és a gyermek.«

¹²⁸² MÓRICZ Virág 1981a: 569.

¹²⁸³ „beszélt egy egész sereg emberrel. Nemcsak építésszel, Kozma Lajossal, Bierbauer Virgillel s másokkal – hanem a Városházán Harrer Ferencel és a lakásügyi hivatalnokokkal, azonkívül járt az óbudai téglagyárba és egy sereg építésianyag-előállítónál. Közben többször beült a Nemzeti Múzeum könyvtárába, és – ahogy mondta: – vakra olvasta magát, adatokat és érveket kutatva.” MÓRICZ Virág 1981a: 438.

Ez a cikk egy cikksorozatnak egyik darabja. A cikkek célja az, hogy újraépítem Budapestet.

Hát én betűkben építkezem, de nem lehetetlen, hogy ezekből a betűkből még valóságos téglák indulnak el, malterek és bútorok és új útvonalak. Az építésszek nagyon érdeklődnek, ma folyton szólt a telefon. Aki csak olvasta, örült neki.¹²⁸⁴

1935-ben ráadásul Móricz maga is költözni kényszerült: Simonyi Mária úgy döntött, elhagyja azt a fényűző, szép lakást, amelyben húsz éven át élt, s ahol közös életét kezdte férjével, és kisebbbe költözik. Móricz nem helyeselte, de nem is akadályozta meg a váltást. Naplójában pedig Mária menekülését a lakásból az ifjúsággal és a nemi aktivitással való leszámolásként, az öregkorba való átlépésként határozta meg:

„Van egy oka, amire többször hivatkozott: egy ilyen lakás fenntartása sok munkával jár, s ő mindenáron vissza akar vonulni, azon az ürügyön, hogy pihenésre van szüksége az idegeinek. Még cselédet sem fog tartani, mondta, csak egy bejárónőt. Három kis szoba, semmi más...

Mi ez?...

Klimaktérium?... Kihalófélben vannak a belső nemi szervek? a méh és függelékei? A petefészkek sorvadása kezdődik? [...]

Ez a lakás, amiből kimegy, életének fénykorát jelenti. 1915-ben vette ki. Itt élt, mint nagy színésznő, a maga érzése szerint nagy és fényes életet.¹²⁸⁵

De nemcsak a lakásváltás és a női öregedés vált azonossá Móricz számára: egy Magoss Olgának szánt, de neki el nem küldött levélben úgy írt a Mária választotta új lakásról, mint egy börtönről. Abban a lakásban, vélte, azért lesz rab, mert vele az öregséget fogadja el, hiszen ezt a lakást a nő megöregedésének szimbólumaként fogta fel: „Az új lakásban hermetice el leszek zárva az élettől, és halálra, illetve megöregedésre vagyok ítélve. Semmi kedvem sincs ahhoz, hogy most egy következő decenniumban egy nőnek a kiszáradását, elszíntelenedését és vele a magam megnémulását megérjem.”¹²⁸⁶

¹²⁸⁴ *Móricz-Magoss* 153.

¹²⁸⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 550–551.

¹²⁸⁶ MÓRICZ Virág 1981a: 576.

Móricz Virág idéz apja naplójából számos, éppen a *Rab oroszlán* tervezése, majd írása idején született, az öregedést tárgyaló részletet, de egy helyen jelzi, hogy kihagy egy Mária testi hervadásáról szóló fejtegetést.¹²⁸⁷ Holott, mint ezt Móricznál annyiszor látjuk, a napló szövege és a regény egymást ismétli meg, a naplóban ugyanazok a hasonlatok, metaforák bukkannak fel, mint a közönségnek szánt művekben: ezúttal a virágzásé, hervadásé. Nem arról van szó tehát, hogy Juluka „modellje” lenne Simonyi Mária (ha érdemes lenne ilyen módon gondolkodni, akkor a „modell” sokkal inkább Holics Janka lehetett), hanem arról, hogy a Mária öregedéséről írott mondatok vándoroltak át a Julukához kapcsolódó regényrészekbe. A naplóban a következő részletet olvashatjuk:

„Én M-val azon az alapon kötöttem szerződést, hogy szép. Szépsége, fizikai szépsége volt az, ami rám eldöntő hatással volt. Lehet, hogy lelki értékeket, erkölcsi kvalitásokat is vártam tőle, de ha igen, ez csak önámítás volt, mert semmi mást nem kívántam, s nem akartam, csak erotikus szépségét vágytam élvezni.

Most azon a ponton vagyunk, hogy bájai hervadni kezdenek és ez rá nézve nem előnyös. Vannak szép öregasszonyok, akik éppen olyan szépek, mint a szép aggastyán férfiak. Görgei aggkorában pompás férfi maradt. Itt van az arcképe szemben velem a falon, a László Fülöp festményén. Bizonyára idealizálva van. Ez a tisztaság, ez a rózsaszín bőr, a szép kék szemek, a borostyános sárguló bajusz talán szépítve van, bár az életben ugyanezt a benyomást tette rám. De ott van a szemek állásában a régi nagy hadvezér, a szuggeráló kifejezés, az egész arc aktív öregesége. A lírává nemesedett hatvan év előtti hallatlan energia emléke.

M. arca nem ígér ilyen jövőt. Most én végignézzem az elhervadás és talán az elszíntelenedés folyamatát.

Igaz, volt bennem olyan érzés is, annak idején, hogy már akkor is már bizonyos hervadással kaptam őt. Már túl volt élete bimbó ragyogásán, sőt az első virágzáson is, de akkor ez a gyengéd teljességben jelentkező hervadás izgalmas volt nekem: elképzeltem, hogy szegénykét akkor is szeretni fogom, ha fáradt és kimerült és beteg, öreg lesz. Erről

¹²⁸⁷ „Tovább nincs merszem folytatni az akkori jelen nagyon érdekes és világos leírását, melyben Mária változatlan szépségét, mégis hervadását nézi, és hogy egy s más elveszi a kedvét tőle.” MÓRICZ Virág 1981a: 480.

őt nem értesítettem, mert sértő lett volna reá. (Ha csak valamelyik akkori erotikus vadságomban bele nem vágtam a szemébe.)

De most látom, hogy szörnyű volna, ha nekem végig kell néznem azt a fiziológiai folyamatot, ahogy a testiség minden bája elmúlik. Annál inkább, mert nála ezzel együtt jár a lelkiség elszürkülése és elnyersülése is. Ami a csodálatos szépségnek jól állott, mert szépsége jogán joga volt rá, hogy packázó, kihívó, vagy kíméletlen legyen, az ma már nem illik hozzá. A testi öregedést nem tudja lelki erővel ellensúlyozni. Hiányzik a lelki szépség gazdagsága, a szellem eleven és lebilincselő rugalmassága.”¹²⁸⁸

Az öregség feltartóztathatatlan közeledését, egyúttal elfogadását ráadásul nemcsak Márián figyelhette meg ekkortájt. Magoss Olga, akit házassági ajánlatokkal ostromolt, szintén az öregség beköszön-téről írt neki sokszor – Móricz a maga részéről visszautasította ezeket a sirámokat:

„Hogy öregek vagyunk? engedje meg, hogy bevalljam, nem érzem magam annak. Az ember testileg szépen elromlik, fogai elhullanak, és a modern technika legszebb hídépítészetre szorul az ember, de az nem igaz, hogy az illúziók elmúlnak. Én legalább egyáltalán nem érzem, hogy benne volnék ennek a zónájában. Éppen olyan gyermek vagyok, mint debreceni kisdíák koromban, ezelőtt 43 évvel: most írom a matúra korát, – talán annyit mégis vénültem, maturándus diák lett belőlem...”¹²⁸⁹

A *Rab oroszlán* effajta beágyazása Móricz életének történéseibe, egybeolvasása nem kiadásra szánt, de nem is pusztán magáncélú szövegeivel, részben máshova teszi a regényértelmezés hangsúlyait, mint Móricz Virág összegzése a regényről, annak ellenére, hogy ez a summázat ugyancsak Móricz életéből kiindulva született meg:

¹²⁸⁸ Ez a része a naplónak nyomtatásban még nem olvasható (lásd: M 100/3-958/a) A bejegyzés elején a következő hely- és időmeghatározást találjuk: 1935. okt. 10. du. 5. Bp. szerk. Érdekes, hogy a bejegyzést kezdő formula változata („Én a testemmel szerződést kötöttem...”) Móricznak a Karinthy *Utazás a koponyám körül* című regényéről írt kritikájában is felbukkan.

¹²⁸⁹ *Móricz-Magoss* 183.

„Nem tartják a legjobb regényei közt számon – biztosan nem is versenyez azokkal –, de bizony életének ötvenhatodik tavaszára nagyon jellemző. Benne van a friss Budapest-felfedezése, véleménye a hivatalnokvilágról, a szerelemről, a házasság keserves következményeiről – és még a sárréti parasztok étrendjéről-sorsáról is.”¹²⁹⁰ A *Rab oroszlán* nemcsak Budapest és a házasság, de az öregség és a börtönné váló test regénye is.

A test börtöne

A regény első mondataival a rabságra irányítja az olvasó figyelmét. Börtönbe zárva azonban itt még a városi, utcai fák vannak, nem a főszereplő, Vágrándy, akinek a szemével látjuk a rácok mögé zárt természetet: „A fák tövéen, az aszfaltban félméteres sugarú vasrácok. Sűrű rác, nyolc karika, át- meg átbordázva. Alatta kemény a föld, száraz, soha egy csöpp nedvességet nem kap, csak az esőben, mint a falusi parasztfák. Csodálatos, hogy mégis élnek.”¹²⁹¹ Vágrándy a fákra pillantva a pesti léttel, majd önmagával köti össze a rabságot, anélkül, hogy belső beszédében a regény címébe emelt jelzőt kimondaná: „Ez Pest – mondta magában, s valami olyat gondolt, hogy hát azt meg lehet érteni, hogy ő miből él meg? az ő lelke szintén egy méteres kör vasrácsa alatt ereszti le a gyökereit a létbe, s mégis él... Neki sem jut több egy méter karikánál, a kemény, rideg budapesti aszfaltban...”¹²⁹² Vágrándy a lakásukat hasonlítja a fák alatt látott „félméteres sugarú körhöz”, később viszont, miután megismerkedett a hivatalban Ellával, az utcán hazafelé tartva pedig észrevette, mennyi szép nő van Pesten, Julukával közös, idillinek tűnő életükre gondol úgy, mint egy kalitkára: „Csak ott volt ő otthon, a Reviczky utcai kétszobásban. Ott úgy megbújtak ők ketten, mint két madár a kalitkában.”¹²⁹³ Bori Imre mutatott rá arra, hogy a házasságba zárt férfi válsága szempontjából a *Rab oroszlán* „előszövegének” tekinthető *Úri muriban* még „rab madarak” a férfiak.¹²⁹⁴

¹²⁹⁰ MÓRICZ Virág 1981a: 389.

¹²⁹¹ *Rab oroszlán* 7.

¹²⁹² *Rab oroszlán* 7.

¹²⁹³ *Rab oroszlán* 46.

¹²⁹⁴ BORI 1982: 155.

Már a hivatalba tartva győzködi önmagát Vágrándy. Igyekszik elhitetni magával, hogy szerelmes Julukába, boldog, elégedett – a metaforák viszont egészen mást mutatnak, hiszen a kalitkába zárt madár és a csapdába esett egér képe nem idilli. Nem fészket rakó madár Vágrándy és Juluka, amilyenek a *Pillangó* című regény főhősei, Hitves Zsuzsika és Darabos Jóska voltak a pusztán, a társadalmon és időn kívüli mitikus boldogságban – még a visszaidézett boldog idők is a kalitkába zártsgot idézik fel. Az a szövegrész egyébként, amelyben Vágrándy bizonygatja boldogságát a hivatal felé sétálva, eközben azonban a szerelem elmúlásával néz szembe, hiszen egy virágzásán túljutott növényhez, a természet ritmusa szerint élő paraszthoz hasonlítja önmagát, a regény napilapbeli első változatában még nem szerepelt. Móricz komolyan dolgozott a kötetbe szánt regényváltozaton is, és a napilapban még nem szereplő bekezdéseknek fontos szerepük lett a műben: Vágrándy filozofálása arról, hogy a szerelem elmúltával véget ér az élet, előkészíti Ella megjelenését. Vagyis nem pusztán a fiatal lány személye, teste kelt Vágrándyban vonzalmat: a szerelemre és az életre vágyik azon a reggelen, amikor a „szükségmunkás kisasszony” bekerül az irodájába. Akivel feltehetőleg már találkozott korábban, hiszen, amikor meglátja a kisasszony szekrényébe akasztott köpenyét, ezt olvassuk: „Ő mondta Ellának, hogy akassza csak be oda.”¹²⁹⁵ Erről a feltételezhetően legelső találkozásról részletesebben nem értesülünk, ismét azt a technikát látjuk, hogy éppen a regényolvasó által hagyományosan műbe kíváncskozónak érzett jeleneteket, amilyen a férfi és a nő első egymásra pillantása, hagyja ki Móricz: az olvasó „szeme előtt” lezajló első találkozás pedig egy ruha és a tanácsos közt történik meg. Ella kisasszony először kötényként, szekrénybe zárt kötényként kerül a szemünk elé: „Ahogy ránézett a kötényre, az oly kemény volt, megmutatta a melle domborulatát... A lányét... Fene szép lány...”¹²⁹⁶

¹²⁹⁵ *Rab oroszlán* 11.

¹²⁹⁶ *Rab oroszlán* 11. A regény egyik előzményének tekinthető, 1928-as *Az ágytakaró* című kisregényben a vonaton Bécsből hazautazó hivatalnok a saját takaróját ajánlja fel egy fiatal lánynak, és ez a takaró jeleníti meg később számára a lányt: „Úgy beburkolózott, a fejét letette a saját vállára, s azt érezte, hogy a teveszór plédben benne maradt a kislány illata.” *Az ágytakaró* 27.

A lányra, aki *szükségmunkásként* érkezik a hivatalba, valóban *szükség van*, de nem a munkája miatt: ő lesz az, aki Vágrándyt önmagával és az életével való szembenézésre készíti. Móricz el is játszik a szóval: „Két óra múlva jön a *szükségmunkás* kisasszony, s nyersvászon kötényében ott fog ülni, neki hátat fordítva, s végzi *szükségtelen* munkáját.”¹²⁹⁷

Vágrándynak, aki a zártságból, a kalitkát jelentő lakásból érkezik meg a hivatalba, Ella levegőt és illatokat hoz. Már a szekrénybe zárt kötény illata is feltűnik a tanácsosnak, amikor pedig a lány megérkezik, mintha könnyű szél fújna körülötte: „*Könnyű* nyári ruha volt rajta, s mellén *élővirágcsokor*. Széles kalapja a legújabb divat szerint *libegett* a fején.”¹²⁹⁸ A leírás ugyan az elbeszélőé, de, amint más Móricz-regényekben is látjuk, a szerzői és a szereplői szövegek egymásba csúsznak, a szabad függő beszéd alkalmazása jellemzi a *Rab oroszlánt* is sok helyen: a levegőtlenlégre rádöbbenő Vágrándy látja Ellát levegőnek, életnek. Az elbeszélői technika a házastársak veszedéseit azzal teszi még összetettebbé, hogy az olvasó úgy tapasztalhatja meg, mennyire nem érti meg egymást Juluka és Vágrándy, hogy közben mindkét hős gondolataiba szabad bejárást kap. Ahogy az sem lényegtelen, hogy éppen Ella töprengéseiről tudunk meg a legkevesebbet, ezzel is érzékelteti Móricz, hogy Vágrándy vonzó testként tekint csak a lányra.

A regényhez készített kéziratos jegyzetekben is felfedezhető, hogy a levegő hiányát mennyire fontos motívumnak tartotta Móricz:

„– Vágr. rájön hogy semmit sem tett életében. Juluka mindentől elzárta. *Légüres térben* tartotta.

– Visszamenekül ebbe a *légüres térbe*, mert nem is kíván harcot. Egy menekül vissza, mint a kalitkába szokott madár a *viharból*.”¹²⁹⁹

Vágrándyt Ella köténye, sőt, feltehetőleg a lány regényidőn kívül lezajlott felbukkanása is számvetésre készíti, hiszen az irodába tartva az életén töpreng. Az irodában a szembenézés már képileg

is megjelenik – a férfi belepillant a tükörbe, és egy halott arc néz vissza rá:

„Míg az íróasztalhoz lépett, belenézett a nagy tükörbe, mely ott függött az íratszekrény mellett. Látta, hogy nagyon sápadt. Kopasz feje oly ragyogó sima, mint egy görög bölcsé.

Egy pillanatig ott maradt a szeme a saját alakján. Érezte, hogy nagyon intelligens fej. Ovális arca halottsápadt, szemei gyűröttek, és a szembogarak kutatóan néztek vissza rá, mintha azok akarnák onnan a tükörből őt kikélni...”¹³⁰⁰

A szöveg kérdésként hagyja meg, ebben a jelenetben ki néz kicsodát: úgy tűnik, mintha a képmás nézne vissza a tükörből, a tükörbéli „halott” Vágrándy kémlelné azt a férfit, aki még tenni szeretne egy kísérletet, és új életre kelni. Vágrándy kopasz feje pedig azokkal a virágokkal képez kontrasztot, amelyek a kisasszony mellén nyílnak. A *Rab oroszlánt* sok tekintetben előkészítő, Spiró által is emlegetett, 1928-as *Az ágytakaró*ból éppen a férfi önmagával való szembenézése hiányzik – talán ezért is lett ebben a regényben már ennyire hangsúlyos a tükörbenézés helyzete. Az *ágytakaró* főhőseinek külsejéről sem tudunk meg semmit: bár az elbeszélés ott sem egyes szám első személyű, olyan, mintha mindent a férfi nézőpontjából látnánk, éppen ezért nem pillanthatunk rá kívülről. Az *ágytakaró* férfi főhőse felesége nélkül, egyedül indul haza Bécsből, vonaton – egy frissen vásárolt ágytakaró, és egy „sejtelmes és rózsabimbószerű” fiatal lány társaságában. A vonaton lovagiasan letakarja a lányt egy pléddel. Forrni kezd a vére, majd elábrándozik azon, ha a felesége feküdne ott, mennyire nem izgatná a látvány: „a szemközti vagonfalat nézné, s azon az unalmas mintázatot. Még ennek az egyhangúsága is jobban érdekelné egy éjszakán át, minthogy a feleségén felejtse a szemét.”¹³⁰¹ A nála jóval fiatalabb lányhoz férfiként nem mer közeledni, így a pozícióját használja, miként majd Vágrándy is: a névjegyet azal adja át a lánynak, hogy álláshoz juttatja majd, hívja fel.

Mégsem képes Az *ágytakaró* főhőse megszerezni a lányt: hiába tervezi el, hogyan tart majd szeretőt abból a pénzből, amelyhez fe-

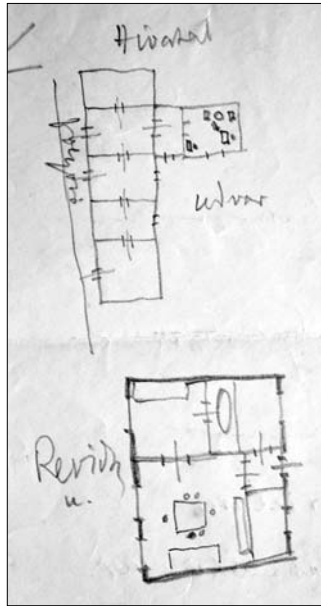
¹²⁹⁷ *Rab oroszlán* 12. Kiemelések tölem. Sz. Zs.

¹²⁹⁸ *Rab oroszlán* 21. Kiemelések tölem. Sz. Zs.

¹²⁹⁹ [Jegyzet Móricz Zsigmond *Rab oroszlán* című regényhez] [1936] M 100/4138 Kiemelések tölem. Sz. Zs.

¹³⁰⁰ *Rab oroszlán* 12.

¹³⁰¹ *Az ágytakaró* 13.

Móricz rajza
Vágrándy hivataláról és lakásáról

lesége tudta nélkül jutott hozzá, a teljes összeget a Bécsből áthozott ágytakaró vámjára kell fordítani. A hitvesi ágyat leborító ágytakaró, és így a házasság kerül szembe a mozgással, az étellel, az utcával és a testi szerelemmel: a vágyott fiatal lányt egészen más terekben látjuk, mint a feleséget. Az ágytakaró-beli lakás még szép és kényelmes, mégis a szenvedély elmúlását, az üzemszerűséget jelzi, ebben a leírásban is:

„A lakásban minden csillog, tiszta s a helyén van. Lehet erre szót vesztegetni? Egy pontos, megbízható üzem, olyan, mint egy gyár vagy műhely. Mintha a házasságuk egy üzemalapítás lett volna, amelynek nyilvánvaló célja van. Az életük. Gyerekek. A gyerekek felnevelése. Az öregek segítése. Cselédek élnek meg benne s által; bejárók s mosónők, vasalónők, lakástisztogató vállalatok, villanyfogyasztás, gáz, szappangyárak és ruhaszövő-intézmények s termelés, szántóföldek művelése a távoli háttérben s élelmiszeripar... és iparművészet, festészet is, és virágkertészet és bőrdíngyártás és könyvkötészet, irodalom, színház, fényképészet... Rádió... Technikai különösségek, az autótaxik által

A Revidy utca 7. – 2012-ben. Itt élt egykor Babits Mihály, és ide képzelhetjük el Vágrándy és Julukát is

az autógyártás föllendítéses kapcsolatosan a repülőipar is, mert a fia egyetlen vágya, hogy repülőgépre üljön, s a fia az ő produktumuk és így tovább.”¹³⁰²

A *Rab orosz*ban is jelzi a feleség és a vágyott lány különbségét, hogy a kisasszonyhoz és Vágrándy feleségéhez egészen más terek kapcsolódnak: Juluka birodalma a kalitkaszerű, egy szűk lépcsőházzal rendelkező házban megtalálható lakás, amelyet a terjedelmes bútorok még szűkebbé tesznek. Móricznak annyira fontos lehetett, hogy lássa maga előtt a teret, amelyben a házaspár él, és ahol a férj dolgozik, hogy le is rajzolta a lakás alaprajzát, bejelölve a bútorok helyét is. A lakás és a házasság voltaképpen egymást ismétli meg, ahogy Móricz a naplójában a párkapcsolat megbillenését is térmetáforákkal írja le:

„Minden léleknek van egy térelfoglaló mennyisége: legnagyobb baj, ha a lefoglalt térbe új alak tolakodik be, s elvesz valamennyit a levegőből, a lehetőségekből, az életből. A lelkek indái összekapaszkodnak,

¹³⁰² Az ágytakaró 49–50.

bogozódnak és egymást kiszorítják a már elért nyugalmi helyzetből. // Egy házaspár betölti a létezésnek számukra szükséges területét. Most ha egy harmadik jelentkezik, akkor a másik kettőnek teljesen felfordul a régi állapota.”¹³⁰³

De Vágrándy és a város is azonossá válik egyhelyütt: amikor a tanácsos hazaér, és a lépcsőn felfelé haladva töpreng házuk városbeli helyzetén, „egy lélegzettel, itt a vörösmárvány-lépcsőn kitágította magát Budapestté”.¹³⁰⁴ Ebben a mondatban is a szabad *lélegzet* jelenik meg, vagyis a *levegő* és a *lélek* egyszerre, a szűkösségből, a zártságból való kitörés szimbólumaként. Vágrándy azonosulását Budapesttel az előzi meg, hogy rádöbben, a számára csak lakóhelyet, kényszert, átmenetiséget jelentő fővárosba Ella valósággal szerelmes: „Vágrándy egészen megzavarodva nézett a lányra. Ez egészen kipirult Budapest szerelmében.”¹³⁰⁵ De ugyanígy a *levegő*, a szabad lélegzet kapcsolódik Vágrándy a regény elején boldogságot hozó előléptetéshez is: „Az előlépés általános testi izgalmat okoz, mintha *ózonba teszik* az embert. A fizetés szigorú és változhatatlan keretén semmi sem segít, csak az előléptetés. Egy fillér külön jövedelemre nem lehet másképp kilátás, és az ember bizonyos idő múlva oly *levegőtlenül szűknek* érzi magát a már megunt fizetési osztályban, hogy néhány pengő előny valósággal újjászületést tud éreztetni vele.”¹³⁰⁶ Juluka pedig pusztán abból, hogy Ella és Vágrándy közös szobában dolgoznak, egyértelműnek látja a megcsalás megtörténtét.

Vágrándy ezután a lány szemével kezdi nézni a várost, egyszerre fedezve fel Budapest és a nők szépségét. A pesti lét és az erotika szorosan összefonódik a regényben – amikor a tanácsos rájön, hogy Ella igazi „pesti lány”, a következőt fűzi magában hozzá: „Különös. Most már kezdte megérteni, hogy itt egészen másfajta gyermekek nőnek... Ezeket igen, ezeket a lányokat meg lehet hívni moziba...”¹³⁰⁷ Vágrándy a regény kezdetén (a napilapban közölt harmadik folytatásban), kollégája moziban történt afférjáról értesülve, különösen élezi a Pest-vidék ellentétet:

„– Ej, mit bánom én Pestet... Én egy vidéki vadállat vagyok: ha tudni akarod... És aki nekem azt merészeli mondani, hogy »az előbb *sem...*« azt én gulyáshússá aprítom, mert az azt feltételezi rólam, hogy *szándékosan* ültem oda, rossz jeggyel, tehát én egy utolsó csirkefogó, jegycsaló vagyok, szóval pesti...”

– Mit értesz te azon, hogy pesti?... vidéki?... Pesten mindenki gazember, és vidéken mindenki angyal?

– Én nem értek azon semmi mást, csak azt, hogy én magam, ahogy már mondtam: vidéki vadállat vagyok.

– Azért nem kell üvöltölni... Két évtized óta budapesti hivatalnok vagy.

– És ha két évezred óta? Akkor sem vagyok s nem leszek pesti... És a becsület kérdésében pláne vidéki bugris vagyok.”¹³⁰⁸

A mozibeli afferról, amely egyébként egy *hely* (vélt vagy valós) elfoglalásából robban ki, egyik szereplője, Félix, azonnal a budapesti hajléktalanokra tereli a szót, és ez jelzi a mozsizék fölött folytatott vita értelmetlenségét, a párbaj anakronizmusát: „Mert azok rekednek kinn, akiknek még jegyük sincs... Azok, akiknek nincsen lakásuk... Budapesten kilencvenezer ember nem szerepel a lakásstatisztikában. Ezek a vasúti töltésen hálnak, meg az utcán, a Dunaparton, az elhagyott téglágetőkben. Jeruzsálemben, a vasúti töltés mellett. Gondolod, hogy ezek is a Clair Vilmos Párbajkódexe szerint intézik el az ügyeket?”¹³⁰⁹ A Pest-vidék konfliktust tehát már az első fejezetekben a középpontba emeli a regény. Budapest lesz az a város is, ahol senki sem termel semmit, mindenki csak tollal dolgozik: „Alapjában véve csodálatos, hogy egymillió ember összebúvik egy ország közepén, semmit sem csinál, csak tollal, töltőtollal dolgozik, s megél belőle...”¹³¹⁰ Pest lesz ilyen módon az ország szellemi központja, agya, ahol a szellem és a test irányítása közti feszültség a leginkább megmutatkozik, ugyanúgy, ahogy az állatvilágból kiemelkedett ember esetében – ez utóbbira Móricz a regényhez készített jegyzeteiben külön ki is tér: „Az ember annak a betegségnek következtében, amit akár rákos képződménynek is tekinthetünk,

¹³⁰³ MÓRICZ Virág 1981a: 463.

¹³⁰⁴ *Rab oroslán* 48.

¹³⁰⁵ *Rab oroslán* 27.

¹³⁰⁶ *Rab oroslán* 35. Kiemelések tőlem. Sz. Zs.

¹³⁰⁷ *Rab oroslán* 27.

¹³⁰⁸ *Rab oroslán* 15.

¹³⁰⁹ *Rab oroslán* 16.

¹³¹⁰ *Rab oroslán* 47.

a nagy agyvelő következtében sok mindent kiképzett és megváltoztatott az életében, de azért csak állat maradt.”¹³¹¹ A toll mint a pestiségnek, a hivatalnoklétnek az egyik regénybeli szimbóluma törre alakul Vágrándy kezében („Megfogta a tollat, mintha tör nyele volna, s vívómozdulatokat tett.”¹³¹²), s így vissza a moziban lezajlott konfliktusra, amely ráadásul Vágrándy és Félix rejtett összecsapását fedi el. A tanácsost voltaképpen nem a Félix által elmesélt konfliktus bőszi fel, hanem az, hogy a férfi Ellával volt előző nap moziban. A tollnak erotikus ereje lesz a testi érintkezés eszközeként, így a „romlott Pest” szimbólumaként is felfoghatjuk (és ezen a jelképiségen a legkevésbé sem csodálkozhatunk, ha arra gondolunk, hogy Móricz számára, ahogy ez naplójegyzéseiből kiderül, az írásnak erős szexuális töltete volt): „Ránézett a maga kurta kis barna kezére, rövid, kemény ujjaira, a toll, amit a kezébe vett, meleg... A lány meleg vére fűtötte át, most a lány hőségével találkozott... Aztán rápillantott a lány lusta, sima, fehér kezére, amelyen semmi ér nem volt, olyan volt az, mintha márványból lenne kivésve. Vékony és hosszú ujjak. Nagyon szép kéz.”¹³¹³

Ella vonzereje akkora, hogy a körülötte lévő tárgyak, a köténye, a tolla is megkapják: érdemes alaposabban megnézni, miként jelenik meg a női szépség, ezen keresztül pedig a női sors a regényben, leginkább Juluka és Ella ellentétében. Vágrándyék lakásviszonyai és Juluka sorsa erőteljesen összekapcsolódik már a regény legelején: Vágrándy számára a városi lakás a gyermektelenség, a terméketlenség oka lesz. (Az *ágytakaró*ban a feleség gyermekek anyja is, sőt, amikor a kisregény végén a férj siratja az elszalasztott lehetőséget, vagyis azt, hogy nem tudta szeretőjévé tenni a lányt, az asszony vigasztalja őt, anyásan simogatja, „mint a megtért rossz gyereket.”) Julukát látja a tanácsos a pesti, terméketlen fákban, és az asszony ugyanúgy testet ölt az őt körülvevő tárgyakban, mint Ella: amikor Vágrándy hazatér ebédelni, Juluka barna pongyolája hat rá kellemtelenül. Délelőtt még az irodában „szemei *faldosták*” Ellát, most pedig az otthon feltálat, elfonnyadt, vagyis Julukára emlékeztető

borjúszelet várja. A terméketlen Julukával szemben a virágzó, vagyis termést ígérő kisasszony áll, az otthon sűrű ételszaga Ella éles parfümjét idézi vissza, Vágrándy az irodában neki háttal ülő szép „szellemi szükségmunkás” kötényből kilátszó, sima elefántcsontszínű nyaka után a felesége ráncos, fonnyadt nyakát pillantja meg.¹³¹⁴ Ella nyaka egyébként szexuális vonzerejének egyik fő oka – feszültségben azzal a fordulattal, hogy őt, Vágrándy megfogalmazásában, a tanácsos *nyakára* küldték. Vágrándy nemcsak Budapestet látja azon a napon más szemmel Ella hatására, de a saját lakását is – a falon lévő képre úgy mered rá, mintha először pillantaná meg, és az ágyban fekvő Rákócziában is Julukát fedezi fel: „Szemben vele Rákóczi elfogatása a nagysárosi várban. Szigorúan nézte meg, mintha most látná először a kis fekete pincsikutyát, ahogy félénken ugat rá a berohanó zsoldosokra. // Hirtelen ijedten nézett az ágyban fekvő Rákócziára. Éppen olyan fonnyadt nyaka van, mint... // Nem mer-te még ki sem gondolni, hogy: olyan, mint Julukának.”¹³¹⁵

De Rákóczié legalább gyermekágyban fekszik, Juluka viszont terméketlen, töpreng tovább a tanácsos. Az anyaság és a meddőség ellentétét a *Rab oroszán* után néhány évvel egy egész regényben, a *Mater dolorosa* címűben kívánta kibontani Móricz:

„A nőnek egy dolga van: anyává lenni. [...]

S mi érte a nő jutalma?

A nőnek semmi jutalma. Büntetése, ha merem így mondani. Következménye, hogy elmulik. Elhervad, elbágyad, hátfájást kap, aztán lassan tovább hervad s végül elmulik.

Mater dolorosa lesz.

A Nő anya lesz, megszüli az istenfiat s jelen van annak a keresztje alatt s könnyeivel mossa halott lábait s aztán lassan elmulik.

Minden nő, akár lesz anyává, akár nem mater dolorosává lesz, szegény.

S van itt még a csodáknak egész sorozata.

¹³¹¹ [Móricz Zsigmond nyilatkozatai] – 1932 – [1942. márc.] M 100/4203/1-1–30.

¹³¹² *Rab oroszán* 36.

¹³¹³ *Rab oroszán* 36.

¹³¹⁴ Az *ágytakaró*ban a regény főhőse folyton összehasonlítja feleségének és a vonaton megismert fiatal lánynak a külsejét, például itt: „A szőke lány volt. Kacér ruhában. Kivágott nyakkal. A bőre fehér volt, ijesztően fehér. A felesége villant a szeme elé. A sok szüléstől májfoltok vannak az arcán...” Az *ágytakaró* 84.

¹³¹⁵ *Rab oroszán* 49.

A nő nemcsak a gyermekét szüli meg, a nő folyton szül, mindent újjá szül, amihez s akihez köze van. A feleség szüli fel a férjét. Milyen rendkívüli esetek. Vannak feleségek soványak, roskedvűek, életöröm nélküliek s a férjükből kövér vidám, tettképes hőst nevelnek. Vannak nők, csillogóak és ígéretesek s a férjük elsorvad kezükben, szikes talaj.

Vannak nők, akiknek ujjai alatt kivirágzik a gazdaság, a lakás, az üzem, az egész körzetükben vidám és peszdülő [sic!] fejlődés van s vannak nők, akiknek semmi sem sikerül, csak rossz férfiak habzsolnak körülöttük s minden meghal, amihez nyulnak, nincs szerencsájuk. Vannak termékeny nők s vannak terméketlenek.¹³¹⁶

Juluka a terméketlen, Ella a termékenységet ígérő hordozó nő: ellentétüket sokféleképpen mélyíti el a regény. Nemcsak a lány és a feleség nyaka különbözik egymástól erősen, de Ella márványból kivésottnak tűnő keze is egészen más, mint Julukáé: „Sovány, eres kezei úgy lógtak, erőtlenül. A keze fején vastagon buggyantak az erei. Rettenetes, hogy megvénültek a kezei.”¹³¹⁷ Juluka állandóan szédülésektől szenved, Ella ezzel szemben moziba megy, ahol két filmet néz meg. Mindkettőnek a címe beszédes: az egyik a *Szerelmem a viharban*, a másik a *Hindu szédület*. Ez az ellentét azért is lehet fontos, mert, ahogy erre Móricz is rámutatott a saját regényét elemző naplójegyzeteiben, Juluka a betegséget eszközként, a férfit megtartó, a testi szenvedély pótlására alkalmasnak vélt fegyverként használja – így lép a szédülés a *Hindu szédület* helyére: „Neki főfoglalkozása, hogy állandóan lekösse a férjét: minden pillanatban tudja foglalkoztatni. Láza van, amiről senki sem tudja megállapítani, hogy mitől. Betegségeket kell produkálnia, hogy mikor a szerelem csökken, ezzel foglalkoztassa az emberét.”¹³¹⁸

A virágzó Ella nem egyszerűen Juluka hervadására döbbsenti rá Vágrándyt: a tanácsos, aki az irodájában tükörbe pillantva önmaga halott arcát pillantotta meg, később arra ébred rá, hogy a nők, testi vonzerejük elvesztésével, az újjászületés esélye (vagy illúziója) nélkül

hálnak meg: „Iszonyú – kiáltott fel gondolatban –, iszonyú a nő sorsa... Eljön a nap, mikor megszűnt nő lenni a férfi számára... és élnie kell. A nő sorsa mindennél rettenetesebb: elevenen kell meghalnia s tovább élnie... A férfi is meghal, csak valamivel később... húsz évvel később. Meg fogja érni ő is, hogy ha majd öreg lesz és a szervezete már nem termel életcsírákat, akkor ő is elvész, elveszett lény lesz, és csak nedves szemekkel bámul majd a fiatal nők után... De egy asszony, élete virágjában, kell hogy megérezze, hogy nincs többé vonzóereje, izgató, forraló varázsa... Mi legyen akkor vele?... haljon meg?... vagy nyugodjon bele?”¹³¹⁹ A halál elkendőzésére csak olyan művi eszközeik maradnak, mint az arcfestés vagy az arc *leamaratása* – bár az utóbbi egy korabeli kozmetikai eljárás neve, a regényben mégis szimbolikus jelentést kap, hiszen voltaképpen az arc elvesztését jelenti: csak a „halott nők” (amilyen Juluka is) kénytelenek ezzel a módszerrel élni. Az elkerülhetetlen hervadás mint a női sors szükségszerű stációja szimbolikusan még a virágzó Ella alakjához kötődve is megjelenik – Móricz ezzel megbontja a fiatal lány és a feleség egyszerű ellentétét, megmutatva azt, hogy a két nőalak egyszerűen a nő életének két stációjaként fogható fel. Hiszen a barna, nagyvirágos pongyolát viselő Julukával szemben, akinek fürdőszobájában egy barnára égett kád áll, a mellén élővirágcsokrot viselő, kék szemű Ella áll ugyan,¹³²⁰ de a lány haja nem szőke, ahogy egyszerű ellentétben gondolkodva várnánk, hanem barna, sőt, ahogy Móricz a regényhez előzetesen készített jegyzeteiben kiemeli, *rozsdabarna*:

„Magasabb V.nál
Klasszikus arc
Nagy kék szemek,
de barna nő, rozsdabarna haj”¹³²¹

¹³¹⁶ Mater dolorosa (M100/4203/11.) – Móricz Zsigmond nyilatkozatai – 1932–1942 márc. M 100/4203/1–30. A kéziratban nincs évszám, de Móricz Virág állítása szerint 1938-ban tervezte ezt a regényt megírni Móricz, ld. MÓRICZ Virág 2002: 486–487.

¹³¹⁷ *Rab oroslán* 31.

¹³¹⁸ Részlet egy 1936-os, Leányfalun készült, még kiadatlan naplójegyzetből, rajta Móricz jelzése: 36220.1210 L

¹³¹⁹ *Rab oroslán* 175.

¹³²⁰ Hogy a nők esetében a külsejük leírása mindig jelentéssel, *Az ágytakaró*-ban ki is mondja az elbeszélő: „Az asszony kék pongyolában volt, nagy virágok voltak a kelmébe szőve, nagy, sötét virágok. Az asszonyok a jellemüket kint viselik, s nem is tudják, milyen áruló az, amit ízlésnek neveznek. Jellemüket leplezik le. Az egyhangú sötétkékben gyűrűtlen úszó nagy, sötét virágok. Valami különös nyugalom s halott szerelem elfáradt virágai.” *Az ágytakaró* 28–29.

¹³²¹ [Jegyzet Móricz Zsigmond *Rab oroslán* című regényéhez] [1936] M 100/4138

Amúgy a regény egy pontján mintha Móricz maga is elfelejtette volna, hogy végül nem szökévé tette Ellát: amikor a férfi Rákóczi feleségét nézi a festményen, arra gondol, hogy „egy szőke nő ne soványodjék le... Egy szőke nőnek gyönyörű nyaka van... Egynek bizonyosan.”¹³²² majd pár oldallal később egyértelművé válik, hogy Vágrándy itt, természetesen, Ellára gondolt ismét. A hervadásnak ki nem tett, éppen ezért nem is emberinek tűnő, inkább a szobrokra jellemző szépség szimbóluma a regényben az *aranyszínű nő* lesz, akit az utcán pillant meg Vágrándy: ezt az alakot a regényhez készített jegyzeteiben, a fontosabb szereplők felsorolásakor is kiemelte Móricz, holott a nőről a regényből szinte semmit sem tudunk meg, különös bőrszínén kívül. Cselekményes szerepe nincs, szimbolikus jelentősége viszont nagy:

„1. Vágrándy Aladár tanácsos – *atya*

1. Juluka is falusi kislány, gyerek nincs

2. A portás

3. Ella, nagy kék szemei, szabályos arc, magas

5. Félix Kunó tanácsos

Auverszky Nándor

7. Kameruni igazgató öméltósága

12. Jónás, a szolga

21. Schneider min. tanácsos

26. Sajóval a hivatalban

34. Hulla úr, a titkára

35. Staffer, pataki fiu

39. Pataki tanárok

Pataki diákegyesületi tagok, Mándy

42. Az *aranyszínű nő*

47. Kovácsné, a takarító bejárónő”¹³²³

Az *aranyszínű* bőr nem egyszerűen Juluka a regény zárlatában már kizárólag sminkkel vagy maratással elfogadhatóvá varázsolha-

tó, fonnyadt arcával és Ella festetlenül is szép bőrével képez kontrasztot, de a Vágrándynak ebédre feltálat *aranygaluskával* is. Ez a regénybeli kapcsolódás is azt mutatja meg, hogy a szépség iránti szenvedély, a szerelmi lángolás miként alakul át a házasságban törvényszerűen beköszöntő rutinná. De Móricz nem egyszerűen a női sorsot és a női öregedést tette témává a *Rab oroszlán*ban. (Bár ilyen feltevéseket szinte értelmetlen megkockáztatni, mégis: ha Móricz egyszerűen az *öregedő feleség* – *virágzó szerető* ellentétén töprengett volna el, akkor Vágrándy feltehetőleg meg tudta volna csinálni Julukát Ellával.) A férfi öregedése legalább ennyire ott van a regényben.

Vágrándy testi állapota is szembeállítható Elláéval, nemcsak Julukáé. A lányról a következőt olvassuk: „Remek fogai is vannak a lánynak. Nagy, egészséges fogak. Oly fehérek, gondozottak. Reklámnak lehetne fényképezni ezt a száját, fogpasztahirdetésekre...”¹³²⁴ Vágrándyról pedig ezt: „Volt egy mozgó foga, óvatosan és vigyázva kellett ennie. Ínyesorvadása jelentkezik? Hamar... Még az ínye is elsorvad már...”¹³²⁵ (Emlékezhetünk rá, hogy Móricz Magoss Olgának írott levelében is a fogak elhullását ismerte el egyedül az öregedés „tünetei” közül.) Az *ágytakaró*ból még hiányzott az, hogy a férfi rádöbbenjen, ő is öregszik – kizárólag a feleségén fedezi fel a „romlás” jeleit, önmagát nagyvonalúan felmenti, a változásokat férfiasabbá válásként fogja fel: „Minduntalan feltűnt lelkében a fiatal lány, ahogyan karcsún és suhanón megy tova a nagy téren. Oly vékony és olyan álomszerű... Ha a felesége ment volna ott, a kemény idomaival, kicsit kacszó lépéseivel. [...] Hisz az ő formái sem a régiek, ő sem tudna átbújni a kerítés tövében a lyukon, mint kisfiú korában... De kell is, hogy egy férfi a korához illően imponáló jelenség legyen. [...] És akárki akármit mond is, igenis, azzal a lánnyal végig tudna menni az utcán. Megfelel a magassága, s jól illene az ő férfias alakja mellé a karcsúsága és édes fiataltsága... Mit bánja ő... Azt mondanák, a lánya... Azt mondanák, a szeretője... Elmosolyodik... Bár ott tartanánk...”¹³²⁶

¹³²² *Rab oroszlán* 50.

¹³²³ [Jegyzet Móricz Zsigmond *Rab oroszlán* című regényhez] [1936] M 100/4138 Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

¹³²⁴ *Rab oroszlán* 36.

¹³²⁵ *Rab oroszlán* 54.

¹³²⁶ *Az ágytakaró* 60–61.

Mivel Vágrándy szembenéz az öregedéssel, megtörténik egy fontos hangsúlyeltolódás: a tanácsos nem egyszerűen a házassága rabja lesz, hanem saját, öregedő testének foglya is.

A rabságot jelentő zárt tereket, a szűkös lakást, az irodát, ahol heringként vannak együtt a hivatalnokok (akik közül Vágrándynak épp *halkonzervet* kínál fel felesége ebédre, így a fonnyadt hús és az aranygaluska mellett ez az étel is szimbolikus jelentést kap) az emberi testtel állítja párhuzamba a regény. Már idéztem azt a mondatot, ahol Vágrándy Budapesttel válik azonossá, de láthatjuk ezt Julukánál is, aki szinte egyesül a birodalmával, a lakással: „s nem tudok a tüdőmnek parancsolni, hogy: tüdőcske, szűnj meg lélegezni, hamar szűnj meg, mielőtt kimondanám, amit most ki fogok dadogni ezzel a lélegzettel... a tüdő él... és nem törődik azzal, mit akar egy idegen az ő segítségével, ő csak fújtat, ki-be, a levegőt, ez az ő dolga. S ki tudja, közben ő is mire gondol?... s mit beszélget a szívvel és a többi szomszédjával, s panaszkodnak egymásnak, hogy az ismeretlen hatalom, ami rabságban tartja őket, mért nehezíti meg munkájukat, mikor ők semmi mást nem kívánnak, csak lüktetni, dolgozni, mert ők azt szeretik, az az ő örömük, ahogy egy szegény asszonyka abban találja örömét, hogy a lakást szépen rendbeszedi, a bevásárlást elvégzi, az ebédet megfőzi s az uracskájával együtt elfogyasztja...”¹³²⁷ Amikor Juluka és Vágrándy első veszekedése az ebédnél lezajlik, azután, hogy Ella először került szóba köztük, a házasságban egyre ritkuló szexuális együttlétek metaforája Juluka bezárt ajtajának mind ritkább kinyitása lesz: „Vágrándy a bezárt ajtót ki tudta nyitni – ha akarta. Mikor az utolsó betörés elleni biztosítást csinálták, az ügynök megtanította őket arra, hogy ezt a zárat játszva ki lehet nyitni egy vékony kis fogóval, amellyel a tolózárát alól-felül el lehet húzni, s ha az ajtót benyomja, az nyílik, mintha be sem volna csukva. Vágrándy a tudománnyal élt is; az utóbbi években mindig ritkábban.”¹³²⁸ Szimbolikus az is, hogy Vágrándy, akinek nem sokkal korábban Ella beszélt a Margitszigetről, ebbe a természet illúzióját jelentő, de voltaképp a város által körülölelt térbe menekül ki a lakásából: ráadásul a háza is *szigetként*, a bűnös Babilonba (vagyis a bűnös városba) ékelt szigetként határozott meg korábban.

¹³²⁷ *Rab oroszán* 116–117.

¹³²⁸ *Rab oroszán* 62.

Vágrándyék nem egyszerűen szigeten, de a város egy „halott” részén laknak: „Ez az utcacsoport egészen ki van kapcsolva a főváros életében, mint egy elátkozott sziget.”¹³²⁹ A nő és a tér azonosítása többszörösen megtörténik. Vágrándy Ella miatt megy a Margitszigetre, vele találkozik ott, de Juluka, illetve a szexuális hűség metaforája is lesz a kert: „még csak pár napja mondtam ennek a bestiának, hogy mért nem olyan, mint Juluka, akkor nem jutna eszembe, hogy kifelé kacsingassak a kertből...”¹³³⁰ A Margitsziget csak látszólag jelenti a természetet, pusztán a városból való kiszakadás illúzióját adhatja meg, Vágrándy nem is szabadul ott meg a rabság érzetétől: „A sziget nem volt sehol: rab volt, mint egy oroszán. Úgy érezte: rab a mindenségben.”¹³³¹

Amikor a (mint később kiderül, időleges) szakítás megtörténik, Juluka elköltözik a lakásból (de előtte összekarmolja férje arcát), és Vágrándy randevúra hívja Ellát, az elcsábítás sikertelenségét már a tévelygés is megelőlegezi. A tanácsos nem ér célba Ellánál, és egyedül képtelen arra, hogy megtalálja azt az éttermet, ahova a lányt meghívta: a regény egyik legjobb része ez, amikor Vágrándy mint egy rabságban tartott, szabadságra áhítozó, de attól megrettenő állat bolyong a lánnyal a Városligetben. Az is jelentésesnek tűnik, hogy Vágrándy a szabadban téved el, és közben az Állatkert vasléccel bordázott kőkerítése mellett is elhalad.

A sikertelen, kínos randevú után ébred rá Vágrándy arra, hogy hiába a hősies elhatározás („S ő kultuszt csinál belőle, hogy a felesége rabja. Ő már akkor is rab oroszán volt. De most szétépíti a kötelékeket.”¹³³²), hiába mondta neki Juluka, hogy a testét is „felszabadítja” („– Én magát teljesen függetlenné teszem... Visszaajándékozom magának a testét...”¹³³³), nem a házasság zárta őt börtönbe:

„Az ember ezért a két évtizedért él?... A nő az első húsz évben bim-bó, a negyventől... szóval a közbeneső húsz év?... ez a létezés?

És a férfi?... Hát ő mi?...

¹³²⁹ *Rab oroszán* 66.

¹³³⁰ *Rab oroszán* 91.

¹³³¹ *Rab oroszán* 114.

¹³³² *Rab oroszán* 216.

¹³³³ *Rab oroszán* 161.

Nem tudta megfogalmazni, csak rettenetesen megvertnek, megszenyítettnak és sárbataposottnak érezte magát: az bizonyos, hogy neki többet egy húszéves lány nem lehet párja... Az pedig eszébe se jut, hogy egy negyvenéves nővel kezdjen újra új érzéshullámot... Az minek? Szóval az élet be van fejezve: kész.”¹³³⁴

A *Rab oroszlán*nak, ha a rabság-öregség azonosításra figyelünk, van egy fontos előszövege is: az *Égi madár* című, 1935-ös novella. Az igen lírai, nem cselekményre épülő, sokkal inkább képekből összeálló novella egy öregek otthonában játszódik, ahol a bentlakókat rácsok mögé zárták: „A dárdás vasrácskerítésen kidagad az orgona virágtömege.”¹³³⁵ Az egyik, lázadni próbáló bentlakó ki is mondja, hogy, legyen bármilyen szép ez a zárt kert, ő börtönben érzi magát:

„– Hogy meri azt mondani?... Be vagyok zárva, mint egy életfogytiglani... Mondja meg, hogy börtönben vagyok...”

Liheg és fúj. Tüdeje, mint egy rossz harmonika, sípol. Vad indulat rázza.”¹³³⁶

Majd az öreg test alakul át olyan börtönné, ahonnan nincs menekvés. Nem az ember rázza a rácsokat, hanem a vér kopogtat belülről a „megpattanó szem hártyáin”:

„Tépi a ruhát, marcangolja magát. Vére kopogtat a megpattanó szem hártyáin.

– Halhatatlan lelkem van. Enyém a nagy világ... De rám rohant, letepert az élet... Eresszétek ki az égi madarat.

Kitárja karjait, kiszáradt csillagtépő kezeit a Halhatatlanság felé.

Az emberi test börtönéből ki a tágas Mindenségbe rivall.”¹³³⁷

Ez a novella, rímelve a meg nem írt *Sámson* mottójára („A lélek kész, de a test erőtelen”) azt bontja ki, ami a *Rab oroszlán*ban ráis-

¹³³⁴ *Rab oroszlán* 236–237.

¹³³⁵ *Novellák IV.*, 225. Móricznak 1916-ban is született ilyen című műve, és ez az 1916-os *Égi madár* a későbbinél jóval ismertebb, hiszen több film is készült belőle.

¹³³⁶ *Novellák IV.* 225.

¹³³⁷ *Novellák IV.* 226.

merésként is megjelenik: „Rab oroszlán, de nem a házasság törte be a ketrecbe, hanem a kor...”¹³³⁸ Éppen ezért lesz különösen cinikus a *Rab oroszlán* befejezése: a regény ugyanis nem ott zárul, hogy Vágrándy ráébred, az ő élete is véget ért, neki nem lehet partnere egy huszonéves lány, és az ő számára sincs újrakezdés. A regény végén a házaspárt egy estélyen látjuk, Julukát lemaratott, kozmetikai szerekkel a fiatalság illúzióját felkelteni próbáló arcával, és Vágrándy, aki kopasz és sorvad az inye, de ettől még hivatali hatalma van, ha vonzó teste nincs is. Megtudjuk, hogy Ellát nem sikerült ugyan elcsábítania, de az utána következő kisasszonyokat már igen, ezeknek a csábításoknak viszont nincs története: „A kislány ma nagyszerű volt. Már negyedik szükségmunkás van a hivatalban. A második egy ocsmány teremtes volt, piszkos és lompos, akkor még Ella után minden lány kellemetlen volt neki, de aki ez után jött, az egy helyes kis cica volt, s egyszer, minden előkészület nélkül bezárta az ajtót rá, s a lány nem tiltakozott. Természetesnek találta a dolgot.”¹³³⁹ A szembenézés, a ráismerés megtörtént ugyan, de Vágrándy nem lesz öngyilkos,¹³⁴⁰ folytatja az életet, voltaképpen „Hulla úrként”, még ha ezt a nevet egy másik szereplőnek is adta Móricz, s ha a regény lezárásakor önmagát jelölte is meg, Magoss Olgának panaszkodva, *hullaként*:

„Egyelőre engedje meg, hogy annyit közöljek, hogy most fejeztem be a nagy regényt: A rab oroszánt. Olyan is vagyok, mint egy hulla. Hulla úr (szerepel a regényben.) Ez az én önarcképem.”¹³⁴¹

¹³³⁸ *Rab oroszlán* 239.

¹³³⁹ *Rab oroszlán* 245.

¹³⁴⁰ Bori Imre az öngyilkossággal záruló harmincas évekbeli regények kontextusában olvassa a *Rab oroszánt*: „egyedül a *Rab oroszlán* hőse nem emel kezét magára, az *Úri muri* Szakhmáry Zoltánja, a *Forró mezők* Vil-mája és a *Rokonok* Kopjáss Istvánja önkezeléssel vet véget életének.” BORI 1982: 151.

¹³⁴¹ *Móricz-Magoss* 216.

Csibe és apuka

A harmincas évek közepén Magoss Olga miatt tervezte felborítani második házasságát Móricz – mégsem a debreceni asszony, hanem egy fiatal lány lett az oka annak, hogy a házaspár az utolsó éveket már külön töltötte. Az író életének legkülönösebb fejezetében egy utcán összeszedett fiatal lány a főszereplő: Litkei Erzsébet, akit az irodalomtörténet leginkább Csibeként ismer, s aki később Móricz Erzsike lett, nem 20 évvel volt fiatalabb a nagy írónál, miként hősnél, Vágrándynál, Ella, hanem csaknem kétszer annyival. Harminchéttel. A lánynak a nagy író egyszerre, illetve gyors egymásutánban lett a pártfogója, szeretője, illetve apja. Furcsa belegondolni, hogy ugyanarról a Móriczról beszélünk most, aki a tízes években azon tipródott, miként mutassa be a gyakran nappal is részeg Adyt a feleségének, s aki nem találkozott sosem Lédával, mivel zavarta, hogy a nő úgy él együtt Adyval, hogy közben másvalakinek a felesége. Persze, kérdéses, valóban ugyanaz az ember volt-e a szolid, polgári házasságban élő, pályáját kezdő Móricz, mint az a népszerű, már számos politikai és irodalmi támadáson, két házasságon, első felesége öngyilkosságán átesett (és ahhoz erősen hozzájáruló), idősebb író, aki még a saját legkisebb lányánál is egy évvel fiatalabb Erzsikével találkozott. Nem csoda, hogy a kapcsolat kezdetén álnév mögé bújt: „Dr. Kovácsnak mondta magát. Így küldte a lánynak első üzeneteit és leveleit, de a lány, mint utóbb kiderült, már az első percben felismerte. Páratlan ötletességgel és szolgálatkészséggel meghagyta hitében, hogy nem tudja, kicsoda. Amint nem is tudta, mit s kit jelent a név, amit felismert az emberen. Csodálkozás nélkül vette, hogy az idegen minden szót leír, amit ő kiejt.”¹³⁴²

A Csibe-epizód a mai napig neuralgikus pontja a Móriczról folyó diskurzusnak: kellemetlen volt erről beszélni a Móricz-családnak, nehezen volt beilleszthető egy tananyagba vált író életrajzába egy utcalány felkarolásának története, és nem találta meg hozzá a kellő nyelvet az irodalomtörténet sem. Takargatni, szépíteni igyekezett

¹³⁴² MÓRICZ Virág 2002: 458.

tehát mindenki, tudva azt, hogy számos (valamennyi?) írók életrajzában vannak olyan szeplők, amelyek elcsúfítják az életrajzról született szövegekben tökéletessé formált „művet”, vagyis a szerző életét. A nagy író és a kultikus tiszteletre is érdemes, nagyformátumú, erkölcsileg hibátlan életpálya szoros összetartozásába vetett hitet az életrajzírás XIX. századi hagyományából örököltük: „az irodalmi klasszikussá avatás nem nélkülözte az erkölcsi mozzanatokat sem: a nemzeti kánonba való bekerülésnek alapfeltétele volt (s bizonyos megszorításokkal mindmáig az is maradt), hogy a kiválasztott író rendelkezzen a morális példakép tulajdonságaival – illetve, ha valamilyen okból ennek bizonyos életrajzi adatok ellentmondtak volna, akkor a biográfia megalkotásakor az életrajzi narratívából ezeket ki kell iktatni.”¹³⁴³ A magyar irodalomtörténetben talán a legtöbb elfedő, felmentő, magyarázó szöveget Jókai Mór generálta, a maga sokáig tökéletes (és 1849 után voltaképpen „nem létező”)¹³⁴⁴ életével, amelynek végén azonban bekövetkezett két gikszer, az 1875-ös kormánypárti fordulat, és még inkább a Grósz Bellával kötött házasság: mindkettő komoly munkát adott az életrajzíróknak. Szilasi László jónéhány effajta mentegetést idéz Jókai-könyvében: a Grósz Bella-eset irodalomtörténeti „kezelése”, az idős író és a fiatal lány közti szerelem a Móricz-Csibe kapcsolathoz is párhuzamként kínálkozik, még ha Móricz az Erzsikével való találkozása idején nem volt olyan agg, mint Jókai, nőügyei tekintetében pedig már addig sem volt makulátlan. Ráadásul a Csibe-ügy korántsem vált annyira köztudottá, mint a Bella-viszony Jókai esetében, hiszen szeretői kapcsolatból nem házassággá, hanem örökbefogadássá alakult. A Jókai tettét „magyarázó” irodalmári felmentések kérdésessé teszik azt is, Móricz miért féltette annyira a Csibe-ügytől írói imázsát, ha már Jókainál is ennyire szép okokat találtak az irodalomtörténészek az

¹³⁴³ SZILÁGYI Márton 2007: 15. Megdöbbenő, amikor Csibe fia, Móricz Imre arról beszél, *őt is* a valóság és az oktatás által kialakított Móricz-kép eltérése sokkolta: „Amikor én bennem tudatosodott az, hogy tulajdonképpen a modelljét az ágyasává tette (elnézést a durva kifejezésért), közben, persze, mindent megtett azért, hogy ezt honorálja, ez nekem lelki összeomlást okozott. Nekem Móricz Zsigmond, a tanulmányaim következtében, az ország legnagyobb írója volt.” SZILÁGYI Zsófia 2010: 81.

¹³⁴⁴ „Azt mondhatjuk, hogy Jókainak 1849 után *nincs* életrajza: (szó szerint *kizárólag*) a műveiben él.” SZILASI 2000: 34.

író „ballépésének” igazolására. De Móricz nem is az irodalomtörténettől félt, az meglehetősen kevésbé érdekelte, őt a róla kialakuló egykorú, könyvei fogadtatását is befolyásoló kép izgatta elsősorban.

A Csibe-ügy kapcsán Móricz határozottan szembekerült a polgári elvárásokkal, ahogy ezt Németh László, illetve Móricz egyik lánya, Lili megállapították: „Ez a fogadott lány megint olyan fejezete Móricz Zsigmond életének, amin könnyű megbotránkozni s nehéz meg nem illetődni. A lángész kivételes jogai, úgy látszik, csak annak járnak ki, aki valóban lángész. Én legalább, sok embert láttam már, aki a lángész jogán követelt fölmentést a polgári erkölcs alól. Magamban nem adtam meg egyiknek sem. Móricz Zsigmond még csak célozni is szégyelt volna, hogy ő lángész lehet, s neki mégis meg kellett adni.”¹³⁴⁵ Móricz Lili pedig így ír Csibéről: „A hozzá fűzött kapcsolat – melyet idegenek éppúgy félreértenek, mint mi magunk tettük – ellenünk fordított téged. [...] Téma volt. Ő volt az utolsó modell. [...] Megsértett polgári gőg viharzott bennünk, hauptmanni levegőt fújtunk, szürke kicsinyességgel, kizárólag a szituáció ellen harcoltunk. Nem értettük meg a te odaadó, alkotói lobogásodat, amivel elutasítottad a mi ostobaságunkat.”¹³⁴⁶

Móricz, miután 1936-ban találkozott Erzsikével, valóban „alkotói lobogással” (is) viszonyult hozzá: a lány nem egyszerűen modellje, de „adatközlője”, regények, novellák, drámák anyagának „szállítója” lett. Nemcsak műveket írt az elmondott történetekből, de megváltoztatta a lány életét is, és éppen ezzel a tetteivel vezette a kiapadás felé az újabb művek forrását: Csibe abban a pillanatban, hogy Móriczsal találkozott, elkezdett távolodni attól a léttől, ami miatt érdekes lett az író számára. A visszaút lehetősége egyre inkább eltűnt, ezt tudta Móricz is: „akkor elvész számomra mint információs iroda a proletárság felé. Soha többet nem lehet visszaereszteni a proletár világba: kiemeltém, s nekem kell gondoskodni a magas életnivójáról.”¹³⁴⁷ A helyzet tehát saját csapdját is magában rejtette, ráadásul Móricz ebbe a csapdába nem sokkal korábban belesétált már, amikor Simonyi Máriát vette el, majd elkeseredve konstataulta, hogy a színésznő kilépett a régi életéből.

A ránk hagyományozott Móricz-képben Csibe alakja egy út fontos állomása lett, a munkásokra rátaláló parasztíró „eszmelésének” folyamatába illeszkedve: „Állandóan – s ebben az időben különösen – valami belső hiányérzettel küzdött, de önmaga számára sem fogalmazhatta meg, hogy a munkásosztállyal való kapcsolat hiányától szenved.”¹³⁴⁸ Erzsike a két legfontosabb Móricz-monográfus szerint „irodalmi” feladattal lépett az író életébe – az irodalomtörténészek ennek a magasztos feladatnak a megjelölésével voltaképpen ugyanúgy mentegetik Móriczot, mint Jókaival tették ezt mások a Bella-ügy kapcsán: „olyan alaposan szándékozott tanulmányozni a proletariátus életét, mint ifjúsága idején a paraszti világot. Művészete megújulását ettől várta, itt sejtette a szophoklészi szenvedélyeket. Szándékának a sors is elébe jött: a személyes boldogságával már-már leszámolt ember 1935 körül megismerkedett egy fiatal lánnyal, aki gyermekségét lencként élte, hányatott ifjúságát pedig a lágymányosi periferián. A leányt iskoláztatta, családjába emelte – s vallatta a mélység életéről.”¹³⁴⁹ „Csoda-e, ha az ország kiúttalanságából megoldást keresve, a proletariátus felé tapogatózott ugyan, de csak egyéni megoldásokkal kísérletezhetett? Ennek a kiútkeresésnek a megnyilatkozása az, hogy elmerül a Lágymányos félproletár világában, ott keres modellt és miliőt. // És mind a kettőt, majd rövidesen utolsó éveinek felderítőjét is megtalálja 1936-ban, kevésbé a *Betyár* befejezése után, a lágymányosi proletárlakások ágyrajárójában, a társadalom kivetett lelencgyerekében, Erzsikében, akit rövidesen saját gyermekévé fogad.”¹³⁵⁰

Könnyen ráfoghatnánk Nagy Péterre, hogy a Kádár-korszak irodalomértése jegyében szelídítette meg az idős író és a nehéz sorsú fiatal lány kapcsolatát: a ködösítés azonban már jóval korábban, és a vélelmezett szocialista erkölcsi elvárásoktól függetlenül elkezdődött. Maga Móricz is folyamatosan próbálta a külvilág számára elfogadhatóvá alakítani ezt a viszonyt. Nem egyszerűen azért, mert félt tőle, hogy „megszólják”, elítélik: az ok sokkal inkább az volt, hogy a könyvekből és az írásból, vagyis az olvasókból élve pontosan felfigyelt, a hírneve, az imázsa jelenti számára a tőkét. Tisztában volt

¹³⁴⁵ NÉMETH 1943: 70.

¹³⁴⁶ MÓRICZ Lili 1966: 172.

¹³⁴⁷ *Móricz Zsigmond naplójából* 895.

¹³⁴⁸ NAGY Péter 1975: 441.

¹³⁴⁹ CZINE 1979: 165.

¹³⁵⁰ NAGY Péter 1975: 444–445.

vele, hogy a Móricz-név, mai szóval élve, egy *brand*, és ebbe második házasságának megromlása és Csibével kötött házassága vagy viszonya nem férne bele. Móriczot ekkoriban már könnyedén felismerték nyilvános helyen (nem csoda, hiszen rengeteg tudósítás és fotó jelent meg róla a sajtóban), tartott is tőle, hogy következményei lesznek, ha a lánnal együtt mutatkozik. A naplójában egy közös moziátogatásról így írt: „Olyan furcsa volt, hogy néha elfeledkezett magáról, és úgy hozzám fűródott, ahogy ők azt szokták, tartózkodás nélkül a fiúval. De én meg voltam ijedve, engem mindenütt ismernek, s szégyelltem, hogy el kell taszítanom, hogy ne bizalmaskodjon annyira a buta.”¹³⁵¹

A homály az író halála után, a róla szóló könyveknek köszönhetően csak fokozódott. Móricz és Csibe nevezetes találkozásáról, amely a Ferenc József hídon 1936. szeptember 25-én történt, természetesen az író lánya, Virág is írt, aki hitelesebbé tette a történet elmondását azzal, hogy Móricz naplójából, leveleiből idézett ezen a ponton. Mindössze annyit „csúsztatott”, hogy nem idézte az éjszakáról szóló teljes naplóbejegyzést, holott, ahogy Hamar Péter írja, „ami történt, azt Móricz Virág pontosan tudhatta, hiszen apja naplója ott volt a kezében.”¹³⁵² Elolvassva az egyszerű szállodában lezajlott, az éjszakai találkozást követő aktus leírását, egyet lehet érteni a Móricz Virágot mentegető Hamar Péterrel: „Mégsem kérhetjük rajta számon, miért nem hozta nyilvánosságra a teljes igazságot. Érthető szeméremből tartózkodott ettől. Bár irodalomtörténészként foglalkozott Móricz sorsával, mégiscsak a lánya volt, aki szerette apját, s nem akarta, hogy csorba essék jóhírén, tekintélyén.”¹³⁵³

Az éjszaka feltételezhetően az igazsághoz közelálló történetét feltáró naplóbejegyzés nem pusztán egy magánéleti esemény miatt lehet érdekes: láthatjuk belőle, hogy egy író esetében a legpontosabbnak szánt, események rögzítésére törekvő napló is gyakran úgy kezd el működni, mint egy szimbólumképzésre építő művészi szöveg. Amikor Móricz leírta 1936. szeptember 28-i naplóbejegyzésében a három nappal azelőtti aktust, a bűn, megtisztulás, halál, feltámadás keresztény szimbolikáját építette bele a szövegbe: „Ezek

után lelkiileg kötelességemnek éreztem, hogy magamévá tegyem. De sok zavar volt bennem. Én egy zuhlott s kétségbeesett lelkiállapotban jöttem ide, s a kéjt akartam kipróbálni, a fiatal test hatását, hogy alvó idegeimre hat-e? Másfelől rettetgetett a betegség fertőzése. De egyúttal egy furcsa öngyilkos elszántság volt bennem, hogy nekem magamat fel kell áldoznom: bűnözni kell. Bűnbe kell esnem, csak azzal vethetek véget ennek a rettenetes csüggedtségnek, amiben vagyok. Jöjjön hát a halál. Talán akkor eljön a feltámadás.”¹³⁵⁴

Szöveg és élet, tényközlés és szimbólumképzés összecsúsztatása nem csak ezen a ponton történt meg a Móricz-Csibe viszonyban. Csibe életanyagából Móricz nem sokkal az első találkozásuk után írt egy darabvázzlatot, a tervben a Pygmalion-mítosssal magyarázva saját elképzelését: „Pygmalion-eset. A káromkodó szabadszájú kislány, aki magától csinálja meg saját neveltetését.”¹³⁵⁵ Nemcsak a Csibéről született drámaterv mérhető a legendás Pygmalion- király, és az elefántcsontból kifaragott, Aphrodité által életre keltett Galateia történetéhez: Csibe és Móricz a hídon lezajlott találkozására, amit az ezt felidéző lánya nyilvánvalóan az író elmondásából vagy naplójából ismerhetett, erősen emlékeztet Liza és Higgins kettősére G. B. Shaw *Pygmalion* című drámájából. A noteszos Higgins ugyanúgy Liza beszédére figyel fel, mint Móricz, aki Németh László szerint „noteszában hordja az ihletét.”¹³⁵⁶ Amikor Móricz megpillantotta éjjel, hazafelé gyalogolva Csibét a Ferenc József-híd közepén, azonnal a *beszédére* összpontosított: „ránézett, nagyot nézett, és azt mondta: – Az anyja szemit, jó volna beleugorni a Dunába. Már az első szava remek, jobb mint Rozika, és még nagyobb szükség van rá.”¹³⁵⁷ Móricz nemcsak Csibe viselkedése, jelleme, de a *neve* (amely az Erzsébet név egyes vidékeken használatos becéző formája) alapján is

¹³⁵¹ MÓRICZ Virág 1981a: 630.

¹³⁵² HAMAR 2007: 56.

¹³⁵³ HAMAR 2007: 56.

¹³⁵⁴ Idézi: HAMAR 2007: 58.

¹³⁵⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 626.

¹³⁵⁶ MÓRICZ Zsigmond naplójából 859.

¹³⁵⁷ MÓRICZ Virág 1981a: 624. Ez a fordulat belekerül aztán az *Árvácskába* is, de nem Csöre szövegének, hanem a kislányt megrémítő „nagyfiú” beszédének lesz a része: „Ilyenkor Miska, a legnagyobb fiú megállott, szétvetette a két lábszárát, és hangosan kacagott. Ő nem mert neki szólani, mert Miska már nagy volt, kerekfejű legényke, s néha csak megállott és rábámult Csörére, és csak eltátotta a száját s nagyot nyert, mint a ló, s azt mondta: – Az anyja szemit!” *Árvácska* 185.

kutatta a lány helyét az életművében: „Folyton kereste a helyet, hova illesztheti be ezt a lányt az ő írói világába. Pacsirta, égi madár, kismadár, csibe...”¹³⁵⁸

Egy író társ, Németh László érzett rá arra, hogy Móricz a lányt irodalmi alakként kezelte és próbálta alakítani, és így nemcsak az *Árvácska* című regény, vagy a Csibe-novellák nevezhetők Móricz műveinek: „Csibe-Árvácska-Erzsike: a Móricz Zsigmond utolsó költeménye.”¹³⁵⁹ Élet és irodalom határai azonban nemcsak ilyen módon mosódtak el – az *Árvácska* című regény kezdete, ahol a főszereplő kislányt nem Csibeként, hanem Csöreként, Árvácskaként, Pöszeként emlegetik, mintha Csibe nevének metaforizálódása lenne: „Hajnal a pusztán. A kemény és örök nap úgy ébred az ég és a föld színén, mint idétlen tyúk éretlen tojása. Vörös és sárga fények ömlenek át rajta, ropogva, a hajnali kék ködbe. Még nincs mész a tojáshéjban, a nap bizonytalanul elnyúlik, szinte szétfolyik; odaütött tojás a barna serpenyőben.”¹³⁶⁰ A Csibe névből kiinduló metaforizálódás egyébként ugyanígy megfigyelhető Móricznak a lánya által felidézett megnyilatkozásaiban („azzal csipked bennünket, hogy örüljete, a család csibehúson fog élni”¹³⁶¹), Móricz Virág szövegében pedig meglehetősen szarkazmussal alakul át a *Csibe csipog* novellacím: „Csak utólag tudtuk meg, hogy már a Csibe Leányfaluban csipog.”¹³⁶² A név metaforaképző erejét bizonyítja az is, ahogy, állítólag, Litkei Erzsébet tiltakozott az ellen, hogy ő az életben is a Csibe nevet viselné: „Az 1965. szeptemberi beszélgetéseink egyikén ez a kedélyes, higgadt elbeszélő kipirult arccal, haragosan tiltakozott, mikor arról esett szó, hogy vannak, akik őt Csibe néven emlegetik. [...] marhaság, hogy én lennék Csibe, ilyen nevű személy soha nem létezett. Akkoriban el nem hittem volna, hogy egyszerűen fogják: én vagyok az a riportbeli Csibe. Apuka engem egymásközi beszélgetésünkben soha nem szólított Csibének. Meghitt, rékasi környezetben, akár vele, akár róla beszélt Móricz – utánajártam – valóban kizárólag Böske, vagy méginkább Böske fiam volt

¹³⁵⁸ MÓRICZ Virág 1981b: 218.

¹³⁵⁹ NÉMETH László 1943: 71.

¹³⁶⁰ *Árvácska* 157.

¹³⁶¹ MÓRICZ Virág 1981a: 628.

¹³⁶² MÓRICZ Virág 2002: 475.

a megszólítása. Leveleiben azonban s a társaságbeliek előtt valószínűleg előbeszédben is sokszor emlegette Csibe néven.”¹³⁶³ Erzsike, halála előtt nem sokkal, újra tiltakozott, miért szóltak róla a televízióban Csibeként: lehetséges, hogy ekkor, ha nem is tudatosan és kifejtetten, de azt a megkülönböztetést tette meg, hogy Csibe Móricz Zsigmond teremtménye, ő maga pedig akkor már csak Erzsike volt, Móricz egykori szerelme, Keresztes Károly András özvegye, nem egy regény-, novella- és drámahős.¹³⁶⁴

A csibehúson élő család képe erősen ironikussá vált Móricz Virág szövegében, aki egyáltalán nem titkolta Csibével szembeni ellenérzéseit, és ezt a részletet annak bizonyítására idézte fel, hogy Móricz saját elhatározása szerint a Csibéről írt művek honoráriumából kívánta eltartani családját – a mondat ugyanis nyilvánvalóan utal a Móricz és Csibe közti szexuális kapcsolatra. Arra a kapcsolatra, amelyben Móricz, Erzsikére hivatkozva, sajátos apaszerepet osztott magára: „Tegnap már azt figyeltem, hogy mintha kimerítettem volna a gyereket. Már untatott. De az a szerencse, hogy apaszerepet adott maga mellett. Szerelmes apa. Mily csodálatosan tudja kitérni a kis szíve minden pici megcsiklandozását. Én kielégíteni nem tudom. Nekem egy ölekezés elég egy hétre, s őneki a teste, a vére számtalant kívánna egy éjszakán át...”¹³⁶⁵ Csibe pedig a kispolgári megszólítási szokásokat ismerve talán nem is annyira furcsa módon, még nyilvánvalóan erotikus tartalmú leveleiben, kettejük Móricz által felidézett párbeszédeiben is mindvégig *apunak*, *apukának* nevezte Móriczt.¹³⁶⁶ A „szerelmes apa” szerepkör kialakítá-

¹³⁶³ KULTSÁRBARNA 1979: 48. Ebben a Móricz zagyvarékasi (itt nevelkedett Móricz Imre) kötődését feltáró tanulmányban Erzsike szólama és a tanulmány szerzőjéé minden jelzés nélkül váltakoznak.

¹³⁶⁴ Móricz Imre ezt mesélte el nekem: „amikor már nagybeteg volt, talán 1970-ben, Esztergályos Cecília főszereplésével bemutatták a *Csibe* című színdarabot, talán a Thália Színházban, Kazimir Károly rendezte. Néztük otthon a televízió-közvetítést, volt egy bevezető, és a képernyőről köszöntötték a betegen otthon fekvő Csibét, és jobbulást kívántak neki. És akkor anyám tiltakozott, hogy nem is ő Csibe” SZILÁGYI Zsófia 2010: 83. A történet azért is szép, mert mintha az idős asszony ösztönös tiltakozásával azt mondta volna, nem Csibe halálos beteg, hanem Móricz Erzsike.

¹³⁶⁵ MÓRICZ Virág 1981a: 634.

¹³⁶⁶ Például a következőt olvassuk Móricz naplójában: „Ide ad egy nagyon ronda kis újságpapírba csomagolt valamit. / – Nézze meg apuka. / Azon

sához Csibe gyermek-imázsát is meg kellett teremteni; bár Móricz valóban a lány apja lehetett volna, Erzsike a megismerkedésükkor egyáltalán nem volt kislány, bármennyire építgette az író ezt a képet. „Erzsike 1916. május 3-án született, az adott időpontban tehát már a huszonegyedik évében járt, s a fiacskája is már másfél éves. Aztán a Móricz-levéltárban végig a »kis öngyilkosjelölt«, a »gyerek«, a »kislány« és megint csak a »kislány« szó szerepel. Móricz nagyon is tudatosan húzza itt alá Erzsike »kislány voltát«, »gyermekségét«.”¹³⁶⁷ Erzsike csak Móricz szövegeiben vált kislánnyá, persze, részben azért, hogy az író a körülötte lévő nők gyanakvását elaltassa – ez leginkább a Debrecenben élő Magoss Olgával folytatott levelezésben sikerülhetett, az asszony ugyanis nem látta a „gyermeket”, csak levelezőtársa interpretációját olvasta róla. Erzsike gyermek-mivolta még egy helyen felbukkan, Móricz legkisebb lányának, Lilinek a visszaemlékezésében. Hogy rosszul emlékezett-e Móricz Lili, vagy ő is imázst próbált építeni, nem tudom eldönteni, mindenesetre Csibével szembeni egykori ellenérzéseiről elég nyíltan és határozottan beszélt, majd így summázott, a szövegben apjához fordulva: „S most azt mondom, hogy kár lett volna, ha azon a bizonyos éjjelen nem szedted volna le Csibét a Ferenc József-híd karfájáról. Dunába akart ugrani – állapotos fájdalmában. Tizenöt éves volt.”¹³⁶⁸

Móricz imázspépítése mellett azonban zajlott egy másik is, Erzsikéé, aki folyamatosan hazudozott Móricznak, mivel formálni, szépíteni igyekezett a róla kialakuló képet: „Személyisége egyik jellegzetes vonásaként rajzolódik ki, hogy másnak, többnek, jobbnak, értékesebbnek szeretné láttatni magát, mint amilyen valójában

volt.”¹³⁶⁹ Móricznak a legnagyobb csalódást talán az okozta, amikor kiderült, Csibe nem is igazi proletárlány, megismerkedésükkor még csak három éve élt Pesten, vagyis tőle nem kaphatott anyagot a pesti munkások életéről. Itt úgy tűnik, mégis igaza volt Nagy Péternek és Czine Mihálynak, Móricz valóban proletárlányt keresett, egy munkáslány sorsából szeretett volna műveket írni, a lány paraszti eredete ezért is jelenthetett csalódást. (Érdemes belegondolni, hogy az Erzsike életéből kiindulva megírt leghíresebb és egyben legjobb mű, az *Árvácska*, teljes egészében paraszti, tanyasi környezetbe viszi el az olvasót.)

„Dokumentum” és irodalom összecsúszik tehát: a források azért sem hitelesek ebben a Csibe köré szerveződő szövegkorpuszban, mert a hazugság a művészi szövegtévképzésnek, a fikcióteremtésnek lesz a szinonimája. Már Móricz is azt állapította meg Csibe kapcsán, ahogy ezt Kálmán Kata felidézi naplójában, hogy: „Úgy hazudott, hogy az már nem is hazugság volt, hanem a költészet maga.”¹³⁷⁰ Egybecseng ez Babits 1932-es, *A hazugságok paradicsoma* című írásának egy passzusával – csak azért idézem itt fel, mert sajátos módon Babits mondataiban még a Csibére gyakran vonatkoztatott gyermek- és madár-szimbólium is felbukkan: „a költészet ott kezdődik, ahol a hazugság. S az alkotó fantázia éppen az embernek ez a képessége a hazugságra. [...] A gyermek első hazugságaiban már ez a képesség nyilvánlik, tisztán és céltalan [...] Hazugság a hazugság örömeért, amit üldöz a nevelő, pedig oly természetes a gyerek számára, akár a madárfiókának az, hogy fölrepüljön, ha kinőttek a szárnyai. Velünk született művészi ösztön ez.”¹³⁷¹

Brand és bulvár

A Móricz és Erzsike közti szexuális viszony könnyen az irodalomtörténet „pletykarovatába” lenne számítható, ha nem fonódna ebben a kapcsolatban, pontosabban a viszonyról szóló naplórészletekben, visszaemlékezésekben elválaszthatatlanul össze nemcsak élet és irodalom, de az írás és a szexualitás is. Móricz számára ugyanis az

nal kitaláltam, hogy mi van benne, a kis szőr, amit lenyirkált magáról. / Hallatlanul erotikus dolog. Egész láz jött rám. / Milyen büszkén és önértékesen kiáltott fel: / – Megtettem. / Azután utána tette: / – Én, apu nem szoktam viccelni. / A szemem fátyolos lett a kívánságtól.” Ld. Móricz kiadatlan naplójában, 361224. 2136 L., idézi HAMAR 2007: 113–114., és ezt Csibe egyik levelében: „Édes apukám engemt nagyon boldoggá tett tenni, de még boldogabb lettem volna akkor, hogyha egészen együtt lettünk volna, de sajnos nem lehetett. Na majd most már lehet, mert már nincs semmi baj, és fogom is várni azt a pillanatot, amikor apukámmal elmegyünk.” Csibe levele Móricznak, 1937. V. 19., PIM M. 100/1231, idézi: HAMAR 2007: 125.

¹³⁶⁷ ABAFÁY 1979: 219.

¹³⁶⁸ MÓRICZ Lili 1966: 174.

¹³⁶⁹ HAMAR 2007: 61.

¹³⁷⁰ KÁLMÁN 2012: 37.

¹³⁷¹ BABITS 1978: 320.

írás maga, az írói tevékenység a nemi vággyal, a szexuális izgalommal volt azonos: „Most ugyanis tisztán nemi ingerből táplálkozok a munkaenergiám. Valósággal mesterségesen kell felizgatni erotikus rá gondolással a költői erőt, pedig nem is foglalkozom eredeti alkotómunkával, csak kombinálással: régi munkából kell újat készíteni.”¹³⁷² „Egészséges vagyok. Jól eszem, iszom, emészték, s kényelmesen élek, tehát a szervezet jól működik: spermatermelésem kitűnő. De itt valami belső összefüggésnek kell lenni a szellemi munka és a testi ingerek között: az író főleg szerelmi problémákkal foglalkozik, s ez bizonyosan hozzájárul ehhez a helyzethez nálam, de nemcsak a nemi jelenetek keltik fel a vágyat, hanem a nagyobb feszültségű írói megnyilatkozás.”¹³⁷³ És, még jóval a Csibével való találkozás előtt, 1929. május 31-én, a naplójában: „Különös színe életemnek a bujaság. [...] Különösen, ha írok, ha erős regényen dolgozom. Szinte kimeríthetetlen a potenciám. Gyakran napközben is elbúvok a fürdőszobába, klozetba. Ha egyedül vagyok, írás közben megállok, s az íróasztal előtt onanizálok, aztán tovább folytatom az írást. Egy véletlenül föl villanó erotikus hatású szó elég, hogy kilendítsen. Állandóan valami nemi feszültség van ilyenkor az altestemben. Mikor impotens vagyok, egyáltalán nem is tudok írni. Ez valahogy összetartozik.”¹³⁷⁴

Az író naplójában az élő emberből könyvvé változtatott, sőt, az életben is szöveggként formált Csibével folytatott szexuális kapcsolat az írásnak, a megírandó anyag átadásának egyetlen lehetséges formája lett. Író és modellje így egyesülhetett, és válhatott a modell valódi teremtménnyé: „A csók már a közösülésnek egy neme, így majdnem teljes hatású. De a koitus azonnal valami különös lelki egygýe forrást idéz elő. Ahogy a Csibe rám borult és a szívemen ujjongott és csacsogott, s ahogy én hallgattam. [...] A szívemen aludt: ezt nem feledhettem egy pillanatra sem. Gondolkodva árasztotta magából a közlési dühben azt, ami benne volt. [...] Tehát a hímben és a nöstényben a koitalás teremti meg a tökéletes egységet. [...] Most jön az író kérdése önmagához: az író abban a pillanatban már nem modellnek tekinti a nőt, hanem a saját megtalált vagyónának.”¹³⁷⁵

¹³⁷² MÓRICZ Virág 1981a: 478.

¹³⁷³ MÓRICZ Virág 1981a: 480.

¹³⁷⁴ *Napló 1926–1929* 449.

¹³⁷⁵ *Móricz Zsigmond naplójából* 887.

A valóságból építkező irodalom élő emberből regényalakot formálhat a szexuális aktusban és az írásaktusban egyesülve, fordított út viszont nem létezik: „Az író sok alakot terem, de olyat nem írhat magának, hogy meg is b[...]hassa.”¹³⁷⁶

A Csibével folytatott viszonyban, legalábbis Móricz naplója szerint, egyértelműen a szöveg létrehozása volt az elsődleges cél, ehhez viszont kizárólag a szexuális egyesülésen át vezetett az út: „Ez a kicsi a maga műveletlenségében és melegségében mindenkin tútesz, egyáltalán nincs előtte semmi korlát. Nem érzi, hogy egy le[...]ás megbecsteleníti: azt ő természetes valaminek tekinti, amitől felfrissül. Csak ennek hitte el, hogy komolyan veszem. Utána minden el volt intézve ezen a világon. Nem lehet elmondani, milyen felemelő érzés, a tavaszi esőhöz hasonló valami volt, ahogy a szívemen fektette kis piszkos, kócos fejét, és járt a kis csőre, mint a galambé.”¹³⁷⁷ Csibe unalmassá sem akkor vált, amikor szexuálisan nem volt már izgatón, hanem akkor, amikor már nem volt mit mesélnie: „S én félek, hogy holnap találkozni kell a Csibével. Se pénzem nincs, se f[...]om hozzá. E pillanatban kész vagyok szegénykével. Nem írhatok belőle akármennyit, s akkor minek? »En egy jó írásért kész vagyok megb[...]ni az ördögök öreganyját is, de anélkül?«”¹³⁷⁸

Amikor tehát a Csibe-történetet rekonstruálni kívánjuk, kiadott és kiadatlan szövegek, hitelesnek tűnő és elfogult, illetve tudatosan ferdítő források (ezek között vannak többek közt Csibének a Móricztól ajándékba kapott írógépen lejegyzett élményfoslányai, szövegkezdeményei, Móricz naplórészletei, valamint a szerelmet tanúként végigkövető fotós, Kálmán Kata naplója) rengetegében utat vágva valódi nyomozóként kellene kideríteni az igazat. Erre tett kísérletet Hamar Péter is, akinek a legfontosabb állítása az, hogy Móricz és Csibe nevezetesen, 1936 őszi találkozója nem az első ilyen alkalom, hanem ismételt találkozás volt (erre, Hamar feltételezése

¹³⁷⁶ *Móricz Zsigmond naplójából* 887. A folyóiratban a mondat utolsó szava ebben a formában, kipontozva szerepel.

¹³⁷⁷ *Móricz Zsigmond naplójából* 888–889.

¹³⁷⁸ *Móricz Zsigmond naplójából* 889–890. Érdekes, hogy ebben a mondatban Hamarnál nincs kipontozás, holott a többi esetben a Holmi-beli szövegközléshez hasonlóan ő is kipontoz egyes szavakat: „S én félek, hogy holnap találkozni kell a csibével. Se pénzem nincs, se farkom hozzá.” Ld. HAMAR 2007: 84.

szerint, mindkét fél csak jóval később ébredt rá, bár még azt sem tudhatjuk, Csibében tudatosult-e ez egyáltalán), és az első találkozás „eredményeképpen” fogant meg a ma is élő, 1935-ben született dr. Móricz Imre, Csibe fia. A teória impozánsan bomlik ki ugyan, mégis lehet benne kételkedni (hiszen az irodalomtörténész, természetesen, csak forráselemzést végzett, nem DNS-vizsgálatot, ahogy „tanúkihallgatásra” sem volt már módja), de megemlíteni azért is kell, mert a Móricz Zsigmond és Imre közti apa-fiú kapcsolat a Móriczhoz kötődő irodalomban felbukkant már. Igaz, érthetetlen naivitással – alig hihető, hogy Végh Antal, Móricz Imre volt iskolatársa ne fogta volna föl, az a hír, hogy az írónak nem fogadott gyermeke vagy unokája lenne Imre, hanem édes gyermeke, messze nem ujjongással, hanem megütközéssel fogadtatna: „De még azóta se sejtem, azóta sem értem, az érdeklődők, az ország közvéleménye, miért nem tudhatja: Móricz Imre a Móricz Zsigmond fia! Mert én ezt leírva, kinyomtatva még soha, sehol nem láttam. Igaz, hogy akinek a legfontosabb, az mindent tudott; és mégis: nekünk sokaknak akiknek Móricz Zsigmond a legfontosabb, legnagyobb prózaírónk, miért nem tudhatnánk, hogy az ő egyetlen édes fiúgyermeke Móricz Imre mérnök, itt él köztünk Magyarországon, Budapesten.”¹³⁷⁹ Móricz Imre, akivel Hamar Péter személyesen is konzultált a kötet írása közben, egykor nyílt levélben, az Élet és Irodalomban válaszolt Végh Antal állítására, az általam készített interjúbán már kijelentette azt is, hogy ő Csibe és Móricz „szerelmének gyümölcse”,¹³⁸⁰ aztán pedig azt is, hogy a vérségi köteléket nem is tartja fontosnak, hiszen Móricz még a halála után is apaként állt mellette: „Engem Móricz Zsigmond nevelt fel, ő fogta a kezem, ő fogja ma is, a halála után is. Áldassék a neve mindörökre. Ma is csak azt tudom mondani. Ez a kérdés számomra nem kérdés. Sem akkor, ha ezt Hamar Péter fessegeti, sem akkor, ha Végh Anti, sem akkor, ha valaki más. Mindig mindenben úgy éreztem, hogy Móricz Zsigmond gyereke vagyok, ő fogta a kezem a pályaválasztáskor, ösztöndíjkérelemnél, külföldi

¹³⁷⁹ VÉGH 1992: 45.

¹³⁸⁰ Nem kérdeztem rá egyenesen, mégis elhangzott ez: „arra is rá kellett jönnöm, hogy én ennek a szerelemnek vagyok a gyümölcse. És ezt hogy dolgoztam volna föl? Hiszen az egészhez semmi közöm. A gyermek arról nem tehet, hogy megfogant és megszületik.” SZILÁGYI Zsófia 2010: 81.

munkavállalásnál. Ez csak azoknak kérdés, akik ebből kérdést csinálnak.”¹³⁸¹

Az Erzsikével folytatott viszony legfontosabb irodalmi hozadéka természetesen az *Árvácska* volt, az a regény, amelynek esetében Móricz saját állításai félrevezetőek és leginkább a *brand* építése felől értelmezhetőek. Talán legismertebb, a könyvre vonatkozó állításaiban ugyanis a könyv valóságból kimetszett mivoltára, az alakítottság elmaradására irányítja a figyelmet: „Irtóztató könyv, azt hiszem, de a fantáziának egy sora sincs benne. Ilyen könyvet még nem írtam. Ennek a legkisebb mondata is magából a nyers életből szállott fel, mint a mocsárból a kénes gőz.”¹³⁸² Ezzel Móricz az „öszönös író” imázsát erősíti, ahogy ezt saját lánya bevallása szerint gyakran tette, például az *Életem regénye* esetében is: „Szerette úgy tüntetni fel a munkáját, mint Pallasz Athénét, aki Zeusz fejéből pattant ki. Valóban pattanva keltek a betűk már munka közben, de éppen ennél a könyvénél feltűnedeznek a nyomok és források, melyekből eredt.”¹³⁸³ A csak Móriczot, az ő megszólalásait (de kéziratait nem) ismerők is úgy értelmezték sokszor, az író ösztönösen építkezik, mind a műveiben, mind a magánéletében: pedig mindkettőre sokkal inkább a megtervezettség volt jellemző, még ha a tervek az életben sokszor kudarcos eredményre vezettek is, főleg azért, mert az emberek nem alakíthatók úgy, mint a regényhősök. Kálmán Kata egyhelyütt a következőt írja Móricz „spontán” alkotói módszeréről: „Csibeség! – fogalommal vált ebben a körben. // Egyszer Lili lányára mondta M. Zs., hogy »Lili, akinek szintén nagy hajlama van a Csibeségre«, vagyis nagy hajlama van gondolkodás nélkül kikottyantani, ami épp eszébe jut. // Mi még tovább mentünk és megállapítottuk, hogy az öregnek is nagy hajlama van a »Csibeségre«! Gondolkodás nélkül cselekedni, csak ahogy az első impresszió sugallja. Élete bonyodalma nem ritkán indult innen utnak. // De valljuk meg, írói kvalitásai is nem ritkán innen erednek. Gondolkodás nélkül, spontánul

¹³⁸¹ SZILÁGYI Zsófia 2010: 82.

¹³⁸² Idézi: BALASSA 2007: 116. Balassa szerint ez a nyilatkozat azért fikció, mert „Árvácska története az oral history egyik (korai) esete, egy sajátos interjúsorozat lejegyzett változata, amelyben sok minden a történetközlő spontán formálóképességén és a lejegyző (az író) szerkesztői nyelv- és tempóérzéken múlik.” BALASSA 2007: 116–117.

¹³⁸³ MÓRICZ Virág 2002: 476.

adni magát, csak képzelete erejére támaszkodva, minden írásának jellegzetessége és ereje. // Sokszor megállapították kritikusai, hogy semmi nyoma tudatos komponálásnak és felépítésnek. Ez az életére is sokszor érvényes.”¹³⁸⁴

Móriczot „lebuktatni” számonkéréssel már nem lehet, de a kéziratok, vagy Csibe feljegyzései tanulmányozásával igen: az *Árvácska* esetében például könnyen cáfolható az a Móricz által is előszeretettel hangoztatott állítás, hogy a regény a lány „diktálása” alapján, a nyers valóság papírra vetésével született. Ha nem is megy be mindenki a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába, Hamar Péter könyvében elolvasható a regény „nyersanyagának” egy része. Látható, hogy Csibe feljegyzései önmagukban igen halványak, Móricz szövegformáló ereje nélkül szinte érdektelenek. Egy részlet például Csibétől az *Árvácskában* rendkívül erős karácsonyi zárójelenetből: „Édes jó apukám tetszik tudni mikor a Bretter néniékhez kerültem akkor először nagyon jól bántak én velem, de én nekem nagyon tetszet a hely és azt monták hogy az ő lányukká válalnak, de aztán mikor haza jött Bretter nini lánya akkor aztán nem volt maradásom mer a Ma[g]duska nagyon le nézett és nem tűrt sehogyan sem, tudom nagyon jó mikor karácsony volt akkor kikültek az utcára és nem engedtek be és én meg kint sirtam nagyon mikor ezt meg hallotta akkor azt monták, hogy maradj kint egyen meg a fene mit akarsz ideben semmi hejded nincs itt menj el a nagyságához és mond meg neki, hogy nem kelesz tovább mert nem jó vagy nem szeret a Jézuska menj a fenébe, és én azt hittem, hogy ez komoly és abban a nagy sötétben elhagytak menni a falu másik szélére de én nem féltem semitt inkább siettem”¹³⁸⁵

De, ha az *Árvácskát* az időben nem sokkal korábbi *A boldog emberhez* mérjük, az is láthatóvá válik, hogy az élőbeszédre épülő regénynek nyelvileg, az elbeszélésmódot tekintve mennyivel árnyaltabb változatát hozta létre Móricz, mint a tiszaháti parasztember történetének megformálásakor. Hiába álltak rendelkezésére Erzsike szóban elhangzott és írásban rögzített emlékei, az *Árvácska* nem áradó, egy nyelven elmondott monológ: a főhőst látjuk kívülről és belépünk a tudatába is, sőt, a kislány beszéde is jól jelzi

azt, ahogyan életének színterei változnak, ahogy szenvedése stációi követik egymást. Amíg Árvácska az első családnál, a kegyetlen és szenvedést okozó, de torz módon az odatartozás érzését megadó kedvesanyáménál lakik, nem válik kérdéssé, miként beszél: csak akkor szembesül vele az olvasó, hogy a kislány pösze, amikor Zsaba Márihoz átkerül az árva. Ekkor mintha mi magunk is kikerültünk volna egy világból, hirtelen idegenként, másként megszólalóként pillantunk rá Csibére – az effajta írói eljárások pedig már messze túlmutatnak az „adatközlő” emlékeit lejegyző író „feladatkörén”, és ezek teszik az *Árvácskát* nemcsak az életmű, de az egész XX. századi magyar irodalom kiemelkedő darabjává.

Azt is megtudhatjuk Kálmán Katától, a Csibe–Móricz kapcsolatot a családon kívülről, ezért a Móricz-lányoknál elfogulatlanabban figyelő fotográfusnőtől, hogy a regény zárlatával Csibe elégedetlen volt, és a saját életének „igazságát” kérte számon az anyagot irodalom formáló írón. Kálmán Kata így idézte fel a Móriczcal erről a kérdéstről folytatott beszélgetését naplójában:

„– Mért fejeződik be az a regény? – kérdeztem.

– Erzsike is ezt kérdezte. Elém áll összevont szemöldökkel, villogó szemmel: – Mért fejeződik be az *Árvácska*! Hát a Kisék és a többiek?! – messze néző szemmel mosolygott egy kicsit az öreg.

– Majd folytatja még – mondtam.

Komolyan rázza a fejét.

– Nem. Ilyen jó befejezést többet nem találok. Az egészben a befejezés tetszik nekem a legjobban.”¹³⁸⁶

Móricz Csibe „életének igazságát”, az állami gondozottak sorának rendezetlenségét nem túlbeszélve, publicisztikus betétekben fejtette ki, nem azzal törődött, hogy Erzsike a valóságban túlélte a megpróbáltatásokat, s hogy háromnál több családnál is megfordult. (Márcsak ezért is lett volna sokkal gyengébb hatása, ha az *Árvácskát* Móricz a neki a gyermekkorát elmondó, felnőtt lány visszaemlékezéseként írja meg.) A szenvedés három stációjára volt szüksége, a zárlatban pedig a kislány tűzhalála úgy íródik rá az ártatlan Krisztus megölésére, hogy eközben a szakrális a profánnal kapcsolódik

¹³⁸⁴ Idézi: HAMAR 2007: 27.

¹³⁸⁵ HAMAR 2007: 34–35.

¹³⁸⁶ KÁLMÁN 2012: 201–202.

össze – a karácsonyra váró kislány a leölésre kijelölt disznókéban látja meg a saját sorsát: „Valami nagyon nagy rosszaságot érzett abban, hogy már megint új apához és anyához viszik, akik neki nem apa, nem anya, s egyre közelebb be a faluba, befogják ötet is mint a disznót, mikor hizlalni akarják, akkor már nem engedik a mezőre, otthon kell lenni a szűk karámban, mikor már kukoricát adnak neki, akkor még a kifutóba se engedik ki, így kell avval bánni, akit le akarnak vágni. Jön Istennek szép ünnepe, a karácsony, senki se menti meg a szegény ártatlant attól, hogy bele ne szúrják a kést, mint a kisleány a kis államiba, le ne sózzák...”¹³⁸⁷ Krisztus születésének ünnepére várva a kislány attól fél, hogy egy pogány ünnepen lesz véres áldozat: a krisztusi allúziók összetettségét az is jelzi, hogy az ártatlan Árvácska egyúttal büntető, a körülötte lévőket halálra ítéelő alakká is emelkedik. Áttételesen ugyan, de hozzájárul Kardics bácsi, Zsaba Mária, és az öngyilkosságot választó fiatal pár halálához is.

Szöveg és valóság nemcsak a Móricz-Csibe kapcsolatban, de az *Árvácska*-ban is finom áttételekkel alakul egymásba. Abban a jelenetben, ahol Csöre a vele egyedülként emberségesen bánó öregembernek elmondja, hogy egykori nevelőapja szexuális tárgyként is kezelte, vagyis beszámol, ha nagyon röviden is, egy pedofil kapcsolatról, a szöveg nem a mondottakra irányítja az olvasó figyelmét, hanem az elmondás módjára, és ezen keresztül magára a nyelvre. A középpontba ugyanis nem a döbbenetes mondat *tartalma*, hanem Csöre beszédhibája kerül: „A kislány szíve dagadt a részvétől, szeretett volna ő is olyan szépet és rettenetést mondani, mint az öreg, s azt mondta: – Engem kedves apám mindig csimogatott. / Az öreg eleinte nem is figyelt oda a kis selypre, nem is lehet érteni, mit mond. – Nem csimogat: simogat... s... sss...sss... / – Csss...cssss...sss... / – Ahogy a szél fúj: sss... sss... / – Css...ssscs... sss...”¹³⁸⁸ Csöre beszédhibája nem egyszerűen a valóságból vett „tény”, vagy pszichológiai háttérű beszédzavar.¹³⁸⁹ A nyelvromlás folyamatként bontakozik ki a regényben, és egy olyan világ jele lesz, amelyben „értelmes,

kifejező szavakat nem lehetett mondani”,¹³⁹⁰ de nem véletlen az sem, hogy éppen a cs hang eluralkodásában jelentkezik. (A Csöre, de a regénybe metaforikusan szintén beépülő Csibe név első hangja is ez, amelyet a kislány szinte minden szóba „belecsempész”). Ráadásul a csimogat-simogat váltás a beteges, illetve a kedveskedő emberi gesztus különbségét is jelezheti, az s hang kiejtésének gyakorlásából pedig a kislány elhallgattatása lesz: sss, azaz maradjunk csendben, hiszen ilyesmiről, mint a gyermekek szexuális zaklatása, nem beszélünk. Az s hangra adott magyarázat, az „ahogy a szél fúj”, pedig az embertelenséggel szembeállítható természeti erőket jelezheti: bár a természet nem mindig kedves, de legalább nem könyörtelen és kegyetlen. A regény nyitójelenetét, amikor a meztelen gyermek áll a végtelen, hajnali pusztán, a kislány már idézett félelmei színezik át, hiszen végül Árvácska nemcsak a leszúrástól és leszázástól, de az ezt megelőző bezártságtól is retteg, így válhat kezdeti világbavetettsége és magánya mégis az ő létfeltételei közt egyedül elérhető boldogsággá. Az *Árvácska* mintha abban is továbbgondolná *A boldog embert*, hogy a boldogságot már csupán az állati, kételyek és gondolatok nélküli létezésben látná lehetségesnek, a korábbi regénynél is sokkal keserűbb képet adva: „Ma még boldog a tanya. Itt minden csak szép lehet, csak jó lehet és megelégedett. Emberállatok ősi lakhelye.”¹³⁹¹

De visszatérve Csibe beszédhibájának műbeli jelentőségéhez: a cs-s hangról folytatott diskurzus fenti értelmezését a még ugyanebben a zsoltsárban, a hatodikban olvasható párbeszéd erősítheti meg. Ez a jelenet ismét fordulópontnak tekinthető Csöre történetében: a kislány, véres fejjel, bögrét hoz itt az öregnek, Zsaba Mária „étetőjével”. A részlet újra a beszédhiba javítgatásával zárul: „– Mitől vagy olyan véres? / – Csabamári becsakította a fejemet az olvasóval meg a csegedi papucsával is. / – S... ssss... sss... – sügta felé az öregember. / – Sss... cssss... ssss... – válaszolt Csöre, most egészen jól kijött a s betű a szájából: papuss... sss...”¹³⁹² Itt a sss már egyértelműen a suttogás és az elhallgatás jele lesz, az öreg ezzel reagál az újabb, megdöbbentő közlésre. A jelenet nyelvi megformálása azonban nemcsak ezért érdekes – Csöre a hibásan kiejtett szavak közül azt az

¹³⁸⁷ *Árvácska* 261.

¹³⁸⁸ *Árvácska* 238–239.

¹³⁸⁹ Ezt az értelmezést ld.: FUTÓ 2001: 47–48. A regény előzményeként is felfogható *A világ végén már szép és jó* című 1938-as novellában a Rozi néven szereplő kislány nem beszédhibás.

¹³⁹⁰ BALASSA 2007: 121.

¹³⁹¹ *Árvácska* 157.

¹³⁹² *Árvácska* 245.

egyét javítja ki, ahol a cs hang a helyén volt: az így is hangsúlyossá tett *papucs* szó pedig ennek a téves javításnak köszönhetően *papus-sá* alakul, s ebben a formában talán nem túlzás ráérteni a kislány mellett egyedülként valamiféle apaszerepet betöltő öreg takácsra.

Móricz regényről megfogalmazott önértékelése tehát könnyen félrevezetheti az olvasót. Egyértelmű, hogy a szöveget nem Csibe „diktálta”, Móricz Csibével még csak nem is úgy dolgozott a regényen, mint korábban *A boldog ember* Joó Györgyével.¹³⁹³ A regény tanulsága ebben az értelemben az, hogy, ha fantázia és valóság szembe is állítható, ezzel nem kerül egymással ellentétbe az úgynevezett szöveg- és a világszerűség, egy „világ” létrehozása ugyanis csak a szöveg írói alakításán keresztül lehetséges, amelynek során a nyelv legalább annyira irányít, mint a történetek maguk. Móricz, amikor a valóságos modellek segítségével írt műveiről beszélt, szintén a *nyelvet* nevezte meg irányítóként: „Ha leülök valakivel beszélni, s hozzáfogok gondosan hallgatni s közben megfigyelni őt: akkor az élet átad nekem nemcsak egy egyént, de egy típust, aki abszolút tisztán tud mindent, amit tudnia kell: tudja a nyelvet...”¹³⁹⁴

Rodostó utca 77.

„A Csibe-írások jelentős művé az *Árvácskában* értek”, jelentette ki Czine Mihály, a regény előkészületeként egybe szövrőve azokat az eltérő műfajú, beszédmódú, hol a novella műfajához, hol a riportéhoz közelebb álló szövegeket, amelyeket hagyományosan Csibéhez szokás kapcsolni. Nem könnyű meghatározni, mit is értsünk Csibe-novellákon, márcsak azért sem, mert effajta válogatások, kötetben összegyűjtve csak az író halála után jelentek meg (először 1948-ban, az Athenaeumnál) – Móricz életének utolsó, új írásokat tartalmazó novelláskötete az 1936-os *Komor ló* volt. Azt, hogy egy *Csibe* című kötet milyen szövegeket is tartalmazhatna, meghatározhatjuk olyan szigorúan és kicsit mechanikusan, ahogy Hamar Péter tette

¹³⁹³ Van olyan novellája Móricznak, a *Csibe csipog* című, ahol az író az élő-beszédszerűséget kívánta imitálni, érzékeltetve a kiejtést (férhe mécc, mongya, stb.), megkísérelve visszaadni az elmondás lendületét – a novella-műfajban az alakítatlanság illúziójának effajta megteremtése mégis inkább zavaró.

¹³⁹⁴ Móricz Zsigmond *naplójából* 860.

(„Csibe-novellák körébe csak és kizárólag azok a novellák vonhatók, amelyeknek egyik szereplője Litkei Erzsébetről mint modelltől mintázódott.”), de szerintem jobb szembenézni vele, hogy a besorolásra egyetlen kritériumot lehetetlen megjelölni. Különösen azért, mert nehéz megmondani, Litkei Erzsébetet miként foghatnánk fel *modellként*. Hiszen Móricz nem látta és megfigyelte, majd pedig megírta a lányt, hanem az általa *elmesélt* sztorikat formálta novellákká. És közben csalódottan vette újra és újra tudomásul, hogy a lány nem(csak) az életét mesélte, hanem kitalált történeteket gyártott. A kiábrándító felfedezéseket Móricz számos helyen rögzítette a naplójában, például a *Csibe csipog* kapcsán, amelyben egy elutasított udvarló haláláról olvashatunk: „Megírtam egy verzióját, hogy a Halló büfében hogy lőtte agyon magát. Erre kiderül, hogy ő már el is felejtette a Halló büfét, s most azt mondta, hogy az alak a lakásán, a Baross utcában akasztotta fel magát.”¹³⁹⁵ A novellák „igazságtartalma” nemcsak ma tűnik érdektelennek, legalábbis másodlagosnak a művek esztétikai értékéhez képest (lehetetlen, valamint értelmetlen azután nyomozni, volt-e Litkei Erzsébetnek büdös szájú udvarlója, aki a kikoszorázás miatt az öngyilkosságot választotta), de az is furcsa, ahogyan Móricz a legnagyobb csalódásáról beszél Csibével kapcsolatban: „...minden, amit eddig láttam benne, egy alaphazugságra épült. Így a tizedik novella után, vagy nem tudom pontosan hanyadik után kisült, hogy nem pesti lány. Falusi. Tehát mindaz, amit benne pesti proletár különösségnek láttam, elveszíti értékét.”¹³⁹⁶ Annak sincs különösebb jelentősége, legalábbis az olvasó számára (Móricz számára még biztosan volt), hogy a *Pesti kislány falun* című elbeszélésből „egy szó sem igaz”, ugyanis a lány ekkor még nem beszélt a kisfia létezéséről, ezért „ezzel kendőzte el a valóságos tény, azt, hogy Imikét látogatta meg, nem a barátnőjét.”¹³⁹⁷ A Csibével kapcsolatos *írói* csalódás egészében szinte a Máriával átéltek ismétlődésének tűnik: mintha Móricz újra előzetes elképzelésekkel vágott volna bele a nő irodalomká alakításába. Ahogy korábban azt képzelte el, hogy egy színésznő-feleség színházi regényt „fog neki adni”, úgy itt egy olyan regény terve volt a fejében, amelyet egy va-

¹³⁹⁵ Idézi: HAMAR 2007: 133–134.

¹³⁹⁶ Idézi: HAMAR 2007: 137.

¹³⁹⁷ HAMAR 2007: 134.

lódi proletárlány elmesélése alapján ír meg. Amikor pedig kiderült, hogy Csibe nem teljesen az, akinek ő gondolta, akkor lemondott az elképzeléséről – holott a lány épp elég anyagot szolgáltatott egy külvárosi környezetben játszó, a kiemelkedésért küzdő lány regényéhez. Ahogy azt is remekül ki lehetett volna használni, hogy a lány történeteiben elmosódtak a fikció és a valóság határai.

Móricz már az első, Csibét főhősként szerepeltető novellájában, az emlegetett *Csibe* címűben úgy mutatta meg a hazugságot mint az életben maradás eszközét. A Vak Macskában a lánnyal találkozó úr, miközben hallgatja, miket állít magáról a lány, ezt gondolja: „Hazudik. Hazug dög. Dögöcske. Nem tehet róla, ez az élete, ez a fegyvere.” Az ebben a közegben élőknek nincs múltjuk, folyamatos jelenben élnek, harcolva a túlélésért, azért, hogy mindennap legyen mit enniük és hol aludniuk. Nincsenek rokoni kötődéseik sem, családi hagyomány pedig itt végképp nincs, ahogy „polgári erkölcsök” sem: a lány a szállásadóit hívja mamának és papának, a *Látogatás a múltba* című novellában pedig, ahol a „mama” azt panaszoja el Csibének, hogy folyamatosan csalja a férje, a lány így válaszol, „mit törődik ilyenekkel, nem eszi meg, kap maga is belőle”.

Miközben Móricz azon kesergett, hogy Erzsi hazudozik neki, a novellákban árnyaltan tudta megmutatni, hogy ebben a világban csak kicserélhető, újraírható történetek vannak. Minduntalan kérdéssé válik, hiteles-e az a történet, amelyet valaki elmesél magáról, de az is, miként ellenőrizhető egyáltalán. A *Csibe* című novellában az úriember kérdőjelezi meg, hogy a lány valóban négy polgárit és három tanítóképzőt végzett-e, és ezért történelemből kezdi vizsgáztatni. Az *Ágylakókban* az ott Rózsikának nevezett lány vizsgáztatja le azt az idegen férfit, akinek kiadták az ő ágát, hogy leleplezze, nem mond igazat, amikor azt állítja, a Bemberger-gyárban dolgozik. A lány rá is jön, hogy a férfi valójában munkanélküli, aki az egyetlen pengőjét adta oda a szállásadónak előlegként, ahogy azt is megsejti, hogy másnap, ha kialudta magát, le is lép azonnal. A következő, a történelmi ismeretekről folytatott indulatos párbeszéd a hagyomány hiányáról is szól:

„– Nézze, kisasszony, én iskolázott ember vagyok ám. Lehet, hogy több iskolám van, mint magának. Én érettségizett vagyok.

– Maga érettségizett? Ki volt az az Attila? [...]

– Ne is emlékeztessen rá. Az egy régi ember volt.

– A maga őse?”¹³⁹⁸

De Móricz még egyszer elbizonytalanítja az olvasót, aki hajlamos volt elhinni, hogy a lány legyőzte az idegen férfit – később mégis úgy tűnik, az új ágylakó tiszttában van vele, ki is volt Attila. Az egykori hun fejedelemre a legendákból ráragadt, legismertebb meghatározást szövi bele ugyanis a megszólalásába: „Milyen szép is a kisasszony, nem is tudna engem megsérteni. Pedig nincs az Istennek az az ostora, amit én meg ne érdemelnék...”¹³⁹⁹ A *Gyereknevelés* című novellában másként kérdőjeleződik meg az identitás: Csibe az asztalnál ülve próbálja kitölteni a „statisztikai vallomási ívet”, mulatva azon, hogy neki milyen üzlete, jószága, autója lehetne, katonaköteles-e, esetleg rendelkezik-e a kávéházzal.

Csibe ezekben az 1936-1937-ben született novellákban nem is annyira modellként, inkább egy közeget, életformát megmutató alakként van jelen. Arra is találunk példát, hogy Móricz mástól, nevezetesen József Attilától kapott egy „sztorit”, amelyet aztán Csibe hangján mesélt el: ahogy Valachi Anna írja, „ugyanazon a szemüvegen át szemlélhette József Attila múltját, mint Csibéét, aki oly frapárs humorral és szókimondó természetességgel tudott csacsogni mostoha gyermekkoráról fogadott »apukájának«.”¹⁴⁰⁰ A *Karácsonykor jobban fáj* annak a kései egymásra találásnak a különös nyoma, amikor József Attila, a Hadik kávéházban, a Csibéről készült fotókat megpillantva, így határozta meg önmagát: „én csibe vagyok: apátlan, anyátlan árva, ebből a mélységből származom, és emiatt nagyon nehéz is nekem az élet, hidd el...”¹⁴⁰¹ Amikor Móricz emlékező írásában felidézte, hogyan találkozott a fiatal költővel először, 1934-ben, Makón, arról is beszélt, hogy nem tudta „összerakni” József Attila történetét. Megtudva, hogy a fiú valójában a Ferencvárosban született, ezt fűzte hozzá: „Éppen a napokban olvastam, hogy Makón született. Furcsállottam: hol szed valaki Makón ilyen penetráns

¹³⁹⁸ *Novellák IV.* 396.

¹³⁹⁹ *Novellák IV.* 398. Kiemelés tőlem.

¹⁴⁰⁰ VALACHI 2003: 42.

¹⁴⁰¹ *Nagyon fáj. Az egyetlen teher: az élet. József Attila emlékeztet magamra = Tanulmányok I.* 894.

szociális hagymaszagot?”¹⁴⁰² Mintha József Attila olyan lett volna Móricz számára, mint a proletárként megírt, identitással nem rendelkező novellaalakok.

Csibe sorsáról, és vele együtt József Attiláról gondolkodva írta Móricz a következőt, a költő halála kapcsán született cikkében: „De a proletár, az semmi. Az a híg és kocsonyás élőlény, amely egyszerű gilisztának látszik, mert földet majszol, máskor békának, mert kuruttyol, vagy lócitromnak, mert ott felejtette a sors a kerek alatt: pedig mindig ugyanaz, a semmivé alakult valami, amiből már soha valami nem lesz, mert elnyelte a semmi.”¹⁴⁰³ Ezt a *semmit* szerette volna megfogni abban a regényben, amely egy proletárlányt és az ő közegét mutatta volna meg. A tervezett regénynek az eleje elkészült, ezt *Rodostó utca 77* címen novellaként szokás közölni – holott nem novella, de nem elsősorban a lezáratlansága miatt nem az, sokkal inkább azért, mert hősök és cselekmény helyett a ház, a periférián álló „gondkaszárnya” kerül a középpontjába. Az a ház, amely „mint egy elvadult nagy tehén a legelő szélén, aki egyedül kószál, és senki sem ügyel rá. Egy gubbasztó nagy vörös tehén, amelynek már szürkére, füstösre verte a hátát az eső”, illetve, amely „ott állott, mint egy méhköprü. Mintha azért állana ott olyan távol a várostól, hogy ha valakinek kedve jönne rá, például a városnak, hogy egy olyan határozatot hoznának, egyszerre ki lehessen füstölni az egész köpűt, a sok utálatos szegény prolit”. A ház szinte elrejtí az történetet, hogy a már nem fiatal házmesterné, favágásnak álcázva a kívánságát, szexuális szolgálatra tart igényt egy fiatal, karcsú, házban lakó fiútól. (A fiú pedig nem ellenkezhetsz, hiszen minden az aszszonytól függ a házban.) Egy villanásra látjuk feltűnni Erzsit, a „Szerkér Fábjánék ágybérőjét”, akinek a házmesterné szerint a prostitúció lenne az egyetlen lehetséges döntése – a lány azonban sokkal inkább a tisztaság szimbóluma lesz abban a közegben, ahol a róla pletykákat terjesztők sokkal romlottabbak, mint ő maga. A *Mikulásra leestett a hó* című novellában a mama is felháborodva meséli, miket terjesztenek a lányról: „Felhordja a vendégeket a lakásba, és míg velük szelmeskedik, maga kijön a gyerekekkel a konyhába.”¹⁴⁰⁴

¹⁴⁰² *Tanulmányok I.* 893.

¹⁴⁰³ *Tanulmányok I.* 895.

¹⁴⁰⁴ *Novellák IV.* 417.

De nemcsak az azonosságtudat hiányát látja meg Móricz a lumpenproletárok életében: számos novellában az evéshez való viszonyukon keresztül beszél a hőseiről. Jelentésszerű az is, hogy azt a jelenetet, amikor Csibe próbálja a statisztikai ívet kitölteni, a mama kiáltása szakítja félbe: „Icu, Icu, gyere zabálni.” A kislány nem akar enni, a tejtől különösen irtózik (az *Árvácskában* ez Csibére lesz jellemző majd) – mintha ezzel nemcsak az anyját, de úgy egészében a rá váró sorsot is elutasítaná. A *Katalin-est munkanélküli uraknál* azt a mentalitást mutatja meg, amely a beosztással, mértékletesen, józanul, mindig egyforma szerénységben élő kispolgárokkal szembeállítható prolikat jellemzi. Azokat a prolikat, akik hetekig zsíroskenyéren élnek ugyan, de ha névnap jön és pénzhez jutnak, akkor annyit esznek a ragulevesből, paprikáshúsból, négyféle rétesből, hogy sorra vonulnak ki hányini, mégis így érzik tökéletesnek a mulatságot. A Csibét szerepeltető írásokat lezáró *Látogatás a múltba* című novellában, amelyben a lány már visszatér a Rodostó utcába, ki is mondatik, hogy nem a tisztességes szegénység, hanem a jövőre nem gondoló, átgondolatlan költségek jellemzik az itt élőket: „Ott, mintha némák közt lennék, soha egy hangos szó sincs, pedig azok nem keresnek ám kétszáznyolcvanhét pengőt, csak százhuszat, abból élnek oly szépen.”¹⁴⁰⁵

A *Látogatás a múltba* Csibe öltözködésének leírásával kezdődik. A kis fehér vászon ruha, bár nem drága, a gyerekek csodálatának tárgya lesz, a lány maga pedig annyira idegen, hogy azt sem tudják, tegezhetik-e még, szólíthatják-e Csibének. Számos ebben a közegben játszódó novellában megjelenik a dilemma, vajon az öltözködéssel becsapható-e a világ, letagadható-e az a szegénységet árasztó bérház, ahonnan a lány jött. Többnyire az derül ki, hogy az élettörténet tetszés szerint alakítható ugyan, de a ruha könnyen meghozza a lebukást. A *Csibe* című novellában a lány hazudozhat önmagáról, a fiú arra sem jön rá azonnal, hogy a szép ruha nem egy a sok közül, hanem az egyetlen. A fogason lógó, kopott lódenkabátját pedig, hiába fázik, inkább letagadja a lány.

A szegénységet leleplező ruha a Móricz–Csibe történetben is ott van. Amikor első, szállodabeli együttlétüket írta le Móricz, azt is megjegyezte, hogy „lerakta szomorú kis ruháját s még kétségbeesettebb

¹⁴⁰⁵ *Novellák IV.* 564.

»fehérneműjét«¹⁴⁰⁶ arról pedig egy Magoss Olgának írott levélben is beszámolt, hogy egyik első dolga volt átöltöztetni a lányt. Móricz naplójában találunk olyan részletet, amelyben a lány számára annyira fontos ruházzkodást a külvilág megtévesztéseként írja le, hiszen az otthon és az élet szennyének eltakarására egyaránt alkalmas lehet a ruha: „az életben mindennél fontosabb neki az öltözködés. Úgy lép s úgy megy az utcán, mint a galamb, aki állandóan magát piperezi, a tollait rendezi, folyton bűg és tollait rendezi, folyton bűg és turbékol, s a fészke a legszennesebb, de ha a trágyagát felett kilép, ragyogó, csillogó, aranyos és bűbajos dáma.”¹⁴⁰⁷ Az *Árvácska* eleje, és a pusztában magányosan álló kislány meztelensége innen közelítve is megrázó kép: a kis árvának semmiféle rejtőzködésre, átverésre nincs lehetősége.

A szennyes fészekből kilépő ragyogó dáma képe a novellák Csibéjének életét színjátékhoz hasonlítóan, a felöltött ruhát jelmeznek mutatja: van olyan novella is, az *Egy kislány siet a ködön át*, amely a színésznővé válás vágyáról, és egy furcsa betlehemezésről szól, amikor Csibe remekül alakítja, álarcban, egy fiú szerepét. De a szegények bérháza egyébként is olyan, mint a színház, hiszen minden családi konfliktus a lakók szeme láttára és füle hallatára zajlik, mindenki szebbnek, gazdagabbnak akarja mutatni magát, de folyton lelepleződik, hiszen a „közönség” belát a kulisszák mögé. A novellákhoz Móricz ebben a vonatkozásban nem kis mértékben kapott inspirációt az állandó szerepjátásra kényszerülő Csibétől. A színház és az élet összekeveredése jól látható abban a Kálmán Kata által az utókorra hagyott jelenetben, amelyben Csibe, nagyesztélyiben, Móricz és a Hevesy Iván-Kálmán Kata házaspár társaságában éppen a Renaissance Színházba tart, majd „a hölgyek mellé lép egy kétes egzisztenciájú nő, aki jól kivehetően a régi ismeretség alapján szólítja meg Csibét, ő viszont igyekszik tudomást nem venni róla.”¹⁴⁰⁸ Móricz számára (ahogy a korszak közgondolkodásában) a színésznő és a prostituált közt nem volt éles határ. Még Simonyi Máriáról is írt a naplójában „közismert kurvaként”, az *Egy kislány siet a ködön át* szövegében is olvashatunk ilyet: „Kitalálta élete célját. – Színész-

nő leszek. – Nem is tudja, mennyire jól találta ki, hogy egy ennyire magányos kis léleknek éppen ez a megfelelő mesterség: az egész világnak dobni oda magát.”¹⁴⁰⁹

Miközben Csibe hazudozásával indokolta Móricz, hogy a prole-tárregényt nem írta meg, számomra inkább úgy tűnik, az volt a baj, hogy a közeget, a mellékszereplőket remekül kitalálta, azt viszont nem tudta eldönteni, a főhősnőt honnan hova juttassa el a regényben. Romlott legyen vagy ártatlan? Kilógjon a közegből már a kezdetekkor, vagy a szerelem emelje ki onnan? A kiemelkedés operettes változatát megírta a *Csibe* című drámában – az azonos című novella zárlatában nyitva marad, történhet-e az eltérő társadalmi osztályokból származó fiú és lány közt több egyetlen szexuális aktusnál: „Aztán kimennek az éjszakába. Mind a ketten forró testtel. Zavart tűzben és néma lobogásban. Mind a ketten rémülten gondolnak a véletlenre, ami egy pillanatra összecsapta őket. Milyen jó lenne, ha mindjárt lebonyolíthatnák a nagy csodát. De hallgatnak. Egymást meg nem érintve, némán mennek a hideg, sáros, külvárosi pesti éjszakában. A ködbe, az ismeretlenbe.”¹⁴¹⁰ A novellát, annak ellenére, hogy a frakkba öltözött fiatalember felbukkanása a Vak Macskában nehezen hihető (bár azt a magyarázatot kapjuk erre, hogy a férfi a Gellértből szökött meg, megunva az ottani társaságot), ez az eldöntetlenség teszi hitelesebbé a drámánál.

Móricz emberi csalódása érthető ugyan Csibe „hazudozása” miatt, az írói terveinek megghiúsulását azonban ez nem indokolja. Akkor hullt le a hályog a szeméről, amikor kiderült, Csibe azért nem kaphat a négy polgári elvégzéséhez szükséges erkölcsi bizonyítványt, mert kétszer hat napot eltöltött a toloncházban: „Az egész világ hamis lett, amit feltételeztem. Hagytam, hogy a kis dög hazugságokkal félrevezessen. Ő csak azért hazudott, hogy bennem szánalmat és szerelmet ébresszen. Ez egy önkéntelen mimikri. Mivel én arra voltam pali, hát jónak, üldözöttnek és szenvedőnek, de mindig jószágosnak és az árvák és szegények nemtőjének játszott ki magát.”¹⁴¹¹ Holott Csibe csupán azt a szerepet játszotta el Móricz számára, amelyre az vágyott, és ezt az író maga is tudta: „Mikor szóba álltam vele,

¹⁴⁰⁶ Idézi: HAMAR 2005: 58.

¹⁴⁰⁷ Idézi: HAMAR 2005: 69.

¹⁴⁰⁸ KÁLMÁN 2012: 81–82.

¹⁴⁰⁹ *Novellák IV.* 490.

¹⁴¹⁰ *Novellák IV.* 393.

¹⁴¹¹ HAMAR 2005: 73.

meg voltam győződve, hogy ez egy utcai bárcás kurva. [...] az, hogy ő kurva, kéjlány, abban a pillanatban számomra érték volt. Ha az ember lőni akar, puskát vesz a kezébe, s nem egy szál lilomot. Azonnal olyan kérdéseket tettem fel, hogy tájékozódjam felőle, kicsoda. De a hangja félrevezetett, s rögtön irodalmi kérdéseket tettem. Nem az éjjeli ipara, hanem a nappali élete érdekelt. S megdöbbenett, amit mondott, hogy ő tanítóképzős lány, a szülei elhaltak stb.”¹⁴¹²

Annyi biztos, hogy Móricz a kiemelkedést egy lány esetében kizárólag a szerelem és a test révén tartotta elképzelhetőnek, vagyis a tervezett regényét is erre a fordulatra kívánta építeni: „Ma rájöttem, hogy a proletáriátusból csak két segítség emelhet fel: a genitáliák és a genie. Ha egy proli lány férjhez megy, egy proli családot visz magával. Annak a bizonyos magasabb társadalmi rétegben levő férfinak az archimedesi csiga szerepét kell játszania: az ő segítségével felvontatja magát egy egész csoport. A szülők, a testvérek, a rokonok s az ismerősök [...] A Csibe regényének is csak az lehet a vége, hogy a lány nemi kivirulása az egész frekvenciát kiemeli a sárból.”¹⁴¹³ A regénynek tehát a felemelkedésről kellett volna szólni, miközben a helyszín megnevezése, a Rodostó utca, éppen a száműzetés soha el nem hagyható helyszínére utal.¹⁴¹⁴ Kettejük egymásra találásának, majd Csibe regénybe kívánczoló felemelkedésének történetét mindenki személyes vallomásként olvasta volna, így nem írhatta meg írói hírnevének, brandjének komolyabb rombolása nélkül. A Rodostó utcából induló életútnak nemcsak az eleje volt homályos, de az is, miként lehetne úgy lezárni, hogy ne tűnjön operettszüzsének. Csibének a Lágymányosból a leányfalui ház gazdaasszonyi státuszaig vezető útja így ugyanúgy megíratlan maradt (pontosabban a ránk maradt, szövevényes forrásanyagból rendezhető csak össze), mint a *Rodostó utca* 77. című regény. Móricz más félbehagyott vállalkozásaitól eltérően azonban maradt ránk annyi novella, amelyből egy proletárokról szóló novellaciklus összeválogatható egy kötetté bármikor.

¹⁴¹² Idézi: HAMAR 2005: 72.

¹⁴¹³ *Móricz Zsigmond naplója*. PIM M. 100/3958.

¹⁴¹⁴ Litkei Erzsébet, mikor Móricz megismerte, a Bercsényi utcában lakott, az asszociatív kapcsolat tehát nyilvánvaló a tényleges és a kitalált utcanév között.

Az újra megtalált falu?

Móriczról számos olyan fénykép maradt fenn, ahol jó gazdaként, szőlőtőkék mellett, nagy káposztafejek közt, vagy kiscsibék és Csibe társaságában látható. Ezek a fotók Leányfaluban készültek, abban a kertben, amelynek története nem a harmincas évek végén kezdődött, sőt, erre az időre már a műként soha be nem fejezett, de az életben 1912 óta íródó *kertregény* utolsó fejezetei tehetők. Leányfalu évtizedeken át fontos szerepet játszott az író és családja életében (sőt, a ház és a birtok a mai napig a család tulajdonában van), de a legnagyobb jelentőséget mégis Móricz életének végén kapta, hiszen az író 1936-ban kiköltözött az addig leginkább nyáron használt házába. Utolsó éveit itt élte le, Litkei Erzsébettel és a kis Imrével, itt érte az a súlyos agyvérzés is, amelyet követően egy budapesti kórházban meghalt. Leányfaluban akart meghalni, ahol valamiképpen a falu illúzióját teremtette meg önmaga számára, a faluét, ahová egész életében visszavágyódott, annak ellenére, hogy ott valójában soha nem érezte otthon magát.

Móricz 1940-ben, káposzták közt, Leányfalun

Móricz élete utolsó időszakában nem egyetlen helyen kísérletez újra megtalálni az elvesztett falut. Leányfalu mellett a Budapesthez Tiszacsécsénél sokkal közelebbi Zagyvarékas lett az a település, ahol faluélványhoz jutott ekkortájt. A két helyszín nemcsak személyes életének egy-egy állomását jelenti, de mind Leányfalu és az ottani kert, mind Zagyvarékas, ahová Csibét és kisfiát látogatni járt, művekké vagy műkezdeményekké alakult. Ezzel a „falukereséssel” nem irodalmi programot kívánt teljesíteni – személyes élete alakult úgy, hogy Máriával a különélés mellett döntve Leányfalura költözött, illetve Csibe fia iránt felelősséget érezve fordult meg rendszeresen Zagyvarékasra. Ha fel is foghatjuk a két falura való rátalálást úgy, mint kivonulást a városból, visszavágyódást a gyermekkorba, nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy Móricz, csakúgy, mint annak idején gyereként, mindkét helyszínen tökéletesen kívülálló maradt: a pesti író érkezett meg Zagyvarékasra vasárnaponként, és a pesti író tett többnyire sikertelen kísérleteket arra, hogy úri nyaralóból állandó leányfalusi lakossá és rendes parasztgazdává váljék.

Kertem regénye

A leányfalui kertből többféleképpen is megpróbált Móricz pénzt csinálni – gazdálkodott, természetesen szőlőt, krumplit, hagymát, aztán remek, ironikus interjúkat adott arról, mennyire ráfizetett a kísérleteire. (A Színházi Életben például, ahol nyaranta Móricz leányfalui birtoka rendszeres téma volt, *Egy pengőjébe került Móricz Zsigmondnak egy darab saját termésű krumpli, Ezért lemond a mezőgazdaságról és megmarad – írónak* címmel jelent meg az 1928/37-es számban egy interjú.) Leányfaluban nemcsak egy kis, menedéket nyújtó nyaralóval és kertecskével rendelkezett Móricz: ha most megyünk el a településre, akkor is láthatjuk a birtok méreteit, amelyen ma nemcsak a régi Móricz-ház áll, olyan távol az úttól, hogy a kerítéstől odáig be sem lehet látni, de az egykori kertészház, az egyik Móricz-leszármazott háza és egy kis református templom is. Az eredetileg megvásárolt telket ugyanis még egészen a húszas évek végéig bővítette az író hozzávásárlásokkal, így akkorára nőtt, hogy lehetett volna vele kezdeni valamit – ha Móricz nem különös, írói módon viszonyult volna ehhez a tevékenységhez is. Nem rendszeres, átgondolt gazdálkodást folytatott, alárendelve önmagát a kertnek, az

időjárásnak, a növények igényeinek, hanem alkotóként viszonyult a kertjéhez – akkor törődött vele leginkább, amikor az írás nem ment jól, ahogy ezt a ház és kert történetét amatőr helytörténésként feldolgozó Hegedűs Károlyné (a kiadvány hátoldalának tanúsága szerint „nyugdíjas rendszerszervező, leányfalui lakos”) megállapította: „Alkotói válságainak feldolgozására ott a kert, amely ilyenkor alkotás tárgyává válik. Móricz nem gazda, nem kertész, hanem alkotóművész, így adódik az, hogy a kert minden megjelenésekor más arcot mutat. S mint mindenben: szerelmeiben, művészetében túlzó, szinte elég, a kertben nem ismer realitásokat; őt holdon szegfű, több ezer tő margaréta, káposzták végtelen sorokban, annak meggondolása nélkül, hogy kinek van igénye erre.”¹⁴¹⁵ Már első felesége, Janka figyelmeztette arra, hogy így nem lehet kertet művelni: „Magának a gazdálkodás nem való. Azt akarja, hogy míg a regényeit írja, valami szép kert legyen az ablaka alatt. Akkor ne ültessen gyümölcsfát, mert azt folyton permetezni kell, kezelni. Ahogy magát ismerem, kétségbe lesz esve, ha nagy termés lesz, mert nem tud majd mit csinálni a sok almával. Ültessen erdei fákat, és vessen alá fűvet. Konyhakertet a legkisebbet, csak annyit, amennyi a konyhára kell.”¹⁴¹⁶

Bár időnként sikerült piacra is eljuttatni az árut, volt egy állandó kofaasszonya, aki a megtermelt felesleget a kofahájjal a pesti piacra beszállította, és a Leányfalun berendezett múzeumban (amely öccsének, Miklósnak a szomszéd telken álló egykori házában található) láthatjuk a „Móricz Zsigmond kertészet” szórólapját, a kert inkább vitte a pénzt, mint hozta. A legkülönösebb akció az volt, amikor új felesége, a szép színésznő kedvéért az író szegfűkkel ültette tele a kertjét: erről a Színházi Élet 1928/30-as számában *Százezer szál szegfű van Móricz Zsigmond kertjében* címmel tudósított. Arról pedig Illés Endre visszaemlékezéséből értesülhetünk, milyen volt a lekaszált szegfűkből rakott különös kazal, s hogy Móricz „egyik színdarabja előadására tízezer szál szegfűt küldetett be kocsin a színészeknek. A szegfűvel megtöltötték az egész színházat.”¹⁴¹⁷

Móricz minden kudarc ellenére újra és újra azt tervezgette, hogy gazdálkodni fog Leányfaluban. Nem lehet ezen csodálkozni – író-

¹⁴¹⁵ HEGEDŰS 2004–2009: 30.

¹⁴¹⁶ MÓRICZ Virág 1984b: 423.

¹⁴¹⁷ ILLÉS Endre: 49.

ként ugyanilyen mentalitása volt, az irodalmi kudarcok, válságok nem hallgatásra, hanem felfokozott írástempóra ösztönözték. Az egyik emlékező írásban, 1942-ben, Sinka István a következőképpen számolt be utolsó találkozásukról, a Nemzetközi Vásáron: „Últ a napban, nézte a vásár kavargó népét s arról beszélt, hogy Leányfalura gazdasszonyt fogad, krumplit termeszt, tyúkokat, rucákat, csirkéket tart. Muszáj, mert nehéz idők vannak.”¹⁴¹⁸ Persze, ne felejtjük el, hogy egy író (ráadásul népi gyökerű író, ridegpásztorok leszármazottja) beszélt itt egy másik íróról. Sinka azonnal költői képet épített a vásáron a *Magvető* című könyvet áruló Móriczra visszamemlékezve: „Kicsit hajlottan, csendesén ballagott a könyvsátor fele. A nap szikrázott, a nép kavargott körülötte. Ment, mintha búzaföldön járna.”¹⁴¹⁹

De nemcsak Sinka volt hajlamos szimbólumot kreálni a „magvető Móriczból”: nincs ez másképp abban a kézirat töredékben sem, amelynek segítségével beleláthatunk Móricz hosszan dédelgetett, nagyszabásúnak elképzelt, de elég gyorsan félbehagyott regénytervébe. A *Kertem regényében* is párhuzamba kerül kert és irodalom, a kert művelése és az irodalom létrehozása – Móricz ezzel régi irodalmi toposzt keltett új életre. A kézirat dátummegjelölést nem találunk, a keletkezés idejére, vagyis arra, hogy ez a hatoldali gépirat akkor született, amikor Móricz Leányfaluban élt, a következő mondatból következtethetünk: „Ez így állott 1936 karácsonyig, mikor fata volunt, hogy végkép és teljesen kiköltözzen Leányfaluba.”¹⁴²⁰ Ebben a töredékben Leányfalu *műveket termő kertként* jelenik meg: „Nekem ez a kert nem szőlőt termett, hanem mámort, nem gyümölcsöt, hanem hangulatot.”, vagy, kifejtettebben, ahogyan Móricz a vele készült nyári interjúban is sokszor előhozta: „Így kerültem be Leányfaluba, harminckét éves koromban. Több, mint negyedszázad óta itt írok mindent, mert csak nyáron szeretek dolgozni s erre költöttem rá mindent, mert a kert, mely két újabb hozzájárulással hatezer öltre nőtt, olyan éhes és igényes, mint minden ideál.” És szövegek lettek a leányfalui birtokból olyan módon is, hogy

Móricz kerti munkásnak nem jól dolgozó férfiakat és nőket, hanem érdekesen mesélő alkalmazottakat keresett – aztán jegyzetfüzettel a kezében hallgatta őket, miközben, természetesen, a kerti munka egyáltalán nem haladt. (Sikerült is legendásan rossz személyzetet összeválogatnia, hiszen hamar elterjedt a híre, hogy a pesti írónál nem dolgozni kell, csak beszélni.)

Arra, hogy pontosan miként lehetett volna a kertről valódi, hosszú regényt írni, ebből a pár oldalból nehéz következtetni – egy kert élete nem tűnik különösebben cselekménygazdag regénytémának, bár az erre a töredékre erősen hasonlító *Életem regényében* is megmutatta Móricz, hogyan lehet a cím sugallta elvárásokkal szemben menni. (Hiszen, bár közkeletű vélekedés szerint sokak élete „kés regény”, ő személyes élete tízéves korig tartó kezdeteit tette regény tárgyává, nem a fordultatos felnőttévéket.) A *Kertem regénye*, illetve a Leányfaluról ezidőtájt tett móriczi kijelentések, amennyire ezekből a szórványokból meg lehet ítélni, egyszerre ironizálnak azon, miből is lehet történetet írni, és mutatnak valamiféle szembeszegülést az irodalom akkori állapotával, a harcok és küszködések mérgezte irodalmi élettel, ahonnan a természet tiszta viszonyaiba érdemes elmenekülni. Egy 1938-as, ünnepi, hiszen a hatvanadik életévébe lépő író köszöntő interjúban például a következő kérdés-feleletet olvashatjuk:

„– Mit olvas most, mivel szórakozik, Zsiga bá?

– A nappal kelek, a nappal fekszem. A kertészem jelentése az olvasmányom. Avval szórakozom, hogy *leülök a kelkáposzta, meg a karfiol mellé* és lesem, hogy dagad, hogy nő a levele.”¹⁴²¹

A regénytöredék azonban nem arról szól, miként növekszik a kelkáposzta – az elkészült részletben az a legérdekesebb, ahogyan Móricz Leányfaluról mint ténylegesen létező helyszínről a település nevére fordítja a szót, ahogy leválasztja a nevet a jelöltről, megkettőzi Leányfalut, a hozzá való vonzódását nem is annyira a hely szépségében, hanem megnevezésének varázsában ragadva meg:

¹⁴¹⁸ SINKA: 46.

¹⁴¹⁹ SINKA: 47.

¹⁴²⁰ A 6 gépiratos lapból álló töredék a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában az M 100/4109 jelzeten található meg.

¹⁴²¹ *Életemről és művéről beszél leányfalusi kúriáján a 60 éves Móricz Zsigmond, Az Est tudósítójától, Az Est, 1938. július 2., 8.*

„1896-ban hazajött Gyula bátyám Budapestről, Kisujszállásra és mesélte, hogy Gyulai Pálnál volt Leányfaluban.

Leányfalu, a név varázslatos hatással volt rám. Valószínűleg azért, mert mi othhon [sic] hatan voltunk fiutestvérek és a csak a hetedik fiu lett lány. Nálunk így állandóan fiunyüzsgés volt, pajtásaink s barátaink is mind fiuk, sőt egy időben diákkamara is volt a háznkban [sic] s azok is hatan voltak két szobában. Én tehát egész életemben fiucsillagzat alatt éltem s anyám és kishigom [sic] mint két kiválasztott szentség képviselte életünkben a nőinemet, mely már akkor irtóztatóan izgatta fantáziámat.

Most felcsillan egy falu, mely csupa lány?”

Majd egy négy évvel későbbi jelenetet felidézve ismét a névnek a helytől független vonzásáról beszél:

„1900-ban, mikor egyetemre kerültem, Budapestre, a szép őszi napon láttam egy szép fehér hajót betéve a Dunába, s a hajó oldalára az volt felírva: *Leányfalu*.

Ujra beledobbant a név a szivembe.”

Már a regénytöredék második mondatában megjelenik Gyulai Pál alakja – a folytatásban Móricz a kert mögött álló (vagy inkább általa odaépített) irodalmi hagyományt boncolgatja, a hely egyszerre lesz a megelőző irodalmi tradíció szimbóluma és a mesék csodálatos gyümölcsöket termő kertje:

„Pláne Gyula bátyám nehény [sic] almát és körtét is hozott onnan, a Gyulai Pál kertjéből, – maga Gyulai Pál is elég volt, hogy fantáziámat felizgassa, tizenhét tizennyolc éves és titkos költő voltam s csak akkor értesültem róla, hogy Gyulai Pál a Petőfi Sándor sógora volt s ez a szó bekapcsolt ötven évvel előbbi időkbe, az Arany János rétegbe, aki meg Gyulai Pál barátja volt...”

Szóval Leányfalu volt hirtelen számomra a tündérváros, ahova el kellett jutni s ahol akkora almák és körték teremnek amilyeneket addig egyáltalán nem is láttam. Szinte csodálkoztam, hogy ennyi rendkívüli találkozás után valósággal almaize volt az almának s körte a körtének.”

Aztán a regénytöredékből értesülünk róla, Móriczot Rózsahegy Kálmán vitte el Leányfaluba, hogy válasszon ott magának egy villát

és vegye meg – Rózsahegy is fikciót épített a helyszín mögé, hiszen a vevőjelöltnek „tisztá Svájcként” reklámozta Leányfalut. Móricz épp akkor jött meg Svájcából (Rózsahegyivel szemben, aki még sosem járt ott), így meg is állapította: „De azért szép volt a táj s épenazért volt olyan szép, mert nem Svájc volt, hanem az elhagyatott Kelet, a sík, a kopár, kulturátlan, lovasoknak való legelő.” A döntést aztán nem racionális alapon hozta meg Móricz, ugyanis a telken álló, a gyermekkorát megidéző diófa miatt döntött a vásárlás mellett:

„Nem birtam a fától menekülni, csábitott, babonázott, a szülőföldemről mesélt, mert a Tiszaháton a diófa a szent fa s diófa kultuszban nőttem, szilva és dió. Még az apám ment lábbón, tutajon rakomány szilvával és dióval egész Szegedig...”

Móricz tehát nyilvánvalóan az elvesztett gyermekkorát is meg akarta találni ebben a kertben, amelynek regénye érdekes kísérlet lehetett volna – faluélményt azonban nem kapott Leányfaluban. A kerítésen belül megteremthetett egy illúziót, a senki szigetét, olyasmit, amit Szakhmáry köré írt az *Úri muriban*: „Én nagyon szeretem, de főleg azért, mert ez egy néma sziget, ahol teljesen magán[y]os lehetek. Oly nagy a kert, s minden oldalról út veszi körül, hogy semmiféle szomszéd nem zavarhat. Azért vettem meg a kiegészítő felét, s később igazán nagy áldozattal még egy darabot hozzá a ház mögött, hogy a külső zajt s szomszédot minél jobban kizárjam. Nekem ez a kert és ház valóban a Senki szigete.”¹⁴²² Ha viszont kilépett a kapun, már pesti úr volt, nem a (falu)közösség egyik tagja. Leányfalu a róla szóló újságcikkekben egyébként a pesti művészek, bohémek tanyájaként, és nem faluként jelent meg. A Színházi Élet 1918/33-as számában Szigethy Erzsike így zárta *Élet Leányfalun* című írását: „Igy töltik Leányfalun a pesti művészek a nyarat, boldogok, a legbelsőbb bohéméletet élve, program nélkül, ötletszerűen, nagyszerűen!”

Leányfalun élve le élete utolsó éveit, egy igazi falut is rendszerezsen látogatott Móricz – Zagyvarékast, ahol a kis Imre nevelkedett, és ahol Erzsike maga is töltötte a nyarakat azután is, hogy a leányfalui ház lakója és gazdaasszonya lett. Leányfaluról Móricz szándéka

¹⁴²² *Beszélgetés az írógéppel* 83. A feljegyzés dátuma 1936. jan. 28.

szerint regény íródott volna, de nem készült el, Zagyvarékasról egy tucatnyi riport és novella született meg – ez a Szolnok és Jászberény közt megtalálható falu valamiképp Tiszacsécsét pótolta az öregedő Móricz számára. A kortársak azonban aligha tudtak róla, hogy a ma Zagyvarékasához kapcsolt novellák milyen élményekből születtek meg: „Idegenek előtt azonban hallgatott Móricz Zagyvarékasról, s arról, hogy jár oda, miként jár, kit látogat ottan.”¹⁴²³

Leszámolás az illúziókkal

Kinek is lehet fontos az, hogy Móricz hatalmas novellatermésének utolsó szakaszából néhány darabot egy kis, a Tisza és a Zagyva partján található falu ihletett? Ma, amikor az „ihlet” kifejezéssel magával is nehezen tudunk kezdeni valamit, könnyű lenne rávágni: a zagyvarékasiaknak. Hiszen a falu mára kultuszt épített Móricz látogatásából, ott töltött napjaiból: megrendezik évenként a Móricznapot, emléktáblát avattak az íróról elnevezett Művelődési Ház és Könyvtár falán. A falu nevezetes író-születője, Serfőző Simon érzékenyen fogalmazta meg egy 2002-es emlékülésen, miként kezdte saját szülőfaluját Móricz írásain keresztül szebbnek, nevezetesebbnek, érdekesebbnek látni, mint amilyen valójában volt. Móricz-novellákon keresztül nézte azt a falut, amely az író-előd idejében még különösen az ezeréves változatlanság jegyeit mutatta („A magyar falu ma is ugyanaz, ami volt harminc éve és ötven éve és ezer év óta mindig”, olvashatjuk *A falu él a maga módján* című Móricz-írásban), de ahol valójában már javában zajlottak a falu napjainkban Oravecz Imre vagy Háy János által felmutatott pusztulásához elvezető folyamatok: „A Csibe-novellákkal, a XX. század egyik legnagyobb magyar írója ráírta az ország irodalmi térképére Zagyvarékas nevét. Nevezetessé tette a települést. S ez mégiscsak más, mintha nem lenne mit felmutatnia. Úgy kerülne szóba, hogy nincs itt más, csak egy kocka alakú ABC bolt, amilyenlen majd minden település »el van látva«, aztán tele van jellegzetes típus-kockaházakkal, amelyekkel – divatból, kényszerből – az ötvenes-hatvanas években sikerült elsivatagosítani a falusi Magyarországot.”¹⁴²⁴

¹⁴²³ KULTSÁRBARNA 2005: 113.

¹⁴²⁴ SERFŐZŐ 2005: 199.

Pestről és az irodalomtudományból nézve az effajta helyi kultusz csak arra jó, hogy a mindenkori konferenciák unatkozó közönségét felébresztő, vicces előadások szülessenek belőle. A magam részéről ennél nagyobb megértést és érzékenységet tartanék kívánatosnak: egy magyar falu heroikus erőfeszítése, amellyel az irodalmi hagyományt őrizni szeretné, az óvodásoktól a nyugdíjasokig mindenkit összeterelve egy Móricz-napra (egy ilyen részt vettem én is), ahol eléneklik az író legkedvesebb nótáit, és ahol van előadás, koszorúzás és szavalat is, számomra legalább annyira megható, mint megmosolyogtató. Különösen úgy, hogy ennek a kultusznak a gyökereiről nem könnyű beszélni, ezért is maradnak az emléképolást végző helyiek a „Nálunk is járt, nálunk is írt” szlogennél, ami az emléktáblán is olvasható. Kortársai számára titok volt, Móricz miért jár Zagyvarékasra, és ma sem egyszerű egy kultikus esemény keretében beszélni arról, hogy az utcán összeszedett szeretőjének, majd örökbefogadott lányának gondozásra kiadott kisfiát látogatta meg rendszeresen, később már egyszerűen azért is töltve ott időt, mert jól érezte magát a falusi közegben, Pesttől és az irodalmi élettől távol.

Még ha nem is volt programszerű a falukeresés, a falunak újra az irodalomba emelése Móricz élete végén, kétségtelenül volt benne némi dac és kivonulás, illetve letagadhatatlanul láthatunk itt irodalmon túli célokat is. A falubeliek már akkor, mikor Móricz először odaérkezett, tudták, kicsoda ő, látták a ruhájából, egész megjelenéséből is, hogy pesti úriemberrel van dolguk. Móricz aztán művekbe emelte őket, beszélt róluk a rádióban – ebben, ahogy ez egy faluban lenni szokott, egyesek „kibeszélést” láttak, mások büszkén vették tudomásul vagy felfedezték a segítő szándékot: „Leült az itteni emberek közé, evett ételeikből, ivott italukból, lejegyezte szavaikat, meghallgatta panaszait, amiket aztán »ki is írt az újságba«, »kibeszélte a rádióban«, amiért – ha igaz – voltak, akik meg is orroltak rá: mit szégyeníti meg a nyomorúságukat! Nem kell azt tudni másoknak! Holott ő nem megszégyeníteni akart, hanem segíteni a rászorulókon. Fölhívni a figyelmet az alul élők sorsára, a lenti Magyarországra.”¹⁴²⁵ Abban, hogy Móricz életének utolsó szakaszában a két fontos színtér végül Leányfalu és Zagyvarékas lett, kétségtelenül ott volt az is, ahogyan fokozatosan kivonult az irodalmi életből, ahogyan

¹⁴²⁵ SERFŐZŐ 2005: 199.

a vályogházak víznek ellenállóvá tétele, az irodalom tömegekhez juttatása kezdte foglalkoztatni. A Zagyvarékashoz kötődő írásai közt is találunk olyat, amelynek irodalmi értéke csekély, a tenni akarás viszont áthatja, ilyen az *Árvíz után*, de olyan hosszabb elbeszélést is, amelyből a faluillúzióval való leszámolást is kiolvashatjuk. (Korábban is láthattunk már rá példát, hogy Móricz egyszerre, egy időben tudott beszélni novellákban a falu kulturális felemelésének képtelenségéről, és riportokban arról, miként kellene kultúrát vinni minden faluba.)

A „zagyvarékasi” írások közül kiemelkedni a *Pesti kislány falun* címűt látom, amely eredetileg kisregényként, az Est 1937-es Hármaskönyvében jelent meg. („Zagyvarékasi írások” mint szöveg-csoport, természetesen, nem létezik – a zagyvarékasiak gyűjtötték össze egy kötetbe a faluhoz köthető szövegeket, amelyek közt van novella, riport, újságcikk, elbeszélés, és amelyek közül néhányat Csibe-novellaként szoktunk emlegetni.)¹⁴²⁶ Ebben az elbeszélésben a Pesten élő, árva Csibe látogatja meg gyerekkori barátnőjét egy Zagyva-parti faluban. A két lány első pillanattól kölcsönös idegenséget érez: „Az első percben mindenik jól felismerte a másikat, de ahogy jobban belebámúltak egymás szemébe, mintha idegenek lettek volna.”¹⁴²⁷ Az elbeszélés a „falusi kislány Pesten” (tágabb értelemben: egy barbár a civilizációban) szüzsé megfordítása. Megmutatja, hogy egy városi is lehet kiszolgáltatott falun, könnyen nevetségessé válhat, hiszen pázsitnak nézi a búzát, „nem tud magyarul”, nem érti meg az erős tájszólásban beszélő helyieket.

Móricz az idegenségérzést, ahogy már nem először pályája során, az evésen és a beszéden keresztül ragadja meg leginkább. A falusiakat szinte végig nyelvjárásban beszélgeti (holott gyakori fogása az, hogy írásban csak az első megszólalásoknál jelzi a tájszólást, később az olvasóra bízta, „képzeld oda” a nyelvjárási alakokat), és a pesti lánnyal együtt hüledezhet az olvasó, milyen mennyiségű ételt tömnek magukba az egyébként folyton a szegénységre panaszkodó falusiak. A novella kifordít néhány Pesttel és a faluval kapcsolatos

sztereotípiát is: a „bűnös Budapestről” érkező, romlottnak, „cafrának” gondolt Csibe sokkal ártatlanabb, mint az őt falun fogadó barátnője, aki kizárólag a fiúkról, a csokolózásról, a házasságról szeretne beszélni; a „tisztá faluban” piszkos hentesüzlet borzasztja el a pesti lányt, aki a szegénységét elrejt vendéglátói előtt. A pesti magány és a falusi egymásfigyelés ellentétét is lebontja Móricz: az árva, pesti lány még szállásadóit is papának és mamának szólítja, a faluban pedig elborzadva lát meg egy apját az utcán ütlegető, fiatal nőt, illetve egy szegény, sokgyerekes fiatalasszonyt, akinek legkisebb gyermekénél senki sem hajlandó elvállalni a keresztanyaságot. Ezek a tapasztalások vezetnek oda, hogy Csibe a tervezettnél sokkal hamarabb visszautazik „a jó füstös, szomorú Budapestre.” Az utolsó, közös étkezésnél már enni-inni sem tud (holott korábban igyekezett megfelelni a házigazdáknak, és mindent elfogyasztani, amit eléraknak): „Az ebédnél nem evett egy falatot sem, csak sírt, nem bírt volna lenyelni semmi ételt, csak könnyeit itta.”¹⁴²⁸

Mondhatnám azt, hogy Móricz éleslátóan felfigyelt arra, valami menthetetlenül megváltozott a magyar faluban: de az ő számára a falu a kezdetektől ilyen is, a szegényt kítaszító, a másmyet kiközösítő, kegyetlen világ. A változást sokkal korábban, a tízes években észrevette – jól látható ez az ököritői tűzvészről szóló írásában. Móricz tenni akart ugyan a magyar faluért és a szegényekért, legjobb novellái és elbeszélései azonban jól mutatják, mennyire tisztában volt ennek reménytelenségével. Ahogy tudta azt is, ha a személyes életét és döntéseit nézzük meg, hogy visszavágyódik ugyan a falura, de valójában nem tudna ott élni, csak akkor viseli el, ha néhány napos látogatásokat tesz vagy zárt kerítések mögött lehet egy félig-meddig maga teremtetten világban.

¹⁴²⁶ A válogatásban van némi következetlenség: első helyre *A kondás legszenyesebb inge* címűt tették, holott ez a novella 1931-ből való, amikor Móricz még sem Litkei Erzsébetet, sem Zagyvarékast nem ismerte.

¹⁴²⁷ *Novellák IV.* 465.

¹⁴²⁸ *Novellák IV.* 490.

Ki adja a pénzt?

A Kelet Népe főszerkesztőjeként eltöltött, 1940 januárjától egészen Móricz haláláig tartó időszakot (az utolsó lapszám 1942. szeptember elsején jelent meg) tárgyalva kétféle módon indíthatnák. Mondhatnám azt, hogy Móricz az utolsó éveit állandó pénzzavarban, az adósságokkal, a könyv- és folyóirat-terjesztőkkel folytatott küzdelemben, saját írói tevékenységét háttérbe szorítva, egyre fáradtabban és csüggedtebben töltötte. De akár azt is, hogy élete végén, újra „fiatallá válva” arra vállalkozott, hogy egy folyóirat főszerkesztője és kiadója, fiatal írók gyámolítója, többek munkaadója legyen, és mindez írói munkájának is új lendületet adott. Ugyanígy egyszerre igaz, hogy ebben a korszakban született meg az életmű egyik csúcsa, az *Árvácska* című regény, amely nemcsak témája miatt generál újabb és újabb elemzéseket, hanem nyelvi megformáltsága okán is, illetve az, hogy Móricz mintha a szótól a tettekhez kívánt volna fordulni, hiszen leginkább a szénporos téglakivitelezése és elterjesztése, a növénytakaró hasura hasznossága és a népfőiskolák megszervezése foglalkoztatta.

Az írásmű létrehozásának és a gyakorlati, üzleti tevékenységnek a kettőssége jellemzi a Kelet Népe-időszakot egészében: Móricznak egyszerre kellett írásokkal megtöltenie az egyes számokat, és megoldania, hogy a lap megjelenhessék, előfizetői, terjesztői és hirdetői legyenek, és valamennyi honoráriumot tudjon fizetni a szerzőknek. Móricznak ezeket az éveit kortársai is többféleképpen értékelték – lányai, apjuk küszködését látva, kezdettől fogva elleneztek, hogy átvigye a lapot, és mindvégig reménykedtek benne, hogy megszabadul tőle (ahogy erre tett is kísérleteket), a lap körül gyülekező szerzők, mivel hamar kiderült, honoráriumot alig tud Móricz fizetni, egyre inkább elmaradtak. Az egész vállalkozást lehetett úgy értelmezni, hogy ez vitte Móriczot idő előtt a sírba, és úgy is: a tompultságból ragadta ki az, hogy nyakába vette a Kelet Népe minden gondját. Móricz utolsó időszakának egyik tanúja, Kálmán Kata 1939 szeptemberében azt jegyezte fel, hogy a „kávéházban az öreg szűkszávu volt, borús, megközelíthetetlen, amilyen igen gyakran, ha valami nincs egészen

rendjén a bensejében.” Majd azzal folytatta, hogy Móricz csak a külvilágnak (az utca emberének) játszotta el a „kedélyes, öreg bohém” (Kálmán Kata szerint a külsőségekben is Bródy Sándorról másolt) szerepét, holott, az asszony véleménye szerint az ő megöregedése

„inkább tragikus. Elvesztve szexualitását, erotikus fantáziáját, elvesztett mindene. Hite az életben, a boldogságban.

Még az ereje is elveszett. Mostani folytatásokban közölt regénye, *A boszorkány* tanúskodik erről. Nem hiszünk többé a Nagy Fejedelem szerelmében, nem érezzük többé Báthory Anna lenyűgöző nőiségét. Az író – s vele együtt hőse – nem vágyakozik többé Annára s nem viaskodik feleségével, Zsuzsannával. Kívül van a dolgokon, nem érdekli többé egyikük sem. A vulkán kialudt. Ha ki-kitör is, nem hoz fel többé a mélyből ércet, kemény közetet, csak törmeléket, tufát.”¹⁴²⁹

Kálmán Kata következő feljegyzésében viszont, amelyet az 1940. május 1. dátummegjelöléssel látott el, kénytelen volt visszavonni a korábban írottakat:

„Jósolni nem könnyű s úgy látszik csak az egészen kivételes tehetségek privilégiuma. Mindenesetre én alaposan megjártam Móricz Zsigmondról való jóslással, hogy kívül került az életen, s nem tud többé alkotni. Annyira rám cáfolt, hogy csak az a meghatározás illik most rá, melyet Szabó Dezső önmagára gondolt ki: Ifjúságomnak 60-ik évében... Iván nemrégiben el is mesélte ezt az öregnek, azt mondva, hogy őrá még sokkal találóbb, és Zsiga bátyánk igen jóízűen elmosolyodott, elfogadta magának a Szabó Dezső-i meghatározást.

A tavalyi intervallum úgy látszik, inkább erőgyűjtés volt ahhoz a nagy munkához, melyet most újravállalt.”¹⁴³⁰

A kezdeti lendület, persze, nem tartott ki mindvégig: a kétévnyi időszakot közelről figyelőknek azt is látniuk kellett, hogyan fogy el Móriczból az erő és a lelkesedés. Éppen ezért egészen másképp értékelték a Kelet Népe rá gyakorolt hatását 1940 elején, mint 1942 nyarán.

¹⁴²⁹ KÁLMÁN 2012: 199.

¹⁴³⁰ KÁLMÁN 2012: 200.

Eddig is olvashattunk arról, hogy a Kelet Népe átvételének több oka volt. Czine Mihály például 1993-ban így összegzett: „a népi mozgalom, a demokratizmus továbbéltetésére vállalkozott. [...] Így lett a Kelet Népe – ahogy már Németh László fogalmazta – »egyszerre egzisztenciális remény, írói inger és hazafias cselekedet«.”¹⁴³¹ Ebből a háromból Czine számára leginkább a „hazafias cselekedet” vált hangsúlyossá – holott éppen az általa idézett Németh László volt az, aki a Kelet Népe 1940. január 15-i számának *Magyarok, kibékülni!* című vezércikkében az „egzisztenciális reményt” tette legfontosabbá az okok közül: „Amióta Móricz Zsigmondot *egy felmondólevél a kenyereből kiütötte* s a Kelet Népe az ő lapja lett, új okunk és helyünk van a közeledésre.”¹⁴³² Móricz maga is az anyagi kényszerrel magyarázta, például Magoss Olgának írt levelében, hogy újra folyóirat-szerkesztésre vállalkozott. Magyarázkodnia azért is kellett, mert a Nyugatnál töltött szerkesztői időszakát nehezen tudta volna szép emlékként visszaidézni:

„Most úgy jártam, hogy megint muszáj fiatalá válnom. Az Est-lapokat átvette az Állam, s dec. 1-jén nekem felmondtak. Nem tudom, mért, valószínűleg drágállottak ezer pengőt adni, most már állami pénzből, hat cikkért egy hónapban.

Megijedtem, mi lesz velem. Nekem olyan kötelezettségeim vannak, hogy minden hónap elsején ezer pengőt kell kifizetnem, mielőtt a reggelihez jutnék. Miből fogom a tartásdíjakat, az adósságokat és az adót fizetni.”¹⁴³³

Egy másik összegzésében, amely már feltehetőleg élete utolsó heiteiben született, az Athenaeummal kötött szerződését elemezve azt is kifejtette Móricz, hogy az állásvesztése valójában a zsidótörvények következménye volt, hiszen emiatt szűntek meg a neki rendszeres havi jövedelmet biztosító Est-lapok, és változott meg a helyzete a kiadónál:

„Az Állam soha nem tudott hozzám férni, mert sohasem kerestem egyetlen fillért sem, állami pénzt: nem volt mit elvennie tőlem. Most, hogy a zsidótörvénnyel egyszerűen megszüntették a zsidó olvasókö-

zöniséget a magyar író számára, ezt betetézték azzal, hogy megszüntették a zsidó könyvkiadást magát.

Elvették Az *Estet* s lapjait s vállalatát, az Athenaeumot: teljesen szárazon maradtam, mint a hal, mert első dolguk volt, hogy felmondták az állásomat, s most május 1-én már nem is kapok fizetést. Elsején nekem sehonnan egyetlen fillér sem jár, ellenben a Kelet Népe teljesen rajtam fekszik. Itt pedig havi 3000 pengő kellene.”¹⁴³⁴

A rendszeres, napilapbeli megjelenés nemcsak a pénz miatt volt Móricz számára fontos: a regényírást másképp, mint folytatásokban, nem tudta elképzelni. Ezért is volt elengedhetetlen, hogy fórumot találjon – ha másképp nem, olyan módon, hogy létrehoz egyet. Az *Árvácska* és a Rózsa Sándor-regények a Kelet Népeben jelentek meg először folytatásokban – anyag kellett a lapszámokba, Móricznak pedig lapra volt szüksége, ahova írhat. Azt sem tudta elképzelni, hogy egy regényt úgy írjon meg, hogy nem tudja, talál-e rá kiadót majd: *regényen* azt az írásművet értette, amely meg is jelenik, és amelyet a kiadó is vállalni tud. Ezt a felfogást jól igazolja, mennyi néhány oldal után félbehagyott regénykezdeményt lehet találni a hagyatékban, illetve az a beszélgetés is, amelyet Kálmán Kata naplójában olvashatunk:

„Egy ideig szótlánul nézett maga elé, aztán mélyet sóhajtott:

– Katóka, mit csináljak, holnap elkezdik a regényem és nincs hozzá kedvem. Mást akartam, de nem lehet.

– Dózsáról? Miért nem? – kérdeztem. Előzőleg többször említette, hogy Dózsa Györgyről akar regényt írni, már sokat foglalkozott is azzal a korrall.

– Nem lehet, a kiadóm nem vállalja ezt a témát.

– Hát akkor másik kiadóhoz kell menni, talán Cserépfalvi kiadná – jelentettem ki naivul, mintha ez olyan egyszerű kérdés lenne. De elkeserített az a gondolata, hogy esetleg külső okok miatt ne szülessen meg egy nagyszerű regény, egy remekmű.

– Hát akkor is meg kellene írni – mondtam –, talán később ki lehetne adni.

– Az íróasztalnak? Én úgy nem tudok írni!”¹⁴³⁵

¹⁴³¹ CZINE 1993: 140

¹⁴³² Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

¹⁴³³ MÓRICZ Zsigmond *a Kelet Népe szerkesztője* I. 30.

¹⁴³⁴ MÓRICZ Virág 2002: 504.

¹⁴³⁵ KÁLMÁN 2012: 102–103.

Szükség volt tehát a Kelet Népére, mert fórum kellett az íráshoz, a regények megszületéséhez, hiszen munka nélkül Móricz nem tudta elképzelni az életét, és pénzt is csak a munka hozhatott. De a lap a megszűnés szélén állt, komoly adósságokat halmozott fel, mire Móricz (bár eredetileg csak a lapon feltűntethető „húzónévnek” kérték fel) átvette Szabó Páltól, először főszerkesztővé, majd kiadóvá is válva. Világos volt tehát, hogy egyelőre vinni fogja a pénzt a lap, nem hozni, és nem volt belátható, milyen forrásokból kívánja Móricz finanszírozni a lapot. Állami támogatás (ahogy ezt Móricz is írta a már idézett összefoglalójában) nem állt a lap mögött – a mai folyóirat-finanszírozási helyzetet ismerve különösen érdekes olvasni, mennyi és milyen állami támogatást kért mégis Móricz. Gróf Teleki Pál miniszterelnökhöz folyamodott levélben 1940. február 10-én, hogy a Kelet Népe kiadóhivatali tisztviselője, Faust Imre számára „összvonalas, II-od osztályú kedvezményes vasúti bérletjegyet” kérjen, egy másik levélben pedig, amelyet a Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. tekintetes Igazgatóságának címzett, önmaga számára kért egy darab villamos szabadjegyet. A lap ezen kívül előfizetői díjakból, reklámbevételekből, Móricz bankár-barátjától érkezett, nem nagy összegű támogatásból, a kiadóként is működő író saját, az Athenaeumtól kapott honoráriumából, illetve más írói bevételeiből működött. Móricz Virág könyvére támaszkodva az is valószínűsíthető, hogy Móricz egyes, saját korában és később is sokat vitatott döntéseinek hátterében ugyancsak a Kelet Népe finanszírozása állt. Móricz az Athenaeumtól ugyanis havi előleget kapott, és a kiadónál vezettek egy másik számlát is, amelyen a könyvei után érkező bevételeket könyvelték. Így azt kellett valahogy kieszközölnie, hogy bizonyos bevételek ne az előlegszámlára kerüljenek át, hanem a Kelet Népéhez – Kemény Zsigmond *Rajongókjának* móríci átírása mögött részben az állt, hogy „megmagyarázta az igazgatóságnak, hogy mivel ez nem az ő könyve, az átírás díja nem ömölhet be az előlegtengerébe”.¹⁴³⁶

Móricz Teleki Pálnak ezt írta: „A lap semmiféle különleges támogatásban nem részesül, s annak fenntartása jelenleg csak úgy lehetséges, hogy írói jövedelem tekintélyes részét erre a célra áldozom fel.”¹⁴³⁷ Nem szeretném erőltetni az összevetést a mai helyzettel, ezen

a ponton mégis óhatatlanul ámulatba eshet, aki napjaink irodalmi működését ismeri. Az, hogy Móricz a saját írói jövedelme egy részét az általa irányított folyóiratra fordította, bizonyítja, hogy a lapkiadást olyan üzleti vállalkozásnak (is) tekintette, amelyhez befektetés és kockázatvállalás szükséges – itt elsősorban a hozzáállás a fontos, nem az a tény, hogy a Kelet Népet felfuttatni, üzletileg is sikeres vállalkozássá tenni számos okból (melyek egy része már az induláskor tudható vagy sejthető volt) nem volt lehetséges.

Világos volt a kortársak számára, hogy egy laphoz nem egyszerűen elgondolás, szerzők, ötletek kellenek – de pénz is. Sokak számára az első és egyetlen kérdés volt ez – Móricz ugyancsak tisztában volt ezzel, hiszen, ahogy lánya írja, könyvei sorsa sem csak addig érdekelte, amíg létrehozta őket: „Egész írói életében valóságos kiadói könyvelést vezetett, élt azzal a jogával, hogy időről időre – év végén vagy viták idején – pontos kimutatást kérjen könyvei raktárkészletéről.”¹⁴³⁸ A rövid párbeszéd, amelyet Móricz egy 1939. december 7-én, vagyis még az elhatározás megszületésének idején írt levélben idéz fel, félrevezető lehet, hiszen ezzel saját naivitását, idealizmusát sugallja:

„Érdekes, Salusinszkyval találkoztam tegnap a buszban. Kitárt karokkal jön, s kérdi:

- Ki adja a pénzt?
- Pénzt? Mire az?
- Hogy lehet pénz nélkül lapot csinálni?
- Tehetséggel.”¹⁴³⁹

Szó sincs arról, hogy Móricz naiv lett volna gazdasági ügyekben, inkább a túlzott kockázatvállalás, a nagyívű tervek voltak jellemzőek rá, amelyek kitalálásakor a buktatókról, a külső körülményekről hajlamos volt megfeledkezni. (Ahogy például mintha a Kelet Népe átvételekor sem számolt volna azzal különösebben, hogy ő maga elmúlt hatvan, és hogy zajlik a második világháború.)

Már ennyiből is látható tehát, hogy az irodalomfinanszírozás és a személyes egzisztencia irodalmi tevékenységre alapozott megte-

¹⁴³⁶ MÓRICZ Virág 2002: 510.

¹⁴³⁷ Móricz Zsigmond *a Kelet Népe szerkesztője* I. 50.

¹⁴³⁸ MÓRICZ Virág 1981b: 509.

¹⁴³⁹ Móricz Zsigmond *a Kelet Népe szerkesztője* I. 3–4.

remtése mennyire fontos kérdés volt Móricz számára – és milyen erősen érzékelhetjük ezt minket is megszólító problémaként napjainkban, amikor irodalmunk küzd a Kádár-korszakban szocializálódott írók piacot elutasító magatartásával, az anyagilag is sikeres írók lenézésével, a kiadók és a szerzők közti viszony feszültségeivel. A hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek állam által irányított irodalmának keretei közül nehezen szabadulunk ki – Móriczék korának irodalmi és piaci viszonyai sok szempontból hasonlítanak a mostani időszakéira, márcsak ezért is érdemes lenne figyelniük rájuk. Érdekes viszont, hogy az irodalom és a pénz viszonyát már a negyvenes évek elején is alapvetően kortársi kérdésként érzékelték, olyan témaként, amelyről mindenki beszél, de senki sem írja meg, illetve senki sem ismeri be, hogy egy író egzisztenciális helyzete az életművének alakulását is alapjaiban befolyásolja. (Ahogy ma is diskurzusok tárgya egyes írók pályaalakításának és személyes helyzetének szoros összefüggése: látjuk, például, hogy egy új házasság és a gyerekek után fizetett tartásdíj miként eredményez műfaj- vagy műnemváltást egy-egy írónál, tereli, mondjuk, a lírától és az epikától a jobban fizető dráma és a színház felé.) Miközben tehát Móricz korának irodalmi életét óhatatlanul a mai helyzet felől, azon keresztül látjuk, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az irodalom és a pénz viszonya mintha minden korszakban leginkább a kortársakat élénken foglalkoztató kérdés maradt volna. A Kelet Népében Móricz közölt egy cikket, a germanista Horváth Henrik-től, Goethe vagyoni viszonyairól – ebben olvashatjuk a következőt:

„Keller Gottfried, a nagy svájci író, mikor kiadójával versei kinyomtatása tárgyában levelezett és keveselte a felajánlott honoráriumot, a kiadóhoz azt a kérdést intézte, vajjon tudja-e, hogy mennyibe kerültek a költőnek magának versei, vajjon tudja-e, hány beefsteaket, hány tojást, hány üveg bort, mennyi kávé kellett ennie, innia, hány szivart elszívnia sok éven át, míg vére és idegei olyanok lettek, hogy agya ki tudott termelni egy jó verset... Ez így paradoxonnak hat, de azért a szavak szokatlan foglalatja mégis igazságot zár magába: azt a taine-i igazságot, hogy a külső életkörülményeknek lényeges szerepe van szellemi fejlődése és művészi produkciója tekintetében. Bármennyire becsüljük is Benedetto Crocet, az olasz irodalomtörténészt és esztétikust, ki annyira kárhoztatja a »biografismot«, azt az irodalomtörténeti módszert, mely

Az 1942-es könyvnapon, Csibével, a Kelet Népe sátrában

a műveket nem magukban tekinti, hanem az alkotó életviszonya alapján akarja magyarázni és megérteni azokat, mégis *mi mindnyájan, akik az irodalom iránt érdeklődünk és foglalkozunk vele, ha csak a kortársak, a mai költők és írók közt nézünk körül, tehát a közvetlenül hozzáférhető területen – lehetetlen nem látnunk a szoros kapcsolatot az író életkörülményei és munkássága közt, azt az erős, szinte törvényszerű befolyást, melyet a művész életviszonyai alkotására gyakorolnak.*”¹⁴⁴⁰

S hogy fontossága ellenére miért tűnt el ez a szempont a Móriczkal kapcsolatos kutatásokból (is) olyan erőteljesen, hogy máig nem került oda vissza? Látványos magyarázatot találhatunk erre egy 1962-ben kiadott könyvben, amelynek koncepciója az volt, hogy szerzője, Fülöp János, visszatért Móricz egyes riportjainak színhelyére, megmutatva, többek közt, mi a helyzet az ötvenes-hatvanas években Ökörítón, a szabolcsi földvárnál, a Hortobágyon – vagy az írói vásáron. Az utolsó írás kiindulópontját ugyanis Móricznak a Nyugatban, 1931. június elsején megjelent *A könyv és az író a Vásáron* című írása jelenti. A kötet valamennyi írásának, nem megle-

¹⁴⁴⁰ HORVÁTH Henrik 1941: 15. Kiemelés tőlem. Sz. Zs.

pő módon, az a végkicsengése, mennyivel jobb a szocializmusban minden, mint volt Móricz korában. Fülöp felmutatja a kapitalizmus bűneit, és megadja a szocialista megoldást rájuk: így kerül elő többek közt az a bűn is, hogy az irodalom nem állami pénzből, hanem leginkább piaci alapon működött. Amikor Fülöp sorban tárgyalja Móricz kiadói szerződéseit, a kiadókat kizárólag az író húsát is le-rágó *cápáknak* nevezi. Az utolsóelőtti alfejezetnek ezt a címet adja: *Csak a csontok maradnak*.

Móricz anyagi háttéréről tehát egy olyan írásban találjuk meg a szinte egyetlen összefoglalást, amely elrettentő példaként mutatja meg a korszak irodalomfinanszírozását, azt a piacellenes álláspontot artikulálva, amely még ma is fogva tartja íróink egy részét: „Móricz benne élt egy másik Vásárban is, és ezen a vásáron ő volt az árucikk, a reklám, minden – csak éppen mindenben a szenvedő, a kisemmi-zett. Író a kapitalista viszonyok Vásárán.”¹⁴⁴¹ Fülöp azzal a gondolattal is eljátszik, milyen boldog lett volna Móricz, ha megéri a szocializmust: javítgatná a műveit, az írás nagy fejedelmeként, „nyugalmasan és gondoktól mentesen és megbékélve tekintene végig az olvasó országán”, mi pedig „ülnénk a lába előtt, az egész ország”.¹⁴⁴²

A Kádár-korszak Móricz-kutatása vagy kiiktatta az irodalom, az írói pálya és a pénz viszonyát a lehetséges szempontok közül, vagy a kapitalizmus rettenetes viszonyait próbálta demonstrálni. És bár éppen ideje lenne ezzel a problémával végre számot vetnünk, nemcsak Móricz, de az egész korszak esetében, a XX. század első időszaka kapcsán alig lehet hasonló kutatásokhoz és elemzésekhez kapcsolódni. A magyar irodalomtudományban a XVIII-XIX. század kutatói járnak élen abban, hogy az irodalmat ebből a leginkább társadalomtörténetinek nevezhető szempontból közelítsék meg. Hogy néhány példát soroljak: az utóbbi időszakban Szalisznyó Lilla Kazinczy és Kisfaludy Sándor, Szilágyi Márton Petőfi és Csokonai, T. Szabó Levente pedig a Magyar Írói Segélyegylet kapcsán tárgyalt hasonló kérdéseket. Valamennyien azt az időszakot vizsgálták tehát, amelyre az irodalom professzionalizálódása (vagy, ahogy T. Szabó Levente írja, *hivatásosodása*) tehető. De ha ez az erősen átmeneti időszak, amelynek pénzügyi és gazdasági viszonyairól (is) csak szór-

ványosan maradtak fent forrásaink, sok tanulsággal szolgál ebben a vonatkozásban, akkor a XX. század első időszakával kapcsolatban, ahonnan már kiadói szerződésekkel, kiterjedt levelezéssel, rengeteg adattal rendelkezünk, miért nincsenek hasonló vizsgálódások?

Láthattuk a Goethe vagyoni viszonyait tárgyaló cikkből vett idézetben, hogy már Horváth Henrik a „biografism” mindmáig továbbélő vádjá ellen próbál előre védekezni. Azok a kutatások, amelyeket párhuzamként találtam, többnyire nem védekeznek ilyen módon, hanem a piac, piacosodás, polgárosodás fogalmai által kijelölt társadalomtudományi kereteken belül maradnak. Kitérnek arra, hogy az írói hivatás által felvetett kérdések sokban egyediek, de többnyire nem vizsgálják azt, hogy a piachoz való viszony mennyiben befolyásolja az életmű alakulását. Számomra viszont az is érdekes, hogy Móricznak a pénzhez való viszonya a személyiségét és az írói mentalitását miként világítja meg. A pénz ráadásul nemcsak folyóiratkiadóként és magánemberként foglalkoztatta: téma volt számára, naplófeljegyzésekben, novellákban és be nem fejezett regényben egyaránt, és az irodalom eladhatósága sokszor befolyásolta abban is, miről és milyen módon írjon.

Igénytelen napszámosok

Móricz nem véletlenül gondolkodott éppen élete utolsó éveiben igen sokat a pénzhez való viszonyáról. Azok a keretek ugyanis, amelyek között írói életstratégiáját felépítette, ekkorra változtak meg gyökeresen. A harmincas évek végére a zsidótörvények miatt a Móricznak rendszeres jövedelmet biztosító Pesti Napló megszűnt, erősen megrendült a könyvkiadók helyzete is, hiszen, ahogy Kálmán Kata fogalmazott, „a könyvkiadók tekintélyes része zsidó, ezek inkább visszafejldnek, aki pedig a helyükbe lépne, olyan nincsen.”¹⁴⁴³ Ráadásul a második világháború akkor még előre pontosan nem látható elhúzódása és következményei csak gyorsították a bevált életstratégiák összeomlását – még akkor is, ha a Kelet Népe időszakából való Móricz-levelezést olvasva egyet kell értenem Móricz Virággal abban, meglepő módon *nem* derül ki ezekből a levelekből, hogy a XX. század legnagyobb háborúja zajlott időközben. Móricz hely-

¹⁴⁴¹ FÜLÖP 1962: 261.

¹⁴⁴² FÜLÖP 1962: 300.

¹⁴⁴³ KÁLMÁN 2012: 203.

zetéhez párhuzamként kínálkozik Petőfié, jól mutatva, Magyarországon mennyire nem tartanak ki az egzisztenciális keretek egy-egy emberélet végéig, legyen szó 63 vagy 26 éves időtartamról. Ahogy Móricznak a háború hozta el az életforma-válságot, úgy Petőfinek a forradalom: „A sajtópiacot azonban rövidesen teljesen felforgatták a forradalmi események és az áprilisi törvények, s ez Petőfi családi életformájának a válságát is magával hozta.”¹⁴⁴⁴ A párhuzam talán azért sem indokolatlan, mert Petőfi és Móricz esetében is a sajtó helyzetének változása vezetett személyes gazdasági válsághoz.

De Móricz nem huszonéves volt már, amikor folyóiratkiadó lett, hanem hatvannál is több – a nyugdíjaskorhoz közelített ugyan, de sem a bevételeit számolgató írófejedelem szocialista változatának lenni, sem a Kelet Népe-beli cikkben Goethe-féle modellt megvalósítani nem volt semmi esélye:

„Élete utolsó évtizedében Goethe fejedelmi házat visz, udvart tart, amint az méltó a szellem fejedelméhez. A nagy műgyűjtemények, a világ minden tájáról érkező vendégek, August fia és családjának ellátása, az unokák neveltetése, stb. az évi kiadást hat-, nyolc-, sőt néha tizenkétezer tallerra emelik. Az adó, persze, többnyire 150 tallér évenként, szerény marad. Boldog világ! Mikor a költő meghal, körülbelül 30.000 tallér vagyon marad utána, meg a ház és a két melléképület és ezenfelül a felbecsülhetetlen értékű műgyűjtemények.”¹⁴⁴⁵

A magyar irodalom a professzionalizálódás kezdetétől küzdött a munkaképtelen vagy idős írók segélyezésének kérdésével – megkísérelte már a nyugdíj biztosításának lehetőségeit (és, ami még ennél is nehezebb elvi és gyakorlati kérdés: a munkanélküli írók támogatásának módját) számbavenni a XIX. század közepén a Magyar Írói Segélyegylet, a XX. században pedig az Írók Gazdasági Egyesülete, amelyben rövid ideig Móricz is tisztséget vállalt. Ötletek születtek ugyan, megoldások valójában azóta sem, és az írói nyugdíj feltételeinek kidolgozására minden bizonnyal nem az 1940-es évek eleje volt a legalkalmasabb időszak. A goethei „fejedelmi házról” írottak Móricz kapcsán nemcsak kontrasztként érdekesek – ha népes

családját nézzük, akkor neki is sok pénzből működő udvart kellett volna fenntartani. Hiszen a már idézett levélben emlegetett, minden hónap elején kifizetendő 1000 pengőre egyáltalán nem a saját fogyasztása miatt volt szüksége. Ahogy öccsének írta: „én semmi egyebet nem szeretek, csak leülni az írógéphez, s a legnagyobb pénz is csak arra való, hogy megvédjem vele a magam legminimálisabb kosztigényét s egyéb igénytelenségét. Nekem annyira nem kell semmi, hogy kétségbeestem mindig, ha pénz állt a házhoz.”¹⁴⁴⁶ A negyvenes évek elején viszont úgy állt a helyzet, hogy Móricz, megállapodásuk alapján, havonta 400 pengő tartásdíjat fizetett Simonyi Máriának, akivel hivatalosan nem váltak el, de külön éltek (és az asszony időnként ezen felül is követelt tőle pénzt),¹⁴⁴⁷ pénzzel segített lányain, akik férjnél voltak ugyan, de időnként rászorultak az apjukra, segélyezte egyetlen húgának, az özvegyen maradt Idának a négy gyermekét. (Rendszeres segély volt ez, hiszen magyarázkodnia kellett, amikor nem tudott fizetni.¹⁴⁴⁸) A család eltartásán túl pedig nehezdedtek rá adóterhek, Leányfalu fenntartásának költségei, beleértve az ottani személyzet (kertész, házvezetőnő) díjazását. És Leányfaluhoz is, a családhoz is számíthatjuk, hogy Móricznak már a lányaként örökbefogadott korábbi szeretőjéről, Erzsiről, és annak kisfiáról is gondoskodnia kellett. De gondoskodott már róluk akkor is, amikor nem vette őket magához. Tudjuk, hogy megismerkedésük után nem sokkal felruházta Csibét, ahogy azt is, hogy a kis Imrét Zagyvarékason, a nevelőszülőknél meglátogatva a gáláns, pesti nagyságos úr szerepét játszotta el: „Amikor Zagyvarékason megjelent, és Kis mama vendégül akarta látni, nem volt eszcájg, nem volt tányér, nem volt lábas. Első dolga volt, hogy ezekből egy hatszemé-

¹⁴⁴⁶ MÓRICZ Virág 1981b: 423.

¹⁴⁴⁷ Ld. például a következő apai levélben: „Kisanya is írt egy jó kellemetlen levelet, pénzt kér, pénz[t] és pénzt. Pénzt a fogára, pénzt kirándulásra s egyáltalán, még nem is kaptam tőle ilyen levelet soha. Nem tiszteli agg koromat.” *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője* I. 436.

¹⁴⁴⁸ 1940. június 15-én a következőt írta Móricz a húgának: „Én a te leveledet megka[p]tam, s mindig [ö]rülök neki. Különösen annak, hogy most levettél rólam legalább kis időre egy nagy gondot, azt, hogy még rajtatok is aggódjak. Mert sajnos most magam vagyok abban a helyzetben, hogy lehetne, ha volna kinek, még énrajtam is aggódni valója. Ugyanis május 1. óta nincs fizetésem.” *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője* I. 135.

¹⁴⁴⁴ SZILÁGYI Márton 2007b: 121.

¹⁴⁴⁵ HORVÁTH Henrik 1941: 16.

lyes készletet megvett Kis mamának, mélytányérból, lapostányérból, bögrékből és így tovább.”¹⁴⁴⁹

A pénzhez való viszonyát nagyon pontosan megrajzolta egy öcsének írott levélben:

„Tudunk pénzt keresni, s nem tudunk vele bánni.

Ha mi így vagyunk, nyilván ez is általános emberi tulajdonság. Mért lennénk kivételek?

1. Szeretünk dolgozni. A munkát manuális határokon számítva. Pl. szeretünk írni, rajzolni, számolgatni. Nem szeretünk olyan munkát, amihez nem kell a kezét igénybe venni: pl. tanácskozni, tárgyalni, spekulálni.

2. A magunk munkájának elérhető jövedelmét a legmagasabb fokig ki tudjuk használni. [...] De nem tudunk másfajta jövedelemre még gondolni sem: kereskedés, panama, percent, mások munkájának kihasználása.

3. A kezünkbe került pénzt úgy kezeljük, mintha ingyen jött volna. Nem értékeljük s nem becsüljük. Jó érzést ad kidobni. Különösen hengegéből. A pénz számunkra olyan, mintha ebül gyűlt szerdek volna. Holott magunkra nem költünk.

Igénytelen napszámosok vagyunk, akik mindent elkövetnek, hogy elherdálva a ránk bízott kincset, visszasüllyedjünk a napszámosnívóra.”¹⁴⁵⁰

Bár Móríczt általánosít, úgy látom, a pénzkezelés rá jellemző módja a családi minták továbbélését példázza: a pénz felhalmozására, forgatására nem volt képessége és tehetsége, hiszen nem a polgári értékrendbe nőtt bele, hanem a napszámosok mentalitását vitte tovább. (A vagyont jelentő leányfalui ház sokkal inkább Holics Janka polgári, spóroló, gyűjtögető, majd ingatlanba befektető magatartásának volt köszönhető, mint Móríczenak.) A pénzhez ugyan „napszámosként”, az irodalmi tevékenységhez viszont, bár inkább vállalkozó fiának mondhatnánk, mint parasztnak, sokkal inkább parasztgazdaként viszonyult Móríczt: nemcsak a leányfalui házban volt munkaadó, de a Kelet Népénél is. Kicsit úgy képzelte el a folyóiratot és a kiadót, mintha egy családi gazdaságot vezetne.

(Ez a szemlélet már a Nyugat-beli szerkesztői tevékenységét is jellemezte.) A lap adminisztratív feladatait egy idő után Móríczt Erzsike vállalta magára, a lapszámokat abban a nyomdában nyomták, ahol Móríczt Miklós dolgozott, csaknem minden lapszámban volt egy-egy művészettörténeti tárgyú írás Móríczt Virágtól. De már Virág pályaválasztása is az ő ötlete volt, és a „Móríczt-üzem” működtetését volt hivatott eredetileg elősegíteni: „Ő választotta számomra Bécset, ő a művészettörténetet. Úgy gondolta, hogy nevel belőlem magának egy impresszáriót, aki végre-valahára helyette megtanul németül, és levelezéseit, tárgyalásait maga viheti külföldre.”¹⁴⁵¹ Rendszeresen hirdették a lapban a Tipus könyvkötő cég szolgáltatásait: Móríczt középű lánya, Gyöngyi és a férje, Simon Andor többek közt azt is vállalta, hogy beköti a Kelet Népe évfolyamait a lapot megőrizni akarók számára. Nem úgy gondolkodott tehát, hogy a családtagok írásainak közlése a saját lapjában, bevonásuk a szerkesztőség munkájába „összeférhetetlen”, vagy visszatetszést kelthet, hanem úgy, hogy ez egy közös vállalkozás, amelyben mindenkinek részt kell venni.

De Móríczt nemcsak a Kelet Népe szerkesztőjeként kísérelt meg úgy alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez (nem az első komoly változást átélve élete során, hiszen kiadót is többször cserélni volt kénytelen), hogy „családi gazdaságként” próbált működtetni egy lapot és kiadványt: olyan elképzelései is voltak, hogy a leányfalusi kertjét hasznosítva veszi magára a gazdálkodó író szerepét. Úgy látta, nincs más út, mint az irodalmunk professzionalizálódását közvetlenül megelőző időszakban Kazinczy és Kisfaludyé volt, akik, hogy egy Kölcsey-levéiben olvasható fordulatot idézzek, „kapával és tollal” keresték a kenyerüket.¹⁴⁵² (A móríczi modell abban is hasonlít Kazinczyéra és Kisfaludyéra, hogy nála is egy gazdasszony, Erzsike lett volna a gazdaság irányítója – mint annak idején Török Sophie és Szegedy Róza.) Ahogy Kálmán Kata is megírta, Móríczt azokat az irodalmi és sajtóviszonyokat látta szét hullani, amelyek közt egész írói működését felépítette, és ezért azt fontolgatta, hogy a kertművelés archaikus modelljéhez térne vissza: „A szomorú politikai fordulatok napjaiban, az új sajtótörvények

¹⁴⁴⁹ SZILÁGYI Zsófia 2010: 76.

¹⁴⁵⁰ MÓRICZ Virág 1981b: 422–423.

¹⁴⁵¹ MÓRICZ Virág 2002: 318.

¹⁴⁵² Szalisznyó Lilla adta ezt a címet Kazinczy és Kisfaludy Sándor gazdálkodását tárgyaló írásának: „Most kenyeret keresünk kapával és tollal”

alkalmával be is jelentette olvasóinak, hogy ilyen időkben minek akarna valaki író lenni, ő is kifelé megy az íráságból, s kertjével akar foglalkozni.”¹⁴⁵³ Bár az irodalmi tevékenységet is folytató közép- és kismemesek XIX. század eleji egzisztenciális viszonyainak megteremtésére Móricznak esélye sem volt 1940 és 1942 között (nemcsak a külső körülmények, de a gazdálkodáshoz való személyes viszonya miatt sem, amit a nagy nekibuzdulások, majd a hirtelen csüggedések jellemeztek), mégis érdekes nyoma ennek a szándéknak az a hirdetés, amit a Kelet Népe 1941. október 15-i számában olvashatunk:

„Nemes diófa,
Nemes jázmin,
Nemes spirea
ezres tételben kapható
Móricz Zsigmond kertészetében
Leányfalú”

Érdeemes feltenni ezek után a kérdést, miként befolyásolta ebben az időszakban Móricz írói tevékenységét az, hogy az irodalom feladatáról és lehetőségeiről, anyagi alapjairól a korábbiaknál is intenzívebben kellett gondolkodnia. Ahogy a Kelet Népe 1940. június elseji számában megjelent, a beszédes *Gyötrődés* címet viselő írásból kiderül, Móriczot a szokottnál is jobban foglalkoztatta a műnek a kézirat lezárása utáni sorsa:

„Ebben a percben fejeztem be az Árvácskát. Pont éjfél. 1940. május 23. Most már három perccel múlt az éjfél, már május 24: péntek. Mi történt? Újra itt van egy regény. Még egy regényt írtam! Ennyi az egész. [...] Most következik, hogy szakemberek kézbe vegyék, megállapítsák, milyen formában kell könyvalakban kihozni, milyen kiadónál, hány példányban s a könyvkereskedők hány százalékot kapjanak minden példány eladásáért s legalább háromszor annyit, mint amit az író kaphat.”

Nem véletlenül vált a könyveknek az olvasókhoz való eljuttatása éppen a kiadójával való korábbi, szoros együttműködés lazulásakor

¹⁴⁵³ KÁLMÁN 2012: 171.

kérdéssé a számára: az *Árvácska* megírása után engedélyt is kért az Athenaeumtól, hogy a regényt a Kelet Népe kiadásában hozhassa ki, „egypengős árban, tízezer példányban”¹⁴⁵⁴ Ehhez meg is kapta a beleegyezést, végül mégis maradt a bevált metódusnál, hiszen a regény az Athenaeumnál jelent meg, 1941-ben.

A könyvkiadáshoz azért is fordult (volna), mert úgy látta, érdekesebb könyvekkel, mint folyóiratokkal próbálkozni: ahogy Móricz Virág írja, rájött, „ha a kiadó mégiscsak el tudja adni a nagy sorozatot, ez azt jelenti, hogy könyvet hamarabb vesznek, mint folyóiratot.”¹⁴⁵⁵ A könyvkiadói terveit aztán a magyar irodalom egészéből válogatást közlő, olcsón kivitelezett Magvető-antológiánál tudta megvalósítani, amelynek nemcsak megszerkesztésében, de kiadásában, reklámozásában is részt vállalt. De nem adta fel azt sem, hogy a Kelet Népet jövedelmező vállalkozássá tegye – igaz, sem a hely, sem az idő nem volt erre alkalmas, bármennyi energiát is fektetett be.

Íróink és előfizetőink bensőséges társasága

Móricz már emlegetett *gyötrelmeinek* egyik fő oka az volt, hogy a korábbi automatizmusok már nem működtek, írásainak kiadásán, reklámozásán, terjesztésén ugyanúgy töprengenie kellett, mint a legtöbb szövegének helyet adó Kelet Népe anyagi alapjainak megteremtésén. A helyzetet néha sötét iróniával írta le, például egy Németh Lászlónak szóló levelében: „Előre örülök neki, hogy magam írom a lapot, magam adminisztrálom és magam veszem meg.”¹⁴⁵⁶ Ez túlzás volt, persze, de kétségtelen, hogy szinte mindenről neki magának kellett döntéseket hozni, majd vállalni a következményeket: esetenként kivételt tett egyes íróknál, könyörgő levelük hatására és nehéz anyagi helyzetük ismeretében saját zsebébe nyúlva fizetett honoráriumot (például Kassák esetében). Úgy kellett fellépnie tehát, mint egy tőkésnek, mint a húszas-harmincas években Miklós Andornak – miközben a tőke valójában hiányzott mögüle, és a szerepből is igyekezett néha kilépni, elszaladni a feladatok és döntések elől. Hiszen mégsem egy kiadóvállalat feje volt ő, hanem író, aki leginkább

¹⁴⁵⁴ A levelet ld. *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője* I. 138.

¹⁴⁵⁵ MÓRICZ Virág 2002: 508.

¹⁴⁵⁶ *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője* I. 159.

az íróasztala mögött szeretett volna ülni, illetve öreg, betegségekkel küzdő ember, aki pihenni vágyott volna – ezt viszont sem Pesten, sem Leányfalun nem tehette meg, ezért elmenekült hol Erdélybe, hol Debrecenbe, majd az irodalmi programokon való részvétel helyett leginkább aludt. A honoráriumfizetés elmaradása pedig azzal járt, hogy egyre több önjelölt bukkant fel a lapban, illetve azzal, hogy az állandó és intenzív munkát igénylő folytatásos regényt Móricznak önmagától kellett „megrendelnie” – egyedül Németh László volt az, aki hajlandónak mutatkozott, hogy az *Iszonyt* a Kelet Népe-nek adja oda. (De ez már azután történt, hogy Móricz két regényét is a saját lapjának adta, ingyen.)

Leginkább az Ottlik Györggyel folytatott levelezéséből látható, milyen nehezen feloldható feszültségekhez vezetett, hogy Móricznak laptulajdonosként kellett fellépnie, miközben nem rendelkezett azzal a saját vagyonnal, amelynek birtokában akár kockázatos üzleti lépéseket is tehetett volna. Ottlik Móriczon a nyomdászamlát követelte, levelében pedig méltányolható és jogos érvekkel fejtette ki, hogy sem az író, sem a nyomda nem viselkedhet úgy, mint az egykori tőkések, akik a napilapok, kiadók és szerzők sorsáról személyes kockázatot is vállalva döntöttek:

„A Pester Lloyd Társulat nem kiadóvállalat, hanem egyszerű nyomdaüzem, amely a hozzá hozott feladatokat elvégzi, és ezért, az üzleti szokásoknak megfelelően, a megállapodások értelmében bizonyos záros határidőn belül jogosult számlája ellenértékét kérni, és ha kell, behajtani. Az Athenaeum kiadóvállalat volt, és ma is az. Ha Miklós Andor, aki az Athenaeum tulajdonosa volt, akár üzleti okból, akár nemzeti célból rizikót vállalt, a saját vagyonából vállalta azt, és amikor tette, tudta, miért teszi. [...] Az irántad érzett mély tisztelettel és a zsenid iránti bámulattal, legyen szabad azonban ebben az egyszerű nyomdaüzleti kérdésben őszintén megmondanom, hogy én Tőled, kedves Zsiga bátyám, legutóbbi leveled helyett egy fix visszafizetési tervet vártam a nálunk f. évi július hó 1-ig fennálló, Kelet Népe 6353,16, Magvető 5623,59 P, összesen P 11976, 75 (Tizenegyezer kilencszázhetvenhat 75/100 pengő) kontrahált adósságaid visszafizetésére vonatkozólag.”¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁷ Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I. 153.

Azért is tudott nehezen kommunikálni Móricz, mert az üzleti szempontokat keverte az irodalmiakkal, a pénzügyekről szóló leveleit irodalmi művekként kezelte sokszor. Ahogy maga is írta egy Ottlik Györgynek címzett levele végén: „Nincs különbség számomra az üzleti levél és a novella közt. A novella is üzleti keménységű, biztosságú és értékű kell, hogy legyen.”¹⁴⁵⁸ Nem is azzal volt baj, ha a novella közeledett az üzleti levélhez, inkább a fordítottja okozott problémákat: Ottlik esetében is az hozta el a megoldást, hogy Móricz Virág, akit bántott, hogy apja ennyire kiadja magát az üzleti ügyek során, férjével íratott egy személytelen üzleti levelet, pontosan részletezve benne a visszafizetés módját. Hiszen bármekkora tisztelet is övezte Móriczot, nem állt az üzleti élet szabályain kívül. Móricz Virág, egyfelől apja iránti érthető elfogultsággal, másfelől élete nagy részét a szocialista időszak szabályai szerint leélő íróként, ostorozza ugyan az apja életét megkeserítő Ottlikot, de ezt az álláspontot ugyanúgy egyoldalúnak látom, mint a következő mondatot a már emlegetett, és a kapitalisták „írónyúzó” mentalitását megmutatni kívánó Fülöp Jánostól: „Egyszer – de jogainak alapján – »kirúgott a hámból«: a *Légy jó mindhalálig* színmű-szövegét eladta a Színházi Élet karácsonyi számának.”¹⁴⁵⁹ Az eset jóval korábbi ugyan, mint a Kelet Népe-időszak, mégis érdemes belegondolni: Móricz korában, ahogy napjainkban, az irodalmi életet üzleti törvények, szerződések (is) szabályozták. Ha valaki megszegte egy kiadóvállalattal kötött, az első közlésre vonatkozó szerződést, vagy nem fizette ki a nyomdászamlát, annak következményei lehettek, akármekkora zseni volt az illető.

Az üzleti és finanszírozási szempontok, illetve az irodalmi művekből kiolvasható álláspontok ütközésére jó példa az az eset a Kelet Népe Móriczhoz kötődő történetéből, amelyhez hasonlót aligha tudnánk ma elképzelni. A bankvilágból a lap mellett a már a Nyugatot is támogató (és a Nyugatban az *Életem regényéről* méltatást közlő) Hegedüs Loránt maradt. Személyesen támogatta a Kelet Népet, a leveleiből úgy tűnik, kizárólag a Móricz iránti nagyrabecsülés miatt, ugyanerre viszont a többi bankárt nem tudta rávenni. Ennek az elutasításnak pedig egy vers volt az oka:

¹⁴⁵⁸ Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I. 146.

¹⁴⁵⁹ FÜLÖP 1962: 283.

„az egész bankvilágban és bennem is a legnagyobb felháborodást keltette Illyés Gyulának a Kelet Népeben – amely tudtommal a Te szerkesztésében jelenik meg – a június 1-jei számban [közölt] Mérleg című verse. Én a versről nem mondok bírálatot, mert költő nem vagyok, de gondolata ugyanaz, mint aminőt gróf Károlyi Mihály úr idejében hallottunk, és amelynek vége az lett, hogy engem börtönbe hurcoltak. A bankároknak elő sem merem terjeszteni, hogy a Kelet Népet bármilyen támogatásban részesítsék.”¹⁴⁶⁰

Móricz ironikus válaszából jól látszik, hogy a verselemző bankárokon ő is elcsodálkozott: „ahhoz a Te zsenid kell, hogy abban a versben, amelyet meg kell tanulnod könyv nélkül, hogy érvelhess vele – hogy abban valaki fölismerje a magántulajdon elleni vezércikket”¹⁴⁶¹ Felteszem, márcsak azért is, mert az Illyés-vers effajta értelmezése, egyáltalán, bármiféle egyszerű „lefordítása” nem egyszerű. Ez az eset jól mutatja, hogy a Kelet Népe, mint minden lap, egykor és most, függő helyzetben volt, még ha sokkal kevésbé is, mint más korabeli lapok – függött attól, aki a pénzt adta. Egy lap vagy politikailag volt elkötelezett, vagy legalábbis hallgatnia illett azokról a kérdésekről, amelyek az őt finanszírozókat sérthették.

Móricz láthatóan a magántőke befolyását érezte legerősebbnek és legkárosabbnak az irodalmi lapok esetében – nincs ebben semmi meglepő, hiszen az állami finanszírozás visszasságairól nem volt semmiféle tapasztalata. Ezért is állhatott egy olyan, ma már látható, hogy akkor teljesen kivitelezhetetlen kezdeményezés mellé, amely azt szorgalmazta, hogy az állam szálljon be a folyóiratok fenntartásába. A halála előtt egy héttel, 1942. augusztus 28-án írt levelet Antal István miniszternek, és ismertette azt a debreceni Nyári Egyetemen közösen kialakított nézetet, hogy, mivel a folyóiratok „alapjában véve magántőkével alakult vállalkozások”, nagy lehetőség nyílik a kiadók és a szerkesztők befolyásolására, vagyis a cenzúrára – ezért szükség lenne egy „államilag szubvencionált vagy fenntartott folyóiraatra.”¹⁴⁶²

Az állami finanszírozás illuzórikus volt, a bankszektorból alig kapott pénzt a lap – Móricz leginkább azt szeretne volna, ha a Kelet

Népe fent tudja tartani önmagát az előfizetőktől érkező pénzekből és reklámbevételekből. Az 1940-edik évi utolsó számban, december elsején a következő jelent meg a lapban: „A Kelet Népe íróink és előfizetőink bensőséges társasága. Nem ostromoljuk a piacot. Nem hízelegjük be a profanum vulgust. Aki a Kelet Népet olvassa, a magyar kultúra jegyét viseli.” A piac ostromlásától való elzárkózás jegyében Móricz egy időben csak annyi példányban nyomta a lapot, amennyi előfizető éppen volt – hamar kiderült ugyanis, hogy a terjesztés és árusítás külön nehézségeket okoz, az emberek könyveket inkább vesznek, a lapokat sokszor nem szakboltokban, hanem trafikokban, dohánykereskedésekben lehetett eladni, igen alacsony példányszámban. Ugyanakkor, bármennyire bensőséges társaság volt is ez,¹⁴⁶³ az előfizetői díjakért folytatott küzdelem nyomaival egymásra találkozunk a lapban. Szellemesek a feltehetőleg Móricz által írt unszólások, mint ez az 1941. október elsején megjelent:

„Ma, október 1. kezdődik a IV. negyedév. Aki még nem küldte be szórakozottságból az előfizetési díjat, kérjük most tegye meg. Mai számhoz csekket mellékelünk. A jövőben két postai csekk számlánk lesz. Egyik 7934, a másik a 33–1–33.

A Kelet Népe kiadóhivatala.”

Az előfizetők nem érezhették mindig viccesnek azt a módot, ahogy a Kelet Népe a pénzéhez próbált jutni – ez derül ki Hanák Mária, „öt esztendeje bár színjelesen végzett, de mégis állás nélküli tanítónő” Móricznak írt leveléből. A hölgy arról számolt be, hogy a Kelet Népe tatai előadóestjén, amelyen egy ügyvéd (akinek az irodájában havi ötven pengőért kisegítőként dolgozott) meghívására vett részt, némi unszolás hatására előfizetett a lapra. A második félévi díjat már nem tudta befizetni, ezt követően pedig (bár nem ka-

¹⁴⁶⁰ Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I. 136.

¹⁴⁶¹ Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I. 216.

¹⁴⁶² Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I. 557.

¹⁴⁶³ Ennek a közösségi felfogásnak, ami, persze, ebben a formában megvalósíthatatlan volt és a dilettantizmus veszélyével fenyegetett, érdekes nyoma például a következő felhívás, a Kelet Népe 1941. szeptember 15-i számának 13. oldalán: „Kérjük olvasóinkat, hogy tekintsék magukat a KELET NÉPE munkatársának. Minden kérdésre válaszolunk, minden felvilágosítást, tanítást, figyelmeztetést megköszönünk és minden írást közlünk vagy felhasználunk.”

pott lapszámokat sem, vagyis azt gondolhatnánk, nem fizetett, nem kapott árut, így tartozása sincs), a következő történt:

„egyszerűen kapok egy ügyvédi felszólító levelet, amelyben az elmaradt előfizetési díjakon kívül 3 pengő ügyvédi díjat is követelnek. De akkorra már éppen elküldtem a pénzt, mintha előre megéreztem volna, hogy így lesz. Így a levél és a csekk elkerülte egymást. Így tehát azt is meg kell írnom, hogy az ügyvédi felszólító levél díja engem nem terhel.

Azóta nem tudok napirendre térni ezen eljárásuk felett. Nem tudom megérteni, hogy a mai világban, mikor annyi a kiadás, és olyan nehéz az élet, s amikor az ember csak nehéz lemondások árán tudja az egyes folyóiratokat, könyveket megszerezni, hogy lehet az, hogy ennyi belátás nélkül, csak egyszerűen ügyvédi felszólítással terhelik meg, minden előzetes figyelmeztetés nélkül.”¹⁴⁶⁴

Ez a tatai est, ahol Hanák Mária, kissé akarata ellenére, előfizetővé vált, az egyik olyan „túrának” volt a része, amelynek során Móricz, az országot járva, előfizetőket toborzott. A körút állomásait, időpontokkal, azért sorolom fel, hogy látható legyen – a hatvanadik életévét betöltött író milyen óriási erőfeszítéseket tett azért, hogy a Kelet Népet az előfizetői díjakból sikerüljön fenntartani. Móricz 1940 elején a következő útvonalat járta be: január 31. és február 2. között Sopronban volt, február 3-án Győrben, február 9-én már Debrecenben, február 10-én Mátészalkán, illetve ellátogatott Fehérgyarmatra, Jánkra és Matolcsra is. Az országjárást az is nehezítette, hogy kemény tél volt – a hófúvás Móriczot 4 napra Mátészalkán tartotta, majd az 1940. március elseji számban megjelent a következő hír: „Móricz Zsigmond engedelmet kér nagyszámú levélírójától, hogy két hét óta nem tud levélre válaszolni. De meghült s beteg fekszik Leányfaluban. A mátészalkai vonat tizennégy órát késett.” Ennek ellenére tavasszal újra útnak indult: 1940. április 20-án Szegeden volt Kelet Népe-est, április 27-28-án Tatán, illetve Komáromban, május 5-én Budapesten, május 9-én Kecskeméten, május 12-13-án Tiszaladányban, majd június 29-30-án Mezőtúron. Július 6-8-ig Móricz Cegléden tartózkodott, 10-én már Székesfehérváron volt, 11-én pedig Lovasberényben.

¹⁴⁶⁴ Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője I. 178.

Az előfizetői díjakon túl még a Kelet Népe reklámbevételei számíthattak biztos, és a lap szellemiségét nem fenyegető forrásnak – hirdetésből azonban nem volt sok, és nagyvállalatból is kevés akadt a reklámhelyet megvásárlók között. Felbukkantak ugyan olyan hirdető, mint az IBUSZ vagy a Magyar Királyi Dohányjövődék,¹⁴⁶⁵ de inkább kisebb iparosok reklámozták magukat a lapban, például Ötvös Rezső kárpitos és díszmester, vagy a bütyökmentes cipőket készítő Saller cipőplasztikus. Nem is szólva a népnevelésnek álcázott, burkolt önreklámokról, mint a következő, az 1940. február 15-i számból: „Tanulj, művelődj! A tudomány hatalom! Olvass! Nem azért mondom, hogy a Kelet Népére fizess elő, hanem azért, hogy művelj magad, szakkönyveket olvass éjjel-nappal. Másképp nem állod meg a helyed a mezőn, a munkafronton és a nemzeti sorsban!” De arra is találunk példát, hogy Móricz maga (igaz, csak monogrammal jelzetten) írta meg egy reklám szövegét:

„A rádió a Világ szívének
dobogása.

A rádió a Világ lelkének
jeladása.

A rádió a Világ testvéri
egybeborulása.”

M. Zs.

Siemens rádió

új, jó, olcsó.” KN, 1941. okt. 1. 21.

A reklámszöveg az írásmű pénzzé fordításának meglehetősen közvetlen módja (és a levelezésből kiderül, nem mindenki fogadta örömmel, hogy a nagy író ilyesmire vetemedett) – a pénz irodalmat alakító erejéről gondolkodva záráskeppen még tanulságos arra

¹⁴⁶⁵ Dohányáru-hirdetés gyakran előfordult a lapban, néha egészen kimunkált, költői szöveggel: „Tavas. Budapest fölragyog, virággal telik meg a napsugarak közt, a Mezőgazdasági Vásár egyik pavilonjában fürge női kezek csavarják, töltik milliók kedvencét, a finom, illatos Cuba-szivart. Cubának, a mesés, fűszeres nyugatindiai szigetnek a varázsa száll a magyar levegőben, ezer meg ezer ajak közt füstölög a kellemes Cuba-szivar.” Kelet Népe, 1941. április 1., 3.

kitérni, vajon volt-e más kísérlete Móricznak arra, hogy irodalmi témaként kezelje a pénzt?

A pénz regénye?

Az iménti kérdés, természetesen, költői – Móricz ugyanis éppen 1941-es erdélyi útja kapcsán írta a következőket naplójában, anyagi helyzetét részletezve, majd megemlítve a „pénz regényével” kapcsolatos tervét:

„Ez azt jelenti, hogy egész hónapra 300 pengő van előleg a kiadótól, s esetleg 400 a Magyarországtól. Legfeljebb 700 pengő. Minden egyéb jövedelem már adósságtörlesztésre van átengedve. Ebből 200 a havi adórészlet, 500 pengőből kellene megélnem, mikor a havi költségvetés minimálisan 2000 pengő.

Nem de evvel mégsem állok ki a nyilvánosság elé, holott ez a legizgalmasabb s legérdekesebb kérdés az ember számára.

Majd egyszer megírom a pénz és az ember regényét. Biztos, hogy nem fogok belehalni a pénzkomplikációkba.

Ha a nő nem végzett velem, a politika nem ölt meg, a pénz sem fog.”¹⁴⁶⁶

Ebből a feljegyzésből kiderül, hogy Móricz az ember életének fontos, de az irodalomban alig tárgyalt alakítójaként tekintett a pénzre. Sajnos, a pénz regényét nem írta meg, de a témába élete során belekezdett többször is: a húszas évek közepén írt szegényházban játszódó, a gazdagság megszerzéséről, majd elvesztéséről szóló novellát (*Szerencsekovács*, 1923), illetve több tőzsdenovellát (*Vasárnap reggel*, *Előleg munkára* – mindkettő 1923-as, *Rettenetes*, 1925). A gazdasági világválság utáni helyzetet bontotta ki az *Az asszony beleszól* című 1933-as regényében – és feljegyzéseket készített 1918. május 16. és 1918. július 8. között a *Mammon*¹⁴⁶⁷ című, soha meg nem írt regényhez. Ennek a regénynek a helyszíne feltehetőleg a bank („olyan hely, ahol csönd van a világháborúban”), és a tőzsde lett volna, amelyet a következő összefüggésrendben gondolt el Móricz:

„A *kártya* alapja egészen vak véletlenség, amit nem lehet korrigálni tudással s energiával.

A *lóverseny* alapja reális formák harca, amit el lehet rontani spekulációval és aljassággal.

A *tőzsde* alapja ez a kettő. A vak véletlen, amely kikutathatatlanul bonyolítja a reális lehetőségeket: bekapcsolódik a spekuláció s immoralitás.”

Bár a negyvenes évek elején már egészen másról szólhatott volna a pénz és az ember viszonyát tárgyaló regény, mint az első világháború idején írni tervezett *Mammon* (amelynek fennmaradt kéziratában nemcsak szöveget találunk, de tőzsdei árfolyamok feljegyzéseit is), vagy a húszas évekbeli novellák. Móricznak a Kelet Népe-korszakban is megfigyelhető viszonyát a pénzhez mégis árnyalhatja a *Rettenetes* című novella, amelyben a munkájából megélni kívánó tanár értékrendje ütközik össze a nem tanuló, ám a tőzsdéhez remekül értő diák értékrendjével. A tanár mondja a következőt:

„– Én nem tudok ebbe a világba beleszokni – mondta a klasszika-filológus.

– Én azért végeztem tizenhat évig iskolát, hogy fix fizetésem legyen, annyi, hogy abból tisztességesen megélhessek; szegyen és gyalázat, hogy azt kellett megélnem, hogy csak az él meg tisztességesen, aki tudja, mi az az Ólomipar.”¹⁴⁶⁸

Szó sincs arról, hogy Móricz álláspontját a klasszika-filológusával azonosíthatnánk. Amikor erre módja volt, maga is forgatott pénzt a tőzsdén, de a tőzsdei nyereséget szinte lopott pénzként fogta fel, ahogy erre a Kelet Népe-időszakban, egy öccsének írt levélben visszaemlékezett: „A tőzsdén aznap adtam el a papírokat, mikor egész biztos volt, hogy másnap már nyernék rajta. Nem lehetett velem bírni: rám soha senki se mondhatta, hogy én a tőzsdén nyertem. Mintha az fenyegetett volna, hogy csalásért, sikkasztásért fognak elítélni és megvetni.”¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶⁶ MÓRICZ Virág 1981b: 418.

¹⁴⁶⁷ A feljegyzések a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, az M100/4195-ös jelzeten találhatók.

¹⁴⁶⁸ *Novellák II.* 732.

¹⁴⁶⁹ MÓRICZ Virág 1981b: 423.

Móricz a Kelet Népénél sem akart mást, csak munkával pénzt keresni, és ezzel lehetőséget biztosítani önmagának a további munkára – de azt érte csak el, mint a viccben a kereskedő, aki abból él, hogy zárva tart. Legalábbis egy Magoss Olgának írt levélben a következőképpen panaszkodott: „annyi adósságot gyűjtöttem fel, hogy most kénytelen leszek két évig semmit se csinálni, hogy kifizethessem.”¹⁴⁷⁰ Írta ezt 1940. december 24-én: közel két év még megadatott neki, de munka nélkül töltött életben soha nem volt része.

„Nemes ponyva”

Móricz Zsigmond életének utolsó két évét végigkísérte a Rózsa Sándor-regényekkel folytatott küzdelem. Elképesztő ütemben írta a regényfolytatásokat, hiszen a Kelet Népének anyag kellett, és, bármilyen költőien hangozzék is ez, mintha a közeledő vég elől igyekezett volna menekülni a felfokozott munkatempóval. (Naplóiból, levelezéséből tudható, hogy a második köteten dolgozva napi 10, esetenként 15 gépelt oldalt írt meg – nem első fogalmazványt, hanem készre formált, nyomtatásra szánt szöveget.) Közben pedig elviselte azokat a támadásokat, amelyek kezdetben a nyelvjárási alakok következtelen használata miatt érték, később pedig azért, hogy egy rablógylóskost állított be hősként. A tervezett Rózsa Sándor-regénysorozat aztán félbeszakadt, a harmadik kötet nem készült el, sőt, a második is félkész maradt, hiszen arra az átdolgozásra, amelyet a folytatásos közlés után elengedhetetlennek érzett, nem maradt ideje.

Hogy Móricz a főművének szánta a regénytrilógiát, nem meglepő, hiszen számos művének írása közben rögzített hasonlót – az viszont már érdekesebb kérdés, hogy *A Rózsa Sándor a lovát ug-ratja* és a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* miért nem maradt meg a népszerű Móricz-regények közt, holott Szinetár Miklós 1979-ben Oszter Sándor főszereplésével nagy sikerű tévésorozatot forgatott belőle (a siker mértékét, persze, az egyetlen tévécsatorna koráról szólva, nem könnyű megítélni).¹⁴⁷¹ Pedig a betyár-mítosz továbbélését még a huszonegyedik században is megtapasztalhatjuk: a sajtóban a „viszkis rabló” alakját és esetét az egykori betyárokéihoz szokás hasonlítani, tudományos elemzés is született Ambrus Attila médiabeli útjáról, ahol „Sobri Jóska, Angyal Bandi és Rózsa Sándor modernkori reinkarnációjaként” emlegetik.¹⁴⁷² Ambrus esetében mintha a hajdani gazdagok szerepét a kirabolt bankok vették

¹⁴⁷⁰ Móricz Zsigmond *a Kelet Népe szerkesztője I.* 202.

¹⁴⁷¹ Igaz, ma talán többen emlékeznek Hofi Gézának a sorozatról készített paródiájára, mint magára a sorozatra: kicsit olyan ez, minthogy a *Sár-aranyból* az emlékezetünkben a Karinthy-féle paródia maradt meg.

¹⁴⁷² CSEPELI-MÁTAY 2001: 88.

volna át – a párhuzamot az sem zavarja meg, hogy Ambrus Attila esetében a szegények megsegítésének, ami a Rózsa Sándor-legenda-kör központi eleme volt, a nyomát sem látjuk.¹⁴⁷³ Sőt, azt a reményt is újraéledni láthatjuk a viszkis rablóról szóló, magyarok által forgatott, de a világsikert megcélozni kívánó filmről szóló nyilatkozatokban, amely korábban is többször felcsillant: ismét abban bízunk, hogy egy „betyáros” történet akár Amerika számára is érdekes lehet, a *magyar western* születhet meg általa.¹⁴⁷⁴ Krúdy Gyula Rózsa Sándor. *A betyárok csillaga Magyarországon történetében* című regényéről írja Kelecsényi László, a legújabb kiadás sajtó alá rendezője: „Amikor 1923-ban, a hazai kötetkiadást megelőzve, folytatásokban megjelent az Amerikai Magyar Népszavában a Rózsa Sándor történet, egy ottani filmproducer azonnal lecsapott a témára. [...] Az ilyesféle betyárhistoria az amerikai westernnek édestestvére lehetett volna.”¹⁴⁷⁵ Móricz maga is, amikor először, az első világháborút követően, tervezgetni kezdte a Rózsa Sándor-regényt, úgy képzelte, hogy (Ameri-

¹⁴⁷³ Ma újságokban, interneten lehet olyan olvasói levelekkel találkozni, amelyek felvetik, hogy nem a „nép” csinált Ambrus Attilából hőst, hanem a sajtó, hiszen az átlagember igenis félt tőle, Rózsa Sándor kapcsán pedig született olyan könyv, egy hat elemi végzett parasztasszonytól, amely a legendakörnek éppen ezt a momentumát látja a legkérdésesebbnek: „Ki nevezte Rúzsát hősné? A nép nem! Annak elég volt 40 év rettegés. Ha a kutya elugatta magát: Jaj, a betyárok! Ha egy kis pénzt árultak, menekülni kellett vele éjjelre, de elmentek azok nappal is érte.” VESZELKÁNÉ 1981: 7.

¹⁴⁷⁴ Varga Bálint elemzi is a betyárokról és cowboyokról szóló történetek nyilvánvaló párhuzamát, kiemelve egy lényegi különbséget: „Ha csak egyetlen betyárregényt és ugyanannyi cowboyregényt olvastunk, lehetetlen nem látni a két műfaj parallel vonásait. Mind a kettő egy magányos harcosról szól, aki lovon vágatva szerez elégtételt, áll bosszút. De ha megnézzük az indítékot, kiütözik a különbség. A betyár mindig az elnyomottak oldalán áll, és az ő igazukért harcol. Az elnyomottakat pedig az a földesúr nyomta el, akinek még akkor is az oldalán állt a törvény, ha esetleg mégsem. A parasztokat nem kellett külön sérelemnek érné, ők a sérelem állandó állapotában éltek. A kérdés csak az volt, hogy mikor lovagol arra egy betyár, aki ezekért a sérelmekért elégtételt vesz. [...] A cowboyregények ezzel szemben egy alapvetően mellérendelt viszonyt mutatnak be. [...] Ha a kevés marhát terelő farmernak meggyűlt a baja a szomszéd nagybirtokossal, akkor az nem azért történt, mert a törvény ab ovo a nagybirtokos partján állt. Hanem azért, mert gonosz volt, és ő maga döntött úgy, hogy megszegi a törvényt.” VARGA 2005: 289–290.

¹⁴⁷⁵ KELECSÉNYI 2009: 494.

kában élő öccse, Dezső segítségével) „betör” vele az amerikai piacra, éppen ezért az amerikai magyar lapoknak készült írni a betyárokról, előbb magyarul, majd angolul.¹⁴⁷⁶ A siker reménye azért is éled fel minden betyársztori megszületésekor, mert a szegényeket segítő, gazdagokat büntető, vad, de igazságos, vonzó rabló alakja valóban nemzetközi, ahogy a Magyar Néprajz folklórt tárgyaló kötetében olvashatjuk, a magyar betyár „a német Schinderhannes, a francia Cartouche és Mandrin”¹⁴⁷⁷ rokona. Móricz maga is felfedezte, hogy Robin Hood Rózsa Sándor „rokonaként” is felfogható: „Robin Hood a néma film Robin Hoodját, a Fairbanks feledhetetlen pompás angol Rózsa Sándorát, teljes mértékben utoléri s a színes és hangos kvalitásokkal még le is veri.” (Az *Új filmet* című, Az Estben 1939. február 5-én megjelent írásból kiderül, hogy Móricz némafilmen is, hangosfilmen is megnézte Robin Hoodot.) És a magyar betyárfolklor belehelyezhető Magyarország közvetlen környezetének kontextusába is, ahogy Küllös Imola írja, „nem egyedülálló, nem speciális nemzeti kultúrjelenség, hanem olyan sokszínű szöttek, amelynek szálai egész Közép-Kelet-Európában ismertek, ráadásul a feudális rend ellen lázadó, XVII. századi »társadalmi banditák« (hajdukok és opriskák) személyénél ősbib, epikus hősökre jellemző vándormotívumokkal vannak átszínezve.”¹⁴⁷⁸ Egy 1930-ban, az Ethnographia folyóiratban megjelent, két részes, hosszú tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy Rózsa Sándor alakja Móricz életében ismert és érdekes volt külföldön is, újságcikkek sora jelent meg róla, Berlinben négykötetes regényben, Bécsben színdarabban találkozhatott vele a közönség.¹⁴⁷⁹ Krúdy és Móricz álmodozása arról, hogy éppen egy betyárregénnyel hódíthatják meg a külföldet, nem volt egészen alaptalan tehát.

¹⁴⁷⁶ Erről ld.: MÓRICZ Virág 1981b: 298.

¹⁴⁷⁷ LENGYEL Dénes 1988: 165. Csepeli György és Mátyás Mónika elemzéséből, amelyben Eric Hobsbawm könyveit (*Bandits*, illetve a magyarul is olvasható *Primitív lázadók – Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*) is ismertetik, kiderül, „hogy a társadalmi betyárság az agrártársadalmak leghomogénebb jelensége nemcsak a nyugati hagyományban, de Ázsiában és Ausztráliában is.” CSEPELI-MÁTYÁS 2001: 89.

¹⁴⁷⁸ KÜLLÖS 1988: 40. A magyar betyárokhöz hasonlóan dalok, balladák, anekdoták hőse a szlovák Juraj Jánosik, a román Pintea vitéz, a lengyel Ondras, a ruszin Alexa Dovbus, sőt, a nápolyi Angiolillo is.

¹⁴⁷⁹ Részletesen lásd: DÖMÖTÖR 1930: 98.

De, mint ma már tudjuk, a világsikerű, Krúdy regényéből készült magyar western nem valósult meg, ahogy nem lett semmi Móricz betyárregényeinek amerikai sikeréből sem – igaz, Móricz a Rózsa Sándor-regények megírásához nem 1918–19-ben, hanem a negyvenes évek elején fogott csak hozzá, amikor Dezső öccse már nem élt (a Móriczville nevű települést megalapító testvér filmbe kívánczó életét egy végzetes pisztolylövés zárta le), neki magának pedig ereje sem volt a mű lehetséges amerikai sikeréért küzdeni. Abban, hogy a betyárregényektől akkora sikert reméltek íróink,¹⁴⁸⁰ minden bizonnyal szerepet játszott, hogy Rózsa Sándor a ponyvakiadványok és a szóbeliségben terjedő legendák egyik főhőse volt akkoriban, ahogy Krúdy megállapította: „Hét életének kellett volna lennie, ha csakugyan ő követi el mindazt a sok vitézi és haramiacselekedetet, amelyet ráfogtak.”¹⁴⁸¹

Móricz Az Est 1921. január 30-i számába írt egy cikket *Sibilla-könyv, betyárregények, tündérhistóriák (Felette mulattató, érdekes és szívemesítő butaságok. Milyen népkultúrát csinált a nyomda tegnapig?)* címmel: azt vette számba, miket olvasnak mindazok, akik az iskolákon, irodalmi folyóiratokon és a komoly könyvkiadók kötetein kívülrkedtek. Megdöbbenve vette tudomásul, hogy gyermekekórának „sok apró szemétnyomatványa, a ponyvatermékek különös áradata”¹⁴⁸² még mindig ott van a parasztlányok világában. Hogy jobban megismerje a ponyvát, elolvasta a tündéres- és betyárhistóriákat, az Angyal Bandiról, Savanyú Józsiáról, Sobri Jósikáról és Rózsa Sándorról szóló füzeteket, még Sibilla királynő jósló könyvecskéjét is. A cikkből nyilvánvaló: már akkor eltöprengett rajta, miként lehetne az íróknak a népi kiadványok piacára betörni úgy, hogy nem engednek a kelleténél többet az önmaguktól is megkövetelt színvonalból. Amikor tehát Móricz a legismertebb magyar betyár megírására

vállalkozott, pontosan tudta, hogy a korszak egyik legpopulárisabb témájához nyúlt, amelyet Krúdy is feldolgozott. De azért is fontos a mára csaknem teljesen eltűnt legenda- és ponyvahalom Rózsa Sándorról, mert az akkori olvasók egy része nyilvánvalóan ehhez képest olvasta Móricz könyveit,¹⁴⁸³ így a hangsúly sokkal inkább arra helyeződött, hogyan lehet *másként* elmondani a jól ismert sztorit, illetve felemelni a történetet a ponyváról. A cél még csak nem is a legendák „leleplezése” lehetett (a „hiteles életrajz” megírását már Krúdy célul tűzte ki), hanem egy olyan regény megírása, amelyben a mítoszok és a népdalok is szervező erővé válnak, és amely ennek ellenére széles olvasóközönséget tud megszólítani. Ennek az elképzelésnek azért is lehetett komoly gesztusértéke, mert Dömötör Sándor 1930-ban még azt állapította meg, hogy, míg a folklórban felmagasztosul a betyár alakja, addig az irodalom inkább idegenkedve mutatja meg, bűnöző figuraként – Móricz mintha ezt a szakadékot is be szeretne volna temetni a regényeivel. A kettős szándéknak aztán nem sikerült megfelelni. Már a második Rózsa Sándor-regény írása idején született levélből kiderül, hogy Móricz tisztában volt vele, a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* nem könnyű olvasmány, és abban reménykedett, hogy a másodikkal jobban meg tudja szólítani az olvasókat: „Azt érzem, hogy könnyebb olvasmány, mint az első kötet volt, sőt majdnem azt mondhatnám, a »nemes ponyva«, amiről most annyi szó van.”¹⁴⁸⁴ De a regényforma megújítására való törekvés sem valósult meg maradéktalanul, az első kötetben sem. Czine Mihály erősen felülértékeli a könyvet, amikor Thomas Mann-i magaslatokra emeli: „Arra a törekvésre, mely az egyetemességet a mítosz segítségével törekedett elérni, Thomas Mann *Józsefjét* szokták idézni; Móricz Zsigmond a közelebbi folklór, a betyárköltészet regénnyé emelésé-

¹⁴⁸⁰ Ahogy Kelecsényi írja a Krúdy-regény első, 1923-as kiadásáról: „A kiadó nagy üzletet sejtett a témában, mert a hazai gyakorlatól eltérően a címlapra nyomtatta, hogy mindennemű utánnyomás tilos, és hogy a megfilmesítés jogát is fenntartja.” KELECSÉNYI 2009: 489.

¹⁴⁸¹ A nyilatkozat a Kiszegző című hetilap 1924. január 6-i számában jelent meg, azon ritka esetek egyike volt ez, amikor Krúdy magyarázatot kívánt fűzni saját regényéhez, Kelecsényi szerint azért, hogy a dokumentumértékét erősítse meg.

¹⁴⁸² *Tanulmányok II.* 519.

¹⁴⁸³ Mára viszont úgy tűnik, a Rózsa Sándorról való tudásunk alapvetően Krúdy- és Móricz-regényein (és nem a ponyvák, de nem is a történeti kutatásokon) alapul, ahogy ezt a betyárokkal foglalkozó kutatók legkülönbözőbbike, egy japán történészprofesszor is megállapította: „Ma a magyarok túlnyomó többsége rendelkezik több-kevesebb ismerettel a betyárról. Bátran kijelenthetjük, hogy Rózsa Sándorra vonatkozó ismereteik jórészt Krúdy Gyula, illetve Móricz Zsigmond regényeiből származnak.” MINAMIZUKA 2009: 12.

¹⁴⁸⁴ *Móricz-Magass* 580.

vel szélesítette egyetemesebb érvényűvé a *Rózsa Sándor*ban ábrázolt tizenkilencedik századi magyar világot.¹⁴⁸⁵

Móricz regényének kétségtelenül lehetnek világirodalmi rokonai, hiszen a „romantikus rablóvezér” alakja köré irodalmi művek egész sora szerveződik: Dömötör Sándor sem keveset sorol fel, Kleist Kolhass Mihályától egészen Victor Hugo *Hernani*-jáig.¹⁴⁸⁶ Dömötör az általában Petőfi kapcsán emlegetett Vahot Imrét idézi fel, annak bizonyítására, hogy a szóban terjedő betyártörténetek hősei, a névtelen ponyvakiadványokból olvasott sztorik főszereplői és a „magas irodalomból” kapott rablóalakok miként keveredtek kibogozhatatlanul össze az olvasók fejében: „Ifjúkori képzeletem világában a’ legélénkebb rajongással támadtak fel azon ábrándos eszmék, miket bennem a’ részint szóbeli mesékből, részint könyvekből eltanult, regényes haramia történetek, Zöld Marczi, Angyal Bandi-féle hősködések, ’s különösen Schiller »Haramiái«-nak hatása előidézett.”¹⁴⁸⁷ A ponyva és a folklór közt, a betyárokról szóló alkotások esetében, ahogy ezt Küllös Imola írja, egyébként is átjárás volt, mindkét irányban: a ponyvakiadványok szerzői felhasználták a folklórkincset, egyes ponyvaként árult kötetekben megjelent betyárnóták pedig később népdalokként kezdtek terjedni.

Rózsa Sándor esetében arra is találunk példát, hogy Móricz regényére válaszképpen írta meg valaki, a „nép hangjaként”, a betyár „igaz történetét” – de az 1901-ben született Veszelkáné Gémes Eszternek szintén éltek irodalmi sémák a fejében. Ahogy az asszony könyvét megszerkesztő és utószóval ellátó Küllös Imola írja: „Gémes Eszter első olvasmányélményei: az *Egri csillagok*, a *Csataképek*, a *Grant kapitány gyermekei*, a *Börharisnya* és *Az utolsó mohikán* voltak. [...] Először 1948-ban, Móricz Rózsa Sándor-regényének hatá-

sára fogott tollat. Évekig élt a Veszelka-családban, úgy érezte, hogy sok hiteles történetet tud a betyárok viselt dolgairól. Az a szándék ösztökölte az írásra, hogy kiigazítsa az emlékezetben, a hagyományban romantikus szabadsághősként élő betyárvezér alakját.”¹⁴⁸⁸ És néhol Veszelkáné az irodalmi minták alapján tud csak beszélni – a betyárok szerelmi ügyeinél az alakok „sokszor a századforduló népszínműveinek romantikus »lovag«-betyárjaivá finomodnak, akik jókais pisztolypárbajjal, dzsentris, cigányzenés mulatozással, könnyekkel és rózsacsokorral fejezik ki érzelmeiket.”¹⁴⁸⁹ Móricz Rózsa Sándor-regényei tehát nemcsak (írott és szóban terjedő) történetekből születtek meg, de szövegek létrejöttét is generálták.

Mielőtt a Rózsa Sándor-regények olvasmányosságra és a regényműfaj megújításra tett együttes törekvését vizsgálnám meg, fontosnak tartom, hogy a negyvenes évek elejéről kicsit visszalépjek az időben, megkeresve Móricznak azokat a kísérleteit, amikor valamilyen ponyvaműfajba próbált meg kirándulni, hiszen a Rózsa Sándor-regények ezeknek a nekibuzdulásoknak a végpontját jelentik.

A populáris irodalmat ma másképp látjuk, mint a Móricz-kortárs kritikusok, és nagyon másképp, mint Czine Mihály és Nagy Péter. Utóbbi *Az asszony beleszól* kapcsán emlegeti Móricz vágyát az „olvasóbarát” regény megírására, rákenve a felelősséget a „burzsoá nagytőkésekre”, és azt sugallva, az író könnyedén teljesítette az efajta (a szocializmusban már megmosolyogtató) kívánságokat: „Az »Est-lapok«, a magyar liberális nagyburzsoázia sajtótrösztje, amely mindig megtagadta az író kérését, hogy műveit olcsón, ún. »ponyva« kiadásban terjessze a szélesebb néprétegek között, most valami könnyű, népszerű regényt kívánt, ami a mai életéről szóljon a városi polgárokhoz, de ne borzolja fel az idegeket, legalábbis ne jobban, mint egy sikeres detektívregény vagy egy Vicki Baum-kötet. S az író megírta *Az asszony beleszól*-t (1933).”¹⁴⁹⁰ Ma már nem úgy tűnik, hogy az írók könnyedén „alászállnak” az alantas, populáris műfajokba, ha úri kedvük úgy tartja: sokkal inkább az látszik, hogy, például, krimi írni sem könnyebb, hanem *másmilyen* feladat. Nagy Péter megszólalása a *Forró mező*kről épp azt a popularitást lekezelő szem-

¹⁴⁸⁵ CZINE 1979: 176.

¹⁴⁸⁶ A többi lehetséges párhuzamot lásd: DÖMÖTÖR 1930: 103. Dömötör emlegeti a Rinaldo Rinaldini-regényt is, amelyet Móricz regényében is felhoz az elbeszélő, a népszerű regényt ironikusan szembehelyezve a tananyagba kerülő magas irodalommal: „Hol van ma már a rablóromantika? Az Abbruzzókban, ott még van. Rinaldo Rinaldini. Mindenki jobban ismeri ezt a regényt, mint az írója, Vulpius úr sógorának, néhai Goethe János Farkasnak a művet, amikről csak beszélnek, de nem olvassa senki, csak olvastatják a tanítványokkal.” *Rózsa Sándor a lovát ugratja* 320.

¹⁴⁸⁷ Idézi: DÖMÖTÖR 1930: 104.

¹⁴⁸⁸ VESZELKÁNÉ 1981: 228.

¹⁴⁸⁹ VESZELKÁNÉ 1981: 231.

¹⁴⁹⁰ NAGY Péter 1975: 401.

léletet példázza, amely szerint az írók, ha akarják, fél kézzel *megemelik* az „alul lévő” műfajokat: „Gyorsan, egyszerű eszközökkel pénzt keresni, s ugyanakkor megmutatni, hogy ez a hirtelen divatos lett válfaj sem idegen neki – mindez vonzhatta és izgathatta képzeletét; így tudott ebből az irodalom alatti műfajból, amint hozzányúl, egyszerre irodalmi és eredendően magyar alkotást formálni.”¹⁴⁹¹

De ne képzeljük azt, hogy ez a szemlélet kizárólag a szocialista időszakra volt jellemző, Kárpáti Aurél 1934-ben hasonló módon fogalmazott: „felemeli és megnemesíti a lenézett műfajt, amelynek kereteit az irodalmi tartalommal tölti meg.”¹⁴⁹² Németh László megállapítása pedig, amely szerint „a legjobb magyar detektív- vagy akár ponyvaregényt is” Móricz írta meg, a *Forró mezőkkel*, azért veszít az értékéből, mert utána a következőt teszi hozzá: „ezt aztán az anyag kellő ismerete nélkül is állíthatom.”¹⁴⁹³ Vagyis ezekből a vélekedésekből úgy tűnik, nemcsak az „irodalom alatti” világba „kiránduló” szerzők nem kötelesek jól ismerni az éppen felhasználni kívánt műfajokat, de az ezeket megítélő kritikusok sem. Holott a kudarcok oka sokszor éppen ez a tájékozatlanság – még azt is kevesen tették meg, amit Móricz 1921-ben, hogy elolvasásuk *után* beszéltek ponyvakivándókról. Persze, Németh László megállapítását árnyalja, hogy a modern magyar irodalomban valóban krimihiányt regisztrálhatunk: elszigetelt kísérleteket látunk ugyan (leggyakrabban Szerb Antal *Pendragon legendáját* szokták emlegetni krimikísérletként),¹⁴⁹⁴ olyan szerzőt viszont, aki sorozatban írt volna detektívregényeket, nem találunk. De ez nem mentség a krimittől való tartózkodásra, hiszen Németh László kortársa volt Agatha Christie-nek, Sir Arthur Conan Doyle-nak és Georges Simenon-nak: a *Forró mezőkről* megfogalmazott véleménye elsősorban nem is ismerethiányt tükröz, sokkal inkább a Nyugat körüli szerzőknek a krimivel és a ponyvával szembeni, meglehetősen tartózkodó viszonyával magyarázható.

¹⁴⁹¹ NAGY Péter 1975: 309. Nagy Péter szerint már *Az asszony beleszól* és *a Jobb mint otthon* is „detektívregény-kísérlet” volt.

¹⁴⁹² KÁRPÁTI 1930b: 315.

¹⁴⁹³ NÉMETH László 1970: 105.

¹⁴⁹⁴ Varga Bálint még Heltai Jenőtől a *111-est* (1920) és Tersánszky Józsi Jenőtől a *Bűnügy lélekelemzéssel*-t (1938) nevezi meg, és emlegeti Moly Tamás *Vörösbegy* című regényét is, amelyről még a Nyugatban is született recenzió.

Bár kissé sommás és egyszerűsítő Varga Bálint gondolatmenete arról, hogy a Nyugat szerzői „élet és halál uraiként” lökték félre mosolyogva a krimitt (miként, szerinte, az avantgárd szerzőket is), és pecsételték meg ezzel a műfaj magyarországi sorsát, azért nem teljesen jogtalanul állítja mindezt, ahogy ez már a *Forró mezők* kapcsán született írásokból is látszik. Ugyanakkor a Nyugat néhány 1940-es és 1941-es számában a ponyvairodalomról lefolyt, a lap megszűnése miatt félbeszakadt vita azt mutatja, bár sok tévedésük volt a megszólalóknak a detektívregényekkel kapcsolatban, azért számos fontos megállapításra jutottak a hiányzó magyarországi krimi kapcsán. (Még ha arról szó sincs, hogy, miként számos mai kritikus, *szo-morkodtak volna* amiatt, hogy nem született meg a magyar krimi.) Nagypál István például a magyar jogrendszer sajátosságaiban látta annak okát, hogy azokat a külföldi detektívregényeket, ahol győz az igazság, megvalósul az „ártatlanság véelme”, és a törvény előtt mindenki egyenlő, nálunk csak egzotikus, hihetetlen sztorikként lehetett olvasni: „A detektívregény már igényesebb műfaj: kétségtelenül az angolszász civilizáció terméke. Lényeges eleme abban az angol-amerikai jogszokásban rejtőzik, amely szerint bizonyítékok nélkül senkit sem lehet letartóztatni, s az ítéletig a vádlott éppoly egyenrangú fél, mint a bíró az emelvényen. Ez adja meg a lehetőséget arra, hogy bűnös és üldözője sok tekintetben egyenlő fegyverrel küzdhet, s a jó ügy bajnokát aránylag csekély mértékben támogatja a hivatalos hatalom. Ez a jogrendszer teszi nálunk többé-kevésbé exotikussá a detektívregényt is.”¹⁴⁹⁵ Ez a Nyugat-beli ponyvavita egyébként a terjesztés és az árképzés kérdéseiből indult ki (Tolnai Gábor *Könyvek a „ponyván”* című írásával, az 1940/3-as számban), aztán kanyarodott el a szórakoztató irodalom, az olvasmányosság, a „kiválasztottak számára íródott” művek, valamint a „tömegek olvasmányai” közt megképződött szakadék felé. (Ez utóbbi megkülönböztetésről Lovász Márton írt a Nyugat 1941/7-es számában.) Csupa olyan kérdés merült fel tehát, amely Móriczot egész életében foglalkoztatta – amikor Magoss Olgának a „nemes ponyváról” írt, erre a vitára célozhatott elsősorban. Sokszor tért vissza rá élete során, hogyan lehetne „újsággönyvet”, füzetes folytatásos regényt kiadni – a naplója tanúsága szerint minden oka megvolt rá, hogy abban

¹⁴⁹⁵ NAGYPÁL 1941: 449.

bízzon, egyes művei sikeres lehetnének a ponyván is. 1932-ben írta a következő, már a példányszám miatt is fontos mondatokat: „Ha a filléres regénytárak százezer példányt értek el, el lehetett képzelni, hogy egy borzalmas és mégis művészi regénnyel szintén el lehetne érni ugyanezt a példányszámot. Bovary úr című regényemet 1917-ben háromszor nyomták újra, összesen 175.000 példányban. Játszva fogyott el. Egy példány sem maradt belőle.” (Azért azt ne gondolja senki, hogy minden korszakban ilyen példányszámokat produkáltak a Móricz-kötetek: amikor 1929. június 12-én szembavette a raktárkészletet, azt tapasztalta, hogy az 1926-ban 3000 példányban megjelent *Úri muri*-ből még raktáron volt 1210 példány.¹⁴⁹⁶)

A magyar krimi hiányáról és a magyar ponyváról gondolkodva Varga Bálint meg sem említi Móriczt – holott a Nyugat első nemzedékéből határozottan őt foglalkoztatta leginkább, miként lehetne olcsó könyveket előállítani és terjeszteni (az Athenaeumot is megpróbálta ilyesmire rávenni, a Kelet Népe-nél is ezzel próbálkozott), ahogy azon is sokat morfondírozott, terjeszthető-e Ady a ponyván, illetve azon, mit olvasnak a parasztlányok munka után vagy a hivatali alkalmazottak munkába menet. *Míg új a szerelem* című regényének egyik írói kitérőjében írta: „legalább még sose láttam, hogy az irodába menő lányok a villanyoson Homéroszt olvasták volna. Nem, ők detektívregényt olvasnak. Az ősi olvasó azonban, a kortárs, Odüsszeusz bolyongásait éppen úgy figyelte, mint a mai detektívregényt. Akkor ez volt az illetlen irodalmi szenzáció.”¹⁴⁹⁷ Nemcsak betyárhistóriát írt annak érdekében, hogy széles tömegekhez jusson el, vagy *Magvető* címmel irodalmi antológiát szerkesztett, de az egyébként általa különösebben nem sokra nem tartott a detektívregénnyel is megpróbálkozott, a húszas évek végén.

Detektívregény?

A *Forró mezők* már keletkezési dátumból is kettővel rendelkezik: első változata 1929-ben, második kiadása 1939-ben jelent meg, és az utóbbi nemcsak apró módosításokat tartalmaz, de egy teljes fejezettel bővebb az előbbinél. Hasonlóra van még példa az életműben, hiszen

¹⁴⁹⁶ MÓRICZ Virág 1967: 79.

¹⁴⁹⁷ *Míg új a szerelem* 622.

Móricz sosem tekintette véglegesnek művei szövegét, az alakítás jogát fenntartotta magának. De a *Forró mezők*nek nemcsak a szövege változott meg, a regény az elmúlt hetven évben többször műfaji kategóriát „váltott” – a megjelenésekor még fontosnak tartották, hogy krimiként is olvasható, aztán a szocialista időszakban a társadalombíráló dzsentíregények közé került. Ez utóbbit nem elsősorban az értelmezések igazolják, hanem (hogy maradjak a krimiterminológiánál) olyan *közvetett bizonyítékok*, minthogy ebből a regényből már 1948-ban készült film, és 1963-ban megjelent az orosz fordítása is, márpedig ez a tisztesség kizárólag a társadalombírálatra vállalkozó Móricz-műveket érte akkoriban.¹⁴⁹⁸ A *Forró mezők* később a *Rokonok* vagy az *Úri muri* mögött egyértelműen háttérbe szorult, valószínűleg részben az olvasóknak tett „engedmény”, a krimiszál következtében. Csak a detektívtörténet iránt támadt irodalomértelmezői érdeklődés, amelynek a magyar történelmi krimi, illetve a „kemény krimi” létrejötte új lendületet adott, hozta ismét előtérbe a *Forró mezőket*, amelyet mint lehetséges előfutárt kezdtek emlegetni.¹⁴⁹⁹

Ha a regény ötletének megszületése körül adott nyilatkozatokat nézzük, ahhoz hasonló kettősséget, az előzetes szándékok körüli ingadozást látunk, amit aztán az értelmezéstörténetben is felfedezhetünk. 1928 nyarán, a Színházi Életnek adott szokásos „nyári interjúban”, felidézve az akkoriban Szabolcsban tett utazásait, már beszélt Móricz a *Forró mezőkről*. A regény esetleges bűnügyi vonulatát meg sem említette, hanem a miliőre, a közeg különlegességére helyezte a hangsúlyt:

¹⁴⁹⁸ Az oroszra lefordított Móricz-művek kiválasztásánál nyilvánvalóan az a szándék irányított, hogy azt a „magyar Gorkijt” mutassák meg, akit üldözött a Horthy-rendszer, és mély nélkülözésben halt meg. Készült orosz fordítás az *Úri muri*-ből, a *Rokonok*-ból, a *Boldog ember*-ből és a *Légy jó mindhalálig*-ből, meg számos novellából és hírlapi cikkből. Olyan művekből, amelyeket, véleményem szerint, az orosz irodalommal kapcsolatba lehet hozni (ilyen *Az Isten háta mögött* és a *Kivilágos kivríradtig*) viszont nem.

¹⁴⁹⁹ Bánki Éva nem arról beszél, hogy Móricz létrehozta volna a kemény krimi, csak annyit mond, hogy egyes műveiben ennek *lehetősége* ott van: „A krimiszűzsé elemeit számos írásában (*Barbárok*, *Forró mezők*) variáló Móricz ugyan nem lett a kelet-közép-európai *noir* nagymestere, de megteremtett egy pompás minimalista (naturalista?) stílust, amely a maga elliptikusságával, drámai sűrítéseivel, kihagyásaival emlékeztet a kemény krimik nyelvezetére.” BÁNKI 2009: 88.

„Egy megyének az életét irom meg, olyan megyének, amelyik első településü, vagyis lakói még az Árpádok alatt telepedtek le. Ezeket családostképpen megkímélte a török, a tatár, a német és – ma is majdnem abban az ősi állapotban vannak. Ebben a megyében a rendi-szerkezet is felismerhető. Vannak itt olyan kuriák ma is abban az állapotban – mint Nagy Lajos korában voltak. Az ember szinte látja, ahogy lóra száll a 600 évvel ezelőtti nemes, hogy a csatába menjen... Itt minden a régi életre emlékeztet: vannak ma is parasztházak, a földbe ásva. Csak putri tetejük van. Bejártam az egész vidéket, magam fényképeztem ezeket a nagyszerű motívumokat, melyeket most regényemben is felhasználok. Itt minden magán viseli az ősiség jellegét. Igazi uri világ ez itt! – még pedig magyar felfogás szerinti uri világ... Itt az asszonyok élete is más, mint másfelé. Fulladtabb, háremszerűbb és a szerelmi élet emiatt kiválóan érdekes.”¹⁵⁰⁰

A Pesti Napló 1928. szeptember 15-i számában az olvasók a *Forró mezők* beígért első részlete helyett egy interjút kaptak, amelyből kiderült, az író betegsége miatt tudta csak két héttel később megkezdeni regénye közlését. Itt Móricz már arról a gyilkosságról beszélt, amellyel ugyancsak Nyíregyháza környékén találkozott: „Mostanában jártomban, keltemben találkoztam közvetlen közletről a szenzációval – egy puska lövéssel, amely egy igen nagy vidéknek jóformán minden társadalmi rétegét felkavarta. Az ügy titokzatos volt, a tettest nem lehetett megtalálni. Itt egészen furcsának éreztem, hogy valahogy mindenki detektívvé lett.” Bár Móricz rejtélyeskedett az interjúban, Hamar Péter kiderítette, milyen ügyre utalhatott: „Az adomázásra hajlamos vendéglátók társaságában hallhatott Móricz arról a gyilkosságról, amely a Nyíregyházához közeli Csobaj községben történt 1926. augusztus 7-én. Csobaji József földbirtokost az ablakon keresztül lőtték agyon. A haláleset körülményeit nem sikerült pontosan tisztázni. Egy Begre Albert nevű személyt tettesként elítéltek, Begre Bélát, a testvérét pedig a tártstettség vádja alól bizonyítottóság hiányában felmentették. Az eset még 1928-ban is szóbeszéd tárgyát képezte, és felfrissítette az emlékeket a Nyírvidék

¹⁵⁰⁰ Egy pengőjébe került Móricz Zsigmondnak egy darab saját termésű krumpoli. Ezért lemond a mezőgazdaságról és megmarad – írónak, Színházi Élet 1928/37, 70.

című napilap 1928. augusztus 18-i száma, amely *A csobaji gyilkosság vádja alól jogerősen felmentett Begre Bélát szándékos emberölés kísérlete miatt letartóztatják* címmel közölt hosszú cikket az újabb, de a régivel csak a gyanúsított személye miatt összefüggő bűnesetről.”¹⁵⁰¹ Mivel Varga Bálintnak valószínűleg igaza van abban, hogy a magyar krimi az angollal, franciával, amerikaival egyidejű megszületését az is gátolta, hogy nálunk „alapvetően hiányoztak a komoly, nagy bűncselekmények”,¹⁵⁰² valószínűsíthető, hogy Móricz számára ez a gyilkossági eset izgalmasnak, regénybe kívánczónak bizonyult, és talán ennek hatására módosította eredeti regénytervét. A valóban megtörtént és feltáratlanul maradt gyilkossági eset, persze, csak kiindulópont lett a *Forró mezőkben*, amely nem pusztán azért nem vált valódi detektívregénnyé, mert nem találunk benne markáns detektívfigurát.

Ha krimiként próbáljuk olvasni a *Forró mezőket*, nem is az mondt ellent leginkább a műfaj szabályainak, hogy nincs benne detektív, hiszen Papp Benjámin, a főkapitány felfogható nyomozóként, még ha túl sokan lábatlankodnak rajta kívül is a bűneset körül. A legkülönösebb momentum az, hogy a detektívnek *nem* az igazság felderítése a célja. Ahogy lelövik Avaryt, a földbirtokost, és a főkapitány találkozik az özvegygel, a férfi azonnal azt kezdi el magyarázni, miért *nem* kell kideríteni, mi is történt valójában:

„– Értse meg, – mondta a férfi – ha öngyilkos: eltemetik, nagy részvéttel, szépen s tisztességgel... Ha gyilkosság, akkor országra szóló botrány s börtönbe kell mindenkit tenni, aki jelen volt. Pistát, magát, a családokat. Vizsgálat, vallatás, herce-hurca, törvényszék, tanukihallgatások, pletykák, nyomozás, kínos dolgok felzavarása, a családi élet titkainak szellőztetése! Mire az?... Aki halott, annak már mindegy... Az élőknek pedig élni kell s magának boldognak kell lenni...”¹⁵⁰³

Persze, nem olyan meglepő, hogy egy főkapitánynak nem az igazság felderítése a célja – a detektívregényekben a „nagy nyomozó” többnyire nem rendőr, hanem magádetektív vagy amatőr. De,

¹⁵⁰¹ HAMAR 2010b: 316.

¹⁵⁰² Kapunk itt gyilkossági statisztikát is: VARGA 2005: 289.

¹⁵⁰³ *Forró mezők* 36–37.

míg Nyugat-Európában a rendőrség ügyetlen ugyan, kicsit ostoba, hiúságból védelmezi a maga igazát, addig Kelet-Közép-Európában a rendőrség az elnyomó hatalom képviselőjeként jelenik meg. A „mi rendőrünk” nem gondolja azt, hogy csak az igazság egyenlő mércejével kell mérnie, ezért korrupt, lenézi az alsóbb osztálybelieket, egy asszony megszerzéséért azonnal lemond a gyilkos üldözéséről, miként Papp Benjámin Móricznál. A *Forró mezők* tehát nem a krimi szabályainak felel meg azzal, hogy a detektívről kiderül, ő maga a gyilkos,¹⁵⁰⁴ sőt, ezzel éppen normasértést követ el – és azt mutatja meg, miért nem játszódhat ebben a közegben valódi detektívregény. Miként a kortárs orosz krimisorozatban, Borisz Akunyin Fandorin-történeteiben is elérünk addig a pontig, amikor a már államtanácsosi pozícióban lévő Eraszt Fandorin, akinek a cár a moszkvai főkapitányi posztot ajánlja fel, kilép az állami szolgálatból, magádetektívs lesz, és Angliába költözik. A sorozat ötödik darabjában mintha a szerző, aki rejtetten, de felismerhetően a mindenkori orosz politikáról is beszél detektívtörténeteiben, arra is választ adna, a kelet-európai krimi miért nem lehet nyugati társaihoz hasonló. Fandorin *Az államtanácsos* című regényeket követő történetekben az angol magánnyomozókhoz válik hasonlóvá, mert csak így lehet továbbra is az igazság kiderítése a célja. Kondor Vilmos ma író, de részben Móricz korában játszódó *Bűnös Budapest*-sorozatában pedig a detektív messziről érkezett, Amerikában élt korábban, és, természetesen, nem rendőr, hanem bűnügyi újságíró, akinek életét sokszor éppen a hivatalos bűnüldözők fenyegetik. A *Forró mezők*ben tehát Móricz, még ha nem is döntötte el, krimi író-e vagy dzsentríregényt, fontos felismerésre jutott a kelet-közép-európai régióknak a bűnhöz, a hatalomhoz és az igazsághoz való viszonyáról, és így könyve ebben az értelemben is számos mai detektívregény előzményeként fogható fel. Ott van benne annak az ígérete, hogy lássuk, miként alkalmazkodhat a krimi különböző korszakokhoz, régiókhoz, társadalmi berendezkedéshez. Ahogy Varga Bálint írja: „a krimi az egyik legprogresszívebben fejlődő műfajok egyike. Az elmúlt ötven-hatvan

évben a krimi lett a társadalmilag legérzékenyebb zsáner. Hihetetlenül gyorsan válaszol a modern kor problémáira, roppant sokrétű, és nagyon alkalmazkodó.”¹⁵⁰⁵

A *Forró mezők* azért sem lett „valódi” detektívregény, mert a végén az igazság napvilágra kerülése nem állítja helyre a világrendet, holott Varga Bálint szerint ez a logikus nyomozással azonos mértékben fontos követelménye a kriminek: „a főhős – rendszerint – sikeres nyomozása által visszabillen az erkölcsi rend azoknak az életében, akikre a bűncselekmény elkövetése hatással volt.”¹⁵⁰⁶ Előbb megtudjuk, hogy mind a gyilkosság „indítéka”, Vilma, mind az elkövetője, Papp Béni öngyilkos lett, majd következik az „élet megy tovább” közhelyet kibontó regényzárlat, amely az események elfelejtését, a gyilkosságban érintettek nyom nélküli eltűnését mutatja: „Köröskörül morajlott a holnapi vásárosok vidám, csöndes zsivaja. Az élet tovább haladt. Az élet tovább örölte az embereket.”¹⁵⁰⁷ Holott, miként azt Babits Mihály kifejtette, az igazság kiderülésének, amelyet egy nagy egyéniségnek, az eszével a többiek fölé nőő nyomozónak köszönhet egy közösség, önmagán is túlmutató jelentősége volt az első világháború pusztítása, a tömeges halál után. Azért is érdemes idézni, milyen nyitottan gondolkodott Babits a krimiről 1917-ben, mert ez árnyalhatja Varga Bálint állítását a krimi elutasító nagyhatalmú Nyugat-írókról: „Az irodalomtörténet azt mutatja, hogy a közönség ítélete megelőzi a kritikusokét, és a jövő kritikusa igazat ad az irodalmi jelen mobjának. Homérosz a népé volt, mielőtt a filológusoké lett volna, Shakespeare a londoni suburb publikumáé, mielőtt a német esztétika lefoglalta. Talán nem túlzás, hogy minden nagy irodalmi műfaj a ponyváról indul el, s gyakran évszázak múlva ér el a tudósok asztalaira. A kritika rövidlátása és lassúsága ezek fölismerésében igazán megdöbbentő. A nép, melynek lelkéből fakadtak, fölismeri rögtön. Ha van ma készülő nagy műfaj, hasonlatos a régi korok eposzaihoz: a detektívregény az. A mai nemzetek nagy problémája a fegyelem kérdése, az államhatalom és az anarchia, a rend és a szabadság vesztélyeinek problémája – amelyeket ez a háború rettenetes rendjé-

¹⁵⁰⁴ Kárpáti Aurél írta ezt kritikájában, bizonyítva ezzel, hogy ő sem sok krimi olvasható: „Még abban is ragaszkodik a detektív-regény előírt követelményeihez, hogy csattanója az üldözött és az üldöző azonosságára hegyeződik ki.” KÁRPÁTI 1930b: 315.

¹⁵⁰⁵ VARGA 2009: 80.

¹⁵⁰⁶ VARGA 2005: 224.

¹⁵⁰⁷ *Forró mezők* 203.

vel és a modern anarchizmus tehetetlen korlátlanásával iszonyú képekben illusztrál –, a kaland és az egyén lehetőségeinek korlátai egy rettenetesen uniformizált társadalomban, a lázadás és a zsarnokság: s éppen ez a probléma, ez az ellentét adja meg a detektívregények témáját.”¹⁵⁰⁸

A regényben is kapunk egyfajta magyarázatot arra, miért *nem* az igazság kiderítése a cél a *Forró mezők*ben – a forró, tompító magyar valóság is az oka lesz annak, hogy egy éles logikájú, tisztán gondolkodó detektív képtelen ebben a közegben élni:

„Az Alföld nehéz levegője, az égett sertésszísrszagú levegő szuszogott, fortyogott körülöttük s bennük. Nemcsak a szobában, a lelkekben is.

Hogy tudjon az ember logikusan gondolkodni ebben a nyári aszályban, ebben a tikkasztó dunsztban, amely leborítja, mint a méhka a kénese gáz, az egész várost valami krómsárga légkörrel, ciángázok alvó vad gyilkával? Tunyán, bután, izzadtan mered maga elé az ember s nincs fontossága a legfontosabb dolgoknak sem, s e miatt vagy hirtelen tragikusra fordul minden, vagy maga a szent tragédia is kopár unalomká perzselődik. Porrá züllyik itt minden, ennek a homoktengernek a levegőjében kavarognak a sziklák, a szirtek, górcső alatt szörnyű s ormótlan borzalmak, bár por, csak por, csak por.”¹⁵⁰⁹

Ez a részlet nemcsak Kosztolányi sárszegi regényeivel kapcsolja össze Móriczt (gondoljunk a sokat idézett mondatra arról, hogy a szintén porlepte Sárszegen el sem kezdődhetnek a tragédiák), de a *Forró mezők* központi motívumait, a port és a forróságot is kiemeli. A *Forró mezők*re mint detektívregényre szintén felfigyelő Benyovszky Krisztián szerint „a szociologizáló és popularizáló olvasatok elterelik a figyelmet a regényszöveg megalkotottságáról” – éppen ezért ő maga, aki korábban krimiként olvasta a regényt, második, a művel foglalkozó tanulmányában már a szöveg hangtani rendezettségét vizsgálja. Ha ezt a szempontot kibontva esetenként túlzásokba is esik, kétségtelen, hogy a regényhelyszín, Opora, ugyanúgy a por felé irányítja az olvasót, mint a mű első sorai:

¹⁵⁰⁸ BABITS 1917: 408–409.

¹⁵⁰⁹ *Forró mezők* 116–117.

„Perzselt a meleg. Még alkonyatkor is. Semmi levegő.

A piac olyan volt, mint egy sivatag, a gömbakácok levelei össze voltak zsugorodva s porral fedve. Minden porba volt temetve, az út, a háztetők, az ablakok, az emberek, minden poros volt, még az ég is.

A Hungária-hotel nyitott ablakaival tüdővészesen lihegve nézett le a piacra. Előtte az ország legrosszabb Kossuth-szobra, vastagon, rövid lábakon s portól szürke mentéjében úgy áll, mint a polgármester hajdúja, aki dobolni akar, de előbb még felemeli a kezét, hogy letörölje a homlokáról az izzadságot.

A terrazon a márványasztalok vastag porréteggel voltak letakarva s a por egyre szitált, a vastag, zsíros levegő forrón jött s hozta a lágy port.”¹⁵¹⁰

A por és a forróság nem pusztán a miliő megteremtésében kapnak fontos szerepet, de azt is igazolják, hogy Móricz a szöveg megalkotottságára is odafigyelt, még ha az effajta gondosság a szöveg egészét nem is,¹⁵¹¹ csak egyes részleteit hatja át – egy detektívregényben viszont az effajta szándéknak sem helye, sem különösebb értelme nincs, hiszen az olvasó ettől a műfajtól ilyesmit nem vár el. (És a fordításban is élvezhető krimik sikere épp azt igazolja, hogy ebben a műfajban inkább a szöveg áttetszősége, könnyű átültethetősége a cél.) A *Forró mezők*ben ráadásul a por ismétlődése a cselekményben is fontos, Vilma halála is a gyilkos por miatt következik be – a zöldköves gyűrűben őrzött méregtől hal meg az asszony. Tágabb értelemben viszont a várost belepó por hoz mindenkire pusztulást, az öngyilkosságok egy világ végét is jelzik, a porréteg mintha egy már elpusztult, de legalábbis agonizáló világot fedne be. Ez a világ, ahogy Móricz a Színházi Élet riporterének nyilatkozta, és a regényben az elbeszélővel is kimondatta, a múltban ragadt, még ha ezt a benne élők nem is hajlandók észrevenni: „A pompásan vagy régimódiasan berendezett kastélyok úgy éltek, mintha valóban nem is volna semmi közük a mához. Azonban a földek nagy része már zsidóbérlők kezén van, sőt a régi kúriák is sorra új tulajdonost kapnak s a rogyant tanyák helyett kitűnő téglalapületeket építenek,

¹⁵¹⁰ *Forró mezők* 1.

¹⁵¹¹ Persze, az is képtelenség, hogy az olvasó az effajta hangtani rendezettséget egy egész regényszövegen keresztül érzékelje.

s még lukszuriózusabb életet élnek az autózó zsidóasszonyok, a nagyobb jövedelem szerint, mint a dzsentriasszonyok, akik beérték az exkluzivitás örömeivel.”¹⁵¹²

Az elmúlás melankóliája, a ragaszkodás ahhoz, ami nincs, a mindent betöltő forráság akár Simenon Maigret-történetehez is közelíthetővé teszi a *Forró mezőket* – nagyon jó regény lehetett volna ebből a többféle igénynek megfelelni akaró műből, amelyet kétségtelenül a XXI. században megszülető magyar krimi hívott elő a feledésből. Ahogy számomra azt a harmincas évek végi kísérletet is, amelyről még inkább elmondható, hogy pusztán ígéret maradt.

Most mondta be a rádió

Nem lenne elegáns azt állítani, hogy *lehetett volna* Móricznak olyan regénye, amelyet ma valóban a Budapesten játszódó történelmi krimik elődjeként emlegethetnénk, hiszen az 1939-es *Özvegy* kilenc oldal után félbeszakadt, ráadásul semmiféle bűnügy nem történik az elkészült, a hagyatékban fennmaradt részletben. Nem lenne elegáns azért sem, mivel a szöveg kéziratosa, így könnyedén nem ellenőrizhető, hogy a „mi lehetett volna belőle...” sóhajtással leírható érzéseim jogosak-e. Mégis, amikor rátaláltam erre a félbemaradt regényre, úgy éreztem, Kondor Vilmos regényeinek világába csöppentem – csak, míg egy mai szerző a harmincas évek végének Budapestjét visszatekintve teremti meg, Móricztól a valóban egykorú tekintet kínálta élményt kapjuk. Ebben a részletben Móricz, mint egyébként annyiszor, nem menekült vissza a múltba, az első világháború előtti időkbe, hanem a még tisztán nem látható jelenről próbált írni. Persze, valójában ezúttal sem vállalta ezt a kockázatot, hiszen az 1939-es év Budapestjének regénnyé bontása helyett egy tizenkilencedik századi betyár megírásába fogott bele nem sokkal később.

Nem azért tűnhet az *Özvegy* című töredék alkalmasnak arra, hogy (Bánki Éva kifejezésével élve) egy *kelet-közép-európai noir* kinőjön belőle, mert benne van egy bűnügy ígérete, hanem azért, mert Móricz regénybe kívánta emelni az újságok, a rádió felgyorsult világát. Meg akarta mutatni az akkori főváros nyomasztó valóságát, azon

¹⁵¹² *Forró mezők* 170–171.

keresztül, hogy egy adott pillanatban, egyetlen hírre miként reagálnak különböző helyszíneken a különféle nézeteket valló, társadalmi osztályokhoz tartozó emberek. Mintha azt kísérte volna meg, hogy központi hős és nézőpont nélkül sorakoztasson egymás mellé reakciókat egy rádióban elhangzott hírre, pillanatképeket villantva fel a korabeli Budapestről. Ezzel a megoldással az egyes kijelentéseket még erősebben eltávolította az esetleges szerzői szólamtól. Egy példa erre az eljárásra (a kéziratban még javítások sincsenek, betűhűen, vagyis meglehetősen hibásan idézem):

„Egy ismeretlen magas, művész megjelenésű nőorvos sietett hozzánk s hosszú karjaival lekezelte őket s már tovább beszélt:

– Az Erzsébet bőffében vacsoráztam s a szomszéd fürkéből egy jót hallottam. Azt mondja egy alak: »dehogy lesz világháború... nem lesz... hiába vájatok, semmi seles... nem lesz itt már semmi.« Nagyön finomnak találták, mert a zsidóság már nem tudott miben bizni tovább, a világháboruba vetett reményét, hogy Hitler elesik s akkor helyre áll az egész régi rend. »Nem lesz már semmi... semmi ebben a világban... mintha valami nagyon jótól esne el az ember: mlg egy kis egészséges világháborúra sincs kilátás.« S hatalmasan is idegdultan kaa kacagott. »Milyen nagyszerűen néz ki mester, mi az a Rivierán volt, vagy kvarcolt;? Bámulatos... Az is remek, hogy mikor az elébb bejövök a kávéházba, itt vagyok az orvosok asztalánál, (holnap van a zsidótörvény orvos paragrafusának tárgyalás a parlamentben) nagyon hervadt tárgy... Szóval mikor jövök be, veszek egy második kiadást, azt mondja a csirkefogó rikkancs: »ne siessen ne vegye még, várjon ma lesz harmadik negyedik, hatodik kiadás is. Most jön Dánia, tizenkét órákor Hollandia.«”

Bár természetesen azonosítható lenne Móricz maga a regényt indító szereplővel, akinek művészettörténész lánya, nyomdavezető öccse van, és faluról csak ritkán jár be a fővárosba, az effajta párhuzamok ellenére sikerült megtartani valamiféle többszólamúságot. A középpontban egyetlen hír áll, hiszen a regényrészlet a következőképpen indul (persze, csak azzal a bizalommal érdemes olvasni ezt a nyitányt, hogy hiszünk benne: Móricz, ha valóban befejezi és kiadásra átadja ezt a regényt, stílusosan még mindenképpen dolgozott volna rajta):

„Ahogy belépett a kis lakásba, nevetett. Két szoba hall. Kandalló fűtés, minden komfort. A lánya milyen boldog, milyen nagy, hogy ki-
fejlődött s mindennekelett milyen boldog.

- Mi az? meglepetés? hogy kerülsz ide apu?
- Mi hír? – s ő is nevetett.
- Épen most mondta be a rádió, hogy Hitler ultimátumot küldött Magyarországra ellen.”

A töredék korabeli aktualitása nem lehet kérdéses – szereplőként felbukkant benne például Csontos Gyula, az ürességtől kongó New York kávéházban ülve:

„Csontos ott ül szemben a kávéház tulsó oldalán, a cigány mellett. Átmegy hozzájuk. Még három ur ül vele.

- Mi van itt?
- Csontosnak anyagi humora van, olyan Molnár Ferenczé
- Ráint a cigánybandára:
- Nem hallatszik ki az utcára, – mondja, – nem jönnek be az emberek.
- Azon a jó, híres csontos kiállítás: nők jönnek bő az ömbörok...
- Bródy Sándor beszélt így. Most meg Hunyady Sándor.”

Ha a regény végigíródik, most láthatnánk rajta keresztül a nem sok műben megjelenő, akkori Budapestet – gondolok például az ilyen mondatokra: „Az Oktogon, ma Mussolini tér, holnap ki tudja mi lesz a neve: Ribbentrop?” Nagy veszteségnek érzem, hogy nem született meg az *Özveg*y, amely leírná a háború kitörésének esélyeit latolgató, 1939-es Budapestet. Ma, megkockáztatom, több olvasója lenne, mint a Rózsa Sándor-regényeknek – ebben a következtetésben megerősített a harmincas évek elejének Budapestjét megmutató *Az asszony beleszó*l felértékelődése is.

S hogy miért hagyhatta félbe ezt a regényt Móricz? Hiába volt minden írói megoldás a nézőpontok megsokszorozására (hangsúlyozom, most a feltételezések közt járunk) megijedhetett saját szövegétől, hiszen a többféle megszólaló közt zsidóellenes is akad. A regény félbehagyása, az esetleges elgyávulás feltehetőleg nem választható el attól a belátástól, hogy Móricz az írói indulását és későbbi sikereit is összefüggésbe hozta a zsidóság iránta megnyilvánuló szimpátiájával. Ahogy 1933-ban írta le naplójában:

„De az anyagi sikerem az a zsidóság részéről fellépő rokonszenvennek volt tulajdonítható. Én ezt úgy szoktam azelőtt tréfásan mondani, hogy a nevemet ha valaki zsidósnak mondta azt feleltem rá:

- Én ennek köszönhetem az első sikeremet.

A név zsidós, bár sok kabaré tréfában szerepelt azóta, hogy pl. mért nem kapott Corvin koszorút a Móricz? Nü... egy Móricz. Meg hogy: ennek a Móricznak elől van, ami a többinek hátul... A Móricz, a Mócsi még ma is a leggyakoribb zsidó keresztnév, bár újabban inkább keresztelik a zsidó gyereket Győzőnek.”¹⁵¹³

A *Forró mező*ket a detektívtörténetek hagyományos helyszínétől, a nagyvárostól igen távol játszatta Móricz, az *Özveg*y közege viszont már a korabeli Budapest volt. Bár egyáltalán nem biztos, hogy bármiféle detektívregény-szál lett volna ebben a regényben, mintha itt „rátalált” volna Móricz arra a közegre, amelyben akár egy kemény krimi is elképzelhető lett volna. A helyszín megtalálása a magyar krimi esetében egyáltalán nem mellékes, ahogy Bánki Éva írja, nem véletlen, hogy Szerb Antal „elvitte” itthonról *A Pendragon legendát*: „Az elitekkel kapcsolatos – Magyarországon szokásos – differenciálatlan gyanakvás sem kedvez a kemény krimiknek. Magyar viszonyok közt nehéz is egy annyira jó lordot elképzelni, akinek a »becsületéért« derék fickók (mondjuk, Sherlock Holmes vagy Philip Marlowe) kockáztatnák a kisujjukat is. Nem véletlen, hogy *A Pendragon legenda* szerzője, Szerb Antal a jó főurat és annak hűséges rajongóját Angliába telepíti. A magyar közgondolkodás ma is inkább a szegények barátját, a hős betyárt szereti és nem a hős detektívet.”¹⁵¹⁴

Vajon valóban a betyár, és nem a nyomozó az igazi magyar hős? A *Forró mező*kben találunk egy olyan részletet, amelyből kiderül, hogy az Avar-kastély körül élő szegények a földbirtokos meggyilkolása kapcsán is betyárokról kezdtek egymásnak mesélni. Mintha ez a részlet is azt igazolná, a detektívtörténeteknek nem volt Magyarországon felidézhető kliséje, létező hagyománya: „Már késő

¹⁵¹³ A feljegyzés helye és ideje: L[eányfalu], 1933. június 17. du. ½ 2. (kézirat) Móricz Virág könyvében ez a részlet nem szerepel, bár közöl ezen a napon született feljegyzést a *Tíz év* első kötetében, és nem jelzi, hogy ne lenne teljes.

¹⁵¹⁴ BÁNKI 2009: 87.

éjjel volt, de az egész falu ébren volt. Nem bírtak megnyugodni. Minden házban csak ültek és beszélgettek. Gyilkosságról s kísértetes történetekről. Régi betyárhistóriákat elevenítettek fel, s boszorkányokról, akik egy helyen több alakban tudnak jelen lenni s viszont egyszerre több helyen képesek megjelenni.”¹⁵¹⁵ Móricz regényének ez a részlete, ahogy a ponyvakiadványokról írt 1921-es cikke is, világossá teszi – megkérdőjelezhető Dömötör Sándor néprajzi tanulmányának az a kiindulópontja, hogy a betyártörténeteket mindenestül a múltba lehet utalni, hiszen a jelen, az 1930-as év már a detektívregények ideje: „A ma hőse a detektív, a csendőr, a rendőr: a társadalmi rend képviselője. [...] A mai ember szemében, aki magára nézve talán meg van elégedve a társadalmi berendezkedéssel, a rabló negatív hős, akinek a társadalom korlátjaiból való kirohanása egyéni érdekeket szolgál, s ezért a büntetést meg is érdemli.”¹⁵¹⁶

A detektívtörténet és a betyárregény között tehát számos módon lehet tehát kapcsolatot teremteni – és Móricz kétségtelenül többet próbálkozott betyárok megírásával, mint azzal, hogy krimiszerzővé váljék.

Rózsa Sándor, a szimbólum

Az 1936-os *Betyárban* még nem Rózsa Sándor volt a főhős, hanem Avar Jani, azaz Szörnyű Jóska, egy fiktív betyár. A cselekmény nem a betyárok idejében, vagyis a XIX. század első felében játszódott, hanem 1896-ban, a millenium évében, amikor a betyárok felbukkanása már meglepőnek, anakronisztikusnak, színpadiasnak hatott. Ahogy ezt a női főszereplő, Dea ki is mondja, nekitámadva a grófi kastélyban rablótámadást végrehajtó betyárnak: „Hogy jut eszébe valakinek ma ilyen maskarába öltözni és ilyen vállalkozásba fogni?... Ötven évvel ezelőtt még Rózsa Sándornak lehetett, akkor mindenki ebben a ruhában járt. De ma, a millenium évében, mikor az egész ország az ezredévet ünnepli, csak a bandériumokban lehet így megjelenni, a kiállításon...”¹⁵¹⁷

¹⁵¹⁵ *Forró mezők* 92.

¹⁵¹⁶ DÖMÖTÖR 1930: 5.

¹⁵¹⁷ *Betyár* 295.

Móricz mintha saját magának is nekiszegezte volna a kérdést, vajon *hogyan jut valakinek eszébe* 1936-ban egy betyárról regényt írni – legalábbis 1936. október 30-ára datált naplőfeljegyzéséből úgy tűnik, kevés művével volt annyira elégedetlen, mint éppen ezzel: „Ez a szerencsétlen *Betyár* torzszülött, s ha még inkább nem az, annak csak az az oka, hogy az agyvelőm még üresen is tud járni. Régi anyagok megemésztett hulladékából van az egész felépítve: szarból csinált szobor, ez a *Betyár*.”¹⁵¹⁸ Nem a betyársztori időszerűtlensége miatt érezte Móricz kudarcnak a művet – és valóban, az még érdekes is lehetne, ahogyan a betyár színpadszerűségére¹⁵¹⁹ a grófi kastély letűnt korokat makacsul őrző időtlensége felel. Problémának azt érezte, hogy semmiféle innovációt nem látott saját regényében, írói tehetsége önjárásának termékeként tekintett rá. Könnyen azonosítani is lehet a *Betyárban* néhány, másutt már kipróbált megoldást: a barbár paraszt és a kifinomult úriasszony szexuális vonzódása mintha a *Sáraranyból* került volna ide, jelentősen megszélesítve; a parizert zabáló parasztok és a fácánsütsérről csevegő arisztokraták szembesítését a *Rab oroszlánban*, a napszamosok heti étrejének felsorolásával próbálta ki már egyszer Móricz. Aki azzal a dilemmával nézett szembe tehát, éppen az egyébként ponyvátörténetekkel is kapcsolatba hozható *Betyár* kapcsán, mennyire fogja bírni, ha a jól bevált, irodalmi „termelésre” berendezkedő író útját választja. Móricz számára az *önisméltés* konstataciója sokkal inkább a klasszikussá merevedés folyamatának érzékelését jelentette, mintsem azt, hogy a sémák szerint dolgozó ponyvaszerzők munkamódszerét találta volna unalmasnak és ezért önmaga számára megvalósíthatatlannak – saját magát untatta volna, ha nem keresi az újat, kizárólag könnyű megoldásokkal él. Úgy gondolta ráadásul, ez a könnyebb út nem vezet feltétlenül sikerhez. Persze, amikor az olvasók szemével próbálta nézni a saját könyvét, mintha elfelejtette volna, hogy a *Betyár* egyik célja egyetlen olvasó, a Debrecenben élő Magoss Olga meggyőzése volt: a Dea-Avar Jani kettősbe önmagát és azt az asszonyt írta bele, akit éppen a regény írása idején, amikor Máriától már elhidegült,

¹⁵¹⁸ Idézi: MÓRICZ Virág 1981a: 643.

¹⁵¹⁹ Szörnyű Jóska első felbukkanásának leírása olyan, mintha egy népszínmű szereplőjéről olvasnánk: „cifra, vadonatúj szűrben volt, ragyogó csizmában, s a fején pörgekalap, árvalányhajcsomóval.” *Betyár* 278.

de Litkei Erzsébetre még nem talált rá, feleségül is kért. Az újabb házasságból aztán nem lett semmi, a regénynek ez az olvasata pedig leginkább egyetlen asszonynak és (egy ideig) Móricznak volt érdekes. Ma már ez sem menti meg a *Betyárt*.

Az írói elégedetlenséggel nehéz is lenne szembeszállni: a *Betyár* egész regényvilága érzékelhetően hamis, részben azért, mert Móricz az arisztokratákat kizárólag paródiába illő figurákként tudta megírni. Túlzottan élezte a feszültséget a két világ, vagyis, például, a franciául a francia konyháról csevegő urak, és Avar Jani a kínzások miatt megbolondult, a tetvek miatt megkopaszodott, rongyok közé bevackolódó húga közt. De egyes jelenetekben jól tudta érzékelteni, mennyire különös ennek a két világnak a találkozása: remek jelenet például, mikor a betyár betör a grófi házba és nem a rablással döb-benti meg az urakat, hanem azzal, hogy leül közjük, és megeszik egy csirkecomb. Ez a szimbolikus gesztus a két világ összebékíthetlenségét is jelzi, de azt is, hogy az eltérő társadalmi osztályokba tartozók közt testi vonzódás azért lehet – hiszen mindeközben Deát is *falánkan* nézi a „szép betyárlegény”. A két világ aztán mégsem tud összetalálkozni, vagyis Dea és Avar Jani nem találhatnak egymásra, sőt, a feszítő társadalmi problémákra sincs ezen a világon belül semmiféle megoldás – a betyár, másokkal együtt, kivándorol Amerikába a regény végén, hogy egy olyan világban kezdjen új életet, ahol munkával lehet boldogulni. Dea viszont, hiába kéri erre a férfit, nem megy vele. A regény egyik érdekes megoldása, ahogyan eldöntetlen marad, meghal-e végül Dea, még ha ehhez hasonlót is láttunk már Móricznál, a *Rokonok* végén. Egy újságcikkből értesül róla Avar Jani, hogy „a fiatal gróf menyasszonya véletlenül nagyobb mennyiségű ismeretlen álomport vett be, s most élet-halál között lebeg”.¹⁵²⁰ A férfi azonnal lefordítja magának a mondatot: „Dea megmérgezte magát”, gondolja, vagyis a véletlen baleset azonnal öngyilkossági kísérlettel alakul. Kérdés marad azonban az is, vajon megtörtént-e az eset egyáltalán, hiszen a híradás a *Szörnyű Jóska legújabb merénylete* című cikk végén olvasható, amely, miként ezt Avar Jani nevetve konstatálja, tele van hazugsággal.

A *Betyárban* is sokat emlegetett Rózsa Sándor esetében a körülötte kialakult, szóbeliségben és írásban is létező, összetett szöveg-

¹⁵²⁰ *Betyár* 445.

világgal játszott el Móricz, akit első, betyárt főhősként szerepeltető, kudarcnak érzett regénye nem arra készítetett, hogy leszámoljon a témával, hanem arra, hogy újra megpróbálkozzék vele. A döntésben, persze, szerepet játszott az is, hogy a Kelet Népeinek folytatásos regény kellett, az agyonhajszolt, hiszen a lap működéséért napi küzdelmet folytató Móricz pedig olyan témát akart választani, amelyhez már komoly előtanulmányokat folytatott. Régi terve mellett döntött ezért, amelyet most nem kellett egyeztetni a főszerkesztővel, hiszen a Kelet Népenél ő maga volt az: nem kellett tehát senkit meggyőznie arról, érdemes Rózsa Sándorról regényt írni, Krúdyé után is. Másodsorra a leghíresebb magyar betyárt választotta, és a betyárok „valódi idejét”, a XIX. század derekát – az első regény 1836-ban indul, a második 1848 körül játszódik. Rózsa Sándorról már a tízes évek második felétől módszeresen halmozta föl az anyagot, a lányától azt is tudjuk, milyen könyveket kölcsönzött ki a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárából, hogyan gyűjtötte a „szájhagyományt, a betyártörténeteket, a betyárvilág meséit”.¹⁵²¹ Aztán 1940-ben többször járt Szegeden, olvasott a Somogyi Könyvtárban, a Városi Levéltárban, megfordult Röszkén, Mórahalmon, megismerkedett a néprajzos Bálint Sándorral és a feleségével, akik vállalták, hogy ellenőrzik és korrigálják a szegedi tájszólást a regényekben.¹⁵²²

A *Rózsa Sándor a lovát ugratja* a „betyárkirály” ifjúkorából egy-egy nevezetes marha- és lólopást emel ki, az öccse, Rózsa Bandi elvesztését, és a Veszelka Juliskával való megismerkedést, majd az egymásratalálást. A regény pedig azzal zárul, hogy Rózsa Sándor

¹⁵²¹ MÓRICZ Virág 1981b: 306. Az anyaggyűjtésről még: 298–332. Olyan asszonnyal is elbeszélgetett Szegeden, aki személyesen ismerte Rózsa Sándort – „Ágnis ágyó” alakja a harmadik regénybe került volna be, lásd: MÓRICZ Virág 1981b: 352.

¹⁵²² Erről részletesebben lásd: BÁLINT 1981: 191–201. Bálint Sándor azt is elmondja, miért maradtak következetlenségek a regényekben, elsősorban az elsöben: „egyre nehezedő élete és elfoglaltsága, részben pedig nyomdai huzavonák miatt a regény írásával annyira megkésétt – az 1941. évi könyvnapra kellett megjelennie –, hogy csak a kefelevonatot tudta elküldeni hozzánk. A korrektúrát 1941 nagyhetében, a Jugoszláviával kitört háború első napjaiban, a légiriadók zenéje mellett elvégeztük ugyan, de a nyomda a javításokat csak egyes íveken hajtotta végre. Innen van, hogy a könyv szegedi tájszólás szempontjából csakugyan egyenetlen.” BÁLINT 1981: 200.

megszűnik betyár lenni, elszegődik számadónak, hogy tisztességes férj lehessen Juliska mellett – persze, az olvasók pontosan tudták, hogy a történet még nem itt, és nem ezzel az idillel ért véget. A *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* középpontjában az 1848-as forradalom és szabadságharc eseményei állnak – Veszélka Juliska ekkorra már halott, az újabb választott lánnyal, Bodó Kátival megkísérelt házasságkötés zárja le a regényt. A harmadik rész szólt volna Rózsa Sándor öregkoráról, a meghiúsult vonatrablásról, a kufsteini raboskodásról.

Bár éppen az idős Rózsa Sándor maradt ki végül Móricz regényfolyamából, a két elkészült kötet erősen személyes, és jellegzetesen öregkori mű lett így is. A *Rózsa Sándor a lovát ugratja* szövegében néhány írói lábjegyzet is van – az egyik ilyenben olvashatjuk a következőt: „Mindenki ott halt meg, ahol született s abban az életben, ahogy a szülei éltek. Azt, aki megmozdult s nem akart röghöz kötöttségben maradni, már betyárnak nevezték, ha semmit sem csinált is.”¹⁵²³ Rózsa Sándor útja tehát a társadalmi mobilitás egyes korokban egészen eltérő esélyeit mutatja meg – mintha Móricz arról is beszélne ezekben a regényekben, hogy az előre meghatározott paraszti létből, a szegénységből kiemelkedve milyen utak álltak egy többre hivatott fiú előtt az 1800-as években, és milyenek az apja, Móricz Bálint előtt, majd milyenek az ő idejében, amikor neki kellett Tiszacsécséről elindulnia, és kiválni a közösségből. Móricz számára, ahogy a dalokban, balladákban is, Rózsa Sándor a szabadság szimbóluma, aki a pusztán vágat a lován, otthagya a gúzsba kötött, földet túró parasztokat. Mintha itt is magyarázatot lehetne találni arra, miért volt fontos Móricznak a szabad betyárról regényt írni éppen élete végefelé, amikor már nagyon belefáradt abba, hogy az anyagi kényszer, a kiadói elvárások, a társadalmi konvenciók korlátozzák az írói szabadságát. Miközben a források minél teljesebb megismerésére törekedett Rózsa Sándor kapcsán, ezek a regények mégis erősen „önéletrajziak” lettek, ha áttételesen is. A regényekhez készített feljegyzéseket megnézve az is kiderül, hogy Móricz saját magához (és még inkább az apjához) alakította Rózsa Sándor külsejét, vagy azokra a visszaemlékezésekre támaszkodott, amelyek ezt a hasonlóságot alátámasztották: bár olyanokat rögzített róla az

*Rózsa Sándor,
akinek legfeljebb
a bajsza hasonlított
Móricz Bálintéra
és Zsigmondéra*

olvasmányai alapján, hogy „nagy, magas, karvalyorrú, merész tekintetű, hajlott korú s vékony testű ember”,¹⁵²⁴ a regényeiben a betyár mokány, kicsi, de erős férfi lett, „csöpp embőr”, ahogy az asszonyok mondják róla.¹⁵²⁵ Móricz még azt is megoldotta, hogy Rózsa Sándor, akinek már a tekintetétől elolvadnak a nők, az ő regényeiben monogámnak tűnjék (még ha Maradék Pálné gyerekeinek egy részéről azt is tartja a környezete, hogy Rózsa Sándortól vannak), vagyis hozzá legyen hasonló ebben is – csak első nagy szerelme, Veszélka Juliska halála után választotta ki a maga számára újabb asszonyát, Bodó Kátát. Krúdy ezzel szemben éppen azt találta izgalmasnak, hogy az öreg betyár tárgyalásán egyszerre jelenjék meg az a három asszony, Veszélka Juliska, Bodó Katalin és Katona Pálné, akik mindvégig, egyszerre Rózsa Sándor szeretői voltak, gyermekeket is szültek tőle.

Móricz ebben a két regényben a természeti, az állatokéhoz hasonló, társadalmon és időn kívüli boldogságot írta meg, mintegy leszámolva azzal a dilemmával, amelyre nem talált semmiféle megoldást, az életében sem, a regényeiben sem. Az első regény végén Sándor és Juliska úgy mennek keresztül a Szegedet elégető tűzön,

¹⁵²³ *Rózsa Sándor a lovát ugratja* 5–6.

¹⁵²⁴ MÓRICZ Virág 1981 b: 302.

¹⁵²⁵ Persze, ahogy az elmondható, hogy hét életének kellett volna lenni ahhoz, hogy mindent véghezvigyen, amit terjesztettek róla, az is jól látszik, hogy a külsejének leírásai meglehetősen különbözőek. Az 1853. március 26-án kiadott körözőlevélben például ez a személyleírás olvasható: „közép, inkább kistermetű, erős és zömök, sötéthajú és komor tekintetű. Bajuszt és barkót visel.” Lásd: KÜLLÖS 1988: 153.

sértetlenül, mint két angyal, aztán lovon vágtatnak el, szabadon, „mint a szél meg osztán mint a gondolat”. A *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* egyik fejezetében (a címe: *Boldogság*) Rózsa Sándor és Bodó Kata, mint két madár, otthonuk „emberfészek. Szép menyecske házatája, a betyárkirály búvóhelye”, amely, más hasonlattal, olyan, „mint egy nagy virágnak a kelyhe, könnyű kitakarítani, könnyű rendben tartani s az övé”. De ennek a regénynek a zárlatát az is megmutatja, hogy az idill csak addig tart, amíg a társadalommal nem kerül kapcsolatba az emberpár: amikor Rózsa Sándor úgy dönt, feleségül is veszi Katát, vitába keveredik a pappal, akinek nem tetszik sem az, amit a betyárról az újságokban olvasott, sem az, hogy a lány láthatólag nyolchónapos terhes. A házasságkötésre aztán nem is kerül sor, nem marad meg az idill sem, hiszen a regény a következőképpen zárul: „A köd elromlott, már nem volt oly szép fejér, már mocskos lett és világos. Ráakódott a ruhájukra, a hajukra, a szempillájukra és a selyemszálakra. Szinte mintha be lett volna porozva a selyemkendő.”¹⁵²⁶ Beszédes az is, hogy Veszélka Juliska és Rózsa Sándor *házassága*, együttélése a két regény közötti, meg nem irt tartományba került.

A Rózsa Sándor-regények azért is öregkori művek lettek, mert általuk Móricz mintha a modernségtől is elfordult volna, az emlékezet őrzőjévé nevezve ki magát – az egyik, 1941. február 27-ére datált lábjegyzetben, egy előző este a moziban, a filmhíradóban látott indiai tudósításról ezt írja: „Néha a testvéreimet véltem látni gyerekkorunkban. Még az édesanyámra is ráismertem. [...] // Még Rózsa Sándor idejében éppen úgy bibliai módon nyomtattak és csépeltek, mint Indiában ezeken a fényképeken. A véka lecsapása is ugyanúgy történt s a mérés kupacokba. // Százhusz évesnek kellene lenni annak az öregnek, aki erről az időről még emléket tudna mondani. A mai öregek öregapái voltak ők. // A régi szép idők.”¹⁵²⁷ Egy új technikai vívmány, a filmhíradó a múltba vitte vissza Móriczot, aki mintha azt is meg akarta volna mutatni, mennyivel kevésbé ismerik a negyvenes évek elején a szegedi tanya- és betyárvilág múltját, Magyarország saját múltját, mint India szegényeinek életét.

¹⁵²⁶ Rózsa Sándor *összevonja a szemöldökét* 417.

¹⁵²⁷ Rózsa Sándor *a lovát ugratja* 135.

Rózsa Sándor ezekben a regényekben szimbólum és alakmás lett más szempontból is. Az írni-olvasni nem tudó betyárkirály költőként is felfogható, leginkább az első regényben, ahol dalokkal beszél önmagáról – a róla népdalként terjedő nóták és más dalok segítségével kommunikál a környezetével, mintha megteremtene vagy visszaállítaná eredeti kontextusukat. Különösen jól látszik ez a *Rózsa Sándor a lovát ugratja* című regénynek abban a fejezetében, amely a *Tánc, vagy lakodalom?* címet viseli, és ahol a dalok nem pusztán a hangulat megteremtése miatt ékelődnek a szövegbe. Nem egyszerűen a Móricz-drámákból jól ismert, a nézői igényeket kiszolgálni igyekvő mulatozást látunk itt: a szereplők a dalok szövegeinek segítségével beszélnek meg egymással, hogy itt már elköteleződés történt, Juliska „rózsája” mostantól Rózsa Sándor lesz, aki pedig asszonyává kívánja tenni a leányt. Rózsa Sándor mintegy „visszaveszi” a róla terjedő nótákat, Móricz pedig mintha igazolná a Dömötör Sándor néprajzi elemzésében olvasható megállapítást: „A betyárok, »ezek a legendás jómadarak voltak azok a bujdosó poéták, akik a magyar költészet gyöngyszemeiben a saját sorsukat énekelték meg. Nem *tárgyai* voltak a betyárromantikának, hanem *alkotói* és jó magyar szokáshoz híven, szép szavakba szedett nótahabituussal takarták el magukon — a rongyot».”¹⁵²⁸ A daloknak és a regényszövegnek ez a párbeszéde, amelyet Czine Mihály is kiemelt, a második Rózsa Sándor-regényben már elenyészik, de az a kérdés előkerül újra, miként lehet regény az „anyagból”, legyenek azok akár népdalok, akár elmesélt anekdoták. A *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* A *pestiek* című fejezetében megjelenik Jókai Mór, aki azért szerepel a regényben, mert egyes legendák szerint ő vitte el Kossuth Lajos amnesztiát adó levelét Rózsa Sándornak. De Jókai „megkapja” itt Nyáry Páltól az *Egy magyar nábob ötletét* is. Nyáry Pál mesél, az író továbbgondolja, kiemeli, mi lenne használható ebből egy regényben – olyan fordulatot nevezve meg (az öreg nábob a pünkösdi király címet megnyerő parasztleány szerelmét veszi feleségül), amely aztán nem került be a Jókai-regénybe. Nyáry Pál bosszúsán rá is szól Jókaira:

¹⁵²⁸ DÖMÖTÖR 1930: 11. Az idézet forrása: Rudnay János és Szilárd János: *A régi magyar nóták virágoskertje*. Nemzeti Újság, 1922 ápr. 2.

„– Látszik, regényíró vagy, csak a regény részén jár az eszed. Komo-lyabb dolgok is vannak a világon, mint amit ti regényírók szemügyre vesztek.”¹⁵²⁹

Jókai ennek ellenére nem a nemesi előjogokon, a jobbágyfelszabadításon gondolkodik tovább, hanem a regényen: „már nem tudott megállani, az ő fantáziája megindult, és annak az volt a természete, hogy a földből, az életből pattant ki a rügy, de az oly hamar fellegekbe szökött, hogy alig lehetett nyomon követni”. A fejezet egyszerre szól arról, hogy a készen kapott anyag csak a kiindulópontot jelenti egy író számára, és arról, mennyire zsákutca egy írónak politikai kérdésekben állást foglalnia, hiszen csak a regényíráshoz ért – az öreg Móricz, túl jónéhány, a politika világából érkezett támadáson, itt ismét mintha önmagáról, a saját tévedéseiről is beszélne Jókai alakján keresztül. Ahogy a *Zürzavar* című fejezetben is, amely Petőfi kiskunsági választási kudarcáról szól: miközben az országban az terjed, hogy Petőfi mögött negyvenezer felfegyverzett paraszt áll, valójában „semmi sincs a háta mögött, csak egy kosár vers”.

Az őt ért vádakra, melyek szerint egy haramiát kívánt példaképként megmutatni, azt írta Magoss Olgának, hogy: „Mi közöm nekem avval a Rózsa Sándorral, aki élt. Az én barátom, az szimbólum. Szellem arra a hívásra már nem jelentkezik, nem ismer magára. De majd valaha, a nép fiai, a fiak fiai tudni fogják, mit jelent.”¹⁵³⁰ Szimbólum lett a betyárkirályból, több értelemben – Móricz küzdelmes, sokban kudarcos utolsó éveinek is jelképévé vált. Az a rengeteg fáradtsággal járó törekvése, hogy a szóbeliséget írásbeliséggé fordítsa, és ehhez szinte egy „idegen nyelven” is megtanuljon, szegedi tájszó-
lásban beszéltesse a szereplőit, a regény mai olvashatóságát erősen gátolja. A regénynek és a mítosznak, a mesének, a népdaloknak irodalmilag is érdekes párbeszéde ellenére nemcsak a betyár alakja hat időszerűtlennek, de mindkét regény is – nemcsak a XXI. században, de már az 1940-es évek elején. Ponyvaolvasmány sem lett egyik Rózsa Sándor-regényből sem: ennek az elvárásnak a Krúdy-féle változat jobban megfelel, hiszen írói megoldásaiban egyszerűbb, kevésbé terjengős, Rózsa Sándor egész életét sokkal rövidebben meséli el,

mint a véghez el sem érkező két Móricz-regény: nem véletlen, hogy Krúdy regénye jelent meg az ifúságnak szánt Delfin-könyvek sorozatban, 1971-ben, 63300 példányban. Kiemelt helyzetbe viszont a Rózsa Sándor-regényeket nem az írói szándék hozta – a halál változtatta őket utolsókká. Ha folytatódhatott volna a pálya, ki tudja, Móricz merre kanyarította volna – persze, nemcsak az egészségén, de a történelmi helyzeten is múlt volna az újabb megújulás. Hiszen 1942-ben már sok jó sem az annyira még nem öreg, de kortársai nagy részét túlélte, megfáradt Móriczra, sem Magyarországra nem várt.

¹⁵²⁹ Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét 346.

¹⁵³⁰ Móricz-Magoss 605.

Vég és végtelenség

Mi is a *vég* egy író esetében? A halállal zárul-e az élete, mint minden emberé, vagy egy író épp akkor kezdhet „új életet”, amikor az életművét már nem tudja alakítani, hanem mintegy átadja az olvasóinak és értelmezőinek? Kell-e tárgyalni a temetést is, érintve a búcsúbeszédet és nekrológokat? Netán addig él egy író, ameddig ápolják az emlékét, koszorúzzák a sírját, megemlékeznek a hozzá kapcsolódó évfordulókról? Esetleg addig (és ez nem feltétlenül azonos az előbbivel), amíg olvassák a műveit? Fontos-e a családtagok későbbi sorsáról is említést tenni? Kerényi Ferenc például a kultuszt kizárja könyvének illetékességi köréből, míg a családtagok sorsát beemeli,¹⁵³¹ Ferencz Győző tárgyalja Radnóti temetését, majd újratemetéseit, a könyvet viszont az élet és a költészet egységét megmutatva, a személyes sors, a versbeli motívumok és a bori notesz tárgyi valóságának összekapcsolásával zárja. Minden író esetében egyedi kérdéseket kell feltenni az életút és a monográfia zárlatával kapcsolatban – Petőfi és Radnóti esetében például kétségtelen, hogy a fiatalon bekövetkezett, erőszakos halál, a rejtélyes körülmények, a legendák más problémákat vetnek fel, mint a betegségben, kórházban elhunyt Móricz vagy Kosztolányi szenvedése és elmúlása. Vajon mennyire befolyásolja az életrajzírókat az a szándék, hogy az életutat ívként lássák és láttassák, a romantika mintájára élet és irodalom összefonódásában gondolkodjanak?

Az *eltervezettség* Móricznál azért merülhet fel, mert a halála előtti hónapokban volt egy különös fordulat, amikor mintha írói uralma alá akarta volna vonni a halált is. Mintha a holtak birodalmába kívánt volna betekinteni, még életében, hogy aztán szövegeket csináljon ebből a tapasztalatból, mint már annyi mindenből élete során. A Kelet Népe 1942. júliusi, augusztusi, majd szeptemberi számában

¹⁵³¹ A könyv Petőfit tárgyaló része *A családtagok sorsának alakulása* című fejezettel zárul, ez pedig a következő mondattal: „a többi már nem a kritikai életrajz, hanem egy másik könyv, egy Petőfi-kultusztörténet témája.” KERÉNYI 2008: 470.

jelent meg három írása a spiritizmusról *Híradó a spiritisztákról, Spiritisza ülésen és Boldog Margit regéje* címmel – az írásokat folyamatos számozással látta el, összetartozásukat erősítve. Az első írás elején egy archeológussal találkozunk, aki a spiritizmusról kezd neki beszélni, az utolsó végén pedig folytatást ígér: Főtra készül, hogy Vörösmarty Mihály szellemének megidézésében vegyen részt. A spiritiszták iránti érdeklődése főleg azért váratlan, mert ő maga is elmondta, hogy nemcsak a szellemidézésről, a miszticizmustól, de még a „cifra ingben, füstölővel” sétáló katolikus papoktól is idegenkedett puritán, kálvinista neveltetése miatt. A három szöveg erősen ironizál ugyan az asztaltáncoltatáson, a médiumokon és a kopogó szellemeken, mégis ott bujkál bennük, esetenként pedig közvetlenül kimondásra is kerül a félelem és kétség: „Valósággal félttem, hogy az archeológusnak igaza lesz, s akkor én hátralévő életemben folyton csak a holt lelkekkel fogok foglalkozni, s akkor mi lesz az élőkkel? Nem akarok kitérni eddigi utamból...”¹⁵³² Móricz Virág könyvéből az derül ki, a család értetlenül szemlélte a szellemvilág iránti hirtelen érdeklődést: „Nem lehetett pontosan tudni, komolyan érez valamit, valami igazat a műveletlen komédia mögött, vagy csak komédiázik.”¹⁵³³

Móricz nem egészen őszinte, amikor azt állítja, 1942-ben kezdte el foglalkoztatni a halál utáni élet – magukból a cikkekből is kiderül, korábban részt vett már asztaltáncoltatáson, járt hipnotizőrnél, sőt, beszámol arról a hátborzongató élményéről is, amikor az egykori lillafüredi írói héten egy író társ, aki a „tenyerolvasás mestere” volt, megnézte Pakots József tenyerét, közölte a közeli barátokkal, hogy Pakotsnak csak órái vannak hátra, majd az Írók Gazdasági Egyesületének vezetője még aznap éjjel meghalt. De elmondja azt is Móricz az egyik írásban, hogy nagyon kíváncsi lenne arra a nyírmeggyesi lányra, akit „látónak” tartottak, és akit 1902-ben, népköltési gyűjtőként nem nézett meg, mivel a „természetellenes” dolgoktól idegenkedett akkor még. Ezeket az élményeket azonban kétségtelenül csak 1942 tavaszán-nyarán rakta össze, rendezte együvé. Már valamiféle fordulat közeledtét ígéri, a puritán kálvinizmusnál misztikusabb, népi vallásosság megélését mutatja az az eset is, amelyről

¹⁵³² *Riportok IV.* 612.

¹⁵³³ MÓRICZ Virág 2002: 540.

a Rózsa Sándor-kötetek javításában segédkező Bálint Sándor számolt be. 1940-ben, amikor Móricz többször járt Szegeden, részt vett egy havibúcsún, ahol a 40 ezres tömeg, a zarándokok látványa „könnyekig meghatotta”¹⁵³⁴ – és nem látta már, az anyai örökség szellemében, „bálványimádásnak”, fölösleges cifraságnak az eseményt. Megváltozott tehát valami benne, a visszaemlékezésekből jól látszik, érezte, hogy nincs messze a halála, többször mondta is, nem éri meg a második világháború végét – a halállal való szembenézés, a halálfélelem egyszerre megrendítő és szórakoztató bizonyítékaiént is olvashatóak a spiritizmusról tudósító szövegei.

Vicces például az a részlet, amikor úgy lepleződik le előtte a médium csalása, hogy a szellemként látott édesanyjáról azt hallja, *szép asszony*: „Szegény édesanyám, meg ne haragudjon rám a szelleme, de ezt még senki se mondta rá, hogy »szép asszony« . Picike volt, kisszemű, nagy szájú, kicsit púpos és igen fölényes, okos, bölcs, nekem csak a vállamig ért.”¹⁵³⁵ Megrendítőek viszont a kétségekre utaló mondatok, azért is, mert volt már olyan időszak, amikor Móricz szeretett volna hinni a spiritizmusban. Kodolányi János meséli el visszaemlékezésében, hogy Holics Janka halála után, de még az asszony temetése előtt találkozott Móriczcal az utcán – az író szörnyű állapotban volt, úgy nézett ki, mint majd a halála előtti időkben: „Megrendítően hasonlított ahhoz a képéhez, amely élete utolsó nyarán, 1942 augusztusában ábrázolja Csibe társaságában a Nemzetközi Vásáron.”¹⁵³⁶ És azt a kérdést szegezte neki Kodolányinak, hogy a fiatal író hisz-e a spiritizmusban. Amikor Kodolányi azt válaszolta erre, abban semmiképpen sem, hogy a halottakkal beszélgethetünk úgy, mint az élőkkel, azt szegezte neki, miként törődjön ebbe bele: „Hát akkor nem lehetséges, hogy én még valaha találkozam Jankával?” Kodolányi azt írja, Móricz ilyen gondolatokat sem azelőtt, sem azután nem pendített meg, neki „látszólag, nem voltak metafizikai gondolatai” – holott a halál előtti spiritizista riportok nemcsak Móricznak mutatják más arcát, de olyan világba engednek bepillantani, amelyet a Nyugat kora kapcsán alig szoktunk emlegetni. A halhatatlanság mintha másképp foglalkoztatta volna Móriczt,

¹⁵³⁴ BÁLINT 1981: 197.

¹⁵³⁵ *Riportok IV.* 622.

¹⁵³⁶ KODOLÁNYI 1968: 92.

mint egy híres írótól elvárnánk: nem a saját utókorán töprengett el a vég közeledtét érezve, hanem az nyugtalanította, már elvesztett szeretteivel találkozhat-e újra. Gelléri Andor Endre egy olyan emléket idéz fel, amely a szoborrá válás (a szó szoros értelmében is véve ezt) elutasításáról is szólhat:

„– Szerkesztő úr – ordítottam fel –, ha maga se biztos a halhatatlanságban, akkor nincs is halhatatlanság!

– Hát van? Hát láttad? Vagy látta valaki is? A szobrok? Kinek van nálunk szobra? Majd jegyezd fel magadnak, fiam, a nevüket, és aztán nézd meg a lexikonban, hogy miért is kaptak szobrokat. Igaz, csúnya, rossz szobrok egytől egyig. De nem a szobrászművészek nevéért kerültek ki azok a placra, hanem azokért a nevekért, akikről a kutya se tudja száz év múlva, kik voltak, miért kaptak szobrot.”¹⁵³⁷

Az egyik spiritizista riportban Szabó Lőrinc kerül elő, akit a Móriczot kapacitáló archeológus szintén igyekezett rábírnival a szellemekkel való találkozásra: „Szabó Lőrincnek elmondtam, s ő is azt mondta, szeretne eljönni, mert volt egy kedves, aki meghalt és az életében nem akart neki megtenni valami nemi perverzítást, és meg akarja kérni, hogy most halála után tegye meg...”¹⁵³⁸ A „szellemszex” valóban elég különös változata lenne a spiritizista szeánsznak, Móricz meg is jegyzi, hogy Lőrinc talán viccből vagy próbából mondhatta ezt. (Feltételezem, Korzáti Erzsébettel szeretett volna Szabó Lőrinc találkozni újra – aki ugyanúgy az öngyilkosságba menekült, mint Holics Janka.) De olvashatunk egy történetet Kosztolányiról is, akit egyszer olyan módon hipnotizáltak, hogy megparancsolták neki, másnap, pontban déli tizenkettőkor menjen el a Podmaniczky utca egyik házának ismeretlen lakásába, és mutakozzon be ott, mint Kosztolányi Dezső. Az ilyen esetekről olvasva nemcsak az *Arany-sárkány* epilógusa, és ott az asztaltáncoltatás kerül más kontextusba, de az sem meglepő, hogy Móricz íróként is elgondolkodott a médiumok mibenlétén. Azon töprengett el, mennyire jó lenne, ha a történelmi regények megírásakor megidézhető szellemek segítenének neki egy kor megértésében, és arra is rájött, hogy talán

¹⁵³⁷ GELLÉRI 2000: II/91.

¹⁵³⁸ *Riportok IV.* 589.

ő maga is médium, hiszen mi más magyarázná, hogy olyan hihetetlen tempóban volt képes regényeket írni, számára ismeretlen korokról akár. De ez az elképzelése sem előzmény nélküli – már 1936-ban írt olyan verset, amelyben önmagát felsőbb erők, szellemek „kiszolgálójaként” formálta meg:

„RÉGI ÍRÁSOK

Nem én tettem.
Ismeretlen erők
választották ki
épen az én
gyöngé
ujjaim:
hogy mennydörögve
robbanjon
a betű.

Nem én vagyok.
Fáradt szellemek
játszadoztak
álmodó
más
tájakon
kalandozó
figyelmemet
kijátszva.

Nem én.
Én
még csak
ezután
mondom ki a
végső
igét.”¹⁵³⁹

¹⁵³⁹ Közli: MÓRICZ Virág 2002: 456.

A spiritizmusról szóló írásokat lehet ugyan azzal a praktikus elgondolással magyarázni, hogy Móricz szerette volna a miszticizmus iránt érdeklődőket rávenni a Kelet Népe megvásárlására – ez a három szöveg azonban, éppen, mert az utolsó írások közé tartozik, különösen jelentőséget kap. Mintha azt mutatná meg, hogy Móricz valóban készült a halálra, bár nem betegeskedett hosszan. A haldoklásáról fennmaradt leírások másképp ugyan, de szintén a halál feletti írói uralom vágyát mutatják.

Ady-kötet a haldokló testén

Móricz tudatossága a halállal kapcsolatban más, mint a párbajokkal a halált kihívó, csatákba rohanó ifjú romantikusoké. És nem olyan, mint Petőfié vagy Radnótié, akiknél, holott erőszakos halált haltak, egyaránt felmerült, hogy nem fatális véletlen volt a vég, hanem várt, eltervezett. Találunk olyan munkát, ahol a két történet egymásra vonatkoztatása is megtörténik: „Vas beszámolójában együtt van a Radnóti-mártírium mindkét alapeleme, a vallási és az esztétikai indok is. A kettő nem független egymástól. A romantika költészetfelfogásában alakult ki az az elvárás, hogy a költő sorsa hitelesítse a költészetét. Az a feltételezés, hogy Radnóti tudatosan kereste a halált, akár a vallás, akár a tökéletes műalkotás, akár ezek összefonódásának ígézetében, a költő személyes sorsát és műveit is párhuzamba állítja. Vas István kétszer is párhuzamot vont Petőfi és Radnóti között.”¹⁵⁴⁰ Kerényi Ferenc Petőfi esetében, Ferencz Győző pedig Radnóti kapcsán igyekszik tények segítségével cáfolni azt, hogy haláluk áhított, sürgetett esemény lett volna, amelyet „életalkotásként” komponáltak meg. Annak felfejtése, az íróhalál vajon önmagában volt-e megrendezett és teátrális, vagy csak a visszaemlékező szövegekben alakult azzá, azért különösen nehéz, mert sokszor már a szemtanúk szövegeibe belejátszanak korábbi írósorsokról meglévő ismeretek, kultikus momentumok. Ferencz Győző egy érdekes példát mutat meg erre, amikor megcáfolja Tolnai Gábor emlékét arról, hogy a költő exhumálásakor a holttestet viharkabátban találták volna meg: „Tolnai Gábor visszaemlékezése a viharkabát mítoszát erősítette: »A kopor-sóban hiába kerestük drága barátunkat, Radnóti Miklóst. Összeke-

¹⁵⁴⁰ FERENCZ 2005: 644.

vert csontdarabjai, közöttük szétlőtt koponyája, és a sírban is épen maradt viharkabátja hevert a deszkaládában.« // Ezek a mítoszképző fikciók az olvasó romantikus elvárásait igyekeztek kielégíteni, és talán az emlékezőt is egy nagy romantikus történet résztvevőjeként szerették volna beállítani. A nagy romantikus történet szerint, amikor a Földközi-tengerbe fulladt Shelley holttestét a partra vetették a hullámok, viharkabátja zsebében Keats verseskötetét találták meg. A holttestet pedig Byron máglyán égette el a parton. Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy Radnóti mitizálása hasonló mintát követett.¹⁵⁴¹

Móricz esetében azért merül fel különösen élesen a halálleírások mitizálódásának kérdése, mert annál teátrálisabb haldoklást, mint amely megjelenik lánya, Virág egyik könyvében, nehéz lenne találni: „Egész délelőtt haragosan feküdt. A jeges tömlőt lerángatta magáról. A testét könyvekbe temette. Széles díványa belső polca tele volt mindig a kéznél tartott könyvekkel, újságokkal. Ép kezével magára húzgálta, amit ért. S még válogatott is benne: Ady piros Összes verseit a mellére, a szívére tette, kinyitva. Készült a halálra.”¹⁵⁴² Ez a halálleírás, bár alkalmas lenne rá, hogy megadja egy ív végpontját, amelynek kezdete Ady Móriczra gyakorolt hatása, a Móriczot az irodalomba befogadó kritika és vers lehetne, nem vált részévé a Móricz-képünknek. A legtöbb monográfia végén egészen más halálleírást olvashatunk. Móricz Virág legismertebb könyvének végén sem az előbb idézett leírás a zárlat, hanem ez: „Sziréna nem búgott, a várost nem sötétítették el, s egyszerre bombák robbantak. Ijedten futottam ablakhoz: körül égtek a lámpák, most oltogatták... Az égen tűzcsóvák és zúgó repülőgépek. Az első légitámadás Budapest fölött. // Mire a félelmetes muzsika elhangzott, 1942. szeptember 5-én, hajnali háromkor meghalt Móricz Zsigmond.”¹⁵⁴³ Ebben a könyvben a színpadias haldoklás már sokkal kisebb hangsúlyt kap, és a tetőpont, az Ady-kötet kimarad belőle: „Egész délelőtt haragosan feküdt. A jeges tömlőt lerángatta magáról. Az ágya a fal felőli csíkon most is tele volt könyvekkel. Ép kezével magára húzgálta a könyveket. Telelakta magát könyvvvel. Komor volt és eltökélt. Meg akart halni.”¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴¹ FERENCZ 2005: 723.

¹⁵⁴² MÓRICZ Virág 1981b: 515.

¹⁵⁴³ MÓRICZ Virág 2002: 546.

¹⁵⁴⁴ MÓRICZ Virág 2002: 545.

A halálhír, címlapon

Igaz, Móricz nem Leányfaluban, a saját ágyában (ahol ez a könyvvel beborítás történt) halt meg, hanem néhány nappal később, a Korányi-klinikán, mégsem ez az egyszerű magyarázata annak, hogy *nem* a könyvekkel beborított haldokló képe hagyományozódott a róla szóló életrajzokban: a hangsúlyeltolódás oka sokkal inkább az, hogy a monográfusok más ívet kívántak megrajzolni, nem az irodalomban húzódot. Móriczból a szocialista Magyarország „előfutárát” kreálták, így lett a halálleírások legfontosabb momentuma az a szimbolikus tény, hogy Móricz halála Budapest első bombázásának éjszakáján következett be, ráadásul, ahogy Nagy Péter írja, a „fasizmus legsötétebb éjszakáján” kapott újabb agyvérzést. Ez mintegy kimondatlanul is megerősítette, hogy Móricz voltaképpen a háborúba, különösen a „fasiszták közelgő rémuralmába” halt bele: „A fasizmus legsötétebb éjszakáján, 1942 augusztusának végén újabb agyvérzést kapott, s néhány napos szenvedés után, szeptember negyedike hajnalán kihunyt az a népért olthatatlanul lobogó láng, amely hatvanhárom esztendőn keresztül Móricz Zsigmond lelkében égett, s amely örökre világít műveiben.”¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴⁵ NAGY Péter 1975: 532.

*Az első unokával,
Simon Balázssal,
1938-ban*

De Móricz halálát már a kortársai is szimbolikusnak látták. Móricz halálakor az az irodalmi intézményrendszer (nemcsak folyóiratokat, kiadókat értve ezalatt, de a nem hivatalos irodalmi hálózatot is), amelyiknek ő is része volt, csak nyomokban volt meg. A Nyugat nem létezett, ahogy a Móricz írásainak, folytatásokban közölt regényeinek, a vele készült interjúknak folyamatosan helyet adó Pesti Napló és Színházi Élet sem. Persze, a Móricz iránti sajtóérdeklődés csökkenése nem ilyen egyértelmű. Tauszig Mária hagyta ránk a következő esetet, amely mintha épp azt bizonyítaná, továbbra is Móricz volt a sajtó számára fontos alkotó, nem az utána következő generáció: „Előző nap született meg Móricz Gyöngyi és Simon Andor kisfia, Balázs. Az író első unokája. Határtalanul szeretete mindig a gyermekeket, a »családot«, hogyne sietett volna be hozzájuk mindjárt másnap reggel. Édesapjától örökölte ezt a soha kedvére ki nem elégített családot szomjazást. A kórházban rögtön körülvették a riporterek és fürge fényképezsek. Pillanatok alatt lekapták Móriczot mint nagyapát. Hanem amikor az újságok szenzációvadásai eltűntek, a fáradtságtól és gyöngeségtől alig pihegő kismama haragos szemrehányással illette az édesapját. Minek tolakszik mindig

előtérbe? Az ő ideje már lejárt. Most Bandinak ütött az órája. Őt kellett volna a fiával lefényképezni. A költőt...”¹⁵⁴⁶ Tauszig Mária úgy értékeli az esetet, hogy „abban a pillanatban hullott a halál-vágy első, ellenállhatatlan sugara” Móriczra: az eset egyszerre szól apa és lánya konfliktusáról, és az öregséggel való szembenézésről. A véget érezhette meg az író ebben a történetben is, pedig azt csak sejteni lehetett akkor, hogy Móricznak és generációjának halálával, a történelmi helyzet alakulása miatt is, hosszú időre elmúlt, és ilyen formában vissza sem tért az az idő, amikor az írók magánéletének eseményei a hírekbe kerültek.

Bármennyire háború volt, és bármennyire megfogyatkoztak a lapok és a kiadók, egy-egy emlékező szövegeket összegyűjtő kötet, illetve lapszám azért született Móricz halálát követően: a Kállay Miklós felelős szerkesztésével és Zilahy Lajos főszerkesztésével működő Híd folyóirat 1942. október elseji számát szentelte az író emlékének (aki még, gyászkeretben, fel volt tüntetve főmunkatársként, Németh László és Tamási Áron mellett), 1945-ben pedig megjelent egy Darvas József szerkesztette emlékkönyv, *Móricz Zsigmond ébresztése* címmel – utóbbiban leginkább a Kelet Népehez kötődő írók, munkatársak búcsúztak el Móricztól. A Híd-beli emlékezők közül Fodor Józsefnél az íróhalál Budapest és Magyarország apokaliptikus pusztulásának szimbólumává változott: „Félistenek nem halnak meg egyszerűen. Halála éjén gyászba, robbanásba borult a monumentális város; éji Leviathanok ontottak pusztító tüzeket. Mintha a halálán megrendült világ azt mondta volna: Pusztuljon minden, ha már a legnagyobb nincs többé!”¹⁵⁴⁷

Móricz kapcsán, úgy tűnik, sokkal könnyebb dolgunk van, mint, mondjuk, Petőfinél, akinek esetében (ahogy Kerényi írja) érvénytelennek kell tekintenünk a „mellettem harcolt” és az „én fogtam le a szemét” típusú visszaemlékezéseket¹⁵⁴⁸ – itt a halál megkérdőjelezhe-

¹⁵⁴⁶ TAUSZIG: 255.

¹⁵⁴⁷ Híd, 1942. október 1., 5. A *Móricz Zsigmond ébresztése* szerkesztői előszavában Darvas József írja: „Van abban valami sorsszerű, hogy Móricz Zsigmond azon az éjszakán halt meg, amikor országunk fővárosára először hullottak bombák. Akkor ment el közülünk, örökre, amikor először éreztük meg igazán ebben a szomorú kis hazában, hogy háború van, s hogy ez a háború felettünk is ítél kegyetlen törvényeivel...”

¹⁵⁴⁸ Vö. a következővel: „Visszaemlékezve a nagykárolyi, nagyselyki és berecki esetre is, amikor arcról nem, csupán névről azonosították, elmondható,

tetlen szemtanúja számolt be apja haláláról. Az óvatosság azonban, nem is elsősorban a halálleírással kapcsolatban (bár látjuk, abból sem egyféle verzió van), hanem úgy általában a Mórictól körülfonó családi emlékezésekkel, erősen indokolt.¹⁵⁴⁹ Nemcsak az emlékezet torzításait kell észben tartanunk, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a családtagok nem pusztán az olvasók Mórictól-képét, de akár saját írói énünket is megkísérelték alakítani Mórictól írott szövegeikkel. Mórictól Virág *Apám regénye* című könyve, amelyben az apa halála hangsúlyosan a németek bombáival kerül összefüggésbe, első változatában 1953-ban jelent meg, a *Tíz év* című kétkötetes munka viszont, ahol a szívre helyezett Ady-kötetről is olvashatunk, 1981-es – a különbségnek talán az a változás, enyhülés is az oka, ami az ötvenes és a nyolcvanas évek közt a magyar irodalmi közbeszédben bekövetkezett. Mórictól esetében tehát a halállal kapcsolatban másként szembesülhetünk a kultikus momentumokkal, mint akár József Attilánál, akár Radnótinál – a hivatalosan épített, ideologikus kiindulású kultusz mintha akadályozta volna, hogy az irodalmi elemekre is alapozott kultikus halálkép elterjedtebbé váljon. Holott a könyvekkel beborított, haldokló Mórictól képe ugyanolyan kultikus mozzanattá válhatott volna, mint József Attila állítólagosan a Nagy-Magyarország térképével letakart holtteste, vagy Radnóti már emlegetett viharkabátja. De ahogy Mórictól halálának irodalmias, színpadias jellege nem íródott bele a szocialista időszak Mórictól-képébe, úgy halálának áldozat-jellege, az utolsó időszak méltatlansága, a temetés szégyenletessége is kimaradt a monográfiákból. Pedig a visszaemlékezésekben megtaláljuk a nemzetet vádló hangot, kicsit hasonlóan a József Attila halála utáni nemzeti önvádhoz: „A magyar lélek e ritka csodája, Mórictól Zsigmond, mit kapott ne-

hogy Petőfit kevesen ismerték és ismerhették föl az ütközetben és az ütközet után. Mindez érvényteleníti a »mellettem harcolt«, »én fogtam le a szemét«-típusú emlékezéseket, és figyelmünket azokra a tisztokra irányítja, akik a költőt régebből ismerték vagy a vezérkarban együtt szolgáltak vele.” KERÉNYI 2008: 455.

¹⁵⁴⁹ Mórictól Virág könyveiből például az derül ki, egyedül ő kísérte be Mórictól a mentőben a Korányi Klinikára (nem mondja, hogy Csibe ne lett volna ott, de azt sem említi meg, hogy ketten lettek volna) – Mórictól Imre másképp idézi ezt fel, persze, nem állítja, hogy emlékszik a történetekre, csak azt, hogy az anyja így mesélte: „anyám is ment a mentőben és Virág is. Ők ketten voltak vele, a haláltusáját is végigszenvedték.” SZILÁGYI Zsófia 2010: 79.

hez életéért, csodálatos művészetéért, példátlan őszinteségeért, szerelmes szívéért, sok-sok töredelméért a magyar társadalomtól? A Petőfi Társaság kizárta tagjai közül és sohasem rehabilitálta haláláig. A Kisfaludy Társaság nem választotta tagjai közé. Az Akadémia előkelően elnézett roppant nagysága fölött. Díjat, kitüntetés sohasem kapott. Kenyerét a zsidó Miklós Andor biztosította. Az úgynevezett »keresztény sajtó« meghurcolta, az ország vádakkal illette, a *sírházak taposta*. Közben szemforgató módon szidalmazta, hogy a zsidó sajtó munkása! Öregségére egyetlen napilap sem kínálta kenyérrel, cikkei a napisajtóból úgyszólván nyom nélkül eltűntek. Magának kellett folyóiratot fenntartania, adósággal küszködni, adminisztrációval bíbelődni, hogy cikkei napvilágot lássanak. Még négy nappal a halála előtt, a legduhasztóbb hőségben is ott ült és könyveket dedikált a Nemzetközi Vásár fullasztó deszkatáborában. *Ha egy évig nem írhatott volna, éhen kell vala halnia.*¹⁵⁵⁰

Ha egy író kultuszának nyomait keressük, érdemes a Kodolányiéhoz hasonló, halálról fellelhető leírásokat, a temetés kapcsán született tudósításokat, a nekrológokat elővenni először. Bár a szenvedéstörténetként elmesélt életút erős minta, jól látszik a búcsúszövegekből, hogy ugyanaz a történet elmesélhető másképpen is: küzdelmes útként, amelynek során folyamatosan támadások érték az író, aki olyan volt, mint egy népmesehős. Találhatunk is olyan emlékező szövegeket, amelyekben Mórictól „álruhában járó királyfiként”, vagy „mesebeli hősként” jelenik meg, „aki az út porában is aranyat talál”,¹⁵⁵¹ esetleg „mesebeli zömök parasztleány, Erős János” lesz, aki a „tizennégyfejű sárkánnyal” küzd.¹⁵⁵²

Ma meglepő azt olvasni, hogy volt olyan emlékező a Hídban, Féja Géza, aki Mórictól attól féltette, hogy Tolnai Lajoshoz hasonlóan bele fog csúszni az alig ismert írók csapatába: „Mórictól most: magyarságunk mértéke is, önmagunk felett mondunk ítéletet, ha műveit Tolnai Lajos műveinek sorsára hagyjuk jutni. De, ha méltó Mórictól-kultusz keletkezik, bizonyosságot teszünk, hogy megtaláltuk önmagunkat.”¹⁵⁵³ Hogy mi lenne a *méltó Mórictól-kultusz*, nem egy-

¹⁵⁵⁰ KODOLÁNYI 2007: 231–232.

¹⁵⁵¹ BÖZÖDI 1945: 167–168.

¹⁵⁵² SZENTIMREI 1945: 180.

¹⁵⁵³ Híd, 1942. október 1., 5.

szerű megmondani. 1945 után a Móricz-értésünkben (is) új korszak kezdődött, az író a szocializmus éveiben (értve ezalatt az 1945-től egészen 1989-ig tartó időszakot) „lobogó” volt, kép a falon, vagyis kétely nélkül tisztelendő irodalmi nagyság, akit épp ezért nehéz volt megszeretni, és akit hosszas irodalmi tetszhalálából (bár látszatra nagyon eleven volt mindvégig) csak a kilencvenes évek vége felé kezdtek el felpozni, a Móricz-újraolvasásnak nevezett, máig tartó folyamat során. De nem ilyen egyszerű ez a hatás-ellenhatás mechanizmus, ahogy erre N. Pál József figyelmeztetett, hiszen „Móricz nemcsak hogy lobogó nem volt a sematizmus legsűrűbb időszakában, de még követésre javallott alkotó sem nagyon”.¹⁵⁵⁴ Az már az ötvenes évek második felére tehető, hogy éppen a sematizmussal szemben fellépő írók (például Sarkadi Imre, Sánta Ferenc) tették meg előképüknek, és a hatvanas években kezdődött el az a Móricz-olvasás, amelyet leginkább Czine Mihály és Nagy Péter nevével jellemezhetünk, és amelynek köszönhetően Móriczot kiemelték saját korából és az őt körülvevő irodalmi hálózathoz, hiszen „mindenáron kétféle Nyugatot akartunk látni, egy »haladót« és egy ezoterikusan esztétizálót”.¹⁵⁵⁵ Móricz, természetesen, a haladó hagyomány egyik főhőse lett, és ekkor, a hatvanas években került fel a falra képként ez a *tokás öreg, kedves fickó, mosolyában valamilyen rejtélyes fölénnnyel*, hogy Esterházy Péter iskolai emlékeit hozzam fel.

S hogy mennyire nevezhető a kultusz, amelyet Féja Géza aggodalommal várt 1942-ben, „méltónak” Móricz Zsigmondhoz? Anynyi mindenesetre biztos, hogy az a Móricz-kép, amelyikkel szemben a róla mostanában megjelenő írások szerzői meghatározzák önmagukat, nem olyan merev, ahogy képzeljük – nem azért, mert árnyalt, mozgékony és izgalmas, hanem azért, mert messze nem olyan ismerős. Készítettem egy kérdőívet, amelyet, reprezentatívnak nem nevezhető mintát kiadva, kollégáim töltettek ki gimnáziumokban és egyetemeken magyar szakos hallgatóinak körében (az egyetemisták közül elsőéves BA-s hallgatók voltak a válaszadók, akik az egyetemen még nem tanultak Móriczról). Ezek alapján az állapítható meg, hogy az Onder Csaba által összeszedett klisék eltűntek a fejekből – de nem azért, hogy új állításoknak adják át a helyüket, hanem

azért, mert a helyükön a nagy semmi van. Onder szerint „nyilván lehetetlen úgy tenni, mintha nem lenne egy megcsontosodott, helyenként is időnként átpolitizált értelmezői hagyomány, a legendás kezdetek, a forradalmi szabadcsapatos népies magyarvalóság cucc, a *Barbárok*, Emzsé tömött bajusza, Nyilas Misi és a többiek”.¹⁵⁵⁶ Nyilván lehetetlen, bár a válaszok arra figyelmeztetnek, nem(csak) a Czine- és a Nagy Péter-konceptióval kellene hadakoznunk, hanem szembenézni vele, vajon a „Mi az a három szó, amelyik Móricz Zsigmondról eszedbe jut?” kérdésre, miért a *körtér* a leggyakoribb válasz. Ha a kérdőívek alapján szeretném kijelölni a Móricz-kutatás legfontosabb feladatait, akkor a „hogyan különböztessük meg Móriczot Mórától és Mikszáthtól” lenne az elsőleges irány, hiszen a válaszadók kedvenc Móricz-műként a *Nosztalgia fiú esete Tót Marival* című regényt és a *Kincskereső kisködmönt* nem egyszer sorolták fel. Ha viszont azt nézzük, hogy Esterházy Péter is így kezdte („gátlások nélkül, pökhendin kevertük össze Móriczot Mikszáthtal s viszont (nyilván: ha egyszer M-mel kezdődik *mind* a kettő! erről talán már mégse mi tehetünk!)”¹⁵⁵⁷), és, lám, hova jutott, van okunk a bizakodásra.

Zsiga bácsi

Bár Móriczról szinte élete minden szakaszából maradtak ránk fotók, láthatjuk őt fiatalon, soványan, Petőfi egyetlen dagerotípiájára emlékeztető pózban, vagy kucsmában, zordan, de halála előtt nem sokkal is, lefogyva, megöregedve, mosolytalanul, mégis, ha fel kell idéznünk magunkban, valószínűleg mindannyian a mosolygós, bajszos, tokás öreget látjuk.¹⁵⁵⁸ A külsejéről olvasható fejtegetések-ből nem ritkán indultak el a személyiségére, sőt, írói habitusára, alakjának szimbolikusságára vonatkozó megállapítások. Veres Péter például ezt írta: „Képzeljük csak el Zsiga bácsit monoklival és

¹⁵⁵⁴ N. PÁL 2001: 254.

¹⁵⁵⁵ N. PÁL 2001: 256.

¹⁵⁵⁶ ONDER 2005: 121.

¹⁵⁵⁷ ESTERHÁZY 1988: 268.

¹⁵⁵⁸ Arról, hogy a külseje mennyire félrevezeti az embereket, így írt 1929. február elsején a naplóban: „Megjelenésem szinte féltelmes, az emberek félnek a híremtől – s találnak egy kis kövér mosolygós embert, akire rögtön rá lehet telepedni. Ez sért, s sietve elhúzódom tőlük.” *Naplók 1926–1929* 324.

a hozzáillő faképpel a mórícz mosoly nélkül!”¹⁵⁵⁹ Kodolányi János pedig a következőt: „első pillantásra föltűnt, mennyire hasonlít ez a keleti magyar fej Arany Jánoséhoz.”¹⁵⁶⁰ Rendszeresen visszatérő szólam, hogy Mórícz, gondolom, leginkább a bajsza miatt, hasonlított Arany Jánoshoz, ahogy az is, hogy ők ketten, így együtt, „igazi magyar fejfel” bírtak.

Mórícz, aki az olvasókban joviális öregemberként él mindmáig, igen korán belecsúszott a Zsiga bácsi szerepkörbe. Mindössze huszonnégy éves, teljesen ismeretlen, még nem is pályakezdő, inkább pályáját el sem kezdő író volt, amikor egy akkor induló fővárosi lap, Az Újság munkatársa lett. Leginkább a gyermekmellékletbe dolgozott, verses állatmeséket írt „Zsiga bácsiként”, és levelezett a gyerekolvasókkal a „Nagyapó postája” rovatban. Aztán a Zsiga bácsi megszólítás rajta maradt, Mórícz maga pedig hamarosan beleöregedett, behízott ebbe a szerepkörbe, amely, ahogy ezt a Híd-számban Sztitnyai Zoltán mondata jelzi, az általános szereteten túl azt is mutatta, hogy az olvasók szinte személyes ismerősüknek tekintették: „Zsiga bácsinak, Zsigának hívta hamarosan az egész nemzet. Úgy, ahogy Tiszát Tiszapistának és a királyt Ferencjósának.”¹⁵⁶¹ Az öregemberimázs azért félrevezető, vagy mondhatnám úgy is, azért baj, hogy a bennünk élő Mórícz-kép kitakarja az író sokféle arcát, mert „Zsiga bácsi” generációjának egyik leginkább kísérletező, az újítások iránt (legyenek azok technikaiak, mint az írógép, fényképezőgép, mozi) talán legfogékonyabb tagja volt, aki nem szeretett belekényelmesedni a megszokott, bejáratott írói megoldásokba, aki sosem gondolta, hogy már megpihenhet, hátradőlve.¹⁵⁶² Az emlékezők közül többen

figyelmeztetnek is erre: „Nagyon-nagyon fiatal volt ő, talán csak ő volt egyedül fiatal, a nemzedék, melyet az ő művei dajkáltak, megöregedett, vagyis óvatossá és meggondolttá lett mellette. Egyszer valaki lefényképezte. Amikor meglátta a képét, felkiáltott: »Urísten, hiszen olyan vagyok már, mint az apám.« Az idő észrevétlenül rágta meg, csak a testet öregítette, a lélek ugyanaz maradt, aki debreceni teológus korában volt. [...] S ereje fiatalságának a jele volt ez: a legjobbra készült, a legnagyobbra.”;¹⁵⁶³ „Kamaszos gyermeklélek élt benne, és küzdött – az öregséggel.”¹⁵⁶⁴ A Zsiga bácsi-szerepkör Mórícz élete vége felé azzal is bővült, hogy, miként Erdélyi József írta a Hídban, „a háborúutáni új írónemzedék apja” lett, a temetésén Szabó Lőrinc a következő mondattal zárta búcsúbeszédét: „Mit nem adnék érte, mit nem adnánk ma érte mind, akik akkor esetleg csak tiszteletből nem türelmetlenkedtünk, ha még egyszer, még sokszor, előszörval szólhatna hozzánk mindnyájunk apja, Zsiga bácsi.”¹⁵⁶⁵

Ellentmondásos értékelésekben nincs hiány Mórícz temetése kapcsán sem – míg Kodolányi János „szégyenletes temetésről”, a sajtó „tudatlan és tehetségtelen” búcsúztatóiról beszélt,¹⁵⁶⁶ addig Cs. Szabó László a következőt írta a Híd búcsúzó számában:

„Sok magyar író temetését láttam, egyik se volt felemelő látvány, méltó a halotthoz. Mórícz Zsigmond koporsójánál éreztem először, hogy ez a temetés mégis más egy kicsit, mint a többi s majdnem méltó egy magyar íróhoz.

Századunk legnagyobb epikusának érezte magát: az egész magyarságot akarta ábrázolni, az élőt is, a rég porladót is. Ez a temetés

¹⁵⁵⁹ VERESS 1945: 37.

¹⁵⁶⁰ KODOLÁNYI 2007: 225.

¹⁵⁶¹ Híd, 1942. október 1., 11.

¹⁵⁶² Bár legkevésbé sem mosható össze ez a kérdés a mórícz írásmód modernségének dilemmájával, mégis fontosnak tartom éppen itt megjegyezni, hogy 1979-ben, a születés századik évfordulója kapcsán az egyik legfontosabb kérdés volt (legalábbis az akkoriban megjelent írásokat olvasva így tűnik), Mórícz modernségének vagy megkésettiségének kérdése. Az, hogy 19. vagy 20. századi jelenségnek tekinthető-e, egyaránt foglalkoztatta Barta Jánost (ld.: BARTA 1987), Sótér Istvánt (SÓTÉR 1980), majd, jóval később, Bori Imrét (BORI 1995) és Poszler Györgyöt (POSZLER 2001) is. Lehetséges, hogy Mórícz esetleges „19. századisága” (amelyet

cáfolni igyekeznek ugyan a kérdést felvetők, a probléma tárgyalásával furcsa módon mégis megerősítik) is hatással volt arra, hogy egészében konzervatív, múltba forduló figuraként maradt meg a köztudatban.

¹⁵⁶³ JÓCSIK 1945: 77–78.

¹⁵⁶⁴ BÖZÖDI 1945: 168.

¹⁵⁶⁵ SZABÓ 2001: 74.

¹⁵⁶⁶ „Temetésén nem voltak ott előkelő irodalmi társaságaink. A sajtó kényszeredetten, tudatlanul és tehetségtelenül búcsúztatta el, némely »magyar« lapban alig kapott néhány savanyú sort. A magyar ifjúság nem állított szónokot sírja mellé. Azt mondják, szépen tudunk temetni. Milyen szégyenletesen temettük el Mórícz Zsigmondot!” KODOLÁNYI 2007: 232.

igazolta a nagy mű hitelét. Dióhéjban ott volt az egész magyarság, a városi nép s a parasztok, a református s a katolikus egyház, a Hivatal s a hivatalok kitagadottjai, azok, akik a föld felett és azok, akik a föld alatt élnek. Mindazok, akik sokezer név alatt nyüzsgönek a művében. A vízhatlan rétegekben élő Magyarország összefolyt Móricz Zsigmond koporsója körül.”¹⁵⁶⁷

A két értékelés voltaképpen nem mond ellent egymásnak, hiszen Kodolányi a hivatalos fórumok képviselőit, az „előkelő irodalmi társaságok”, a fiatalság szónokát hiányolta a temetésről, nem a gyászoló magyarokat úgy általában. Mielőtt azonban megpróbálnánk elképzelni egy „méltatlan” írói temetést, érdemes felidézni, kik és hányan is búcsúztatták el Móricz Zsigmondot. A Magyar Nemzet tudósítása szerint Ravasz László püspöki íghirdetése után a sírnál a következők beszéltek: „Szabó Lőrinc a Sajtókamara nevében, Németh László a *Kelet Népe* nevében, Alszegehy Zsolt az Atheneum megbízásából, Féja Géza a *Magyarország szerkesztősége* nevében, míg Illyés Gyula a *Magyar Csillag* és a régi *Nyugat* gárdája nevében [...]. Kárpáti Aurél a Magyar Pen Club nevében búcsúztatta Móricz Zsigmondot, »a búza fiát«. Utána Földessy Gyula a debreceni Ady Társaság, Harsányi Zsolt a Színpadi Szerzők Egyesülete, Medveczky Bella a Ráskay Lea Társaság s Veress Péter a népi írók nevében beszélt. Kós Károly az erdélyi írók megbízásából mondott utolsó Istenhozzádot [...] Utolsónak a legifjabb írógeneráció nevében Hámory Zoltán beszélt, aki Örvös Lajos alkalmi versét szavaltta el.”¹⁵⁶⁸ Akárhogy is számoljuk, ez tizenegy beszéd, és a tudósítás a „többek közt” kitételrel indul, vagyis még az sem biztos, hogy felsoroltak mindenkit.

Ha az elhangzott beszédek egyenként nem is voltak hosszúak (bár, például, Szabó Lőrinc búcsúztatóját ismerjük, és az semmiel sem rövidebb egy mostanában szokásos temetési beszédnél), akkor is nehéz elképzelni ma egy olyan írótemetést, ahol tizenegy búcsúbeszéd hangzik el. De Kodolányi számára nem is ezek a tények (vagy a Magyar Nemzetben szintén emlegetett koszorúzők hosszú sora, köztük, például, az Északi Fűtőház mozdonyvezető karával)

a fontosak, ő a temetés „méltatlanságában” annak szimbólumát látja, ahogy Móriczcal életében bántak az irodalmi fórumok.

Semmi meglepő nincs abban, hogy a Móricztól búcsúzóknak számára az író lett Magyarország maga. Persze, nem egyszerűen a külsejéből csináltak ennek megállapításakor szimbólumot – az ilyen kijelentéseknek legalább ennyire alapja az, hogy Móricz nem tartozott teljesen egyetlen társadalmi csoporthoz sem, éppen ezért szinte mindenhol otthonos volt (vagy mindenhol kicsit idegenül mozgott, hiszen sehol sem tartozott egészen). Büszkén hangoztatta többször is, már egy Schöpflin Aladárnak 1911. december 4-én írt levélben, hogy neki az egész ország a rokona: „Az én vérszerinti őseim között ott vannak a kapásjobbágyoktól a zászlósurakig minden áthidaló társadalmi rétegből valakik. Nekem azért ebben az országban senki sem imponál és semmi rang és osztály, mert én ennek az országnak a népét úgy tekintem, mint atyafi, vérrokonokat.”¹⁵⁶⁹ De legalább ennyire fontos a Móricz-Magyarország azonosításban az, ahogy az író bejárta az egész országot, trianoni határokon belül és kívül egyaránt megfordult, afféle áruhás Mátyás királyként. (Igaz, azt többen megjegyzik, hogy leginkább Keletre szeretett menni, a „Dunántúlra” leginkább akkor merészkedett, ha a leányfalusi házában tartózkodott.) És kapcsolatba került így sokakkal, ekképpen válhatott személyes ismerőssé, Zsiga bácsijává minden magyarnak, még az állatoknak és madaraknak is: „ő egymaga egész Magyarországot jelentette. Élt benne ennek a földnek minden pusztája, vize, hegye, völgye. Otthon volt minden városban, minden faluban, a tanyákon, a szállásokon egyaránt. Ismert a magyar földön személyesen minden embert, minden állatot, minden madarat, megértette a szelek zúgását, a felhők járását, a csillagok üzenetét.”¹⁵⁷⁰ Sőt, Németh László (a Híd-béli rövid emlékezésében) egy bámulatos fordulattal kapcsolta össze a „Móricz, az édesapa” képet az oroszoktól vett „haza-anyácska” képzetel, Móriczot és Magyarországot úgy azonosítva, hogy mindketten a mi édesanyaink: „Aki meghalt mint apa, itt van, mint édesanyja. A régi oroszok nevezték Oroszországot Anyácskának. Magyarország mintha az ő művein keresztül vált volna a mi anyácskánkká.”¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁷ Híd, 1942. október 1., 10.

¹⁵⁶⁸ Eltemették Móricz Zsigmondot, Magyar Nemzet, 1942. szeptember 8., 5.

¹⁵⁶⁹ *Levelei I.* 109.

¹⁵⁷⁰ Híd, 1942. október 1., 9.

¹⁵⁷¹ Híd, 1942. október 1., 9.

Hozzánk beszél, minket néz?

Móríczot, az embert, 1942 őszén elvesztette a családja, a barátai, az őt mesterüknek tekintő fiatal írók, és elvesztették az olvasói. Mórícz, az író viszont a halála óta eltelt hetven év alatt többször is új életre kelt. Hiába volt egy időszak, amikor szinte elapadni látszott az érdeklődés iránta, hiába szokott ártani egy írónak, ha kötelező olvasmánnyá teszik, mostanra Mórícz Zsigmond mintha új életre kelt volna. Kortárs írók kapcsolódnak hozzá műveikben, a Könyvhéten az olvasók az új Mórícz-könyvet várják, színházak játsszák a darabjait, ő maga pedig mintha újra és újra megerősítené bennünk: ne higgyük azt, hogy könnyen megismerhetjük. De, ha olvassuk őt, van esélyünk rá, hogy ne a szobrot lássuk, hanem az eleven, folyton döntéshelyzetekbe kerülő, megújuló, időnként hibázó, támadásokat kiváltó, majd túlélő, lenyűgözően tevékeny alkotót: „Ebéd alatt szemben ültem Mórícz Zsigmond úrral; észlelhettem, hogy megvan mind a harminckét foga; a kenyérnek a kemény ducát szereti, olyan erők ezek a fogak, hála Istennek. A Mórícz Zsigmond úr képe olyan piros, mint a fiatal kukorica, ha gyengén megsütik; a szeme kékje szarkalábszínű, meg olyan, mint az a kék porcellángomb, amelyik gyerekkoromban a dunyha ciháján volt, olyan gyengéd; a bajusza, mint a búzakalász, mikor gazdag termésünk van; a gesztenye hajzata most van szőkülőben, de festék nem kell neki, mint a nőknek. Halvány árvalányhaj lesz szép lassan belőle. // Istenem,

mi lesz ebből a puha hajból, meg ebből a friss teintből, meg ebből a mosolyból, a szeme mosolyából, a beszélő ember mosolyából majd, ha szobor lesz Mórícz Zsigmondból. Micsoda komisz unalom lesz az a bronz vagy az a márvány. Szerencsém, hogy én azt a szobrot nem láthatom majd.”¹⁵⁷²

Nekünk már csak a szobrok és a képek maradtak, ha Mórícz arcát látni szeretnénk. De van ennél fontosabb kincs is a birtokunkban: az életmű. És, ha a szövegeit olvassuk, azonnal megérezzük, beszél hozzánk. Hozzánk is beszél.

¹⁵⁷² Mórícz Zsigmond háza tája, Színházi Élet, 1933/40, 11.

Bibliográfia

ABAFÁY Gusztáv

- 1979 *Rekviem Móricz Erzsikéért = Móricz Zsigmond közöttünk, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta KÁNTOR Lajos, Bukarest, Kriterion, 206–224.*

ADY Endre

- 1908 *A magyar Pimodán (Vallomások és tanulmány), Nyugat, 1908/1, 20–23.*

- 1987a *Ismeretlen Korvin-kódex margójára = A. E., Publicisztikai írásai, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 305–313.*

- 1987b *Móricz Zsigmond (és egy kötet elbeszélés, a címe „Hét krajcár” A „Nyugat” kiadása) = A. E., Publicisztikai írásai, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 683–687. (eredeti megjelenés: Nyugat, 1909. augusztus 16.)*

ANGYALOSI Gergely

- 2005 *Megjegyzések Móricz novellisztikájáról, Alföld, 2005/9, 40–46.*

ARATÓ László

- 2001 *A Légy jó mindhalálig mint beavatástörténet = A kifosztott Móricz? Tanulmányok, szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 126–152.*

BABITS Mihály

- 1917 *Kritika, Nyugat, 1917/4, 408–409.*

- 1978 *A hazugságok paradicsoma = B. M., Esszék, tanulmányok II., Budapest, Szépirodalmi, 320–326.*

BALASSA Péter

- 2007 *Miért a zsoltár? Az Árvácska újraolvasásához = B. P., Magatartások találkozója, Babits, Kosztolányi, Móricz, Budapest, Balassi, 115–126.*

BALÁZS Eszter

- 2009 *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914, Budapest, Napvilág*

BÁLINT Sándor

- 1981 *Móricz Zsigmond a „Rózsa Sándor” írása közben = B. S., A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok, Budapest, Magvető, 191–201.*

BALOGH Edgár

1979 „Julián barát” = *Móricz Zsigmond közöttünk*, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta KÁNTOR Lajos, Bukarest, Kriterion, 70–78.

BALOGH János Mátyás

2008 *Fél évszázad „szerelmi dolgai” (Egy altisztí altest önképe és statisztikája)*, Aetas, 2008/3, 101–128.

BÁNKI Éva

2009 „A meghalni nem tudó bűn”. *Hard-boiled hagyomány a magyar irodalomban = Lepipálva. Tanulmányok a krimiről*, összeállította BENYOVSZKY Krisztián és H. NAGY Péter, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 83–106.

BARANYAI Norbert

2010 „...a valóságból táplálkozik s mégis költészet” *Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó

BARLA SZABÓ Jenő

1957 *Az én tanítványom*, Kisújszállás (kézirat)

BÁRDOS Artúr

1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/4, 253–255.

BÁRSONY István

2009 *Báthory Gábor alakja a történetírásban* = *Báthory Gábor és kora*, szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária és ULRICH Attila, Debrecen, a Debreceni Egyetem Történeti Intézete és az Erdély-történeti Alapítvány közös kiadása, 11–28.

BARTA János

1987 *Móricz Zsigmond az évszázadok között* = B. J., *A pálya végén*, Budapest, Szépirodalmi, 334–348.

BARTHA Eszter

2008 *Férfiak tükrében: nőalakok Kosztolányi és Móricz regényeiben*, Múltunk, 2008/2, 58–90.

BEDECS László

2007a *Kettő lett belőle (Németh Zoltán: Parti Nagy Lajos)*, Jelenkor, 2007. július-augusztus, 840–844.

2007b *Első könyv: az Óhaza*, Új Könyvpiac, 2007. szeptember, 14–15.

BEKE Judit

2005 *Átok és panasz (Balassa Péter Móricz-recepciójáról)* = *Az újraolvasott Móricz*, szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, 22–41.

BÉLÁDI Miklós

1986 *A másik Móricz: a kisregények írója* = B. M., *Értékváltozások*, Budapest, Szépirodalmi, 111–120.

BENEDEK Marcell

1929 *Parasztok (Reymont regénye – Dante-kiadás)*, Nyugat, 1929/8, 557–558.

BENGI László

2010 *Keretek költészet és valóság határán. Az Aranysárkány keletkezéstörténetéről* = „*Alszik a fény*” Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete, szerk. BEDNANICS Gábor, Budapest, FISZ-Ráció, 71–156.

BENYOVSZKY Krisztián

2010 *Fosztogatás. Móricz-elemzések*, Pozsony, Kalligram

BERKES Imre

1924 *Kerek Ferkó*, Nyugat, 1924/4, 261–262.

BEZECZKY Gábor

2003 *Az irodalomtörténet mint mesemondás = Látókörök metszése. Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*, szerk. BÓNUS Tibor, JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, ZEMPLÉNYI Ferenc, Budapest, Gondolat Kiadói Kör, 57–81.

BIBÓ Lajos

1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/3, 175–176.

BIRCSÁK Anikó

2005 *Az Árvácska és a regény műfajának mitológiai vonatkozásai*, Alföld, 2005/9, 65–73.

(BÍRÓ-)BALOGH Tamás

2006 *Mai színpadra átirta: Móricz Zsigmond (Egy kiadatlan Móricz-könyv története)* = B. T., *Álmodozók irkafirkája*, Budapest, Pont, 120–147. [A kötet még Balogh Tamás néven jelent meg]

2009 *A Vérző Magyarország második kiadása. Kosztolányi „jelentősen átdolgozott” irredenta antológiája*, Kalligram, 2009. november, 65–70.

2010 *A pornográf műfordításért feljelentett „katolikus író” (Kosztolányi Dezső életrajzához)*, Kalligram, 2010. november, 73–80.

BITSKEY István

2009 „*Erdély Hektora*” avagy „*tirannusa*”? (*Báthory Gábor alakja a kora újkori történetírásban*) = *Báthory Gábor és kora*, szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária és ULRICH Attila, Debrecen, a Debreceni Egyetem Történeti Intézete és az Erdély-történeti Alapítvány közös kiadása, 29–36.

BODOR Béla

1993 *Egy történet, két befejezés? Két bizarr írói fogás*, CET, 1993. július/augusztus, 67–70.

- BOHUS Magda
1957 *Móricz Zsigmonddal kapcsolatos emlékek Tiszacsécsén és Turistavándiban*, Irodalomtörténet, 1957/1, 83–87.
- BORBÁNDI Gyula
1989 *A magyar népi mozgalom*, Budapest, Püski
- BORBÁS Barnabás
2009 *Idegenségünk anatómiája* (Závada Pál: *Idegen testünk*), Kommentár, 2009/3, 12–16.
- BORBÉLY Szilárd
2007 *Megjegyzések az életszentségről* (Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*), Jelenkor, 2007. február, 200–205.
- BORI Imre
1982 *Móricz Zsigmond prózája* (Értelmezési kísérlet), Újvidék, Forum
1995 *Móricz Zsigmond mai szemmel*, Irodalomismeret, 1995. december, 13–17.
- BORÓK Imre
1954 *Móricz Zsigmond Kisújszálláson*, Jászkunság, 1954. augusztus, I. évfolyam 1. szám, 13–18.
- BÖZÖDI György
1945 *Móricz Zsigmond a székek között = Móricz Zsigmond ébresztése*. Emlékkönyv, Budapest, Sarló, szerkesztette DARVAS József, 159–177.
- BUSKU Anita Andrea
2008 *Újabb adalékok Szabó Lőrinc életéhez = Szabó Lőrinc Remarque-fordítása*, Szabó Lőrinc Füzetek 9., Miskolc, 43–77.
- CIEGER András
2011 *Politikai korruptió a Monarchia Magyarországon 1867–1918*, Budapest, Napvilág
- CZINE Mihály
1960 *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*, Budapest, Szépirodalmi
1979 *Móricz Zsigmond*, Budapest, Gondolat
1993 *A Kelet Népe = A magvető nyomában*. Móricz Zsigmondról, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 137–143.
- CsÁKY Edit
1979 *Az Erdély történeti forrásai*, Irodalomtörténet, 1979/4, 767–785.
- CSALOG Zsolt
1979 *Kérdések-válaszok [körkérdés Móricz Zsigmondról]*, Alföld, 1979/7, 34.
- CSEPELI György – MÁTAY Mónika
2001 *A magyar betyár életei a médiában*, Médiakutató, 2001. ősz, 88–101.
- CsÉVE Anna
1998 „Halálhörgés a pusztában” *A Barbárok keletkezéstörténetéhez*, Pannon Tükör, 1998/4, 12–17.
2004a *Az autorizált hang keresése. A móríci Tragédia prózapoétikai megalkotottsága*. Tiszatáj, 2004. július, 13–30.
2004b „A papír igényeinek megfelelően”. *Móricz Zsigmond Tükreiről*, Forrás, 2004. július-augusztus, 102–127.
2005a *A tükör mint hallucinációs fal*. *Móricz Zsigmond kéziratok könyveiről*, Alföld, 2005/9, 74–82.
2005b *Az írás gyeplője. Móricz Zsigmond szövegalkotó gyakorlata*, Budapest, Fekete Sas
2005c *Móricz Zsigmond*, Élet-kép sorozat, Budapest, Elektra Kiadóház
2006 *Előszó = MÓRICZ Zsigmond, Naplójegyzetek 1919*, Budapest, Noran, Századok legendái, 5–35.
2007 *Móricz Zsigmond indulásai = A magyar irodalom története II.*, 1800-tól 1919-ig, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, Budapest, Gondolat, 754–761.
2008a „Nagyságos szenvedély” I. (*Mozaikkockák Móricz Zsigmond és a Nyugat kapcsolatáról*), Holmi, 2008. január, 97–103.
2008b „Nagyságos szenvedély” II. (*Mozaikkockák Móricz Zsigmond és a Nyugat kapcsolatáról*), Holmi, 2008. február, 224–229.
2010 *Előszó = MÓRICZ Zsigmond, Naplók 1924–25*, Budapest, Noran, Luna könyvek, 5–24.
- CsÉVE Anna (szerk.)
2005 *Modell és társ. Móricz Zsigmond szerelmei*, Budapest, Holnap
- DÉNES Szilárd
1957 *Mit beszélnek Móricz Zsigmond tanulóveiről az iskolai értesítő-könyvek?* Irodalomtörténet, 1957/3, 354–359.
- DOBOS István
2005 *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Budapest, Balassi
- DOMOKOS Máttyás
1973 *A megtaposott ostor. Nyomozás a Rab oroszlán egyik motívuma körül*, Élet és Irodalom, 1973. szeptember 1., 3–4.
- DÖMÖTÖR Sándor
1930 *A betyárromantika*, Ethnographia, XLI. Évfolyam, 1930, 5–24., 97–113.

DURKÓ Mátyás

1953 *Móricz Zsigmond 1918/19-ben* = MÓRICZ Zsigmond, *Új világot teremtsünk* (Gyűjtemény 1918–19-es írásából), Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 5–30.

EISEMANN György

1993 „Barbárok” a Móricz-prózában = *A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 89–101.

2001 *A Móricz-újraolvasás esélyei = A kifosztott Móricz? Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 241–249.

ELEK László

1983 *Móricz Zsigmond orosházi előadói estjének sajtója = Tanulmányok Orosházáról és környékéről. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 7.*, szerk. NAGY Gyula, Békéscsaba, 237–257.

ERDEI Ferenc

1945 *Móricz Zsigmond pályája = Móricz Zsigmond ébresztése. Emlékkönyv*, szerk. ERDEI Ferenc, Budapest, Sarló, 11–30.

ERDÉSZ Sándor

1979 *A néprajz Móricz Zsigmond műveiben*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. május, 25–35.

ERDŐDY Edit

2005 *Móricz Zsigmond és a színpad*, Alföld, 2005/9, 87–93.

ERŐS Ferenc

2006 *Freud, Ferenczi és a Monarchia világa*, Magyar Lettre Internationale, 2006. ősz, 4–6.

ESTERHÁZY Péter

1988 *Utószó, szó, szó* = E. P., *A kitömött hattyú*, Budapest, Magvető, 268–278.

FARKAS Judit Antónia

2010 *Erotika és bibliofília* (Kellner István tiltott könyves tevékenysége az 1920-as években), Korunk, 2010. március, 89–94.

FÉJA Géza

1939 *Móricz Zsigmond*, Budapest, Athenaeum

1980 *Viharsarok*, Budapest, Szépirodalmi

FENYŐ D. György

2006 *Móricz Zsigmond – Szabó István: Rokonok, Oktatási segédanyag a film iskolai feldolgozásához*, www.intercom.hu/honlapok/rokonok/docs/RokonokMunkafuzet.doc

FENYŐ Mario

2001 *A Nyugat hőskora és hátttere*, Debrecen, Csokonai

FENYŐ Miksa

1925 *Két regény* (Móricz Zsigmond: *Pillangó, Kosztolányi Dezső: Arany-sárkány*), Nyugat, 1925/12–13, 72–74.

1994 *Önéletrajzom*, Budapest, Argumentum

FERENCZ Győző

2005 *Radnóti Miklós élete és költészete*, Budapest, Osiris

FORGÁCH András

2010 *Gaea*, Kalligram, 2010. július-augusztus, 130–133.

FÖRKÖLI Gábor

2011 *Mitikus időszemlélet és eszkatológia Móricz Zsigmond Tündérméjében és a regény forrásaiban*, Kalligram, 2011. január, 87–92.

FRÁTER Zoltán

1993 *Olvasni jó* (Napló Móriczról) = *A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 8–16.

FRIED István

1986 *Kelet- és Közép-Európa között*, Budapest, Gondolat

1993 *Márai Sándor titkai nyomában*, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Kiskönyvtára 8., Salgótarján, Mikszáth

FUTÓ Anna

2001 „Elmúlt a rosszság és elmúlt a kegyetlenség” (Árvácska) = *A kifosztott Móricz? Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 44–49.

FÜLÖP János

1962 *Visszatérni jó. Móricz Zsigmond riportjai nyomában*, Budapest, Szépirodalmi

FÜST Milán

1924 *Sárarany*, Nyugat, 1924/4, 247–249.

1999 *Teljes napló 1–2.*, Budapest, Fekete Sas

2002 *Összegyűjtött levelei*, Budapest, Fekete Sas

GELENCSÉR Gábor

2006 *Móricz-filmek. Szegény barbárok*, Filmvilág, 2006/4, 20–24.

GELLÉRI Andor Endre

2000 *Egy önérték története I–II.*, Budapest, Osiris, Millenniumi Könyvtár

GELLÉRT Oszkár

1954 *Móricz Zsigmond* = G. O., *Kortársaim*, Budapest, Művelt Nép, 90–175.

GENNER, Arnold van

2007 *Átmeneti rítusok*, ford. VARGYAS Zoltán, Budapest, L'Harmattan

- GINTLI Tibor
2005 *Bovary úr vagy Bovaryné?* = *Az újraolvasott Móricz*, szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, 68–79.
- GÖRÖMBEI András
2005 *A Móricz-értelmezés új útjai* = *Az újraolvasott Móricz*, szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, 9–21.
- GRECSÓ Krisztián
2011 *Olvasni jó Krúdyt, nem újraírni? Szilágyi Zsófia beszélget Grecsó Krisztiánnal*, Kalligram, 2011. július-augusztus, 114–115.
- GUNDA Béla
1980 *Györffy István közelében* = *A magyar nép tudósa. Györffy István emlékülés, Karcag, 1974. december 10.*, Nagykunsgai füzetek 3., szerkesztette BELLON Tibor, Karcag, 20–30.
- GUNST Péter
1986 *Tiszazug. Kísérlet a gyilkossági ügyek társadalomtörténeti elemzésére*, Valóság, 1986/10, 89–98.
- GYÁNI Gábor
1995 *Hétköznapi Budapest*, A város arcai sorozat, Budapest, Városháza
2006 *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*, Budapest, Corvina
2008 *Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*, Budapest, Napvilág
2010 *Móricz Zsigmond a népi írói mozgalom széthullása ellen* = *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*, Budapest, Argumentum-ELTE Társadalomtudományi Kara, szerk. KISS László, 126–134.
- GYÖRFFY Miklós
2004 *Móricz Zsigmond dzscentri-regényei – mai szemmel* = Gy. M., *Magyar elbeszélő szövegek*, Pozsony, Kalligram, 44–66.
- GYURGYÁK János
2001 *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Osiris
- HADAS Miklós – ZEKE Gyula
2012 *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmossal*, Budapest, Balassi
- HAMAR Péter
2007 *Móricz Zsigmond utolsó szerelme*, Budapest, Kairosz
2008 *Köddösítés nélkül*, Budapest, Kairosz
2009 *Móricz Zsigmond és az antiszemitizmus*, Hitel, 2009. január, 67–73.
2010a *Az igazi Móricz (Móricz Zsigmond: Naplók 1924–1925)*, Alföld, 2010/12, 114–120.
- 2010b *Kellemetlen vendég Szabolcs vármegyében, 1928 tavaszán*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2010/3, 315–327.
- 2012 *Móricz Zsigmond művei a filmvászonon*, Nyíregyháza, Modus Hodiernus 3.
- HANÁK Péter
1988 *A Kert és a Műhely* = H. P., *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 130–173.
- HARSÁNYI Zsolt
1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/3, 178–179.
- HÁY János
2008 *Nevemre veszek*, Bárka, 2008/3, 78–82.
- H. BAGÓ Ilona
2004 *Móricz Zsigmond ismeretlen fotói és elfeledett riportjai*, Forrás, 2004. július-augusztus, 88–93.
- HEGEDÜS Gyula
1908 *Keletiek Nyugaton*, Nyugat, 1908/23, 444–445.
- HEGEDÜS Károlyné
2004–2009 *A leányfalui Móricz ház és lakói*, Leányfalu-Szentendre
- HEGYI Katalin
2007 *Utószó* = MÓRICZ Zsigmond, *Légy jó mindhalálig. Kamaszok, Forr a bor*, Budapest, Gabo, 745–747.
- HELTAI Jenő
1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/3, 173–175.
- HERMANN Zoltán
2002 *Szövegterek. Az anagrammák elméletéhez*, Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, Res Poetica 2.
- HEVESI András
1933 *Rokonok (Móricz Zsigmond regénye, az Athenaeum kiadása)*, Nyugat, 1933/4, 246–248.
- HORVÁTH Csaba
2005 *A kamaszkor regénye, a regény kamaszkora* = *A regény nyelvei. Tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Árpád, Budapest, Argumentum, 57–67.
- HORVÁTH Györgyi
2009 *Köszlőnők a régi Budapesten. Nagyvárosi térhasználat és női művészlét. Kaffka Margit: Állomások* = *Nő, tükrök, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmából*, szerkesztette VARGA Virág és ZSÁVOLYA Zoltán, Budapest, Ráció, 162–190.

HORVÁTH Henrik

1941 *Goethe vagyoni viszonyai*, Kelet Népe 1941. január 1., 15–16.

HUBAY Miklós

1983a *A magyar drámairodalom megújítási kísérletei és kudarcai két centenárium tükrében (Móricz Zsigmond, Lengyel Menyhért)* = H. M., *A dráma sorsa*, Budapest, Szépirodalmi, 69–80.

1983b *Móricz Zsigmond drámái* = H. M., *A dráma sorsa*, Budapest, Szépirodalmi, 399–446.

1983c *Hatezer oldal tükrében* = H. M., *A dráma sorsa*, Budapest, Szépirodalmi, 447–452.

IGNOTUS

1908 *Kelet Népe*, Nyugat, 1908/1, 1–3.

IGNOTUS Pál

1929 *Szépasszony kocsisa*, A Toll, 1929. szeptember 15., 23–24.

ILLÉS Endre

É. n. *Móricz Zsigmond Leányfalun = Rangrejtett fejedelem. Emlékezések Móricz Zsigmondról*, válogatta CZINE Mihály, helymegjelölés nélkül, 48–51.

ILLÉS Sándor

1961 *Tiszazug*, Budapest, Kossuth

ILLYÉS Gyula

1977 *Petőfi Sándor*, Budapest, Móra

IRÉDY Dénes

2009 *A kamatyadótól a politikai szatíráig – Spiró György Szombathegyen*, 2009. október 2., www.kimozdulo.hu

JACTA, Maximilian

1972 *Híres német bűnperek*, Budapest, Albatrosz könyvek

JÓCSIK Lajos

1945 *A Kelet népe szerkesztőségében = Móricz Zsigmond ébresztése*. Emlékkönyv, Budapest, Sarló, szerkesztette DARVAS József, 71–83.

JUHÁSZ Béla

1995 *Móricz és Kosztolányi*, Irodalomismeret, 1995. december, 18–22.

KÁLMÁN Kata

2012 *A Csibe-ügy. Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről*, Budapest, Palatinus

KÁNTOR Lajos

1968 *A vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidékén*, Bukarest, Ifjúsági

KAPPANYOS András

2005 *Kedvencek a kánon peremén (Móricz verses meséi)*, Alföld, 2005. szeptember, 82–87.

KARINTHY Frigyes

1924 *Szegény emberek*, Nyugat, 1924/4, 274–275.

KÁROLYI Csaba

2008 *Idegen és mégse (Závada Pál: Idegen testünk)*, Élet és Irodalom, 2008. június 6., 27.

KÁRPÁTI Aurél

1924 *Falu*, Nyugat, 1924/4, 256–258.

1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/3, 186–187.

1930a *Thália és Mercurius*, Nyugat, 1930/2, 92–94.

1930b *Móricz Zsigmond: Forró mezők*, Nyugat, 1930/4, 314–316.

KASSÁK Lajos

1929 *Az írástudatlanok vagy az írástudók árulása?* A Toll, 1929. július 28., 16–21.

KELECSÉNYI László

2009 *Jegyzetek = Krúdy Gyula összegyűjtött művei. Regények és nagyobb elbeszélések 10.*, Pozsony, Kalligram, 476–501.

KELEMEN Péter

1971 *A szecesszió végső fázisa = A novellaelemzés új módszerei. A szegedi novellaelemző konferencia anyaga*. 1970. ápr. 9–11., szerk. HANKISS Elemér, Budapest, 33–51.

KEMENES GÉFIN László – JOLANTA Jastrzębska

1998 *Szentek, prostituáltak, öngyilkosok (Móricz Zsigmond: Sárarany; Az Isten háta mögött; Uri muri; Rokonok)* = K. G. L. – J. J., *Erotika a XX. századi magyar regényben 1911–1947*, Budapest, Kortárs, 27–44.

KEMÉNY Gábor

2002 *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*, Budapest, Tinta

KENYERES Zoltán

2001 *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*, Budapest, Anonymus

KERÉNYI Ferenc

2008 *Petőfi Sándor élete és költészete*, Budapest, Osiris

KICZENKÓ Judit

1993 *Légy jó mindhalálig = A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 53–71.

KIRÁLY István

1972 *Ady Endre*, Budapest, Magvető

DR. KISS Kálmánné

2006 *Kisúji harangszó. Kisújszállás irodalmi hagyományai és kapcsolatai*, Helytörténeti füzetek 18., Kisújszállás

- Kiss Tamás
 1954 *Móricz Zsigmond ifjúsága (Kisújszállási évek)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1954/2, 176–188.
 1955 *Adatok Móricz Zsigmond két regényének keletkezési körülményéről (A „Forr a bor” és a „Bál”)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1955/1, 90–93.
 1979 *Móricz Zsigmond (Így élt...)*, Budapest, Móra
 KODOLÁNYI János
 1925 *Pillangó (Móricz Zsigmond könyve)*, Nyugat, 1925/14–15, 171–177.
 1968 *Visszapillantó tükör. A Süllyedő világ befejező része*, Budapest, Magvető
 2007 *1942. szept. 21. = Fáklya volt kezemben. In memoriam Móricz Zsigmond*, szerkesztette MÁRKUS Béla, Budapest, Nap, 225–232.
 KOLOS Réka (szerk.)
 2010 *Móricz Zsigmonddal Budapesten. Riportalbum a 20. század első évtizedeiből*, Budapest, Holnap
 KOLTAI Tamás – STOHL András
 2010 *Belehalnék, ha elkezdénék szerepeket játszani. Koltai Tamás interjúja Stohl Andrással*, Színház, 2010. április, 8–12.
 KOMÁROMI Gabriella
 2005 *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek- és ifjúsági próza történetéből 1900–1944*, Budapest, Móra
 KÓSA László
 2007 *A néprajztudomány és a falukutatás = A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 336–344.
 KOSÁRYNÉ RÉZ Lola
 1924 *A szerelmes levél*, Nyugat, 1924/4, 280–281.
 KOSZTOLÁNYI Dezső
 1932 *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932/3, 121–131.
 1941 *Lenni vagy nem lenni*, Budapest
 1977 *Móricz Zsigmond = K. D., Egy ég alatt*, Budapest, Szépirodalmi, 267–279.
 1996 *Levelek-naplók*, Budapest, Osiris
 2011 *Nero, a véres költő. Kosztolányi Dezső Összes Művei. Kritikai Kiadás. Sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta TAKÁCS László*, Pozsony, Kalligram

- KOSZTOLÁNYI Dezsőné [Harmos Ilona]
 1938 *Kosztolányi Dezső*, Budapest, Révai
 2003 *Burokban születtem*, Budapest, Noran
 KOSZTOLÁNCZY Tibor
 2009 *A fiatal Osvát Ernő*, Budapest, Universitas
 KOTICS József
 2009 *Az arzen mint a női emancipáció eszköze? A tiszazugi arzenes gyilkosságok történeti-antropológiai elemzése*, Tisicum, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XVIII., Szolnok, 330–336.
 KOVÁCS Dezső
 2006 *Kié a világ? (Rokonok)*, Kritika, 2006. március, 26–27.
 KOVÁTS Dániel
 1994 *Móricz Zsigmond és Sárospatak*, Miskolc, Felsőmagyarország
 KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes
 2004 *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, Osiris
 KÖRMENDI Lajos
 2002 *Akkoriban még szerették egymást a poéták. Beszélgetés Kiss Tamás költővel*, Eső, 2002. nyár, 75–82.
 KUBINYI András
 1957 *A vármegyek támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben*, Irodalomtörténet, 1957/3, 337–342.
 KULCSÁR SZABÓ Ernő
 1993 *Beszédaktus, szerepkör, ironia (Az Isten háta mögött mint elbeszélés) = A magvető nyomában*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 1993, 24–53.
 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán
 2006 *Író gépek*, Irodalomtörténet, 2006/2, 143–161.
 KULTSÁRBARNA Károly
 2005 *Móricz nyomában – Zagyvarékason = Móricz Zsigmond nyomában Zagyvarékason*, szerk. SERFÖZŐ Simon, Zagyvarékas Község Önkormányzata, 111–140.
 KÜLLÖS Imola
 1988 *Betyárok könyve*, Budapest, Mezőgazdasági
 LACKÓ Miklós
 1975 *A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei = L. M., Válságok-választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Budapest, Gondolat, 13–51.
 LACZKÓ Géza
 1922 *A történelmi regény és Móricz Zsigmond*, Nyugat, 1922/21, 1255–1260.

LENGYEL András

2009 *Kosztolányi „latin világossága”,* Kalligram, 2009. február, 66–74.

LENGYEL Dénes

1988 *Történeti monda = Magyar Néprajz V., Magyar Népköltészet, főszerkesztő VARGYAS Lajos,* Budapest, Akadémiai, 148–166.

LITVÁN György

2001 *Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és progresszív mozgalmakban = 1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és fejlődés szolgálatában,* Budapest, Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, 308–316.

LOTMAN, Jurij

1995–1996

Cselekménytér, ford. SZITÁR Katalin, Szép Literatúrai Ajándék, 1995/3-1996/1, 118-136.

LUGOSI András

2009 *Cipőcsokor – avagy az asszimiláció rejtélyes szálai. Mikrotörténeti tanulmány a Karinthy család eredetéről és az implicit emlékezetéről,* Budapesti Negyed, 2009. nyár, 42–110.

MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1873–1920

2001 *Magyar színháztörténet 1873–1920,* főszerk. SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Budapest, Magyar Könyvklub-Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1920–1949

2005 *Magyar színháztörténet 1920–1949,* főszerk. BÉCSY Tamás és SZÉKELY György, Budapest, Magyar Könyvklub

MÁRAI Sándor

1929 *Az olvasó nevében,* A Toll, 1929. július 28., 7–14.

1992 *Kosztolányi = M. S., Ihlet és nemzedék,* Budapest, Akadémiai-Helikon, 89–95.

MARGÓCSY István

1993 *Sárány = A magvető nyomában,* szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 17–23.

2005 *Míg új a szerelem = Az újraolvasott Móricz,* szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, 50–59.

2011 *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről,* Pozsony, Kalligram

MARGÓCSY József

1979 *Az ötvenéves Móricz ünneplése szülőfalujában,* Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. május, 43–48.

MÁRKUS Béla

2005 *Bethlen Gábor arcai (Móricz Zsigmond: Erdély) = Az újraolvasott Móricz,* szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, 130–146.

MARSOVSZKY Miklós

1924 *Sárány,* Nyugat, 1924/4, 245–246.

1928 *A magyar drámaírás válsága,* Nyugat, 1928/4, 265–266.

MÁRTON László

1999 *A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben = M. L., Az áhítatos ember gép,* Pécs, Jelenkor, 235–266.

2009 *Féltörtört élet teljes rajza (Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és kora),* Holmi, 2009. augusztus, 1115–1123.

MENYHÉRT Anna

2000 *Kaland és kánon (Feminizmus és irodalom),* Alföld, 2000/10, 46–53.

MERCS István

2007 *Embertelenség az emberben (Móricz Zsigmond Szegény emberek c. novellájáról) = Társasági tükrök. A nyíregyházi Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület évkönyve,* szerkesztette JÁNOS István, Nyíregyháza, 73–85.

2011 *„Iskolás” kanonizáció: Móricz Zsigmond évtizedei az iskolapadban,* Tiszatáj, 2011. augusztus, 47–57.

MÉSZÖLY Miklós

1999 *Párbeszédkísérlet. A kérdező: Szigeti László,* Pozsony, Kalligram

MIHANCsik Zsófia

2006 *Nincs mennyezet, nincs földem. Beszélgetés Nádas Péterrel,* Pécs, Jelenkor

MIKLÓS Jenő

1924 *Szegény emberek,* Nyugat, 1924/4, 273–274.

MILBACHER Róbert

2009 *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-kultusz a magyar kulturális emlékezetben,* Ligatúra-könyvek, Budapest, Ráció

MINAMIZUKA Shingo

2009 *Rózsa Sándor. Betyár vagy bandita?* Fordította BARÁTH Katalin, Budapest, L'Harmattan

MOHAY Tamás

2000 *Egyének és életutak = Magyar néprajz VIII., Társadalom,* főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Budapest, Akadémiai, 760–790.

MOLNÁR Máttyás

1966 *Telekkönyvi adalékok a Móricz-család történetéhez*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1966. szeptember, 75–78.

1979 *Móricz Zsigmond tiszaháti emlékei és kapcsolatai*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. május, 49–63.

MOLY Tamás

1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/4, 269–270.

MÓRICZ Lili

1966 *Fecskék a verandán*, Budapest, Magvető

1979 *Kedves Mária! Móricz Zsigmond levelei Simonyi Máriához*, Budapest, Magvető

MÓRICZ Miklós

1959 *Móricz Zsigmond indulása*, Budapest, Szépirodalmi

1966 *Móricz Zsigmond érkezése*, Budapest, Szépirodalmi

MÓRICZ Virág

1967 *Móricz Zsigmond szerkesztő úr*, Budapest, Szépirodalmi

1981a *Tíz év I.*, Budapest, Szépirodalmi

1981b *Tíz év II.*, Budapest, Szépirodalmi

1988 *Anyám regénye*, Budapest, Szépirodalmi

2002 *Apám regénye*, Budapest, Osiris

NAGY István

1945 *Móricz Zsigmond építkezése = Móricz Zsigmond ébresztése. Emlékkönyv*, Budapest, Sarló, szerk. DARVAS József, 201–219.

NAGY Endre

1935 *A boldog ember (Móricz Zsigmond új regénye)*, Nyugat, 1935/7, 8–10.

NAGY Péter

1954 *A Tündérkert egy „elveszett” fejezete*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1954/4, 430–431.

1975 *Móricz Zsigmond* (harmadik, javított kiadás), Budapest, Szépirodalmi

1979 *Barbárok = Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk magyar prózaírodalmáról* Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára, Budapest, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 67–72.

1993 *Móricz Zsigmond modernsége = A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 108–115.

NAGYPÁL István

1941 *Ponyva és irodalom*, Nyugat, 1941/6, 448–454.

NÉMEDI Dénes

1985 *A népi szociográfia 1930–1938*, Budapest, Gondolat

NÉMETH G. Béla

1993 *Móricz irodalomfelfogása kritikai írásai tükrében = A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*, szerk. SZABÓ B. István, Budapest, Anonymus, 116–125.

NÉMETH László

1943 *Móricz Zsigmond*, Budapest, Turul

1970 *Móricz Zsigmond: Forró mezők = N. L., Két nemzedék*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 102–105.

N. PÁL József

2001 *Mi fosztogat itt bennünket? Füstölgő meditáció a Móricz-felejtésről = A kifosztott Móricz?* szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 250–262.

OLÁH András

2008 *A napidíjas és az Űristen közt lebegő (Hommage à Krúdy Gyula)*, A vörös postakocsi, 2008. tél, 73–76.

OLASZ Sándor

2009 *Idegen testünk, Závada Pál regénye*, Forrás, 2009/6, 103–105.

ONDER Csaba

2005 *Hangérien bjuti (szex, lektúr, ironia, avagy Móricz Zsigmond indulása) = Az újraolvasott Móricz*, szerk. ONDER Csaba, Nyíregyháza, 120–129.

PÁL Melinda – NÁDAS Péter

2001 *„Nincs mondat, amelyet ne engedtem volna be a tükrörfolyosóba” Pál Melinda interjúja Nádas Péterrel*, Magyar Narancs, 2001. május 24., 6–7., 35.

PÁSZTOR Árpád

1925 *Tolsztoj tragédiája*, Budapest, Atheneum

1928 *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat, 1928/3, 192–194.

PÉTER László

1968 *A folklorizmus kérdéséhez. Egy motívum körforgása a népköltészetben, az irodalomban és a filmművészetben*, Ethnographia, 1968/2., 163–169.

1995 *Írók, költők textológiai nézetei (Móricz Zsigmond, Sík Sándor, Weöres Sándor)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1995/1, 73–87.

POGÁNY Péter

1978 *A magyar ponyva tüköre*, Budapest, Magyar Helikon

POMOGÁTS Béla

1979 *Riport és novella (Móricz Zsigmond a bódéváros lakói között) = Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk magyar próza-*

irodalmáról Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára, Budapest, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa, 73–82.

POSZLER György

2001 *Zenghet-e a nagy zengésű húr – ma? A boldog ember = A kifosztott Móricz? Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 12–21.

QUERELA HUNGARIAE

1996 *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*, összeállította POMOGÁTS Béla, Budapest, Széphalom Könyvműhely

PROPP, Vlagyimir

1999 *A mese morfológiája*, fordította SOPRONI András, Budapest, Osiris

2005 *A varázsmese történeti gyökerei*, fordította ISTVÁNOVITS Márton, Budapest, L'Harmattan

RÁDICS Károly

1989 *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője 1929–1933*, Nyíregyháza, Szabolcsi Téka 10.

RÁKAI Orsolya

2005 *Genealógia és reflexió. Móricz Zsigmond „irodalomtörténete(i)”*, Alföld, 2005/9, 93–100.

REJTŐ István

1961a *Dosztojevszkij Magyarországon (1900–1945) = Tanulmányok a magyar-orsz irodalmi kapcsolatok köréből II.*, Budapest, Akadémiai, szerkesztette KEMÉNY G. Gábor, 293–339.

1961b *Csehov drámái Magyarországon (1900–1945) = Tanulmányok a magyar-orsz irodalmi kapcsolatok köréből II.*, Budapest, Akadémiai, szerkesztette KEMÉNY G. Gábor, 388–412.

ROBOTOS Imre

1980 *Az igazi Csinszka*, Budapest, Magvető Zsebkönyvtár

ROCKENBAUER Zoltán

2009 *A halandó múzsa (Ady özvegye, Babits szerelme, Márfy hitvese)*, Noran, Luna Könyvek

RÓHRIG Eszter

2010 *Perbe fogott irodalom (Ernest Pinard, Gustave Flaubert és a Bovaryné)*, Műhely, 2010/4, 52–60.

SÁNTHA József

2008 *Regény a báli szezonra (Závada Pál: Idegen testünk)*, Holmi, 2008. október, 1358–1363.

SCHEIN Gábor

2008a *Egy történet jele = S. G., Traditio – folytatás és árulás*, Pozsony, Kalligram, 41–70.

2008b *A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond A boldog ember című regényében = S. G., Traditio – folytatás és árulás*, Pozsony, Kalligram, 71–83.

2011 *A „zsidó” Füst Milán Naplójában*, Literatura, 2011/3, 201–215.

SCHÖPFLIN Aladár

1921 *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom*, Nyugat, 1921.

1979 *Móricz Zsigmondról*, válogatta és az előszót írta RÉZ Pál, Budapest, Szépirodalmi

S. HORVÁTH Géza

2002 *Dosztojevszkij költői formái. A személyes elbeszélés A kamasz című regényben*, Budapest, Argumentum

SEBESTYÉN Árpád

1979 *Móricz Zsigmond és a tiszaháti nyelvjárás*, Szabolcs-Szatmári Szemle, 1979. május, 14–23.

SERFŐZŐ Simon

2005 *Móricz Zsigmond, aki megfordult Zagyvarékason is = Móricz Zsigmond nyomában Zagyvarékason*, szerk. SERFŐZŐ Simon, Zagyvarékas Község Önkormányzata, 197–199.

SIMON Zoltán (szerk.)

1980 *Móricz és Debrecen*, az anyagot összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta SZABÓ Sándor Géza, Debrecen, Megyei Könyvtár

SINKA István

é. n. *Búcsú Móricz Zsigmondtól = Rangrejtett fejedelem. Emlékezések Móricz Zsigmondról*, válogatta CZINE Mihály, helymegjelölés nélkül, 46–47.

SIPOS Balázs

2000 *A tömegsajtó és a világfalu a 20. század első felében*, Mozgó Világ, 2000/7, 92–104.

2011 *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politikai- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, Argumentum

SIPOS Lajos

2010 *Babits Mihály pályakezdése és A Holnap irodalmi mozgalma = „Nyugat csapatjának keleti zászlója” Tanulmányok a Nyugat kelet-magyarországi kötődéseiről*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Modus Hodiernus 2., 9–23.

SPECTATOR

1929 *Ady az erdélyiek lelkében*, A Toll, 1929. augusztus 18., 11–14.

- SPIRÓ György
2012 *Magtár*, Budapest, Magvető
- SÖTÉR István
1980 *Móricz Zsigmond és a világ szorongatása* = S. I., Gyűrűk. *Tanulmányok a XX. századról*, Budapest, Szépirodalmi, 138–149.
- STRIBIK Ferenc
2001 *Élet Az Isten háta mögött = A kifosztott Móricz? Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 186–224.
- SUGÁR István
1979 „Aki magyarnak valaha jót akart...” *Amikor hazaárulónak és nemzetellenesnek bélyegezték Móricz Zsigmondot*, Napjaink, 1979. május, 18.
- SZABÓ Lőrinc
2007 *Búcsú Móricz Zsigmondtól = Fáklya volt kezemben. In memoriam Móricz Zsigmond*, szerk. MÁRKUS Béla, Budapest, Nap, 67–74.
- SZALISZNYÓ Lilla
2010 „Most kenyeret keresünk kapával és tollal” (Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai) = *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 326–337.
- SZÁRNYAS Gábor
2003 *Igazolatlan hiány*, Árgus, 2003/10, 103–105.
- SZÁSZ Zoltán
1929 *A bűnös város és az ártatlan falu*, A Toll, 1929. szeptember 8., 12–16.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály
1987 *A Tündérkert műfaja és világképe* = Sz.-M. M., „A regény, amint írja önmagát” *Elbeszélő művek vizsgálata*, Budapest, Tankönyvkiadó, 72–102.
- 1991 *Márai Sándor*, Kortársaink sorozat, Budapest
- 1995 *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában* = Sz.-M. M., „Minta a szényegen” *A műértelmezés esélyei*, Budapest, Balassi, 185–198.
- 2007 *A regényszerűség meghaladása (1933, Kosztolányi Dezső. Esti Kornél)* = *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat, 230–244.
- 2009 *Lehet-e névtelen cikket tulajdonítani Kosztolányinak?* Kalligram, 2009. február, 75–77.
- 2010 *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram
- SZELI István
1969 *A Barbárok egy lehetséges modelljéről* = Sz. I., *Utak egymás felé*, Újvidék, Forum, 181–191.
- SZENTI Tibor
2008 *Két szomszédos nép életmódjának részleges vizsgálata az író szemével*, www.szeni.com (A szöveg alatti dátum: Hódmezővásárhely, 2008. július 22.)
- SZENTIMREI Jenő
1945 *Erős Zsiga = Móricz Zsigmond ébresztése*. Emlékkönyv, Budapest, Sarló, szerk. DARVAS József, 178–200.
- SZÉP Ernő
1924 *A kicsi színdarabjai felől*, Nyugat, 1924/4, 277–278.
- SZERBHORTVÁTH György
2010 *Szegény, szegény emberek*, Kalligram, 2010. július-augusztus, 102–111.
- SZILÁGYI Géza
1924 *A boldog világ költőjéről*, Nyugat, 1924/4, 235–237.
- SZILÁGYI Judit
2009 *A Nyugat geometriája. Szerkesztők és szerkezetek = Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztőbizottság ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 31–52.
- SZILÁGYI Márton
2000 *Szövegek párbeszéde a Vörösmarty-életműben*, Élet és Irodalom, 2000. dec. 22., 42–43.
- 2007a *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán* = Sz. M., *Határpontok*, Budapest, Ráció, 7–25.
- 2007b *Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála* = Sz. M., *Határpontok*, Budapest, Ráció, 119–132.
- 2010 *Csokonai Vitéz Mihály pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok egy írói életpályához*, Akadémiai doktori értekezés, Budapest
- SZILÁGYI Miklós
1998 *A Puszták népe társadalomnéprajzi nézőpontból*, Új Dunatáj, 1998. december, 37–45.
- 2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége (Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében)*, Budapest, Akadémiai

SZILÁGYI Zsófia

- 2001 *Az érettségi mint átmeneti rítus az Aranysárkányban*, Új Dunatáj, 2001. március, Műközelben-melléklet, 1–10.
- 2005 *A féllábú ólomkatona. Irodalmi mű-hibák*. Pozsony, Kalligram
- 2008 *A továbbélő Móricz*, Pozsony, Kalligram
- 2010 *Vasárnapi királyfi. Beszélgetés dr. Móricz Imrével, Litkei-Móricz Erzsébet (Csibe) fiával*, Kalligram, 2010. július-augusztus, 75–83.

SZILASI László

- 2000 *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Budapest, Osiris-Pompeji

SZIRÁK Péter

- 2001 *Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje = A kifosztott Móricz? Tanulmányok*, szerk. FENYŐ D. György, Budapest, Krónika Nova, 226–240.

SZITÁR Katalin

- 1998 *Narratíva a lírában és líraiság a prózában (Poétikai szempontok az „Ady-revízió” értelmezéséhez) = Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Anonymus, 272–290.

SZÖRÉNYI László

- 2000 *Ars Mutilandi Hungarica = Sz. L., Delfinárium. Filológiai groteszkek*, Miskolc, Felsőmagyarország, 7–81.

TAKÁCS Miklós

- 2010 *Narrativitás és traumatikus tapasztalat Móricz Zsigmond Szegény emberek című novellájában*, Kalligram, 2010. július-augusztus, 112–116.

TAMÁS Ábel

- 2006 *Móricz és Horatius – a hajóallegória Az Isten háta mögöttben*, www.szv.hu, 3. szám

TAMÁS Ferenc

- 2001 *Móricz Zsigmond írói indulása = A kifosztott Móricz?, Tanulmányok szerk. FENYŐ D. György*, Budapest, Krónika Nova, 50–62.

TARJÁN Tamás

- 1982 *Magyar Ivanov. Űri muri a Vígsházban*, Népszabadság, 1982. január 11., 7.

TARJÁNYI Eszter

- 2003 *A dzsentri exhumálása*, Valóság, 2003/5, 38–64.

TAUSZIG Mária

é. n. [1992]

Visszapillantás = Rangrejtett fejedelem. Emlékezések Móricz Zsigmondról, szerk. CZINE Mihály, Budapest, kiadó nélkül, 247–264.

TERSÁNSZKY JÓZSI Jenő

é. n. [1992]

Móricz Zsigmond = Rangrejtett fejedelem. Emlékezések Móricz Zsigmondról, szerk. CZINE Mihály, Budapest, kiadó nélkül, 43–45.

THOMKA Beáta

- 2009 *Regionális identitások és novellapoétikák = T. B., Déli témák*, zEtna, Zenta, 92–116.

TOLNAI Ottó

- 2010 *Világítótorony eladó*, Festettvíz-próza, zEtna, Zenta

T. SZABÓ Levente

- 2008 *Az irodalmi hivatásosodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén: a Magyar Írói Segélyegylet esete*, Irodalomtörténet, 2008/3, 347–377.

TVERDOTA György

- 1998 *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Pannonica

- 2005 *Nevető rokonok*, Irodalomtörténet, 2005/2, 123–129.

- 2006 *„Rákóczi, akárki, jöjjön valahára”: Ady Endre kuruc-verseiről*, Iskolakultúra, 2006/7–8., 34–40.

- 2008 *Meghasonlított nyugatosok*, Literatura, 2008/2, 191–197.

VALACHI Anna

- 2003 *„Elejtem elképzelt fegyverem” Móricz Zsigmond és József Attila*, Forrás, 2003. december, 37–49.

VARGA Bálint

- 2005 *Magándetektívek. Oknyomozás valóság és fikció területén*, Budapest, Agave Könyvek

- 2009 *Nyomozás az első magyar krimi után. Tényvázlat = Lepipálva. Tanulmányok a krimiről*, összeállította BENYOVSKY Krisztián és H. NAGY Péter, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 49–81.

VARGA-MÓRICZ Ida

- é. n. *Heten voltunk*, Sajtó alá rendezte KELEVÉZ Ágnes, M. PÁSZTOR József, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Műsák Köz-művelődési Kiadó

VARGHA Kálmán

- 1957 *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz*, Irodalomtörténet, 1957/3, 313–336.

- 1962 *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Budapest, Akadémiai, Irodalomtörténeti Könyvtár 8.

VÁRI György

- 2007 *Aki nem száll gépen fölébe (Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete)*, Jelenkor, 2007. február, 206–221.

VASY Géza

2005 *Illyés Gyula Móricz-képe. Kapcsolattörténet és irodalomszemlélet*, Kortárs, 2005/8, 86–94.

VÉGH Antal

1992 *Móricz Zsigmond szekerén*, Budapest, Zrínyi

VERES András

1979 *Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz Tündérműveiben* = V. A., *Mű, érték, műérték*, Budapest, 228–239.

2009 *Kosztolányi Nyugatja és a Nyugat Kosztolányija = Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerkesztőbizottság ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 88–124.

2012 *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*, Budapest, Balassi

VERESS Péter

1945 *Móricz Zsigmond, a magyar ember = Móricz Zsigmond ébresztése. Emlékkönyv*, Budapest, Sarló, szerk. DARVAS József, 31–42.

VESZELKÁNÉ Gémes Eszter

1981 *Történetek Rúzsa Sándorról*, szerkesztette és az utószót írta KÜLLÖS Imola, RTV-Minerva, Budapest

VINKÓ József

1982 *Hiánydramaturgia = Hiánydramaturgia, Fiatal magyar drámaírók*, szerkesztette VINKÓ József, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 113–129.

ZÁGONYI Ervin

1990 *Kosztolányi és az orosz irodalom*, Modern Filológiai Füzetek 47., Budapest, Akadémiai

ZEIDLER Miklós

2009 *A revíziós gondolat*, Pozsony, Kalligram

ZILAHY Lajos

1924 *Kerek Ferkó*, Nyugat, 1924/4, 259–260.

Szépirodalmi művek

2222 I-II. = DRASCHE-LÁZÁR Alfréd, 2222 I-II., Budapest, Athenaeum, 1927

A balta = Mihail SADOVEANU, *A balta*, fordította LŐRINCZI László, Budapest, Szépirodalmi, 1960

Ady = Ady Endre költeményei, Budapest, Helikon, 1983

A jövő házassága = LAKATOS László, *A jövő házassága*, Budapest, Athenaeum, 1927

A méregkeverő = François MAURIAC, *A méregkeverő*, fordította JUHÁSZ Andor, Budapest, Révai, 1928

A legvitézesebb huszár = JÓKAI Mór, *A legvitézesebb huszár*, hetedik kiadás, Budapest, Franklin, é. n.

Az arany ember = JÓKAI Mór, *Az arany ember*, Budapest, Magyar Helikon, 1969

Az ember, aki útvesztőbe jutott = PAKOTS József, *Az ember, aki útvesztőbe jutott*, Budapest, Athenaeum, 1927

Babits = BABITS Mihály, *Összegyűjtött versei*, Budapest, Századvég, 1993

Bovaryné = Gustave FLAUBERT, *Bovaryné*, fordította GYERGYAI Albert, A világirodalom remekei, Budapest, Európa, 1974

Cseresznyés kert = Anton CSEHOV, *Drámák és elbeszélések*, fordította TÓTH Árpád, A világirodalom klasszikusai, Budapest, Európa, 1992, 223–298.

Egy családregény vége = NÁDAS Péter, *Egy családregény vége*, Pécs, Jelenkor, 1993

Eppur si muove. És mégis mozog a föld = JÓKAI Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld*, Budapest, Magyar Helikon, 1970

Esti Kornél-Esti Kornél kalandjai = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél-Esti Kornél kalandjai*, sajtó alá rendezte BÁRDOS László, Budapest, Unikornis, 1995

Fekete gyémántok = JÓKAI Mór, *Fekete gyémántok I-II.*, Budapest, Akadémiai, 1964, Jókai Mór Összes Művei, szerkeszti NAGY Miklós

Híd a Drinán = Ivo ANDRIĆ, *Híd a Drinán*, ford. CSUKA Zoltán, Budapest, Európa, 1973

Idegen testiünk = ZÁVADA Pál, *Idegen testiünk*, Budapest, Magvető, 2008

Pacsirta = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta-Aranysárkány*, Budapest, 1989, 7–173

Petőfi = PETŐFI Sándor *költeményei*, Budapest, Helikon, 1989

Petőfi kritikái = PETŐFI Sándor *Összes művei*. 3. kötet, *Kritikai kiadás*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1997

Sir Douglas könyve = IFJ. HEGEDÜS Sándor, *Sir Douglas könyve*, Budapest, Athenaeum, 1927

Švejk = Jaroslav HAŠEK, *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban*, fordította RÉZ Ádám, Budapest, Európa, é. n.

Szatmári gyűjtés 1-2. = Szatmári gyűjtés 1-2., gyűjtötte MÓRICZ Zsigmond, szerkesztette és sajtó alá rendezte KATONA Imre. Magyar

Népköltési Gyűjtemény. Új folyam XVII-XVIII, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság-Néprajzi Kutatóintézet, 1991
Szindbád hazamegy = MÁRAI Sándor, *Szindbád hazamegy*, Budapest, Akadémiai-Helikon, 1992
Szív = Edmondo DE AMICIS, *Szív. A gyermekek számára*, fordította RADÓ Antal, hatodik, teljes magyar kiadás, Budapest, Lampel [1915]
Tímár Virgil fia = BABITS Mihály, *Tímár Virgil fia*, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása, Regényei II., szerkeszti SIPOS Lajos, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001
Vörösmarty = VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei, II. Kisebb költemények*, Budapest, Akadémiai, 1960,

Móricz Zsigmond művei

A boldog ember = M. Zs., *A boldog ember*, Budapest, Athenaeum, 1935
A fáklya = M. Zs., *Regények II.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 5–262.
A fecskék fészket raknak = M. Zs., *Kisregények II.*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 89–159.
A halhatatlanságra vágyó királyfi = M. Zs., *A halhatatlanságra vágyó királyfi. A nehéz kétgarasos*, A meséket válogatta, szövegüket gondozta BORBÉLY Sándor és KORMOS István, Az előszót írta MÓRICZ Virág, Budapest, Móra, 1984
A galamb papné = M. Zs., *Regények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 307–414.
A kis vereshajú = M. Zs., *Kisregények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 199–275.
Árvácska = M. Zs., *Pillangó – Árvácska*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 155–292.
Az ágytakaró = M. Zs., *Kisregények II.*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 5–89.
Az asszony beleszól = M. Zs., *Regények IV.*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 313–550.
Az Isten háta mögött = M. Zs., *Regények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 415–533.
Beszélgetés az írógéppel = M. Zs., *Beszélgetés az írógéppel*. Közreadja DR. KOVÁCS Zoltán, Forrás, 2004. július-augusztus, 78–87.
Betyár = M. Zs., *Regények VI.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 273–454.
Boldog világ = *Boldog világ*, Móricz Zsigmond összes állatmeséi, Budapest, Arc Kiadó, év nélkül, reprint kiadvány: Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1912

Drámák I. = M. Zs., *Drámák I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1980
Drámák II. = M. Zs., *Drámák II.*, Budapest, Szépirodalmi, 1980
Drámák III. = M. Zs., *Drámák III.*, Budapest, Szépirodalmi, 1980
Életem regénye = M. Zs., *Regények VI.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 697–1022.
Erdély = Erdély. Móricz Zsigmond történelmi regénytrilógiája. *Tündérkert, A nagy fejedelem, A nap árnyéka*. Budapest, Athenaeum, 1935
Forr a bor = M. Zs., *Regények III.*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 189–661.
Forró mezők = M. Zs., *Forró mezők*, Budapest, Athenaeum, 1939
Harmatos rózsza = M. Zs., *Regények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 165–305.
Házasságtörés = M. Zs., *Kisregények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 129–198.
Hét krajczár = M. Zs., *Hét krajczár. Elbeszélések*, Tizenkettedik kiadás, Budapest, Athenaeum, év nélkül
Jobb mint otthon = M. Zs., *Regények IV.*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 551–802.
Jó szerencsét = M. Zs., *Regények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 699–834.
Kamaszok = M. Zs., *Légy jó mindhalálig, Kamaszok, Forr a bor*, Budapest, Gabo, 2007, 199–268.
Kerek Ferkó = M. Zs., *Regények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 535–697.
Kivilágos kivraddig = M. Zs., *Regények II.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 515–643.
Légy jó mindhalálig = M. Zs., *Légy jó mindhalálig. Regény és dráma*, Budapest, Európa, 2006
Levelei I-II. = Móricz Zsigmond levelei I-II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta F. CSANAK Dóra, Budapest, Akadémiai, 1963
Míg új a szerelem = M. Zs., *Regények VI.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 455–696.
Móricz-Magoss = *Móricz Zsigmond és Magoss Olga levelezése*, sajtó alá rendezte RÁDICS Károly, Budapest, Püski, 1995
Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője = *Móricz Zsigmond a Kelet Népe szerkesztője, Levelek I-II.*, A válogatás és az utószó TASI József munkája, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta SZ. FEHÉR Judit, G. MÉRVA Mária és TASI József, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988
Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője = *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője, Levelek*, a válogatás, a kötet szerkesztése és az utószó

- TASI József munkája, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta H. BAGÓ Ilona, PAPP Anna, TASI József, TÓTH Anna, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1984
- Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében* = *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében*, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta RÁDICS Károly, Budapest, Orpheusz könyvek, é. n.
- Móricz Zsigmond naplójából* = *Móricz Zsigmond naplójából*, közléteszi CSÉVE Anna, Holmi, 2001. július, 859–902.
- Naplójegyzetek 1919* = M. Zs., *Naplójegyzetek 1919*, sajtó alá rendezte, szerkesztette, az előszót és az utószót írta CSÉVE Anna, Budapest, Noran, Századok legendái, 2006
- Naplók 1924–1925* = M. Zs., *Naplók 1924–1925*, szerkesztette CSÉVE Anna, Budapest, Noran, 2010
- Naplók 1926–1929* = M. Zs., *Naplók 1926–1929*, szerkesztette CSÉVE Anna, Budapest, Noran, 2012
- Novellák I.* = M. Zs., *Novellák I.*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta H. BAGÓ Ilona, Budapest, Osiris, 2003
- Novellák II.* = M. Zs., *Novellák II.*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta H. BAGÓ Ilona, Budapest, Osiris, 2003
- Novellák III.* = M. Zs., *Novellák III.*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta H. BAGÓ Ilona, Budapest, Osiris, 2003
- Novellák IV.* = M. Zs., *Novellák IV.*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta H. BAGÓ Ilona, Budapest, Osiris, 2003
- Pillangó* = M. Zs., *Pillangó-Árvácska*, Budapest, Szépirodalmi, 1963, 5–153.
- Pipacsok a tengeren* = M. Zs., *Pipacsok a tengeren*, Szigethy István rajzaival, Budapest, Athenaeum, 1938
- Rab oroszlán* = M. Zs., *Regények VI.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 5–271.
- Riportok I.* = M. Zs., *Riportok 1910–1919*, Budapest, Szépirodalmi, 1958
- Riportok II.* = M. Zs., *Riportok 1920–1929*, Budapest, Szépirodalmi, 1958
- Riportok III.* = M. Zs., *Riportok 1930–1935*, Budapest, Szépirodalmi, 1958
- Riportok IV.* = M. Zs., *Riportok 1936–1942*, Budapest, Szépirodalmi, 1958
- Rokonok* = M. Zs., *Rokonok*, Budapest, Athenaeum, 1939
- Rózsa Sándor a lovát ugratja* = M. Zs., *Rózsa Sándor a lovát ugratja*, Budapest, Szépirodalmi, 1962

- Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* = M. Zs., *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét*, Budapest, Szépirodalmi, 1962
- Sárarany* = M. Zs., *Regények I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 5–164.
- Tanulmányok I.* = M. Zs., *Tanulmányok I.*, szerkesztette SZABÓ Ferenc, Budapest, Szépirodalmi, 1978
- Tanulmányok II.* = M. Zs., *Tanulmányok II. Az erkölcsi sarkantyú*, szerkesztette NAGY Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1982
- Tanulmányok III.* = M. Zs., *Tanulmányok III. A tizenkettedik órában*, szerkesztette NAGY Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1984
- Uri muri* = M. Zs., *Uri muri. Regény és dráma*, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta H. BAGÓ Ilona, Budapest, Európa, 2007
- Vérben, vasban* = M. Zs., *Vérben, vasban. Kis képek a nagy háborúból*. Negyedik kiadás. Budapest, Athenaeum, 1927

Tartalom

A SZIKRA	7
<i>Péter-Pál napja?</i>	18
<i>Megtévesztő emléktáblák</i>	24
<i>Az árva Bálint és a romantikus Erzsébet</i>	32
<i>Még a nevét is szerette</i>	38
<i>Traumák sorozata</i>	42
KÍVÜL A CSALÁDON	47
<i>Nem akarok...</i>	55
<i>A megoldatlanság</i>	65
<i>A forrongó vérű Hamupipőke</i>	70
VÁLASZUTAKON	87
<i>Szikárból kövérré</i>	90
<i>Családi tradíció és belső vágy</i>	95
<i>A kék fedelű füzetek</i>	103
<i>Az ifjú Nagyapó</i>	118
<i>Felszabadult erotikus képzelet</i>	127
NYUGAT CSAPATJÁNAK KELETI ZÁSZLAJA	134
<i>Egy barbár Európában</i>	136
<i>Ez az író egy újat hoz</i>	150
<i>A nagylöttyös indulat</i>	160
VÁLTOZATOK A BOVARYNÉRA	169
<i>Papnénak lenni</i>	175
<i>Veres Laci regénye</i>	188
<i>A kun Merry</i>	200
KITÖRT A HÁBORÚ	211
<i>Leeresztett függönyök mögött</i>	218
<i>Haditudósítóként és a hátszínben</i>	226
<i>Nobel-békedíjat!</i>	235

NEM POLITIKUS, NÉZŐ	243	CSODÁLATRA MÉLTÓ ELÁN	475
<i>Két zsidó ül a hajón</i>	253	<i>Magyar Írók Sátora</i>	485
DEBRECENI CIPÓ FORMÁJÚ MAGYARORSZÁG	267	MOST MÁR MAJDNEM	491
MIÉRT ÉPPEN BETHLEN GÁBOR?	274	<i>A színházi szerző</i>	507
<i>Kétméteres ember, kétmillió holddal</i>	283	<i>A népszínmű és a „műkedvelés”</i>	521
<i>Szörnyeteg vagy tündérr királyfi?</i>	289	RÉVBEÉRTEK	529
<i>A nap és az árnyékai</i>	298	MINDENKI ROKON	540
BETEG ORSZÁG BOLOND SZÍVE	304	<i>Kimondhatatlanul szereti</i>	544
<i>Budapest: vidék</i>	309	<i>Panamák lápvilága</i>	551
FENYEGETŐ KETTÉTÖRÉS	314	<i>Tűz és szavak</i>	555
<i>Szerelmi dráma – közönség előtt</i>	323	EGY DARAB ÉLET	561
<i>Mások bőrében: Tolsztoj, Odüsszeusz, Robinson</i>	332	<i>A messzi távolból</i>	566
<i>Gyöngyszem, mélytűzű ragyogással</i>	339	<i>Nil de me</i>	578
<i>A legbájosabb regény?</i>	355	BÚCSÚZÁSOK ÉS PÉNZGONDOK IDEJE	583
<i>Noé gyermeke előtt</i>	372	<i>„öreg nők, rokkant férfiak... Mindenki öreg”</i>	584
EGY KIADÓI REKLÁMFÜZET NYOMÁBAN	381	<i>Halálra dolgozzák magukat?</i>	586
<i>Könyvek, amelyek mindenkihez szólnak</i>	382	<i>Budapesten ma, 1933. március 28-án</i>	593
<i>1896-tól 2222-ig</i>	387	<i>Halálláz vagy affektálás</i>	600
<i>A magyarság nagy problémái</i>	391	FOGSÁGBAN	604
<i>Parázsló, perzselő vágy</i>	393	<i>A kor ketrecében</i>	607
<i>Közvetítő állomás, cserekereskedő, handlé</i>	395	<i>A test börtöne</i>	616
SZEMÉRMETLENÜL?	399	CSIBE ÉS APUKA	634
<i>Szövegelemzés a tárgyalóteremben</i>	406	<i>Brand és bulvár</i>	643
MINT EGY MODERN JULIANUS BARÁT	415	<i>Rodostó utca 77.</i>	652
<i>Születésnap a lángfolyó partján</i>	426	AZ ÚJRA MEGTALÁLT FALU?	661
<i>Beleimet is kitaposnák</i>	431	<i>Kertem regénye</i>	662
KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN	441	<i>Leszámolás az illúziókkal</i>	668
<i>Ősidők morálja – modern élet</i>	443	KI ADJA A PÉNZT?	672
<i>Ide nézzetek, szaktársak</i>	451	<i>Igénytelen napszámosok</i>	681
<i>Barbárok Közép-Európában</i>	468	<i>Íróink és előfizetőink bensőséges társasága</i>	687
		<i>A pénz regénye?</i>	694

NEMES PONYVA	697
<i>Detektívregény?</i>	706
<i>Most mondta be a rádió</i>	714
<i>Rózsa Sándor, a szimbólum</i>	718
VÉG ÉS VÉGTELENSÉG	728
<i>Ady-kötet a haldokló testén</i>	733
<i>Zsiga bácsi</i>	741
BIBLIOGRÁFIA	749
<i>Szépirodalmi művek</i>	772
<i>Móricz Zsigmond művei</i>	774

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2013. Első kiadás.
Oldalszám 784. Felelős kiadó Szigeti László. Felelős szerkesztő Mészáros Sándor. Borítóterv Hrapka Tibor. Grafikai elrendezés és nyomdai előkészítés Csető Péter. Nyomta

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2013. Prvé vydanie. Počet strán 784. Vydavateľ László Szigeti. Zodpovedný redaktor Sándor Mészáros. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava a príprava do tlače Péter Csető. Vytlačil